EDWARD GIBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ VE ÇÖKÜŞ TARİHİ

ÇEVİREN:
ASIM BALTACIGİL

B/F/S/

CİLT 1

Edward GİBBON

ROMA İMPARATORLUĞU'NUN GERİLEYİŞ ve ÇÖKÜŞ TARİHİ

ÇEVİREN :

ASİM BALTACIGİL

Bu kitap TUBA MATBAACILIK
tesislerinde düzenlenerek basılmıştır
Baskı tarihi :

EDWARD GİBBON'un YAŞAM ÖYKÜSÜ

Doğumu 27 Nisan 1737 - Ölümü 16 Ocak 1794

«Benim karakterim, diyor Gibbon anılarında, hayranlığa az yatkındır, ve denemediğim bir şeye özenmeyi reddetmişimdir. Aradan yirmi beş yıl geçtikten sonra *Ölümsüz Kent*'e[1] yaklaşırken ruhumda canlanan büyük heyecanları ne unutabilir ne de anlatabilirim. Uykusuz geçen bir geceden sonra, dışarı çıktım. Forum örenlerini kendini beyenmişlerin ayağı ile çiğnedim. Romulus'ün durakladığı, Çiçeron'un konuştuğu, Sezar'ın düştüğü anılarla dolu bütün bu yerler o anda gözlerimin önündeydi. Serin kanlı ve dikkatli bir sınav halinden geçmeden önce, sarhoş gibi birçok gün yitirdim... 15 Ekim 1764 günü Roma'da, Capitolium örenlerinin ortasında hayallere dalmıştım. O sırada aşağıdaki Jupiter tapınağında keşişler akşam dualarını okuyorlardı. İşte o zaman Roma'nın gerileyişini ve çöküşünü kaleme almak düşüncesi ilk kez usuma geldi, benliğimi sardı.»

Bu çok büyük kapsamlı düşünce onun bütün yaşamını kapladı ve bu yaşamın meyvası olan «Roma İmparatorluğunun gerileyiş ve çöküş tarihi» İngiltere'nin şanlı tarihsel triyomvirasındaki onurlu yerini ona sağlamış oldu.

İlk gençlik çağından beri Gibbon, bütün çalışmalarını tarih araştırmaları üzerine yöneltmişti. 27 Nisan 1737'de, Londra yakınlarındaki Putney'de doğdu. Dokuz yaşına basınca okula başladı. Ancak, okul yaşamı ne sağlığına ne de ruh yapısına uy-

---

1) Roma kenti (Villa Aetemalis)

gun düşmedi. Daha sonraları çok iyi bir eğitici onun yetişmesinde etken oldu. Anılarında belirttiği gibi, halalarından birisinin gözetimi altında, düşüncelerinin gelişimi adım adım yol aldı.

«Sağlığımın olduğu kadar ruhumun da gerçek annesi olan bu çok değerli kadını, Bayan Catherine Porteus'ü, bugün de hüzünlü bir sevgiyle ve minnetle anıyorum. Ondaki doğal sağduyu, en güzel İngilizce kitapları okumakla daha da olgun hale gelmişti ve aklı kimi zaman birtakım köksüz inançlar, ikiyüzlülük ve yapmacıklarla bulandırılmış olsa bile, bunlar onun duygularını hiçbir şekilde değişikliğe uğratamamıştı. Hoşgörülüğü, sevecenliği, açık yürekliliği ve benim herşeyi öğrenmek için gösterdiğim ilgi, bizi büsbütün birbirimize yaklaştırdı. Sanki aynı yaşta iki arkadaşmışız gibi, somut ve soyut her tür konuyu rahatça konuşuyorduk. Onun en büyük zevki ve ödülü, bendeki yeni düşüncelerin filizlenmeye başladığını görebilmesiydi. Acı ve bitkin düşme, çoğu zaman eğlenceyle ve öğrenmeyle çekilir hale getirilirdi. Bu tatlılıkla verilen derslerdir ki, okumak için bende erken ve yorulmak bilmez bir sevginin doğmasına neden oldu. Büyükbabamın pek de âhım şâhım olmayan kitaplığında bir kitabın adı gözüme çarpıyor, bir ozanın, bir romancının ya da bir gezginin yapıtını raftan alıyordum. Bayan Porteus ise, birtakım ahlâksal ve dinsel kurgulara kapılmış bir çocuk için yaşının üstündeki merakı önlemek kadar onu cesaretlendirmek duyguları arasında kalırdı. On iki yaşına bastığım yılı, aydın düşüncelerin gelişmesinde en elverişli bir aşama olarak anmam gerekir.»

On iki ile on beş yaş arasında genel okulda okumak için babası harekete geçti. Ne var ki çocuğun pek de elverişli olmayan sağlığı toplu yaşamın sertliklerine dayanacak güçte değildi Çeşitli okulları boş yere denedikten sonra, 1752'de, tam on beş yaşındayken onu Oxford Üniversitesine göndermeye karar verdi.

«Oxford Üniversitesine girişim, diyor Gibbon, yaşamımda bir dönüm noktası oluşturur ve, kırk yıl geçmiş olmasına karşın, sevinçli ve sürprizli ilk heyecanlarımı anımsıyorum. On beş yaşımda, çocukluktan erkekliğe geçtiğimi birdenbire anladım. Ken-

dimden yaşça ve sınıfça büyük olanlara saygılı davranıyordum, onlar da bana nâzik ve sevecen davranıyorlardı. (Oxford ve Cambridge Üniversitelerinde üç grup öğrenci vardı: Lordların çocukları, ki ipek elbise giyerler ve başlarında püsküllü kardonu olan bere bulunurdu. Lord çocuğu olmayan, fakat okul ücreti ödeyen öğrenciler de ipek giysi ve - püskülsüz - bere giyerlerdi. Parya durumunda olan burslu öğrenciler ise yün giysi giyerlerdi.) Kadife bere ve ipek giysi benim övüncümü okşuyordu. Bir öğrenciye hiçbir zaman verilmeyen bol para yerine yeterli ve uygun bir harçlık bana ayrılıyordu. Ama Oxford'daki satıcılardan sonsuz ve tehlikeli denecek rahatlıkla kredili alışveriş yapabilirdim. Çok sayıda bilimsel eserlerden oluşacak bir kitaplık düzenleme olanağı elime geçmiş bulunuyordu. Madeleine kolejindeki dairem üç güzel ve döşeli odayı kapsıyordu. Bitişik gezinti yerleri, Platon'un öğretilileriyle dolup taşacak olsaydı, *İlisus* kıyılarının eski gölgeli ağaçlığına dönüşebilirdi. İşte Oxford Üniversitesine girişimin parlak perspektifi bu oldu.»

Bu parlak perspektif pek uzun sürmedi. Ailesi içerisinde aldığı çok tutucu eğitime karşın, inceleme ve derin araştırma konularındaki özgürlük, kilisenin yerleşmiş ve değişmez tutumunun ve bağnaz bir inancın dar yolunda yürümesini olanaksız kılıyordu. Ruhundaki canlılık öğretmenlerin ilgisizliği ve öğrencilerin kayıtsızlığı yüzünden yaralanmış gibi oldu. Bütün bu eski kurumların ortak karakteri *Statüko*'nun korunmasıdır. Yanılmış olabileceklerini kabul etmeksizin, gerçeğin varlığını algılar gibi olurlarsa da onu keşfetmeye yanaşmazlar, ve çevrelerindeki dünya birçok değişikliğe uğrayarak ilerlemeden ilerlemeye koşarken, onlar dayanaklarını geçmişte aramayı sürdürür ve çölün ortasında hareketsiz durumda kalırlar.

Gibbon, anılarında, bütün bu yanlışları acı acı betimlemektedir. «Oxford ve Cambridge okulları yanlış ve barbar bilimin karanlık çağında kuruldular ve bugün de kökenlerindeki kusurların izini taşımaktadırlar. İlkel disiplinleri papaz ve keşişlerin eğitim düzenine göre oluşturulmuştur. Yönetim ise, bugün de tutumları çağdaş dünyanınkilerden uzak bulunan kilise ru-

hanilerinin ellerindedir ve bunların gözleri felsefenin canlı ışığıyle aydınlanacak yerde kamaşarak görmez olmaktadır. Papalar ve krallarca verilen imtiyaz izinleriyle bu kuruluşlara yasal loncalık hakkı tanındı. Tekel durumundaki ayrıcalığı ellerinde bulunduranlar dar görüşlü, tembel ve baskıcıydılar. Yaptıkları iş, bağımsız sanatçılarınkine oranla daha pahalı ve daha düşük değerdedir. Serbest rekabet alanında bunca canlılıkla elde edilmiş buluşlar ve yeni düşünceler, rekabet korkusunun üzerinde yeralmış ve yanlış isteğinin altında kalmış olan bu kendini beğenmiş loncalarda iğrenç ve keder dolu bir tiksinme ile kabul görürdü. Buralarda, kendi istekleriyle bir reform yapılabilme olasılığı yok denecek kadar azdır. Bâtıl inanışlarla ve uzlaşmaz mızıkçılıklarla kafaları o denli örümceklenmiştir ki, parlamento bile bütün gücünü kullanarak bu iki üniversite için bir soruşturma açacak olsa başarısızlığa uğrayacaktır[1]. On-üçüncü yüzyıl tarihini taşıyan klasik rütbe ve ünvanlar zanaat loncalarından alınmıştı, ve o loncalarda bir çırak, süresini doldurduktan sonra, giz dolu mesleğini yapma izni ve yeterlik belgesi alabilirdi.»

Oxford'daki profesörler, Gibbon'un da belirttiği gibi, kibar takımından insanlardı ve çok çalışmadan, kurucunun zengin kaynaklarından yararlanıyorlardı. «Günleri, bir sürü tek düze meşguliyetlerle geçiyordu: Okul kilisesi, sınıf, kahve ve salon... Bu işlerden yorgun, fakat tatmin edilmiş bir halde uzun bir uykuya dalmak üzere yatmaya gidiyorlardı. Okumanın, düşünmenin ve yazmanın ağırlığını vicdanlarının üstünde duymuyorlar, açan bilim çiçeklerinin meyvalarını, ne kendileri, ne de kamu yararı için toplamaya yanaşmıyorlardı.»

Gibbon, bir kısım dersleri yararsız ve tatsız bularak onlardan kurtulma yollarını aradı ve profesörlerinin ilgisizliği ve aldırmazlığı ona üniversiteyi bırakmayı, her zamanki okuma avâreliğini evinde sürdürme olanağını sağladı. Tarihçiler ve seyahatname yazanlar en çok ilgisini çeken kimselerdi, yeter ki

1) İngiltere'de daha önce parlamento'da reform yapmalı ki öbür kurumlardaki reformlara da olanak sağlanabilsin.

kitapları İngilizceye çevrilmiş olsundu. Böylece Yunan, Roma ve İtalyan tarihçilerini okumaya başladı.

«*Teslis*'le, *Saint Michel* arasındaki uzun sürede, diye Gibbon anlatmasını sürdürüyor, Oxford koleji boşalırdı. Ağustos ve Eylül'ü Buriton'da, babamın evinde geçirdim. Ne kadar şaşılasıdır ki, koleji bırakır bırakmaz okuma isteğim yeniden canlandı. Bu, yalnızca okuma isteğiydi, eski zamanlar tarihinin incelenmesi için belirli bir yöneliş değildi. Özgün bilgilere yabancı, düşünme alışkanlığı olmaksızın, yazı sanatı kolaylığından yoksun bir halde, bir kitap yazmaya karar verdim. *Sesostris Çağı* adını verdiğim bu kalem denemesini, bana, hiç kuşku yok ki, o sıralarda yeni yayımlanmış ve büyük yankılar yaratmış olan *Voltaire*'in *XIV Louis yüzyılı* esinlemişti. Buriton'da geçirdiğim günlerde kırlarda dolaşmayı ve zararlı telkinleri olabilir korkusuyla insanlarla görüşmeyi bir yana bırakıp, büyük bir özenle kendimi cüretli girişimime adadım. Genel alkışları şimdiden kulaklarımla duyuyor gibiydim. Kısa süre içerisinde zayıflığımı anladım. Oxford'a dönüşümde, usluca *Sesostris Çağı*'nı bıraktım. Biçimlenmemiş sayfalar halinde bir çekmece köşesinde yirmi yıl kaldıktan sonra, kâğıtları gözden geçirdiğim bir gün onları da alevlere teslim ettim.»

Yaşam akımında rehbersiz ve inançlarında öndersiz bir halde inceleme ve düşünce dalgalanmalarının ortasında, doğal yapısı bakımından kararsız olan Gibbon'un ruhu onu, âvâre bir gençlik düzensizliğinin kucağına attı. Çok belirgin nitelikteki tutkuları olmaması bütün yaşamı tehlikeye sokabilen o büyük ahlâk yanlışlıklarından onu korudu. Kuşkusuz, o çok sevecen halasının yanında geçen ilk tatlı yıllarının anıları onun esenliğe kavuşmasında yardımcı oldu. Zaten, atağa kalkan ruhu, ancak, tanımlanması güç bir nitelik taşıyan ahlâk yasalarından gayrı hiçbir güç durduramaz. Bu olayda da onu ancak ilk anılar durdurabilmişti.

«Daha küçük yaşlardayken bile din üzerine tartışmalara bayılırdım. Zavallı halam, kendini inandırmaya zorladığı gizler içerisinde çoğu zaman bunalmış haldeydi. Bu tartışma eğilimim,

Oxford havasının ağırlığı altında niteliğinden bir şey yitirmedi. İşsiz güçsüzlüğün pusulasız dümeni beni, dinsel tartışmanın tehlikeli savaş alanına sürükledi. On altı yaşında, Roma kilisesi'nin yanılgıları içerisinde yolumu şaşırdım.»

Doktor Middleton'un *Özgün Sınav*'ını, Bossuet'nin *Protestan kiliselerinin değişkenlikler tarihi*'ni ve ünlü râhip de Meaux'nun *Katolik Mezhebinin Açıklaması*'nı okuyunca protestanlık inançlarında birtakım kuşkular uyandı. Anglikan inancının sallantıda olan yapısı tümüyle sarsıldı ve tarihsel mantık, Anglikan inancının *Basile* ve *Chrysostome*'lar, *Augustin ve Jerome*'larca konulmuş inancın bir parçasından başka bir şey olmadığını ona gösterdi. İlk reformcuların yanlışlarını, ayrıldıkları noktaları, belirsizlikleri ve çelişkileri Bossuet'nin güçlü kalemiyle yazılmış eserinden okuyunca ve bu yazarın düşünce düzeniyle anlatışı arasındaki uyumun etkisinde kalarak, katolik kilisesinin sürekli birliğinin, gerçeği yansıtan en doğru belirti ve tanık olduğu kanısına vardı. Artık birincisine inancı kalmadığını görerek ikinciye inandığı sonucunu çıkardı. O andan başlayarak en sonunda gerçek yerini bulmuştu. Kuşku, hiç aklından çıkmıyordu ve bunu bir sonuca bağlamak istiyordu. Kendisinin artık protestan olmadığını anlıyor, katolik olmaya karar vermiş bulunuyordu. Bir İngiliz vatandaşının Roma kilisesi'ne bağlanması konusunda yardımcı olan papazı ömür boyu hapse mahkûm edecek biçimde o tarihteki İngiliz Ceza Yasasının hükümlerine karşın bir papaz onun bu isteğini yerine getirdi.

Gibbon'un babası bu din değişikliğini öğrenince, ilk öfkesi geçtikten sonra, artık İngiliz Üniversitelerinin oğluna kapalı olduğunu, yeni öğrenim ve düzeltim yolları bulmanın gerekliliğini düşündü. Gibbon, Pavillard adında bir protestan papazının veliliği altında yeniden klâsik ve dinsel çömezlik eğitimi için Lozan'a gönderildi. Zaten hiçbir zaman koyu bir dindarlık belirtisi göstermemiş olan bu çocuğu yeniden anglikan mezhebine döndürmek Pavillard için zor olmadı. Bir süre, kendi aralarında bu sorunun tartışmasını yaptılar ve 1754 Noelinde «eski mezhebe dönüş»'ü Lozan'da kutladılar. Gibbon bu merasimi an-

latırken ve yüksek sesle anglikan mezhebine tam inancını belirtirken içinden, kuşku duymakta olduğunu da söylüyor ve ekliyordu: «din üzerine yaptığım araştırmaları askıya aldım, hem katolikler, hem de protestanlarca râzı olunarak benimsenen dogmalara ve gizemlere uymuş göründüm.»

Gibbon'un yeni protestanlığını sözde kesinliğini iyice kavramak için onun anılarındaki Chillingworth ve Beyle'in karakterlerini savunmasını okumak yeterlidir. Bu savunmalarda, onların anlatılmasında ileri sürdüğü düşüncelerin kendisine uygulanması gerekliliği belirgindir. Buraya aktaracağımız bir kısım pasajlar onun ruh âlemini yansıtacağı gibi, meydana getirdiği büyük Roma tarihinin de kimi bölümlerinde etkili olmuştur.

Chillingworth'un bilginliğine ilişkin portresini çizdikten sonra, geçirdiği öz değişikliklerini anlatıyor ve şunları ekliyor: «Belirsiz bir geleneğe ve halkça benimsenen kanıya güvenebilirsek, onun araştırmalarından duyulan endişe yatıştı ve ilgilenmeye değmez bir felsefe olarak görüldü. Bununla birlikte doğal açık yürekliliği ve ruhundaki içtenlik iyice bilindiği için, bu görünüşteki hafiflik Chillingworth'un ününü hiçbir şekilde gölgelemedi. Değişmelerinin çok olması gerçek üzerine araştırmalarının çok temiz ve saf niyetli olmasındandı. Kuşkuları kendi kendilerinin yolunu açıyorlardı. Bu kuşkuların emrine akıl gücündeki bütün varlığı veriyordu. O zaman da çok zorlu ve çok titiz oluyordu. Ne var ki, utkularında ne kadar güvenlik duyuyorsa o derecede az huzur hissediyor ve hemen aklına yeni gelen bir savaşıma atılıyordu. Öyle ki, yenilgilerinde olduğu gibi yengilerinde de yeni yön değiştirmelere yine kendisi, tek başına karar veriyordu.»

Bayle için söyledikleri de kendi düşüncelerini daha iyi yansıtacak niteliktedir: «Din fırtınasının sessiz ve yiğit izleyicisi, Rotterdam'lı filozof, eşit bir otoriteyle, XIV. Louis'nin zulmünü, kalvinistlerin cumhuriyetçi özdeyişlerini, saçma sapan kerametlerini, ve kimi zaman onu inzivaya gitmeye zorlayan hoşgörüsüz yobazlığını kötü şeyler olarak sergliiyordu. Zamanındaki din tartışmalarını gözden geçirerek hasımlarının kanıtlarını teker

teker inceledi. Bunlardan şu sonucu çıkardı ki, katoliklerin ve protestanların silah olarak kullandıkları hiçbir şey din gerçeğini insanlara anlatmaya yeterli değildir. Bu nedenle *Bayle*, görenek ve öğretimin halkın inancını oluşturan tek dayanak olduğu sonucuna —ustalıkla— vardı. Dinsizliğin temelsiz inanca oranla daha az zararlı olduğu anlamına gelen Plutak'ın eski aykırı düşüncesi, onun ruhunun renkleriyle bezenmiş ve mantığını bütün inceliğiyle bilenmiş bir halde, anlatılması zor büyük bir değer kazanmaktadır. *Dictionmaire Gritique*'i çok geniş bir olaylar ve düşünceler deposudur. Orada sahte dinlerle kuşkudan yapılmış ölçekleri karşılıklı olarak birbirlerini yok edinceye kadar sallanıp dururlar. Kuşkuları ve itirazları bu denli yetenekle bir araya toplama konusunda gösterdiği şaşılası güç ona «iri bulutları toplayan Jupiter» ünvanını - biraz da alaylı olarak - almaya yöneltti. Baş rahiple görüşmesi sırasında, genel anlamıyla *pyrrhoniste* şüpheciliğine bağlı bir felsefe kolunu tuttuğunu açıklamaktan çekinmedi: «Ben, dini bütün bir protestanım, dedi, bu nedenle bütün sistemlere ve bütün inanç ve mezheplere karşı - ayırım gözetmeden - eleştiride buulnabilirim.»

Gibbon, Lozan'a geldiği zaman, tek kelime Fransızca bilmiyordu, ama zorunlu olarak bu dili hemen benimsedi, ve 1755'de bu kentten ayrıldığı sırada, anlama, konuşma ve yazmada İngilizcesine oranla Fransızca'yı daha çok kullanır hale gelmişti. Oxford'da bulunduğu dönemde donuklaşmış olan okuma sevgisi, büyük bir istekle yeniden uyanmıştı. Karşısına yeni üslup biçimleri ve yeni edebiyat örnekleri çıkıyordu. Maddelerin ve düşüncelerin karşılaştırılması görüş açısını genişletiyor ve boş inançlarını törpülüyordu. İyi insan M. Powillard'nı veliliği altında, Latince ve Yunanca ile insanların ve milletlerin hukuku derslerinin öğrenimine yeniden başladı. «Özellikle, diyor Gibbon, Montesquieu'yü okumaktan büyük zevk duyuyordum. O Montesquieu ki, üslöbundaki canlılık ve varsayımlarındaki atılganlık, içinde bulunduğumuz yüzyılın dehâsını uyandırıcı ve dürtükleyici güç kaynağı olmuştur. Ne var ki, Roma İmparatorluğu tarihçisinin oluşmasında özellikle üç yapıt yardımcı olmuş-

tur. 1° *Pascal'ın Taşra Mektupları* (Les lettres provinciales), ki bu yapıtı yıllar boyu ve her elime alışta yeni bir tadla okudum. Pascal'ın bu kitabı bana ciddî ve alımlı biçimde alaylı yazma silahının nasıl kullanılacağını ve kilise mensuplarının gösterişine karşı bile ne biçimde uygulanacağını öğretti. 2° Bletterie rahibinin yazdığı *Julien'in Yaşantısı*, insanın nasıl incelenmesi ve zaman için nasıl hüküm verilmesi gerektiğini bana öğretti. 3° Giannone'un kaleme aldığı L'Histoire Civile de Naples'de bir eleştirmen gözüyle kilise iktidarının ilerlemelerini ve kötülüklerini ve, karanlık yüzyıllardaki İtalya ayaklanmalarını gözlemledim.»

Öğrenimi düzene girerek ilerledi, Avrupanın bir kısım bilim adamlarıyle yazışmalar yaptı, memleketin en kalbur üstü evlerine kabul edildi, ara sıra Valtaire'i de oralarda görmek, hattâ trajedilerinde Voltaire'in kendisinin de rol alıp oynadığını izlemek fırsatına erişti ve İsviçre içinde çeşitli geziler yaptı. Bütün bunlar beş yıl içerisinde oldu.

«Eski bir aşk sorunundan söz açmak isterken gülünç hale düşerim diye korkuyorum, diyor Gibbon Anılar'ında - bu sözcükten, ince ve nâzik dikkatlerden, şövalyelik ruhundan kaynaklanan, Fransız töreleri içerisinde sıkı sıkıya kaynaşmış bulunan umutsuz ve amaçsız çapkınlık anlamını anlıyor değilim. Bu duygudan anladığım, bu istek karışımı, dostluk, gönül okşarlığı, ki, bütün kadınlar arasında yanız bir tanesi varlığımızın biricik mutluluğu, insanüstü olarak gördüğümüz o kadın bütün bunları bir meş'ale gibi elinde tutmakta ve bizi etkilemektedir. Bu konuyu acarken yüzüm kızarmıyor; her ne kadar benim aşkım başarısızlıkla sona erdiyse de, böyle saf ve coşkun bir aşka tutulabildiğim için kıvanç duyuyorum. Matmazel Susanne Curchod'nun kişisel çekiciliği, erdemleri ve ruhundaki zarafetleriyle daha güzellesmişti. Fransız asıllı olan annesi, memleketinin dinini yeğlemişti. Babasının mesleği, karakterinin ılımlılığı ve felsefesiyle çelişki göstermiyordu. Vaud ülkesini Franche-Comté'den ayıran dağlarda kurulu Crassi köyünün râhibi olarak, kendini yorucu işlerine vermiş, mütevâzi bir ücretle geçimini sağlamaktan memnun bir yaşam sürdürüyordu. Çekilmiş olduğu

bu herkesten uzak yaşamında biricik kızına bir edebiyat eğitimi vererek onu bilgin denecek kadar ileri bir öğrenime kavuşturmaya çalışmıştı. Kızı, bilimler ve diller alanında babasının umudundan çok fazlasını gerçekleştirdi. Lozan'daki kimi akrabalarına yaptıkları kısa ziyaretlerde. Matmazel Curchod'nun ruhu, güzelliği ve bilgeliği herkesin takdirlerini kazandı. Böyle bir hârikadan söz edildiğini duyunca merak ettim. Onu gördüm ve sevdim. Onu, bilgisinde ukalalıktan uzak, görüşmesinde canlı, duygularında sâf ve tavırlarında zarif buldum. İlk ve âni heyecan olağan ve çok içtenlikli bir tanışmanın verdiği yakınlaşma ile güçlendi. Babasının evine iki ya da üç ziyaret yapabilmeme izin verdi. Franche - Comté dağlarında birkaç mutlu gün geçirdim. Ama ve babası, peşine düştüğüm düşüncenin farkına vararak beni cesaretlendirdiler. İnzivâ yaşamının sessizliğinde, erdemli bir kalb üzerinde izlenim yaratma umudu ile övünebilirdim. Crassi'de ve Lozan'da kendimi mutluluk kuruntusuna kaptırdım. İngiltere'ye dönünce, babamın bu işe hiçbir zaman râzı olmayacağını anladım ve onun onayı olmadan da yalnız bırakılmış durumda ve umutsuz kalacaktım. Çetin bir iç hesaplaşmasından sonra, alın-yazıma boyun eğdim. Âşık çaresizliğiyle acımı içime çektim, evlât olarak da söz dinledim.»

Gibbon'un ilk ve de tek tutkusunu uyandırmış olan Matmazel Curchod, sonradan Madam Necker adını aldı ve Madam dö Staël'in annesi oldu. Çok az kadında güzellik, espri, incelik ve karakter asilliği birlikte bulunur. Gibbon'da, ruh tutkuları gibi kalb tutkuları, inanç gibi aşk bir beden idmanı, bir zevk, ve bir anlaşma olarak görülmüştür. Katoliklikten de, ona geçerken içinde bulunduğu aynı soğukkanlılıkla vazgeçti. Madmazel Curchod'dan, baştan iki sayfası büyük sevgi duygularını yansıtan sözlerle dolu ve sonu ise duyguya değil de akla dayalı şu beyanla biten bir mektupla ayrıldı: «İşte bu nedenle, Madmazel, sizin çok alçak gönüllü ve buyruk-dinler hizmetkârınız olmak gibi bir onura sahibim - Edward Gibbon.» Daha sonra Madam Necker olan Curchod'yu Paris'te, parlak bir durumdayken gördü. Bu görüşmeden dolayı M. Necker iyi sönmemiş bir

ateşin yeniden parlaması olasılığını düşünse bile, ne bundan, ne de öbüründen, kaygı duymadı.

Böylece bir yabancı inanç ve yabancı bir kadın tutkusundan sıyrılan Gibbon, 1758'de İngiltere'ye döndü. Alışkanlıkları, düşünceleri ve dili artık kendi memleketinin alışkanlıkları, düşünceleri ve dili değildi. Lozan'da başladığı, yayımladığı ilk eser Fransızca olarak kaleme alınmıştı. Bu, yazarın kendi ülkesinden çok kıta Avrupasında iyi kabul görmüş olan *Edebiyat incelemesi üzerine kalem denemesi* idi. Babası, onun İngilizliğini yeniden güçlendirmek amacıyla oğlunu - yüzbaşı rütbesiyle - bir askerî birliğe koydurdu. Ama onun askerlikte yapabileceği çok şey yoktu. Savaş sona erince gönüllüler terhis olundu ve Gibbon yeniden inceleme çalışmalarına başladı. Bu kez, yeğ tuttuğu İngiliz yazarlarıydı.

«Boş zamanlarımın ayrıcalıklı arkadaşları özgürlük ve aklın espirisiyle insanı soluklandıran İngiliz yazarlarıydı. Ayrıca, uzun süre yabancı dille konuştuğum için bozulan kendi dilimi de yeniden kazanma yolunda bu yazarların çok yararı oldu. *Mallet*'nin akıllı öğütleri bana *Swift*'in ve *Adison*'un yapıtlarını tanıttı. Espri ve sadelik onların ortak nitelikleriydi. *Swift*'in sert üslubunun aksine *Adison*'un üslubu ince ve yumuşak çağdaş kavramlarla süslüydü. Tarihte anıtsal nitelik taşıyan hiçbir İngilizce eser bulunmadığı yolundaki sitemli dedikodular Robertson ve Hume'un çalışmalarıyle çürütülmüştür: *İskoçya tarihi* ve *Stuart'lar Tarihi*... Bu kitapları yineleyerek birçok kez okuyunca duyduğum heyecanı belirtmeliyim. Plânın yetkinliği, anlatımdaki canlılık ve üslubundaki görkemlilikle doktor Robertson'un eseri, birgün benim de onun izinde yürüyebilme umudumun ateşini tutuşturdu. Onun arkadaşı ve rakibinin sâkin felsefesi ve gereği kadar değeri bilinmemiş olan taklit edilemez güzellikleri çoğu zaman derin zevk ve umutsuzlukla karışık bir duyguyla kitabı kapamamı zorladı.»

Büyük İngiliz tarihçilerine hayranlığı kendisini de onların öğretilisi ve sonunda da onlarla eşit olmaya yavaş yavaş hazırlıyordu. Araştırmalarında karşısına çeşitli tarih konuları çıkı-

yordu: *VIII. Charles'in İtalya Seferi*, ki başlı başına büyük ve önemli bir olay olduğu halde daha çok büyük olayların bir başlangıcıydı. *Philip Sidney'in ve Walter Ralaigh'in Yaşantıları - İsviçre'nin Özgürlük tarihi. Medicis'ler döneminde Floransa tarihi.* Hiçbirinin üzerinde fazlaca durmadan hepsini ayrı ayrı düşündü. Kendi yeteneğinin verimini sağlayabilecek bir konuyu henüz bulamamıştı. *Edebiyat üzerine kalem denemesi* adlı eserinin Fransa'da elde ettiği başarı ona, zarafet Avrupası'nın bakışlarını Paris üzerinde toplayan parlak edebiyat sosyetesiyle bağlantı kurabilmek için, bu fırsattan yararlanma isteğini verdi. Paris'te Diderot, d'Alembert, Barthélémy, Raynal, Duclos, d'Holbach, Helvétuis'le ilişki kurdu ve Madam Geoffrin'in, du Bocage'ni konuksever salonlarına kabul edildi. Paris'te geçirdiği kıştan sonra ilkbahar onu İsviçre'ye çağırıyordu. Akrabasından olan Acton[1], onu her yerle tanıştırdı ve Mayıs 1763'de Cenevre gölünün kıyılarına vardı. Lozan'daki ikameti, her gelişinde onun yeni güzellik duygularıyle keyiflenmesine neden oluyordu. Yapısı bakımından bu gibi şeylerden söz etmeyi sevmezse de Lozan'dan aldığı o zevkli anıları zaman zaman dile getirmekten geri kalmamıştır.

«Benim gözdeler sosyetem, diyor bu seyahatten söz ederken, yaşlarına uygun olarak, *ilkbahar sosyetesi*, diye övünçlü bir ad almıştı. Kentin başta gelenlerinden olmasa da, hepsi iyi ailelerin çocukları olarak on beş yirmi yaşları arasındaki genç kızlar bu topluluğu oluşturuyordu. En büyükleri belki yirmi yaşında bile değildi, hepsi hoş, birçoğu güzel, hele iki üç tanesi enfes güzellikteydi. Hemen hergün, ne annelerinin ne de bir gözcünün gözetiminde olmaksızın, içlerinden birilerinin evinde toplanıyorlardı. Avrupa'nın her ulusundan delikanlıların arasında

---

1) Bu ailenin mensuplarından biri Besançon'da yerleşmişti ve onun bir kardeşi Napoli krallık nâzırı olmuştu. Nâzırın oğlu Fransa'da yerleşti ve orada Dalberg dükünün kızıyla evlendi. Bugün, Gibbon ailesinin bir kısım malları, kalıtım yoluyle bunun eline geçmiş bulunmaktadır.

yine kendilerinin güvenilirliğine emanet edilmişlerdi. Gülüyorlar, şarkı söylüyorlar, dans ediyorlar, kâğıt oynuyorlar, hatta komedi temsilleri veriyorlardı. Bununla birlikte, bu kaygısız neşe saatleri içerisinde hem birbirlerine karşı saygılı davranıyorlar, hem de erkeklerden saygı görüyorlardı. Özgürlükle yol-iz arasındaki sınır, bir davranış, bir söz ya da bir bakışla aşılmamıştı. Onların tertemiz masumluğu, en hafif bir rezalet ya da kuşku kiriyle lekelenmemişti. Şu İsviçre törelerinin ne denli içtenlikli sâdeliği var!»

Lozan'da bir yıla yakın kaldıktan sonra İtalya'ya geçti. Yazımıza başlarken anılarından aldığımız bölümde kendisinin de anlattığı gibi, ilk çağların görkemli görünüşü içerisinde Roma'nın, onda, tarihini yazma düşüncesini doğurduğunu ve Jupiter tapınağında akşam duasını okuyan keşişlerin - bütün inançlara saygı gösteren Roma'nın ortasında - şimdi hoşgörüye meydan okumasından belki de acı duyarak, kalbinde bir çeşit öcalma duygusu canlandığını düşünmek olasıdır. Gibbon, bu büyük yapıtı meydana getirmek için ne gibi çalışmalar yaptığını anılarında anlatmıştır. Dip notlarının çokluğu ve özellikle kitabına aldığı olaylarla yetenekli biçimde sunulan sonuçlar, ne büyük ve ne değerli çalışmalar yaptığını, yapıtının ne gibi hazırlıkların ürünü olduğunu tanıtlamaktadır.

Araştırmalarının kesin yazımına, Londra'ya dönüşünden iki yıl sonra başladı ve babasının ölümünden sonra evine, kitaplığına serbestçe yerleşti. «Başlangıçta, diyor, yapıtın adından imparatorluğun gerileme ve çökme dönemlerinin kesin olarak ne zaman başladığı, giriş bölümünün sınırları, bölümlerin sıralanması ve anlatım düzenine değin her şey belirsiz, yetersiz durumdaydı. Çok kez, yedi yıllık bir çalışmayı bırakma durumuna düştüm. Bir yazarın üslubu ruhunun imgesi olmalıdır. Anlatımdaki tutum ve uyarlık ise alışkanlığın meyvasıdır. Önce, yavan ve tatsız anlatımla tumturaklı bir ifade biçimi arasında, ortalama bir üslup meydana getirebilmek için birçok denemeler yaptım. Etkilerinden hiç değilse şöyle böyle memnun kalabilmemden önce birinci bölümü üç kez, ikinci ve üçüncü bölümleri de

ikişer kez düzelterek yeniden yazdım. Ancak ondan sonra daha dengeli ve daha kolayca yol alabildim. Hıristiyanlık kurumuna ayrılmış bulunan XV ve XVI. Bölümelrin şimdiki hale gelmesi için bunları üç kez elden geçirmem gerekli oldu.»

İlk cilt şubat 1776'da yayımlandı. Arka arkaya üç baskı hızla tükendi. Her yandan kutlamalar yağıyordu. Ona en çekici gelen kutlama, ünlü filozof *Dawid Hume*'dan aldığı aşağıdaki mektuptu:

«Edimburg, 18 Mart 1776 - Değerli bayım, tarih kitabınızı heyecanla ve yutarcasına okurken bu heyecanımı, zarif armağanınızdan dolayı teşekkür etmek ve eserinizin bende uyandırdığı memnunluğu size iletmek için kesintiye uğratma gereksinimine karşı koyamadım. Üslubunuzun değeri, konunuzun derinliği, bilginizin genişliği bakımlarından kitabınız takdire değer, itiraf ederim ki, sizi tanımak onuruna erişmemiş olsaydım, böyle bir eserin, zamanımızda bir İngiliz tarafından yazılmış olmasını yadırgardım. Buna güelbilirsiniz, ama bana öyle geliyor ki zamanımızdaki yurttaşlarımız akıl almaz ve saçma bir barbarlık içerisine dalmışlar, güzel sanatları tümüyle ihmal etmişlerdir. Onlardan hiçbir değerli ürün beklememekteyim. Bu kentteki bütün aydınların, eserinize hayran olmakta ve devamını özlemle beklemekte birleştiklerini öğrenmekle, benim gibi, sizin de memnun olacağınızdan eminim.

«Bir süre önce, girişiminizden söz edildiğini duyduğum zaman, itiraf ederim ki, son iki bölümün içinden nasıl çıkabileceğinizi merak etmiştim. Çok temkinli bir tutumla gözlem yapmış olduğunuz görülüyor. Fakat bu konuyu işlerken nasıl bir tutum izlemiş olursanız olun yine kuşkuları üzerinize çekmekten kurtulamayacaksınız ve hoşnutsuzluk uğultuları kulağınıza gelecektir. Başarınızı halk katında geciktirebilecek bir şey varsa o da budur. Yoksa, eseriniz her bakımdan başarıya ulaşacak niteliktedir. Gerilemenin birçok öbür belirtileri arasında, bugün İngiltere'de de el üstünde tutulan boş inançlar, felsefenin çöküşünü ve zevkin yittiğini haber vermektedir. Bu iki şeyi, felsefe ve zevki, hiç kimsenin sizden daha yetkili olarak yeniden

yaşama kavuşturamayacağına göre, bu işin başında, olasılıkla çok savaşım vereceksiniz.

«Ossian'ın koşuklarının gerçeğe uygun olup olmadıkları konusunda ne denli şüpheci olduğunuzu görüyorum. Bu şüpheciliğiniz sağlam bir temele dayanmaktadır. Gerçekten, aklı başında olan herkes için, yirmi binden çok dizenin ve bunlarla birlikte sayısız tarih olaylarının, sadece ağızdan ağıza ve gelişi güzel saklanabilmiş olmasını kabul etmek pek garip bir şey olur... ... İnsanlar, ulusal boş inançlarını ve kendi tutkularını okşayan her şeyi doğrulamaya büyük bir eğilim gösterirler. O halde siz bu konu üzerinde duruksamakla bizim için daha hoşgörülü davranmış bulunmaktasınız.

«İkinci cildiniz için gerekli belge ve bilgileri tamamlamış olduğunuzu öğrenmek istemekte çok sabırsızlanıyoruz. Ve de ikinci cildin yazılmasını bir an önce bitirmenizi heyecanla bekliyoruz. Dostlarımdan çok kendi adıma söylüyorum ki onun yayımını beklemem için beni uzun süre yaşamaya zorlamayınız. Gelecek cildin birinciye oranla daha titizlik isteyeceğini sanıyorum. Ne var ki, güçlükleri çözeceğinize güvenim var ve özellikle kaba sofuların bağırıp çağırışlarını küçümseyecek cesarette olduğunuzu bilmekteyiz. Takdirlerimi sunarım, sayın bayım.

(David Hume)

İlk kutlama ve övmeler bitince eleştiriler ortaya çıkmaya başladı. Hıristiyanlık kurumunun eleştirili tarihini kapsayan on beş ve on altıncı bölümler çok şiddetli saldırılara neden oldu. «İngiliz okuyucularının, diyor Gibbon, hıristiyanlığın adına ya da gölgesine bu denli bağlı olduklarını bilseydim, dindar, utangaç ya da temkinli kimselerin duyduğu ya da duymuş gibi göründüğü şiddetli heyecanları önceden düşünseydim bana birçok düşman kazandıran bu iki bölümü belki de yumuşatırdım. Ok yaydan çıkmış, alarm çanları çalmıştı. Papazlarımızın sesi ne

denli tiz ve gürültücü olsa da, hiç değilse artık iktidarlarında zulüm silahlarına sahip bulunmadıkları için kendimi kutluyorum.»

Fırtınaya kapılmak ve saldırılara yanıtlar vererek zaman yitireceğine, büyük ve hararetli bir çaba ile yapıtını yazıp ilerletme yolunu seçti. Birinci dönemi tamamlayan ikinci ve üçüncü ciltler ilk ciltten beş yıl sonra, Nisan 1781'de, son üç cilt ise birincisinden on iki yıl sonra, Mayıs 1788'de yayımlandı.

«27 Haziran 1789 günü, daha doğrusu gecesi, diyor Gibbon anılarında, yazlı kevimin bahçesinde, son sayfanın son satırlarını yazdım. Kalemimi masaya koyduktan sonra, Cenevre gölünü ve dağları içerisine alan geniş manzaralı akasyalar çardağının altında birçok kez gidip geldim. Gökyüzü açık, hava nemliydi. Ayın gümüş ışığı sularda yansıyor ve doğa sessizlik içerisinde uyuyordu. O anda özgürlüğüme yeniden kavuşmaktan ve belki de, ün kazanmış olmaktan duyduğum sevincin ilk heyecanını gizleyemeyeceğim. Bu sevincim kısa sürdü yerini hemen bir utanç ve ruhumu saran hüzünlü bir düşünceye bıraktı. Benim eski ve hoş yoldaşımdan ayrılmıştım. Tarihçinin ömrü uzun sürmeyebilirdi, ama tarihimin gelecekteki ömrü acaba ne olabilirdi?»

O sırada 52 yaşındaydı. Politika yaşamındaki hayal kırıklıklarını dağıtmak ve dinlenmek üzere, üçüncü kez Lozan'a gelmişti. İş yaşamı onun için uzun ve başarılı olmamıştı. Meclislerin verdiği güçlü heyecanlar ne de onun beslediği derin kanılar onda iz bırakmıyordu. Birinci cildin yayımlanmasından az önce parlamento'ya girmişti. Ticaret ve sömürgeler lord komiserlikleri arasında 800 sterlinlik bir görevle ödüllendirilmişti. İlişkilerin kesik olduğu dönemde Fransa'ya karşı - bakanlık adına - bir muhtıra kaleme almış ve bu muhtırayı Beaumarchais yanıtlamıştı. Görevinden ayrılınca kişisel gelirinde de azalma oldu ve İsviçre'deki dostlarının arasında rahat bir yaşantıyı yeğledi. Yeni bir vatan gibi Lozan'ı seçtiği için kendini her zaman kutladı.

Fransız devrimi ilk göçmen dalgalarını yarattığı sıralarda

Gibbon bu kentte bulunuyordu. Dinlendiği bir sırada meydana gelen ve onun rahatını kaçıran bir olaya sempati duyamazdı. Kimseye zararı dokunan bir insan değildi ama başkasının mutluluğu için kendi mutluluğundan özveride bulunmaya râzı olmazdı. Çevresine duyduğu aşırı derecedeki ilgisizlik marazî nitelikteydi. Dostları servetlerini yitirmişler ve yaşamları alt-üst olmuştu; iletişim ve ulaşım kesilmiş, ileride neler olabileceği belirsizleşmişti.

Devrimle pek ilgilenmedi. 1793 ilk yazında, dostu Sheffield'in eşinin ölüm haberi üzerine, savaşın yolu üzerine koyduğu bütün engellere meydan okumaya karar verdi ve Frankfurt üzerinden Londra'ya döndü. Haziren 1793'de Londra'da rahatsızlandı. Çok iri vücudünün ağırlığı ve tehlikeli bir hastalığın belirtileri kaygı verici gelişmelere dönüştü. Her ne kadar kendisi tehlikeyi görmezlikten geliyorduysa da dostları her an onu kaybetmenin korkusu içinde bulunuyorlardı. Arka arkaya yapılan ameliyatlar, zâten azalmış olan dayanma gücünün de tükenmesini hızlandırdı ve 16 Ocak 1794'de 57 yaşında öldü.

Büyük eseri (Roma İmparatorluğu'nun Gerileme ve Çöküş Tarihi)'nden başka Gibbon birtakım tarih risâleleri, yaşamına ilişkin Anılar ve Fransızca olarak yazdığı *Edebiyat Üzerine İnceleme* adlı eseri de vardır. Dostu Lord Sheffield, mektuplaşmalarını da ekleyerek bu çeşitli kitapları yayımalmıştır.

Roma İmparatorluğu'nun Gerileme ve Çöküş Tarihi

Edward GİBBON

BÖLÜM I

Antoninus'ler döneminde İmparatorluğun genişliği ve askersel gücü

Hıristiyanlığın doğuşunun ikinci yüzyılında Roma, dünyanın en güzel ülkelerini imparatorluğuna katmıştı. Uyrukları arasında en ileri uygarlığa ulaşmış halklar bulunuyordu. Uzun süren utkular döneminin sonucu kazanılmış gözüpeklilik, disiplin ve ün bu uçsuz bucaksız hükümdarlığın sınırlarını güvence altında tutuyordu. Yumuşak olmakla birlikte çok güçlü etki, yasalar ve gelenekler bütün eyaletlerin birliğini, zorlamadan sağlıyordu: Bu eyaletlerde oturanlar, barış içerisinde lüksün ve servetin avantajlarından yararlanıyor ya da bunları istedikleri gibi kullanabiliyorlardı. Bununla birlikte, dinsel bir saygıyla özgür bir ana kuruluş imgesi korunuyordu. Roma senatosu, görünüşte egemenlik gücünü elinde tutuyor, imparatorlarsa yürütme gücüyle donatılmış bulunuyorlardı. Seksen yılı aşkın bir süre içerisinde kamu yönetimi Trajanus'ün, Adrianus'ün, iki An-

toninus'ün, yetenek ve erdemleriyle yürütüldü. Herşeyden önce imparatorluğun bu mutlu dönemdeki parlak durumunu betimliyeceğiz; sonra da Markus Aurelus'ün ölümünden başlayan ve gerileyişle çöküşe eşlik eden hal ve koşulları ele alacağız: bu öyle bir süreçtir ki, her zaman anımsanmaya değer ve dünyanın bütün ulusları üzerindeki etkisi sürüp gitmektedir.

Romalıların başlıca fetihleri cumhuriyet zamanında tamamlanmış oldu. İmparatorlar, hiç değilse bunların çoğunluğu, senatonun derin usçuluğunun, konsülüslerin etkin atılganlığının ve halkın savaşkan coşkunluğunun meyvası olarak elde edilmiş bulunan bu ülkeleri imparatorluk içerisinde tutmakla yetindiler. İlk yedi yüzyıl hızlı zaferlerin birbirini izlemesiyle geçti; ne var ki imparator Augustus evreni boyunduruk altına almak gibi tutkulu bir tasarıyı bırakmayı gerekli görmüştü. Halk meclislerine ılımlı ruhu sokmasına neden, bu olmuştur. Barış yaşamına yönelince, durum gereği olduğu gibi kendi yaradılışına da uygun olarak, Roma'nın büyüklükte doruğa vardığını görmüş ve yeni fetihler peşinde koşma konusunda umuda değil korkuya kapılmıştı. Gerçekten, uzaklarda yapılan savaşların kazanılmasında işler her gün biraz daha güçleşiyor, başarılar daha kuşkulu duruma giriyor ve elde edilen yeni kazançlar daha az verimli oluyordu. Augustus denemesi bu esenleştirici düşünceleri desteklemiş oldu. Part'ların oklarına hedef olmaktansa mutsuz Crassus'un kaptırdığı sancakları ve tutsakları geri almanın da bir zafer sayılabileceğine kendini inandırmıştı(1).

Hükümdarlığının ilk yıllarında komutanları Etyopya'yı ve Mutlu Arabistan'ı ele geçirmek istediler: Tropikanın güneyine doğru yaklaşık üçyüz yersah yol aldılar; ne var ki iklimin sıcaklığı kısa bir süre sonra yürümelerini engelledi ve bu uzak yerlerde oturan zayıf halkları iklim koşulu korumuş oldu(2). Avrupa'nın kuzeyi bir istilaya karşı kapalı sayılıyordu. Karlar ve buzlar fetihçilerin masraf ve yorgunluklarını gidermelerine engel olabilirdi. Ormanlar ve bataklıklarla kaplı olan Germanya (Almanya)'da, özgürlükleri ellerinden alınmaktansa ölmeyi yeğleyen gözüpek barbarlar yaşıyordu. Gerçekte bunlar Roma'

nın korkunç gücüne, önceleri başeğmiş gibi göründülerse de kısa bir süre sonra yeniden bağımsızlıklarını korudular. Umutsuzluk onlara güç kazandırdı, böylece Augustus'un kafasında da yaşamı iyi ve kötü akışı ve yanlarıyla birden gözönünde tutmak gibi korkunç bir düşüncenin yerleşmesine neden oldular: Bu hükümdarın ölümünde vasiyetnâmesi senatoda okundu: kalıtının en yararlı bölümü olarak ardıl (halef)'larına, imparatorluğu sanki doğanın çizmiş gibi olduğu sınırlar içerisinde tutmak biçiminde bir vasiyet bırakmıştır(3). Batıda, Atlantik okyanusu; kuzeyde Ren ve Tuna; doğuda Fırat; güneye doğru Arabistan'ın ve Afrika'nın kızgın çölleri.

İnsanlar, Augustus'un akıllı tutumuna minnet duyuyordu: ardıllarının kötülükleri ve alçaklıkları imparatorluğun huzurunu bozmaya yetmedi. Yumuşaklık ya da zulüm yoluna sapmış bulunan ilk imparatorlar, pek seyrek olarak eyaletlerde görünüyor, binde bir olarak ordunun başına geçiyorlardı. Kendi yerlerine savaşta komuta edenlerin değerini ve başarılarını kıskanıyor, kendi gevşeklikleri nedeniyle hak edemedikleri onurun onlar tarafından hak edilmiş olmasını çekemiyorlardı. Bir uyruğun askerlikte kazandığı ün imparatorun saygınlığına karşı işlenmiş bir darbe hareketi olarak nitelendiriliyordu. Komutanlar, kendilerine emanet edilen sınırları korumakla yetiniyorlardı: görevleri ve çıkarları da zaten yenilgiye uğratacakları uluslar kadar kendilerinin de geleceklerini kötü yönde etkileyeceğini bildikleri için yeni zaferlere girişmiyorlardı(4).

Takvimimize esas olan tarihin birinci yüzyılında Romalıların kendi topraklarına kattığı tek ülke Britanya'dır. O sırada imparatorlar, *Augustus*'un bilge sözlerinden çok *Cesar*'ın izinden yürümenin daha yeğ olacağına inanmışlardı. Galya'nın komşusu olan bir adamın durumu ona sahip olma hevesini kendilerine esinledi: Açgözlülükleri, her ne kadar kesin olmasa da, orada inciler bulacakları gibi tatlı bir umudun etkisiyle daha da kızıştı(5). Britanya ağzı bir dünyaya benziyordu; böylece bu fetih, genellikle anakara için yapılan savaşlardan ayrı bir nitelik taşıyordu. Bu girişim, kralların en şaşkınları, en silikleri,

en aşağılıklarınca sürdürüldü ve kırk yıl devam eden bir savaştan sonra adanın büyük bir bölümü Romalıların boyunduruğu altına girdi (6). İngiliz ulusunu oluşturan çeşitli boy (kabile)'lar körükörüne yürekli insanlardan oluşuyordu. Özgürlüklerine çok düşkün olmakla birlikte kendilerini yenilmez duruma koyabilecek şeyin birlik olduğunu bilmiyorlardı; bu gezer insanlar övünçle silahlarına sarılıyorlardı; iş bitince silahları bırakıyor ya da ancak birbirleriyle vuruşmak için kullanıyorlardı. Ortak düşmana karşı birleşecek yerde, her bir boy Romalılarla ayrı ayrı döğüştü, sonunda hepsi yenik düştü: ne *Caractacus*'un yiğitliği, ne *Boadicea*'nın umutsuzluğu ne de papazların bağnazlığı yurtlarını tutsaklığa düşmekten kurtaramadı. Britonların direncini kırarak onları etkisiz duruma sokan yiğit komutanlar bunu ulusal bir zafer olarak tanımlarken tahtta oturan majesteler, cinayetler ve aşağılıklarla değerlerini yitiriyorlardı. İmparator korkunç Domitianus zamanında, imparatorun kendisi sarayına kapanmış, esinlendiği terörün içerisinde vakit geçirirken erdemli Agrikola'nın komutasındaki birlikler (7). Grampi dağlarının eteklerinde Kaledonyalıların toplanmış kuvvetlerini yok ediyorlardı; savaş gemileri, tanımadıkları bir denizde yol almasına karşın adanın çevresinde Roma sancaklarını dalgalandırıyorlardı. Daha şimdiden Britanya'ya zaptedilmiş gözüyle bakılabilirdi: Agrikola, savaşı bu kadarla bitirmek ve başarılarını, İrlanda'yı da alarak güvenceye bağlamayı öneriyordu. Bu niyetinin gerçekleşmesi için bir tümen ile birkaç yardımcı birliğin yeterliğine inanıyordu (8). Batıdaki bu adaya sahip olmak büyük yarar sağlıyabilecekti ve Britonlar, gözlerinin önündeki özgürlük örneği ve görüntünün kalktığını görünce bağlandıkları tutsaklık zincirinin ağırlığını daha az duyacaklardı.

Değerli insan Agrikola bu düşüncesini Britanya'dan Roma'ya iletti: ne var ki, bu kadar özenle oluşturduğu planı kendi hükümeti tarafından reddedildi. Ayrılmadan önce Agrikola Britanya'yı güvenli bir duruma soktu: Ada'nın karşıt yönlerdeki iki körfez tarafından eşit olmayan iki kesime bölünmüş olduğu-

nu gözlemlemişti: bunları ayıran dilin üzerine boylu boyunca tabyalar inşa etti: bu tahkimat sofu Antoninus'un hükümdarlığı sırasında, temelleri taştan yapılmış ve çimle örtülü bir bayır haline getirilerek düzenli bir şekle kavuşturuldu. Edinburg ve Glascow'un biraz ötesinde yapılan bu kale imparatorluğa sınır hizmeti gördü. Kaledonyalılar, adanın kuzeyinde bağımsızlıklarını korudular. Değerleri kadar fakirlikleri de onlara bu en kıymetli yararı sağlamış oldu. Sık sık akınlar yapıyor ama hemen püskürtülüyor ve cezalandırılıyorlardı. Ne var ki ülkeleri hiçbir zaman istilâ edilmedi. Dünyanın en hoş, en verimli ve en nitelikli coğrafya koşullarının efendileri, fırtınaların gazabına açık dağlara, kabin sisle örtülü göllere, çıplak ve korkunç görünüşlü bir barbar sürüsünün yaklaştığını görerek kaçan geyiğin bulunduğu ekilmemiş koyaklara küçümser gözlerle bakıyorlardı.

Augustus'un ardıl (halef)'ları onun siyasal yöntemlerine tam anlamıyla bağlı kalmışlardı (9). *Trajanus* tahta çıktığı sırada imparatorluk sınırlarının durumu böyleydi. Bu erdemli ve yaşam dolu hükümdar asker terbiyesiyle yetişmişti ve bir komutan yeteneklerine sahip bulunuyordu. Öncel (selef)'lerinin yumuşak ve uysal tutumu birdenbire başlayan savaşlar ve fetihlerle bozuldu. Uzun bir zaman sonra, tümenler başlarında komuta etmeye yetenekli bir imparator görmüş oldular. Trajanus, önce Tuna'nın öbür yanında yaşıyan ve savaşçı bir ulus olan Daçialı'lara karşı harekete geçti. Bunlar, Domitianus'un hükümdarlığı sırasında Roma saygınlığına başkaldırmışlar ve cezasız kalmışlardı. Barbarların gücüne ve yılmazlığına Daçialı'lar, yaşamı hiçe saymayı da ekliyorlardı ve bu da onlara ruhun kalıptan kalıba geçtiğine ve ölmez olduğuna içtenlikle inanmalarını esinliyordu. Kralları Decebalus'dü. Anımsanmaya değer olan bu savaş, aralıksız beş yıl sürdü; imparatorluğun bütün güçlerini seferber edebildiği için Trajanus savaşı kazandı ve barbarları tümüyle buyruğu altına aldı. Augustus'un ilkelerinin dışında kalmış olan Daçia (10) aşağı yukarı dört yüz fersah (yaklaşık 1600 km) uzunluğundaki sınırlar içerisinde bulunuyordu: Bu ülkenin doğal sınırları Niester, Teiss ya da Tibisk-

lu, Tuna ve Karadeniz'di. Bugün bile hâlâ askeri bir yolun kalıntıları vardır ve bu yol Tuna'dan başlayarak çağdaş tarihte ün kazanmış bir yer olan, şimdi de Osmanlı imparatorluğu ile Rusya arasında sınır görevi yapan Bender'in yakınlarına değin uzanmaktadır (11).

Trajanus kazanma isteğiyle yanıp tutuşuyordu. İnsanlar kendilerini batıranları ilk sıraya yükselttikçe ve iyilik gördüklerine daha az saygı duydukça, askerî zafer kazanma isteği en yüksek niteliktekilerin kusuru olarak kalacaktır. İskender'e, en ünlü ozan ve tarihçilerce yapılan övgüler Trajanus'un ruhunda tehlikeli bir ileri atılım ateşinin tutuşmasına neden oldu. Roma imparatoru da, Makedonya kralı gibi, Doğu uluslarını zincire vurmaya kalkıştı (12). Ne var ki yaşının ilerlemiş olması, Filip'in oğlunun kazandığı ün kadar kendisinin de üne kavuşabilmesine olanak sağlıyamazdı. Bununla birlikte, kısa bir süre için olsa da, Trajanus'un başarıları parlak ve hızlı oldu. İç savaşlarla bozulmuş ve zayıf düşmüş oolan Part'ları bozguna uğrattı. Kuzeydoğu Anadolu dağlarından Basra körfezine kadar Dicle kıyıları çevresinde utkular elde etti. Bu hükümdar, o uzak denizde gemi yüzdüren ilk kimse oldu, ve bütün Roma komutanları arasında bu kıvancı taşıyan tek adam olarak kaldı. Deniz filoları Arabistan kıyılarını yakıp yıktılar. Sonunda Trajanus Hind kıyılarına ulaştığı sanısına kapıldı (13). Şaşkına dönen senato, her gün Roma'nın gücünü kabullenen duyulmamış adlar ve yeni halklar hakkında haberler alıyordu. Örneğin, Bosforus, Kolşos, Iberia, Arnavutluk, Oshroren ve Part kralları taclarını imparatorun elinden giyiyorlar, Med'ler ve Karduşi dağları halkı kendilerini koruması altına alması için imparatora yalvarıyorlar, zengin Armenia, Mezopotamya ve Âsur ülkeleri birer eyalet durumuna indirgenmiş bulunuyorlardı (14).

Bu görkemli imgeler Trajanus'un ölümüyle silinip gitti ve onun yerini, kendilerine baskıyla kabul ettirilen güçlü yumruktan artık korkuları kalmayacağı için bütün bu uzak ülkelerdeki ulusların boyunlarındaki tutsaklık halkasını kırıp atabilecekleri korkusu aldı.

Roma'nın eski krallarından biri tarafından *Capitolium* kurulduğu zaman, ikinci derecedeki kutsallar arasında yalnız biri. Terme tanrısı kendi yerini Jupiter'e bile bırakmaya razı olmamıştı Bu tanrı, sınırları koruyordu ve kaba, bayağı zamanların geleneklerine göre, bir taş biçiminde simgeleniyordu. Kâhinler, Terme tanrısının bu direnişini hayra yormuşlardı: onlara göre bu, Roma devletinin sınırları hiçbir zaman gerilemiyeceğinin işareti sayılmalıydı (15). Bu gelenek sürüp gitmiş ve korunmuştur. Uzun yıllar boyunca bu kehânet ve yorum - sınırların korunması nedeniyle - doğrulanmıştır. Ne var ki, majeste tanrı Jupiter'e direnebilmiş olan Terme, imparator Hadrianus'a boyun eğmek zorunda kalmıştır (16). Bu imparator, saltanatına, Trajanus'un yeni fetihlerinden vazgeçmekle başladı. Part'lar kendi hükümdarlarını kendileri seçme hakkını yeniden kazandılar ve Armenia'da, Asûr'da ve Mezopotamya'da garnizonlar halinde bulunan Roma birlikleri o yerleri bırakıp gittiler. Adrianus yeniden Augustus'un düzenini benimsedi. Fırat, yine eskisi gibi İmparatorluğun sınırı haline geldi (17). Halkın davranışlarını ve hükümdarların kişisel görüşlerini eleştirmeden yapamayan kıskançlık, belki de ihtiyatlılık ve ılımlılık tarafından emredilen bir tutumu çekememezliğin güdülerine yüklemek için kendini zorlamıştır. Böyle bir kuşku, zaman zaman en aşağılara inen veya en yukarılara tırmanabilen Hadrianus'un acayip karakterine göre oluşturulmuş gibi görünmektedir. Bununla birlikte, Trajanus'un fetihlerini elde tutmak için çok zayıf olduğunu itiraf edemeyeceği gibi selefinin üstünlüğünü de parlak sözlerle dile getirmesi ondan beklenemezdi.

Birinin savaşkan ve özentili ökeliği (dehâsı) öbürünün ılımlığı ile benzersiz bir zıtlık oluşturuyordu: Sofu Antoninus'un yumuşak sessizliği selefinin yorgunluk bilmez canlılığıyla karşılaştırılırsa yine aynı dikkate değer ayrılık ortaya çıkacaktır. Hadrianus'un, ömrü seyahatlerle geçti. Bu prens savaşı seviyor, edebiyatla uğraşıyor ve bir devlet adamının yeteneklerine sahip bulunuyordu. İmparatorluğunun isterlerini karşılamaya kendini vererek bütün bu tutkularını giderdi.. Mevsimlerin ve iklim-

lerin değişiklik göstermelerine bakmaksızın, baş açık ve yaya olarak Kaledonya'nın karlı yollarında yürüyüş yapıyor ve yukarı - Mısır'ın düzlüklerinde dolaşıyordu. Tahta çıkınca, hükümdarın huzuruyle onurlanmamış hiçbir eyalet kalmadı (18). Halbuki Antoninus, sâkin günlerini İtalya'da geçirmekle yetindi. Yönetimin iplerini elinde tuttuğu yirmi üç yıl içerisinde, sevilmeye gerçekten değer olan bu hükümdarın en uzun gezileri Roma'dan Lanuvia'ya oluyor ve orada, kırsal yaşamın tadını almak için yalnızlığa çekiliyordu (19).

Kişisel davranışlarındaki bu ayrılığa karşın Hadrianus ile iki Antoninus'ler, Augustus tarafından kurulan genel düzenlemeden ayrılmadılar. Sınırları geriletmeksizin imparatorluğun saygınlığını koruma konusunda geleneği bozmadılar. Bu hükümdarların, barbarlarla dostluk ilşikileri kurmak yolunda her çeşit saygı değer çarelere de başvurdukları görülmektedir. Amaçları artık Roma'nın her türlü fetih düşüncesinden vazgeçmiş olduğuna ve bundan böyle yalnızca düzenli ve adaletli bir yaşamdan başka bir şey istemediğine tüm insanları inandırmaktı. Kırk üç yıl süreyle bu saygı değer politika, başarı ile uygulandı. Küçük bir savaş durumu hesaba katılmazsa, dünya, Hadrianus ve sofu Antoninus'un uğurlu saltanatları süresince barış içerisinde yaşadı (20). Romalı adı, dünyanın en uzak topraklarındaki uluslar arasında da saygıyla anılmaktaydı. En kendini beğenmiş barbarlar bile aralarındaki anlaşmazlıkların çözümünü Roma imparatorunun vereceği karara bırakıyorlardı. İskenderiyeli Appianus adlı tarihçinin (Roma Savaşları) adlı eserinin başlangıç bölümünde yazıldığı üzere, kendilerinin de vatandaş sırasında sayılmalarını Roma'ya rica etmeye gelen elçiler bu ayrımı elde edemeden ayrılıp gidiyorlardı.

Roma silahlarının dehşeti, imparatorların ılımlılığına saygınlık kazandırıyor ve onları yüceltiyordu. Barışı koruyorlar, ne var ki, kendilerini her an için savaşa hazır tutuyorlardı. Onların davranışlarında adaletin egemen olduğu sürece komşu uluslar da kendilerini istilâya kalkışmayan Romalılara karşı saldırıda bulunma yoluna sapmadılar. Markus Aurelius, Hadrianus

ile ardılının sınırlarını korumakla yetindikleri Cermenlere ve Parti'lara karşı korkunç silahlarını kullandı. Barbarların saldırıları bu filozof hükümdarın hıncını harekete geçirdi. Savunmak için silahı ele almak zorunda kaldı, komutanlarıyle birlikte Tuna ve Fırat üzerinden başlayarak birçok zaferleri gerçekleştirdi (21). Şimdi Roma İmparatorluğunun askeri kuruluşlarını inceliyelim. Bunların o kadar uzun süre sessizlik içerisinde ve başarılarla dolu olarak tutulabilmesinin nasıl sağlandığını gözlemlemek önemlidir.

Cumhuriyetin parlak çağlarında silahları kullanma yetkisi Askeri Kuruluşlarla bütün vatandaşlara ayrılmış bir haktı. Bunların savunacakları bir mal varlığı mevcuttu ve yasaların hazırlanmasında katkıda bulunuyorlardı; çünkü bu yasalar uygulanmasıyla doğrudan doğruya ilişkileri vardı. Ne var ki, fetihlerin genişlemesi kamu özgürlüğünü azaltmaya başladıkça, kendilerini askerliğe adayanlar, bunu bir bilim gibi benimseyip incelediler ve bir sanat olarak uyguladılar (22). Ancak, en uzak bölgelerdekiler kaldırılmış olmakla birlikte, lejyonların yalnızca Roma vatandaşlarından oluşturulmasına dikkat ediliyordu. Yasaların kesin gereklerine uygun olarak yalnızca kent soylulukt hukukundan yararlananlar lejyonerliğe kabul ediliyordu. Arasıra yabancılar da askere alınıyorsa da bu ayrıcalık onların gösterdiği hal ve gidişin ya da yaptığı hizmetlerin bir ödülü olarak kendilerine verilmiş bir lütuf niteliğindeydi. Daha sonraları, özellikle yaş, beden gücü ve askerlik için istenilen boy esas alındı (23). Asker toplamalarda, kuzey kesimleri güneye oranla tercihli işlem görüyordu. Silahlı olmak yeteneğiyle doğduğu düşünülerek kırsal kesimde dünyaya gelmiş olanlar kentlerdekilerden yeğ tutuluyordu. Dülgerlik, demircilik ve avcılık gibi yorucu çalışmaların, oturduğu yerde iş gören sanat ve mesleklere oranla daha güç ve sertlik kazandıran uğraşlar olduğu kabul ediliyordu. Oturduğu yerde çalışma lüks sayılıyordu. Mülkiyet hakkı artık orduya katılmak için koşul olmaktan çıkınca Roma imparatorluk birliklerinin komutası, sarayda yetiştirilmiş - doğuştan subaylarca yürütülüyordu. Avru-

padaki ücretli askerler durumunda olan erler, en düşük ve aşağılık sınıftaki halk katmanlarından alınıyordu.

Eski vatanseverlik erdemi, bizim de bir bireyi olduğumuz devletin korunmasına ve mutluluğuna sıkı sıkıya bağlı bulunan tam inancımızın kaynağından esinlenmektedir. Böyle bir inanç Roma Cumhuriyetinin lejyonlarına hemen hemen yenilmez bir nitelik kazandırmıştı. Ne var ki bu inanç, müstebit bir hükümdarın ücretli tutsakları üzerinde hiç denecek kadar az bir etki yaratabilirdi. Bu ilke bir kez bozulunca, onun yeri büsbütün başka türden, fakat şaşılası güçte güdülerle dolduruldu: din ve onur. Köylü ya da kentli silahı eline alınca soylu bir iş yaptığına ve yükselmesiyle üne kavuşmasının göstereceği cesarete bağlı olduğuna inanıyordu. Her ne kadar basit bir erin elde ettiği başarılar onu çoğunlukla üne kavuşturmazsa da kendisinin de zaferde ya da utançta payı bulunduğunu, zaferlerin bütün lejyon hatta ordu ile paylaşıldığını bilmiyor değildi. Askerlik hizmetine girer girmez, ona görkemli törenle yemin ettiriliyordu. Bayrağını bırakmayacağına, komutanlarının emirlerini gözü kapalı yerine getireceğine, imparatorun ve imparatorluğun güvenliği için hayatını vereceğine and içiyordu (24). Roma birliklerinin sancaklarına bağlılığı onlara din ile onurun birleşik etkisiyle aşılanıyordu. Lejyonun başında parıldayan yaldızlı kartal en kutsal saygı simgesiydi. Tehlike anında bu saygın simgeyi bırakıp gitmek alçaklık ve kutsal emanete karşı işlenmiş bir cinayet sayılırdı (25). Gücünü, imgelemelerden alan bu güdüler daha gerçekçi umutlarla destekleniyordu. Bunlar, düzenli aylıklar, ikramiyeler, askerlik hizmetinin belli bir süresi sonunda verilen ödüller askeri yaşamın zorluklarına dayanma gücünü artırıyordu (26). Öbür yandan, alçaklık ve itaatsizlik en sert cezalarla cezalandırılıyordu. Yüzbaşılar suçluları vurmak, generaller de ölüm cezası verme hakkına sahiptiler. Roma disiplini içerisinde yetişmiş olan askerler «subaylarından - düşmandan korkusunun çok fazlasıyle - korkmalıdır » sloganını akıllarından hiç çıkarmazlardı. Akıllıca kurulmuş müesseseler de bu orduları güçlendirmede ve onlara usluluk ve ağırbaşlılık

aşılamada yardımcı olmuşlardır. Bu nitelikleri, hiçbir disiplin kural ve geleneği olamayan coşkun ve taşkın barbarların kazanabilmesi olanaksızdı (27).

Değer, bilgisiz ve deneyimsiz olduğu sürece eksik bir erdemdir. Romalılar bu gerçeğe o denli inanmışlardı ki, kendi dillerinde bir ordunun adı alıştırma (tâlim) anlamında bir sözcükten gelmekteydi. Gerçekten, askerlik alıştırmaları, disiplinin en önemli konusuydu. Akşam ve sabah genç askerler sürekli olarak silahlarıyle birlikte bulunuyorlardı. Emekliye ayrılmış askerler de, yaşlarına karşın ve bu uğurda pek çok bilgileri olduğu halde, o çok tatlı gençlik çağlarında öğrendiklerini her gün yineliyorlardı. Soğuklar bastırınca kışlalara çekilen askerlerin talimlerine ara verilmemek için uzun ve geniş kapalı yerler yapılıyordu. Savaşa benzer bu uygulamalı tâlimlerde, savaş sırasında kullanılanların iki katı ağırlığında silah taşınıyordu (28). Romalılarca yapılan alıştırmaların tam bir betimlemesini yapmak bu eserin ölçüsüne sığmayacak denli büyük bir iştir. Biz burada yalnızca bu alıştırmaların vücuda kattığı güçten, organlara verdiği hareket yeteneğinden ve kolaylığından söz edeceğiz. Askerlere büyük bir titizlikle yürüyüş, koşma, sıçrama, yüzme, ağır silahları taşıma, her türlü saldırı ve savunma silahlarını kullanma, doğa koşullarına uyma ve, flüt eşliğinde silahlı danslar (Pyrrhique) öğretiliyordu (29). Barış içerisindeyken bile Roma askerî birlikleri savaştaymışçasına bir düzen içerisinde bulunuyorlardı. Romalılara karşı bir savaşta bulunmuş olan eski bir tarihçinin sözlerine inanmak gerekirse, onların savaş haliyle tâlim durumları arasındaki biricik fark, savaşta görünen kandan ibaretti (30). En yetenekli komutanlar, ve imparatorlar bile hazır bulunmaları ve örnek olmalarıyle bu askerî çalışmaları daha da güçlendiriyorlardı. Çok zaman Trajanus ve Hadrianus deneyimi az askerleri çalıştırmak, çok yeteneklileri ödüllendirmek ve kimi zaman da onlarla ödüllü kuvvet ve cesaret çarpışmasına girişmek kayrasında ve alçakgönüllülüğünde bulunmuşlardı. Bu hükümdarların saltanatları sırasında taktik başarıyla geliştirildi. İmparatorluk güçlülüğünü koruduğu sü-

rece asker kuruluşları ve kurumları, Roma disiplininin en yetkin örneği olarak saygı gördüler (31).

Dokuz yüzyıl boyunca yapılan savaşlar askerlik alanında yavaş yavaş çeşitli değişikliklere neden oldu ve bu değişikliklerle daha ileri bir niteliğe erişti. Polibos'un betimlediği ve Scipion'ların komuta ettiği lejyonlar, özü bakımından, Caesar'ın utkularını sağlayan ve Hadrianus ile Antoninusların adlarını saygınlaştıran lejyonlardan farklıydılar (32). Roma lejyonunun ne olduğu hakkında kısaca bazı bilgiler vereceğiz (33). Temel gücü oluşturan piyade sınıfı 10 birliğe ve 55 bölüğe ayrılıyor ve birliklere tribunuslar, bölüklere ise yüzbaşı (Centurio) lar komuta ediyorlardi (34). Onur kıtası ve kartal muhafızlı,ı değerli lik ve güvenilirlik bakımından ordunun en gözde 1105 askerinden oluşturulan birinci birliğe (Cohorte) aitti. Öteki dokuz birlikten herbiri beşyüz elli beşer erden kuruluydu. Bütün lejyon piyadeleri altı bin yüz kişiydi. Silahları tek tipti ve şaşılacak biçimde doğaya ve görecekleri işe uygun nitelikteydi. Üzerinde tuğ bulunan zırhlı başlık, halkalı zırhtan etek ve bot giyiyorlar, sol kollarında yumurtamsı ve içbükey biçiminde, dört ayak uzunluğunda, iki buçuk ayak eninde kalkan tutuyorlar, bronz plaklarla kaplı öküz derisinden bir üstlük taşıyorlardı. Hafif bir kargıdan başka, lejyon askeri sağ elinde, latince *pilum* dedikleri uzunluğu altı ayak ve üçgen biçiminde yontulmuş on sekiz parmak boyunda bir çelik uçla son bulan korkunç bir mızrak sallandırıyordu. Bu silah, yalnız on ya da on iki adım uzaklıktan ve bir kez kullanılabildiği için, çağdaş silahlarımıza göre önemsizdi. Bununla birlikte, usta ve güçlü bir elle atıldığı zaman ona hiçbir kalkan dayanamazdı. Hiçbir atlı onun etki alanı içerisine girmeyi göze alamazdı. Romalı, mızrağını fırlatır fırlatmaz elinde kılıç, coşkuyla düşmanın üzerine saldırırdı. Bu kılıç İspanyol demirinden yapılmış, kısa, olağanüstü ustalıkla çelikleştirilmiş, iki yanı keskin, hem vurmaya hem de delmeye elverişli nitelikteydi. Asker, delici tarafıyla yaralamayı yeğliyor, çünkü düşmanın vücudunda açtığı bu tür yara, görünürde küçük, fakat çok tehlikeli ve öldürücü oluyordu (35). Lejyon,

olağan düzeniyle sekiz çizgi üzerine dizilmiş olur, saflar gibi diziler de üçer ayak aralıklarla sıralanırlardı (36). Geniş bir cephe boyunca mevzi almış ve süratle koşarak saldırıya hazır olan bu düzendeki bir birlik, savaşın gerektirdiğini ve generalin yeteneğini tam olarak yerine getirebiliyordu. Asker, silahlarını ve her türlü devinimini rahatça kullanabilecek bir alan içerisinde savaşıyordu. Erler arasındaki aralıklar o denli ustalıkla korunuyordu ki, savaş sırasında gerekli ikmaller bu aralıklardan yararlanılarak kolaylıkla yapılabiliyordu (37). Yunanlılar ile Makedonyalılar'ın taktikleri, ilkeler bakımından farklıydı. Yunan mızraklı alayları (Phalange)'nda on altı sıra halindeki uzun mızraklı askerler sıkı sıkıya toplu bir halde savaşırlardı (38). Düşünce ve deneyim, Yunan mızraklı alaylarının, hareket yeteneği olmaması yüzünden, Roma lejyonlarının kıvrak canlılığına karşı koyamadığını tanıtlamıştır (39).

Süvari sınıfı ise - ki, onsuz lejyonun gücü eksik kalmış olurdu - 10 bölüğe ayrılmıştı. Birinci bölük, birinci lejyon kokortunun benzeri ve yardımcısı olarak, 13 «kişiden oluşuyordu; geri kalan dokuz bölükten her birinde 66 kişi vardı. Bugünkü anlayışımızla belirtirsek hepsi yedi yüz yirmi altı at ediyordu. Her ne kadar eşi bulunduğu lejyon birliğine bağlıydılarsa da bu süvari bölükleri, durumun gereklerine göre, birlik halinde dizilmek ve ordunun kanatlarını oluşturmak için ayrık biçimde yerlerini alırlardı (40). Süvari sınıfı, imparatorluk döneminde, eski dönemdeki durumundan değişik bir haldeydi. Cumhuriyet zamanında bu sınıf, Roma'nın ve İtalya'nın en seçkin delikanlılarından oluşturuluyordu. Bu gençler, süvari olarak askerlik hizmetlerini yaparken senatör ve konsüllük niteliklerini elde etmek için hazırlanmış oluyorlar ve başarı göstererek hemşerilerinin oylarını kazanmaya çalışıyorlardı (41). Törelerde ve yönetimdeki devrimden sonra birincilik düzeninin en güçlüleri adaletin yürütülmesinde ve kamu gelirlerinin toplanması işlerinde görevlendirildiler (42). Silah ve askerlik mesleğine kendini verenler hemen bir lejyon ya da süvari bölüğünün komutanlığını elde ediyordu (43). Trajanus ve Hadrianus süvarilerini,

lejyonları, insan sağlıyan uyruklarının sınıfından ve aynı eyaletlerden devşirdiler. Atlar İspanya'dan ve Kapadakyo'dan getirtiliyordu. Doğuluların zırhlı takımla süvarilerinin vücudunu tümüyle örtmeleri yerine Romalılar yumurtamsı bir kalkan, zırhlı başlık, kısa botlar ve zırhlı bir eteklik kuşanıyorlardı. İnce uzun bir mızrak ile geniş bir kılıç başlıca hücum silahlarını oluşturuyordu. Öyle görünüyor, ki kargı ve demir sopa kullanma usulünü barbarlardan almışlardı (44).

İmparatorluğun güvenliği ve onuru, esas olarak, lejyonlara emanet edilmişti. Bununla birlikte, Roma, savaşta kendine yararlı olabilecek her şeyi, politik olarak benimsemeye razı oluyordu. Henüz vatandaşlık onuruna erişememiş eyaletler halkından da lejyonlara asker seçilebiliyordu. Komşu hükümdarlar ve devletler askerlik hizmetine tâbi tutuluyorlar ve özgürlüklerini ancak bu koşulla sürdürebiliyorlardı (45). Çoğu zaman da barbarların arasından en yiğitleri, zorla ya da inandırılarak alınıp uzak ülkelere gönderiliyor ve Roma için çok tehlikeli olabilecek bu kimseler imparatorluk için çalışan yararlı askerler durumuna sokuluyordu (46). Bütün bu tür birliklere *yardımcı* adı veriliyordu. Sayıları o günkü gereksinmeye göre değişse de yine de lejyonların sayısından daha aşağı düşmesi pek seyrek oluyordu. Bu yardımcıların en cesurları ve en güvenilirleri eyalet beylerinin ve yüzbaşıların komutası altına konuluyorlar, Romalıların disiplini altında yetiştiriliyorlardı. Bununla birlikte, gençliklerinden beri kullanageldikleri ve kendi vatanlarında öğrendikleri silahlarını kullanmayı sürdürüyorlardı. Böylelikle Romalılar, her lejyonun emrine bu yardımcılardan vererek çeşitli tipte birlikler oluşturuyor, her ulusun silahlarına yine onların silahıyla karşılık verecek kuvvetleri de kendi güçlerine ekleyerek çok büyük güçlülük kazanıyorlardı (47). Lejyon, bizim topçu sınıfı dediğimiz kuvvetten de yoksun değildi. Peşi sıra gelen 10 tane büyük ve 55 tane de daha küçük mancınık vardı ve bunlar çeşitli yönlere dayanılmaz şiddette taşlar ve demir kargılar atıyordu (48).

Bir lejyon kampı tahkim edilmiş bir kente benziyordu (49).

Alan belli edilip işaretlenince piyadeler araziye yayılıyor ve kampın tam düzenine zarar verebilecek bütün engelleri ortadan kaldırıyorlardı. Kamp dört köşeliydi. Kolayca imgelemek olasıdır ki, her bir kenarı yaklaşık iki bin ayak olan bu kare, yirmi bin kişiyi içerisine alabilirdi. Bugün için bu sayıda asker, düşman karşısında üç kat geniş bir cephe oluşturur. Kampın ortasında, öbür çadırlardan daha yüksek bir yerde komutanın çadırı ve karargâhı bulunurdu. Süvariler, piyadeler, ve yardımcılar karşılıklı olarak yerlerini alırlardı. Kampın yolları geniş ve çok düzdü. Tabya ile çadırlar arasında, her yandan ulaşılabilecek iki yüz ayak genişliğinde serbest bir alan vardı. Toprak tabya genellikle on iki ayak yükseklikte olur, kazıklı engellerle tahkim edilir, genişliği ve derinliği on iki ayak olan bir hendekle çevrilirdi. Leiyonerler bu işleri yapmakla da görevliydiler. Kazma ve kürek onlara kılıç ve mızraktan daha az haşır neşir oldukları gereçler değildi. Roma disiplinini bundan daha iyi anlatacak bir şey yoktur. Yılmak bilmeyen yüreklilik, çoğunlukla bir doğa vergisidir. Çalışmalarla elde edlimiş etkinlik ise alıskanlığın ve uygulamanın meyvasından başka bir şey değildir (50).

Boru ile hareket isareti verilir verilmez kamp kaldırılmış olur ve birlikler yürüyüsteki yerlerini alırlardı. Hiçbir gecikme ve karısıklık sözkonusu değildi. Silahlarının yeteri derecede ağırlığı altında bulunan leiyonerler, mutfak araç ve gerecleri, tahkimat için gerekli araclar ve birkac günlük yiyecek maddesini de tasımak durumundaydılar (51). Zamanımız askerinin belini bükecek bu ağır yük altında bile Romalılar düzgün adımla yürümeye ve altı saatte vedi fersaha yakın yol almaya alıskındılar (52). Düsmana yaklasıldığı zaman yüklerini bırakıyorlar, rahat ve süratli bir ya da birkaç dizi halinde savas düzenine geciyorlardı (53). Sapancılar ve okcular en önde, yardımcılar birinci safta, leiyonerler de onlardan sonraki sırada bulunanlardı. Süvari kuvveti cenah (yan)ları tutardı. En son olarak da, ordunun arkasında mancınıklar yer alırdı.

İmparatorların geniş ülkelerini savunmak ve, müstebilikteki

ilerlemelerin başkaca her türlü erdemi boğduğu bir zamanda askerlik ruhunu yaşatmak için yararlandıkları araçlar işte böyleydi. Şu anda Roma birliklerinin sayısını anlamaya çalışırsak bunu tam bir kesinlikle saptayabilmenin ne denli güç olduğunu görürüz. Yine de öyle anlaşılıyor ki lejyon 9500 kişiden oluşuyordu ve bu rakamdan 6831'i Romalıydı. Geri kalanı yardımcılardı. Devletleri içerisinde barıştan gayrı bir görüşü benimsememiş bulunan Hadrianus ile ardılları bu müthiş askerlerden kurulu otuz birlik bulunduruyorlardı. Böylece, görünüşe göre, kuvvetlerin gücü 375 000 kişiye varıyordu. Bu askerler, çevreleri surlarla çevrilmiş müstahkem kentlerde değil (çünkü Romalıların gözünde bu türlü saklanmak zayıflık ve alçaklık işaretiydi) büyük ırmakların kıyılarında ya da barbar ülkelerinin sınırlarında kurdukları kamplarda kalıyorlardı. Pek seyrek olarak yer değiştirdikleri için, onların sürekli bulundukları yerleri şöyle sıralayabiliriz: Britanya için üç lejyon yeterli oluyordu. En önemli kuvvetler Ren ve Tuna üzerinde aşağıda gösterilen yerlere - toplam 16 lejyon halinde - dağılmış bulunuyorlardı: Aşağı Germanya'da iki, Yukarı Germanya'da üç, Reti'de bir, Norik'te bir, Pannonia'da dört, Moesi'de üç ve Daçia'da iki... Fırat'ın savunması için, altısı Suriye'de, ikisi de Kapadokya'da olmak üzere, sekiz lejyon... Bunun dışında, Mısır, Afrika ve İspanya gibi uzak yerlerin her birinde birer lejyon duruma egemen olmak için yetiyordu. İtalya'da bile birlikler vardı. Kent ve saray muhafız alayları adı altında tanınan seçkin, yaklaşık yirmi bin asker hükümdarın ve başkentin güvenliğiyle görevlendirilmişti. Pretoryen denilen bu askerler imparatorluğun devrimlerinde, dikkatlerimizi üzerinde yoğunlaştırmaya değer çok büyük rol oynamışlardır ve bizim tarihimizde de çok önemli yer tutacaklardır. Bu muhafız birliklerinin silahları ve kuruluşları bakımından öbür lejyonlardan pek ayrımı yoksa da disiplin noktasından daha az katı, fakat dış görünüşü ile daha gösterişliydiler (54).

Deniz gücü, Roma'nın büyüklüğüne göre önemsizdi. Ne var ki, hükümetin bütün hedeflerini destekleme bakımından yeterli

olabiliyordu. Romakların gözü kara'nın öbür yanlarına bakmıyordu. Bu savaşçı halk, Tyrien'leri, Kartacalıları ve Marsilya' da oturanları dünyanın sınırlarını daha gerilere götürmeye ve en uzak kıyıları bulmaya iten girişimci ruhu taşımıyordu. Okyanus, Romalılar için bir dehşet ve merak konusuydu (55). Kartaca'nın yıkılmasından ve korsanların yok edilmesinden sonra Akdeniz, imparatorluklarının içerisinde kaldı. İmparatorların politikası bu denizdeki egemenliklerini sürdürmek ve uyruklarının ticaretlerini korumak amacından başka bir hedef taşımıyordu. Bu ılımlı ilkeleri kendine rehber edinen Augustus, biri Adriyatik denizi üzerinde Ravenna'da, öbürü Napoli körfezinde Misena'da olmak üzere iki uygun limanda donatılmış birer filo bulundurulmasını buyurmuştu. Deneyimler, kadırgalarda iki ya da üç çifteden çok kürek bulunmasının gerçek gereksinime ve gösterişten başka bir şeye yaramadığını onlara anlatmıştı. Augustus'un kendisi de, *Actium* savaşında, Liburniyen denilen hafif firkateynlerinin başında, teknenin yüksek ve kalın savaş, kulelerinden biri üzerinde görünmüştü (56). Biri Akdeniz'in doğu ğu kesimini, öbürü batı kesimini kontrol altında tutmak üzere Ravenna ve Misena'da kurulan iki filo bu Liburniyenlerden oluşturuldu (57). Bunlara birkaç bin askerden oluşan birlikler bindirildi. Bu iki limandan başka - ki, bunlarda Romalılar ana deniz kuvvetlerini yerleştirmişlerdi Provence kıyıları üzerindeki Freius'te de çok sayıda gemi bulunduruyorlardı. Pont-Euxinus (Karadeniz) kırk yelkenli ve 3000 askerle korunuyordu. Bütün bu kuvvetlere, Galya ile Britanya arasında iletişim ve ulaşımı sağlayan filo ile Ren ve Tuna'yı kaplayarak düşmanlara göz açtırmayan ve barbarların geçişini önlemek üzere buralara sokulan sayısız yelkenlileri de eklemek gerekir. Bu betimleme bize, denizde ve karadaki imparatorluk kuvvetleri üzerine genel bir kanı verebilir: lejyonlardaki bütün askerleri, yardımcıları, saray muhafızları ve deniz kuvvetlerini toplarsak sayının 450.000 (dörtyüz elli bin)i aşmadığını görürüz. Bu sayı çok büyük görülebilirse de, son yüzyıl içerisinde öyle krallıklar oldu ki bunlar, Roma'nın bir tek eyaleti büyüklüğündeki devlet arazileri içe-

risinde bu sayıda asker bulundurmuşlardır (58).

Hadrianus ile Antoninus'lerin saltanatları sırasındaki hükümet etkinliklerini açıklayarak anlatmaya çalıştık. Şimdi de, önceleri bir şefin yönetimi altında, eyaletler halinde birleşmişken bugün çok sayıda bağımsız devletler haline gelmiş ve birbirine düşman olan bu eyaletleri açıklıkla ve ayrıntılı olarak betimlemeya çalışalım.

İmparatorluğun, Avrupa'nın ve eski dünyanın bir ucunda bulunan İspanya çağlar boyunca doğal sınırlarını korudu. Bu sınırlar Pirene'ler, Akdeniz ve Atlas Okyanusudur. Bugün, çok eşitsizlikle iki hükümdar arasında bölüşülmüş bulunan bu büyük yarımada Augustus tarafından üç eyalete ayrılmıştı: Lusitania, Betik ve Taragonez. Bir zamanlar büyük başarılarıyle kendilerini tanıtmış olan yiğit Lusitania'lıların yaşadığı topraklarda şimdi Portekizliler oturmaktadır. Grenada ile Andaluzya eski Betik ile hemen hemen aynı sınırdaydı. Geri kalan İspanyol topraklarından Galice, Asturia, Biscaye, Navar, Leon krallığı, iki Kastiller, Mursi, Valensiya krallığı, Katalonya ve Aragon Roma'nın üçüncü eyaletini oluşturuyordu, aynı zamanda en büyüğü idi ve başkentinin adıyle Taragonez diye adlandırılıyordu (59). Ülkenin doğal özellikleri arasında *Celtiberien*'lerin çetinlikleri sayılabilir: yenilmez bir ayak direme Asturialıların ve Cantabrelilerin niteliğini oluşturuyordu. Kendi dağlarında korunma olanağı bulacaklarına güvenen bu halklar Roma'nın silahlarına boyun eğenlerin sonuncuları oldular. Birkaç yüzyıl sonra da Arapların boyunduruğundan kurtuldular.

Eski Galya, Pireneler, Alpler, Ren ve Atlantik arasında bulunan yerleri, kaplamakta ve bugünkü Fransa'nın yüzeyinden daha yaygın bir yüzeye yayılmaktaydı. Alsas'ı ve Loren'i de kısa bir süre önce kendi topraklarına katmış bulunan Fransa'ya (eski Galya'yı gösterebilmek için) savua dukalığını, İsviçre kantonlarını, dört Ren elektorasını, Liege'i, Lüksemburg'u, Hainaut'u, Flandr'ı ve Brabant'ı da eklemek gerekir. Caesar'ın ölümünden sonra, Augustus Galyanın lejyonlar bakımından bölünmesinde, bilinen ırmaklar boyunca ve belirli yerlere birlikleri

yerleştirdiği bu ülkede Romalılardan önce yüzden çok bağımsız devlet bulunuyordu (60). Narbonne kolonisi adını Languedoc, Provence ve Dauphineéye de verdi. Akuiten (Aquitaine) devleti Pirenelerden Luvar (Loire)'a kadar yayılıyordu. Bu ırmakla Sen (Seine) arasında Seltik (Celtique) Galyası vardı ve sonra ünlü Lyon kolonisinin adını aldı. Sen'in öbür yanında Belçika bulunuyordu ve Ren ırmağıyla sınırlanmıştır Cesar yüzyılından birkaç zaman sonra, yiğitliğini verdiği üstünlükten yararlanan German'ler Belçika'nın büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Roma imparatorları kendi övünçlerini okşayan bir olayı sevinçle gördüler ve Leyde'den Basel'e kadar uzanan Ren sınırı yukarı ve aşağı Germanya olarak şatafatlı adlarla süslenmiş oldu (61). Antoninus'ler döneminde Galya eyaletlerinden altısı şunlardı: Narbonezya, Akuiten, Şeltik (Celtique) ya da Liyonezya, Belçika ve iki Germanya.

Britanya'daki Roma eyaletinin yüzeyi ve sınırları üzerinde daha önce bilgi vermiştik: bu eyalet, bütün İngiltere'yi, Galler ülkesini, Dumbarton ve Edimburg'a degin uzanan İskoçya kesimini kapsıyordu. Britanya özgürlüğünü yitirmeden önce otuz barbar oymağı (aşiret)'na bölünmüştü. Bunlardan en önemlileri batıdaki Beljler, kuzeydeki Brigant'lar, Galler bölgesinin güneyindeki Silürler, Norfolk ve Suffolk kontluklarındaki İcenienler'di (62). Törelerin ve dillerin benzerliğine inanmak ne denli olasıysa belki de İspanya, Galya ve Britanya'da aynı yabanıl, atak ve girişken soydan insanlar bulunmaktaydı. Çoğu zaman Romalılarla çarpıştılar ve ancak çok sayıda savaşlar verdikten sonra ülkelerini ellerinden almak mümkün oldu. Bu ülkeler istilâ edilince, Antoninus duvarından Herkül sütunlarına ve Tage (Tajo) ırmağının ağzından Ren ve Tuna'nın kaynaklarına değin yayılan Avrupa imparatorluğunun batı bölümünü oluşturdular.

Romalıların fetihlerinden önce Lombardiye, İtalya'ya bağlı değildi. Galyalılar, Piyemonte'den Romagna'nın içerisine kadar Po kıyıları boyunca güçlü bir sömürge kurmuşlardı. Alpler ve Apenin'lerle çevrili ovalara silahlarını ve adlarını getirmişler-

di. Liguriyen'ler, Cenova Cumhuriyetinin kurulu bulunduğu kayalıklarda yaşıyorlardı. Venedik henüz ortalarda yoktu, ama *Adige*'nin doğusundaki bu devletin bulunduğu bölge Venet'lerce işgal edilmişti (63).

Bugün Toskanya dükalığı Papalık devletinden oluşan Orta İtalya Etrüskler'in ve Ombrienler'in eski vatanlarıydı. Sanat tarihinde ünlü olan Etrüskler, komşu ulusların kaba törelerini yumuşattılar ve onların uygarlaşmasına yardımcı oldular (46). Tiberis Roma'nın görkemli tepelerinin eteklerini yalıyarak akıyordu. Bu ırmaktan Napoli sınırlarına dek «uzanan Sabinler, Latinler ve Volskler ülkesi, yüzyıllar boyunca Cumhuriyetin yengilerine sahne oldu. O denli ünlü olan bu ülkede ilk tonsülüsler utkularını hak ettiler. Ardılları, saraylılarının görkemliliğiyle onu güzelleştirdiler. Şimdi ise, bu eski kahramanların soyundan gelenlerce yapılmış manastırlardan başka birşey görülmemektedir (65). Kapue (Capoue) ve Kampani (Campanie) doğrudan doğruya Napoli topraklarına sahip bulunuyorlardı. Bu krallığın geri kalan bölümünde, çeşitli savaşkan uluslar yaşıyorlardı. Bunlar Mars'lar, Samnitler, Apulienler ve Lucanien'ler idi. Deniz kıyıları ise, gelişmiş durumda olan ve Yunanlıların kurduğu sömürgelerle kaplı idi. İstirya, Augustus zamanında İtalya'yı paylaşmış bulunan on bir bölümden biriydi; bu küçük eyalet, Roma hükümranlığının merkezine bağlı bulunuyordu (66).

İmparatorluğun Avrupa.daki eyaletleri Ren ve Tuna ile savunuluyordu. Bu iki güzel ırmak, birbirinden çok az aralıktaki kaynaklardan doğarlar. Üç yüz fersahtan çok uzunluğu olan Tuna'ya, herbiri su taşımacılığına elverişli altmış kadar kol karışır ve bunları da alan altı ağızlı bir mansaptan Karadeniz'e dökülerek kaybolur. Karadeniz bu denli beslenmesine karşın Akdeniz'e çok az su gönderir. (67). Tuna'nın suladığı eyaletler genellikle İllirya ya da İllirya sınırı olarak adlandırılmıştır (68). Bu bir savaşçılar fidanlığıydı. Onları başlıca bölümlerinde dile getirmekte yarar görmekteyiz: Rhetia, Norique, Makedonya ve Yunanistan.

Bir zamanlar Vindelicien'lerin yaşadığı Rhetia Alpler'den Tuna kıyılarına dek uzanıyor ve bu nehrin kaynağından İnn ırmağının Tuna'ya katıldığı yere kadar yayılıyordu. Bu ülkenin en büyük kesimi Bavyera elektörüne bağlıdır. Augsbourg kenti Alman İmparatorluğunun koruyuculuğu altındadır. Grison'lar kendi dağlarında güven içinde yaşarlar ve Tirol, Avusturya imparatorluğuna bağlı birçok devletlerden birîdir.

Tuna, İnn ve Sava ırmakları arasındaki Austri, Stiri, Carinthie, Carniole, aşağı Macaristan ve Esclavonya, eskilerce Nazik ve Pannoni diye adlandırılıyorlardı. İlk bağımsızlaşan devletlerinde bu eyaletlerin yiğit halkları, kendi aralarında sıkı sıkıya birbirlerine kenetlendiler. Çoğunlukla Romalıların yönetimi altında birleşerek kaldılar. Günümüzde ise bir tek ailenin malı haline geldiler. Hükümdarları, *Romalılar imparatoru* adını alan bir Alman prensidir ve bu devletler merkezî Avusturya devletini oluştururlar - Bohemya'yı, Moravya'yı - ki Avusturya'nın kuzey ucunda bulunmaktadırlar - ve Teis ile Tuna arasında kalan Macaristan bölümünü ayrı tutarsak, bu güçlü hânedanın öbür toprakları Roma imparatorluğunun sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Dalmaçya ya da asıl İllirya, Sawa ırmağı ile Adriyatik arasında bulunan uzun, ve dar bir bölgeydi. Deniz kesimi aynı adı sürdürdü. Bu, Venedik'e bağlı bir eyalettir. Burada zayıf bir özgürlük imgesi de görülmektedir; nitekim küçük Ragusa Cumhuriyeti, kendisini çevreleyen barbarların ortasında bu özgürlüğünü kullanabilmektedir. İçerde ise, Hırvatistan bir Avusturyalı valinin ve Bosna ise bir Türk paşasının emri altında bulunmaktadırlar. Ne var ki bütün bu bölgeler, hristiyan ve müslüman devletlerin belirsiz sınırları ortasında haydutluklarını yürüten canavar uluslarca durmadan yakılıp yıkılmaktadır (69).

Tuna, Teis'in ve Sawa'nın sularıyla birleştikten sonra *İster* adını alıyordu (70). Bir zamanlar Moezya Dacia'dan ayrıydı ve Trajanus'un aldığı bu eyalet, Tuna'nın öte yanında olan tek ülkeydi. Bu ülkelere bugün bakacak olursak, Tuna'nın sol kıyısında Tamasvar ve Transilvanya'yı birçok ayaklanmalardan son-

ra Macar tahtına bağlanmış ve Moldavy ile Valaşi'nin de Osmanlı Babıâlisi'nin hükmü altında kalmış olduklarını görürüz. Sağ yakadaki Moezya Türklerin istibdadı altında inlemektedir, nasıl ki Türkler birer barbar krallığı olan Sırp ve Bulgarların da efendisi olmuşlardır.

Türkler Makedonya, Trakya ve Yunanistan'a Rumeli adını vererek sanki buraların. Roma imparatorluğunun birer bölümü olduğunu anlatmak istemişlerdir. Savaşçıl ve kavgacı ulusların bulunduğu yer olan Trakya, Antoninus'ler zamanında, Hoemus ve Rodop dağlarından İstanbul ve Çanakkale boğazları (Bosphorus, Hellespont)'na kadar uzanan bir eyalet durumuna getirilmişti. Yeni hükümdarlara ve yeni bir dine karşın Konstantinus'un kurduğu kent büyük bir hükümdarlığın başkentidir. Makedonya, İskender'in parlak fetihleriyle, iki Filip (Philippe)'lerin politikasına oranla daha az yarar sağlayabilmisti. Epir ve Tesalya Makedonya'ya bağlıydı. Böylece bu krallık. Ege ile İyoniyen denizleri arasında kalan topraklardan oluşuyordu. Teb'in, Argos'un, Isparta'nın ve Atina'nın ölümsüz ününü düşünürsek, bu denli anlı şanlı cumhuriyetlerin, Roma İmparatorluğuna bağlı bir tek eyaletin içerisinde hamur edilip sıkıştırıldığına kendimizi zor inandırırız. Yunanlıların Roma devletine karşı savaş verdiği zamanlarda *Acheen* birliğinin üstün etkisi yüzünden bu eyalete Achai (Akayi) adı verilmişti.

İmparatorlar döneminde Avrupa'nın durumu böyleydi. Trajanus'ün geçici fetihleri de ayırd edilmeksizin, Asya eyaletleri tümüyle Türk devletinin sınırları içerisinde bulunmaktadır.

Bilgisizlik ve despotlukla imgelenmiş keyfe bağlı bölmeleri izleyecek yerde daha güvenli ve daha hoş bir yolu seçelim. Doğanın silinmez niteliklerini gözlemlevelim. Doğu yanından Fırat'la sınırlandırılmış ve adına *Küçük Asya* denilen bu ülke, Karadeniz *(Pont-Euxinus)* ile Akdeniz arasında Avrupa'ya doğru uzanmaktadır. Romalılar, Toros dağlarıyla Halis ırmağının

batısında kalan ülkeye yalnızca *Asya* demişlerdi. Truva, Lidya (Lydie), Fargi (Pharygie,) Lisyen (Lycien)'lerin pamfiliyen (Pamphilien)'lerin ve Kariyen (Carien)'lerin deniz ülkeleri, İyonya'da kurulmuş Yunan sömürgeleri, ki - atalarının askerî utkularıyla her ne kadar bozulmuşsa da, tarihte sanat bakımından da oldukça ünlüydüler - bu eyaletin kapsamı içerisinde bulunuyorlardı. Pontus ve Bitinya (Bithynie) krallıkları, İstanbul' dan Trabzon'a dek yarımadanın bütün kuzey bölümünü kaplıyordu. Aksi yönün sonunda Kilikya (Cilicie) Suriye dağlarıyla sınırlıydı. İç eyaletler Roma Asyası'ndan Halis ırmağı ve Armenia'dan Fıratla ayrılmışlardı ve bir zamanlar burada bağımsız Kapadokya (Cappadoce) krallığını kurmuşlardı. İmparatorların egemenliği Karadenizin kuzeyine kadar uzanıyordu. İmparatorlar, oralara askerî birlikler gönderiyor, ve bugün Buziack, Kırım Tatarları, Circassi ve Mingrelli diye tanınan bu yabani ülkelerin halklarından haraç istiyorlardı (71).

İskender'in ardılları zamanında Suriye, Part'ların ayaklanmalarıyla ülkeleri Fırat ile Akdeniz arasına itilen Selösid (Seleucides) imparatorluğunun merkezi oldu. Bu eyalet Romalılarca fethedildiği zaman imparatorluğun doğu sınırı görevini gördü. Onun da sınırları, kuzeyde Kapadokya, güneye doğru Mısır ve Kızıldeniz'di. Fenike ve Filistin kimi zaman Suriye yönetimine bağlanmış oldu. Başka zamanalrda da ayrılmadılar. Bu eyaletlerden birincisi, sıra sıra kayalık ve denizle dağlar arasında kalan bir araziye sâhipti; öbürü ise, yüzeyi ve bitkisel verimliliği bakımlarından Galler ülkesiyle karşılaştırılabilirdi. Bununla birlikte, Avrupa ve yeni dünya dinlerini Filistin'e, harf bilgisini de Fenike'ye borçlu oldukları için bu iki ülkenin adları çağdan çağa aktarılarak en uzak gelecekteki kuşaklara ulaşacaktır (72). Suriye, Fırat'tan Kızıldeniz'e kadar kumlar ve çöllerle çevriliydi. Arapların göçebe yaşamı onların bağımsızlığıyla sıkı sıkıya ilişkiliydi. Daha az çorak bir arazi üzerinde hiç değilse kimi zamanlar yerleşmek istediklerinde hemen Romalıların tutsağı oluyorlardı (73).

İlkçağ coğrafyacılarının Mısır'a ait bulunan dünya parçası üzerine bilgileri yok gibidir (74). Uçsuz bucaksız Afrika yarımadasında bulunan bu memlekete ancak Asya yönünden girilebilir. Ptoleme'lerin tantanalı tahtını bir Roma valisi işgal ediyordu. Bugün ise Memluk'lerin demir asâsı bir Türk paşasının elinde bulunmaktadır. Nil, orta Afrika'dan Akdeniz'e kadar uzayan iki yüz fersahlık bir bölgeyi sulamaktadır. Bu ırmağın dönemsel taşkınları bütün Mısır'ın servetini oluşturur, taşkın alanına yaşam ve verimlilik getirir. Batıya doğru kesimde kurulu Bingazi (Cyrene) önceleri bir Yunan sömürgesi olmuştu. Sonra Mısır'ın bir eyaleti haline geldi. Bugün ise Barka çöllerine gömülmüş durumdadır.

Bingazi'den Atlantik'e kadar uzaklık beşyüz fersahtır. Akdeniz'le sahrâ çölleri arasında öyle sıkışıp kalmıştır ki eni pek az yerde otuz fersahı aşar. Romalıların Afrika eyaleti adını verdikleri kesim doğu kesimiydi. Fenikelilerin sömürgeleştirmesinden önce bu verimli toprakta, dünyanın en yabanıl insanları olan o zamanki Libyalılar oturuyordu. Kartacalılarca yönetildiği zamanlarda çok geniş bir ticaret ve imparatorluk merkezi oldu. Zayıf Tunus ve Trablus devletleri bu ünlü cumhuriyetin örenleri üzerinde kuruldu. Massinissa ve Jugurtha krallığı Cezayirlilerin askersel gücüne boyun eğdi. Augustus zamanında Nümidya'nın sınırları çok daraltılmış ve bu ülkenin hiç değilse üçte ikisi Sezar Moritanyası adını almıştı. Gerçek Moritanya ya da Maur'ların yurduna eski Tingi ya da Tangiye kentinin adından gelen Tingitan adı veriliyordu. Bugün burada Fas krallığı bulunmaktadır. Atlantik üzerinde, korsanların gizlendikleri bu yer, Roma imparatorluğunun sonuncu kentiydi. Eskilerin coğrafya bilgileri onun biraz ötesine ancak uzanabiliyordu. Bugün yine Mekinez yakınında bir Roma sitesinin kalıntılarına rastlanmakta ve Fas İmparatoru diye adlandırmak istediğimiz bir barbarın konutu olduğu sanılmaktadır. Ne var ki bu krallığın güneyindeki devletlerin, ne de Fas'ın hiçbir zaman Roma eyaletinin sınırları içerisine girmediği de anlaşılmaktadır. Afrika'nın

batısı ozanların imgeleriyle ün kazanmış (75) Atlas dağı zincirinin, çeşitli kollarıyla kesilmişti, ama bugün koca okyanusun suları Yeni Dünya ile eski anakara arasında çırpınmaktadır (76).

Roma imparatorluğunun bütün eyâletlerini gözden geçirdikten sonra, Afrika'yı İspanya'dan yaklaşık dört fersahlık bir boğazla ayıran ve Akdeniz'in Atlantik'le ulaşımını sağlayan doğa durumu üzerine dikkatlerimizi yoğunlaştıralım. Eski insanlar arasında çok ünlü Herkül sütunları, doğadaki deprem v.b. gibi etkenlerle birbirinden ayrıldığı anlaşılan iki dağdır. Cebelitarık kalesi bu dağlardan Avrupa yakası üzerindekinin eteğinde inşa olunmuştur. Bütün Akdeniz, kıyıları ve adalarıyla, imparatorluğun geniş toprakları içerisinde kalmıştır. Büyüklük ve küçüklüğüne uygun olarak bugün Mayorka, Minorka diye adlandırılan Balear adalarından biri İspanya'ya, öbürü İngiltere'ye ait bulunmaktadır. Korsika'nın bugün içinde bulunduğu koşulları betimlemeye kalkışmak onun acıklı halini anlatıvermekle kolayca yerine getirilebilir bir davranış olurdu. Sardunya ve Sicilya iki İtalya prensi'nin krallıkları haline getirildiler. Girit, Kıbrıs, Yunan ve Asya adalarının çoğu Türklerin eline geçerken küçük Malta kayası koca Osmanlı Devleti'ne meydan okumakta, dinsel ve askersel düzendeki yönetim altında her zaman ünlü bir yaşam sürdürmektedir.

En küçük parçaları bile sonradan güçlü krallıklar haline gelmiş bulunan bir imparatorluğun eyaletlerini uzun uzun sayıp dökerken eskilerin bilgisizliğini ve kuru övünmelerini de belirtmeyi unutmamalıyız. En büyük otoriteye sahip olmanın, dayanılmaz güçlülüğün, imparatorların gerçek ya da yapmacık ılımlığının verdiği göz kamaşması ile uzak ülkelerde mutlu bir bağımsızlık içerisinde yaşayan barbarları hor görmeye hakları olduğuna inanıyorlardı. Hattâ çoğu zaman onların adlarını bile bilmezlikten geliyorlardı. Zamanla, Roma hükümdarlığını yeryüzüyle karıştırdılar (77). Bu belirsiz ve tutarlı olmayan düşünceler bugünkü bir tarihçiye uygun düşmez. Zamanımızdaki tarihçi en güvenilir bilgileri rehber olarak okuyuclarına daha

tutarlı bir tablo halinde sunmak zorundadır. Bu zorunluluk, Roma imparatorluk sınırları genişliğinin Antoninus duvarından başlayarak Daçia'nın, kuzeyinden Atlas dağına ve Yengeç dönencesine kadar altı yüz fersah tuttuğunu ve uzunluğunun ise Fırat'tan Okyanus'a değin bin fersaha vardığını gözler önüne sermekle yerine getirilebilir. İmparatorluk 24° ile 56° kuzey enlemleri arasında güzel ve ılıman bir yer kesiminde kurulmuştu. Büyük kesimi verimli ve çok iyi ekilen topraklardan oluşan seksen bin fersah kare kadar büyüklükteydi (78).

BÖLÜM II

Antoninus'ler Çağında Roma İmparatorluğu'nun İçerdeki Birliği ve Gönenci.

Roma'nın büyüklüğüne yalnızca onun kapladığı kıtalara ve kazandığı utkulara bakarak yargıya varacak değiliz. Rusya bozkırlarının hükümdarı dünya yuvarlağının daha büyük bölümünde sözünü geçirmektedir. İskender, Makedonya'dan ayrılışından sonraki yedi yılda Hayfaz (Hyphase) kıyılarında anıtlarını dikmiş ve bayrağını çekmişti (79). Bir yüzyıl geçmeden, yenilmez Cengiz ile Moğol ardılları hükümdarlar, kırıp geçirmelerini Çin denizinden Mısır'a ve Almanya'nın sınırlarına kadar yaymışlardı (80). Roma'nın gücü ise çok daha sağlam temele dayanıyordu. Bu görkemli kuruluş birçok yüzyılın eseriydi. Traianus'a ve Antoninus'lara boyun eğmiş ülkeler, yasalarla birbirine bağlanmış ve sanatlarla güzelleşmişlerdi. Bu halklar, otoritenin herhangi bir biçimde kötüye kullanılmasından acı çekebilirlerdi. Ne var ki, genellikle yönetimlerinin ilkesi akıllı ve sade olarak halkların mutluluğuna yönelikti. Eyaletlerdeki insanlar, üzüntüsüzce atalarının inançlarını sürdürüyorlardı. Fatihlerle aynı gayrıya düşmeksizin aynı çıkarlardan yararlanıyor ve onursal meslekle rde bile eşit işlem görüyorlardı.

I. İster parlak ışıklar saçsın, ister boş inanışları savunsun, uyruklarının bütün dinsel görüş ve duyuşlarıyla ilgili olarak Ro-

ma senatosu ve hükümdarlarının politikası hep ikinci planda tutuldu. İmparatorluk içerisindeki çok çeşitli inanç ve tapınış, o halklarca *hak* olarak tanınırken yargıç bakışından da geçerli sayılıyordu. Böylece hoşgörü genel anlaşmayı sürdürüyor ve herkese, karşılıklı olarak, birbirini bağışlamasını esinlendiriyordu.

Halkın boş inançları, dinsel baskının tatsızlığıyle kızgınlığa dönüştürülmemiş, ve bu inançlardan yararlanıp bunlar üzerinde spekülasyon yoluna da gidilmemiştir. Memleketinin törelerine içtenlikle bağlı olarak çok tanrılı inançtaki Romalı, dünyada çeşitli inançların da olabileceğini kabul etmekte güçlük çekmiyordu (81). Korku, minnet ve merak onun düşüncesine ışık tutuyordu; bir düş, bir fal, olağanüstü bir kaza, uzak bölgelere yapılmak istenen bir yolculuk, inancının çeşitliliğini artırmaya ve koruyucu tanrılarının sayısını çoğaltmaya onu isteklendiren nedenlerin bir bölümüydü. Mitologya'nın dayanıksız dokusu, çok çeşitli özdeksel gereçlerden oluşmakla birlikte gerçeğe uygunsuzluğu da kolayca öne sürülemezdi. Yaşamları ya da ölümleri vatana yararlı olmuş kahramanlara ve akıllı insanlara verilmiş tanrılık sıfatlarının tapılmaya değer olmasalar da, insanlığın büyük saygısına değer oldukları anlaşılmıştı. Her taraftaki ormanlar ve ırmaklar, etkisi her özel kantona özgü olan tanrıların yurduydu. Romalı, Tiberis'in kızgınlığını gidermek üzere dua ettiği için, Nil'in ayaklarına kapanıp bu ırmağın iyiliklerine teşekkür eden Mısırlı'yı hor göremiyordu. Doğa'nın görünen güçleri, gezegenler ve her şey bütün evrende birbirinin benzeriydi. Tinsel (manevi) dünyanın görünmeyen yöneticileri ancak varsayımlar ve tümden benzeri simgesel istiâreler (İstiare-i temsiliye) ile temsil edilebiliyorlardı. Ne kadar erdem varsa o kadar da tanrı meydana geldi. Kötülüğün bile sunakları oldu. Her sanat, her meslek göklerde yaşayanlar arasından bir koruyucuya bağlandı ve bunların simgeleri yüzyıllar boyunca, en uzak ülkelerdeki tapınıcılarının özel niteliklerini etkiledi. Bu kadar yararlar ve eğilimlerin zıtlığı, her düzende tanrılar cumhuriyetini yönetmek için yetenekli bir ele gereksinme gösteriyordu. Bir birinci Varlık'ın ne denli gerekli olduğu algılandı. Bu biricik

şef, en üstün övülmesini ve ululandırılmasını bu kanıya, bu *methü senâ* gereksinimine borçludur. Zamanla saltık güçlü (kaadir-i mutlak) hükümdar ve yaratıcı padişah olarak anılmaya başladı (82). Dinler arasındaki ayrılıklar dünyanın barışını bozmuyordu. Uluslar, inançları arasındaki ilişkilerde dikkatli davranmakla yetiniyorlardı. Çoğu zaman Yunanlı, Romalı ve Barbar aynı tapınaklarda, herbiri ayrı ayrı kendi tapınmalarını yapıyorlardı. İbadet biçimlerinin değişik olmasına karşın, ayrı adlar altında aynı tanrıdan medet umduklarına rahatlıkla inanıyorlardı. Homeros'un ezgileri mitologyayı güzelleştirdi ve bu ozan eski dünyanın çok tanrıcılığına hemen hemen düzenli bir biçim verdi (83).

Yunanlı filozoflar insan mizacındaki, ondan da çok yüce Varlık'taki tinselliklerini yitirmişlerdi. Bununla birlikte, onların gözünde tanrı, derin ve çok önemil bir düşüncenin konusuydu. Yüksek düzeydeki araştırmalarında insan ruhunun gücü ve güçsüzlüğü sorunlarını geliştirdiler (84). Bunların arasında başlıca dört mezhep (secte) oluşmuştur. Stoacılar'la Platoncu'lar akıl ile dindarlık arasındaki zıt ilişkileri gidermeye çalıştılar. Bize, en yüce varlığın ve *ilk neden'in* en işlenmiş kanıtlarını bıraktılar. Ne var ki, *Zenon'un* felsefesinde yapıcı ile yapı arasındaki ayrım iyice ortaya çıkmamış olduğundan, maddenin yaratılışını anlayabilmek onlar için olanaksızdı. Başka bir yandan da Plato'nun ve öğretililerinin aydın tanrısı çokça düşünsel (ideal)'di ve duyularla kavranılamazdı. Epikürosçu'larla akademicilerin kanıları dini daha az tutuyordu. Birilerinin yetersiz bilimleri onu algılamalarına, izin vermiyordu; Tanrı'nın varlığından kuşku duyuyorlar, öbürleri ise, olumlu bilgisizlikleri yüzünden onu tümden yadsıyorlardı. Aralarında ayrılıklar doğmuş olmasına karşın Yunan filozofları, halkın hürafelerden başka bir şey olmayan inançlarına hiçbir yeni inanç biçimi eklemiyorlar ve bu tutumda hepsi anlaşmış bulunuyorlardı. Bu büyük ilke onlara temelde ortaklık sağlıyor ve genç öğrencilere bu düşünceleri iletmeye çalışıyorlardı. Soylu bir ilericilik duygusuvla dolu bu genç öğrenciler bilim tohumlarının ekilip yetiştirildiği

Atina'ya ve imparatorluğun öbür ülkelerine koşuyorlardı. Gerçekten, bir filozof, tanrının izini ozanların çocuksu masallarından ve ilk çağın biçimden yoksun geleneklerinden bulup çıkarabilir miydi? Ölümlülerin en ucuz ve aşağılığı olan bu kusurlu varlıklara tanrı diye tapabilir miydi? *Çiçero*, paganizmin saçma düzenleriyle savaşmak için akıl ve uzdil (belâgat) silahlarından yararlandı. Lucianus'ün taşlaması ise onları tahrip için daha etkili olmuştu. Onun yergi okları büyük başarı kazandı. Dünyaca tanınmış bir yazar, toplumun en aydın sınıfının gözünde henüz küçük düşmemiş tanrılarla alay etmeyi göze alamazdı (85).

Antoninus'ler yüzyılında girilmiş olan dinsizlik düşüncesine karşın rahiplerin insanlarla ilişkisine ve halkın inancına saygı gösteriliyordu. Filozoflar, yazılarında ve sözlü açıklamalarında aklın saygınlığını savunuyorlar, ne var ki bu eylemlerini yasaların ve törelerin üstüne çıkarmamaya dikkat ediyorlardı. Bu yanılgılar için hoşgörülü olduklarından, atalarının dinsel törelerini uyguluyorlar ve tanrıların bulunduğu tapınaklara gitmekten geri kalmıyorlardı. Kimi zaman bu bâtıl inanç oyunlarında rol bile almaktan çekinmiyorlardı. Çok kez de bir papaz giysisi bir dinsizi içerisinde saklıyordu.

Bu tür tutumlarla ilk çağ filozofları, halkın dogmaları ve çeşitli inançları üzerinde hiçbir tartışmaya girişmiyorlardı. Yalan ve yanlışı değişik biçimlerde halka zorla aşılamaya çalışan çabaları en geniş bir kayıtsızlıkla görüyorlardı. Kapitolium'da, Libya çöllerinin ortasında ve olimpos dağının doruğunda tantana ile kendisinden yardım istenilen Jupiter'in sunaklarına, içlerinden nefret ettikleri halde, saygıyle yaklaşıyorlardı (86).

İmparatorluğun yönetimi içerisine can yakıcılık ruhunun nasıl girebileceğini imgelemek zordur. Yargıçlar da birer filozof oldukları ve Atina okulu Roma Senatosu'na yasa bilgileri vermiş olduğu için, bunlar körü körüne bir gayretkeşliğe kapılacak insanlar değillerdi. Tpaınak yargılamasının cismani güçle bileşmiş olduğu bir düzende onların rehberi hırs ve kısır görüş olamazdı. En ünlü senatörler yüksek din adamlığı görevi yapıyor-

lardı ve hükümdarlar da büyük din adamı saygınlığını sürekli olarak taşıyorlardı. Din ile sivil yönetimin bu beraberliği imparatorluğun bütün alanlarındaki uyarlılığı sağlıyor ve sürdürüyordu. Halk törelerini yumuşatmak için genel bayramlar kabul edilmişti. Fal ve kehanet politikanın elinde, gelecekteki yaşam inancını yerleştirmeye yarayan bir araçtı. Yalan yere and içme ergeç öç tanrılarınca cezalandırılmalıydı ve kendisine özgü olan kanlı işkenceleri gördüğü zaman bu tanrı durmadan titrerdi. Bu kanı toplumun en kesin bağını oluşturmaktaydı. (87). Romalılar, bütün bu elverişliliklerden güven duyarak her türlü inanç ayrılıklarının imparatorluğun mutluluğuna daha az yardımcı olmadığına inanıyorlardı. Her memlekette zamanla ve deneyimlerle yer almış kuruluşların o yerlerin doğal koşullarına ve halklarına uygun düştüğü için meydana gelmiş bulundukları biçiminde yorumlanıyordu. Tanrı heykellerinin ve tapınaklardaki süslemelerin çoğu zaman tamahkârlığın ve yağmacılık ruhunun kurbanı oldukları da bir gerçektir. Ne var ki, yenik halklar, atalarının dinine göre tapınmalarında yenenlerden hoşgörü ve hatta koruma görüyorlardı (88). Herkese gösterilen bu hoşgörünün tek istisnasını Galya oluşturmuştu. İnsan kurban etme geleneğini kaldırmak bahanesiyle *Tiberis* ve *Claudius* druid'lerin tehlikeli otoritesini yıktılar (89). Bununla birlikte bu rahipler (druid'ler) yasaklamadan kaçtılar ve kendi tanrıları, sunaklarıyla, paganizm'in yıkılışına dek karanlıkta, sessiz ve sakin varlıklarını sürdürdüler (90).

Roma, dünyanın her yanından gelen kalabalık yabancı gruplarıyle doluyor ve bunlar, imparatorluğun merkezine kendi ülkelerindeki köksüz inançlarını da getiriyorlardı (91). Her kent, katıksız biçimde, eski dinini sürdürme hakkına sahipti. Roma senatosu kimi zaman bu ayrıcalıktan, gülünç birtakım törenlerin taşkınlığına set çekmek için yararlanıyordu. Bütün bu dinler içerisinde en bayağısı ve en hor görüleni Mısırlılar'ın dini idi ve çok zaman yasaklandı. İsis ve Serapis tapınakları yıkılıyor, tapınıcıları Roma'dan ve İtalya'dan sürülüyordu. Politikanın zayıf çabaları bağnazlığın azılı deprenişleri karşısında ne

yapabilir? Az sonra sürgünler yine ortada görünmeye başlıyorlardı. Bu arada Musa dinine yeni girenlerin sayısı da artıyordu. Tapınaklar, eskisinden daha görkemli olarak yeniden yapılmışlardı. Sonunda İsis ve Serapis, Roma tanrıları arasına girdiler (92). Bu hoşgörü hiçbir suretle eski bilge sözlerine aykırılık taşımıyordu. Cumhuriyetin en güzel yüzyıllarında Sibel (Cybèle) ile Eskülap (Esculape) tantanalı elçiliklerle, Kapitolium'da oturuma katılmaya çağırılmışlardı (93). Kuşatılan kentlerin tanrılarını yüce tutmak geleneği uyarınca onlara en ayrıcalıklı ve parlak bir yer verileceği vaad ediliyordu (94). Zamanla Roma, uyrukluğunda olan bütün insanların tapınağı haline geldi ve dünyanın her yanındaki tanrılar bu görkemli kentte yerleşme özgürlüğünü elde ettiler (95).

II. Yunanlıların eski Cumhuriyetleri, ilk yurttaşların kanlarına hiçbir yabancı kan karıştırmamayı ödev saymışlardır. Bu yanlış politika Atina'nın ve İsparta'nın görkemini yere serdi ve yıkılmalarını hızlandırdı. Roma'nın girişimi ökeliği ise tutkusu için, kendini beğenmişliği fedâ etmesini bildi. İhtiyatlılık ve zafer onun gözünde tutsak, yabancı, düşman ve barbar gibi bütün ayrılıkları kaldırdı (96). Her yerde değer ve erdemi arayıp buldu ve onları heyecanla kabullendi. Atina Cumhuriyeti'nin en parlak döneminde otuz bin olarak sayılan yurttaşların sayısı yavaş yavaş yirmi bir bine düştü (97). Roma, gelişmesi konusunda bize bambaşka bir tablo sunuyor: *Servius Tullius*'un yaptığı birinci nüfus sayımında seksen üç bin kişi bulunmuştu. Bitmez tükenmez savaşlara ve kolonilere yerleştirmek üzere dışarı gönderilenlere karşın bu sayı hızla arttı. Sonunda, silah kullanabilecek durumda dört yüz altmış üç bin yurttaşın bulunduğu anlaşılmaktadır (98). Müttefikler, şeref ve ayrıcalıkların bölüşümüne kendilerinin de dahil edilmesini istediler. Senato ise, zorlanarak ödün vermektense silaha sarılmayı yeğledi. Samnit'lerle Lukaniyen'ler, cüretlerinin cezasını sert bir biçimde çektiler. Cumhuriyet, İtalya'daki öbür devletler de baş eğdikçe hepsine kollarını açtı. Demokratik bir yönetimde yurttaşlar egemen rol oynarlar. Çok büyük sayılara varan ellerde aynı yönelişin sağ-

lanma olasılığı bulunamayacağından bu tür bir egemenlik gücü kötülük kaynağı haline dönüşür ve sonunda yok olur. İmparatorlar halk meclislerini kaldırınca galipler, öbür uluslardan ayrı olan durumlarını da yitirmiş oldular. Yalnızca, uyruklar içinde birinci sırayı tutuyorlardı. Çoğalmaları, her ne kadar hızlı bir tempode olsa da, aynı tehlikeleri de beraberinde getirmiş olmuyordu. Bununla birlikte, Augustus'un değerli bilge sözlerini benimsemiş olan hükümdarlar Roma adının saygınlığını en büyük titizilkle koruyup sürdürdüler ve vatandaş sıfatını vermekte çok dikkatli ve temkinli davrandılar (99).

Romalıların ayrıcalığı imparatorluk halklarının tümüne yayılmış bir hal almadan önce öbür eyaletlerden çok farklı olan İtalya, yönetimin merkeziydi ve kuruluşun en güçlü temeliydi. Bu yarımada, senatörlerin ve Sezarların kaynağı, hiç değilse oturdukları yer olmakla kıvanç duyuyordu (100). İtalya toprakları vergiden ve insanları da valilerin keyfi yargılamalarından bağışıklıydı. Merkezin kusursuz örneğine göre kurulan kentleri, egemen gücün dolaysız denetimi altında icra gücünü kullanıyorlardı. Alpler'den Kalabra'ya kadar olan topraklar üzerinde doğanlar Roma vatandaşı olarak dünyaya geliyorlardı. Eski kinlerini unutmuşlardı ve yavaş yavaş büyük bir ulus oluşturma durumuna gelmişlerdi. Bu ulusun dilleri, töreleri, yurttaşlık kuruluşları birleşiyor ve güçlü bir imparatorluğun ağırlığını ayakta tutmak gibi bir saygınlık görevinde toplanmış oluyordu. Cumhuriyet, bu soylu politikadan övünç duyuyordu. Cumhuriyet, edindiği evlatlarının değerliliği ve hizmetleriyle ödüllenmişti. Romalı adının ayrıcalığı, kentin duvarları içerisinde bırakılsaydı ancak eski aileler arasında bölüşülecek ve bu ölümsüz ad, en zengin süslemelerinden yoksun kalacaktı. Mantova kenti Virgilus'ün dünyaya gelişiyle ünlü oldu. Horatius Lucanialı'mı, yoksa Apulia vatandaşı mı olması gerektiğini bilmemektedir. Roma halkı, zaferlerinin görkemli tarihini ileriki kuşaklara aktaracak değerli ressamı Padua'da buldu. Katon'lar, başkentte vatanseverliğin erdemlerini yaymaya Tuscula'dan gelmişlerdi. Küçük Arpinum kenti, ünlü vatandaşlar yetiştirmekle onur kazanmış-

tı. Romulus'ten sonra Marius ve Camillus Roma'nın kurucusu gibi şanlı bir ad kazandı. Çiçero, Catilina'nın kızgınca saldırılarından vatanını kurtardı ve bunu Yunanlılar'ın karşısında bir belâgat üstünlüğü olarak kullandı (101).

İmparatorluğun, durumlarını anlattığımız eyaletleri güçlerini yitirmiş ve her türlü özgürlüklerinden yoksun kalmışlardı. Yunanistan'da (102) ve Galya'da (103) Senato'nun aldığı ilk önlem bu ülkelerdeki kurumları dağıtıp yok etmek oldu. Çünkü onlar, Romalılar tarafından niçin ve nasıl fethedildiklerini halka anlatabilir ve onu aydınlatabilirlerdi. Yenik milletlere, düşmanlarının ayrılışmasından Romalıların yararlandığını açıklamak tehlikeliydi. Onların birleşmesi Roma ordularının ilerlemesini durdurabilirdi. Çoğu zaman hırslarını gönül yüceliği ya da minnettarlık gibi görüntülerle maskeliyorlardı. Hükümdarlar bir zamanlar krallık asâlarını bu sahte erdemlere borçlu olarak taşıdılar. Ne var ki, görevleri olan rolü oynadıktan, yani yenik milletleri boyunduruğa alıştırdıktan sonra onların taç ve tahtıyla birlikte her şeylerini yere çalmışlardı. Roma'nın öne sürdüğü nedene kollarını açan bağımsız devletler, önce müttefik olarak tanınmış, sonra köleliğe dönüşmüşlerdir. Senato ve imparatorluklarca atanan bakanlar saltık ve sınırsız bir otoriteye sahiptiler. Ne var ki yönetimin koruyucu ve esenleştirici tutumu İtalya'da barışı ve başeğişi sağlamış, en uzak ülkelere kadar sızmıştı. Sömürgelerin kurulması, yararlılık ve bağlılıklarıyla kendini göstermiş uyruklara tanınan vatandaşlık sanı ulusun nüfusça çoğalmasını da sağladı. Bir süre sonra imparatorluğun her yanında «Romalı»lar görülmeye başladı.

Seneka «Romalı, silahlarını götürdüğü her yerde yerleşir» diye çok güzel bir deyişte bulunmuştu (104). Gerçekten, olgular da bu gözlemi doğrulamıştır. Beğeni ve yarar güdüsünün çekiciliğiyle İtalya'da oturan insanlar zaferin meyvalarından yararlanma için hızlı yaşıyorlardı. Asya'da gerileme başladıktan kırk yıl sonra bir tek günde seksen bin Romalı, Mihridat'ın kanlı emirleriyle öldürüldü (105). Kendi istekleriyle sürgün durumunda olan bu Romalılar, ticaret yapmak, tarımla uğraşmak ve

kamu gelirlerini toplamakla meşgul olmak suretiyle vatanlarından uzakta yaşamaya râzı oluyorlardı. Daha sonraları, imparatorlar zamanında lejyonlar sürekli hizmet haline sokulunca eyaletler de askerlerle doldu. Hizmetlerinin ödülünü para ya da arazi olarak alan emekli askerlerin, başarılarına sahne olmuş bir memlekette aileleriyle birlikte yerleşmeleri gelenek haline gelmişti. Bütün imparatorlukta, özellikle batı kesiminde sömürgelerin en verimli topraklarıyla en yararlı işleri saptanıyor, birincileri sivil amaçlara öbürleri ise askeri yönetime ayrılıyordu. Törelerinde ve iç yönetimlerinde (merkez Roma)'sının tam benzeri bir hava yaratılıyordu. Bunlar, Roma adının saygınlığını sürdürmesinde yardımcı oluyorlardı. Yerleşmiş oldukları ülkelerin asıl yerlileri anlaşmalarla ve dostluk bağlarıyle birleşerek aynı onurları ve aynı yararları sağlamaktan yoksun kalmıyorlardı. Bunun için de hiçbir şeyi savmaları gerekmiyordu (106). Roma'ya bağlı olmakla birlikte kendi hukuku ve törelerine göre kendi kendini yöneten (107) kentler (municice) yavaş yavaş sömürgelerin hizasına ve gönencine eriştiler. Hadrianus zamanında hangisinin yeğlenmesi gerekeceği konusunda karar verilmesi bile güçleşti. *Latium* hukuku özellik taşıyan bir türdeydi. Bu hukuktan yararlanan kentlerde yalnız yüksek dereceli memurlar, görevlerinin sona ermesinden sonra Roma vatandaşı, sıfatıyle bu nimetten yararlanıyorlardı. Ne var ki, ünlü aileler, bir yıllık da olsalar aşağıdaki hallerde hemen bu saygınlığı kazanabiliyorlardı (108). Lejyonlarda silah kullanmış olmak, (109). sivil yaşamda herhangi bir memurluk yapmak, devlete bir hizmette bulunmak, ya da kişisel bir yeteneğini geliştirmek, imparatorların, aşırı eliaçıklığı yüzünden, alınması her gün daha kolaylaşan bir bağış olarak Roma vatandaşlığını kazanmaya yetiyordu. Bununla birlikte, Antoninus'ler döneminde bu sıfat çok sayıda uyruğa tanınmışsa da birçok yararları da birlikte getirmiştir. Bunlar evlenme, kalıtım, vasiyet gibi Roma yasalarından yararlanma olanaklarıydı ve mesleğindeki bilgi ve yeteneği üstün olduğu halde ikinci planda kalmış olanlara parlak bir çalışma yaşamının yollarını çıyordu. Cesare'in Galya'da yendiği

Galyalı'ların torunları, lejyonlara komuta ediyorlar, eyaletleri yönetiyorlar ve Roma Senatosu'na kabul ediliyorlardı (110). Onların bütün istekleri, genel huzuru bozmak değil, tersine, devletin büyüklüğüne ve güvenliğine sıkı sıkıya bağlı olarak yaşamaktı.

Romalılar dilin töre ve gelenekler üzerindeki etkisini bilmiyor değillerdi. Silahlarını da bu uğurda araç olarak kullanmışlar ve lâtincenin kullanılmasını yaygın hale getirmek için ciddî biçimde çaba harcamışlardı (111). İtalya'daki çeşitli lehçelerin hiçbirinden iz kalmadı. Etrüsk, Sabin ve Venet diyelekleri kayboldu. Doğudaki eyaletler ise muzaffer bir efendinin sesine karşı aynı yumuşak başlılığı göstermedi. İmparatorluk, böylece birbirinden tam olarak değişik iki bölüme ayrılmış duruma düştü. Ancak, bu ayrılık, gönenç ışığında kayboldu. Ne var ki, Roma dünyasının üzerine düşmanlık gölgeleri çökmeye başladıkça dil ayrılığının rolü de hissedilir duruma geldi. Batıdaki eyaletler kendilerine boyun eğdirenlerce uygarlaştırılmışlardı.

Ruhları bakımından her türlü baskıya elverişli barbarlar söz dinler hale gelir gelmez, büyük bir istekle uygarca davranışlardan ve bilim ışıklarından yararlanmaya başladılar. Virgilus'ün ve Çiçeron'un dili Afrika'da, İspanya'da, Galya'da, Britanya'da ve Pannonya'da tümüyle benimsendi (112). Kuşkusuz anlığından birçok şey yitirdi. Bu ülkelerin köylülerinde tek tük Kelt ve Pün sözcüklerinden başka hiçbir eski sözcük izi kalmadı. (113). Bilgi edinme ve eğitilme, uzun süre özgürlükleri uğruna savaşlar vermiş olan bu ülkelerdeki halklara, zamanla Roma duyguları aşılamış ve öğretmiştir. Böylece Latin eyaletleri, kendilerini yenenlerin yasa ve törelerini benimsemiş oldular. Roma vatandaşlığı ünvanını ve onun verdiği onurları büyük bir arzuyla istediler ve buna kolayca eriştiler. Silahla olduğu kadar edebiyatta da Cumhuriyetin saygınlığını kolladılar (114). Bundan başka, *Trajanus*'un kişiliğinde *Scipio*'ların vatandaşları için benimsemezlik edemedikleri bir imparator verdiler. Yunanlıların durumu barbarlarınkinden çok değişikti. Bu ünlü halkın uygarlaşmış ve bozulmuş olmasından beri yüzyıllar geçmişti.

Uyumlu ve ahenkli bir dili bırakmaya ve yabancı kurumları benimsemeye râzı olamıyorlardı. Değişmez biçimde boş inançlara bağlanmış, hatta atalarının erdemlerini yitirmiş olduğu halde, Romalıların akılcılığının ve üstün güçlerinin saygınlığına karşın, onların töre ve geleneklerini kaba buluyor, aşağı görüyorlardı (115). Yunan töreleri ve dili, bir zamanlar pek ünlü olmakla birlikte dar sınırlar içerisindeki topraklarda sıkışıp kalmış değildi. Silahların ve göçmenlerin oluşturduğu koloniler bu töreleri ve dili Adriyatik denizinden Nil'e, Fırat'a kadar yaymışlardı. Asya, Yunan kentleriyle dolmuştu. Makedonya kralları, uzun zamanlar Suriye ve Mısır tahtlarının dertsiz sahipleri olmuşlardı. Bu krallar, görkemli görünüşlerinde Atina'nın inceliğini ve Doğu'nun lüksünü birleştiriyorlardı. En zengin uyrukları da, saflarından ayrılmadan, sarayın örneğini izlemekte ve büyük bir şatafata bürünmekte birbirleriyle yarış ediyorlardı. İşte Roma imparatorluğunun Latin ve Yunan dilleri bakımından genel bölünümü böyleydi. Bununla birlikte bir üçüncü grup daha vardı, ki bunlar da Suriye ve Mısır'ın yerlileriydi. Başka insanlarla ilişki kurmaktan onları engelleyen eski dillerine bağlı kalmaları yüzünden bu yerliler derin bir bilgisizlik içerisinde gömülüp kalmışlardı (116). Birincilerin zevklerine düşkünlüğü ve kadınsı davranışları Romalıların nefretine, öbürlerinin içe kapanık yabanıllığı da galiplerin kinine neden olmuştu (117). Bu halklar, Roma vatandaşı olma saygınlığını kazanma isteğini pek az denecek bir biçimde gösterdiler. Dikkate değer bir olay da, Ptoleme'lerin düşüşünden ancak iki yüz otuz yıl sonra bir Mısırlı'nın Roma Senatosu'na kabul edilmiş olmasıdır (118).

Utkulu Roma. Yunanlıların yapıtlarıyle dolup taştı. Bu ölümsüz yazarlar ki —bugün de Avrupanın bilginlerince zevkle okunmaktadır— İtalya'da ve batı eyaletlerinde hemen ün saldılar. Elden ele aktarılarak okundular ve genel hayranlık konusu oldular. Ne var ki Romalıların hoşlandıkları uğraşların politikalarını oluşturan derin anlamlı uz sözlerle hiçbir ilişkisi yoktu. Her ne kadar Yunan başyapıtlarıyle «mest» oldularsa da sivil ve

askerî yönetimlerini ilgilendiren bir iş ve alanda tek ve kesin olarak uygulanan kendi dillerinin saygınlığını korumasını bildiler (119). Yunanca ve Latince'den imparatorlukta aynı zamanda, fakat ayrı alanlarda yararlanılıyordu. Biri doğal olarak bilim dilinde ötürü de bütün halk ve kamu ilişki ve işlerinde yasal anlaşma alanında kullanılıyordu. Bu iki dil de, iş adamlarınca olduğu kadar edebiyatçılarca da benimsenmişti. İyi yetiştirilmiş Romalı vatandaşlar arasında bu dünya dillerinin ikisini de bilmeyene rastlamak olası değildi.

Çok sayıda araç ve gereç birleşimi imparatorluk içerisindeki halkları birbirine kaynaştırmakta yardımcı olmuştur. Hepsi birden Roma ulusu diye genel bir adla tanınan bir tek bütün oluşturdular. Ne var ki bütün eyaletlerin merkezinde ve her ailede talihsiz ve yararlardan faydalanmadığı halde toplumun her yükünü omuzlarında taşımaya mahkûm bir sınıf da vardı. Eski insanlarda, bağımsız devletlerde bile, tutsak hizmetçiler, zorbalığın her türlü şiddetlerine katlanmak zorundaydılar. Roma imparatorluğunun güzel çağları barbarlık ve bilgisizlik yüzyıllarından sonra gelmişti. Köleler, çoğunlukla silahların kazandırdığı yengi ile galiplerin eline düşmüş savaş tutsaklarıydı ve çok ucuz fiyatla satılıyorlardı (120). Zincirlerini koparmak için sabırsızlık içinde bulunan bu insanlar yalnızca öç almayı düşünüyorlar ve daha önce yaşadıkları özgür hayatı anarak acı çekiyorlardı. Umutsuzluk onlara güç verdi ve ayaklanmaları çok kez cumhuriyeti yok olma uçurumunun kenarına dek getirdi (121). Bu tehlikeli düşmanlara karşı, zorunluluğu doğrulanan sert yasalar ve korkunç cezalar konuldu. Ne var ki Asya, Avrupa ve Afrika'nın belli başlı ulusları bir yönetim altında birleşince köleler arasındaki yabancı sayısı da çok azaldı. Aynı sayıyı tutturmak için Romalılar daha yumuşak ve daha yavaş yollara başvurdular; hizmetkârlar arasındaki evlenmeleri isteklendirdiler, özellikle kırsal alanda bu konuda çok ileri gittiler. Doğal duygular, eğitim bağları ve iyeliğin güvenliliği kölelik cezalarının yumuşatılmasında yardımcı oldular (122). Bir kölenin varlığı çok değerli bir mal idi. Her ne kadar onun mutluluğu bağlı

olduğu kimsenin niteliğine ve servetine göre oluşacaksa da korku acımanın sesini boğmuyor ve efendinin çıkarı ona en insancıl duyguları telkin ediyordu. Hükümdarların erdemi ya da siyaseti geleneklerin ilerlemesini hızlandırdı. Hadrianus'un ve Antoninus'lerin buyrultularıyle yasaların koruyuculuğu toplumun en alt sınıflarına yaygınlaştırıldı. Yüzyıllardan sonra köleler üzerindeki yaşam ve ölüm hakkı - çoğu zaman kötüye kullandıkları için - bireylerden alındı ve yalnızca yargıçlara bırakıldı. Yeraltı cezaevleri yıktırıldı, haksız olarak kötü muamele gördüğü için şikâyette bulunan bir köle ya azat edildi (serbest bırakıldı) ya da daha az zâlim olan bir efendiye devrolunma yoluna gidildi (123).

Mutsuzların biricik avuntusu olan umut, Romalı köleden esirgenmiş değildi. Köle, kendini yararlı ve hoş görünüşlü kılabilecek elverişli bir durumu yakalar yakalamaz -en çok birkaç yıl sonunda- çabasının ve güvenilirliğinin özgürlük gibi değeri ölçülemeyecek kadar büyük bir armağanla ödüllendirileceğini bilir ve beklerdi. Çoğu zaman, efendiler bu yüksek vicdan gösterilerine yanaşmazlardı. Yasalar da, zamanla kötüye kullanılabilmek ve körü körüne, savrukça bir cömertliği kısıtlamak zorunluğuna göre düzenlenmişti (124). Eski hukuk görüşüne göre, kölenin vatanı yoktu. Özgürlüğünü kazandıktan sonra, efendisinin, uyruk olduğu siyasal topluma kabul edilirdi. Bu hukuk görüşü gereğince, azat edilen bu kölenin saygınlığı aşağı sınıf kalabalığının bir bireyi ölçüsünde olacaktı. Bu durum gözönünde tutularak birtakım yararlı istisna hükümleri konuldu ve bu onurlandırıcı ayrıcalık, yalnızca yargıç önünde, merasimle buna değer görülen —azat edilmiş— kölelere tanındı. Bununla birlikte, ancak vatandaşlara tanınan özel hukuk olanaklarından yararlandırılıyorlar, sivil görevlerin ve askerlik hizmetinin dışında tutuluyorlardı. Bunların erkek çocukları da, değerleri ve servetleri ne olursa olsun, senatoda oturuma katılma yetkisini kazanamıyorlardı. Köle soyundan gelmiş olmanın izleri ancak üç ya da dört kuşak sonra tümüyle silinebiliyordu (125). Böylece uzak bir perspektiften bakıldığında, safları bozmadan, kendini

beğenmişliğin ve ön yargıların izin verdiği ölçüde ancak insan katına çıkarılmış oldukları az çok anlaşılabiliyordu.

Kölelere, ayırdedilebilmeleri için özel bir giysi verilmesi önerilmişti. Ancak, gerçek sayılarının böylece ortaya çıkmasının ne denli tehlikeli olacağının farkına varıldı (126). Binlerce, onbinlerce gibi, (127) başı sıkışınca söylenilen birtakım kuşkulu nicelemelere girişmeksizin diyebiliriz ki, mal gibi görülen kölelerin oranı, para karşılığında çalıştırılan hizmetlilerden çok yüksekti (128). Bilim için istek gösteren genç kölelerin bilgi edinmelerine olanak tanınıyordu. Fiyatları, yetenekleri ve bilgilerine göre biçiliyordu (129). Bütün güzel sanatlar ve mekanik çalışmalar zengin senatörlerin evlerinde icra ediliyordu. Lüks eşya kullanmak ve nefis hazları, çağdağ görkemliliği aşan bir düzeye ulaşmıştı (130). Tüccar ya da üretici, işçi kiralamaktansa bunları satın almayı yeğ buluyordu. Kırsal alanda, köleler tarım için daha ucuz ve daha yararlı araç ve gereçler gibi kullanılıyorlardı. Bu genel gözlemleri doğrulayan örnekler vardır ve bu utanç verici duruma düşürülmüş birçok mutsuzun haline ilişkin bazı bilgiler vereceğiz. Hazin bir olay, yalnız bir tek Roma sarayında dörtyüz kölenin kapalı tutulduğunu meydana koymuştur (131). Afrika'daki bir yerde çok daha az varlıklı dul bir kadın, birçok malı mülkü olduğu halde, aşağı yukarı bu sayıda köleyi oğluna vermişti (132). Augustus döneminde, iç savaşlar sırasında serveti bir hayli azalan azat edilmiş bir köle, ölümünden sonra mirasçılarına üçbin altıyüz çift sığır, ikiyüz elli bin baş davar ve hayvanlar arasında sayılan dörtbin yüz on altı köle bırakmıştı.

Konumuzun önemine göre tam bir gerçeklikle, Roma yasalarının vatandaş, köle (133) ya da eyalet halkı diye ayırdığı kimselerin sayılarını veremiyoruz. İmparator Klaudius'un kurduğu nüfus işleri servisince yapılan sayımda altı milyon 945 bin Roma vatandaşı saptanmıştır, ki kadınlar ve çocuklar da eklenince bu sayı, yaklaşık yirmi milyona varabilir. Alt düzeydeki halkın sayısını bilmek güçtür. Ne var ki, teraziye girebilecek her şeyi dikkatle tarttıktan sonra şöyle bir sonuca varmak olasıdır:

Klaudius döneminde, eyaletlerdeki nüfus, her yaşta her iki cinsteki (kadın-erkek) vatandaş nüfusunun aşağı yukarı iki katını bulmaktaydı. Kölelerin sayısı ise imparatorluğun özgür insanlarıyle hemen hemen aynı tutardaydı. Bu hesapla elde edilecek sonuca göre ortalama olarak genel nüfusun yüz yirmi milyon olduğunu söyleyebiliriz. Bu da belki günümüzdeki Avrupa nüfusundan çoktur ve tek bir yönetimin idaresi altında bu kadar büyük nüfus topluluğu görülmemiştir.

Ülke içerisindeki huzur ve barış havası Romalıların ve aydınlık siyasetlerinin ılımlılığından meydana gelen doğal düzenin sonuçlarıydı. Doğu'daki krallıklara göz atacak olursak, merkezde yönetim zorbalığı, eyaletlerde ise anarşi olduğunu görürüz. Buralarda vergilerin toplanması ya da yargı gücünün işlemesi, ordunun desteğine bağlıdır. Babadan oğula geçen valilikler (Satrap), can çekişen bir devlet üzerinde barbarlar, başkaldıran eyaletler, yine de özgürlüğüne bir türlü kavuşamamış insanlar... İşte gözümüze çarpan hep bu gibi şeyler... Romalıları bağlayan söz dinleme düzenliydi ve sürekliydi. Yenik milletler artık büyük bir halk olma niteliğini yitiriyordu. Bağımsızlıklarını yeniden kazanmak umut ve isteğini yitiriyorlardı. Kendi varlıklarıyle Roma'nınkini güçlüle ayırabiliyorlardı. İmparatorların otoritesi, en küçük bir engelle karşılaşmaksızın, çok geniş ülkelerinin her bölümüne ulaşıyordu. Bu otorite, Tiberis kıyılarında nasılsa, Taymis ve Nil kıyılarında da aynı kolaylıkla egemenliğini yürütüyor ve sürdürüyordu. Leiyonlar, devletin düşmanlarını aralıksız olarak baskı altında tutuyor ve sivil yönetim şefleri, pek seyrek hallerde askeri kuvvete başvuruyorlardı (134). O mutlu günlerde hükümdar ve uyrukları, boş zamanlarını ve servetlerini imparatorluğun güzelleştirilmesi, büyüklüğü uğrunda kullanıyorlardı. Romalıların meydana getirdiği birçok mimarlık anıtı arasında kimbilir kaç tanesi tarihin gözlerinden kaçtı! Bunlardan kaçı zamanın ve barbarlığın yıkıcılığına uğradı! Bununla birlikte, bu görkemli örenlerden İtalya'da ve eyaletlerde bulunanlar, bu yerlerin ünlü ve güçlü bir imparatorluğun yaşandığı ülkeler olduklarını tanıtlamaktadır. Yalnız

bu anlı-şanlı kalıntıların gösterişi ve güzelliği bile bütün dikkatimizi kendilerinde toplamaya değer yapıtlardır. Fakat iki hal ve durum özelliği dikkatimizi özellikle çeker niteliktedir: Bütün bu görkemli yapıtların çoğunluğu bireyler eliyle meydana getirilmiş ve hepsi kamu yararına ayrılmıştır: bu da, güzel sanatlar tarihini insan töreleri ve ruhunu besleyici tarihle birleştirmeyi öngören önemli bir düşüncenin varlığıdır.

Önemli Roma yapıtlarının büyük çoğunluğu ve en dikkate değer olanları imparatorlarca yaptırılmıştır. Bunun nedeni de çok geniş ölçüde kol gücünü ve hazineleri buyrukları altında tutmalarındandır. Augustus, «ben devlet merkezimi tuğla yapılı olarak buldum, ardıllarıma onu mermer olarak bırakıyorum» diye haykırıyordu (135). Vespasianus'un devlet maliyesini örgütleyip geliştirmesi bu anıtsal görkemliliğin kaynağını oluşturdu. Trajanus'un yapıtları, dehâsının damgasını taşımaktadır. İmparatorluğun her yanındaki genel anıtlar Hadrianus'un buyruklarıyle hemen ve kendisinin denetimi altında süslerle bezendirildi. Bu hükümdar sanatçıydı ve devlet başkanının utkusuna yardımcı olabilecek her şeyi seviyordu. Hep devletin iyiliğiyle ilgilenen Antoninus'ler uyruklarını mutlu kılacağına inandıkları güzel sanatları koruyup isteklendirdiler. Hükümdarlar örnek olursa bu örneklere öykünme başlar. İleri gelen vatandaşlar, en büyük tasarıları oluşturmak üzere yeteri kadar cesaretleri olduğunu ve bunları gerçekleştirmek için gerekli paraları bulunduğunu göstermekten yılmadılar. Roma henüz Coliseum'u ile övünüyordu ki, Capone ve Verona (136) kentleri, kendi hesaplarına, daha küçük çapta, fakat aynı biçimde ve aynı malzemeyle yapılar inşa etmişlerdi. Alcantara'da bulunan yazıt da tanıtlıyor ki, Tage ırmağı üzerine kurulmuş o göz kamaştırıcı köprü Lüzitanya'daki birkaç devletçe meydana getirilmiştir. Pline, Bitniya ve Pontus yöneticiliğine atandığı zaman, imparatorluğun ne en zengin ne de en ileri gelen eyaletleri olan bu memleketlerdeki kentler, yabancıların merakını çekecek ve vatandaşların minnetini kazanacak durumda yararlı ve görkemli anıtlar yükseltmek gayretiyle çalıştılar. Çok kez de bir yerde oturanların zenginli-

ği ünlü olmak için besledikleri isteği gerçekleştiremiyordu. O zaman, bu uğurda harcadıkları çabalara, zevklerini yönlendirmek, kimi zamanlarda da ilerleme heyecanlarını ılımlaştırmak üzere, başlarına konsülüs yetkisiyle donatılmış bir vali ekliyorlardı. Roma'da (137) ve imparatorluğun bütün ülkelerinde zenginlik içerisinde yüzen senatörler, çağlarının ve vatanlarının göz kamaştırıcı parlaklığına daha da katkıda bulunmalarının gerektiğine inanıyorlardı. Çoğunlukla örnek, yeni beğeni yaratıyor, gönül yüceliğinin doğmasına neden oluyordu. Kamusal binalarıyle kendini tanıtmış olan bu bireyler kafilesinden, Antoninus'ler yüzyılında yaşamış, Atina vatandaşı Herode Atticus'u anabiliriz. Tutumundaki güdü ne olursa olsun, görkemi en büyük krallar düzeyindeydi.

Herode soyu güvenç içerisinde bulunduğu sıralarda Simon ve Miltiadi, These ve Cecrops, Eacus ve Jupiter gibi ataları yetişmişti. Ne var ki, o denli tanrı ve kahramanlar, ileriki zamanlarda eski büyüklüklerinden çok şey yitirmişlerdi. Herode'nin dedesi adaletin eline teslim edilmişti ve babası Juluis Atticus günlerini fakirlik ve horlanma içerisinde tamamlayacaktı, ama kendisine kalan biricik mülk olan eski evinde çok büyük bir hazine bulunca iş değişti. Yasaya göre bu servetin bir bölümü imparatorun olacaktı. Atticus, hafiyelerin harekete geçmesinden önce davranarak, kendi serbest istenciyle durumu bildirdi. O sırada tahtta Nerva bulunuyordu ve bu hazine payını kabul etmek istemedi. Kralın adalet duygusu, uyruklarından birisinin kazandığı mutlu bir servetten hediye biçiminde de olsa onu hiçbir türlü yoksun bırakmaya izin vermiyordu. Atinalı, başka yola başvurdu, ve bulduğu hazinenin kendisi için gereğinden pek çok fazla olduğunu, onu nasıl tüketeceğini bilemediğini söyledi. «Öyleyse, onu saçıp savur, çünkü kendi malın» (138), diye imparator, tabiatındaki iyiliği belirten bir sabırsızlık hareketiyle yanıtladı. Atticus'un serveti, yaptığı elverişli bir evlenmeden sonra daha da arttı. Bu varlığın büyük bir bölümünü halk yararına ayırdı. Oğlu Herode için Asya'daki serbest kentlerin valiliğini elde etmişti. Genç vali, Truva'nın susuz olduğunu saptı-

yarak, yeni bir su kemeri meydana getirmek için Hadrianus'den yüzbinlerce drahmi aldı. Ancak işin tamamlanması, ilk tahminin iki katına mal oldu. Resmi görevliler mırıldanmaya başlayınca, gönlü gani Atticus, artan gider bedelinin kendisi tarafından üstlenilmesine izin verilmesini isteyerek şikâyetleri önledi (139).

Yunanistan'ın ve Asya'nın en yetenekli üstadları, büyük paralar karşılığında, genç Herode'nin eğitimiyle görevlendirildiler. Öğrencileri kısa sürede ünlü bir sözen (hatip) oldu. Ancak o yüzyılın yalnız okul içerisinde kullanılmasını kabul ettiği ve senato ya da baroda görünmeyi hor gördüğü biçimde bu güzel konuşma sanatını icra edebildi. İmparatorluk merkezinde konsüllük yaptıysa da yaşamının en büyük bölümünü Atina'da ya da bu kentin dolaylarında kurulmuş çeşitli saraylarda geçirdi. Buralarda kendini, tartışmasız zengin ve cömert bir kimse olarak kendisine minnet duyan filozof ve söz sanatçılarının arasında felsefe araştırmalarında oyalıyordu (140). Onun beğenisini yansıtan anıtlar yok oldu. Birkaç kalıntı bugün bile görkemini tanıtmaya yetmektedir. Turistler, onun Atina'da yaptırdığı spor alanının örenlerini ölçtüler. Uzunluğu altıyüz ayaktı. Baştanbaşa beyaz mermerle kaplıydı ve bütün halkı içine alabilirdi. Bu güzel yapıt, Herode Atina oyunlarının başkanı bulunduğu sırada yapılmıştı. Karısı Regilla'nın anısına, bütün imparatorlukta bir eşini daha bulmak güç olan bir tiyatro yaptırmıştı. Bu yapıda yalnız sedir kullanılmış ve en nefis heykellerle bezenmişti. Ünlü Pericles tarafından genel konserler vermeye ve yeni trajediler temsil etmeye ayrılmış bulunan Odeum, Asya'da kazanılmış zaferin ganimetiydi. İran filosunun tahta artıkları, bütün yapının başlıca kafes ve çatı direklerini oluşturmuştu. Bu yapı, bir Kapadokya kralınca onarılmıştı, ama yine de örenleşmekten kurtulamadı. Herode, ona güzelliğini ve görkemini yeniden kazandırdı. Bu ünlü vatandaşın himmeti yalnız Atina kentinin duvarları arasında kalmadı. Korent'de bir tiyatro, kıstaktaki Neptün tapınağının çok zengin süslemeleri, Delf'de bir spor alanı, Termopil'de kaplıcalar, İtalya'da Kanaryum'da su kemeri onun engin hazinelerini tüketemediler. Epir, Tesalya, Eube, Beo-

ti ve Peloponez de onun iyiliklerinden paylarını aldılar. Asya ve Yunanistan kentleri, minnet ifadesi olarak, patron ve iyilikseever diye adlandırdıkları Herode Atticus için birçok yazıtlar diktiler (141). Atina ve Roma'nın özgür devletlerinde kişisel evlerin ılımlılığı ve sâdeliği koşullardaki eşitliği simgelerken kamuya ayrılmış yapıların görkemliliğinde halkın egemenliği parlak bir biçimde kendini belli ediyordu (142). Servetlerin işe karışması ve monarşi'nin kurulması bu cumhuriyetçi ruhu yok edemedi. Böylece en erdemli imparatorlar görkemlerini zafere ve ulusun yararına sunmuş oldular. Neron'un altın sarayı tam anlamıyle tiksinmeye neden olmuştu. Bu geniş alanda sonsuz bir lüksün hüküm sürmesini hemen soylu kullanımlar izlemiştir. Kendisinden sonra gelen saltanatlarda, Golyseum, Titus hamamları, Claudius kemeri ve Barış tanrıçasıyle Roma ökeliğine adanmış tapınaklar yükselerek genel hayranlık uyandırmışlardır (143). Bu anıtsal yapılar Romalılarındır. Ancak, bunların içerisi Yunan resim ve heykel sanatlarının baş yapıtlarıyle doldurulmuştur. Bilim adamları için Barış tapınağında dikkate değer bir kitaplık vardı. Biraz ilerde Trajanus alanı bulunuyordu. Bu alanın çevresi sütunlu kemerlerle çevriliydi; ortasında yüz on ayak yüksekliğinde ve kesmiş olması gereken dağın yüksekliğini gösteren mermer bir sütun bulunuyordu. Bu sütüun, güzelliğinden hiçbir şey yitirmemiştir. Bugün bile, kurucusunun Daçia'daki büyük başarılarını tam olarak simgelemektedir. Eski asker, savaşlarının tarihini hayranlıkla seyrediyordu. Ulusal övünç duygusuyle içi aydınlanan sade vatandaş da zaferin onurlarını paylaşıyordu. Başkentin öbür kesimleri ve imparatorluğun bütün eyaletleri genel görkemi yüreklerinde duyuyorlardı. Açık hava tiyatroları, tapınaklar, sütunlu revaklar, zafer anıtları, kaplıcalar ve su kemerleri bütün halkın sağlığına hizmet ediyor, tapınmalarına yarıyor ve onlara pek çok zevk ve eğlence olanakları sağlıyordu.

İçerisinden ırmaklar geçen bu çok büyük yapılar üzerinde duralım: Onların yararlılığı, bu işlere girişimdeki büyük düşünce ve atılganlık, yapılardaki sağlamlık bütün bu yapıtları Roma

ökeliği ve gücünün yarattığı en güzel anıtların safına oturtmuştur. Başkentin su kemerleri her bakımdan üstün tutulmaya değer niteliktedir. Ne var ki, tarih meşalesiyle aydınlanmadan spolete'yi, Metz'i ve Segovie'yi inceleyecek meraklı bir turist bu kentlerin bir zamanlar büyük bir hükümdara ait mâlikaneler olduğunu sanacaktır. Asya ve Afrika'nın çölleri dört başı mâmur kentlerle doluydu; bu kentler, içerisindeki halkını ve kendi varlığını yapay olarak meydana getirilmiş, heran gereksinmelerini giderebilecek sağlıklı akar sulara borçluydular (144).

İmparatorluk halklarının sayımını yaptık ve biraz önce de onun meydana getirdiği kamu yapılarının görkemli manzarasını hayranlıkla izledik. Okuyucunun gözleri önüne kentlerin sayısını ve büyüklüğünü serersek gözlemlerimiz daha kesin sonuçlu olacaktır.

I. Bir zamanlar İtalya'da binyüz doksan yedi kent bulunduğu söylenir. En eski zamanlardaki nüfusu ne olursa olsun (145) Antoninus'ler dönemindeki nüfus sayısının Romülüs zamanındakinden daha az olduğuna inanmak için hiçbir neden yoktur. Üstün bir etkinin çekici gücüyle Latium'daki küçük devletler yavaş yavaş imparatorluk topluluğuna geçtiler. Uzun zamanlar, râhiplerin ve kral nâiplerinin cılız fakat zâlim idaresi altında bitkin hale gelen bu memleketler, imparatorların elinde de güçlerinden hiçbir şey yitirmemişlerdi. Savaşın daha çok dayanılabilir acıları sırasında da birşey duymamışlardı. Gerilemenin ilk belirtilerinden başlıyarak Sizalpin (Cisalpine) Galya'sının hızlı büyümesinde mucizeler yaratan kaynaklar buldular. Verona'nın görkemi, bugün de örenlerinden anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Verona, Aquile, Padova, Milano ve Ravenna kentlerine göre daha az ünlüydü.

II. Alpler'in ötesinde, Britanya ormanlarında bile, imparatorluğu geliştirip büyütme araç ve gereçleriyle uğraşılıyordu. York bir yönetim merkeziydi. Londra, daha o zamandan ticaret yoluyle zenginleşiyordu. Bin ikiyüz kent Galya'nın ününü yayıyordu (146). Kuzey kesimlerde, çoğunlukla, Paris'i bile ayırmadan, henüz yeni uygarlığa girmiş yabanıl bir halk yaşamak-

taydı. Güney eyaletleri ise İtalya'nın inceliğine ve gösterişine öykünüyorlardı (147). Marsilya, Arles, Nîmes, Narbonne, Toulouse, Bordeaux, Autun, Vienne, Liyon, Langers ve Treves kentleri o zaman bile ünlüydüler. Bu kentlerin o çağlarda daha bayındır ve parlak oldukları ve bugünkü hallerinden daha ileri bulundukları bir gerçektir. İspanya, basit bir eyalet iken çok canlı durumdaydı, burada bir hükümdarlık kurulduktan sonra bu parlaklığından çok şeyler yitirmiştir. Güçlerinin kötüye kullanılması, köksüz inançlar ve Amerika'nın keşfi onu iyiden iyiye kötü duruma sokmuştur. Eğer ona, Vespasyanus zamanında Pline'nin bulunduğunu söylediği üçyüz altmış kentin ne olduğunu soracak olsak gururuna dokunmuş olmaz mıyız? (148)

III. Afrika'da üçyüz kent Kartaca'ya bağlıydı (149). Bu sayının imparatorlar yönetimi döneminde azalmış olması olası değildir. Kartaca'nın kendisi bile kendi külleri içerisinden yeni bir ışıkla çıktı. Bu kent, bunun gibi Kapua ve Korent, pek az zaman içerisinde, ancak bağımsız bir otoriteden elde edilebilecek elverişliliğe kavuştular.

IV. Doğu ise, Roma uygarlığının görkemiyle bu uygarlığa yabancı olan Türklerin yaşamı arasındaki çarpıcılığı simgelemektedir. Her bir yandaki ekilmemiş kırsal alanlarda, onlara doğaüstü bir gücün elinden çıkmış gibi gelen gösterişli örenler yatmaktadır. İlk çağın bu değerli kalıntıları şimdi mutsuz köylüye ve (Arabistandaki) bedevi Arab'a barınak hizmeti görmektedir. Caesar'lar zamanında Asya, doğanın her tür nimetlerinden bol bol yararlanan, sanatlarla bezenmiş beşyüz zengin kenti sinesinde barındırıyordu (151). Bulnardan onbir tanesi Tiberius'e bir tapınak armağan etmek için aralarında tartışmışlardı (152). Dördünün önerisi, bu denli büyük bir girişimin üstesinden gelebilecek gelir kaynağından yoksun olmaları nedeniyle, geri çevrilmişti. Bunlardan biri olan Laodice'nin göz kamaştırıcılığı bugünkü örenlerinden de anlaşılabilmektedir (153). Yünlerinin inceliğiyle ün salmış Laodice koyunlarının satışından çok büyük kazanç sağlıyordu. Sözünü ettiğimiz tartışmadan az bir zaman önce, gönlü zengin bir vatandaş, vasiyetname ile

bu kente sekiz milyon sterlinden fazla bağışta bulunmuştu (154). İşte yetersiz denilen Laodice'nin fakirliği de buydu. Bunu anladıktan sonra Bergama, İzmir ve Efes gibi başlıcaları da dahil olmak üzere öbür zengin kentlerin servetleri hakkında tahminlerde bulunmak, daha doğrusu bunların zenginliğinin ne denli gerçek olduğunu kestirmek kolaylaşır (155). Suriye ve Mısır'ın başkentleri, imparatorluk içerisinde üstün bir durumda bulunuyorlardı. Antakya ve İskenderiye öbür kentlere üstten bakıyor (156) ve nerdeyse Roma kentiyle boy ölçüşmeye kalkışıyorlardı.

Bütün bu kentler kendi aralarında birleşmiş durumda bulunuyor ve herbiri Roma kentinin ortasındaki meydandan başlıyarak İtalya'yı geçen ve eyaletlerin sonlarına kadar uzanan yollarla imparatorluk merkezine bağlanmış oluyorlardı. Antoninus duvarından Kudüs'e kadar büyük ulaşım zinciri dörtyüz seksen Roma mili uzunluğunda kuzey doğudan güney doğuya yayılıyordu (157). Bütün yollar, askeri işaret taşlarıyle bölümlere ayrılmıştı. Bir kentten öbürüne düz bir hat halinde yol gidiyordu. Bunu yaparken mülkiyet hakları ve doğasal engeller düşünülmüyordu. Dağlar deliniyordu ve ustaca kurulan kemerli köprüler en hızlı akan, en geniş ırmakların azgınlığına meydan okuyordu (158). Komşu kırsal alanın üzerinde belli belirsiz bir rampayla yükselen yolun ortası birkaç katman kum, çakıl taşı ve yontulmamış kayalardan oluşuyordu. Yol, geniş taşlarla kaplanıyordu. Başkentin yakınındaki bir kısım yerlerde o taşların yerine mermer kullanılmıştı (159). İşte, onbeş yüzyıldan beri tahrip edilemeyen büyük imparatorluk yollarının sağlam yapısı böyleydi. En uzak eyaletlerdeki halka gereksinmeleri ve rahat ulaşım ve iletişimi bu yollarla sağlanıyordu. Birinci amaçları, lejyonların yürüyüşünü kolaylaştırmaktı. Romalılar bir memleketi tam ele geçirmiş olmayı, o memleketin her noktasına silahlarını ve otoritelerini götürebildikleri takdirde gerçekleşmiş sayarlardı.

Düzenli postalar, her eyalette kurulmuştu. Bunlar aracılığıyle Romalılar geniş ülkelerinde ne olup bittiğinden kısa zaman-

da haber alabiliyorlar ve buyruklarını her yana çok çabuk ulaştırabiliyorlardı (160). Yalnızca ikişer fersah ara ile menziller kurulmuştu ve burada kırk at bulundurulurdu. Bütün yollarda, yaklaşık olarak günde otuz fersah yapılabilirdi (161). Bu türlü yolculuk yapabilmek için imparatordan müsaade almak gerekirdi. Her ne kadar postalar kamu hizmetlerinin görülmesi için konulmuşlarsa da, kimi zaman vatandaşların da özel işleri için ondan yararlanmalarına izin veriliyordu (162).

Ulaşım, deniz yoluyla da daha az serbest değildi. Akdeniz, imparatorluk eyaletleriyle çevriliydi. İtalya, bu büyük gölün ortasına doğru bir büyük yarımada biçiminde uzanıyordu. Genellikle İtalya kıyıları gemiler için hiçbir güvenli barınma olanağı vermez. Ama insan eli, doğadaki bu kusuru gidermiştir. İmparator Clauduis'un buyruğuyle Tiberis ırmağının denize döküldüğü yerde kazılarak meydana getirilen yapay liman. Roma büyüklüğünün en yararlı yapıtlarından biri olmuştur (163). Başkente uzaklığı beş fersah kadardı. Elverişli bir rüzgârla yedi günde Herkül sütunlarına varmak ve dokuz ya da on günde Mısır'daki İskenderiye kentine ulaşmak mümkündü (164).

İmparatorlukların sınırlarını politika belirler. Onların en genişlemiş durumlarını kötülüklerin kaynağı haline getirebilir. Bütün bu tumturaklı sözlere karşın Roma'nın güçlülüğü insanlığa çok yararlı olmadı diyebilmek olası değildir. Ticaretteki serbestlik, toplum yaşamına hem yararlı oluyor, hem de kötülükleri birlikte getirip yayıyordu. İlk çağın en eski zamanlarında dünyanın üzerinde çok değişik kesimler bulunuyordu. Doğu, öncesi bilinemeyecek kadar eski zamanlardan beri lüks içinde ve sanatlar edinmiş bir yaşam sürdürüyordu. Batı ise, kaba saba ve savaşçı-kavgacı, tarım yapamıyan, ya da tarım üzerine bir fikri bile olmayan barbarların ülkesiydi. Güvenli ve sürekli bir yönetimin gözetiminde ticaret, Avrupa'ya yavaş yavaş çok zengin ülkelerin geliştirdiği ürünleri getirdi ve bunlar başarıyla Avrupa'da da ekilmeye başladı; yabanılhalklar, uygar uluslardan aldıkları örneklerle bilgilendiler, onların zanaatlarından yararlandılar ve o kadarla da kalmayıp bunları daha da ileri bir

niteliğe ulaştırdılar. Asya'dan ve Mısır'dan Avrupa'ya getirtilen bütün bitki ve hayvanların tam listesini vermek olası değildir (165). Yararlı olabilir düşüncesiyle başlıcalarından söz edip tarihin büyüklüğü yanında önemsiz kalan ayrıntılardan kaçınacağız.

1. Bugün bahçelerimizde yetişen çiçekler, otlar ve meyvalar çoğunlukla geldikleri yerdeki adlarını sürdüren yabancı kökenlidirler. Patates İtalya topraklarının bir ürünüydü. Romalılar, şeftalinin, kayısının, narın, limonun ve portakalın tadını alınca bütün bu yeni meyvalara elma (pomam) adını verdiler ve getirdikleri ülkelerin adına göre bunları birbirinden ayırd ettiler.

II. Homeros'un yaşadığı sıralarda Sicilya'da ve olasılıkla komşu anakarada bağ kendiliğinden yetişiyordu. Ne var ki bu bitki geliştirilmiş değildi. Bu memleketlerin insanları o zamanlar barbardılar ve ondan hoş bir içki çıkarıldığını bilmiyorlardı. Bin yıl sonra, İtalya, en ünlülerinin üçte ikisini ve seksen çeşidini yapmakla övünecek hale gelebilmiştir (166). Bu zarif meyvacık hemen Norbonez Galyası'na geçti. Strabon zamanında Cevennes'in kuzeyinde o denli soğuk vardı ki orada üzümün olgunlaşması olanaksız görülüyordu (167). Bu engel ortadan kalktı. Bourgogne bağcılığının Antoninus'ler zamanı kadar eski olduğunu düşünmek yanlış olmasa gerektir (168).

III. Batıda zeytin barış simgesiydi. Roma'nın kuruluşundan iki yüz yıl sonra bile İtalya ve Afrika bu pek değerli meyvayı henüz bilmiyorlardı. Zeytin ağacı bu memleketlerde de hemen yetiştirilmeye başlandı; Galya'nın merkezine ve İspanya'ya geçerek oralarda da dikimi sağlandı. Eskiler bu ağacın ancak belirli bir ısı altında ve yalnız denize yakın yerlerde yetişebileceğini sanıyorlardı. Bu yanılgı, sanayi ve deneyimlerle yavaş yavaş silindi (169).

IV. Keten ekimi Mısır'dan Galya'ya geçmiş ve her ne denli bu bitki, ekildiği toprakların gücünü fakirleştirse de, bütün ülkeye kazanç sağlamıştır.

V. Yetiştirilen çimenler ve özellikle adını, kökünü Media (Hemedan)'dan alan kaba yonca İtalya'nın ve eyaletlerin tümü-

ne yayılmış oldular (170). Kışın hayvanlar için sağlıklı ve bol bir besin yedeklemesini sağlamak için yapılan çalışmalar sürülerin sayısını artırdığı gibi toprağın da verimliliğine yardımcı oldu. Bütün bu yararlı gelişmelere balıkçılık ve maden çıkartma konularında gösterilen dikkat de eklenebilir. Bu çalışmalarda birçok kimse istihdam ediliyor, zenginin keyfi artıyor, fakire de geçim olanağı sağlanıyordu.

İyilerin iyisi denecek denli güzel yapıtında *Columelle* bize, Tiberius'un saltanatı sırasında İspanya'daki tarımın nasıl geliştiğini anlatmaktadır. Cumhuriyetin ilk zamanlarında meydana gelen ve büyük üzüntülere yol açan kıtlıklar, Roma'nın bütün imparatorluk topraklarında tam hükmünü yürütmeye başlamasıyla dizgin altına alındı. Bir eyalette kıtlık baş gösterir göstermez, daha iyi ve varlıklı olan yakın bir eyaletten öbürüne hemen yardım gönderilmesi sağlanıyordu.

Tarım, yapımevi ve onun işçileri için temel niteliğindedir, çünkü sanat, ancak doğal olarak elde edilen ürünleri işleyerek üretim yapabilir. Romalılar zamanında, işçi ve zanaatkâr büyük bir halk kitlesi, zenginlerin giyim kuşamı, yiyip içmeleri ve her türlü eşyaları için durmadan çalıştırılmışlardı. Zenginlik içinde yüzen gözde insanlar her türlü zarafet, işe yararlık ve görkemlilik özelliğini ellerinde bulunduruyorlardı. Çevreleri, dalkavukluklar ve cinsel gereksinmelernii gidermeye yarayan kimselerle sarılıyordu. Bu, her devirde, ahlâkçıların nefretini uyandıran ve iğrenç lüks adıyla bilinen aşırı inceliklerden başka şeyler değildi. Belki herkes kendisi için zorunlu olan şeylerle yetinse ve gereksiz mal ve hizmetleri de edinmeye kalkışmasa toplum daha olgun ve daha mutlu olurdu. Bununla birlikte, bugünkü günde lüks, kaynağı kusur ya da delilik olsa da, malların eşitsiz dağılımını düzeltebilecek tek araç gibi görünmektedir. Çalışkan işçinin ve yetenekli sanatçının hiç toprakları yoktur. Bunları paylaşmak isteyenlerin, vergisini de vermeleri gerekecektir. Sanat ve hırfet erbabı da tarımın yetkinleşmesine yardımcı olurlar. Mülk iyeleri, çıkarları için, başka isteklerini karşılamak üzere, daha büyük dikkat ve özenle tar-

lalarını ekerler. Bütün toplumun değişik biçimde etkilerini duyduğu bu tepki, Roma dünyasında en büyük güce sahip bir enerji olarak kendini belli eder. Mal üreticiliği ve lüks ticareti Romalıların silahları ve kuvvetiyle varlıkları ellerinden alınan bu eyalet insanlarına kazanç sağlamasaydı eyaletler hemen tükenir ve silinir giderlerdi. Dolaşım imparatorluk sınırlarının ötesine yayılmadığı sürece politika makinesine yeni bir uğraş aşaması sağladı, etkileri çoğu zaman yararlı oldu ve hiçbir zaman da tehlikeli bir hal almadı.

Lüksü bir noktada tutmak kadar güç birşey yoktur. İmparatorluğun en uzaktaki ülkeler başkentin gösteriş ve şatafatına yarayacak yeni maddeleri yetiştirebilmek için çırpınıp durdular. İskit ormanları en güzel kürkler veriyorlardı. Baltık kıyılarından Tuna'ya dek amber karadan naklediliyordu. Barbarlar, hemen hemen hiç yararı olmayan bir ürün karşılığında kazandıkları ödülden dolayı şaşırıp kalıyorlardı (171). Bâbil halıları ve öbür doğu ürünler çok aranılır mallar arasındaydı. Asıl büyük ve çok pahalı ticaret Arabistan, Hindistan'la yapılıyordu. Her yıl, yaz aylarında yüz yirmi gemi Mısır'ın Kızıldeniz üzerindeki Myos - Hormos limanından kalkıyor, mussonların yardımıyla okyanusu kırk günde geçiyordu. Malabar kıyısı ve Seylan (172) adası bu seferin olağan bitim yeriydi. Asya'nın en uzak bölgelerindeki satıcılar, Romalıları beklemek üzere oraya geliyorlardı. Mısır'dan kalkan filonun dönüşü kasım ya da ocak ayları olarak saptanmıştı. Kızıldeniz'den Nil'e kadar develer üzerinde naklonunan mallar bu ırmak yoluyla İskenderiye limanına getiriliyor, oradan da imparatorluğun başkentine ulaştırılıyordu (173).

Doğu ticaretiyle elde edilen maddeler gösterişli ama özü bakımından yararlı şeyler değildi. Altınla tartılacak denli pahalı olan ipekliler (174), değerli taşlar ve bunların arasında elmastan sonraki ilk sırayı tutan inci (175), tapınaklarda ve cenaze alaylarında yakılan değişik türden güzel kokulu bitkiler bu ticaret maddelerini oluşturuyordu. İnanılmayacak kadar büyük kazanç bu yolculuğun ve yorgunluğun göze alınmasına

değiyordu. Ancak, bu ticaret, devletin gönencine hiçbir katkıda bulunmuyordu. Olsa olsa çok küçük sayıda kimseler, öbür vatandaşların sırtından zengin oluyorlardı.

Araplar ve Hintliler ise memleketlerindeki zanaatler ve üretimlerle yetiniyorlardı. Romalılar, aldıkları bu mallar karşılığında onlara gümüş veriyorlardı. Senato, devlete ait servetlerin, kadınların süslenmesi uğrunda, yabancı ve düşman milletlerin - geri dönmemek üzere ellerine geçmesinden yakınıyordu (176). Doğru ve kesin bilgi vermekle tanınmış bir yazar, kaybı on altı milyon lira (sterling)'dan çok olarak gösteriyor. Bu, melankoliye kapılmış, durmadan fakirliğin yaklaştığını sanan kaygılı bir ruhun feryadıdır. Pline ve kral Konstantinus zamanında altınla gümüş arasındaki orantıyı karşılaştırırsak bu ikinci dönemdeki resmî değerin çok yükseldiğini görmüş oluruz (177). Altının daha az bulunduğuna bizi kimse inandıramaz. Şurası da gerçektir ki gümüş daha çok kullanılıyordu. Bu nedenle, Hindistan'a ve Arabistan'a ne denli gümüş ödense de bu yüzden imparatorluğun zenginliğine halel gelemezdi. Madenler ticarete çok büyük kaynak sağlamıştı (178).

Bütün insanların, geçmişi hayranlık ve özlemle anarak içinde bulundukları zamandan şikâyetçi olmalarının aksine, Romalılar ve eyalet halkları içtenlikli, inançlı olarak yaşamlarının huzur ve sükûnunun sevinci, mutluluğu içerisindeydiler. «Herkesin bildiği gibi Atina bilgelerince önce Yunanistan'da öğretilen ve sosyal düzenin gerçek ilkeleri olan yasalar, tarım, bilimler bütün dünyaya Roma'nın gücüyle yayılmış ve bu güç, en yırtıcı barbarları bile ortak bir dil ve hakça bir yönetimle birbirine mutlu bir biçimde bağlamıştır. İnsanlık, sanatlarla aydınlanmış olan mutluluğunu ve gelişimini Romalılar'a borçlu olduğunu bilmektedir. Sonsuz büyüklükte bir bahçe gibi bezenmiş kentlerinin ve kırsal alanlarının görkemli güzelliğini insanlar onlara borçluydular. Barışın tatlılıkları içerisinde eski hınçlarını unutan ve artık hiçbir tehlikeyle karşı karşıya bulunmayan uluslar bayram günlerini kutlamaktadırlar.» (179) Bu pasajlarda bazı sözler abartmalı ve pohpahlayıcı gibi gö-

rünmesine karşın tarihsel gerçeğe tam olarak uygundur.

O çağda yaşayanların gözü, halkın bu mutluluğu içerisinde gizlenmiş durumdaki gerileyiş ve yıkılış tohumlarını görebilemezdi. Uzun bir barış, tekdüze bir yönetim imparatorluğun her kesimini ağır ağır etkileyen sinsi bir zehir haline geldi. Büyük şeyler yaratmaya bu denli yetenekli olan o gücü ve o enerjiyi insanlar yitirdi. Ökelik (dehâ) ateşi söndü. Askerlik ruhu bile yok oldu. Avrupalılar yiğit ve güçlüydüler. Galya, İspanya, Britanya eyaletleri lejyonlara üstün askerler veriyorlar ve monarşinin gerçek gücünü oluşturuyorlardı. Bu eyaletlerin halkları kişisel değerlerini her zaman korudular. Ne var ki, bir zaman sonra, ulusal onur, özgürlük aşkı tehilkelere bakış biçimi ve komutaya alışkanlık gibi soylu duyguların esinlediği canlılıklarından eser kalmadı. Yasaları ve yöneticileri hükümdarın istencine bağlıydı. Savunmaları bir paralı asker birliğine emanet edilmişti. O yenilmez şeflerin ardılları o şefler gibi artık yurtları için savaşmıyor, vatandaşların ve öbür uyrukların düzeyinde yaşamakla yetiniyorlardı. İçlerinde tutkulu olanlar imparator sarayına girmeye çalışıyorlardı. Güçsüz ve birlik duygusundan yoksun bırakılmış eyaletler, sonunda çöküntünün ve bitkinliğini felâketli sonuçlarını duyup anlamaya başladılar.

Edebiyat sevgisiyle barış ve gönenç ayrılmaz dostturlar. Bu sevgi, meraklı ve çok kültürlü birer hükümdar olan Hadrianus, iki Antoninus'lar zamanında aşılandı. Bilimlere karşı duyulan ilgi imparatorluğun tüm ülkelerinde kendini gösterdi. Söz sanatı, Britanya'nın kuzeyinde tanınmıştı. Ren ve Tuna ırmaklarında Homeros'un ve Virgilus'un ezgileri yankılanıyordu. En düşük değerdeki edebiyat ürünleri bile büyük karşılıklarla ödüllendiriliyordu (180). Tıp ve astronomi de ihmal edilmiş değildi. Taklit edilemez Lucianus ayrı tutulursa bu yüzyıl, ileriki kuşakların ilgisini çekebilecek ölçüde hiçbir büyük yazar yetiştirmedi. Platon'un, Aristo'nun, Zenon'un ve Epikür'ün otoriteleri, okullarda, değişmez biçimde, sürüp gitmişti. Öğretililerince çağdan çağa, körü körüne bir saygıyla aktarılan onların sistemleri, insan aklının yanılgılarını düzeltebilecek ya da sınırlarını

genişletebilecek ökelik yollarını tıkıyordu. Ozanların ve hatiplerin ortaya koydukları güzellikler, okuyucunun ruhunda, tanrısal inançları alevlendiren o kutsal ateşi tutuşturmak yerine yalnızca soğuk ve aşağılık öykünmeler veriyorlardı. Bu yetkin örneklerden ayrılma yürekliliğini gösterenler hemen akıl ve sağduyu yolundan çıkmış oluyorlardı.

Edebiyat rönesansında Avrupa'nın ökeliği (dehâsı) birden kendini gösterdi. Canlı ve güç dolu bir imgeleme yetisi, yeni bir din, yeni diller, ulusal ilerleme isteği, yeni bir dünya, her şeyi, gömülü bulunduğu yerdeki bunalımdan çıkıp kurtulmaya çağırıyordu. Roma imparatorluğunda ise, yabancı bir terbiyenin tekdüze sistemine bağlı olan eyalet halkları, düşüncelerinin atılganlığını kendi doğal dilleriyle söyleme kolaylığından yararlanan o ilk çağ insanlarıyle tartışmaya giremiyorlar ve baştaki sınıfın mensuplarınca baskı altında tutuluyorlardı. Ozan adı hemen hemen unutulmuştu. Filozoflar ve söz sanatçıları diluzluğu (belâgat)'nun biçimini değiştiriyorlardı. Bir sürü eleştirici, derlemeci ve şerhçi (açıklayıcı) bilim alanını karartıyorlardı. Zevklerdeki bozulma da ökeliğin gerileyişini yakından izledi.

Daha az uzak olan bir dönemde, bir Suriye kraliçesinin sarayında, bir bakıma çağının üzerinde yetişmiş bir adam eski Atina'nın kafasını yeniden yaşattı. Koca Longinos, çağdaşlarındaki değersizleşmeyi ve onların cesaretini kırıcı, yeteneklerini yok edici yoksunlaşmayı gözlemlemektedir: «Bilindiği gibi, diyor, bütün organları sıkılmış durumda bulunan çocuklar zayıf kalmaya mahkûmdurlar; bunun gibi, ruhlarımız köksüz inanç ve tutsaklık zincirine vurulunca gelişme yeteneğini yitirmişlerdir. Eski insanlar Cumhuriyet yönetiminde yaşarlarken, bütün davranışlarına yön veren özgürlüklerini yazı yazarken de kullanabiliyorlardı. Şimdikilerin bu kadar üstün ve gerçek büyüklüğü bilmeleri olası değildir (181).

Böylece insanlık günden güne hissedilebilir biçimde çaptan

düştü. Roma imparatorluğundaki insanlar cüceleşince, Kuzeyin yürekli devleri meydana çıktılar ve soysuzlaşmış hale gelen bu ırkı yok ettiler. İzi tamamıyla silinmiş bulunan duygu ve erdem soyluluğunun yumağını açtılar. Ve bin yıllık bir devrimden sonra özgürlük, yeniden güzeli ve bilimi gün ışığına çıkarmaya başladı.

BÖLÜM III

Antoninus'ler Çağında Roma İmparatorluğunun Yapısı

En genel tanımlamaya göre, adına ne denirse densin, yasaların uygulanması, gelirlerin yönlendirilmesi ve orduların komutası bir tek kimseye yüklenmiş olan devlet biçimine monarşi denir. Şu var ki, gözünden birşey kaçmaz ve yılgınlığa kapılmaz koruyucularca denetim altında tutulmadıkça, devlet katında en büyük otorite de monarşiyi soysuzlaştırır. Köksüz inançların egemen olduğu çağda insanlar, haklarını güven altına alabilme umuduyle kilisenin etkisine başvurabileceklerdi. Ama tahtla sunak arasında çok sıkı bir işbirliği vardı ve kilise bayrağının halk safları arasında dalgalandığına pek seyrek olarak tanık olunmuştur. Savaşkan bir soylu sınıf ve mülklerine bağlı - eğilmez istençli - özerk yönetimler, silah elde, kendilerini savunmaya hazır durumda ve düzenli topluluklar halinde birleşmişlerdi, bunlar, sürekli saldırılarda bulunan hükümdara karşı durabilecek biricik engeli oluşturuyorlardı.

Roma Cumhuriyetinin anayasal kuruluşu artık yoktu. Diktatörün büyük hırsı onu alaşağı etmişti. Triyumovra'nın kan dökücü eli de son darbelerini indirmişti. Actium zaferinden sonra dünyanın alınyazısı, amcasının evlât edinmesi nedeniyle Caesar soyadını ve senato'nun dalkavukluğu ile de Augustus ünvanını alan şu Oktavyus'a bağlanmıştı. Galip komutan (182),

kırk dört lejyonun başında bulunuyordu. Bu lejyonlar, herbiri emek vermiş, kendi güçleriyle övünen, anayasanın zayıflığından nefret eden, yirmi yıl boyunca yaptığı savaşlarda dereler gibi kan akıtmaya, her çeşit şiddeti uygulamaya ve çok ödül aldıkları, yine daha büyük ölçüde ödüllendirilmelerini bekledikleri Caesar soyuna bağlı askerlerden oluşuyordu. Gürültülü bir Cumhuriyetin yüksek görevlerince baskı altında tutulmuş eyaletler, efendi durumunda olan ve bir sürü küçük zorbanın suç ortağı olmayan tek bir adamın yönetime egemen olmasından sonra nefes almaya başlamışlardı. Aristokratlığın çöküşünden için için sevinç duyan Roma halkı yalnızca ekmek ve tiyatro istiyordu ve isteklerini gidermeye çaba gösteren Augustus'un eli açıklığına hayranlık duyuyordu. İtalya'nın en zengin insanlarının hemen hepsi Epikür felsefesini benimsemişlerdi. Kendilerini, çok gürültülü ve patırtılı olan şu eski özgürlük düşüncelerine kaptırmaksızın barışın ve mutlu bir dinginliğin tatlılıklarından yararlanıyorlardı. Aksi halde o düşüncelerin anısı, bütünüyle zevk ve eğlenceye ayrılmış olan bu yaşamın hoş düsünü bozabilirdi. Senato, saygınlık içerisindeki gücünü yitirdi. Soylu ailelerin çoğu tükenmişti. Yetenekleri ve büyük çabaları devleti kurtarabilecek olan cumhuriyetçiler söz ve silah güçlerini yitirmişlerdi (183). Binden çok üyeden kurulu olan ve akıllı kararlarıyla ün salmış bulunan şu senato, her an toplantı yapmaya hazır ve kendi sınıfının insanları gibi çıkar sağlamayı aklından geçirmeyen o meclis bile, içine düştüğü küçültücü tutumuyla eski saygınlığından çok şeyler yitirmiş oldu.

Augustus, henüz düşman kazanmamışken, senatoyu iyileştirme önlemleri alarak, yurdunda bir zorba gibi değil, bir baba gibi tanınmak istediğini belirtiyordu. Sadık adamı, Agrippa ile senatörlerin listesini inceledi. Az sayıdaki bir bölümünün işine son verdi, ki kusurlar ve ayak diremesi için genel bir örnek gerekliydi. İki yüze yakın bölümü de, kovulmanın vereceği utançtan kurtulmak için, önceden haber verilerek, kendi isteklerivle emekliye ayrıldılar. İki yüz bin lira kadar paraya sahip olmayanların senatoya giremeyecekleri buyuruldu. İç savaşların

kızgınlıklarına neden olmuş bulunan soylular açılan boşluğu doldurdular. Sonunda Augustus, kendini senato prensi olarak seçtiler. Bu, pek saygın bir ünvandı ve sansor (Censor)'lar bu ünvanı, saygınlık ve hizmetleriyle tanınmış en değerli vatandaşa vermişlerdi (184). Bu saygı duyulan kuruluşun itibarını geri getireyim derken onun özerkliğini de yıkmış oluyordu. Yasama yetkisi icra gücü eliyle oluşturulunca özgür bir anayasal düzenin ilkeleri yok edilmşi oldu.

Augustus, kendisinin kurduğu bir meclisin görüş ve düşüncelerine boyun eğer gibi görünmenin gerekliliğine inanmıştı. Meclisin önünde, tutkusunu vatanseverlik perdesi arkasında sakladığı özentili bir söylev vermişti. «Geçmişteki tutumunu beğenmiyor, ama haklı olduğunu söylüyordu. Evlat olarak babasına duyduğu sevgi nedeniyle onun öcünü alması gerekmişti. İnsanlığı, kimi zaman zorunlulukların zâlim yasalarına kapılmasına onu mecbur etmişti. Değersiz kimselerle işbirliği yapmaya zorlanmıştı. Antonius'ün tehdit ettiği Cumhuriyeti, onuru zedelenmiş bir vatandaşla barbar bir kraliçenin ellerine bırakamazdı. Artık, ödevini ve eğilimini tatmin özgürlüğüne sahip olarak Senato'ya ve halka eski haklarını törenle geri veriyordu. Biricik isteği hemşerilerinin arasına karışmak ve vatanın içinde bulunduğu mutluluğu onlarla paylaşmaktı» (185).

Tacitus, senatonun bu oturumunda hazır bulunsaydı, bu büyük yazara meclisteki çalkantıları anlatma görevi de düşerdi. Bir bölümünde açığa çıkamayan duyguları, başka bir bölümünde ise gösterilen büyük çaba ve didinmeyi ancak onun kalemi betimleyebilirdi. Augustus'un sözlerine inanmak tehlikeliydi. İçtenliğinden kuşkulanmış görünmek ise daha beterdi. Monarşinin ve Cumhuriyet yönetiminin yararları çoğunlukla eşit sayılabilirdi. Roma'nın büyüklüğü, törelerde ortaya çıkan bozulmalar, askerlerin izin alabilmesi, birçok spekülasyoncu ruhları monarşiden yana yöneltiyordu. Yönetimin genel ilkeleri umutlarla ve her bireyin korkularıyla karışmış bulunuyordu. Bu belirsizlik ortasında senatörlerin yanıtı oybirliği biçiminde ve kesin oldu. Augustus'un boyun eğişini onaylamadılar ve kurtardığı cumhu-

riyeti bırakıp gitmemesi için ona yalvardılar. Yetenekli müstebit, yapmacık bir dirençten sonra senato'nun buyruklarına başeğdi. Prokonsulus ve imparator ünvanlarıyla eyaletlerin yönetimini ve Roma ordularının başkomutanlığını kabullenmeye râzı oldu (185). Ne var ki, bu iktidarı ancak on yıl için kabul ettiğini beyan eyledi. Bu on yıllık sürenin sona ermesinden önce iç çekişmelerle oluşmuş yaralar tümüyle kapanacak, ve eski görkemli durumuna dönmüş cumhuriyet, ne denli olağanüstü olsa da hiçbir yüksek dereceli devlet adamının müdahalesini gerektirmeyecek işlerliğe getirilecektir, diye övünerek güvence bile verdi. Bu komedi, Augustus'un yaşamı boyunca birçok kez oynandı. Ömür boyu tahtlarında kalan Roma hükümdarları her zaman ve gösterişli törenlerle, saltanatlarının onuncu yılını kutladılar (186).

Roma ordularının komutanı, anayasanın ilkelerini hiçbir suretle bozmuş sayılmaksızın, askerler, düşmanlar ve cumhuriyetin uyrukları üzerinde mutlak bir otorite kurabilir ve bu otoriteyi kullanabilirdi. İlk yüzyıllarda özgürlüğüne o kadar kıskanç olan Roma bu özgürlüğü, utku kazanma umuduna ve askersel disiplininin derin bilgisine fedâ ediyordu. Diktatör ya da konsulus, her genç Romalı'dan silah taşımasını isteyebilirdi. Alçaklık ya da inat yüzünden böyle bir buyruğa uymayanlar en sert ve aşağılatıcı cezalara çarptırılırlardı. Suçlu, vatandaşlar listesinden çıkarılır, malları zoralıma sokulur kendisi de köle olarak satılırdı (187). Askerlik sorunları yasalardan daha önemli tutulduğundan en kutsal sayılan kuruluşlar bile onun karşısında askıya alınabiliyordu. General, ordugâhında yaşam ve ölüm kararı verme hakkına sahipti. Onun otoritesi hiçbir yasal ölçüye bağlı değildi. Son karar kendisinin olmak üzere yargılayıp hüküm veriyor ve bu hüküm, karardan sonra hemen uygulanıyordu (188). Cumhuriyet'in savaşacağı düşmanı yasama otoritesi belli ediyordu. En önemli fırsatlarda senato savaş ve barış kararı veriyor ve bu kararın törenle ,halkça da onaylanması gerekiyordu. İtalya'dan çok uzakta bulunan bölgelerde generaller, bir ulusa savaş açmak için yüksek izin beklemiyorlardı.

Kamu yararına nasıl uygun görüyorlarsa o yolda karar veriyorlardı.

Bunu, utkunun onurunu elde etmek için bir hak olarak kullanmaktan dolayı yapıyor değillerdi. Başarı onların tek göreviydi. Zaferi despotça kullanıyorlar, özellikle senato komiserlerinin hazır bulunmadıkları zaman otoritelerini sınırsız bir biçimde uyguluyorlardı. Pompeius, Asya'daki yönetimi sırasında leiyonları ve devletin müttefiklerini ödüllendirdi, kralları tahtlarından indirdi, krallıkları parçaladı, sömürgeler kurdu ve Mihridat'ın hazinelerini dağıttı. Roma'ya dönüşünde, senatonun ve halkın tek bir kararıyla, yaptığı bütün işlerin genel onayını aldı (189).

Yasal ya da yasal olmayarak, Roma orduları komutanlarının askerler ve cumhuriyet düşmanları üzerinde kullandıkları güç ve yetki işte böyleydi. Bu komutanlar fethedilen eyaletlerin yöneticiliğiyle de görevliydiler. Sivil ve askersel otoriteyi birleştiriyorlar, adaleti yönetiyorlar, maliye işlerini yürütüyor ve devletin yasama ve icra gücünü uyguluyorlardı.

Bu eserin birinci bölümünde belirttiğimize dayanarak, Augustus idarenin dizginlerini eline aldığı sırada imparatorluk eyaletlerindeki durum ile ordular üzerine bir kanıya varılabilir. Uzak sınırlara kadar yaygın durumda bulunan lejyonların hepsine komutanlık etmek olanaksız bulunduğundan Augustus'un vekilliği Pompeius gibi komutanlara verildi. Bu subaylar eski Prokonsuluslarla aynı yetki ve güçteydi. Ancak, komutanlıkları bağımlı ve iğretiydi. Bu görevlerini, kendi başarılarına ortaklık iddia edecek bir şefin elinden aldıklarını biliyorlardı ve ancak onun kayırmış olmasıyla bu komutanlığı yürütebiliyorlardı (190). Kısaca, Cumhuriyetin tek komutanı olan, sivil ve askerî otoritesi bütün Roma ülkelerini kaplayan imparatorun temsilcisiydiler. Senato da organların bu önemli saygınlıkları kullandıklarını görmekten sevinç duyuyordu. İmparatorluğun vekilleri eski konsuluslerden ve eski pretorlardan seçilirdi. Lejyonların başında senatörler vardı. Bütün eyaletlerin icinde yalnız Mısır, bir Romalı şövalyenin yönetimine - vali olarak - verildi.

Augustus, başa geçirilmesinden altı gün sonra, rahat ve kolay bir özveriyle, senatörlerin gururunu okşamaya karar verdi. Devletteki hastalıkları iyileştirmek için iktidarının çizilmiş olan sınırların da ötesine taştığını onlara gösterdi. «Orduların ve sınırların çetin komutanlığını reddetmek müsaadesi kendisine verilmemişti. Ne var ki o, özgürlük uğruna, eyaletlerin, sivil büyük memurların daha yumuşak yönetimine geçirilmesini istemektedir.» Eyaletlerin bölünmesinde Augustus, kişisel çıkarıyla Cumhuriyetin saygınlığını birlikte gözönünde tuttu. Senatoca atanmış prokonsuluslar ve başlıca Asya, Yunanistan, Afrika' nınkiler Galya'da ya da Suriye'de komutan olarak bulunan imparator vekillerinden daha ayrıcalıklı durumdaydılar. Birincilere baltacılar eşlik ediyordu. İkincilerde ise askerler bulunuyordu. Bununla birlikte hükümdar gerçek haklarından hiçbirini yitirmiş olmuyordu. Bir yasayla buyurulduğuna göre, her yönetim bölgesinde yöneticinin olağan otoritesi İmparatorun oraya gelmesi halinde askıya alınacaktı. Yeni fethedilen yerler imparatorluk mülkünün bir bölümü oldu. Hemen görüldü ki, hükümdarın gücünü gösteren Augustus gibi bir adlandırma, imparatorluğun her yanında aynı etki ve değerdeydi.

Augustus, Roma'nın ve İtalya'nın kendisine verdiği bu imgesel ödün için bir ayrıcalık istedi. Askeri komutanlığı elinde tutmayı ve barış zamanında da, başkentin merkezinde kendisi için kalabalık bir muhafız kıtası bulundurmayı kabul ettirdi. Eski kural - sözleri altüst eden tehlikeli bir ayrıcalık... Uygulamada bu otorite yalnız o hizmete giren vatandaşlar üzerinde kullanılabilecekti. Ne var ki, Romalılar o denli dalkavukluğa alıştırılmışlardı ki, büyük görevliler, senatörler ve şövalyeler hep birden ant içmeye koşuştular. Sonunda dalkavukluk biçimindeki saygı gösterisi yavaş yavaş, her yıl gösterişli törenlerle yenilenen bir bağlılık merasimine dönüştü.

Augustus, askerlik gücüne, yönetimin en sağlam temeli gözüyle bakıyordu. Bir yandan da böyle bir aracın ne denli nefret uyandırıcı bir görünümü olacağını da gözleyemiyordu. Yaradılışı ve politikası, ona, çok akıllıca önlemler almasını sağladı. Es-

ki yüksek görevlilerin saygıdeğer ünvanlarıyla saltanat sürmeyi ve çevresini sivil otoritenin bütün dağınık parıltılarını toplamayı yeğ tuttu. Bu amaçla, kendisine yaşam boyu konsuluslük (191) ve tribunus (192) görevi vermesi için senatoya müsaade etti.

Bütün imparatorlar onun örneğine öykündüler. Konsulusler Roma'nın ilk krallarından sonra gelmişlerdi: Ulusu simgeliyorlardı, dinsel törenler üzerinde denetim yapıyorlar, orduları harekete geçirip ona komuta ediyorlar, yabancı elçileri kabul ediyor, senato ve halk meclislerinde başkanlık görevinde bulunuyorlardı. Maliyenin yönetimi onlara verilmişti. Her ne kadar tek başına adaleti yerine getirebilmeleri pek seyrek olabildiyse de ulus, yasaların, barışın ve adaletin yüksek koruyuculuğunu onların kişiliğinde görüyordu. İşte konsulus'ların olağan görevleri bunlardı. Ancak, bu bir numaralı yüksek görevli senato'nun kendisini cumhuriyetin güvenliğini sağlamakla görevlendirmesinden başlayarak her türlü yargılamanın üstüne çıkmış oluyordu. O zaman da, özgürlüğü korumak için geçici bir müsteşarlık rejimi uyguluyordu (193).

Konsuluslar'dan çok ayrımlı olarak tribunus'lar dış görünüşleri bakımından gösterişli değildiler. Alçak gönüllü ve şatafattan uzak görünümleri vardı. Bir işi yapmaya davranmaktan çok geri çevirmeye, reddetmeye yönelik tutumdaydılar. Statüleri gereği, zulüm görmüş kimseleri savunmak, saldırıları bağışlamak ve halk düşmanlarını suçlandırmakla görevli olarak, ne zaman uygun görürlerse, tek bir sözle bütün yönetim mekanizmasını durdurabiliyorlardı.

Cumhuriyet sürdükçe vatandaşların bu önemli makamlardan kaygıya düşmeleri için bir neden yoktu. Bu makamlar birçok engellerle sınırlandırılmıştı. O makamda oturanların otoriteleri bir yılın sonunda bitiyordu. İki konsulus seçiliyordu; tribunus'lerin sayısı ise ondu. Bundan başka kamusal ve bireysel görüşler bakımından birbirlerine taban tabana zıt durumda olan bu değişik büyük görevler, ayrı yönlerden ilgili uğraşlar, anayasal düzeni yıkmak şöyle dursun, onun sürekli olarak denge-

de tutulmasına yardımcı oluyordu. Ama, ne zaman ki konsulusluk ve tribunus'luk güçleri birleştirildi, ne zaman ki tek bir kişi bu birleşiği yaşam boyu üzerine aldı, ne zaman ki ordunun komutanı aynı zamanda senato'nun ve halkın temsilcisi oldu, artık imparatorun otoritesine karşı koymak da olanaksızlaştı ve bu otoritenin sınırlarını çizmek bile güçleşti.

Augustus'un bu denli onuru kişiliğinde toplamış olmasına karşın politik istekleri doyum bilmiyordu. Bu hükümdar görkemli ve önemli büyük pontiflik, Censor (Sansor) lüğü de o onurlara ekledi. Birincisi din üzerine gözetim, ikincisi ise Roma halkının töreleri ve servetleri üzerinde yasal bir denetim hakkı veriyordu. O zamana değin birbirinden ayrı bulunan bu denli değişik iktidarları birleştiren bir korkunç bileşik meydana gelmeli miydi? Senato'nun hoşgörüsü bu kusursuzlukları yok ediyordu; en geniş ayrıcalıklarla bütün aralıklar kapatılıyordu. İmparatorlar cumhuriyetin birinci temsilcisiydiler. Bu nedenle birçok gereksiz yasanın külfet ve zorunluluklarından bağışık tutuldular. Senatoyu toplantıya çağırabilirlerdi, aynı günde çeşitli sorunları önerebilirler, büyük görevlere atanma için adaylar sunabilirler, kentin sınırlarını genişletebilirler, kendi düşüncelerine göre devlet gelirlerini kullanabilirler, barış ve savaş yapabilirler, antlaşma imzalar ve onaylayabilirlerdi. Son olarak da çok yaygın kurala dayanarak, imparatorluk için en yararlı görecekleri yasaların, yönetimin ve dinin üstünlük ve iyiliğine en uygun karar ve davranışları yapma izni onlara verilmişti (194.)

İcra gücünün bütün dalları bir tek şefin elinde toplanınca öbür yüksek dereceli makam sahipleri gölgede kalıp etkinliklerini yitirdiler. Otoritelerinden yoksun bırakılmış bu kimselere en çok birtakım işler konusunda bilgi verilmekle yetiniliyordu. Augustus büyük bir özenle eski yönetimin adını ve biçimlerini korudu. Her yıl, olağan törenlerle aynı sayıda konsulus, pretor ve tribunus'ler (195) seçiliyorsa da bunlar görevlerinin en önemsiz fonksiyonlarından gayri bir yetki kullanamıyorlardı. Bu saygınlık unvanları Romalıların gururlarını okşuyordu. İmparatorlar her ne kadar yaşam boyu için konsulusluk hakkını al-

maktaydılarsa da, çoğunlukla bu unvanı kazanmak için yine de adaylar arasına katılıyordu ve en ünlü hemşerilerinin arasında bu unvanı paylaşmaktan tedirgin olmuyorlardı (196). Augustus'un saltanatı sırasında, büyük görevlilerin seçimi, Cumhuriyetin son zamanlarında meydana gelen birtakım kargaşalıklara neden oluyordu. Bu hükümdar, meydana gelen karışıklıklardan sabırsızlık duymak şöyle dursun, duygularını belli etmeksizin, kendisi ya da dostları için halkın oylarını kazanmak üzere ricalarda bulunuyor ve son derecede dürüstlükle sıradan bir adayın ne yapması gerekirse onu yapıyordu (197). Öyle anlaşılıyor ki, ardılı (halefi) kendisine yapılan telkinlere uyarak, seçim hakkını Roma senatosuna devrettirdi (198). Halk meclisleri süresiz olarak kaldırıldı ve hükümdarlar, özgürlük yeniden getirilmedikçe yeni yönetimi karışıklığa sürükleyebilecek ve belki de ona öldürücü darbeler indirebilecek sayısız tehlikeli ve düşüncesizce heveslere kapılmaktan çekinmediler.

Kendilerini halkın koruyucuları olarak ilân eden *Marius* ve *Caesar*, vatanlarının anayasal düzenini yıkmışlardı. Senato horlanmış duruma sokulunca ve beşyüz ya da altı yüz kişiden oluşan bu meclis bütün gücünü böylece yitirince, despotluğun elinde ona yararlı ve istenildiği gibi eğilip bükülür hale gelmişti. Augustus ve ardılları yeni imparatorluklarını başlıca senatonun saygınlığı üzerine kurmuşlardı. Her fırsatta patrisiuslerin dilini ve ilkelerini benimser görünmüşlerdi. İktidarlarının uygulamasında egemen halk konseyi ile danışmada bulunuyor, barışın ve savaşın büyük yararları için onun kararlarına uyar görünüyorlardı. Roma, İtalya ve iç eyaletler doğrudan doğruya senatonun yönetimi altındaydı. Bu meclis, bütün sivil işlerde son merci olarak karar verirdi. Görevin kötüye kullanılması gibi suçları işlendiği yerlerde inceltmek ve yüce Roma halkına ve barışa ilişkin suçlar hakkında da karar vermek yetkisine sahipti. Olağan işi adaleti yerine getirmekten ibaretti. Önemli nedenler büyük hatiplere parlak bir alan açıyordu. Bu, eski belâgat (güzel söz söyleme) dehasının sığınabildiği son barınaktı. Ulus konseyi ve adalet mahkemesi olarak senato çok üstün ayrıcalıklara sahipti.

Halbuki, yasama organı niteliğiyle halkı temsil ettiği varsayılmıştı ve egemenlik haklarını korumuş gibi görünüyordu. Yasalar, yaptırım gücünü onun kararnamelerinden almaktaydı. Bütün iktidar onun otoritesinden doğmaktaydı. Bu saygıdeğer kuruluş, her ayın birinde, yedisinde ve on beşinde düzenli bir biçimde toplanıyordu. İşler tam bir dürüstlükle ve serbestçe tartışılıyordu. Senatör unvanıyle onurlanan hükümdarlar da oturumda hazır bulunuyor, oy veriyor ve boydaşlarıyle aynı koşullar içerisinde kaynaşıyorlardı.

Augustus'un kurduğu ve kendi gerçek çıkarlarıyle halkınkileri görev bilmiş olan hükümdarlarca yürütülüş sistemini birkaç sözcükle özetleyelim. Bu, mutlak bir monarşiydi, ama cumhuriyetin bütün biçimlerini korumuştu. Bu çok geniş devletin hükümdarları, tahtlarını bulutların arasına kurmuşlardı. Karşı durulmaz güçlerini uyrukların gözlerinden saklamaya önem vererek sanki senatonun vekilleriymiş gibi kendilerini bununla görevli gösteriyor ve, kendileri tarafından çıkarıldığı halde, bu üstün kararnamelere itaat ediyorlardı (199).

Saray, kamu yönetimi örneğine göre kurulmuştu. Çılgınca tutkularına kapılarak tüm doğa ve şeref yasalarını ayaklar altına alan şu zorbaları bir yana bırakırsak, imparatorlar, vatandaşlarının gözlerini rahatsız edecek, buna karşılık gerçek iktidarlarına yeni birşey eklemeyecek şatafat ve gösteristen kaçındılar. Toplumun bütün işlerinde sıfatlarının üstünlüğünü unutmuş gibiydiler. Çok zaman uyruklarını görmeye gidiyorlar ve onları, yaşadıkları eğlenceyi ve zevki paylaşmaya çağırıyorlardı. Giysileri, sofraları, sarayları, zengin bir senatörünkinden farklı değildi. Evlerinin halkı çok kalabalık ve gösterişli idiyse de bunlar köleler ve azat edilmiş esirlerdi (200). Augustus ve Trajanus en alt katmandan bir vatandaşı bile hizmetlerinde kullanmamaya büyük özen göstermişlerdir. Avrupa'nın en kendini beğenmiş senyörlerini, iktidarı eski Roma hükümdarlarınınkinden çok değişik olan bir müstebitin katına kabul edilme onurunun peşinde koştuğunu görünce ne düşünmemiz gerekmektedir?

İmparatorlar, kendileri tarafından çizilmiş ihtiyat ve alçakgönüllülük sınırlarını aşmış iseler bu tanrılar katına konulmayı istedikleri zaman böyle olmuş olabilir (201). Bu saygısız tapınma ve aşağılık dalkavukluğun koyduğu böyle bir düzenleme, İskender'in ardıllarınca Asya'da saygınlaştırılmak istendi. Müstebit krallardan bu ülkenin yöneticilerine aktarılmış oldu. Kısa bir süre sonunda da, eyaletteki kutsallıklar gibi tapınılan büyük Romalı makam erbabı da bayram ve sungu törenlerinin parlak bir biçimde yapıldığı tapınaklar edindiler, (202) Basit prokonsulus'lerin geri çevirmemiş olduklarını imparatorların kabul etmesi pek doğaldır. Eyaletlerde verilmiş bu tanrısal onurlar Roma köleliğinden çok onun despotluğunun belirleyicisiydi. Ne var ki, yenik uluslar, dalkavukluk sanatını efendilerine öğretmişlerdi.

Caesar'lardan birincisinin buyurgan ökeliği (dehâsı) cumhuriyetin koruyucu tanrıları arasında ona çok kolaylıkla bir yer sağladı. Bu denli tehlikeli bir davranış onun ardılının ılımlı karakterine uygunsuz düşüyordu. Sonuç olarak, Kaligula ve Domitianus dışında, bütün hükümdarlar bu çılgınca tutkuya kendilerini kaptırmadılar. Gerçekten, Augustus kendisinin tapınaklardan kaldırılması için kimi kentlere izin verdi. Ancak o kent kralının ibadetiyle birlikte Roma tapınmasının da yapılmasını istedi. Sözkonusu inanç özel bir nitelik de taşısa onu hoşgörüyle karşılıyordu (203). Augustus, bir yandan senatonun ve halkın saygılarını toplarken öbür yandan ardılına tanrılaştırılmasının özenini kurnazca bırakıyordu. Bundan da, imparatorların ölümünde onları tanrılar arasına geçirme gibi değişmez bir töre doğdu. Senato, gösterişli bir kararnameyle, bu onuru, tutumu bir zaliminki gibi olmayan hükümdarlara tanıyordu. Tanrılaştırma törenleri de cenaze töreniyle birlikte yapılıyordu. Bizim ilkelerimize uygun düşmese de, dine karşıymış gibi görünen ve meşrulaştırılmış bulunan bu tutum, birçok şeyin kutsallaştırılmış olduğu çok tanrılı bir çağda hiçbir tepki uyandırmıyordu (204).

Bundan başka, imparatorların tanrılaştırılmış olması din-

den çok politikadan kaynaklanmıştır. Jupiter ya da Hercules'in kusurlarıyla Antoninus'ların erdemlerini koşut duruma getirmek onları aşağılatmak olurdu. Caesar'ın ya da Augustus'un karakteri bile halkın sevdiği bu tanrıların karakterlerinden çok üstündü. Bu hükümdarlar zaten parlak bir çağda yaşıyorlardı, tutum ve davranışları o denli parıltılıydı ki onların yaşam tarihleri, halkın tapınmayı istediği şu masallara ve gizemlere karışmalıydı. Ne var ki onların tanrılıkları yasalara bağlanır bağlanmaz unutmaya gömüldü ve bu da ünlerine, ya da ardıllarının saygınlığına bir ek yarar sağlamadı.

İmparatorluk iktidarının yapısını oluşturan bütün kesimleri incelediğimiz zaman, temellerini bu kadar sanatla atmış bulunan o kimseye çok zaman Augustus unvanını verdik. Ama bu ad altında ancak yapıtını yapıp bitirdikten sonra tanınmış oldu. Arici adlı küçük bir kentte tanınmamış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti; adını Octavius koymuşlardı. Bu ad, savaş sırasında aldığı önlemler nedeniyle dökülmüş kanlara bulanmıştı. Cumhuriyeti tutsak gibi eline geçirince ilk eylemlerinin anısını silebilmeyi çok istedi. Diktatörün onu evlât edinmesiyle şanlı Caesar soyadını almıştı. Ne var ki, bu büyük adamla her zaman karıştırılabileceğini imgelemek ve onunla karşılaştırılmak olasılığına can attığı biçimnide yorumlanacağını kestirecek kadar sağduyuya sahipti. Senato'da devlet başkanına yeni bir unvan verilmesi önerildi. Ciddi bir tartışmadan sonra, başka birtakım adlar arasında Augustus unvanı, müstebit hükümdarın gösterdiği barışçıl ve ılımlı karakterine uygun bir anlam taşıdığı kanısıyla seçilmiş oldu (205).

Böylece Augustus adı kişisel bir ayırdedici nitelik de taşıyordu. Caesar adı, taht için kendisine yol açmış bulunan ünlü bir aileyi simgeliyordu. Birinci ad, kabullenmiş olduğu hükümdarlıkla sona ermiş olacaktı. İkincisi ise evlât edinilme yoluyla geçecek ve yeni bir kola, kadınlarla aktarılabilecekti. Buna göre, Neron da, pek soylu bir kökten geldiğini beyana hakkı olan son hükümdar olabilecekti. Bununla birlikte, ölümünde, değişmez bir uygulama sonucu, hükümdarlık saygınlığıyle bu umut-

lar birbirine bağlanmış bulunuyordu. Cumhuriyetin çöküşünden günümüze değin, Roma imparatorluğunun uzayan bir kullanımıyla Greklerin, Frankların ve Almanların korumasıyla bu adlar sürdürüldü. Hükümdar kutsal Augustus adını taşıyordu. halbuki akrabaları genellikle Caesar olarak adlandırılıyorlardı. Saltanatından sonra bu ad, veliahtlare verildi.

Bir özgürlükçü yasal kuruluşa karşı Augustus'un gösterdiği saygılı davranışlar bu ince düşünceli müstebitin karakterini oluşturan derin bilgisiyle açıklanabilir. Dingin bir us, duygusuz bir yürek ve sıkılgan bir ruh, henüz on dokuz yaşındayken ona ikiyüzlülük maskesini takdırdılar ve o da bu maskeyi yaşamı boyunca çıkarmadı. Erdemleri de, kusurları da yapaydı. Yalnızca çıkarı onu önce Roma Cumhuriyetinin düşmanı yaptı. Arkasından bu cumhuriyetin babası oluverdi (206). Bu hükümdar, hükümdarlık yönetimini ustalıklı düzenle sertleştirince, içindeki tehlike çanları ona ılımlılaşmayı önermişti. Bir özgürlük düşü yaratarak bunu halka kabul ettirme ve sivil bir idare imgesiyle de orduları aldatma yollarını arıyordu.

Caesar'ın ölümü gözlerinin önünden hiç gitmiyordu. Augustus, kendisini tutanları mala ve onura boğmuştu. Ne var ki, amcasının en yakın dostları, fesatçıların arasında yer almışlardı. Açıkça bir başkaldırmaya karşı lejyonların kendine bağlılığına güven duymalı mıydı? Gözüpek bir cumhuriyetçinin hançerinden kurtulmak için onlara sığınabilir miydi? Brutus'un anısını saygıyle anan Romalılar ona öyküneni de alkışlıyabilirlerdi (207). Caesar, gücünün gösterişiyle olduğu kadar gücünün kendisiyle de alınyazısını zorladı. Konsulüs ya da Tribunus, güvenlik içerisinde hükmünü yürütebilirdi. Yalnızca kral unvanı vatandaşların silaha sarılmasına neden olurdu. Augustus insanların adlarla yönetilmeye yatkın olduklarını biliyordu. Eski özgürlüklerini her zaman kullanmakta olduklarına inandırılabilselerdi halkın ve senatonun köleliğe bile râzı olacaklarını imgelediği zaman bu bekleyişinde aldanmamıştı. Zayıf bir senato ve umutsuz kalmış bir halk, Augustus'un ardıllarınca gösterilen erdemle veya dikkatle tutulduğu sürece bu hoş kurun-

tuyu candan benimsedi. Bu, Kaligula'nın, Neron'un ve Domitianus'ün katillerini harekete geçiren bir özgürlük ilkesi değil fakat kişisel bir savunma güdüsü oldu. Saldırılarını, imparatorun otoritesine karşı değil zâlime yönelttiler.

Tarih, yetmiş yıllık bir suskunluktan sonra birdenbire silkindiğini ve uzun süre unutuluş içerisinde kalmış hakları dile getirmek için boş yere çabalar harcadığını gösteren senatoya ait anımsanmaya değer bir dönemi sunmaktadır. Konsulusler bu saygıdeğer meclisi, Kaligula'nın öldürülmesiyle tahtın boş kalması üzerine Kapitolium'da toplanmaya çağırdılar. Orada Caesar'ların anısını mahkûm ettiler ve, sancaklarını izlemek ister görünen az sayıda askere özgürlük sözü verdiler. Sonunda, kırk sekiz saat içerisinde, özgür bir anayasal düzenin bağımsız şefleri gibi hareket ettiler. Onlar görüşmelerini sürdürürken pretor muhafızları kesin kararlarını vermişlerdi. Budala Klaudius, erguvan rengindeki imparatorluk binişini giymiş, onların garnizonunda duruyor ve silah elde, kendisinin seçilmesini bekliyordu. O özgürlük ışığı uçup gitti ve senato, her köşeden kaçınılmaz bir esirliğin korkunçluğunu görmüş oldu. Halkın elini çektiği, askerlerin tehdit ettiği bu zayıf meclis, pretorların adayını ve Klaudius'ün sunma basiretini, gözlemleme lûtfunu gösterdiği bir aftan yararlanabilmeyi onaylamaya zorlandı (208).

Orduların küstahlığı Augustus'u şiddetle kaygulandırıyordu. Umut kırıklığı vatandaşları tehlikeli girişimlere sokabilirdi. Ama askerler her zaman için eylemin egemenleriydi. Bu hükümdarın, hiçbir ilkesi olmayan insanlar üzerindeki otoritesi nasıl olmalıydı; o insanlara ki toplumun bütün yasalarını çiğnemeyi o öğretmişti. Onların ayaklanma haykırışlarını duymuştu. Düşünceyi olası kılan sessizlik onu kaygılandırıyordu. Bir devrim çok büyük ödüller karşılığında satın alınmıştı. İkinci bir devrimi uygulayabilmek için bu ödülleri katmerlemek gerekecekti. Caesar ailesine ne derece kopmaz bağlarla bağlı olduklarını belirtmiş olsalar da değişmez olmayan ve kaprislerine düşkün bu kalabalıklara güvenmek olası mıydı? Augustus, bu kendini beğenmiş ruhlarda hâlâ yaşamakta olan *Romalılık düşünceleri'*

nden yararlanmasını bildi. Sıkışınca disiplini yasalaştırma yoluna gitti ve imparatorla ordu arasında senato'nun saygınlığını artırarak, Cumhuriyetin en büyük makam sahibi niteliğiyle kendisinin buyruklarına uyulmasını istemek cesaretini gösterdi (209).

Augustus'un kurduğu düzenden imparator Kommodus (Commodus)'ün ölümüne dek geçen iki yüz yirmi yıllık bir süre boyunca devlete, askersel bir yönetime yüklenebilecek bir kötülük gelmedi. Tehlike henüz uzaktaydı. Asker, kendisinin gerçek gücüyle sivil otoritenin zayıflığını pek az fırsatlarda anlayabilmişti. Daha sonra korkunç felâketleri doğuran uğursuz keşif meydana geldi. Kaligula ve Domitianus, kendi saraylarında, hizmetçileri tarafından öldürüldüler. Bu hükümdarların öldürülmesiyle Roma kentinde çıkan karışıklıklar bu kentin sınırını aşmadı ve orada kaldı. Gerçekte Neron bütün imparatorluğu yıkılmış olarak devraldı. On sekiz aylık bir süre içerisinde dört hükümdar katledilmişti ve düşman ordularının darbesi her yanı sarsmıştı. Askerlerin izinli olmalarından doğan bu şiddetli fırtına birdenbire bitiverdi. Augustus'ün ölümünü izleyen iki yüzyıl, iç savaşlarla ve herhangi bir ayaklanma ile kan dökülmesine ve karşıklığa sahne olmadı. İmparator senato'nun otoritesi ve asker birliklerinin rızasıyla seçilmişti. Lejyonlar bağlılık yeminlerine saygılılıklarını sürdürüyorlardı. Bu uzun aralıktaki Roma olayları üzerinde dikkatli ve ayrıntılı bir araştırma yapmak gereklidir. Çünkü bu arada oldukça önemli üç ayaklanma olmuş ve bunlar - belki de bir rastlantı eseri - savaşa dönüşemeden - birkaç ay içerisinde bastırılmıştı (210).

Hükümdarın seçimle işbaşına geldiği rejimlerde onun ölümü bunalımlı ve tehlikeli günler yaşanmasına neden olur. Lejyonların başkaldırıcı doğalıkta olduklarını bilen Roma imparatorları bütün otoritelerin askıya alındığı o günlerden - lejyonların yararlanabileceklerini düşünerek korkmuşlardır. Durumu vahim hale sokabilecek bir seçimi önlemek için tahtın veliahdı lehine kendi iktidarlarının bir bölümünden vazgeçmeye râzı olmuşlardır. Bu hükümdarların ölümünde, veliahdı çok güçlü ol-

duğundan, rahatça tahta çıkıyordu. İmparatorluk, efendi değişikliğinin hemen hemen farkına bile varmaya vakit bulamamış oluyordu. Yinelenen kayıplar en tatlı umutları yok edince imparator Augustus'un gözleri Tiberius'e çevrildi. Bu evlatlığı için Sınsörlük ve tribunuslük elde etti. Biçimsel bir yasa ile orduların komutasına ve eyaletlerin yönetimine onun da katılmasını sağladı (211). Böylece Vespasianus oğullarından en büyüğünün yüce ruhunu kendine bağlamasını bildi. Titus, emri altında Jude'nin zaptını tamamlayarak dönen Doğu lejyonlarının taparca sevdikleri bir komutandı. Gücü korkunç derecede artıyordu. Gençlikteki ihtiraslar erdemleri bastırdığı için onun tasarılarına karşı güvensizlik duyuluyordu. Bu gibi kaygılara kendini kaptırmamasını bilen ihtiyatlı hükümdar tâcı oğlunun başına koydu ve onu imparatorluğun bütün saygınlığıyla donattı. Minnetle dolu olan Titus, kendini her zaman bağışlayıcı bir babanın saygılı ve sadık bir temsilcisi gibi gördü [redacted] hareket etti.

Becerikli Vespasianus onun ye[redacted] gelişmiş kişiliğini tamamlamak için gerekli bütün önlemleri aldı. Bir yüzyıldan beri kıtaların askersel antları ve bağlılığı Caesar unvanına ve ailesine özgü hale getirilmişti. Her ne kadar bu aile hep evlat edinmeler yoluyla sürdürülmüşse de halk, Neron'un kişiliğinde Germanicus'un torununu ve imparator Augustus'un dolaysız ardılını saygıyla selâmlıyordu. İmparator muhafız askerleri müstebit hükümdarın davasını acınarak bırakmışlardı. Bu değişiklik vicdan azaplarını dürtüklemişti (212). Galba'nın, Othon'un ve Vitelluis'un yıkılışları, imparatorların askerler tarafından yaratıldıklarını, ancak izinleriyle hareket edebilen birer araç olduklarını onlara öğretmiş oldu. Vespasianus tanınmamış bir ailedendi ve atalarıyla ilgili hiçbir övünç verici ad ve hareket gösteremiyordu. Dedesi askerlik yapmıştı. Babası ise devlet çiftliklerinde orta derecede bir memurdu (212). Vespasianus'ün kişisel değerliliği onu ileri bir yaşta imparatorluğa iletmişti. Yetenekleri parlak olmaktan çok somut ve sağlamdı. Erdemleri de iğrenç bir hasislikle gölgelenmekteydi. O nedenle, kamunun nazarlarını bir yerde toplayabilmek için sevimli ve parlak ka-

rakterli oğlunu kendisine ortak etmek, karanlık bir soydan olduğunu unutturmak ve Flavien'lerin utkusunu her zaman için güven altında tutmak bu müstebitin çıkarına uygun düşmekteydi. Titüs'un saltanatı sırasında halk, geçici bir gönenç'in mutluluklarını tatmış oldu ve bu hükümdarın anısı yüzünden halk, kardeşi Domitianus'un kusurlarına dayanabildi.

Nerva, erguvan giysiye büründüğü andan başlayarak gördü ki, geçkin yaşı, kendinden önceki hükümdarın uzun süre zulmü altında artmış bulunan toplum bozukluklarının selini durdurmaya yetmeyecektir. Aklı başında kimseler onun erdemini takdirle karşılıyorlardı; ne var ki, çığrından çıkmış Romalıların, adalet gücünü kullanarak suçluları canevinden vurmasını sağlayacak kesin bir karaktere gereksinmeleri vardı. Nerva seçiminde kişisel görüşlerinin etkisi altında kalmadı. Akrabalarıyle çevrilmiş olmakla birlikte, o sırada kırk yaşında olan ve Aşağı - Cermanya'daki bir ordunun komutanlığını yapmakta bulunan Trajanus'ü evlât edindi. Bu komutan, senatoca hemen, imparatorun ortak görevlisi ve ardılı olarak ilân edildi (213). Neron'un cinayetleri ve çılgınlıkları eski çağın en büyük ressamı tarafından sonraki kuşaklara aktarıldığı halde ne mutsuzluktur ki, Trajanus hakkında kısa bir anlamsız öyküden ya da bir övgünün kuşkulu bir ışığından başka şeye sahip değiliz. Bununla birlikte o hükümdarın onuru üzerine başka bir övgü gösterisi vardır ki, hiçbir dalkavukluk ve yüze gülme durumu söz konusu olamaz: Onun ölümünden yaklaşık iki yüz elli yıl sonra, senato, yeni bir imparatorun tahta çıkışı nedeniyle yapılan alkışlamalar sırasında, bu hükümdara Augustus'un mutluluğuna ve Trajanus'ün erdemine erişmesi dileğinde bulunuyordu (214).

Vatanını büyük bağlılıkla seven bir hükümdarın, kendisinden sonra tahta çıkacak olan ardılını kolay kolay seçemediğini tarih göstermektedir. Trajanus da hükümdarlık iktidarını yeğeni Hadrianus'a, onun karakterini bir türlü anlayamadığı için, bırakmaya karar veremiyordu. İmparatoriçe Plotina, son zamanlarda Trajanusdaki kararsızlığı - düzenbazlıkla - saptadı. Belki de, sahte bir evlât edinme yolunu tasarlama cüretinde bulun-

du (215). Her ne olursa olsun, gerçeği daha çok derinleştirmek tehlikeli olurdu. Böylece Hadrianus, bütün imparatorlukta tanıtıldı. Onun döneminde devletin eriştiği gönenç ve mutluluktan daha önce sözetmiştik. Bu hükümdar sanatları özendirdi, yasaları iyileştirdi, askersel disiplini güçlendirdi ve bütün eyaletleri teker teker dolaştı. Geniş ve canlı ökeliği yönetimin en yaygın ve en ayrıntılı sorunlarını hep birden kavramasını sağlıyordu. Ne var ki övünme ve her şeyi bilmek isteme onun en başta gelen tutkularıydı. Birbirinden bütünüyle ayrı birçok değişik konularla durmadan etkilenen Hadrianus zaman zaman yüksek nitelikte bir hükümdar, ya da bir gülünç filozof veya kendi iktidarını bile kıskanan bir zalim niteliğine büründü. Genellikle tutumu, anılmaya değer bir ılımlılık ve adalet temeline dayanmaktaydı. Bununla birlikte, tahta çıkışının ilk günlerinde konsulus senatörlerden dördünü öldürttü; bunlar kişisel düşmanlarıydı ve bütün suçları imparatorluk erguvan giysisini kuşanabilecek değerde görünmelerinden ibaretti. Uzun ve ıstıraplı bir hastalık yüzünden son zamanlarında korkunç ve cana kıyıcı oldu. Senato onu tanrılar arasına mı yoksa zâlimler katına mı koymak gerektiğini bilemiyordu. Onun anısına meydana getirilen onurlandırmalar sofu Antoninus'ün büyük çabalarıyle gerçekleşebildi (216).

Hadrianus kendine ardıl seçmek için önce körükörüne bir kaprise kapıldı, beğendiği ve nefret ettiği, tanınmış ve değerli birçok vatandaşı gözden geçirdi, sonunda, eğlenceye dalmış ve güzelliği güçlü bir salık verilme nedeni olan genç senyör Elius Verus'ü evlât edindi (217). İmparator yaptığı seçimden ötürü kendi kendini kutlarken ve bol keseden aldıkları bahşişlerle gönülleri olan askerler bu işe alkış tutarlarken zamansız bir ölüm geldi ve yeni Caesar'ı Hadrianus'ün kollarından çekip aldı. Elius Verus'ün bir oğlu kalmıştı. İmparator onun yetiştirilmesini ardıllarına bıraktı. Bu genç prens Sofu Antoninus tarafından evlât edinildi, daha sonra da imparatorluk saygınlığını Markus Aurelius adındaki bu evlât ile paylaştı. Hadrianus'ün birçok kusurları arasında bir tek erdemi vardı; bu da saltanat ortağı-

nın aklına karşı duyduğu tartışmasız saygıydı. Yönetimin en güç yönlerini isteyerek ona bıraktı. Filozof imparator, Verus'ün ölümüne ağladı ve anısını yüreğinde sakladı.

Hadrianus, ihtirasını yatıştırmıştı. Bütün umutlarını yitirince ileriki kuşakların sevgisini kazanabilmek için dünyanın en büyük tahtına en saygın kimseyi geçirmeyi kararlaştırdı. Uyruklarının arasından, yaşamı boyunca hiçbir kötülüğü görülmemiş olan elli yaşlarında bir senatörle, on yedi yaşında ve ilerde parlak bir niteliğe ulaşacağı belli olan akıllı ve erdemli bir genci seçti. Birincisi Hadrianus'ün evlâdı ve ardılı olarak ilân edildi. Şu koşulla ki o da genç adamı evlât edinecekti. Böylece iki Antoninus'ler yarım yüz yıl kadar bir süreyle, aynı ılımlı ve akılcı bir anlayışla imparatorluğu yönettiler.

Sofu Antoninus'un iki oğlu vardı, (218) ama o Roma'yı ailesinden yeğ tutuyordu. Kızı Faustina'yı genç Markus'la evlendirdi, ona prokonsulluk ve Tribunus saygınlıklarını da verdirmek için senato ile anlaştı. Hep zaman kamu yararını düşündüğü ve herhangi bir tutkunun peşinde koşmadığı için, soylu bir davranışla onun, bütün yönetim işlerine katılmasını sağladı. Markus Aurelius de kendisine iyilik eden bu kimseye saygıda kusur etmedi; onu bir baba gibi sevdi ve sözlerini efendisinin buyrukları gibi dinledi (219). Devletin dizginleri tek başına kendi elinde kaldığı zamanda da onun çizgisinde yürümeye özen gösterdi ve çok büyük bir hükümdarın özdeyişlerini kendine rehber yaptı. Bu iki saltanat, halkın mutluluğunu yönetim için tek amaç olarak kabul eden ve tarihte belki de başkaca benzeri olmayan biricik dönemdir.

Titus Antoninus bu nedenle ikinci bir Numa olarak adlandırıldı. Din için, adalet ve barış için gösterdiği aynı çaba bu iki hükümdarı (Numa Pompilüs ve Titus Antoninus) nitelemektedir. İmparatorun durumu erdemlerine çok geniş bir alan sağlıyordu. Numa Pompilüs'un çabaları birkaç köy halkının kırsal alanda yağmaya kalkışmalarını ve komşularının ekinini bozmalarını önlemekten ileri geçemiyordu. Hemen hemen bütün dünyanın hâkimi olan Antoninus ise çok büyük bir devletin bütün

kesimlerinde düzeni ve erinci sağlıyordu. Onun saltanatı tarihe çok az sayıda konu verebilmişti; çünkü insanlığın cinayetler, toplu kıyımlar ve mutsuzluklar tablosunu oluşturdu tarihe, Antoninus'un sağladığı mutluluk ve huzur döneminin vereceği pek bir şey yoktu.

Bu hükümdar, özel yaşamında da daha az hayranlığa değer değildi. Toplumun sevgisini uyandıran bütün nitelikleri kişiliğinde toplamıştı. Yalın ve doğal erdemliliği övünmeye ve yapmacığa yer vermiyorda. İçerisinde olduğu yüksek sınıfın gereklerini ılımlı bir biçimde kullanıyordu. Yurttaşlarıyle paylaştığı temiz duyguların arasında bu iyiliksever ruhun inceliği her zaman yüzünde görüntüleniyordu.

Markus Aurelius'e, Antoninus'un erdemi daha sert ve daha az doğal görünüyordu (221). Bu, eğitimin, derin bir öğrenimin ve yorulmak bilmez bir çalışmanın meyvasıdır. On iki yaşındayken (arzuları yenme ve acılara katlanma gücünde olmayı savunan, stoacıların sert sistemine girmiş ve bu sistemin temel kuralları ona vücudunu ruhunun (aklının) emrine sokmasını, ihtiraslarını zincire vurmak için aklını kullanmasını, erdemi yüce bir değer olarak görmesini, ve bütün dış eşyaya ilgisiz, önemsiz şeyler olarak bakmasını öğretmişti (222).

Markus Auelius'ün asker birliklerinin gürültüsü arasında yazdığı *Düşünceler* adlı eser zamanımıza dek gelmiştir. Bu hükümdar, kimi zaman aklın ve alçak gönüllüğünün ne demek olduğunu ve bir imparatorun saygınlığını unutarak, halka felsefe dersleri vermekte bir sakınca görmüyordu (223). Bununla birlikte onun yaşamı hiçbir biçimde Zenon'un ilkelerinden etkilenmemiştir ve en soylu bir oluşumun niteliklerini yansıtmaktadır. Kendi özlüğüne karşı sert ve katı olan Markus Aurelius başka insanların zayıflıkları karşısında acımalı ve hoşgörülüydü. Adaleti eşitlikle dağıtıyor, iyiliklerini bütün ve her tür insanlar için yaygın bir biçimde yerine getirmekten zevk alıyordu. Suriye'de bir ayaklanmayı kışkırtmış olan Avidius Kassius'ün yitirilmesine çok acımıştı. Onun istençli ölümü, hoşlandığı bir dostundan yoksun kalmasını gerektirmiştir. Bu duygularında ne den-

li içtenlikli olduğu, senatonun bu satılmış hâine yardakçılık etmiş olanlara karşı takındığı tutumu ılımlılaştırmak için gösterdiği çabadan anlaşılmaktadır (224). Onun gözünde savaş insan yapısı için bir felâketti. Ne var ki, haklı bir savaş onu zorladığı zaman ortaya atılmaktan korkmuyor ve kıtalarının başındaki yerini hemen alıyordu. Çok sert geçen sekiz kış boyunca, Tuna'nın buz tutmuş kıyılarında ordugâh kurduğu bilinmektedir. Bunca yorgunluğa vücut yapısı dayanamadı ve çöktü. Anısı, uzun süre, ileriki kuşaklarda yaşadı. Ölümünden yüzyıldan fazla zaman geçtiği halde birçok kimse, Markus Aurelius'ü dinsel tasvirini ev tanrılarının arasında bulundurmaktaydılar (225).

Domitianus'un ölümünden Kommodus'un tahta çıkışına dek geçen zaman içerisinde insan denilen şu yaratığın kurduğu mutluluk ve erinç dolu görünüş ne görkemlidir! Dünyanın başka zamanlarında bunun benzerlerini aramak boşunadır. O sıralarda imparatorluğun çok geniş ülkelerini bir tek hükümdar - aklın ve erdemin çizdiği yolda - yönetiyordu. Ordular, birbiri ardından gelen dört imparatorun güçlü elleriyle disiplin altında tutuluyordu. Bu eller saygı uyandırıyor ve zor kullanmaya başvurmaksızın itaat ettirmesini biliyorlardı. Yönetim biçimlerine Nerva, Traianus, Hadrianus ve iki Antoninus'larca saygı gösterildi. Bu hükümdarlar özgürlük imgesini yok etmek şöyle dursun, kendilerini yasal düzenin emanetçileri ve gözetimcileri olarak görmekle övünüyorlardı. Roma halkı özgür bir anayasal düzenin yararlarını sezip kavrayabilselerdi bu gibi hükümdarların pekiştirdiği cumhuriyet rejimi de sürekliliğini koruyabilirdi.

Bu hükümdarlar durmadan çalışmalarının meyvasını topluyorlardı. Törelerindeki temzilik, erdem ve kendilerinin yarattığı genel mutluluğu görmekten duydukları anlatılamaz sevinç onlar için birer ödüldü. Ne var ki, haklı olmakla birlikte hüzün verici bir düşünce bu parlak görüntüleri karartmaktaydı. Bir insanın kişiliğine bağlı olan mutluluğun onun yaşamı kadar süreceğini ve ondan sonrasının belirsizliğini düşünmek ne üzüntü verici bir şeydir? Uyruklarını mutlu kılmak için çalışan bu iktidarın da kötü sonu yaklaşmaktaydı; çünkü bu iktidar, tutkula-

rının tutsağı olan genç bir hükümdarın ya da gücünü kötüye kullanan bir zalimin ellerinde zulüm aracı haline gelecekti. Senatonun ve yasaların frenleme ögesi imparatorların erdemlerini daha da geliştirebilirdi, ama kusurlarını düzeltmek konusunda yetersiz kalırdı. Zorba hükümdar, insan kalabalıkları arasından vurucu kuvvet olarak kullanmaya hazır büyük sayıda kol sağlayabiliyor ve bunlar, önüne geçilmez bir güç görüntüsünü kazanabiliyordu. Romalıların ahlâkı o denli bozulmuştu ki, hükümdarın yasadışı tutum ve kararlarını, zulmünü uygulamak üzere atadığı temsilcilerini, cinayetlerini alkışlamak ve desteklemek için can atıyorlardı.

Deneyim, bu karanlık tehlike işaretlerini doğruluyordu. İnsanları anlamak isteyen kimse için imparatorluğun şatafatı tam işe yarayan bir gereçti. Şimdiki çağımızdaki zayıf ve kararsız karakterler bize çok güçlü görünüm sunmazlar. Roma imparatorlarının gidişatında, insan türünün erdem ve kusurlarındaki bütün ince ayrılıkları, en yüksek olgunlukları ve en alt düzeydeki aşağılıkları bulmak kolaydır. Trajanus'ün ve Antoninus'lerin altın çağına bir tutsaklık yılı öncelik etmişti. Augustus'un saygınlığı olmayan ardıllarından sözetmekte yarar yoktur. Onlar bugün unutulmuşluktan kurtulmuşlarsa bunu suçluluklarına ve sahnesinde göründükleri tiyatronun büyüklüğüne borçludurlar. Korkunç Tiberius, öfkeli Kaligula, budala Klaudius, kan dökücü Neron, kaba ve yontulmamış Vitellius (226) ve alçak Domitionus ölümsüz bir üne *mahkûm* oldular. Seksen yıl kadar Roma, Vespasianus ve Titus'un yönetimi altında soluk alabildi. Bu az süren iki imparator dönemi ayrı tutulursa imparatorluk, uzun aralıkta, cumhuriyetin eski ailelerinin kökünü kazımak ve kendini erdemin, yeteneğin düşmanı ilân etmek gibi iki yönlü darbelerle hareket eden zulmün altında inledi. Bu canavarlar devlet dizginlerini ellerinde tuttukça, Romalıların tutsaklığını daha da ağırlaştıran iki değişik hal oluştu ve bu haller, dünyanın başka hiçbir yerinde ve herhangi bir zamanında ne görülmüş ne de işitilmiş olan zulüm kurbanlarını oluşturdu. Bunlardan birincisi eski özgürlüklerin anısıydı, öbürüyse

monarşinin açılıp yayılmasıydı. Baskıya uğrayanlar aşırı duyarlılık ve nereye kaçsalar zâlimin kendilerini yakalıyabileceği kanısı içerisinde yaşıyorlardı.

I. İran, Sefinin ardıllarınca yönetildiği zaman, eğlenmek için zulüm yapan barbar hükümdarların sedirleri, yatakları ve sofraları hergün gözdelerinin kanlarıyla boyanıyor, getirilen bir genç dalkavuk müstebitin yanından, başı hâlâ omuzlarının üzerinde mi diye denetimini yapmadan dışarı çıkamıyordu. Günlük bir deneyim Rustan'ın (227) şüpheciliğini doğruluyordu. Bununla birlikte kader kılıcının görünüşü uykusunu kaçırmıyordu ve huzurunu bozmuyordu. Kralın bir bakışı onu yerlere sermeye yeter diye biliyordu. Ne var ki, bir barut alevi, ansızın gelen bir hastalık daha az felâketli değildi. Akıl, insan yaşamına, çekililirliğini veren eğlencelere kendini bütünüyle vermek için bu yaşamın kaçınılmaz mutluluklarına hiç aldırmaması gerektiğini buyurmaz mı? Ruslan, kralın kölesi diye adlandırılmaktan kıvanç duyuyordu. Hiçbir anısını taşımadığı bir ülkedeki silik bir ana-baba tarafından satılmış olabilirdi. Sarayın sert disiplini içerisinde yetiştirilmişti (228). Adı, serveti, onurları, nasıl verdiyse geri alabilecek efendisince bağışlanmıştı. Köksüz inançlarını silip atmaktan uzak olan eğitimi bu inançlarını ruhuna daha da çok nakşetmesine yarıyordu. Konuştuğu dilde sadece (mutlak krallık) terimi vardı; anayasal rejimi belirtecek bir sözcük o dilde yoktu. Okuduğu Doğu tarihinde insanlar yalnız mutlak krallık biçimindeki devlet kuruluşlarını görmüş ve bellemişlerdi (229). Kur'an ve dinsel yorumlar sultan'ın büyük peygamberin soyundan geldiğini ve gücünü de gökyüzünden aldığını bildiriyordu. (Sabır) bir müslümanın birinci erdemiydi ve bir uyruk, hükümdarına sınırsız ve kayıtsız itaat etmeliydi.

Romalılar, kölelik konusunda büsbütün ayrı düzen kurmuşlardı. Bozulmanın ağırlığı altında beli bükülmüş, askersel şiddetle köleleştirilmiş oldukları halde, uzun zamanlar, atalarının duygularını koruyabilmişlerdi. Yaşamış oldukları bu soylu özgürlüğün anısı, belleklerinden bütünüyle silinmiş değildi. Helvi-

dius'le Thraseas'ın ve Pline ile Tacitus'ün eğitimi Ciçero'nun ve Katon'un eğitimiyle benzerlik içerisindeydi. Romalı bireyler, Yunan felsefesinden insanların saygınlığı ve uygar toplumun kökeni üzerine en doğru ve en yüce kavramları derin bir biçimde öğrenmişlerdi. Ülkelerinin tarihi onlara, özgürlüğü, erdemleri ve utkuları bu denli ün kazanmış cumhuriyet için büyük saygı esinliyordu. Caesar'ın ve Augustus'un kıyımlarını dinlerken içlerinden titremezler miydi? Kendilerini birer dalkavuk durumuna indirgeyen bu zalimlere karşı yüreklerinde nefret duyguları doğmaz mıydı? Bir zamanlar bütün dünyayı hükmü altında tutan yasaların koyucusu yüce meclis'e, şimdi büyük makam sahipleri ve senatörler olarak yalnızca müstebitin kararnamelerini onamak ve keyfe bağlı yönetimin aşağılık girişimlerine güllâbicilik etmek üzere, kabul ediliyorlardı. Tiberius ile onun izinden yürüyen imparatorlar, [illegible]ülüklerini adalet perdesiyle örtme yollarını aramışlardı. Belki de senatoyu zulümlerinin suçlarına ortak etmekten gizli bir tat [illegible]yorlardı. Değerlilik artık görünmez olmuştu. Hergün en ünlü Romalıların hayal ürünü suçlardan ve gerçek erdemleri yüzünden mahkûm edildikleri görülüyordu. Onları suçlayanlar, ulusun mahkemesi önüne çıkarılsa tehlikeli kimseler olarak belirleneceklerinde kuşku bulunmayan, fakat sanki ateşli vatandaşmış gibi konuşan birtakım alçaklardı. Bu tür suçlamaları yapanlar, gördükleri bu hizmet için servetlere ve onurlara boğularak ödüllendiriliyorlardı (230). Adaletsiz ve soysuzlamış yargıçlar, baştaki en büyük makamın kişiliğince saldırıya uğramış bulunan cumhuriyetin yüce katından öçlerini alıyorlardı (231). Bu ulu şefin öfkesinden ve acımasız zâlimliğinden çok korktukları için, durmadan onun suç bağışlayıcılığını överlerdi (232). Müstebit hükümdar bu aşağılıklara tam bir nefretle bakıyordu. Duygularını saklamaya bile gerek görmeksizin, senato ve ulus'un tümü için, üzerinde uyandırdıkları nefreti tiksintiyle belli ediyordu.

II. Bugün Avrupa birbirinden ayrı ve herbiri bağımsız birçok devlete bölünmüş durumda olmakla birlikte bunların aralarında din, dil ve töreler gibi genel ilişkiler ve bağlar bulun-

maktadır. Bu bölünme, insanlığın özgürlüğü için çok değerli yararlılık doğurmaktadır. Çağımızda bir zâlim kral, devletinin yasalarını ayaklar altına almak istese ve halkı da onu engelleme gücünü kendinde göremeyecek denli zayıf olsa bile bu kral yine de birçok bağlarla kendini bağlı görecektir. Ününün kötüye çıkacağı, kendi benzerlerinin örneği, müttefiklerinin takınacakları tutum ve düşman devletlerden korkması gibi güdülerin tümü onu dizginleyecektir. Kaçmalar ve sürgünler onun zulmüne kurban olanları hemen gizleyecek olanağa sahiptirler. Yüzey ölçümü küçük olan bir krallığın zaten dar ve kısa sınırlarını aşınca, baskı görmüş olan kimse, daha mutlu bir çevrede kolaylıkla güvenli bir sığınak, yeteneğine uygun bir kazanç kaynağı, sesini yükseltebilecek özgürlük ve belki de öç alma araç ve gereçlerini bulabilecektir. Ne var ki Roma İmparatorluğunun genişliği dünyaya yayılmıştı. Bu ülke bir adamın emri altında olunca bütün dünya korkunç bir hapishane haline dönüşmekte hükümdarın düşmanı her yerde izlenebilmekteydi. Mutlaklığın kölesi durumuna düşmüş insan, umutsuzluğa karşı beyhude savaşıyordu. İmparatorların sarayında yaldızlı bir zincir takınmaya mecbur olsa, ya da mutsuz ömrünü sürgünde de geçirse Roma'da senato'da, Seriyos adasının korkunç kayalıkları üzerinde, ya da Tuna'nın buzlu kıyılarında alınyazısının sonunu sessizce bekliyordu (233). Karşı koyma ölüm demekti, kaçış ise olanaksızdı. Her yanda çok geniş karalar ve denizler geçişe engel oluyordu. Kaçak, heran bulunup yakalanmak ve kızgınlıktan köpürmüş bir yetkiliye teslim edilmek tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Sınırların öte yanında uçsuz bucaksız okyanus karşısına seriliyor, ya da ıssız ülkeler veya düşman halklar, barbar diliyle konuşmalar, korkunç töreler ve Roma imparatorluğunun korumasını kazanmak için mutsuz bir kaçağı satmaya can atan bağımlı krallar karşısına çıkıyordu (234) Bulunduğunuz her yerde, diyordu Çiçero, Marcellus'a, unutmayınız ki «yenen»'in kolunu uzatabildiği bir yerde bulunacaksınız» (235).

BÖLÜM IV

Kommodus'ün Kandökücülüğü, Çılgınlıkları ve Cinayetleri - Senato'da Reform Yapma Girişimi - Muhafız Pretoryenlerce Öldürülmesi.

Portique (Stoacılık - Revakıye) okulundan yetişmiş olan Markus Aureluis bütün kararlılık ve sağlamlığını Stoacılık'tan almış değildi. Halklarına kendini çok sevdirmiş olan ve doğuştan yumuşak huylu bu hükümdarın tek kusuru karakteriydi. Yüksek nitelikleri özünde toplamış olduğu halde yüreğindeki seslere kendini kaptırdığı zaman aldanabileceğini aklına getiremiyordu. Tutkularını gizlemesini ve hükümdarınkilerini de inceleyip bulmasını bilen ve bir filozof kılığında görünen, sanki gözleri tokmuş gibi davranarak ünvanlar ve servetler koparan insanlar Markus Aurelius'un çevresini sımsıkı sarmış durumdaydılar (236). Kardeşi, karısı ve oğlu için gösterdiği hoşgörü erdemin sınırlarını çok aşmıştı. Bu ailenin ve uğursuz adamlarının kusur ve suçları devlete gelen kötülükler için örnek oluşturdular.

Antoninus'ün kızı ve Markus Aurelius'un karısı olan Faustina, güzelliği kadar hafif meşzepliğiyle de ün salmıştı. İmparatoriçenin ele avuca sığmazlığını durdurmak, şiddetli arzularını yatıştırabilmek ve onun, en aşağı tabakaya düşüren gidişatını önleyebilmek ağırbaşlı bir filozofun sâdeliğinden beklenemezdi (237). Duygularının tutsağı haline gelmiş bir kraliçe, sınıflar

arasındaki aralığın ortadan kalkmasındaki inceliği pek anlıyamıyordu. Bütün yüzyıllarda önyargılar kocaların onurunu karılarının davranışlarına bağlamıştır. Markus Aurelius ise Faustina'nın tutarsızlıklarını görmezlikten geliyordu. Bu tutarsızlıkların imparatorlukta belki yalnız o farkında değildi. Karısının sevgililerinden birçoğunu yüksek hizmetlerde çalıştırdı (238). Otuz yıl süren evlilikleri süresince ona en içten güven duyguları beslemekten geri kalmadı ve mezara kadar onun hakkındaki kutsamasını ve sevecenliğini sürdürdü. Markus Aurelius, yazdığı yapıtta, kendisine bu kadar sadık, tatlı ve bu derece hayranlık uyandıran töresel sâdelikte bir kadın verdikleri için tanrılara *hamdü senâ* etmektedir (239). Senato, isteğine uyarak onu tanrıça ilân etti. Tapınaklarda Junon'un, Venüs'ün ve Ceres'in simgeleriyle birlikte o da temsil edildi. Her iki cinsten genç insanların evlendikleri gün oraya gelmeleri ve bu sili (afif) tanrısallığın sunağında isteklerini dile getirmeleri dinsel bir gereklilik haline konuldu (240).

Oğulun korkunç kusurları, ileriki kuşakların gözünde babanın erdemleri üzerine gölge düşürmüştür. Markus Aurelius'e, oğlu Kommodus için aşırı bir sevgi göstermesi yüzünden milyonların mutluluğunu fedâ etmesi ve halk içinden bir ardıl seçebilecek iken kendi ailesi içerisinden bu seçimi yapması nedeniyle kusurluluk yüklenebilir. Ne var ki bu akıllı hükümdar, değerleri ve erdemleriyle ün yapmış çeşitli insanların yardımıyle Kommodus'ün yeteneklerini geliştirme, kusurlarını düzeltme ve onu birgün çıkacağı taht'a yaraşır hale sokma konularını da savsaklamadı. Genellikle eğitim doğasal yapıyı düzeltmeye yeterli bir güç olamamaktadır. Zaten mutlu yaradılışta doğmuş olanlar için eğitim yararlı olabilmektedir. Denebilir ki, o durumda eğitim gereksiz bile kalmaktadır. Kommodus, her türlü öğretime karşı düzeltilmez bir isteksizlik duyuyordu. Saraydaki gözdelerden birinin dedikodudan ileri gitmeyen sözleri, bir filozofun en ciddi derslerinde öğrendiklerinin bir anda uçup gitmesine yetiyordu. Markus Auzelius de çocukluktan henüz çıkmış bulunan oğluyle imparatorluk saygınlığını paylaşa-

rak o zamana değin gösterdiği bütün çalışmalarının meyvasını yitirmiş oldu. Bu çok hoşgörülü baba kırk yıl sonra öldü, ama genç bir prensi akıl ve otorite boyunduruğundan çıkarıp serbest kalmasına nede nolan düşüncesizce bir devinimden pişmanlık duymak için yeter derecede yaşamış oldu. Mülkiyet yasaları insanların açgözlülüğüne sınırlar koymak için yapılmıştı. Çok sayıda insanın büyük bir çabayla edinmek istediği şeyi az sayıda kimseye vermek bütün uyuşmazlıkların kaynağını oluşturmuştur. Servet edinme isteği toplumun iç barışını bozarsa iktidar hırsını hangi düzensizlikler yönlendirir? İhtiras, bütün tutkularımızın en tehlikelisi ve en karanlığıdır, çünkü hiçbir engelin kendisini tutmamasını ister ve herkesi kendi buyruğundaymış gibi görür. Uygarlık çekişmelerinin kargaşası içinde toplumsal kuruluşlar bütün güçlerni yitirirler. Çoğu zaman doğa bile boş yere haklarını ister. Partilerin hınçları, utkunun verdiği övünç, başarının umutsuzluğu, uğranılan hakaretlerin anısı ve yeni tehlikelerin verdiği korku ruhu ateşlendirmekte ve acıma isteğini yansıtan sesi boğmaya yardımcı olmaktadır. Tarihin bize sunduğu zulüm dolu ve kanlı tablolar da böylece oluşmuştur. Bu gibi güdüler Kommodus'ün zâlim tutumunu haklı gösteremez, çünkü böyle bir güdünün kendisinde doğması için bir neden yoktu. Markus Aurelius'un mutlu oğlu senato'nun ve ordunun alkışları arasında babasının yerine geçti. Bu genç imparator tahta çıktığı zaman (241) çevresinde ne savaşacağı bir rakibi, ne de cezalandıracağı bir düşmanı vardı. Dünyanın büyük bir kısmının efendisi olarak, uyruklarının sevgisini onların nefretine yeğ tutması ve Neron'la Domitianus'ün utanç verici aşağılıklarını değil, öncelleri olan beş hükümdarın tutumlarını izlemesi gerekirdi.

Şunu da belirtmek gerekir ki Kommodus bize anlatıldığı gibi yırtıcı bir kaplan durumunda değildi ve ilk saltanat yıllarından başlıyarak zalim ve katil niteliğine bürünmüş hali de yoktu (242). Kötü olmaktan çok zayıf olarak doğmuştu. Doğal bir yalınlık ve çekingenlik onu, çevresindeki saray insanlarının tutsağı haline getirdi ve benliği onların buyruğu altına girdi. Onun

kan dökücülüğü önceleri kendisinin dışından gelen etkinliklerle oluştu. Az sonra bu, alışkanlık haline dönüştü ve sonunda bozuk ruhunun egemen bir tutkusu oldu (243).

Kommodus, babasının ölümünde büyük bir ağır komutanlık görevini ve çetin bir savaşın sevk ve idaresini yüklenmek zorunda kaldı (244). Markus Aureluis, bir çok genç saray adamını kusurlu bularak saraydan uzaklaştırmıştı. Kommodus tahta geçince bunların yeniden saraya döndüğü görüldü. Yeni imparatorun güvenini kazandılar, Tuna'nın öbür yanındaki yabanıl ülkelerde çektikleri eziyeti ve tehlikeleri abartarak anlattılar ve hükümdarın adı bile oradaki barbarları boyun eğdirmeye yeteceğinden savaştan daha kazançlı koşulları onlara zorla kabul ettirmeye onu inandırdılar. Hükümdarın eğilimleri ve cinsel istekleri üzerine yüze gülerek övgüler diziyorlardı. Pannonya'da bir ordugâhtaki durumu dile getirerek orada ne lüks ne de zevk adına birşey olmadığını belirtiyorlar, buna karşı Roma'nın huzurunu, görkemini ve tatlılıklarını anlata anlata bitiremiyorlardı (245). Kommodus bu çok hoş sözlere kulak verdi. İçinden gelen eğilimle babasının anısına göstermesi gereken saygı arasında sallanırken yaz ayları geçti. Roma'ya güzün girdi. Doğal sevimliliği (246) halkçı davranışları ve onda olduğu varsayılan erdemleri kendisine karşı genel bir saygının doğmasına yol açtı. Başkenti biran önce görmek için göstermiş olduğu sabırsızlık onun vatan sevgisine işaret sayılmıştı. Barbarlarla yaptığı onurlu barış büyük bir sevincin doğmasına neden olmuştu (247). On dokuz yaşında genç bir hükümdarın hafif eğlencelere kendini kaptırmış olması hoş görülüyordu.

Markus Aurelius, oğluna akıllı ve güvenilir danışmanlar bırakmıştı. Kommodus, ilk zamanlarda onları saymaya ve düşüncelerine değer vermeye özen göstermişti. Tahta çıktığı günden başlıyarak üç yıl içerisinde eski yönetimin anlayışını ve biçimsel yanlarını olduğu gibi sürdürdü. Keyif ve eğlence arkadaşlarıyla çevrilmiş halde, hükümdarlık otoritesinin verdiği serbestlikle bu âlemlere dalmıştı. Henüz elleri kana bulanmamıştı. Tersine, ilerde çok mutluluk getirebileceği izlenimini veren bir-

takım yüce gönüllülükler bile göstermekteydi. Belki de erdemin kolları arasına atılmış oolacaktı, (248) ama feleğin bir oyunu bu kararsız kişiliği derinden etkiledi.

Hükümdar bir akşam, Amfiteatr'a gitmek için saraydan çıkıyordu (249). Karanlık ve dar bir kemer altından geçtiği sırada, bir katil, elinde kılıcıyla ve yüksek sesle «Senato işte onu sana gönderiyorum» diye haykırarak üzerine saldırdı. Tehdit yüzünden darbeyi indiremedi. Saldırgan yakalandı ve hemen suç ortaklarını açıkladı. Bu öldürme planı sarayın duvarları içerisinde hazırlanmıştı. Kommodus'ün kız kardeşi ve Lucius Verus'un dul karısı olan Lucilla, ikinci planda kalmış olmaktan nefret ediyordu. Hükümdarın karısını da kıskandığından, kardeşini öldürtmek için o katili silahlandırmıştı. Yetenekleri ve hiçbir etki altında kalmayan güvenirliğiyle tanınmış bir senatör olan ikinci kocası Klaudius Pompeianus'un bu karanlık tertiplerden haberi yoktu. Bu tutkulu kadın ona bunu bildirmeye cesaret edememişti. Adı sanı belirsiz bir sürü erkek aşıkları arasından, her türlü girişime hazır ve zaman zaman kızgınlık ve aşkın esinlendirdiği bütün hareketlere katılabilecek kimseler buldu. Suçlular ağır cezalara çarptırıldılar. Lucilla ise önce sürgün'le, sonra da ölümle cezalandırıldı (250).

Katilin sözleri Kommodus'ün ruhunda derin izler bıraktı. Bu hükümdar, senato'ya karşı her an alarm durumunda sönmez bir kin beslemeye başladı. Önceleri can sıkıcı birer vekil gibi çekindiği bu kimseleri birdenbire gizli düşmanlar olarak gördü. Jurnalcılar önceki imparatorlar zamanında yürekliliklerini yitirmişlerdi. Sanki bütün bütün ortadan silinmiş gibiydiler. Yeni imparatorun her yerde suç ve komplo aradığını anlayınca yeniden ortaya çıktılar. Markus Auzelius'ün büyük ulusal konsey olarak gördüğü bu meclis, birçok erdemli Romalılardan oluşmaktaydı. Kısa bir süre sonunda değerlilik suç sayıldı. Bu yolda çok para kazanan gayretkeş jurnalcılar her yanda yeni kurbanlar arıyorlardı. Katı bir erdem, imparatorun düzensiz tutumunu kapalı bir biçimde kınama olarak yorumlanıyordu. En saygın makamlar tehlikeli birer üstünlüğün işareti gibi görülüyorlardı.

Babaların evlât sevgisi bile oğulun suçlanmasına neden olabiliyordu. Bu mutsuzluk dönemlerinde «sanı» kanıt yerine geçiyordu ve birisine suç kondurulmuş olmak o kimsenin hemen mahkûm olması için yeterli sayılıyordu. Bir senatörün ölümü onun —alınyazısına ağlayanların ya da onun öcünü alabileceklerin de sonu oluyordu. Kommodus uyruklarının kanını dökmeye başladıktan sonra, artık duyunç (vicdan) acısı çekmek ya da üzülmek gibi duygulardan uzak kaldı.

Zulmün yumrukları altına düşmüş suçsuz kurbanlar arasında Kuintilianus ailesinden Maximus ve Kondianus kadar büyük elem ve üzüntü nedeni olanları yoktu. Onların kardeş sevgisi adlarını unutulmuşluktan kurtardı ve ileriki kuşaklarda aziz bir anıyla anılmalarını sağladı. Eğitim ve öğrenimleri, uğraşları, görevleri ve beğenileri birbirinin aynı idi. İkisinin çok büyük servetleri vardı, yararlarını ayrı ayrı düşünmeyi akıllarına bile getirmezlerdi. Birlikte hazırladıkları bir eserden kimi bölümler bugüne değin gelmiştir. Yaşamlarındaki bütün davranışlarda fiziksel varlıkları sanki bir tek ruhun yönetimi altındaymış gibi kendini gösterirdi. Onların erdemlerini candan seven ve hep birlikte olmalarından memnunluk duyan Antoninus'ler ikisini de aynı yılda konsulusluk saygınlığına yükselttiler. Markus Auzelius onları Yunanitan'ın yönetimiyle görevlendirdi ve kendilerine bir ordunun komutanlığını verdi. Onların komutasındaki bu ordu Cermenler'e karşı dikkate değer bir utku kazandı. Barbar Kommodus de ikisi için talihde de birlikte yok olmaları kuralına uğramaları konusunda yüksek duyarlılığı gösterdi: ikisi de aynı anda vurularak öldürüldü ve aynı mezara gömüldü (251).

Cumhuriyetin önde gelen aileleri arasında yaptığı büyük kıyımdan sonra, zalim hükümdar bütün kudurganlığını öfkelerinin baş aracına yöneltti. Kommodus sarayına kapanmış kan içinde ya da keyiflere dalmış yüzerken, imparatorluğun yönetimi, büyük yetenekleri olan ve çok sert hareket edebilen, buna karşılık, göz diktiği makama geçebilmek için öncelini öldürmüş bulunan alçak ve ihtiraslı bakan Perennis'in ellerine kalmıştı. Pezennis, haksız aldığı vergilerle ve soyluların mallarını, ken-

disi için zoralıma uğratarak çok büyük servetler edinmişti. Pretoryen birlikleri, şef olarak onun sözünü dinliyorlardı. Askerlik alanında tanınmış olan oğlu, İllirya'daki lejyonlara komuta ediyordu. Pezennis taht'a göz dikmişti. Ama, önceden hiç düşünemediği bir durum da meydana gelebilir ve Kommodus'ün gözünde suçlu olur, yakalanır ve öldürülebilirdi de.

İmparatorluğun tarihinde bir bakanın düşmesi çok önemli bir olay değildir. Ne var ki Perennis'in yıkılması, disiplinin ne denli gevşediğini gösteren olağanüstü hal ve koşullarla çarçabuk gerçekleşiverdi. Bu bakanın yönetiminden hoşnut olmayan Britanya lejyonları, binbeşyüz kişi seçerek bunlardan bir temsilci kurul meydana getirdiler ve şikâyetlerini imparatora iletmek göreviyle Roma'ya gönderildiler. Bu asker temsilciler pretoryen birliklerini de ayaklandırarak kendileriyle birlikte büyük sayılara ulaşmış bulundukları halde çekingen duran Kommodus'ü uyardılar sert bir tutumla Pezennis'in öldürülmesini istediler ve bu isteklerini kabul ettirdiler (252). Başkent'ten bu kadar uzaktaki bir ordunun böyle bir hareketi göze alabilmesi ve devlet yönetimindeki zayıflığın ortaya çıkmış olması çok daha büyük karışıklıkların çıkacağına bir işaret oluşturuyordu. Herşey uğursuz bir anarşiyi haber veriyordu. Kısa bir süre sonra küçük bir kıvılcım büyük bir yangına neden oldu. Birliklerdeki asker kaçakları artıyordu. Askerler, sancaklarını bıraktıktan sonra, kaçıp saklanacakları yerde, büyük yolları kestiler. Basit bir asker olan Maternus, büyük bir atılganlık ve beceriyle, hırsız çetelerini çevresine topladı ve bunlardan küçük bir ordu kurdu. Aynı zamanda cezaevlerini de açarak, tutsakları zincirlerini kırmaya çağırdı ve karşısında hiçbir devlet gücü görmeden Galya'nın, İspanya'nın zengin ve savunmasız kentlerini yağma etti. Bu eyaletlerin valileri uzun süre yağmalara sessizce seyirci kaldılar. Kimbilir belki de bundan yararlandılar. Sonunda bu tasasızlığı bir yana bırakarak imparatorun buyruklarını uygulamaya geçtiler. Her yandan kuşatılmış olduğunu anlayan Maternus, kaçamayacağını farketti. Umutsuzluk, baş-

vuracağı son çareydi. Yoldaşlarına hemen dağılmalarını, küçük gruplar halinde ve değişik kılıklarla Alpler'i geçmelerini ve Kybele (Kibele) bayramının gürültü ve telâşı içerisinde başkente girmelerini buyurdu (253). Kommodus'ü öldürmek ve boşalan tahtı kapmak gibi bir amacı yoktu. Böyle bir ihtiras basit bir hayduttan beklenemezdi. Önlemlerini çok iyi almışlar ve kendilerini belli etmeyen gruplar Roma sokaklarına yayılmışlardı. Haydutlardan birinin kıskançlığı yüzünden bu girişim meydana çıkarıldı ve tam harekete geçecekleri sırada işe el konuldu (254).

Şüpheci hükümdarlar, uyrukları içerisindeki en aşağılık insanlara güvenmeyi yeğlerler. Çünkü bu gibiler, hiçbir yerden destek görmedikleri ve çok düşük bir yaşam düzeyi sürdürdükleri için onlara el uzatan bu iyilik meleğinin kşiliğine bütün benlikleriyle bağlanırlar. Perennis'in ardılı olan Kleandre, Frigya'da doğmuştu. Mensup olduğu ulusun aşağılık ve hırçın karakteri ancak en sert karşılıklarla onu yola getirebilirdi (255). Roma'ya köle olarak gönderilmiş, önce İmparatorluk sarayında hizmet görmüş ve yaptığı dalkavukluklarla efendisine, vazgeçilmez bir kimse olarak kendini kabul ettirmişti. Sonunda imparatorluğun en üst kademesine hızla yükseldi. Kommodus üzerindeki etkisi, öncelinin etkisinden daha büyük oldu. Gerçekte, Kleandre'nin imparator üzerinde çekememezliği doğuracak ya da onda güvensizlik yaratacak nitelikte yetenek veya huyları yoktu. Cimrilik, bu aşağılık ruhun başlıca özelliğiydi ve bütün davranışlarında da bu özellik egemendi. Konsülusluk, patriciusluk ve senatörlük saygınlıkları herkesin gözü önünde satılıyordu. Bir vatandaş, bu boş onurlardan edinmek için servetinin büyük bir bölümünü elden çıkarabiliyordu (256) Böyle birşey istememesi hoşnutsuzluğunun gizli bir belirtisi olarak yorumlanabilecekti. Eyaletlerde imparator vekili, bırakıt '(tereke)'ları valilerle paylaşıyordu. Adalet işleri parayla satın alınabiliyordu ve isteğe bağlıydı. Zengin bir suçlu yalnızca kendinin mahkûmiyetini bildiren mahkeme ilâmını hükümsüz bırakabilmekle kalmıyor, suçlamayı davacının üzerine çevirmeyi, tanıkları, yar-

gıcı da cezalandırmayı, hatta onlara işkence yapılmasını da sağlayabiliyordu.

Üç yıllık bir süre içerisinde Kleandre çok büyük servetler elde etti. Hiçbir azatlının o güne değin bu denli servete sahip olduğu görülmemişti (257). Kommodus, kurnaz gözdenin zaman zaman görkemli armağanları tahtının ayaklarına sunmasından hoşnut kaldığı için onun gidişatına göz yumuyordu. Kleandre, halkın sevgisini de kazanabileceğini sanıyordu. İmparator adına hamamlar, kemeraltları ve halk için işyerleri yaptırdı (258). Romalıların bu göz boyayıcı elaçıklığıyle aldanarak gözleri önünde meydana gelen kanlı sahneleri görmezlikten gelecekleri-ni umuyor ve kendi kendini avutmaya çalışıyordu. Son hükümdarın damadı ve çok parlak değerde bir senatör olan Byrrhus'ün ölümünü de unutabileceklerini umuyordu. Antoninus'lerin adının ve erdeminin son kalıtçısı (mirasçı) Arius Antoninus'ün idamı anısını da bu Romalılar herhalde belleklerinde tutacak değillerdi. Birincisi, gözdenin gerçek karakterini kayınbiraderine bildirmek basiretsizliğinde bulunmuştu. İkincisinin suçu ise, Asya'da komutanken Kleandre'nin aşağılık adamlarından biri için haklı bir ceza vermiş olmasıydı (259). Peremis'in yıkılmasından sonra, Kommodus erdeme önem verirmiş gibi bir tutuma girdi. Perennis'in en nefret uyandıran tertiplerini düzeltmeye, genel illenmeye kulak vermeye ve bütün yanlış işlerin gençliğinin deneysizliğine verilmesi gerektiğine işaret sayılacak davranışlarda bulundu. Bu mutlu tutum otuz gün kadar sürdü. Kleandre'nin zulmü ise Perennis'i mumla aratır hale gelmişti.

Veba ve açlık Roma'daki kötülükleri taşıran son damlalar oldu (260). Bu fenalıklardan birincisi tanrıların kızmış olmasına yüklenebilirdi. İkincisinin kaynağı da zenginlikler ve Bakan'ın otoritesiyle elde edilen tekeldeydi. Önceleri mırıltı ve fısıltı halinde başlayan yakınmalar bir sirk toplantısında patlak veren genel bir hoşnutsuzluğa dönüştü. Halk, öç almanın büyük keyfini tadabilmek için güzel eğlenceleri bıraktı. İmparatorun çekildiği bir sarayın bulunduğu kenar semtlerden birine doğru kütle halinde koştu. Gökler, başkaldırma çığlıklarıyla çınlama-

ya başladı. Yüksek sesle halk düşmanının başını istiyorlardı. Pretoryen muhafızlarına (261) komuta eden Kleandre, ayaklananları dağıtıp yok etmek için bir süvari kıtasını üzerlerine gönderdi. Kalabalık, hızla kente doğru kaçmaya koyuldu. Birçok kimse oracıkta kaldı: öbürleri, çok sayıdakiler de ağır yaralandı. Pretoryenler sokaklara doğru ilerleyince, evlerdeki insanlar üst katlardan taş ve mızrak yağdırarak onları durdurdu. Kent piyade birlikleri (262) zaten uzun süreden beri saygısız bir grup olma ayrıcalıklarına özlem duyduklarından, halktan yana geçtiler. Karışıklık düzenli bir eylem haline dönüştü ve genel kıyım durumuna girmeye yüz tuttu. Sonunda pretoryenler karşı kesimin sayı üstünlüğünü görerek tabanları yağlayıp kaçtılar. Kızgın halk kütleleri, katmerlenmiş bir şiddetle dalgalar halinde sarayın kapılarına saldırdı. Sefahate dalmış olan Kommodus, kendisini tehdit eden tehlikelerin farkında bile değildi. Kötü haberi getirecek olan kendini ölüme mahkûm etmiş olurdu. Hükümdar, sarayındaki iki kadının cesareti olmasaydı uğursuz güvenliğin kurbanı olacaktı. Ablası Fadilla ile nikâhsız karılarından en sevdiği Marcia, huzuruna girmeyi göze aldılar. Saçları dağılmış ve göz yaşları içerisinde imparatorun ayaklarına kapanarak tehlikede olanların istenç üstü kazandıkları söz söyleme gücüyle, halkın hiddetini, Kleandre'nin cinayetlerini ve sarayın yıkıntıları altında onu ezmeye hazır fırtınayı içtenlikle anlattılar. Büyük korkuya kapılan imparator hemen eğlence sarhoşluğundan ayıldı ve Kleandre'nin başını kalabalığın kana susamış bakışlarına sundu. Büyük istekle beklenen bu görüntü ayaklanmayı yatıştırdı. Markus Aurelius'un oğlu uyrukların kalbini ve güvenini yine de kazanabilmişti (263).

Ne var ki Kommodus'ün ruhunda erdem ve insanlık duyguları tükenmişti. İmparatorluğun dizginlerini değersiz gözdelerinin ellerine bırakırken devlete ait egemenlik gücünün de böylece, hiçbir kayda bağlı olmaksızın, o gözdelerin her türlü tutkusuna teslim edilmiş olduğunu kavrayamıyordu. Ömrü, güzellikleriyle ünlü üçyüz kadın ve aşağı yukarı o sayıda her sınıf ve ülkeden genç oğlanların doldurduğu bir sarayda geçiyordu.

Onları gönül yoluyla etkileyemediği zaman bu kötü aşık şiddete başvuruyordu (264). Eski tarihçiler doğaya ve alçakgönüllülüğe de aykırı olduğu halde bu utanç verici fuhuş sahnelerini betimlemekten hiç utanmazlar, ama o bölümleri çevirmek güç olacaktır. Çağımız dillerinin yolu yöntemi, aslına uygun biçimde o tabloları ortaya sermeye olanak vermez. Kommodus, sefâhate ayırmadığı zamanlarında en aşağılık işlerle vakit geçiriyordu. Aydınlık bir yüzyılın etkisi ve sıkı bir eğitim için gösterilen özenler, bu kaba ruhta bilim için en küçük bir esinlenme yaratamamıştır. O güne değin hiçbir Roma imparatoru imgeleme evreninin tatlarına karşı duyarsız kalmamıştır. Neron bile müzikte ve şiirde kendini gösteriyor ya da öyle görünmeye özeniyordu. Yalnızca hoş vakit geçirmeye yarayan öğrenimi onun gözünde ciddi bir iş ve tutkunun en canlı hedefi olmasaydı kendisini mahkûm etmemiz için bir neden kalmazdı. Kommodus ise daha küçük yaşlarından başlayarak, bütün sanatlara karşı nefret duydu. Onun hoşlandığı şeyler, halk eğlenceleri, sirk oyunları, gladyatörlerin savaşları ve yabanıl hayvan avıydı. Markus Aurelius oğlu için bütün bilim dallarının en üstünlerinden öğretmenleri görevlendirmişti. Bunların dersleri ona tatsız geliyordu ve doğru dürüst dinlemiyordu bile... Halbuki genç prense mızrak ve ok atma öğreten Moritanyalılar ve Partlar ise onu özenli bir öğrenci olarak buluyorlardı. Kısa bir süre sonunda göz tahmini ve eli kullanma yeteneği bakımlarından öğreticileriyle aynı düzeye çıkmayı başarmıştı.

Efendilerinin kusurlu olması halinde talihleri yüzlerine gülecek olan alçak gözdeler, bir hükümdar için hiç de gerekli olmayan bu yetenekler için alkış tutuyorlardı. Yüze gülücülüğün aşağılık sesi onu, eskilerin en büyük adamlarıyla karşılaştırmaktan bir an bile geri kalmıyordu. İşte, diyorlardı, Neme arslanı ve Erimante domuzu böyle kuvvet karşısında yenilmişti. Yunanlıların Herakles'i bu tür güç sayesinde tanrılar katındaki yerini almış ve yer yüzünde olumsuz bir üne kavuşmuştu. Yalnız şu unutuluyordu ki, insan toplumlarının henüz gelişmediği çağlarda en kendini beğenmiş hayvanlar henüz insan eli değme-

miş ve işlenmemiş topraklara sahip çıkma savaşımı vermekteydiler. Bu yırtıcı düşmana karşı yapılan savaş mutlu bir sonuçla bitince girişim bir kahramana yakıştırılıyor ve bu da insan için yararlı sayılıyordu. Roma imparatorluğu uygarlaşmış devletlerin enkazı üzerine kurulunca, korkunç hayvanlar zaten insandan kaçmışlar ve büyük yerleşim merkezlerinden uzaklara çekilmişlerdi. Onları, bulundukları yerlerde bastırabilmek için çölleri aşmak gerekiyordu. Sonra da büyük masraflarla başkente getiriliyor ve görkemli törenlerle bir imparatorun kırbacı altına düşüyorlardı. Bütün başarılar hükümdarın onurunu azaltmaktan ve halkı ezmekten başka bir işe yaramıyordu (265). Bu gibi düşünceler Kommodus'de yoktu. Arada övünçlü bir benzerlik buldu ve açgözlülülkle kendisine Romalı Herkül adını verdi. Bu ad, bugün de onun bir kısım madalyalarında görülmektedir (266). Tahtın yanındaki öbür hükümdarlık markaları arasında lobut ve arslan derisi de görülmektedir. Bundan başka imparatora, hergün yırtıcı eğlenceleri sırasında cüret ve cesaretine öykündüğü bu tanrının simgeleriyle ve onun görünümünde temsil edildiği heykeller de yapılmıştır (267).

Bütün utanma duygusunu yok edici övgülerle sarhoşa dönen Kommodus, o zamana değin yalnızca sarayın duvarları içerisinde kimi gözdelerin tanık oldukları bir gösteriyi Roma halkına da vermeyi kararlaştırdı. Saptanan günde, dalkavukluk, korku ve merakla amfiteatr'a sayısız bir kalabalık doldu. Önce hükümdarın göz kamaştırıcı yeteneğine hayranlık duyuldu. Hayvanın kalbine ya da kafasına nişan alıyor, darbe hiç şaşmıyor ve öldürücü oluyordu. Ucu ayça biçimindeki oklarla donanmış Kommodus, hızla koşmakta olan deve kuşunu durduruyor ve bu kuşun uzun boynunu ikiye bölüyordu (268). Bir panter serbest bırakılmıştı; tirtir titreyen bir cânînin üzerine atlıyordu. O sırada bir ok fırladı, hayvan düştü ve adam ölümden kurtuldu. Yüz arslan aynı zamanda alanda bulunuyordu. Hayvanlar parkuru koşarak dönerlerken herbiri, Kommodus'ün uzman elinden fırlayan mızraklarla vurulup devriliyorlardı. Ne fillerin koca gövdesi ne de gergedanın delinemez derisi bu hay-

vanları ölüm darbesinden korumaya yetmiyordu. Hindistan ve Etyopya bu hayvanların en seçkinlerini bulup göndermişlerdi; amfitertrıda bütün bu görünenlerden çoğuna ancak ressamların tablolarında ve doğabilimcilerin betimlemelerinde rastlanabilirdi (269). Romalı Herkül'e herhangi bir zazar gelmemesi, imparatorun saygınlığını ve tanrı'nın görkemini, yol iz bilmeyen bu hayvanların gazabından korumak için akla gelen bütün önlemler alınıyordu (270).

Ne var ki, en aşağı ayak takımı bile hükümdarın yarış alanına gladyator gibi girmesini, yasalarla ve Roma törelerince aşağılık olarak nitelendirilmiş bir meslekle övünmesini hoş karşılayamamıştı (271). Kommodus, sekutor (secutor) giysilerini ve silahlarını kuşandı. Sekutorun retiarius ile çarpışması amfiteate'daki kanlı oyunlarda ilginç sahneler oluşturuyordu. Sekutor, zırhlı başlık, kılıç ve kalkanla donanırdı. Hasmı çıplaktı, bir elinde hasmını sarmak için kullanacağı bir ağ tutuyor, öbür elindeyse ona batırmak üzere üç dişli büyük çatal bulunuyordu. İlk önce hasmına vuramazsa ağını yeniden atacak duruma gelebilmek için kaçmak ve sekutor'un kovalamasından kurtulmak zorundaydı (272). İmparator yediyüz otuz beş kez gladyator gibi boğuştu. Bu şanlı başarılarının imparatorluk gözlemeleri içerisinde gösterilmesi için çaba harcandı. Kommodus, bardağı taşırırcasına br davranışta daha bulundu ve gladyatörlere ayrılmış aşırı derecede yüksek fonlardan para çekerek aşağılık keyifleri için harcadı ve bu boşluğu doldurmak üzere halkın üzerine yeni vergi yükümlülükleri salındı (273). Kolayca tahmin edilecektir ki, dünyanın efendisi bu tür boğuşmaların hepsinden galip olarak çıkmıştır. Amfiteatr'daki utkuları her zaman kanlı değildi. Gladyatörlere karşı ustalığını kullandığında, zavallı hasımları, hükümdarlarının eliyle öldürücü yarayı alıyor, son nefeslerini verirken bile bu dakikalarını ona dalkavukluk etmek için harcıyorlardı (274).

Kısa bir süre sonra Kommodus kendisine yakıştırılan Herkül adını beğenmemeye başladı. Ünlü sekutor Paulus'un adı kulaklarını okşuyan tek isim oldu.Dev gibi heykeller üzerine iş-

lendi ve büyük bir ıstırap içerisine düşmüş senatoca (takdir) ve (medhü senâ) haykırışlarıyla yinelenerek hükümdarın deli saçması işlerine alkış tutmaya zorlandı (275). Suçlu Lucilla'nın erdemli kocası Claudius Pompeianus -yalnız o- işgal ettiği yerin onurunu koruma cesaretini gösterdi. Baba olarak, çocuklarıyle amfiteatr'a giderken onlara güvenlikleri için danışmanlarına izin verdi; Romalı olarak da, yaşamının, imparatorun elleri arasında olduğunu beyan etti. Markus Aurelius'ün oğlunun kendi kişiliği ve saygınlığını kötü biçimlerde kullanabileceğini düşünmek bile istemediğini söyledi (276). Bu denli soylu duygularına karşın Pompeianus, müstebit hükümdarın kızgınlığına uğramadı. Yaşamını onurla koruduğu için mutlu oldu (277).

Kommodus kötülüğün ve aşağılığın en alt kademesine düşmüştü. Aşağılaşmış bir saray halkının pohpohları ortasında kendisi bile uyraklarının kin ve nefretine uğradığını gizlemiyordu. Bu kanı, her tür değere karşı duyduğu büyük istek, çalan tehlike çanları, günlük işler arasında edindiği kan dökme alışkanlığı onun yırtıcı karakterini büsbütün azdırıyordu. Kendi kuşkularının kurbanı olmuş nice konsullerin yaşam sahnesinden geçtiğini tarihten öğreniyoruz. Antoninus'ler ailesiyle ilişkili olmaktan yeteri derecede mutsuz kalmış olanları, uzakta da olsalar özellikle araştırıyordu. Bakanları da cinayetlerinden ve eğlencelerinden ayrı tutmadı (278). Sonunda kendi yırtıcılığı kendisinin başını yedi. Roma'nın başta gelen insanlarının kanını fütursuzca dökmüştü. Doğrudan doğruya kendisine bakan hizmetkârlarına karşı da zulüm yürütmeye kalkışınca sonu geldi: gözdesi Marcia, saray mabeyincisi Eklektus ve pretuvar başkanı Letus, arkadaşlarının ve öncellerinin başlarına gelenlerden uyanarak kaçınılmaz gibi görünen kendi ölümlerini önlemeyi kararlaştırdılar. Her an imparatorun körü körüne kaprislerinin kurbanı olmaktan ya da halkın birdenbire öfkelenerek ayaklanmasından korktular.

Kommodus bir gün yorgun argın avdan dönmüştü, Marcia bu durumdan yararlanarak ona dolu ayaklı bardakla şarap sundu. Hükümdar, uyumak istedi. Ne var ki, zehirin şiddetiyle

kıvranmaya başlayınca, güçlü kuvvetli genç bir pehlivan odaya girdi, onu, hiç bir direniş görmeden boğdu. İmparatorun ölümünden ne kentte, ne de sarayın içinde en küçük bir kuşku uyanmadan önce cesedi gizlice saraydan dışarı götürüldü.

İşte, Markus Aurelius'un oğlu böyle bir alınyazısıyla yaşamdan ayrıldı; kendisinden nefret edilen bir zalimi tahtından devirmenin ne denli kolay olduğu da görüldü. O zalim ki, kudretine yakışmayan bir kötülükle, her biri doğadan benzeri bir güç ve eşit yetenek almış bulunan milyonlarca insana onüç yıl boyunca baskı ve zulüm yapmıştı (279).

Fesatçıların önlemleri, girişimin büyüklüğüyle orantılı olarak soğukkanlılıkla ve ivedilikle alındı. Tahta çıkacak imparatorda kendilerini haklı çıkaracak ve cinayetlerinin meyvasını almalarına olanak sağlayacak nitelikler bulunmasına özen gösterdiler ve sönük bir aileden yetişmiş olmasına karşın parlak değerli ve devletin birinci derecedeki görevlerine dek yükselmiş bulunan Pertinaks'ı seçtiler. Pertinaks birbiri ardına imparatorluğun çoğu eyaletlerini yönetmişti. Doğruluğu, tedbirliliği ve saygı uyandıran yoksulluğuyle bütün görevlerinde asker ve sivil, vatandaşlarının saygısını kazanmıştı (280). Markus Aurelius dönemindeki arkadaşlardan ve yüksek görevdekilerden yalnız kendisi kalmıştı. Gece yarısı onu uyandırdıklarında mabeyincinin ve pretorluk prefesinin kendisini kapıda beklediklerini haber verdiler. Büyük bir soğukkanlılıkla onları kabul etti ve efendilerinin buyruklarını yerine getirmelerini rica etti. Bu ne sürprizdi! öldürülmesi değil, dünyanın en büyük tâcı ona sunulmak isteniyordu. Pertinaks, önce onların sözlerine inandığını söylemekle birlikte bu sunuyu reddetti. Sonunda, artık zalimin yok olduğuna kanaat getirdi ve saltanat sürmeye layık bir kimsenin içtenlikli isteksizliğiyle imparatorluğu kabul etti (281)

Dakikalar çok değerliydi. Letus, yeni imparatoru pretoryenlerin ordugâhına götürdü. Bir yandan da Kommadus'ün ansızın beyin kanamasından öldüğü ve erdemli Pertinaks'ın tahta çıktığı haberini kent içinde gürültüyle yaydı. Muhafızlar, sevinçten çok şaşkınlıkla hükümdarın ölümü haberini öğrendiler; yalnız

onlar Kommodus'un hoşgörüsünü kazanmış ve cömertliğinden yararlanmışlardı. O sıradaki durum ve koşullar, prefenin otorite ve halkın çığlıkları, bu muhafızların hoşnutsuzluklarını saklamaya onları zorlamış oldu. Yeni hükümdarlardan bol bahşiş vaadleri aldılar, ona bağlılık yemini etmeye razı oldular. Ellerinde defne dalları tutarak, sivil otoritenin de askerlerce gösterilen rızayı onaması için alkışlarla onu senato meclisine götürdüler.

Gece çok ilerlemişti; ertesi sabah yılın ilk günü başlayacaktı. Senato o sabah, utanç verici bir tören için toplantıya çağrılmalıydı. Söylentiye bakılırsa bütün uyarılara ve de dikkat ve onurunu korumayı sürdüren birkaç gözdenin ricalarına karşın Kommodus geceyi bir gladyatör okulunda geçirmeye, gladyatör giysileri kuşanarak bu alçak birliğin başında gelip konsüllüğü ele geçirmeye karar vermişti. Gün henüz tam doğmadan senatörler Concordia tapınağında toplanma emri aldılar; orada muhafızlar da bulunacak ve senatörler yeni imparatorun seçimini onaylayacaklardı. Bir süre sessizlik içinde oturup kaldılar; umduklarının gerçekleşeceğini düşünmeye bile cesaret edemiyorlar, Kommodus'ün hâin bir düzeninden ürküyorlardı. Sonunda zalimin öldüğüne iyice inanınca büyük sevinç gösterilerinde bulundular ve nefretlerini açığa vurarak derin nefes aldılar. Pertinaks, alçak gönüllülükle kendisinin bir üstünlüğü bulunmadığını, tahta çıkabilecek daha değerli senatörleri -göstererek- onlardan birinin imparator olmasını önerdiyse de meclisin isteği ve bozulmaz bir bağlılığın en içten inancaları karşısında, imparatorluk iktidarına bağlı bütün ünvanları kabul zorunda kaldı.

Kommodus'ün anısı sonsuzluğa uzanan bir yüzkarası olarak tarihe geçti: tapınağın kubbeleri, zâlim, gladyator ve halk düşmanı sözleriyle çınlıyordu. Ölen imparatorla ilişkili saygınlıklar kaldırılsın, heykelleri devrilsin, bütün genel yapılardaki ünvanları silinsin ve halkın kin ve nefretini dindirmek için cesedi bir çengele takılıp gladyatorların salonunda süreklesin, diye büyük gürültülerle buyruklar veriliyordu. Senatörler, daha da

ileri giderek, efendilerinin ölüsünü senatonun adaletinden kaçıran gayretkeş saray uşaklarına da çok sert cezalar verilmesini istiyorlardı. Ne var ki, Pertinaks, Markus Aurelius'ün oğluna babasının erdemleri için ve onun anısına sunulmak üzere, ayrıca onun ilk koruyucusu Klaudius Pompeianus'ün göz yaşlarını gözönünde tutarak gerekli saygının gösterilmesini sağladı. Saygıdeğer vatandaş Pompeianus, kayın biraderinin bunca cinayetler işlemeye yönelen kötü talihine yanıyordu (282).

Daha bir kaç saat önce yaptığı övgülerle kendisini haysiyetsiz durumlara düşürmüş olan senato, şimdi onun ölüsüne karşı yüksek gönüllülükten çok adalete uygun bir öç alma duygusuyla harekete geçmiş bulunuyordu. Kararnamelerinin meşruluğu imparatorluk anayasal kuruluşunun ilkelerine dayanıyordu. Roma senatörleri, görevlerini kötüye kullanan cumhuriyet baş magistratuslerini itham etmek, yargılamak ve ölüm cezasına çarptırmak konusunda tartışılmaz hakka sahiptiler (283). Ama bu meclis ancak zorbanın devrilmesinden sonra güçlü olabiliyordu. Onun sağlığında askersel gücünün korunağı böyle bir senato davranışına oolanak vermiyordu.

Pertinaks, öncelinin anısını suçlamak yerine daha soylu bir yol buldu. Kommodus'ün kusurlarına karşı kendi öz erdemlerine dikkati çekti. Tahta çıktığı gün, devleti zarara sokabilecek olanakları zorlamamaları için özel mal ve mülkünü oğluna ve karısına bağışladı. İmparatorun eşi *Augusta* ünvanını almadı. Pertinaks, oğluna *Caesar* saygınlığı verilirse genç yaşta ahlakının bozulmasından korktu. Ona öyle sert terbiye vermiş ve o kadar güzel öğrenim sağlamıştı ki, bir gün, takma saray ve soyluluk desteklerine gerek kalmadan, kendi öz bilgi ve görgüsüyle oğlu rahatça tahta çıkabilirdi. Bu da gösteriyor ki yeni hükümdar, baba'nın ve imparatorun görevlerini birbirinden ayırabilmekteydi. Halka karşı görevi büyük, aynı zamanda hoş bir uğraştı. Sâde bir birey olduğu sıralarda senatörlerin gerçek karakterlerini incelemişti. Tahta geçtiği zaman da bunların yalnız en erdemlileri kendisine yaklaşmışlardı. Pertinaks bu senatörleri dost ve arkadaş olarak kabulleniyor, zorba hayattay-

ken tehlikeleri onlarla nasıl paylaştığını unutmuyor, kibirden ve kıskançlıktan uzak kalarak onlarla birlikte mutlu bir dönemin iyiliklerini sürdürmek istiyordu. Çoğu kez sarayın içerisinde, gösterişsiz bir biçimde ikindi kahvaltısına onları çağırıyordu. Kommodus'ün lüksünden eer kalmadığını görerek üzülenler için Pertinak'ın bu sadelikleri gülünç olarak nitelendiriliyordu (284). Pertinaks büyük bir hükümdara yaraşır biçimde, kendisinden önce devlet yapısında açılmış yaraları, elinden geldiğince, tehlikeli olmakla birlikte, gerekli iyileştirme umarlarıyle uğraşmaya başladı. Sürgündeki henüz ölmemiş bulunan masum insanlar geri getirildi, hapis ve suçluluk hallerinden kurtarılarak malları ve ünvanları yeniden kendilerine verildi. Kommodus'ün zulmü, düşmanlarını öldürmekle yatışmıyor, onların mezarlarına kadar uzanıyordu. O imparatorun buyruklarıyle katledilen birçok senatör, mezara gömülme onuruna bile erememişlerdi. Onların da külleri atalarınınkilerle birlikte yerleştirildi. Anıları saygıyle tazelendi, büyük felâketlere uğramış ve acılar içerisinde kalmış bulunan ailelerinin zarar ve ziyanını gidermek için hiçbir yardım esirgenmedi. Ne var ki onların gözünde en doyurucu avunma, jurnalcıların, şu erdemin, devlet egemenliğinin ve vatan düşmanlığının işkenceyle cezalandırılması olacaktı. Ama ölüm cezasına çarptırılmak üzere haklarında soruşturma ve kovuşturma açılan o katiller için Pertinaks sözü tam anlamıyle adalete ve yasalara bıraktı, ne öç alma ne de halkın isteklerini yerine getirme yoluna gitmedi.

Devlet maliyesi de özel bir dikkat ve özen gerektiriyordu. Vatandaşların mal varlıklarının her türlü haksızlık ve el koymalarla hükümdarın kasasına girmesi için bütün kaynaklar kurutulmuş olduğu halde Kommadus'ün doymak bilmez açlığına yetmemişti. Öldüğü zaman yüz seksen bin liralık bir devlet hazinesi bırakmıştı. Yönetimin olağan giderlerini yürütebilmek ve pretoryenlere geniş bahşiş vaadinde bulunan yeni imparatorun harcamalarını karşılıyabilmek için çok yetersiz (285) bir para... Pertinaks, sıkıntılı duruma karşın, önceli döneminde konulmuş ağır vergileri hafifleterek halka karşı anlayış göster-

di ve devletin istediği bütün haksız resim ve harçları kaldırdı. Bir senato kararnamesinde «zulüm yoluyle büyük paralar elde etmek yerine fakir bir cumhuriyeti adaletle yönetmeyi yeğ tuttuğunu» açıkladı.

Gönencin en gerçek ve en temiz kaynaklarının tasarruf ve sanatlar olduğuna iyice inandığından, ussal önlemlerle halkın gereksinmelerini bolluk içerisinde karşılamaları için çaba harcadı. İmparator her türlü lüks araç ve gereçlerinden nefret ettiği için önce sarayın giderleri yarı yarıya azaltıldı. Saraya ait altın ve gümüş sofra takımlarını, değişik biçimdeki arabaları, işlemeli giysileri, ipek kumaşları ve çok büyük sayıda, her iki cinsten, güzel köleleri açık artırma ile satışa çıkarttı (286). Yalnız, insanlık duygusunun gereği, özgür olarak dünyaya geldiği halde, anne ve babasının kollarından ve onların hıçkırıkları arasından koparılarak alınmış olanları bunun dışında bıraktı.

Zorbanın değersiz gözdelerinin meşru olmayan yollarla elde ettikleri malların bir bölümünü geri vermeye onları zorlarken bu mal ve paralarla devletten alacağı olan gerçek hak sahiplerinin alacaklarını ödüyor ve vatanlarına hizmet ettikleri halde çalışmalarının bedelini henüz alamamış olanların haklarını karşılıyordu. Ticaret özgürlüğünü yeniden kurdu. İtalya'da ve eyaletlerdeki ekilmemiş toprakları, ekmek isteyenlere dağıttı ve bunları on yıl süreyle her türlü vergiden bağışık tuttu (287).

Bu denli akılcı bir yönetim, bir hükümdar için en soylu ödül olan halkının sevgi ve değerlibirliğini Pertimaks'a sağlıyordu. Markus Aurelius'ün erdemlerine ilişkin anıları yitirmemiş olanlar, yeni imparatorda o parlak örneğin çizgilerini zevkle izliyorlar, bu yönetimin böylece uzun yıllar sürebileceğini umuyorlardı.

Bozulmuş bir devlet yönetimindeki kötülükleri düzeltme konusunda gösterdiği aşırı gayret, Pertinaks ve imparatorluk için uğursuzluk getirdi. Yaşı ve deneyimleri gereği daha ölçülü davranmasını sağlamalıydı. Onun bu aceleciliği ve önlem almaktaki ihmali çıkarlarını genel düzensizlikte bulan ve bir zâlimin lutfunu yasanın katı adaletine yeğ tutan mahvolmuş ve

gözden düşmüş bir sürü insanın eline silâh vermiş oldu (288).

Genel sevinç ve mutluluk arasında pretoryenlerin asık suratlı ve korkunç halleri, içlerinden geçenlerin anlaşılmasına olanak sağlıyordu. Pertinaks'a tiksinerek başeğmişlerdi. Bu hükümdarın yeniden kuracağı anlaşılan eski zamanın disiplininden korkuya düşmüşler ve Kommodus saltanatını özlemle arar olmuşlardı. Bu hoşnutsuzluklar, imparatorun bir uyruğun hizmetlerini ödüllendirdiğini, ama bir gözde eliyle yönetilmesini istemediğini çok geç farketmiş olan Letus tarafından gizlice kışkırtılıyor ve destekleniyordu. Pertinaks'ın tahta çıkışının üçüncü günü pretoryen'ler bir senatörü yakaladılar; amaçları kışlaya götürüp ona erguvan renkli giysiyi giydirmekti. Bu tehlikeli onurları içerisinde görünmek için gözleri kamaşmaktan uzak olan senatör, askerlerin elinden kurtulup kaçtı ve imparatora sığınarak onun ayaklarına kapandı.

Bir süre sonra yıllık konsülüs'lerden biri olan Socius Falko kendini tutkuya kaptırdı. Genç, eski ve zengin bir aileden gelme ve atılganlığıyla tanınmış bu insan, (289) Pertinaks'ın o sırada bulunmayışından yararlanarak dolap çevirmek istediyse de hükümdarın acele Roma'ya dönüşü ve sıkı tutumu yüzünden başarıya ulaşamadı. Falko bir halk düşmanı olarak yargılanacaktı. İmparatorun durmadan yinelediği içtenlikli ricalarla, kendi kişiliğine yönelik bir saldırı olmasına karşı, imparatorluğun suçlu bir senatörün kanıyla lekelenmemesi için bağışlanmasını istedi ve Falko kurtulmuş oldu.

Bu çeşitli girişimlerin başarısızlığı muhafız askerlerin kızgınlığını artırmaktan başka bir işe yaramadı. Kommodus'ün ölümünden seksen altı gün sonra, yirmi altı Mart'ta, subayların yatıştırma çabalarına karşın disiplini ellerinden kaçırmış olduklarından- kısla içerisinde büyük bir ayaklanma başladı.

En küstahlarından iki üç yüz asker, ellerinde silahları ve gözlerinde kızgınlık ateşleri parlıyarak, imparatorluk sarayına doğru yürüdüler. Devriyeye çıkmış arkadaşlarınca kapılar hemen açıldı ve çok erdemli bir hükümdara karşı kurulan darbe hareketine gizlice katılmış saray hizmetlileri de onlara yardım-

cı oldu. Ayaklananların yaklaştığı haberinin ulaşması üzerine, saklanma ya da kaçma gibi önlemlerden tiksinen Pertinaks, onların karşısına çıktı. Askerlere kendi suçsuzluğunu ve içtikleri andın kutsallığını anımsattı. Bu sözler, hükümdarın saygı uyandıran görünüşü ve soylu davranışı ayaklananları şaşkına döndürdü. Büyük suçlarının korkusuna kapılarak bir süre sessiz kaldılar. Tongres'de (290) doğmuş bir barbar, Pertinaks'a ilk darbeyi vurdu ve ölüm yarası alan imparator yere yuvarlandı. Hemen o anda Pertinaks'ın kafasını kestiler, bir mızrağın ucuna takarak acılara bürünmüş ve katillere nefretle bakan halkın önünden geçirerek kışlaya getirdiler. Bu yüksek değerli hükümdarı yitirmiş olmaktan büyük ıstıraplara uğrayan Romalılar, kısa süren o mutlu saltanatın sona ermesinden üzüntü duymakla kalmayıp bundan sonra ulusun başına çökecek musibetler yüzünden o mutluluğu nasıl acı ve özlemle anacaklarını düşünüyorlardı (291).

BÖLÜM V

Pretorien'ler Herkesin Gözü Önünde İmparatorluğu Didius Julianus'e satıyorlar —Britanya'da Clodius Albinus, Suriye'de Pescennius Niger ve Septimus Şeverus, Pertinaks'ın Katillerine Karşı Olduklarını İlân Ediyorlar— İç Savaşlar ve Severus'ün, Üç Rakibine karşı Utkuları - Yönetiminin Yeni İlkeleri.

Askersel gücün etkisi küçük bir toplumdakine oranla geniş ve yaygın bir monarşide daha belirgin olmaktadır. Usta politikacılar, askerlik hizmetinde kullanabilecekleri kol sayısını hesaplarlar. Onlara göre bir devlet, ulusu oluşturan uyruklarının yüzde birden çoğunu askere almayıp başıboş bırakırsa az zamanda gücü tükenir. Genellikle, bu orantı tek düzenlidir. Bundan doğan etkiler, bir yönetimin ilkelerini kapsayan gerçek gücün çeşitli derecelerine göre değişiklikler gösterir. Askerler tek bir vücut halinde olmaz ve bu vücut tek bir ruhun etkinliği altında bulunmazsa disiplinin ve yüksek bir taktiğin vereceği yararlar da yok olmaya mahkûmdur. Özellikle asker sayısının belirlenerek saptanması önemlidir. Küçük bir birlikte bu tür nitelikler oluşturulabilir. Çok büyük bir askerlik gücündeyse büyük girişimler için aynı uyumu elde etmek kolay değildir. makinenin işlemesinde kullanılan yay ve çarkların çok kalın ve ağır olması denli gereğinden daha ince oluşu da onun işlemesini kötü yönde etkiler.

Bu görüşün gerçekliğini tanıtlamak için kısaca şöyle düşün-

mek yeterlidir: Doğa, sanat ve deneyim bir kimseye olağanüstü bir güç, üstün silahlar ve göz kamaştırıcı yetenek ve ustalıklar vermiş olsalardı, bu kimse bu üstünlüklerini kullanarak benzerlerini (hemcinslerini) buyruğu altında tutamadıktan sonra bütün bu olanak ve yetenekler boşuna olurdu. Bir kentin ya da küçük bir ülkenin başında bulunan müstebit şef yüz askerin onbin köylüye ya da vatandaşa karşı yetersiz bir barınma aracı olduğunu fark edecektir. İyi düzenlenip donatılmış ve tam disiplin altında bulundurulan yüzbin kişilik bir orduyla on milyon vatandaşı komutası altında tutmak, bir despot için olasıdır. On ya da onbeş bin muhafız, büyük bir başkentin kalabalık halkı üzerinde korku yaratabilecektir.

İşte, imparatorluğun gerileyişinde başlıca nedenlerden biri ve birinci belirtisi olan aşırı bozulmaya yüz tutmuş pretoryen muhafızların sayısı da aşağı yukarı bu kadardı (292). Kuruluşları imparator Augustus'a dayanmaktadır. Bu usta müstebit, ele geçirilmiş bir otoriteyi yasalarla allayıp pullamak değil ancak silah gücüyle elde tutabilmenin olası bulunduğunu anlamış, kendisini savunmaya, senatoya baskı yapmaya ve herhangi bir ayaklanma hareketini başlarken önlemeye ya da boğmaya hazır acı bir gücü yavaş yavaş kurmuştu. Bu askerlere, öbür birliktekilerin aldıklarından iki katını ücret olarak belirlemiş ve onlara yüksek ayrıcalıklar tanımıştı. Korkunç görünüşleri Roma halkını sinirlendirir ve ayaklandırır düşüncesiyle Augustus, bunlardan yalnız üç kohort'u başkentte tutmuştu. Öbürleri İtalya'da ve Roma yakınlarındaki kentlere yerleştirilmişti (293). Elli yıl barış ve kulluktan sonra Tiberius pretoryenlere her istediğini yapabileceği kanısına varmıştı. İtalya'yı asker bölgeleri yükünden kurtarmak ve muhafızları daha sıkı bir disiplin altına sokmak gibi, görünüşte doğru bir bahaneyle bütün muhafız birliklerini kendi yanında topladı. Bu karar dünyanın alınyazısını değiştirmiş ve özgürlüğe gölge düşürmeye dek bir uzantıyı da beraberinde getirmişti. Pretoryenler hep aynı kışlada kaldılar (294). Burası büyük özenle tahkim edilmişti (295) ve, bulunduğu yer bakımından, bütün kente egemen durumdaydı (296).

Despotizm için vazgeçilmez olan çok korkunç uşaklar aynı zamanda ona uğursuzluk ve tehlike getirirler. Muhafızları saraya ve senatonun içerisine değin sokan imparatorlar, yönetimin gerçek güç ve zayıflıklarının nerelerde olduğunu öğrenme fırsatını da onlara vermiş oldular. Az bir süre sonra bu askerler efendilerinin kusurlarına, nefrete dönüşen bir teklifsizlikle tanık oldular. Keyfe bağlı bir yönetimde yalnızca aradaki mesafe ve gizlemin esinleyebildiği büyük korku ve saygıyı artık yüce imparatorluk gücüne karşı duymaz oldular. Zengin bir kentin eğlenceleri arasında, güçlerine dayanarak övünme ve böbürlenmeleri de artıyordu. İmparatorun kendisinin, senatonun otoritesi, devlet hazinesi ve imparatorluğun merkezinin yalnız bu muhafızların ellerinde olduğunu yadsımak artık olası değildi. Bu tehlikeli düşüncelerden onları vazgeçirmek için en sert ve güçlü hükümdarlar bile buyrukları yumuşatma ve cezaları ödüllendirmelerle geçiştirme yoluna gitmek zorunda kalıyorlardı. Onların böbürlenmelerini pohpohlamak, eğlenmelerini sağlamak, tutumlarındaki düzensizliğe göz yummak ve sallantıda olan bağlılıklarını aşırı bahşiş ve cömertliklerle satın almak gerekiyordu. Klaudius'un tahta çıkarılmasından beri bu ihsanları, her yeni imparatorun tahta çıkışı vesilesiyle meşru bir hak olarak istediler (297).

Devlet gücünün silahla desteklenmesi gerekliliğine ilişkin kanıtlar ileri sürerek bunu tanıtlamaya kalkışıldı. Anayasal düzenin birincil ilkelerine göre, bir imparatorun atanmasında muhafızların rızasının gerekli olduğu savı ileri sürüldü. Konsulus'lerin, magistraların ve komutanların seçimi, senatoca ele geçirilmeden önce tartışmasız halka özgü bir haktı (298). İyi ama bu denli ünlü halk ne oldu? Gerçekten, sefil durumlarıyle olduğu kadar duygularının aşağılıklarıyle de düşük ve tiksinti uyandırıcı kargaşal bir kalabalık halinde Roma'nın sokaklarını dolduran bu köleler ve yabancılardan oluşmuş güruhlar arasında o halkı bulmak olası değildi. İtalya topraklarında doğmuş, silah ve erdem öğrenim ve eğitimini birlikte yaparak yetiştirilmiş genç insanlardan oluşan devlet savunucuları halkın gerçek

temsilcileriydiler ve cumhuriyetin asker şefini seçmek hakkına sahiptiler. Bu düşünce düzenleri görünüşte doğruydu. Kendini beğenmiş pretoryenler, Galyalı generalin yaptığı gibi, terazinin bir kafesine kılıçlarını atarak dengeyi bozunca bu düşünce düzeninin işlemesi de olanak dışı kaldı (299).

Pertinaks'a işledikleri canavarca cinayetle tahtın kutsallığını kirletmişlerdi. Sonra da takındıkları tutumun iğrençliğiyle de onun saygınlığına gölge düşürmüşlerdi. Muhafız karargâhında artık baş kalmamıştı. Fırtınayı körüklemiş olan şu Letus, halkın kin ve nefretinden kurtulmak için usulca ortadan silindi. Bu kargaşada, kentin valisi ve imparatorun damadı Sulpicianus'ü kayınbabası, ilk ayaklanma haberi üzerine kışlaya göndermişti. Kalabalığı yatıştırmaya uğraşırken, zavallı Pertinaks'ın başı bir mızrak üzerinde katiller alayının ortasında görünce yapacak birşey kalmamıştı. Her ne kadar tarih, tutkunun her ilkeyi boğduğunu ve öbür istekleri silah zoruyla elde ettiğini görmeye bizi alıştırdıysa da, bu korku ve dehşet saatlerinde Sulpicianus'ün, üzerinde henüz kanı tüten ve üstelik kendisinin o denli yakını bulunan bir hükümdarın tahtına geçmeyi arzulamasına akıl erdirmek pek zordur. Muhafızları coşturmaya yetecek tek kanıtı vermek üzere onların ne kadar istediğini öğrenmiş ve imparator gibi tavırlar takınmaya başlamıştı. Ne var ki, pretoriyenlerin en ileri düşünenleri, özel bir anlaşmayla, koparılabilecek en yüksek paranın tutarını saptamak belki de olası bulunmadığını düşündüler, kale duvarlarına çıktılar ve Roma imparatorluğunun artırmaya çıkarıldığını, en çok verenin üzerinde kalacağını yüksek sesle kamuya duyurdular (300).

Askerlerin bu alçakça davranışı askerliğin ne hallere düştüğünü göstermektedir. Bütün kent acı, utanç ve nefret dalgalarıyle çalkandı; sonunda bu duyuru, zengin senator Didius Julianus'ün kulaklarına kadar geldi. O, devletin başına gelenlerle ilgisiz, içki sofrasında eğlentisini sürdürüyordu (301). Karısı, kızı, azatlı köleleri ve asalakları kendisinin tahta yakışacağına onu inandırdılar ve bu denli elverişli fırsatı kaçırmaması

için yalvardılar. Bu sözlerden yüreklenen yaşlı adam arabayla kışlaya gitti ve duvarın altında durarak görüşmeye geldiğini haber verdi. O sırada Sulpicianus, muhafızların arasında onlarla pazarlık halinde bulunuyordu. Güvenilir haberciler bir yandan öbür yana geçiyor, her adayı rakibinin verdiği fiyattan haberdar ediyordu. Sulpicianus, her askere beşbin drahmi (yaklaşık üç bin altıyüz seksen sterling) vaad etmişti; halbuki açgözlü Julianus birdenbire altı bin ikiyüz elli drahmi (dört bin altı yüz sterling) önerdi. Kapılar onun önünde açıldı. Satın alıcı, erguvanı kuşandı ve muhafız birliklerinin bağlılık andını aldı. Askerler, Sulpucianus'ü bağışlamak ve ileri sürdüğü savları unutmak insanlığını da gösterdiler.

Pretoryenlere, benimsemekle birlikte tiksindikleri hükümdarlarıyle yapılan anlaşmayı uygulamak kalıyordu. Onu aralarına aldılar, çevresini sardılar ve savaş düzeninde kentin bomboş sokklarından geçtiler. Senatörler çağrılmışlardı. Pertinaks'ın dostluğuyla onurlandırılanlar ya da Julianus'ün kişiliğinden nefret edenler, güvenlikleri açısından bu ihtilâli onaylamayı ve çok canlı bir sevinç bile göstermeyi daha az önemli bir görev saymadılar (302). Senato silahlılarla dolduktan sonra, Julianus, kendi seçiminin özgürlüğü, yüksek nitelikteki yetenekleri ve vatandaşlarının sevgisine güveni üzerine çok yanlı bir söylev verdi. Uzun konuşması herkesçe alkışlandı. Bütün meclis onun ve ulusun mutluluğunu övdü, ona her zaman sadık kalacağına söz verdi ve imparatorluk iktidarının bütün nişan, ve ünvanlarıyla kendisini donattı (303).

Julianus, Senato'dan çıkınca, aynı alayla saraya gitti. Gözüne çarpan ilk şeyler Pertinaks'ın kanlar içerisindeki cesediyle kendisi için hazırlanmış hafif yemeklerdi. Birine kayıtsızlıkla, öbürüne hor görüşle baktı. Onun için görkemil bir şenlik düzenlendi. Geceleyin çeşitli oyunlar oynandı ve ünlü Pylades danslarını seyrederek eğlendi. Gözdeler alayı el ayak çektikten sonra, karanlıklar ve sessizlikler içerisinde korkunç düşüncelerle başbaşa kalan bu hükümdar uykunun tatlı kucağına bir türlü kendini veremedi. Belki de çılgınca girişimini, erdemli ön-

celinin başına gelenleri kafasından birer birer geçiriyor ve değerinin değil de paranın sağladığı bir krallık simgesinin ne denli yalancı bir şey olduğunu düşünmekten kendini alamıyordu (304).

Titremekte hakkı vardı. Dünyanın en büyük tahtına oturmuştu, ama ne dostu ne de yandaşı vardı. Pretorienlerin bile yalnızca para düşkünlüğünün yarattığı bu hükümdardan ötürü yüzleri kızarıyordu. Hiçbir vatandaş yoktu ki onun tahta çıkmasından tiksinti duymamış ve Roma halkının onuruna indirilmiş bir şamar olarak nefret etmemiş bulunsun... Büyük varlıklara ve parlak bir yaşayışa sahip olan soylular dillerini tutmak zorunluğunu duyuyorlar, duygularını gizliyorlar, imparatorun yapmacık iltifatlarını yapay bir hoşnutlukla ve abartmalı bağlılık gösterileriyle karşılıyorlardı. Ne var ki, halk arasında, kendi ortamı ve dayanışması içerisinde güvenli bir konuşma olanağı bulanlar duygularını rahatça dile getirebiliyorlardı. Roma'nın yollarında ve alanlarında ilenme, kötüleme sesleri duyuluyordu. Kızgın kalabalıklar Julianus'ün kişiliğine sövüyor, onun verdiklerini kabul etmiyordu. Bir ihtilâl yapabilmek için çok yetersiz olduklarından yüksek sesle bağırarak sınırlardaki lejyonların gelip imparatorluğun saygınlığına yapılmış saldırının öcünü almasını istiyorlardı.

Genel hoşnutsuzluk kısa zamanda devletin en uzak bölgelerine dek yayıldı. Britanya, Suriye ve Pannonya'daki ordular, kendilerini komutan olarak zaferden zafere koşturmuş olan Pertinaks'ın ölümüne yandılar. Pretoryenlerin imparatorluğu açık artırma ile sattığını şaşkınlık, nefret ve de kıskanclıkla öğrendiler, bu yakışıksız alışverişi benimsemeyi oybirliğiyle reddettiler. Bu başkaldırış Julianus'un yıkılmaya mahkûm olmasına ve devletin huzursuzluğuna yol açtı. Ayrı ayrı ordulara komuta eden Klodius Albinus, Pescennius Niger ve Septimus Severus, Pertinaks'ın öcünü almaktan çok ona ardıl olmak için hızla harekete geçtiler. Bu üç rakibin kuvvetleri de eşitti. Her biri, üç lejyonun ve bir de kalabalık bir yardımcı birliğin başında bulunuyorlardı (305). Her ne kadar kişisel karakterleri

bakımından ayrı yaradılışta iseler de askerlik değerleri açısından aynı deney ve yetkiyi taşıyan birer generaldiler.

Klodius Albinus'ün kökten soyluluğu nedeniyle öbür iki yarışmacısına üstünlüğü vardı. Ataları arasında eski cumhuriyetin en ünlü vatandaşları bulunuyordu (306). Kendisinin bağlı olduğu kol, talihsizliğe uğrayarak uzak bir eyalette yerleşmek zorunda kalmıştı. Onun karakteriyle ilgili tam bir kanıya varmak güçtü. Ağırbaşlı bir filozof görünüşü içerisinde, insan yaradılışının düşebileceği kusurların birçoğunu gizlemekle onu suçlarlar (307). Ne var ki kusurlandıranlar, Severus'ü övmek için her türlü, ahlaksızca davranışı işleyebilen yazarlardı ve onların satılmış kalemi, talihsiz bir rakibin hatlarını değiştirmişti. Albinus'ün erdemi ya da ikiyüzlülüğü ona Markus Aurelius'ün takdir ve güvenini sağlamıştı. Onun oğlu üzerinde aynı etkiyi sürdürebilseydi tutumu çok esnek bir karakterde olduğunu tanıtlayacaktı. Bir müstebit hükümdarın lûtfu, kendisi için söz konusu olan kimsede değer eksikliği gibi şeyler düşünülmez. Çoğunlukla rastlantı, kapris ve devlet işlerinin zorunluğu, hükümdarları - kendilerinde olmasa bile - yetenek ve erdemleri ödüllendirmeye yöneltebilmiştir.

Görünüşe göre Albinus, hiçbir zaman Kommodus'un zulümlerine araç olmamış ve onun kötü yaşamına ortaklık etmemiştir. Birtakım memnun olmayan subayların komplo kurduklarını bildiren ve tahtın savunucusu olduğunu, bunun için de kendini Caesar unvanı ve saygınlığıyla ilân etmesini isteyen imparatordan özel bir mektup aldığı sırada başkentten uzak bir yerde komutan bulunuyordu (308). Britanya yöneticisi, kendisini kıskanılacak bir hale sokabilecek tehlikeli bir onuru ve Kommodus'un yakın olan yıkılışında onu da içerisine alacak felâketlere sürükleyebilecek bir durumu akıllıca reddetmişti. Albinus, yükselmesi için daha soylu, ya da hiç değilse saygıdeğer araçlar kullandı. İmparatorun ölümünü bile beklemeden birliklerini topladı. Despotluğun kaçınılmaz kötülüklerini belirttikten sonra güzel bir söylevle, atalarının Konsulusluk yönetimi altında mutlulukla yaşadıklarını ve utkular kazandıklarını anlattı, hal-

ka ve senato'ya yasal otoriteyi, yeniden kazandırmaya kesin kararlı olduğunu bildirdi.

Halkın anlayacağı biçimde verdiği bu söylev Britanya lejyonlarınca, çılgınca alkışlarla karşılandı. Roma'da da bu sözler gizliden gizliye alkışlanmıştı. Kıta Avrupası'ndan ayrık durumdaki bu gürültüsüz eyaletin ve pek ünlü olmayan bir ordunun başında, askerlerinin (309) disiplini kadar sayısı ve değerlerine de dayanan Britanya yöneticisi, Kommodus'ün tehditlerine meydan okudu, Pertinaks'ın, otoritesine denk bir tutumla karşı koydu ve Julianus, tahtı ele geçirince bu hükümdara karşı da bayrağı açtı. Başkentteki kargaşalıklar Albinus'ün bu davranışlarını bir bakıma doğruluyordu. Yalnızca vatan aşkıyla hareket ettiği izlenimini uyandırmıştı. Alçak gönüllülüğü görkemli Augustus ve imparator unvanlarını almasını önlüyordu. Belki de, buna benzer bir durum ve ortamda senato ve halk başkan vekilliği adını almış bulunan Galba örneğine öykünüyordu (310).

Percennius Niger'in kişisel değeri onun soylu olmayan kökenini unutturacak nitelikteydi ve değerlilik yüzünden kısa sürede Suriye eyaleti yöneticiliğine yükseldi. Bu görev çok önemli ve kazanç getiriciydi, üstelik, iç savaş sırasında ona tahtın yolunu da açabilirdi. Ne var ki görünüşe göre, birinci derecede bir yer tutmaktan çok, ikinci sırada parlak görevleri başarıyle yürütebilecek bir yapıya sahipti. En başta emir ve kumanda vermek yerine, örneğin Severus'ün dört başı mamur bir yardımcısı olabilecekti. Nitekim, daha sonraki zamanlarda yenik bir hasmın yararlı birçok kuruluşlarını benimseyebilen yüksek bir ruha sahip olduğunu tanıtlamıştır (311.)

Niger, yöneticiliği süresince birliklerin saygısını kazanmıştır. Sert disiplini askerlerinin değerini artırıyor ve sözdinleyişlerini kesinlikle sağlıyordu. Yönetiminin sertliğine karşın eyalet halkının büyük sevgisini kazanmasını da bilmişti. Zevk ve eğlenceye düşkün Suriyeliler, özellikle görkemli ve çok sayıdaki bayramlarından onun da hoşlanır ve zevklenir görünerek gönüllerini almasından büyük memnunluk duymaktaydılar (312).

Pertinaks'ın canavarca öldürülüşü Antakya'da öğrenilir öğ-

renilmez, bu hükümdarın öcünü almak için bütün Asya'nın gözleri Niger'e döndü ve tahta çıkacak aday olarak yalnız o görüldü. Doğu lejyonları bu seçeneği benimsediler. Etyopya (313) sınırlarından Adriyatik denizine dek, imparatorluk kesiminin zengin olmakla birlikte silahsızlandırılmış eyaletleri, sevinerek ve gönül rızasıyle onun buyruğuna girdiler. Bundan başka, Dicle ve Fırat'ın ötesinde bulunan devletler, onun seçimini kutladılar ve emrinde olduklarını saygıyla bildirdiler. Birdenbire talih nimetlerinin yüzüne gülmesiyle şaşıran Niger bu kadar ivedi bir ihtilâli düzenleyecek denli güce sahip değildi. Hiçbir rakiple karşı karşıya gelmeyeceği ve tahta çıkışında bu olay vatandaşlarının kanıyla lekelenmeyeceğl için kendi kendini kutluyordu. Ne var ki, başarının boş onurlarıyle zaman yitirirken zaferi güven altına almak için gerekli önlemleri savsamış oluyordu. İmparatorluğun alınyazısını belirlemek, hiç değilse dengelemek için Batı'nın güçlü ordularıyle görüşmelere girmek ve hele, vakit geçirmeden Roma üzerine yürüyüşe geçmek yerine - ki orada sabırsızlıkla bekleniyordu (314) - Niger, en değerli günlerini Antakya'nın zevk ve eğlencelerinde harcadı, Severüs'ün gayretli dehâsı bundan ustaca ve sonuç alacak bir kararlılıkla yararlanmasını bildi (315).

Pannonia ve Dalmaçya ülkeleri Tuna ile Adriyatik denizinin ucu arasındadır ve Romalıların en son aldığı, savaş sırasında da çok kan dökülen yerlerdir. Bu barbarlardan iki yüz bini, özgürlüklerini savunmak üzere, silaha sarılmışlar, Augustus'un yaşlılığında onu telâşlandırmış ve tüm imparatorluk güçlerinin başında kendilerine karşı savaşan Tiberius'ü uğraştırmışlardı. (316) sonunda Romalıların disiplini ve gözüpekliği üstün geldi; Pannonyalılar boyun eğdi. Bununla birlikte, bağımsızlıklarının henüz çok taze anısı, ele geçirilememiş ve baş eğdirilememiş köşe bucaklardaki oymak ve boylar, belki de, bir sawa göre (317) doğanın birtakım insanlara uzun boy, kısa akıl vermesi sonucu gibi etkenler ilkel yabanıllıkları sürdürmelerine neden oluyordu. Bu memleketlere ne denli Roma uyrukları yerleştirilmiş olursa olsun yine bu barbar toprakların ilk halkının gözüpek

çizgileri yüzlerinde okunabilmekteydi. Savaşkan gençliği Tuna kıyılarında ordugâh kurmuş lejyonların sürekli asker kaynağını oluşturuyor, Cermenler ve Sarmatlarla girişilen savaşlarda kendini gösteren bu lejyonlar imparatorluğun en seçkin birlikleri sayılıyordu.

O tarihte Septimus Severus Pannonya ordusunun komutanıydı. Afrika'da doğan bu general bütün askersel rütbelerden geçmişti. Onurlu yollarda ağır ağır ilerlerken bu yürüyüşünde kesin ve sarsılmaz bir tutkuyla hareket ediyordu; bu tutkusunu ne bir eğlence, ne tehlikelerden korkma, ne de başka herhangi bir şey durduracak gibi değildi (318). Pertinaks'ın ölümünü bildiren ilk haber üzerine birliklerini topladı, onlara, pretoryenlerin cinayetini, küstahlığını, zayıflığını canlı bir biçimde anlattı ve lejyonları silaha sarılarak öç almaları için kışkırttı. Söylevin sonu özellikle çok etkiliydi. Her askere dokuz bin lira vaadediyordu ve bu ödül, alçak Julianus'ün imparatorluğu satın alması için ödediği paranın iki katıydı (319).

Birlikler komutanlarına, hemen Augustus adını verdiler ve ona imparator dediler. Severus, böylece bu saygın onuru kazanmış oldu. Böyle olduğuna kendisini inandıran etkenler, varolduğunu sandığı kişisel değeri ve tuttuğu politikanın ya da eskiden beri kurduğu imge ve düşlerin uzun bir süre sonunda gerçekleşmesini görmesiydi (320). İmparatorluk üzerine isteklilerden bu üçüncüsü de durumundaki avantajların özelliğine inandı ve bundan yararlanmasını bildi. Onun yönetim alanı Julien Alpleri'ne kadar uzanıyor, bu da İtalya'ya sızabilme olanaklarını kolaylaştırıyordu.

Augustus, bir Ponnonya ordusunun on günde Roma önüne ulaşabileceğini söylemişti (321). Bu anımsanmaya değer sözler Severus'ün kafasında canlandı. Girişimin büyüklüğüyle orantılı bir ivedilikle, çok geniş ve uzak kara, deniz alanlarıyla İtalya'dan ayrı bulunan rakipleri'nin kendisinin başarılarından ve de seçiminden bile haberleri olmadan önce, meşrû imparator sıfatıyla Pertinaks'ın öcünü alabilir, Julianus'ü cezalandırabilir, senato'nun ve halkın saygısını kazanabilirdi.

Yürüyüş sırasında, yalnızca dinlenme ya da yemek araları verdi. Lejyonların başından hiç ayrılmaksızın, askerlerle iyice kaynaşıyor, onların güveninden onurlanmış gibi görünüyor, gayretlerini artırıyor, cesaretlerini kamçılıyor ve umutlarını canlı tutuyordu. En küçük piyade eriyle bile, ödüllerin büyüklüğünü ona anımsatarak yol yorgunluklarını paylaşmaktan hoşlanıyordu.

Uğursuz Julianus ise, imparatorluğu Suriye komutanına karşı korumak için bekliyor ve böyle umuyordu. Pannonya'nın yenilmez lejyonlarının hızla Roma üzerine yürümekte olduklarını öğrenince, sonunun - kaçınılmaz biçimde - geldiğini anladı. Her habercinin gelişiyle tehlike çanları daha hızlı çalmaya başlıyordu. Severus'ün Alpler'i geçtiği, onu bekleyen ya da ilerlemesine engel olamayan İtalya kentlerinin kendisini sevinç ve bağlılık gösterileriyle karşıladıkları durmadan gelen haberler arasındaydı. Önemli Ravenna kenti, karşı koymadan teslim olmuş ve Adriyatik filosu komutanının, buyruğuna geçmişti. Düşman Roma'dan seksen fersah uzakta bulunuyordu. Her an hükümdarın yaşamı ve saltanatı çevresindeki halkayı daraltıyordu.

Bununla birlikte Julianus, yok oluşunu önlemeye, hiç değilse geciktirmeye kalkıştı. Pretoryenlerin parayla satın alınması çabalarını artırdı, başkenti boşuna savaş hazırlıklarına boğdu, kentin çevresine yeni tahkimat hatları çektirdi, sanki olasıymış gibi, yenen bir düşmana karşı son savunma hatalarında dayanmak amacıyla sarayda da birtakım önlemler aldırdı. Pretoryenlerin korkusu ve utançları onu yalnız bırakmalarını engellemişti, ama bu askerler de, deneyimli bir generalin komuta ettiği ve Tuna'nın buzlu kıyılarında barbarları her zaman yenilgiye uğratmış olan Pannonya lejyonlarının adından bile tir tir titriyorlardı (322). Hamamlardan ve tiyatrolardan ellerini ayaklarını çekiyorlar ve uzun süredir kullanmadıkları için alışkanlığını yitirdikleri silâhların ağırlığından rahatsızlık duyuyorlardı. Fillerin korkunç görünüşü kuzey ordusunu dehşete düşürecek, diye kendilerini avutmaya çalışıyorlardı. Bu dik kafalı

hayvanlarsa, kendilerini yöneteceklerinin emirlerine alışmış değillerdi. Halk, Mizen filosundan getirilmiş deniz erlerinin gülünç değişikliklerinden tiksiniyordu. Senatörler de despot hükümdarın telâşlı ve bitik durumuna bakıp için için seviniyorlardı (323).

Julianus'un bütün davranışları telâş ve şaşkınlığını sergiliyordu. Kimi zaman senato'dan Severus'ün devlet düşmanı olarak ilân edilmesini istiyor, kimi zaman da imparatorluğa onun da katılmasına razı olduğunu söylüyordu. Bir yandan Konsulus senatörleri, elçi kurulu olarak Severus ile görüşmelerde bulunmaya gönderiyor, bir yandan da onu öldürmeleri için özel katiller görevlendiriyordu. Râhibe ve râhiplere, tapınaktaki giysilerini giyinerek, önlerinde dince kutsal sayılan putları taşımalarını ve böylece Pannonya lejyonlarını karşılamaya gitmek üzere görkemli bir alayla dışarı çıkmalarını buyuruyor, imgesel törenler ve aşağılık sungularla geleceği anlamaya çabalıyordu (324).

Ne silahlardan, ne de ayaklanmalardan korkmayan Severus, yalnız gizli komplolardan kaygılanıyordu. Bu tehlikeyi karşılayabilmek için, bütün yol boyunca, sürekli olarak zırha bürünmüş altı yüz seçkin askerini gece, gündüz yanından hiç ayırmadı. Hiçbir engel onun hızlı yürüyüşünü engelleyemedi. Apenin boğazlarını kolayca geçtikten sonra, ilerlemesini durdurmak için kendisine gönderilen birlikleri ve elçileri ordugâhında kabul etti. Bugünkü adıyla Terni olan Interamina kentinde çok az kaldıktan sonra yirmi dört fersah ilerdeki Roma'ya doğru yürümesini sürdürdü. Utkusuna tam güveni vardı, ama pretoryenlerin umutsuzlukla yapacakları direnme kan dökülmesine yol açabilirdi. Severus ise, kılıcını hiç kullanmadan tahta çıkmak gibi soylu bir istek içerisindeydi (325). Gizlice gönderdiği adamları başkentin içine dağılmışlardı ve aşağılık hükümdarları ile Pirtinaks'ın katillerini Severus'ün, adaletine teslim etmeye razı olurlarsa pretoryenlerin suçlu tutulmayacakları konusunda onlara güvence vermişlerdi.

Karşı koymaları için ne bağlılık ne de onur sorunu söz konusu olmadığına göre, pretoryenler, yerine getirilmesi çok ko-

lay olan koşulları sevinerek kabul ettiler. Katillerden çoğunu yakaladılar ve Julianus'u uzun süre savunmayacaklarını senato'ya bildirdiler. Konsulus'ün çağrısı üzerine toplanan meclis oybirliğiyle Severus'ü tek meşru imparator olarak tanıdı, Pertinaks'a tanrısal onurlar vererek Julianus'ü tahttan indirmeye ve ölüm cezasına çarptırdı.

Julianus, adi bir câni gibi, sarayının banyo dairesinde, kafası kesilerek idam edildi. İşte, eğreti ve fırtınalı bir tahta çıkmak için çok büyük paralar harcamış ve yalnızca altmış altı gün bu tahtı işgal edebilmiş olan adamın sonu da böyle oldu (326). Severus'ün Tuna kıyılarından Tiberis kıyılarına çok kısa bir zaman süresi içerisinde büyük bir orduyu ulaştırabilmesi, tarım ve ticaretin ürettiği yiyecek maddelerinin bolluğunu, yolların güzelliğini, lejyonların disiplinini ve zaptedilmiş ülkelerin ne derece buyruk altında tutulduğunu tanıtlamaktadır (327).

Severus'ün ilk işi günlük genel yaşam ve tutacağı politikayla ilgili önlemleri almak oldu, Pertinaks'ın öcünü almaya ve bu hükümdarın anısına bütün onurları geri vermeye karar verdi. Yeni hükümdar, Roma'ya girmeden önce, pretoryenlerin, kent yakınındaki büyük bir ovada kendisini beklemelerini, silahlarını almamalarını, ancak, hükümdarın yanında bulundukları zaman giydikleri tören giysileriyle bulunmalarını buyurdu. Pişmanlıktan çok korkudan yılmış bu kendini beğenen güruh Severus'ün buyruğuna uydular. Az sonra İllirya Ordusundan bir birlik onların çevresinde mızraklarından örülmüş geçilemez bir duvar meydana getirdi. Dayanma ya da kaçma olanaksız hale gelmişti. Pretoryenler sonlarını sessizlik ve iç yıkılışı içerisinde beklemeye başladılar. Kürsüye çıkan imparator yüzlerine karşı ağır sözlerle onların aşağılıklarını ve alçaklıklarını dile getirdi; namussuzluklarından ötürü askerlik sıfatlarının alındığını söyleyerek süslü püslü kılıklarını söktürdü ve başkente otuz fersahtan daha az mesafeye girmeleri halinde ölüm cezasına çarptırılacaklarını bildirdi. Bu sırada, öbür birlikler, pretoryenlerin silahlarını toplama, kışlalarını işgal ve umutsuzluğa düşün-

ce saldırıya kalkmalarını önleyici önlemlerini almışlardı (328).

Bundan sonra Pertinaks için, acı alınyazısının duygunluğuna yaraşır görkemli bir cenaze töreni yapıldı (329) Senato, acıyla karışık bir sevinçle, çok sevdiği ve üzüntüsünü çektiği o yüce hükümdara karşı son görevlerini de yerine getirdi. Yeni hükümdarın duyarlılığı, Pertinaks'a oranla, belki daha az içtenlikliydi. Onun erdemlerini takdir ediyordu ama bu erdemler, kendisinin biricik amacı olan tahtın yolunu ona kapatmış olacaktı. Severus, özenle hazırlanmış dua - söylevini gösterişli bir edâ ile okudu. İçinde duyduğu memnunluğa karşın, gerçek bir acı duyuyormuş gibi, göründü. Pertinaks'ın anısına gösterilen bu saygı, birçok kimsede, onun yerine geçmeye en lâyık insanın Severus olduğu kanısını yerleştirdi. Ne var ki, bu gibi boş törenlerden çok, silahlarına güvenen bu hükümdar haklarını bunlarla korumalıydı. Bu düşünceye dayanarak, otuz gün sonra Roma'yı terketti, ve, kolay bir utkunun ışığıyla gözlerini kamaştırmadan, büyük rakipleriyle savaşmaya kendini hazırladı.

Zenginliği ve olağanüstü yetenekleri onu, Caesar'ların birincisi ve en büyüğüyle karşılaştıracak denli zarif bir tarihçiyi etkiledi (330). En azından koşutluk bile söz konusu olamaz. Severus'ün karakterinde parlak bir üstünlük, ruh büyüklüğü, yüksek gönüllülük, bağışlama gibi Caesar'ın niteliklerini bulmak olası mıdır? Özellikle o yüce ökeliğin eğlenme aşkıyle bilgi edinme aşkını ve tutku ateşini birleştirmek, bağdaştırmak gibi ince yeteneklerini Severus'de aramak boşuna olmaz mı (331). Eğer bu iki hükümdar arasında birtakım ilintiler varsa bunlar olsa olsa, girişimlerindeki hızlılıkta ve, iç savaşlarda elde ettikleri yengilerde bulunabilir.

Dört yıldan az bir süre içerisinde Severus, Asya'nın zengin eyaletlerini ve Batı'nın savaşçı halklarını buyruğu altına aldı (332). İki yetenekli ve ünlü rakibini de yendi ve kendi askerlerinden daha az savaşkan ve disiplinli olmayan birçok birliklere meydan okudu. Bütün Roma generalleri tahkimat ve taktik ilkeleri tekniğini biliyorlardı. Severus'ün sürekli üstünlüğü, rakiplerine oranla müzik âletini daha ustalıkla ve bilgiyle kul-

lanmasını huy edinmiş sanatçının üstünlüğü gibiydi. Bütün bu savaş operasyonlarının tam bir betimlemesine burada girişecek değilim. Niger'e ve Albinus'e karşı giriştiği savaşlar, akışı bakımından, çok az farklılık gösterdiğinden, başarıları ve onu izleyen durumlarıyla en belirgin hal ve koşulları yenenin, imparatorluğun niteliklerinde meydana getirdiği gelişmeleri yansıtması noktasından ele alacağım.

İçten pazarlıklılık ve kalleşlik toplum ilişkilerinde hoş görülmediği gibi devlet yönetiminin yüceliğini lekeleyici tutumlar olarak görülmesi gerekir. Kamu işlerinin akışında bunlara, bir bakıma hoşgörü gösterilmiş, hiç değilse alçaklık diye nitelendirilmemiştir. Toplumdaki insanda, bu sıfatlar kişisel cesaret noksanlığının kanıtları sayılır. Devlet adamında ise sadece bir iktidar eksikliği olarak betimlenir. Ne denli ökelik (dehâ) sahibi olursa olsun, bir kimsenin, milyonlarca hemcinsini (benzerini) elde etmesi olanaksız bulunduğundan, bunu sağlayabilmek için o kimseye, politika adı altında, serbestçe hiyle ve kurnazlık kullanma hakkı tanınmaktadır. Ne var ki, Severus'ün kurnazca hiyleleri, devlet yöneticilerine en yaygın olarak tanınan ayrıcalıklarla bile haklı gösterilemez. Bu hükümdar, hıyanet etmek için vaad etti, mahvetmek için yüze güldü; her ne kadar, duruma göre, antlaşma ve yeminlerle bağlı bulunsa da, çıkarının sesine kulak veren duyuncu (vicdanı), hiç de hoşa gitmeyen şeyleri ona yaptırmaya izin verdi (333).

İki rakibi, ortak tehlike karşısında birleşerek, vakit geçirmeden onun üzerine yürümüş olsalardı, belki de Severus onların birleşik güçleri karşısında yenik düşecekti. Ayrı ordular, ayrı cephelerden, yine aynı zamanda saldırıya geçselerdi savaş uzun sürebilecek ve sonuç belirsiz olabilecekti. Kurnaz bir hasmın göz boyayıcı ılımlığıyla uğursuz bir güvenlik içerisinde gibi kendilerini görmeleri, onun başarılarının hızlılığı karşısında aralarındaki birliğin bozulması üzerine Severus'ün silahlarının ve hiylelerinin kurbanı oldular.

Pannonya komutanı önce, en çok ünüden ve gücünden korktuğu Niger'in üzerine yürüdü. Her tür savaş ilânından kaçına-

rak karşı tarafın adını açıklamadı, senato'ya ve halk'a verdiği demeçlerde Doğu eyaletlerini düzenleme amacında olduğunu bildirdi. Özellikle, eski dostu Niger'den büyük ilgiyle söz ediyordu. Onu ardıl olarak taht için seçtiğini söylüyor (334) ve Pertinaks'ın öcünü almak için onun belirttiği yüce gönüllülük niyetini açıkça takdir ediyor ve alkışlıyordu. O da bütün Romalı generaller gibi alçak bir taht gaspedicisini cezalandırma göreviyle öfkeliydi. Ancak, hâlâ silahı elden bırakmayacak olanlar, senatoca seçilmiş meşrû bir imparatora karşı ayaklanmış duruma düşecekler ve suçlu sayılacaklardı (335). Bütün eyalet komutanlarının çocukları, babalarının devlete bağlılıklarının inancası olarak Roma'da tutuluyorlardı (336). Başkent'e egemen olan Severus, Suriye komutanının oğullarını Roma'da tutmuş, onları büyük özenle yetiştirmişti. Onlara kendi öz çocuklarına verdiği aynı eğitimi verdirmişti. Ne var ki, bu talihsiz çocuklar da babalarının yıkılmasıyla birlikte yıkıldılar, sürgüne gönderilerek halkın acıma duygularından da uzakta kaldılar ve daha sonra da ölüme sürüklendiler (337).

Severus, svaşmak üzere Doğu'ya giderken, Britanya komutanının denizi geçip Alpleri aşarak Roma'ya gelmesinden ve orada tahtı boş bularak, Batı ordularının korkunç kuvvetiyle senato'ya baskı yapmasından korkmakta haklıydı. Hiçbir zaman imparator adını almak istememiş bulunan Albinus'ün ikircil tutumu görüşmeye elverişli serbest bir ortam yaratıyordu. Bu general, imparatorluk otoritesinin paylaşılmasına râzı oldu. Görünüşte vatanseverlik duygularına karşın, gözlemde bulunmayı vaad ettiği tarafsızlık ödülü olarak Caesar rütbesini kabul etti. Albinus korkulu bir kişi olarak göründüğü sürece Severus onu yok etmeye yeminli olduğu halde, ona karşı hep büyük saygı ve sevgi göstermeyi sürdürdü. O kadar ki, Niger'in yenilgisini bildirdiği mektubunda ona kardeşim ve (görevdaşım) diye hitabetti. Karısı Julia ve çocukları adına da onu selâmladı. Ortak yararları için gerekli bağlılık içerisinde orduları ve cumhuriyeti ayakta tutacağına and içiyordu. Bu mektubu Albinus'e iletmekle görevlendirilmiş ileticiler Caesar'a saygıyla yaklaşacak-

lar, ondan özel bir görüşme isteyecekler ve göğsüne hançeri saplayacaklardı (338). Komplo öğrenildi. Çabucak kanan Albinus, üstün ve en yiğit eski askerlerden oluşan yenilmez bir ordunun başında gelerek kendisine çarpan bir rakibe karşı savaşmaya karar verdi.

Severus'ün giriştiği savaşlar, zaferlerinin önemine yanıt verir nitelikte olmadılar. Biri Hellespont yakınında, öbürü Kilikya'nın dar geçitlerinde meydana gelen iki çarpışma Niger'in alınyazısını da çizmiş oldu. Avrupalı birlikler, gevşek Asyalı askerlere oranla üstünlüklerini gösterdiler (2). Yüzelli bin Romalı'nın savaştığı Liyon meydan savaşı (339) Clodius Albinus'ün sonu oldu. Bir yandan Britanya ordusunun gözüpekliği, öbür yandan Pannonya lejyonlarının disiplini uzun süre zaferin kime güleceğini anlama olanağı vermedi ve terazinin kefesi birçok kez birine ve öbürüne doğru indi ve çıktı. Severus, hem ününü hem de yaşamını yitirme noktasına gelmşiken, savaşkan ruhuyle birliklerini yeniden toparladı, değerlerini güçlendirdi ve sonunda rakibini yendi (340). Savaş da o unutulmaz günde sona erdi.

Son yüzyıllarda Avrupa'nın bağrını deşen iç çekişmeler yalnız zalim bir hırçınlıkla değil, inatçı bir sabırla da nitelenmiş oldu. Bu kanlı savaşlar, genellikle bir ilke ileri sürülerek ya da din, özgürlük veya görevlilik bahaneleriyle yaldızlanarak haklı gösterilmek istendiler. Başındakiler, kökenleri ve malları kendilerine büyük önem ve etki sağlayan bağımsız soylulardı. Askerler, savaş kararıyle ilgili oldukları ve duygularına uygun olduğu için dövüşüyorlardı. Askerlik ruhu ve düşmanı yenme çabası toplumun bütün mensuplarını aynı derecede ateşlendiriyordu. Bu durumda bir şef, yenilgiye uğrasa bile, aynı amaç için kanlarını dökmeye hazır yeni insanlar hemen onun çevresinde toplanıyorlardı. Romalılar ise Cumhuriyetin çöküşünden sonra yalnız, başa geçecek kimse için dövüşür olmuşlardı. Halk bir adayı imparator olmaya çağırınca o adayın bayrağı altında toplananlardan bir bölümü ona gösteriş için, bir bölümü korktuğu için, çoğu çıkarı için buna katılıyordu. İlke olarak bu harekete katılan yoktu. Onur sözcüğü kendileri için bir anlam ta-

şımayan lejyonlar, hiçbir şeyi ayırdetmeden iç savaşlarda rol alıyorlardı. Onları etkileyen yalnızca görkemli ödüller ve aşırı vaadlerdi. Yenilerek vaadlerini yerine getiremez hale düşen komutana ettikleri bağlılık yeminlerinden de dönebiliyorlardı. Bu paralı askerler, mutsuz bir amacı bırakacakları zaman güvenliklerini ordudan kaçarak sağlıyorlardı. Bütün bu kargaşalar arasında, kimin kendilerini yönettiği ya da baskılı yönetim kurduğu ve adının ne olduğu eyaletleri pek ilgilendirmiyordu. Dolaysız bir gücün tepkisiyle sürüklenmiş ve üstün bir kuvvet karşısında kırılmış bu hareket üzerine, bol keseden vaadettiği borçlardan kurtulmak için en kabahatli eyaletleri askerlerin yağmasına bırakan yenenin acımasını sağlamak üzere insanlar ona başvurmaya koşuyorlrdı. İmparatorluğun çok geniş yüzeyinde çoğunlukla savunmsaız kentler, bozularak kaçan ordunun dökün tülerine korunak olamıyordu. Denebilir ki, savaşan taraflardan biri bozguna uğrayınca, yönetimin güçlü desteği olmazsa, onu koruyabilecek hiçbir birey hiçbir aile ve de vatandaşlardan kurulu hiçbir örgüt ve özel bir olanak yoktu (341).

Bununla birlikte, mutsuz Niger'e bağlılıkları nedeniyle yukarda söylediklerimizin istisnasını oluşturmaya değer kazanmış bir kenti ve halkını unutmamak gerekir. Bizans, Avrupa ile Asya arasındaki başlıca ulaşım ve iletişimi sağladığından, onun savunması için güçlü bir garnizon ile beşyüz yelkenliden oluşan ve limanda demir atmış bekleyen bir filo meydana getirilmişti (342). Bu gibi engeller Severus'ün gücünü durdurmaya yetmedi. Hükümdar, generallerini Bizans surlarının çevresine yerleştirdi, daha az savunmalı Çanakkale (Hellespont) geçidini zorladı ve rakibiyle karşı karşıya gelmek üzere yürüyüşünü sürdürdü. Büyük bir ordunun ve imparatorluk deniz kuvvetlerinin tümünün saldırısıyla karşı karşıya kalan Bizans üç yıl süren kuşatmaya dayanarak Suriye komutanının adına ve anısına bağlı kaldı. Askerler ve kent halkı, nedenini bilemediğimiz bir çabayla didinerek, büyük heyecanla çarpışıyorlardı. Severus'ten bağışlanma konusunda umutsuzluğa düşmüş ya da bağışlanma istemek küçüklüğüne düşmeyi istememiş olan Niger'in başlıca

subayları bile bu son korunağa canlarını atmışlardı. Tahkimat aşılacak gibi değildi. Kentin içerisinde bulunan ünlü bir mühendis savunma için, o zamanlarda bilinen bütün mekanik olanaklara başvurmuş ve onları uygulamıştı (343). Sonunda açlık yüzünden Bizans, kapılarını açtı. Askerler ve yüksek dereceli görevliler kılıçtan geçirildi, surlar yıkıldı, ayrıcalıklar kaldırıldı. Bir gün Doğu'nun başkenti olacak bu kent, her yandan açık ve Perinthe'nin onur kırıcı yargılamasına boyun eğen basit bir kasaba durumuna düştü. Bizans'ın parlak halini görüp hayran kalmış olan tarihçi Dion, onun harabe haline pek acımıştı Dion, Severus'un hınç ve öfkeye kapılarak, Pontus ve Asya'nın barbarlarına karşı doğanın set çektiği bu güçlü kaleden Roma halkını yoksun bıraktığı için ona çatmaktadır (344). Bu gözlem, Gotların savaş gemileri Karadeniz (Pont - Euxinus)'e yayıldığı ve Boğaz (Basphorus)'dan geçerek, hiçbir engele rastlamaksızın Akdeniz'in göbeğine kadar geldikleri zaman doğrulanmış oldu.

Albinus de, Niger de aynı sona uğradılar. İkisi de yenildi, kaçarken yakalandılar ve ölüme mahkûm oldular. Ölümleri ne şaşkınlık, ne de acıma uyandırdı. İmparatorluğun içerisinde bulunduğu tehlikeye karşı ortaya atılmışlardı. Kendileri kazanmış olsalardı, kuşkusuz şimdi yenenin yaptığını onlar da ona yapacaklardı. Severus, bu duruma düşmüş bir rakibin birtakım özel koşullar içinde yaşamını sürdürmesine razı olabilen büyüklüğü gösterebilecek bir insan değildi. Acımaz karakteri onu öç almaya itiyordu. Hiçbir şeyden korkusu kalmayınca cimriliği yüzünden daha zalim hale geldi. Yeni hükümdara karşı hiçbir nefretleri olmadığı halde eski eyalet başkanlarının yönetimi altında onlara boyun eğdiler diye oralardaki zengin ahaliyi ölüm ve sürgün cezalarıyle ya da mallarını zoralıma uğratarak cezalandırdı. Severus, Asya kentlerinin çoğunu, eski saygınlıkları ve değerlerinden ne kalmışsa hepsini soyup yoksullaştırdıktan sonra, rakipleri zamanında ödediklerinin dört katını da ayrıca istedi (345).

Bu hükümdar, düşmanlarıyle savaştığı sürece, bir yandan savaşın ve olayların, öbür yandan duyduğu saygının etkisiyle

senatörlere karşı temkinli davranmıştı. Albinus'ün kanlı başı ve onunla birlikte gelen tehdit dolu mektup, Severus'ün mutsuz rakibinden yana olanlardan hiçbirinin kurtulmasına izin vermemek için kararlı olduğunu anlatıyordu. Senato'dan hiç dostluk görmediğini anlayınca bu meclise karşı nefret duymaya başlamıştı. Her gün, gizli bir ihanet girişimi ortaya çıkarılmasını bahane ederek hıncını alıyordu. Albinus yanlısı olarak itham edilen otuz beş senatörü içtenlikle bağışladığı da bir gerçektir. Sonra da suçlarını tümüyle unuttuğuna onlara inandırmaya bile çalışmıştır. Bunu yaparken, adlarını tarih kitaplarından öğrendiğimiz kırk bir kişilik başka bir grubu yok etmiştir (346). Karıları, çocukları ve koruduklari kimseler de aynı cezaya çarptırılmışlardır. Galya'nın ve İspanya'nın en soylu insanları da ölüme mahkûm edilmişlerdir. Bu derece katı bir adalet-ki Severus böyle nitelemekten hoşlanıyordu - onun kanısına göre halkın barışı ve hükümdarın huzuru için tek yoldu ve bir hükümdarın insancıl olması için, ona göre, zorunlu olarak kan dökücülükle işe başlaması gerekirdi.

Genellikle, müstebit bir devlet başkanının gerçek çıkarları halkın çıkarlarından ayrı nitelikte değildir. Onun büyüklüğü yalnızca uyruklarının sayısı, düzeni, serveti ve güvenliğinden başka bir şeyle ölçülemez. Kalbi erdemin sesini alamayacak derecede sağırsa, hiç değilse dikkat ve özen ona yön vermeli, kalbi sağır olmayanların tutumunu kendisine örnek edinmelidir. Severus, Roma imparatorluğunu kişisel malı gibi görüyordu. Tam anlamıyle sahip olmayı olası kılmak için tohumu ekilecek ve iyileştirilecek her türlü önlemi almayı unutmadığından huzur içerisinde sonuca kavuşması da pek erken olmadı. Markus Aurelius'ün ölümünden beri yönetimin her kesiminde artan görevi kötüye kullanmalar hemen önlendi, esenleştirici yasalar tam bir kararlılıkla uygulandı. İmparator adaleti uyguladığı zaman onun kararlarına dikkat, titizlik ve yansızlık egemen oluyordu. Zaman zaman salt adalet ilkelerinden ayrıldıysa da gerçek şu ki, despot hükümdarların davranışı büyükler-

deki gururu kırmak ve bütün uyruklarını tam bir bağlılığın ortak düzeyine indirmek gibi doğal bir eğilimle değil de, bir insanlık duygusuyla adalet terazisinn kefesini fakirler ve ezilmişler yararına ağır bastırmıştır. Bina yapımı ve görkemli temsiller için uğraşları, özellikle buğday ve her çeşit gıda maddelerini sürekli biçimde halka dağıtarak yaptığı çok büyük harcamalar, Romalıların sevgişini kazanma yolunda yararlandığı en güvenli araçlardı (347).

İç savaşların felâketleri unutulmuştu. Eyaletler artık barışın ve gönencin mutluluklarını yudumluyordu. Severus'ün gösterişliliğine uygun biçimde yeniden kurulan birçok kent, kamuya açık yapılarıyla minnet ve mutluluklarını belirttiler, koloni adını aldılar (348). Bu yetenekli hükümdar, her zaman talihi de kendisine yar olduğundan, Roma silah gücünün ününü yeniden canlandırıp yaşatmıştır (349). Tahta çıktığı zaman ulus iç ve dış savaşlar yüzünden bitkin durumdaydı. Ona eski parlaklığını yeniden vermek ve sağlam bir temel üzerine oturmuş onurlu ve genel nitelikte bir barış getirmekle övünebilirdi (350).

Her ne kadar iç bozukluklarıyle devlette açılmış yaralar tüm olarak iyileştirildiyse de, öldürücü bir zehir anayasal kaynakları kemiriyordu. Severeus'ün sağlam bir karakteri ve üstün yetenekleri vardı. Ne var ki, zaferden zafere koşmuş lejyonların küstahlığını kırmaya yetenekli olmak için Birinci Caesar gibi cüretli bir dehâ, ya da Augustus gibi derin bir politika sahibi insanlar gerekirdi. Minnet borcu duyması ve zamanın gerekleri nedeniyle Severus'un geleceği görüp okuyamaması onu, askersel disiplinin dizginlerini gevşetmeye itmiş oldu. Askerlerin gururunu okşadı, altın yüzük takmalarına ve kışlalarda karılarıyle birlikte yaşamalarına izin verdi. Asker aylıkları hiçbir zaman onun dönemindeki denli yüksek olmamıştı. Genel bayramlarda ya da devletin tehlikede olduğu hallerde askerler çok daha fazla ve olağanüstü paralar alıyorlardı. Yavaş yavaş bu ödüllendirmeleri istemeye alıştılar. Gönençten burunları büyümüş, lüksten sinirleri bozulmuş ve imparatorluk vatandaşlarının üzerinde tehlikeli ayrıcalıklarla şişmiş bulunan bu as-

kerler süel yaşamın gerektirdiği yorgunluklara dayanamaz hale geldiler. Her an emir kulu olmanın boyunduruğunu atabildikleri için memleketin başına ceza kesildiler. Öte yandan subaylar, gösterişli dış görünüşlerine ve göz kamaştıran varlıklı yaşamlarına karşın astlarına söz geçiremez duruma düşmüşlerdi. Bugün elimizde Severus'ün yazdığı bir mektup bulunmaktadır. Severus, bu mektubunda ordularındaki düzensizlikten acı acı yakınmakta ve generallreinden birini, tribunus'lerle birlikte kaçınılmaz bir reform hazırlıklarına başlamaya memur ettiğini bildirmektedir. Gerçekten, çok iyi gözlemlendiği üzere, askerlerinin saygısını yitiren bir subay onlardan söz dinlemelerini bekleyemez (351). İmparator bütün yaşamı süresince bu düşünceye göre hareket etseydi, hiç değilse kötülük getiren hoşgörüsünün genel bozulmaya neden olduğunu anlamış olurdu.

Efendilerini öldüren ve imparatorluğu açık artırma ile satan pretoryenler, hiyanetlerinin karşılığı olan cezaya çarptırılmışlardı. Bu derece gerekli, fakat o derece de tehlikeli hale gelen bu muhafız askerlik örgütü yeni bir örneğe göre düzenlendi. Sayıları on ya da on iki bin kadarken birdenbire elli binin üstüne çıktı (352). Pretoryen bölükleri önceleri yalnızca İtalya'da oturanlar arasından seçiliyordu. Bununla ilgili koşullar değiştirilerek komşu ülkelerden, özellikle Makedonya, Norik ve İspanya'dan da pretoryen olarak asker alınmaya başladı. Bu eyaletlerin birinden alınan pretoryenlerden bir kesimi, savaşmaktan çok saray tören ve hizmetlerinde kullanılan zarif askerlerden oluşmuş parlak bir birlikte toplanıyordu. Severus bu birliği yararlı hale sokmaya kalkıştı. Bundan böyle muhafızların sınırlar üzerine yayılmış lejyonların en üstün ve değerlilerinden oluşturulmasını buyurdu. Bunların arasında kuvvetçe, yetenekçe ve bağlılık bakımından en kıymetli askerler seçiliyordu. Bu yeni hizmet onlar için bir onur ve ödül oluyordu (353). O zamanlar henüz İtalya gençliği orduya alınmamış ve askerlik eğitimi görmemişti; bu barbar İtalyan halkının yabanıl töreleri ve korkunç görünümleri başkentin gönenç ve erinç içerisindeki insanlarına korku salıyordu. İmparator, pretoryenlerin tüm asker-

sel düzeninin temsilcileri olarak görülmesini istiyordu. Silahları ve kuruluşları ile öbür askerlere üstün olan bu birlikleri bir ayaklanmayı bastırması ve imparatorluğu ileriki kuşaklara güvenle teslim etmesi için her an başvurulmaya hazır bir kuvvet olarak görüyor ve bununla övünüyordu.

Bu pek korkunç ve çok sevilen savaşçıların komutanlığı da devletin birinci sıradaki orunu (makamı) haline geldi. Askersel despotluk yüzünden çığrından çıkarak soysuzlaşmış bulunan ve kökeni bakımından yalnızca muhafızların komutanı durumundaki praetorium başkanlığı, ek olarak devlet maliyesinin ve yasama'nın başına geçirilen bir orun (makam) durumuna getirildi. Praetorium başkanı imparatorun kişiliğin temsil ediyor ve otoritesini yönetimin bütün kesimlerinde kullanıyordu. Severus'ün gözde bakanı Plautinaus, bu önemli göreve ilk olarak getirildi ve kendisine tanınan on yıldan çok süreli iktidarı sırasında bu görevi kötüye kullandı. Edindiği servet ve talihi güven altına almak düşüncesiyle kızını imparatorun büyük oğluğla evlendirmeyi başardıysa da bu, kendisinin de yok olmasına neden oldu (354). Saray entrikaları birbiri ardından hırsını ve korkularını da dürtüklediğinden bir ayaklanmanın kıpırtıları başladı. Bakanına karşı sevgisi süregelen Severus, üzüntü duymasına karşın, Plautianus'un öldürülmesine razı oldu (355). Plautianus'un çöküşünden sonra praetorium'un tehlikeli başkanlık görevi ünlü hukukçu Ulpianus'e verildi.

Augustus'ün kurduğu yönetim biçimi onun ölümünden beri hiçbir değişikliğe uğramamıştı. Dikkat ve özen, ya da sağduyu, ardıllarına onun çizdiği yoldan ayrılmamayı ve yeni anayasal düzenin inceliklerine her zaman saygılı kalmayı sağlamıştı. Onun ilkeleri gereğince senato'ya karşı içtenlikle ve saygılı bir tutum her zaman sürdürülmüştü. Severus ise askerlik yaşamı içerisinde yetiştiğinden, körükörüne söz dinlemeye alışmıştı. Yaşı epeyce ilerlediği zaman ise yalnızca asker komutanlığı gibi despotluktan başkasını tanımadı. Kibirli ve eğilmez ruhu, nedeniyle ordu ile imparator arasında, aracı bir güç olarak kimseyi veya kimseleri görmek istemiyordu. Kendi seçtiği bakanı nef-

ret ettiği ve görünce sinirlerinin bozulduğu bir meclisin onamasına sunmaya tenezzül etmek istemiyordu. En küçük bir sorun için bile kendisi emirler veriyordu. Tutumu, bir kralın ve de bir galip komutanın tutumuydu. Kullandığı konuşma biçimi ve terimler de ona göreydi. Açıkça yasama gücünü ve icra yetkisini de kullanıyordu.

Senato'yu yenmiş olabilirdi ama bu tür bir utkunun onuru olamazdı. Bütün bakışlar, devletin silahlarını ve hazinelerini buyruğu altında tutan baştaki kimseye dikilmişti. Her şey bu yüksek şefin ilgisine bağlıydı. Senatonun seçimi artık halkla ilgili değildi ve onu savunacak hiçbir birlik yoktu. Senato artık halk sorunlarıyla uğraşmıyordu. Sallantıda olan otoritesi zayıf bir tabana dayalı ve yıkılmaya hazır durumda bulunuyordu. Eski bilinçli senato tarihe karışmak üzereydi. Artık Cumhuriyet yoktu. Kuramsal olarak çok güzel, çok yüce yönetimin gölgesi bile bütün bütün yok olmuştu. Monarşinin daha belirgin ve daha doğal biçimi yeğleniyordu. Vatandaş adına bağlı bulunan kentsoyluluk (burjuva) hukuku ve onurlar eyalet halklarına geçtiğinden beri - ki, bunlar kendilerini emirleri altına alan Yemenlerin yönetimini ve zulmünü çekmekten başka bir şey bilmezlerdi - Cumhuriyetçi özdeyişlerin anısı yavaş yavaş silinip gitmişti. Yenik uluslar, bütün imparatorluk içerisinde hükümdarın her türlü krallık ayrıcalıklarını kullanmasına karşın, eski hale saygı duyarak kral unvanını kullanmak yoluna gitmediğini sevinerek görüyorlardı. Bu gözlem, Antoninus'lar yüzyılında yaşayan Yunanlı tarihçilerin gözünden de kaçmamıştı (356). Severus'ün hükümdarlığında senato, başkente kendi ülkelerindeki lüksü ve nezaketi getiren doğulularla dolduruldu. Güzel konuşan ve parlak bir imgeleme yetisine sahip bulunan bu tutsaklar usta bir bilgiçlik perdesi altında dalkavukluklarını örttüler ve köleliği ilkesel hale indirgediler. Saray onları coşkuyla alkışlıyor, halk ise ilgi duymuyordu; özellikle, bu doğulular müâstebit hükümdarlık tezini savunurlarken edilgen bir baş eğmenin gerekliliğinden söz ediyorlar, aksi halde özgürlüğün getireceği kötülükleri sayıp döküyorlardı. Hukukçular ve tarih-

çiler de imparatorluk gücünün yalın bir temsilcilik olmadığını, senatonun da bütün hak ve yetkilerinden geri dönülmez bir biçimde - el çektiğini, ders olarak, okutuyorlar, imparatorun yasalara bağlı olmaması gerektiğini yineliyorlardı. Yine onlara göre, imparatorun keyfi istenci vatandaşların yaşantısı ve varlıklarına dek uzanmalı ve devleti kendi malı gibi kullanabilmeliydi (357). Bu hukukçulardan en ustaları, özellikle Papinianus, Paulus ve Ulpianus gibileri Severus sarayının prensleri döneminde yetişip açıldılar. Monarşi sistemine bağlı Roma hukuku, son doruğa varan yükselmesini ve olgunlaşmasını bu dönemde kazandı, denilebilir.

Severus'ün çağdaşları, onun saltanatı sırasında devletin ulaştığı gelişme ve getirdiği mutluluk nedeniyle kendisine tahtın yolunu açan kıyımlarını ve zorbalıklarını bağışlamşılardır. Sonraki kuşaklar ise, kurduğu düzenin ve örnek olmasının getirdiği kötü sonuçlara bakarak onu, Roma'nın çöküşünde başlıca etmen ve sorumlu olarak görmüşlerdir.

BÖLÜM VI

Severus'ün ölümü - Karakalla'nın zorbalığı - Macrinus'ün zorbalıkla ele geçirmesi - Heliogabal'ın çılgınlıkları - Aleksander Severus'ün erdemleri - Birliklerin Dağıtılması - Romalılarda Maliyenin Genel Durumu.

Doruğa çıkan yollar diktir ve yanları uçurumlarla çevrilidir. Bununla birlikte, çalışkan ve gayretli bir kimse bu tehlikeli yolda yürürken girişiminin güçlüğünde ve harcadığı güçlern gelişiminde durmadan yeni çekicilikler bulur. Ne var ki, tutkulu bir insanı, bir tahta sahip olmak bile tatmin edemez. Severus, bu üzücü gerçeği çok canlı bir biçimde anlamış oldu. Servet ve değerlilik onu karanlık bir durumdan çekip almış ve dünyanın en yüksek katına yükseltmişti. «Her şeyim var, gözümde hiçbir şeyin değeri yok» (358) diye haykırıyordu. Bir imparatorluğu ele geçirmek için değil de, onu elde tutabilmek için durup dinlenmeksizin çalışıp yorulmaktan sinirleri gergin bir halde, yaşlılığın ve hastalıkların etkisiyle beli bükülmüş, söylentileri duymaz (359), onurlanmalara doymuş bir halde bakışlarını yönlendirip üzerinde durduracağı bir kimse veya birşey göremiyordu. Hükümdarlık gücünü ailesi içerisinde sürekli hale getirme isteği tutkusunun tek amacı oldu ve kendinden gelecek ileriki kuşakların zaferinden başka hiçbir isteği kalmamıştı.

Hemen bütün Afrikalılar gibi, bu hükümdar da çok büyük gayretle kâhinlik ve büyücülük üzerinde boş araştırma ve incelemelere girişiyordu. Düşler ve fallar için büyük paralar harcamıştı; yıldızlar bilimi (Astroloji ilm-i nücum)ni çok iyi biliyordu. Zamanımız hariç, her zaman insan ruhu üzerindeki egemenliğini ilm-i nücûm denilen astroloji yürütmüştür. Severus ilk eşini, Galya'da Liyon savaşında komutanken kaybetmişti (360). Yeniden evlenmeye karar verince, alınyazısında mutluluk yazılı bir kimseyle yaşamını birleştirmek istedi. Ona, Suriye'nin Emese (Hums) kentinde, imparatoriçelik getirecek yıldız burcunda doğmuş bir genç kadını salık verdiler. Hemen onu arayıp buldurdu ve evlendi (361). Julia Domna (adı böyleydi) yıldızların kendisine vaadettiği geleceğe gerçekten değer ve hak kazanacak bir kadındı. Yaşlılığında bile güzelliğini korudu (362) ve kendi cinsindekilerde az bulunan düşünce düzeni ve ruh sağlamlığı gibi yaradılış zenginlikleriyle yaşamını sürdürdü. Büyük nitelikleri kocasının karanlık ve kıskanç karakteri üzerinde hiçbir izlenim ve etki yaratmadı. Oğlunun tahta geçmesinden sonra imparatorluğun başlıca işlerini yönettiği zaman da genç hükümdarın otoritesini pekiştiren bir dikkat ve özen gösterdi ve birçok kez de onun saçma sapan deliliklerini, ılımlı tutumuyla düzeltti (363). Julia edebiyatı ve felsefeyi başarıyle ve bu alanda ün salarak destekledi ve geliştirdi. Sanatları korudu, akıl ve ökelik (dehâ) sahibi kimselere dostluk gösterdi (364). Onun değeri, bu prensesi her bakımdan yetkin bir örnek olarak gösteren yazarlarca tanınmış ve dile getirilmiştir. Kuşkusuz, duydukları minnet duygusu onların gözlerini görmez hale sokmuştu. Gerçekten, tarihe karşı doğru davranmamız gerekiyorsa, namus ve iffetin imparatoriçe Julia için gözde bir erdem olmadığını da eklememiz lâzımdır (365).

Karakalla (366) ve Geta adındaki iki oğlan çocuk bu evlenmenin ürünüydü ve birgün dünyayı bunlar yöneteceklerdi. Severus ve uyruklarının yetiştiklerini görerek umutlara kapıldıkları bu taht dayanakları kısa zamanda yıkılıp bittiler. İmparatorun çocukları gençliklerini, nasılsa tahta geçeceklerini, ser-

vet ve talihin kendilerine her zaman yâr olacağına inanarak, tasarızlık içerisinde geçirdiler. Erdemli olmak için ne yetenekleri, ne de istekleri vardı. Küçük yaşlarından beri birbirlerine sönmez kin besliyorlardı. Denebilir ki nefretleri daha beşikteyken başlamıştı. Yaşları ilerledikçe bu duyguları da büyüdü ve bunun sürekli hale gelmesinde çıkarları bulunan saray adamlarınca kışkırtılarak daha ciddi kavgalara dönüştürüldü. Öyle ki, zamanla tiyatroları, sirkleri ve sarayları bile iki kardeşin yandaşlarınca duyulan umut ve korkunun etkisiyle ayrıldı. İmparator, bu hınç duygularını çocuklarından uzaklaştırmak için elinden gelen her şeyi yaptı. Zaman zaman öğütlerde bulundu ya da otoritesini kullandı. Onun gözleri önüne getirdiği parlak geleceği çocuklarının birbirine duyduğu mutsuz antipati karartıyordu, kendisine bu denli can yakarak ve yorularak mal ettiği tahtın kan batakları içerisine yuvarlanmasından korkuyordu. İki kardeşin arasında hiç ayrımlı hareket etmedi, ikisine de Augustus sanını ve kutsal Autonius adını verdi. Roma, ilk kez, üç imparator eliyle yönetildi (367).

Bu eşit kayra (lutuf) dağılımı ayrılık ateşini körüklemekten başka bir işe yaramadı. Karakalla, «hükümdarın büyük oğluyum» diye kendini beğenip üstün tutarken, Geta, alçak gönüllü davranmakla birlikte, askerlerin ve halkın sevgisini kazanma yollarını arıyordu. Acılara uğramış bir babanın ıstırapları içerisindeki Severus, iki oğlundan en zayıfı öbürün öldürücü darbeleri altında yok olacak, ama yok eden de sonradan kendi suçlarının cezasını çekecek diye, ilerisi için tahminlerde bulunuyordu (368).

Bu mutsuz koşullar sürüp gittiği sırada hükümdar, Britanya'da savaş başladığını, bu eyaletteki kuzey halkının başkaldırarak saldırıya geçtiğini haber aldı. Her ne denli Romalı komutanların düşmanı püskürteceğinden kuşkusu olmamakla birlikte, oğullarını sinir bozucu ve tutkularını körükleyici başkentten uzaklaştırmak, bu genç hükümdarları savaş ve devlet yönetimi işlerinde çalıştırarak olgunlaştırmak amacıyle çok değerli bir karara vardı. İlerlemiş yaşına karşın (çünkü altmış yaşını geç-

mişti) ve sedye ile taşınmaya onu zorlayan gut hastalığı olduğu halde, iki oğlu, saray adamları ve büyük bir orduyla bu uzak adaya gitti. Oraya varışından hemen sonra Hadrianus ve Antonius duvarlarını aşarak öteden beri askıda kalmış bulunan Britanya'nın tam fethini yapmak için tasarladığı plana uygun biçimde düşman topraklarında ilerledi. Hiç bir orduya rastlamaksızın adanın kuzey ucuna vardı. Ne var ki, Roma birliklerini durmadan rahatsız eden ve yanlardan, geriden saldırılarda bulunan Kaledonyalılar, öbür yandan şiddetli soğuklar, İskoçya'nın donmuş gölleriyle dağları arasındaki zorlu yürüyüşün yorgunlukları —söylendiğine göre— imparatorluğa elli binden çok askerin ölümüne mal oldu. Sonunda, durmadan yaptıkları saldırılar sonucu büyük kayıplara uğrayarak zayıf düşen Kaledonyalılar barış istediler, silahlarından bir kısmını ve topraklarından çok büyük bölümünü Romalılara verdiler. Başeğmeleri durumu kurtarmak içindi. Bunu karşılarındaki düşmanın korkusuyla yapmışlardı. Romalılar çekilir çekilmez, barbarlar boyunduruklarını attılar ve saldırılarına yeniden başladılar. Onların ele avuca sığmaz davranışları Severus'ün büyük öfkesine neden oldu. Kaledonya'ya bu kez, onları buyruk altına almak değil, köklerini kazımak üzere, barbar düzeninde savaşmaları için bir başka ordu göndermeye karar verdi. Bu kıyıcı ve kan dökücü tasarısını kurduğu sırada ölüm gelip çattı (369).

Dikkate değer olaylar bakımından az verimli ve sonuçları hiç de önemli olmayan bu Kaledonya savaşı ilgimizi çeker nitelikte değil gibi görülecektir. Ne var ki, büyük bir olasılıkla, Severus'ün burasını alması eski Bretonlar tarihinde ya da öyküsünde en parlak döneme rastlamaktadır, diye düşünülebilir. Çağımızdaki bir yazar, bu uzak zamanlarda yaşayan ozan ve kahramanların büyük başarılarını ve ünlerini bize iletmiş bulunuyor. Denildiğine göre, o sırda Kaledonyalılara Fingal komuta ediyordu. Severus'ün çok büyük kuvvetine karşı bu komutan meydan okudu ve Karum (Carum) kıyılarında bir utku kazandı ki sonunda *Cihan kralının oğlu Karakul, tabanları yağlayarak kaçtı* ve canını zor kurtardı (370).

İskoçya tarihi her zaman için birtakım bulutlarla kaplı kalmıştır ve zamanımıza değin yapılmış en verimli araştırmalar bile bu bulutları tam olarak dağıtamamıştır (371). Ama biz kendimizi, Fingal denilen bir kimsenin olduğu ve Ossian'ın renkli koşuk ve ezginleriyle dağları çınlattığı imgesinin keyfine kaptıralım. Ve bu çekici imgelemelerin, bir filozof için ilginç bir görünüm olan rakip halkların konum ve törelerinin çarpıcı bir karşıtı olduğunu kabul edelim. Severus'ün yatıştırılmaz öç duygusu, Fingal'in soyluluğu ve yüce gönüllülüğüle, Karakalla'nın alçak ve kanlı karakteri, Ossian'ın mertliği, parlak dehası, tatlı duyarlılığıyla karşılaştırılırsa; ve imparatorun sancaklarını izlemeye kendilerini korku ya da çıkarın zorladığı paralı askerlerin karşısına Morven kralının çağrısına koşarak gelen bağımsız savaşçıları koyarsak; kısaca, bir yanda doğadan esinlenen Kaledonyalıların özgürlüğü, masumluğu ve parlak erdemleri, öbür yanda ise, soysuzlaşmış Romalıların köleliği, ahlak bozukluğu ve cinayetleri düşünürsek terazinin kefesinin daha uygar olan ulusun lehine ağır basmadığını görürüz.

İmparatorun bozulan sağlığı ve son hastalığı Karakalla'nın tutkusunu alevlendirdi. Saltanat sürme isteğiyle kudurmuş hale gelen bu genç, imparatorluğun paylaştırılması için sabırsızlıktan kendi kendini yiyordu. Son günlerini yaşamakta olan babasının gün sayısını azaltmak için hâin bir tasarı hazırladı ve birlikler arasında ayaklanma girişimlerini dürtükledi (372). Entrikaları boşa gitti. Yaşlı imparator, Markus Aurelius'un körü körüne acıma duygusundan dolayı onu kınardı ve onun bir adaletli kararıyla Romalıları değersiz oğlunun zulmünden kurtarabileceğini o zamanlar söyler ve eleştirirdi. Şimdi, aynı hal ve koşullar içerisinde kendisi bulunduğu halde, hükümdarların kalbndeki baba sevgisinin bir yargıcın katılığını nasıl boğduğunu anlıyordu. Onunla konuşuyor, korkutuyor ama bir türlü cezalandıramıyordu. Ruhunda ilk kez acıma duydu ve bu duyarlılığı, ona yüklenecek öbür bütün zulüm ve kötülüklerinden daha uğursuz ve kahredici olarak imparatorluğun üzerine çöktü (373).

İçindeki düzensizlik, hastalığının acılarını artırıyordu. Bütün kalbiyle ölümü istiyordu. Bu sabırsızlığı, mezara götüren yolu çok kısalttı. Yaşamının altmış altıncı ve parlak, mutlu bir saltanatın onsekizinci yılında, Yorck'da son soluğunu verdi. Son söz olarak da oğullarını orduya salık verdi ve onlara tam bir birlik içerisinde yaşamaları için övgülü öğütlerde bulundu. Severus'un verdiği son dersler genç prenslerin bir kulağından girip öbüründen çıktı. Zaten, dinlerken en küçük bir dikkat bile göstermemişlerdi. Yeminlerine bağlı kalan askerler ise, öldüğü halde kendisine saygı duymayı sürdürdükleri bir şefin otoritesini dinlediler ve Karakalla'nın ısrarlı isteklerine karşın, iki kardeşi birden Roma imparatoru ilân ettler. Yeni hükümdarlar Kaledonyalıları rahat bırakarak başkente döndüler, babaları için dinsel törenleri yaptırdılar ve kendilerinin meşrû hükümdarlar olarak tanınması için gerekli olan senato'nun, halkın ve eyaletlerin onayını aldılar. Derece bakımından büyük kardeşe daha çok saygınlık tanınıyor gibi bir hava verildiyse de, imparatorluğun yönetiminde her ikisi de eşit ve bağımsız davranarak yönetime giriştiler (374).

Bu tür bir yönetim tutumu, birbirini çok seven iki kardeş bile olsa, onların arasında da anlaşmazlık nedenleri çıkarabilir ve geçimsizlik yaratabilirdi. Birbirlerine karşı güvensizlikle dolu ve hiçbir biçimde anlaşmak istemeyen, hınç içerisindeki iki hasmın birlikte bulunduğu bir yönetimin uzun süre ayakta durabilmesi olanaksızdı. İkisinden birinin saltanatta kalması, öbürünün ortadan kalkması gerekiyordu. Her biri, karşı tarafın zehiri ve kılıcından korunmak için en sıkı önlemleri alıyordu. Galya'yı ve İtalya'yı süratle geçmişlerdi. Bütün bu yolculuk sırasında ne aynı masada yemek yemişler, ne de aynı çatı altında uyumuşlardı. Bu tutumlarıyla da, geçtikleri eyaletlerde kardeş düşmanlığının çirkin görüntüsünü sergilemiş oldular.

Başkente gelince, imparatorluk sarayının kapladığı geniş alanı hemen bölüştüler (375). Kendilerine ayrılan kısımlar arasındaki bütün iletişim ve ulaşım kesildi. Kapılar ve geçitler sağlamlaştırıldı ve buraları bekleyen nöbetçiler, kuşatılmış bir

kentteki nöbetçiler gibi tetikte tutuldu. İmparatorlar, ancak acı çeken annelerinin de hazır bulunduğu ve herbiri, elleri silahlarının kabzasında kalabalık askeri birliklerce çevrili oldukları halde meydanda görünebiliyorlardı. Büyük törenlerde bile, sarayda olağan hale gelen iki kardeş arasındaki düşmanlık duygusu güç örtülebiliyordu (376).

Devleti içinden kemiren bu iç savaşım sürüp giderken, her iki hükümdara da elverişli gelebilecek bir plan önerildi. Aralarında anlaşma olanaksız bulunduğuna göre, çıkar ve yararlarını ayırmaları ve imparatorluğu bölüşmeleri gerekiyordu. Anlaşmanın koşulları titizlikle saptandı. Buna göre, büyük kardeş sıfatıyla Karakalla'ya Avrupa ve Batı Afrika bölgeleri kalacak, Asya ile Mısır'ın hükümdarlığı ise kardeşine bırakılacaktı. Geta, hükümdarlığı için başkent olarak, büyüklük ve zenginlik bakımlarından Roma'yı aratmayacak olan İskenderiye'yi ya da Antakya'yı seçebilirdi. Trakya Bosforu'nun iki kıyısında yerleştirilecek ordular rakip hükümdarlıkların sınırlarını koruyacaklardı. Buna göre, Avrupa'da doğmuş senatörlerin Roma'daki imparatoru tanımaları gerekecekti. İmparatoriçenin gözyaşları bu tasarıyı bozdu; onun düşüncesi bütün Romalıların kalbini etkilemişti: bunca uluslardan oluşan büyük imparatorluk kütlesi zamanla ve devlet siyasasıyla o denli perçinleşmiş ve kaynaşmıştı ki, onu ikiye ayırabilmek için ancak tanrısal bir gücün işe karışması gerekirdi. Çıkacak bir iç savaşın neden olacağı parçalanmaları hemen onarmak olası değildi. Bunun için Romalıların korkmakta hakları vardı. İmparatorluk bölünecek olursa, o güne dek en güçlü ve en sağlam temeli oluşturan birlik yok olacak ve bu temel üzerinde oturan imparatorluk yapısı da çökecekti (377).

İki hükümdar arasında tasarlanan anlaşma sonuçlanmış olsaydı, Avrupa bölümündeki hükümdar Asya'dakini hemen ele geçirecekti. Ne var ki, Karakalla, cinayet silahıyle, daha kolay yoldan bir utku (zafer) kazandı. Annesinin yalvarmalarını kabullenir göründü ve imparatoriçe Julia'nın saraydaki dairesinde kardeşiyle görüşmeye razı oldu. İmparatorlar anlaşma ve

barış görüşmeleri yaptıkları sırada barbar Karahalla'nın gizlediği askerler birden göründüler ve kılıç elde, zavallı Geta'nın üzerine çullandılar. Julia, onu boş yere bu darbelerden korumaya çalıştı; katillerin önüne dikildi, oğlunu sevecenlikle kollarının arasına aldı, elinden yaralandı ve baştan ayağı Geta'nın kanıyla bulandı. Bu sırada öbür acımasız oğlunu da görüyor ve askerleri suça kışkırttığına da tanık oluyordu (378).

Bu büyük kıya (cinayet) nın işlenmesinden sonra, Karakalla büyük korkuya kapıldı ve tek barınağı olarak pretoryenlerin kışlasına sığındı. Koruyucu tanrı heykellerinin ayaklarında secdeye kapandı (379). Askerler, onu kadlırınaya ve avutmaya çalıştılar. Karakalla, sık sık kesilen ve ruhundaki şaşkınlığı açığa vuran konuşmasında onlara çok büyük bir tehlikeyi savuşturmuş olmanın mutluluğu içinde olduğunu söyledi. Düşmanının hâince niyetlerini önceden öğrendiğini ve ancak kendisine bağlı pretoryenleriyle birlikte yaşayıp birlikte ölmeye kararlı bulunduğuna onları inandırma yolunu tuttu. Askerler zaten Severus'un oğlu olduğu için onu sayıyorlardı. Hoşnutsuzluk mırıltılar biçimine dönüşerek yok oldu. Karakalla, babasının pek büyük hazinelerini onlara dağıtarak haklılığına kendilerini inandırmasını bildi. Hükümdarın gücü ve güvenliği için yalnızca askerlerin onu desteklemesi yeterli oluyordu. Onların imparator için belirttikleri oya senato baş eğiyor ve bağlı kalıyordu. Bu yumuşak başlı meclis, güç karşısında hemen her şeyi onamaya hazır duruyordu. Karakalla ise, halkta uyanan ilk ters tepkileri yatıştırmak istediğinden kardeşinin anısına saygı gösterdi ve Roma imparatorlarına gösterilen bütün onurlandırıcı davranışları onun anısına gösterdi (380). Geta'nın alınyazısından dolayı kendisine acıyan ileriki kuşaklar onun kusurlarını araştırmamışlardı. Biz bu genç hükümdarda, kardeşinin ihtirasına kurban olmuş masum bir ruh görmekle beraber, aynı aşırılıklara kalkışabilmek için (istemek)'ten çok (yapabilme)'nin daha gerekli olduğu konusunu kavrayamamış olmasına dikkati çekmek isteriz.

Karakalla'nın işlediği cinayet cezasız kalmadı. Ne işlerle

uğraşmalar, ne zevk ve eğlenceler, ne de çevresindeki dalkavuklar, duyduğu suçluluktan doğan duyunç (vicdan) acısını yok edemedi. Babasının çatık kaşlı yüzü ve Geta'nın kanlı hayali sık sık gözlerinin önünde beliriyordu. Sanki birdenbire mezarlarından çıkacaklarmış gibi geliyordu ona. Sitemlerini ve korkunç tehditlerini bütün varlığıyla duyuyordu (381). Bu görüntüler ve algılamalar, işlediği suçun ağırlığını ona iyice anlatmış olmalıydı. Saltanatı sırasında göstereceği erdemli davranışlar, o cinayetin bir zorunluluk olduğunu tanıtlamalıydı. Ne var ki Karakalla'nın pişmanlığı kendisine işlediği cinayeti ve katledilen kardeşiyle ilgili her anıyı anımsatan bütün nedenleri ortadan kaldırma yolunu seçmesini sağlamaktan başka sonuç vermedi.

Senato'dan saraya dönüşünde annesini, soylulukları ve değerlilikleriyle saygıdeğer olan ve hepsi de yaşamının ilkyazında yok edilmiş bir hükümdar için ağlaşan birçok hanımefendinin sarmış olduğunu gördü. Kızıp köpüren imparator onları da aynı alınyazısına uğratmakla tehdit etti. Markus Aurelius'ün kızlarından sonuncusu olan Fadilla, zalimin buyruğuyla öldürülen ilk kurban oldu. Mutsuz Julia, gözyaşlarını durdurmaya, hıçkırıklarını kesmeye ve katili sevinç ve onaylama gösterileriyle kollamaya kendini zorladı. Söylendiğine göre, doğruluğu araştırılmadan ileri sürülen bahanelerle kadın ve erkek olmak üzere yirmibin kişi, Geta'nın dostları oldukları için öldürüldüler. Mutsuz yargı, ferman biçiminde, Geta'nın muhafızlarına ve azaltılarına, onun adına hükümdarlık naipliğini yüklenmiş olanlara, keyif ve eğlence arkadaşlarına da tebliğ edlidi. Ordu'da ve eyaletlerde Geta'nın görevlendirdiği tüm insanlar da aynı sona uğradılar. Onlarla birlikte «adamları» diye korunmuş kimseler bile bu (son)'dan kurtulamadılar. Bütün bunların dışında, Geta ile en küçük bir ilişkisi olmuş bulunmak, onun yalnızca adını ağzına almak bile, Devlete karşı işlenmiş suç olarak yeterli sayılıyordu (382). Yersiz olarak yapılan bir nükte, Pertinaks adlı hükümdarın oğlu Helvius Pertinaks'ın yaşamına mal oldu (383). Thraseas Priscus'un tek suçu, ünlü bir aileden gelmesi ve öz-

gürlük aşkının bu ailede soydan geçme (irsî) bir nitelik gibi olmasıydı (384). Bu denli kan döküldükten sonra, artık suç bulaştırmanın sesi de kesildi. Bir senatör, yönetimin gizli düşmanı olmakla suçlandırıldığı zaman imparator, genellikle onun sahip olduğu birtakım malları ve hangi erdemiyle tavsiyeye değer bulunduğunu öğrenmekle yetiniyordu. Bu ilkeyi böylece koyan Karakalla bundan çok zâlim sonuçlar çıkarmak için yararlanıyordu.

Bu denli suçsuz insanların öldürülmesi, bu kurbanlar için sel gibi göz yaşı döken aileleri ve dostları arasında büyük acılar yaratmıştı. Praetorium başkanı olan Papinianus'un ölümüne, büyük bir kıyım ve musibete uğranılmışçasına acı duyuldu ve gözyaşı döküldü. Severus'ün son yedi yıllık bölümüne rastlayan saltanat döneminde, bu ünlü hukukçu devlet örgütünde başta gelen görevini sürdürmüş, ussal yorum ve önerileriyle imparatorun adalet ve ılımlılık davranışlarında attığı adımları, rehberlik ederek, düzenlemişti. Onun bilgi, yetenek ve erdemlerini çok iyi bilen Severus, ölüm döşeğinde imparatorluğun gönencini sağlamak yolunda gözetimde bulunmasını ve oğulları arasındaki birliğin sürdürülmesinde yardımcı olmasını ondan yalvararak istemişti (385).

Papinianus'un yüce gönüllülükle gösterdiği çabalar, Karakalla'da babasının bu yardımcısına karşı zaten duymakta olduğu şiddetli kini büsbütün ateşlemekten başka bir şeye yaramadı. Geta'nın öldürülmesinden sonra ünlü hukukçu, iyi hazırlayacağı bir konuşmada, bütün yetenek ve dil uzluğu (belâgat)' unu kullanarak o korkunç cinayetin savunmasını yapma buyruğunu aldı. Papinianus, müstelit hükümdarın buyruğunu dinlemeyi reddetti: «Kardeş katili olmak onu haklı göstermekten yeğdir» dedi ve onurunu kaybetmektense yaşamını yitirmeyi yeğleyen ünlü hukukçunun soylu yanıtı böyle oldu (386). Halbuki filozof Seneca buna benzer bir halde Agrippina'nın katili ve oğlu'na kalemini satmış, senato'ya kendi adıyla yazmış ve yüzü kızarmamıştı) (387). Saray entrikaları, en önemli devlet işleri ve hukuk sorunlarıyla mevzuat karmaşası arasında te-

miz ve lekesiz kalmış bu denli gözüpek bir erdemli ruh, Papinianus'un fiziksel ölümünün üzerine çok parlak bir ışık tutmakta ve onun büyük değerini bütün yüzyıllarda, hukukçuluğunun ölmezliği içerisinde, sürdürmektedir (388)

Cumhuriyetin yıkılmasından sonra, iyi yönleri etkin olan ve kötü yönleri kendileri için zararlı olmayan hükümdarlarla yönetilmek Roma halkına ağır gelmedi, aksine onlar için bir avunma nedeni oldu. Augustus, Trajanus, Hadrianus ve Markus Aurelius, imparatorluk ülkelerini gezip gördüler. Her yanda yaptıkları bu gezilerin ardından dirlik düzenlik de geliyordu. Çok zamanlarını Roma'da ya da bu kentin dolaylarındaki yerlerde geçiren Tiberius, Neron ve Domitianus ise zulümlerini yalnızca senato'ya ve Roma şövalyelerine karşı kullandılar (389). Karakalla, herkese ve her şeye karşı savaş açtı. Geta'nın ölümünden bir yıl kadar sonra başkenti terketti, bir daha oraya dönmedi. Saltanatının geri kalan yılları süresince, bütün imparatorluğu, özellikle Doğu'yu dolaştı. Her eyalet, sırasıyla onun yağmalarına ve zulümlerine sahne oldu. Bütün yaptıklarını izlemek zorunda kalan senatörler, her gün yeni kaprislerini karşılamak için çok büyük sayıda paralar harcıyorlar ve bu paralar Karakalla tarafından —beğenilmeyerek— muhafızlarına aktarılıyordu. Her kentte görkemli tiyatrolar ve saraylar yaptırıyorlar ve bunlar, imparatorlarca ya görülmeye bile değer bulunmuyor, ya da onun buyruğuyle hemen yıktırılıyorlardı. En varlıklı yurttaşların malları ellerinden alınıyor ya da büyük para cezalarına çarptırılıyorlar ve yoksul hale sokuluyorken, bütün ulus ağır vergi yükleri altında eziliyordu (390). Çok önemsiz bir saygısızlığı bahane eden imparator, Mısır'da İskenderiye halkının tümünü ölüme mahküm etti. Serapis tapınağının güvenli bir bölümünde, barbarca bir zevkle, binlerce insanın öldürülmesine emir veriyor ve bu öldürmeleri seyrediyordu. Öldürülen bu yerli ve yabancı mutsuz kimseler için ileri sürülen ne bir suç ne de bir neden vardı. Senato'ya yazdığı yazıda kaskatı ruhuyle, bu büyük kenttəki halktan öldürülenler

gibi kaçmış olanların da aynı cezaya değer olduklarını bildiriyordu (391).

Severus'ün özenli eğitimi oğlunun üzerinde hiçbir sürekli etki yaratamamıştı. Karakalla, imgeleme ve dil uzluğu (belâgat) ile birlikte sağduyudan da yoksundu (392). Bu hükümdarda insanlık adına hiçbir şey yoktu. Durmadan «bir hükümdar askerlerinin sevgisini kazanmalıdır; geri kalan uyrukların hiç önemi yoktur» derdi (393). Bütün saltanatı süresince bu tehlikeli ve bir zalim hükümdara pek yaraşan uzsöz (vecize)'ünü yerine getirdi. İhtiyarlılık, babasının haracamalarına sınırlar koyardı. Kesin bir otorite, her zaman birliklerine karşı duyduğu acıma hissini etkilerdi. Oğul ise, büyük hazineleri saçıp savurmaktan gayri bir politika tanımadı. Körükörüne savurganlığı ordunun ve imparatorluğun yitip tükenmesine yol açmış oldu. O zamana dek kışla disiplini içinde yetişen savaşçılar, kentlerin lüks yaşantısında güçlerini kaybettiler. Ödemelerin ve ulûfelerin çoğalması, orduyu zenginleştirme pahasına vatandaş topluluğunun yoksullaşması sonucunu doğurdu (394). Askerleri, barış zamanında alçak gönüllü halde tutan ve savaş sırasında vatanı savunacak hale ulaştıran nedenin onurlu bir yoksunluk olduğu bilinmiyordu. Sarayında kendini beğenmiş ve yüksek gören Karakalla, askerleriyle birlikte olduğu zaman simgelediği makamın onurunu unutuyordu. Onların saygısız tutumlarını cesaretlendiriyor, bir komutanın temel görevlerini savsıyarak, basit bir erin tutumunu ve tavırlarını takınmakta sakınca görmüyordu.

Karakalla'nın tutumu ve karakteri ona, uyruklarının ne sevgisini ne de değer vermesini sağlıyacak nitelikte değildi. Kusurları ordu için yararlı olduğu sürece herhangi bir ayaklanma tehlikesinden korku duymadı. Kıskançlık ve hasetinden meydana gelen gizli bir fesat hareketi onun için felâket getirdi. Praetorium yönetimi iki bakan (ministre) eliyle yürütülüyordu. Değerli bir asker olan Adventus, henüz deneyim sahibi olmamakla birlikte, askerlik işleri ona bağlı bulunuyordu. Sivil yönetim alanı ise, devlet işleri üzerine ünlü ve yetenekli bilgisiyle tanınmış olan Opilius Makrinus'ün eline bırakılmıştı. Tutumu

da müstebit hükümdarın keyfine göre değişiklik gösteriyordu. Yaşamı, küçük bir kuşku ya da ufak bir koşul değişikliğine bağlıydı. Geleceğe ilişkin bilgileri vermekle ünlü Afrikalı bir adam, durup dururken, şöyle bir haberi ortaya attı! Makrinus ile oğlu bir gün Roma imparatoru olacaklardı. Bu sözün gürültüsü hemen eyaletlere yayıldı. Bu peygamber zincire vurulup başkente gönderildiği zaman da, valinin huzurunda aynı şeyleri söyledi. Karakalla'nın *ardılları*'nı araştırmakla görevlendirilmiş olan bu yüksek dereceli devlet adamı, o sırada Suriye'de bulunan hükümdara bu kehâneti iletti. Devlet postaları üzerinde gösterilen bütün önlem ve dikkatlere karşın, Maksinus'ün bir dostu, içinde bulunduğu tehlikeyi ona bildirmenin yolunu buldu. İmparator, Roma'dan gelen mektupları aldığı sırada bir koşu arabasını sürüyordu. Onları açmadan praetorium başkanına verdi, açmasını ve gerekenleri yaparak çok önemlileri varsa kendisine raporla bildirmesini söyledi. Makrinus, kendisini tehdit eden durumu mektuptan öğrenmiş oldu. Fırtınanın yönünü saptırmaya karar verdi. Küçük rütbedeki subayları kışkırttı. Bunlar, durumlarından pek memnun değillerdi; özellikle yüzbaşılıktan yukarı çıkamamış gözü pek subay Martial'den yararlandı. İmparator Carrhes'de ünlü bir Ay tapınağında hacı olmak üzere Edesse (Urfa)'ye gidiyordu. Kendisine bir süvari birliği eşlik ediyordu. Yolda kısa bir mola vermiş ve muhafızlar da, saygı gereği olarak kendisinden biraz uzaklaşmışlardı. Martial yaklaştı ve onu hançerledi. Katil hemen İskitli bir muhafızın oku ile öldürüldü. İşte, insanlık onuru için leke olan bir canavarın sonu böyle oldu. Karakalla'nın saltanatı, Romalıların ne denli sabırlı oldukları hakkında bize bir kanı verebilir (395). Kendisine çok şey borçlu bulunan askerler onun kusurlarını unuttular, yalnızca kendilerine saçtığı bol paraları düşünerek, senato'nun ve dinin saygınlığını bir yana atıp Karakalla'yı tanrılar arasına koymaya senatörleri zorladılar.

Bu kutsallaştırılan yaratık, insanlar arasında yaşadığı sırada hayranlık duymaya değer biricik kahraman olarak Büyük İskender'i görüyordu. Karakalla, Asya fatihinin adını almış ve

onun gibi giyinmiş, muhafızlarını Makedonyalılardan oluşturmuş, Aristo'nun öğretililerine zulmetmiş ve çocukca bir istekle, yalnızca utku ve erdem için bir duygu beslediği söylentisini yaymaya çalışmıştı. Nerva savaşından ve Polonya'nın işgalinden sonra Charles XII, her ne kadar İskender'in iyi niteliklerinden hiçbirine sahip değilse bile, Filip'in oğlundaki gözüpeklik ve gönül yüceliğine sahip olmakla övünebilirdi. Ama Geta'nın katili, yaşamının tüm davranışlarında Makedonya kahramanıyle en ufak bir benzeyiş içerisine girememiştir. Onunla karşılaştırılabilmek istenirse, (396) ancak kendisinin ve babasının dostlarından çok büyük sayıda kimsenin kanını dökmüş olması dolayısıyla akıttığı kan yüzünden bir benzerlik kurulabilir.

Karakalla'nın çöküşünden sonra zayıf ve uzakta bulunan senato'nun kararına başvurma gereği duyulmadı. Yalnızca asker birlikleri dünyaya bir efendi verdiler. Önceden ordunun seçimi askıda kalmıştı. Herkesin oyunu üzerinde toplayacak nitelikte, seçkin bir kişiliğe ve soylu bir aileye sahip kimse ortaya çıkmadığı için, imparatorluk üç gün süreyle başsız kaldı. Pretoryen muhafızlarının etkisiyle o birliklerin komutanları umuda kapıldılar. Bu korkulu insanlar, taht sahipsiz kalınca onu elde etme hakkının kendilerinde olduğuna inanıyorlardı. Bununla birlikte, eyalet beylerinin en eskisi olan Adventus, tacın parıltısıyla gözlerini kamaştırmadı. Askerler Makrinus'ün acı çekiyormuş gibi yapmacığına kanmakla birlikte onu sevmiyor ve kendisine saygı duymuyorlardı. Gözlerini çevrelerinde gezdirerek başka bir aday araştırdılarsa da sonunda yine onun üzerinde karar kıldılar; çünkü aşırı para vaadleri ve sonsuz hoşgörüsü birliklerin büyük ilgi ve hevesini sağlamıştı. Tahta geçişinden az zaman sonra Makrinus, oniki yaşındaki oğluna imparator ünvanını verdi ve halkın nazarında çok değerli olan Antonius adını ona taktı. Umuluyordu ki, genç prensin sevimli yüzü, ve taç giyme nedeni bahanesiyle verilen olağanüstü bahşiş ve harcamalar ordunun desteğini sağlar ve tahtın güvenini koruyabilirdi.

Senato ve eyaletler, askerlerin seçimine alkış tuttular ve

onu onamak için sabırsızlandılar. Karakalla'nın ardılındaki erdemli nitelikleri yadsımak söz konusu değildi. Kendisinden tiksinilen bir zalimin beklenmeyen çöküşü her yerde sevinç ve sürpriz taşkınlıklarına neden oluyordu. Bu ilk hareketler geçince Makrinus'ün niteliği ciddi bir araştırma konusu oldu ve keskin eleştirilere uğradı. Her şeyden önce ordunun acelesi doğru bulunmadı. O güne değin imparator seçimi ulusun en güçlü meclisden geçirilmişti. Senato'nun tüm varlığıyle kullanılmamış olan hükümdarlık gücü ancak kendi üyelerinden birini vekil yaparak ona kullandırılıyor gibi bir yöntem ve gelenek oluşmuştu. Sürekli bir uygulama ile desteklenmiş bu gelenek, anayasal düzenin temel ilkelerinden biri sayılıyordu. Makrinus ise senatör değildi (397). Praetorium profeliğinden birdenbire yükselme, asıllarının nereden geldiği sorusunu gündeme getiriyordu. Şövalyeler ise bu çok önemli yere her zaman sahip olmuşlardı. Bu yer onlara en ünlü patricius'lerin yaşamı ve varlığı üzerinde keyfe bağlı bir otorite sağlıyordu. İmparatorlukta, çok eski soylu ailelerden gelen ve kişisel değerlilikleri imparatorluk erguvanının gözlerini parıldatabilecek çok sayıda ünlü senatör varken, hiçbir soyluluğu olmayan ve göze çarpan hiçbir hizmetten ötürü ün kazanmamış bulunan bir insanın başına dünyanın en büyük tacının konduğunu tiksinti duymadan görmek olası değildi (398). Makrinus'ün karakteri büyük ve öfkeli bir kütlenin doymak bilmez gözleri önüne serilince onda birtakım suçların ve çok sayıda kusurun da meydana çıkarılması kolaylaşmış oldu. Yardımcılarının seçiminde haklı eleştirilere uğradı. Halk, olağan içtenliğiyle, hükümdarının kayıtsızlığa varan yumuşaklığından ve de aşırı sertliğinden şikâyet etmeye başladı (399).

Tutku, Makrinus'ü yüksek bir oruna çıkarmıştı ama orada tutunmak zordu, ve aşağı inebilmek, gerçek bir ölüme uğramaksızın, olası değildi. Saray entrikaları içerisinde beslenmiş ve yaşamının ilk yıllarında kendini işe kaptırmış olan bu hükümdar, buyruğu altındaki kendini beğenmiş ve disiplinsiz askerlerin karşısında ürpertiler geçiriyordu. Savaş üzerine hiçbir bil-

gisi yoktu. Onun gözüpekliğinden bile kuşku duyuluyordu. Gizli kalan suçluluğu meydana çıkmış oldu. Askerler arasındaki söylentiye göre Makrinus, önceline karşı düzenlenmiş entrikada ortaktı. İkiyüzlülüğünün alçak yönü, cinayetin şiddetini artırıyor, kin ve nefreti iki katına çıkarıyordu. Birlikleri ayaklandırmak ve kızgınlıklarını kırbaçlamak için eski disiplinlerini geri getirme girişiminde bulunulması yeterliydi. Alınyazısı, imparatoru o denli kasırgalı bir dönemde tahta oturtmuştu ki, reform gibi güç ve sevimsiz bir işi yapmak zorunluğu ile karşı karşıya kalmıştı. Karakalla'nın savurganlığı, onun ölümünden sonra devleti sarsan bütün kötülüklere kaynaklık etmişti. Kendi tutumunun doğal sonuçları üzerinde düşünmesi olası olsaydı, ardıllarına bıraktığı yıkımların üzücü görüntüsü o değersiz zalim Karakalla için belki de yeni keyiflenme nedeni olurdu.

Makrinus, vazgeçilmez duruma gelen bir reform üzerinde ağzını çok sıkı tuttu: aldığı önlemler, görünüşte devletin yaralarını sarmak ve Roma ordularına, eski güç ve etkinliğini vermek gibi çabalar biçiminde oldu. Eski askerlere Karaballa'nın verdiği tehlikeli çıkarlara ve saçma sapan ödemelere dokunmamaya zorunluk duydu, yeni askerlere ise Severus'ün daha ılımlı düzenlemelerini uygulamayı uygun buldu, onları yavaş yavaş ılımlılaşmaya ve söz dinlemeye alıştırdı (400). Düzeltilmesi olanaksız bir yanlışlık bu akıllıca planın hayırlı etkilerini yoketti. Eski imparatorun Doğu'da topladığı büyük orduyu değişik eyaletlere göndererek dağıtmak yerine Markrinus, tahta çıkışını izleyen kış aylarında onu Suriye'de bıraktı.

Lüksün ve yan gelip yatmanın hüküm sürdüğü bir kışla yaşamının keyif ve zevkleri içerisinde askerler sayılarının ve güçlerinin büyüklüğünü ve korkunçluğunu görerek savlarını dile getirdiler ve yeni bir ayaklanmayı tasarladılar. Onurlandırıcı ayrıcalıklara karnı tok olan eski askerler, imparatorun attığı ilk adımlardan reform kokusu alıyorlardı. Yeniler ise, gitgide daha sertleşen disipline karşı nefret duyuyor ve alacakları ödülün, hasis olduğu söylenen hükümdarca daha da azaltılacağından korkuyorlardı. Mırıltıları ayaklanma nâraları iz-

ledi. Birliklerin hoşnutsuzluğuna işaret sayılabilecek birtakım küçük kıpırdanmalar genel bir ayaklanmayı haber veriyordu. Bu yolda hazır duruma gelen ruhlar için fırsat kısa zamanda doğdu.

İmparatoriçe Julia talihin bütün cilvelerini görmüş ve yaşamıştı. Sönük ve silik bir yaşamdan, sanki en yüksek rütbeye en büyük acıları çekmek için yükselmişti. Bir oğlunun ölümü için ağlamaya, öbürünün yaşamında acı çekmeye mahkûm olmuştu. Karakalla'nın uzun süredenberi beklediği korkunç sonu, bir anne ve bir imparatoriçe olarak Julia'nın duygululuğunu tüketmişti. Severus'ün dul eşi için tahtı ele geçirenin gösterdiği saygıya karşın bir imparatoriçenin herhangi bir uyruk durumuna indirgenmiş olması kendisine ağır gelmişti. Kısa bir süre sonra Julia, kendini öldürerek acılarına ve yadırgadığı aşağılık duygusuna son verdi (401) Kız kardeşi Julia Moesa, Antakya'yı ve sarayı terketme buyruğunu aldı. Yirmi yıllık saygınlığın ürünü olan çok büyük bir varlıkla Hums kentine çekildi. Bu prenses orada, ikisi de dul olan ve herbirinin bir oğlu bulunan kızlarıyla yaşamaya başladı. Kızlarının adları Sovemias ve Mamme idi.

Sovemias'ın oğlu Bassianus, büyük güneş râhibinin yüce görevlerini yapıyordu. İhtiyatlılık ya da boş inanç bu genç Suriyeliyi etkisi altına almışsa da ona tahtın yolunu da açmıştı. O sıralarda Hums surlarının yanıbaşında bir lejyon ordugâh kurmuştu. Kışı çadırlarda geçirmeye zorlanmış birlikler bu eziyetlerin yükünü güçlükle taşıyorlar, Makrinus'ün disiplinini zulüm diye niteliyorlar ve öç almak için yanıp tutuşuyorlardı. Kalabalık gruplar halinde güneş tapınağına gelen askerler o genç başpapazın zarif hareketlerini ve sevimli yüzünü saygıyla karışık bir memnunlukla seyrediyorlardı. Onda, anısını taparcasına sakladıkları Karakalla'nın çizgilerini görüyor ve sanki eskiden beri tanıyormuş gibi oluyorlardı. Düzenbaz Moesa, onlarda doğan sevgi ve ilgiyi gördü, bundan yararlanmasını bildi. Kızının adını kötüye çıkarmaktan yüzü kızarmayon bu kadın, torunu Bassianus'un babasının son imparator olduğu haberini yay-

dı. Dağıtıcılarınca ödenen çok büyük paralar her tür karşı koymayı ortadan kaldırdı, dere gibi akan bu ödüller, Karakalla ile Bassianus arasındaki yakınlığı, hiç değilse benzerliği tanıtlamış oldu.

Genç Antoninus (çünkü bu saygıdeğer adı almış ve onu kirletmişti) Hums'daki askerlerce imparator ilân edilince, doğuştan kazandığı hakları değerlendirmeye karar verdi ve, babasını öldürenlerden öcünü almak, birlikleri baskıdan kurtarmak için silaha sarılmış bulunan bir prensin bayrağı altında toplanmaya bütün askerleri, buyruk verircesine, çağırdı (402).

Büyük bir dikkatle hazırlanmış girişimi gereği gibi yürüten kadınların ve hadım ağalarının ötesinde Makrinus korku ile köksüz bir güvenlik arasında bocalayıp duruyordu. Kesin bir kararlılıkla harekete geçerek, uyanan bu fitneyi henüz büyümeden bastırabilirdi. Kararsızlık nedeniyle Antakya'dan ayrılamadı. Suriye'de kurulu geçici ve sürekli ordugâh ve kışlalarındaki bütün birliklerde başkaldırma hareketi uyanmıştı. Birçok müfrezeler, subaylarını öldürmüşler, başkaldıranlara yeni katılmalar sağlamışlardı (403). Gecikmiş ödüllendirmelerin ve askersel ayrıcalıkların hemen yerine getirilmesiyle ayaklananların bu işten vazgeçeceğini uman Makrinus, kendi karakterinde ve yönetimindeki zayıflık nedeniyle umduğunu elde edemedi.

Sonunda, imparator, rakibiyle karşılaşmak için Antakya'dan çıkmaya karar verdi. Büyük bir istekle ayaklanan karşı kuvvetler her gün sayılarını artırıyorlardı. Makrinus'un birliklerinde ise hiçbir gayret göze çarpmıyordu. Savaş alanına büyük bir isteksizlikle çıkıyorlardı. Ne var ki, savaşın uyandırdığı coşku, doğal bir güdüyle gayrete gelen pretoryenlerin, değer ve disiplinlerine uygun bir savaş vermeleriyle kendini gösterdi (404). Karşı kuvvetlerin saflarında bozulmalar başlamıştı. Suriye prensinin annesi ve büyükannesi de, doğululların törelerine uygun olarak, orduyla birlikte savaş alanında bulunuyorlardı. Oğullarının ordusundaki bozulmayı görünce arabalarından atlayıp askerlerin arasına karıştılar ve onları gayrete getirecek sözlerle bozgunu önlemeye çalıştılar. O zamana değin ço-

cuk gibi yaşamış oolan Antonius de bir kahraman kesildi. Atını sürdü, kaçanları topladı ve elde kılıç, düşmanın en güçlü noktasına saldırdı. Ömrü saray fantezileri ve Asya'nın kadınsı lüksü ile geçmiş bulunan harem ağası Gannys bile sanki deneyimli ve yetenekli bir general kesildi. Zaferin kimde olacağı henüz belli değildi ve Makrinus belki de utkuyu kazanabilirdi ama, kendi davasına yine kendi hâinlik etti ve utanç verici bir davranışla savaş alanından kaçtı. Bu alçaklığı, yaşamını ancak birkaç gün uzatmasından ve mutsuzluklarını unutturmaya yeterli olan bir leke gibi belleklere yerleşmesinden başka bir şeye yaramadı. Söylemeye bile gerek yok ki, oğlu Diadumenianus de onunla aynı sona uğramış oldu.

Kendilerini bırakıp kaçmış olan bir hükümdar için kandöktüklerini öğrenen yiğit pretoryenler, karşı tarafa teslim oldular. Sevinç içinde göz yaşı döken Roma askerleri Karakalla'nın sözde oğlunun bayrağı altında birleştiler. Antoninus, Asya'da doğmuş ilk imparatordu. Böylece Doğu, dünyanın birinci tahtına kendi evlatlarından birinin oturmuş olmasına büyük bir coşku ile tanık oldu.

Makrinus, Suriye'de bir düzmeci'nin kışkırttığı birtakım küçük karışıklıklardan senato'ya haber vermek lutfunda bulunmuştu. Başkaldıran ve ailesi hemen gösterişli bir kararnameyle —devlet düşmanı ilân edilmişlerdi— Bununla birlikte, ona katılmış bulunmakla görevlerini kötüye kullanmış olanların hemen görevlerine dönmeleri halinde bağışlanacakları da bu kararnamede belirtiliyordu. Antonius'ün başkaldırmasından taç giymesini sağlıyan zaferine değin yirmi gün geçmişti. Bütün dünyanın alınyazısını belirleyen bu kısa aralık süresinde başkent ve eyaletler, özellikle doğu eyaletleri korku içerisinde bir bekleyişle heyecanlı günler geçirdiler, iç güvensizlikleriyle sarsıldılar ve vatandaş kanları dökülmesine tanık oldular; çünkü Asya'da utkuyu kazanan iki yandan biri imparatorluğun sahibi olacaktı.

Rakibinin yenilgisini kabullenmiş olan senato'ya genç galibin yazdığı akıllıca mektuplar erdem gösterileriyle doluydu ve

alçakgönüllülük izleri taşıyordu. Davranışlarında değişmez kural olarak Augustus'un ve Markus Aurelius'ün parlak örneklerini izleyen bir kimse olarak kendini ortaya sürüyordu. Özellikle ve gereksiz bir gönül hoşluğuyla, kendi kaderinin, başarılarıyla, kendi yaşındayken babasının öcünü almış olan Oktavius'ün kaderine benzediğine dikkati çekiyordu.

Kendini Antoninus'ün oğlu, Markus Aurelius ve Severus'ün torunu olarak niteliyor ve kalıtım yoluyla kazandığı hakların verilmesi gerekliliğini böylece dile getirmiş oluyordu. Ne var ki, senato törenle tribunus ve prokonsulus sanlarını vermeden bunları kullanması Romalıların inceliğini yaralıyordu. Bu tehlikeli yenilgi ve devletin temel yasalarına meydan okumayı saraydaki Suriyelilerin bilgisizliğine, ya da onu destekleyen askerlerin kaba tutumlarına vermek gerekiyordu (405).

Yeni imparator, Roma'ya gitmek üzere Suriye'den ayrıldı. Kendini en havâi eğlencelere kaptırmıştı ve yolculuğu bu yüzden birkaç ay sürdü. Önce Nikomedya'da konakladı, utkusunu izleyen kışı orada geçirdi. Ancak yazın başkente zafer alaylarıyla girebildi. Bununla birlikte, varışından önce, senatonun toplandığı kilisedeki zafer sunağının üzerine konulmak için buyurduğu portresini oraya göndermişti. Romalılar, kaderin kendilerine verdiği imparator üzerinde bir kanıya varma olanağını böylece bulmuş oldular. Bu portrede baş râhip giysileriyle görünmekteydi. Altın ve ipekli giysisi Fenikeli ve Med'li stilinde dalgalanıyordu. Yüksek bir başrâhiplik tacı başını süslüyordu. Üzerinde donandığı kolye ve bileziklerdeki değeri ölçülemeyecek taşlardan büyük parıltılar dağılıyordu. Kaşları siyaha boyanmış olarak görünüyordu. Yanaklarındaki kırmızı ve beyaz renklerin yapay olduğunu anlamak zor değildi (406). Bu tablonun karşısında aklıbaşında patricius'lerin duyduğu acı çok derindi. Kendi hemşerilerinin karanlık zulmü altında uzun süre inledikten sonra şimdi de doğu despotluğunun kadınsı lüksüne kul olmaları, aşağılığın en alt derecesine düştüklerini onlara anlatmış olmuyor muydu?

Humus kentinde güneş'e, Heliogabal adıyla, tapılıyordu

(407). Bu güneş, kozalak biçiminde yontulmuş siyah bir taştı. Aşağı halk katmanında, bunun gökten düştüğüne ve bu kutsal yere konduğuna inanılıyordu. Antoninus, kendi büyüklüğünü de bu tanrısal gücün koruyuculuğundan ileri geldiğine veriyordu. Saltanatı süresince, minnetini ve boş inancını tatmin etmekten başka hiçbir şeyle uğraşmadı. Gayret ve övüncü Humus mezhebinin, bütün öbür dinler üzerinde üstün tutulmasını sağlamış oldu. Kendi tanrısının öbür tanrılara karşı utku kazanmasını istiyordu. O mezhebin birinci papazı ve en büyük gözdelerinden biri olarak, imparatorluk gücünü yansıtabilen bütün adlardan üstün tuttuğu kutsal Heliogabalus adını aldı.

Büyük bir tören alayıyle Roma içerisinde geçiş yaptığı sırada yol altın tozlarıyla dolmuştu. Çok büyük değerdeki mücevherlerle donatılan kara taş, zengin süslerle bezeli örtülere büründürülmüş altı atın çektiği bir arabaya konulmuştu. Dizginleri dindar imparatorun kendisi kullanıyordu. Büyük görevlilerin desteğine yaslanarak, tanrının yüce huzurunda sonsuz mutluluğa eriştiğini belirtmek amacıyla, geriye doğru yatıyordu. Palatina tepesinde yükselen görkemli tapınağı, Heliogabal tanrısı onuruna süslemek için hiçbir şey esirgememişti. En gösterişli kurbanların ortasında, en değerli şaraplar bir sunak üzerine akıyor, en pahalı ve nefis tütsü kokuları her yana yayılıyordu. Suriyeli kızlar bir barbar müziği eşliğinde şehvet dansları yaparlarken, devletin ileri gelen büyükleri, uzun fenikeli gömlekleri giymiş ve gizli bir tiksinti duydukları halde, sanki ibadetteymiş gibi râhip rolü oynuyorlardı (408).

Coşkuya kapılmış olan imparator, Roma dininin ortak merkezi niteliğiyle bu tapınağa, Numa mezhebinin ancillerini, koruyucu simgelerini (palladium) ve bütün öbür kutsal araçları yerleştirdi (409). Humus'un yüce tanrısı karşısında, çeşitli yerlere birçok aşağı derecedeki tanrı simgeleri doldurduldu. Ne var ki, yatağını paylaşan yüksek nitelikte bir yoldaşı —sarayda— yoktu. Önce eşi olması için Palias seçildi, ama doğu efemine yumuşaklığına alışmış bir tanrının, savaşçı kılığındaki imparatoru yadırgamasından korkuldu. Afrikalıların Astarte adı vere-

rek taptıkları ay, güneşe bakarak daha uygun göründü. Bu tanrıçanın tasirri ve kocasına tapınağından sunduğu zengin armağanlar pek büyük törenlerle Kartaca'dan Roma'ya getirildi. Ve bu kutsal düğün, başkentte ve bütün imparatorlukta hepbirden kutlandı (410).

Nefsine düşkün olmakla birlikte, aklının sesine kulağını tıkamamış olan kimse, doğanın bile sınırladığı gibi, zevk ve eğlencelerinde aşırılıktan sakınır. Duyulan tat, toplumun ve dostça ilişkilerin hoşluğuyla güzelleşince, insanın gözünde zevkin ve imgelemenin yumuşak çizgileriyle bir kat daha çekici hale gelir. Ne var ki Heliogabalus (bu addaki imparatordan söz ediyorum) güvenç ve mutluluktan, gençlik tutkularından ve memleketinin terbiyesinden bozulmuştu. Hiçbir engele uğramadan en utanç verici aşırılıkların kucağına atıldı. Kısa bir süre içerisinde tat alamamak ve doygunluk onun eğlencelerini de zehirledi. En güçlü hokkabazlıklar ve sanatlar bu hükümdarın imdadına çağırıldı. Bir yandan en güzel şaraplar ve en ünlü yemeklerle uyuşmuş duyguları uyandırılıyor, öbür yandan da kadınlar, tahrik edici çabalarıyla sönük hale gelmiş isteklerini canlandırmaya çalışıyorlardı. Durmadan değişik biçimlere sokulan aşırı özentiler özel inceleme konusu oluyorlardı. Bu çeşit bilim alanındaki deyim ve buluşlardan müstebit hükümdarca geliştirilmiş ve özendirilmiş olanlar, ileriki kuşakların gözünde yüzkarası olarak nitelendirilen birtakım uygunsuzluklardır (411). Kaprisler ve savurganlıklar zevkin ve inceliğin yerini tutuyordu. Heliogabalus, çılgınca masraflarını karşılamak için devletin hazinelerinde har vurup harman savururken, dalkavuklar da öncellerinin hepsinden yüksek bir hükümdarın ökeliğini ve görkemini göklere çıkarıyorlardı. İklimlerin ve mevsimlerin düzenini karıştırmaktan (412) halkının duyguları ve inançlarıyla alay etmekten, bütün doğa ve toplum yasa ve törelerini ayaklar altına almaktan hoşlanıyordu: Bir manastırdan zorla koparıp aldığı bir Vesta râhibesiyle evlendi (413) Birbiri peşi sıra aldığı karılarının sayısı hızla artıyordu ve kendisini çevreleyen bir alay nikâhsız kadın, onun hırsını yatıştırmaya yetmiyordu.

Dünyanın efendisi, giyim kuşamında ve davranışlarında *cins-i latif*'i örnek almıştı. Örekeyi krallık asâsına yeğ tutup devletin başlıca saygınlıklarını kendisine tutkun olan birçok kimseye dağıtarak bu saygınlıkların onurlarını ayaklar altına alıyordu: Bu kimselerden biri, bugün bile bize Heliogabalus'ün alçak deyimlerini anlatmaya neden olan imparatorun, ya da daha iyisi, imparatoriçenin kocası adı ve yetkisiyle ve giysilerle kuşanmış ve halkın önüne çıkmıştır (414).

Bu hükümdara yüklenilen kusur ve çılgınlıklar, imgeleme yoluyle abartılmış ve kara âalma ile karartılmış olabilir (4115). O nedenle biz, o çağda yetişmiş ve inanılır oldukları bilinen kimselerin tanık oldukları —halkın önünde sergilenen— sahnelerle yetineceğiz. Başka hiçbir yüzyılda bu denli çileden çıkaran görüntülere rastlanmamıştır ve Roma, bu gibi sahnelerin geçtiği tek memleket olmuştur. Bir sultan'ın aşırılıkları sarayının duvarları içerisinde kalır, dışarıya sızıltı olmaz. Meraklılar, isteseler de, içeriye sokulamazlar. Avrupa saraylarında, onur ve davranış inceliği, eğlencelere zariflik, genel düzene uygunluk ve kamuoyunu hesaba katma gibi düşünceli hareketlerin oluşmasını sağlamıştır. Bunca ulusların çok değişik törelerinin durmadan getirilip sokulduğu bir kentte zengin ve bozulmuş vatandaşlar, bu korkunç karışımın kaçınılmaz birleşiminden üreyen bütün kötülüklere kendilerini kaptırıyorlardı. Ceza görmeyeceklerini bildiklerinden ve ayıplanmaya aldırmadan, köleleri-nin ve asalaklarının oluşturduğu aşağıdan alan ve sözdinleyen bir toplum içerisinde, sorgusuz süalsiz yaşıyorlardı. İmparator da, kendi açılarından, bütün uyruklarını aynı düzeyde hor görüyordu ve hükümdarlığın verdiği güç, hiç bir engelle karşılaşmaksızın, kusur ve günahlarını daha da artırabilme olanağını kendisine sağlıyordu.

Davranışlarıyle insanların namusunu lekeleyenler, kendileri için mübah gördükleri aynı bozuklukları başkalarında görünce onları ayıplamaktan geri kalmazlar. Bu yan tutuculuklarını haklı göstermek için de, her zaman yaşta, durumda ve karakterde hafif bir ayrım bulmaya hazırdırlar. Karakalla'nın

değersiz oğlunu tahta çıkartmış olan disiplinsiz askerlerin yüzleri bu aşağılık seçimden dolayı kızarıyordu ve gözleriyle Heliogabalus'ün teyze oğlu, (Mamme'nin oğlu) ve doğuştan erdemli Aleksander'in hoş görünüşünü, içleri titreyerek, izliyorlardı.

Becerikli Moesa, Heliogabalus'ün kısa sürede tahtı yitireceğini anlıyarak, ailesine daha güvenli bir destek sağlamaya girişti. Elverişli bir zamanı kolladı. İmparator, dinsel düşüncelere daldığı sıralarda daha sevecen görünüyordu. Bu dünyanın işleriyle göksel görevlerini aksatmaması için Aleksander'i ardıl seçmesinin ve ona Caesar ünvanı vermesinin uygun olacağına Moesa onu inandırdı. İkinci kademeye oturtulan bu genç kısa sürede halkın sevgisini kazandı, ama zalim hükümdarı da kıskandırmış oldu. Rakibinin niteliklerini bozarak, ya da onun yaşamına son verdirerek ikisi arasında yapılmakta olan karşılaştırmayı ortadan kaldırmaya karar verdi. Yararlınmak istediği araçlar işe yaramaz duruma geldi. Boş yere hazırladığı planlar, akıllı Mamme tarafından oğlunun yanına konulan sadık ve erdemli hizmetkârca önceden haber alındığından, onun çılgınlığa varan önlemsizliği yüzünden, uygulamaya konulamadı. Heliogabalus, gizli yollardan elde edemediğini zor gücüyle yürütmek istedi. Sarayca yayımlanan bir buyrultuyla Aleksander, birdenbire Caesar derece ve onurlarından yoksun bırakıldı. Senato, hükümdarın buyruğuna derin bir sessizlikle yanıt verdi. Ordugâhta da bir kızgınlık fırtınasının koptuğu görüldü. Pretoryen muhafızları Aleksander'i korumaya ve çirkin bir biçimde saldırıya uğramış bulunan tahtın onursal öcünü almaya and içtiler. Titreyerek hayatının bağışlanması ve sevgili Hierocles'den vazgeçeceğine ilişkin sözlerle yalvaran Heliogabalus'un gözyaşları ve yeminleri onların çok haklı nefretini ertelemiş oldu. Yalnızca kendi praefektuslerini, imparatorun davranışlarını gözlemlemek ve Mamme'nin oğlunu güven altında tutmakla görevlendirdiler (416).

Bu tatlıya bağlama uzun ömürlü olamazdı. Heliogabalus gibi bir alçak için bile bu denli aşağılandırıcı koşullar altında saltanat sürmek olanaksızdı. Birliklerin niyetini el altından öğ-

renmeyi denedi. Aleksander'in ölüm haberi, birlikler arasında başkaldırmaya neden oldu. Prens'in katledildiği kanısı uyandı. Ne var ki bu prensin yaşamakta oluşu ve otoritesi ortalığı yeniden yatıştırdı. İmparator, kendisi için gösterilen bu yeni nefret açıklamasına kızarak ve teyzesinin oğluna gösterilen sevgi nedeniyle onu kıskandığından, ayaklanmanın başlarından bir takımına işkence sezası vermeye kalkıştı. Bu yer değiştiren sertlik, yaşamına mal oldu, annesi ve gözdeleri de aynı sonuca uğradılar. Heliogabalus, kızgın pretoryenlerce öldürüldü, cesedi, Roma'nın bütün yollarında sürüklendikten ve halk tarafından parçalandıktan sonra Tiberis'e atıldı. Senato onun alçaklığını sonsuzluğa dek lânetlediğini açıkladı. İleriki kuşaklar bu lânetleme kararnamesini haklı buldular (417).

Pretoryenler Aleksander'i tahta çıkardılar. Bu hükümdar da Severus ailesine, kendisinden önceki gibi, aynı derecede mensup bulunduğu için o adı aldı. Erdemleri ve geçirdiği tehlikeler onu Romalılar katında sevimli kılmıştı. Senato, hemen harekete geçerek, bir tek gün içerisinde ona, imparatorluk saygınlığının bütün unvanlarını ve bütün yetkilerini verdi (418). Ancak on yedi yaşında olan Aleksander, büyük bir alçak gönüllülük içerisinde ve tam anlamıyle bir ana kuzusu terbiyesiyle hareket ediyordu. Yönetimin dizginlerini annesi Mamme ile ninesi Moesa'ya bıraktı. Moesa, Aleksander'n tahta çıkışından kısa bir şüre sonra öldü. Mamme, oğlunun yetiştirilmesinde ve imparatorluğun yönetiminde tek başına kaldı.

Bütün çağlarda ve bütün ülkelerde, bir kadın ya da erkek en yüksek iktidarı kendinde topladığı halde, özel yaşantısının gereksinme ve zevklerini, öbür seksten biriyle paylaşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte, soydan geçme monarşilerde, özellikle Avrupanınkilerde kalıtım yasaları ve şövalyelik ruhu garip bir kural dışılığına bizi alıştırmıştır. Çoğu zaman bir kadının, hükümdar olarak büyük bir krallığı yönettiğini görüyoruz. Halbuki bu kadın, yönettiği ülkede, en küçük bir sivil ya da asker görevine atanamazdı ve böyle bir görevde çalışması olanaksızdı. Roma imparatorları, bütün generalleri ve devletin yüksek

görevlilerini kendilerinde simgeledikleri halde eşleri ve anneleri, her ne kadar *Augusta* adını alsalar da hiçbir zaman onların kişisel saygınlıklarını paylaşmamışlardır. Bir kadının elinde devlet başkanlığı asâsının bulunmasını, sevmeden evlenen, ya da ne sevgisel ilgilerin ne de nâz ve işvenin ne olduğunu bilmeyen ilk Romalıların anlaşılması güç bir sorun olarak gördüklerinde kuşku yoktu (419). Oğlunu tahta çıkartmayı başarmış olan kendini beğenmiş Agrippina, imparatorluğun onurlarında kendisinin de payı bulunmasını istedi; ama Roma'nın saygınlığının korunmasını hâlâ isteyen vatandaşların kin ve garazını üzerine çekmiş oldu. Onun çılgınca tutkusu Seneka'nın ve Burrhus' un entrikaları karşısında yenilgiye uğradı. Neron'un ardıllarının gösterdiği sağduyu ya da ilgisizlik, uyruklarının boş inançlarından yaralanmasına engel oldu. Rezil Heliogabalus'e ulusun en büyük onurunun yüceliğini aşağılatma yetkisi tanınmış gibiydi. Bu değersiz hükümdarın saltanatı sırasında annesi Sooemias, konsüllerin yanında toplantıya katılıyor ve yasama meclisinin kararlarını öbür senatörler gibi onaylıyordu. Mamme, akıllıca davranarak, istenmeyen bir ayrıcalığı reddetti. Zaten bunun bir yararı da yoktu (420). Kadınların senato dışında kalmaları ve bu kararnamenin kutsallığına karşı gelenlerin kötülük tanrılarına havalesi için gösterişli bir yasa da kabul edildi (421). Mamme hiç de boş bir hayale kapılmıyordu. İktidar gerçeği onun erkeksi ihtirasının konusuydu. Aleksander üzerinde her zaman etkin oldu. Bir anne olduğu için de oğlunun kalbinde bir rakip duygusu uyandırmıyordu. Hükümdar, annesinin onayını alarak, bir patricius'ün kızıyla evlenmişti. Kayın babasına duyduğu saygı ve genç imparatoriçeye bağlanışı, Mamme' nin sevgisi ya da ilgi ve çıkarlarıyle bağdaşmadı. Kısa bir süre sonra, bu patricius, hainlikle suçlanarak, en büyük işkence cezasına, çarptırıldı ve öldü. Aleksander'ın karısı ise, herkesin önünde asağılatılarak, önce saraydan kovuldu, sonra da Afrika' ya sürüldü (422).

Bu korkunç kıskançlık eylemine ve zaman zaman kendisine yüklenilen cimrilik niteliğine karşın Mamme'nin yönetimi

genellikle oğlu ve imparatorluk için yararlı oldu. Senato, sürekli bir konsey oluşturması amacıyla üyelerinden en akıllı ve en erdemli altısını seçmesi için ona izin verdi. Herhangi bir önemi bulunan bütün kamu işleri bu yeni kurulda tartışılıyor ve karara varılıyordu. Başkanlığını, Roma yasalarına duyduğu saygısı ve hukuksal bilgi, yorumlarındaki derinliğiyle ünlü Ulpianus yapıyordu. Bu aristokrasinin kesin ve akla uygun tutumu, yönetimde de düzenin ve devlet otoritesinin yeniden yerleşmesine yardımcı oldu. Geçen dönemde yabancı şatafat ve Asya'nın boş inançlarını simgeleyen aşağılık anıt ve yapılar hâlâ başkentin ortasında dikilip duruyordu. Heliogabalus'ün kaprislerini ve zulümlerini anımsatabilecek bütün simgelerin yıkılmasıyla işe başlandı. Yeni danışmanlar, bundan sonra, o hükümdarın kamu yönetimine getirmiş olduğu aşağılık yaratıkları uzaklaştırdılar ve yerlerine, her yönetim bölgesinden, erdemli, yetenekli ardılları getirdiler. Adalet sevgisi ve yasa saygısı sivil hizmetler için tek koşul olarak kabul edildi, komutanlıklar ise yalnızca değerlilik ve disipline uyarlık ölçütüne bağlandı (423).

Mamme'nin ve akıllı danışmanlarının en önemli özen ve dikkatleri genç imparatorda karakter oluşması konusuna yönelik bulunuyordu; çünkü bu konu insan türünün mutsuzluğunu ya da mutluluğunu yaratacak bir önemdeydi. Verimli bir toprak, hemen hiçbir insan yardımı olmaksızın bile iyi ürün verir. Aleksander, doğuştan çok mutlu niteliklerle dünyaya gelmişti. Yüksek derecede bir sağduyu ile kısa sürede, erdemin yararlarını, öğreniminin ve çalışma gereğinin tadını kavradı. Doğal bir yumuşaklık ve ılımlılık onu, kıskançlıkların, suça sürükleyici çekiciliklerin tehlikelerinden korudu. Annesi için duyduğu sarsılmaz saygı ve bilge Ulpianus hakkında her zaman beslediği değerbilirlik onun gençliğini ikiyüzlülüğün zehiriyle ağulamak isteyenlere engel oldu.

Günlük uğraşlarının sergilenmesi bile onun ne denli yetkin bir hükümdar olduğunu bize göstermek için yeterlidir (424). Töreler arasındaki ince ayrımları gözlemleyerek bu güzel tablonun

çağımız hükümdarları için de örnek alınması olasıdır. Aleksander sabah erken kalkıyordu. Günün ilk dakikalarını dinsel görevini yapmaya ayırıyordu. İç tapınak, insanları oluşturmak ve yükseltmek uğruna gösterdikleri uğraş ve özen nedeniyle sonraki kuşakların minnet ve hayranlığını kazanmış bulunan kahramanların imge (resim, tasvir, yontu)leriyle doluydu. Hemcinsleri (insanlara)'ne yapılan hizmetlerin, yüce varlık katında en büyük sevap sayılacağına inanmış bulunan imparator, günün en uzun bölümünü konseyde geçiriyor, orada kamu işlerini tartışıyor ve, yaşının üstünde bir dikkat ve düşünce düzeniyle bireylerin sorunlarını da çözüme bağlıyordu. Edebiyatın büyülü etkisi bu ayrıntıların kuruluğunu ılımlaştırıyordu. Aleksander, her zaman günün birkaç saatini şiirsel söyleşilere ayırırdı. Şiiri, tarihi ve felsefeyi büyük bir tutkuyla seviyordu. Vargilius'ün ve Horatius'un yapıtlarığ Platon'un Republica'sı ve Ciceron'unkiler onun zevk kaynağı oluyor, ruhunu aydınlatıyor, ona insan ve yönetim üzerine en yüce düşünceleri sağlıyorlardı. Ruh üzerindeki bu eğitim ve öğrenim çalışmalarını bedensel eğitimler izliyordu. Güç ve hareket yeteneğiyle donanımlı bir boya sahip olan imparatorun jimnastikte eşine az rastlanır bir çevikliği vardı. Banyo yaptıktan ve hafif bir yemekten sonra, kendini, yeni bir gayretle günün işlerine veriyordu. Romalıların esas yemeği olan gece yemeğine kadar sekreterleriyle çalışıyor ve zorunlu olarak dünyanın efendisine yazılmış olması gereken birçok mektup, anı ve sunuşları, yanıtlıyordu. Yemek masası gösterişsiz ve sade bir biçimde hazırlanıyordu. Yalnızca kendi istek ve eğilimine göre davranabildiği zamanlarda, başta Ulpianus olduğu halde doğrulukları ve bilgileriyle tanınmış kimseler arasından küçük bir grubu yemeğe çağırıyordu. Hep ılımlı ve bilgi alışverişinden oluşan söyleşileri zengin vatandaşların evlerinde sıksık görülen dansları, temsilleri ve hatta gladyatör boğuşmalarını anlatan ilginç metinlerin okunmasıyle de kesilebiliyordu (425) Sade ve babayani giysiler içerisinde Aleksander terbiyeli ve sevimli görünüşe sahipti. Bütün uyrukları, günün belirli saatlerinde saraya girebiliyordu. Bir münâdi, Eleusis'in gizlerinde

olduğu gibi, yüksek sesle şu esenleştirici duyuruyu bildiriyordu: «Bu kutsal duvarlar içerisine yalnız temiz vicdan ve lekesiz ruh taşıyanlar girsin (426).

Kötülük ve çılgınlığa bir an bile yer vermeyen bu denli tekdüze bir yaşam türünün bütün ayrıntıları, onun yaşam öyküsünü yazan Lampridius'ün derlemesinde anlatılmaktadır. Kommodus'ün tahta çıkışından beri dünya, kırk yıl boyunca zalimlerin elinde kalmıştı. Heliogabalus'un ölümünden sonra herkes on üç yıllık bir dinginliğin tadını aldı. Karakalla ve sözde oğlunun rastgele koydukları aşırı vergilerden kurtulan eyaletler barışın ve gönencin yararlarından paylarını aldılar. Deneyim, yüksek aşamalı memurlara, imparatorun gözüne girebilmek için, herşeyden önce, vatandaşların sevgisini kazanmaları gerektiğini öğretmişti. Romalıların saygısızlık derecesine varan lüksü için kimi sınırlamalar konurken tahıl fiyatları ve faiz hadleri, Aleksander'in baba sevecenliğiyle aldırdığı önlemler sonucu düşüyordu. Onun akıllıca cömertliği, zanaatleri ezmeden, halkın gereksinme ve eğlencelerine yardımcı olma yolundaki harcamalarla sınırlı kalıyordu. Senato'nun saygınlığı, özerkliği ve otoritesi yeniden kuruldu. Sonuç olarak, erdemli bir vatandaş artık hükümdarın varlığından korkmaz ve onun karşısında yüzü kızarmadan durabilir duruma gelmişti.

Markus Aurelius ile öncelinin erdemleriyle soyluluk kazanmış olan Antoninus adı evlât edinme yoluyle Verus'a ve doğuştan aile adı olarak, imparator Kommodus'e geçmişti. Severus'un oğulları için yüz ağartan bir özellik olarak kullanılan bu ad, Diadumeniadus'e de tanındı ve en sonunda Hums başrahibince ona leke sürüldü. Senato'nun yapmacık, belki de içtenlikle yalvarmalarına karşın Aleksander, tutumuyla gerçek Antoninus'ler çağının gönenç ve mutluluğunu yeniden kurmaya çalıştığı halde bu ünlü adın parlaklığından yararlanmayı, soylu bir davranışla reddetti (427).

Sivil yönetimde bu hükümdarın gösterdiği akıl ve bilgi, otoriteyle de desteklenmiş bulunuyordu. Genel mutluluğa tanık olan halk, Aleksander'in iyilikleriyle kıvanç duyuyor ve onu bir

baba gibi seviyordu. Ne var ki, çok büyük, çok zorunlu olmakla birlikte yapılması pek çok zor olan bir reforma da gereksinme vardı, bu da askersel alandaki reformdu. Uzun süre cezasız kalmış olmanın verdiği umursamazlık nedeniyle ve elde edebildikleri çıkarlar yüzünden askerler devletin gönencine karşı ilgi duymaz hale gelmişlerdi ve disiplini sıkılaştırma durumuna uyum gösteremiyorlardı.

İmparator, tasarısını uygulamak istediği zaman, ordu için sevgiyle dolu olduğunu belirtmeye ve orduan duyduğu korkuyu gizlemeye özen gösterdi. Devletin öbür dallarında yapılan büyük tasarruflardan elde edilen gelirler, birliklere ödenen olağan harcamaları ve ek olarak verilen aşırı ödülleri de karşılamaya yetiyordu. Yedi günlük erzaklarını, yürüyüşlerde, sırtlarında taşıma zorunluğundan onları kurtardı. Bütün yollarda büyük depolar kuruldu. Birlikler düşman topraklarına girince, develerden ve katırlardan kurulu uzun mekkâri kolları da onlarla birlikte bulunuyordu. Aleksander, askerlerin alıştığı savurganlığı kaldırabileceğini sanmamakla birlikte, hiç değilse bu lüksün savaş süslerine döndürülmesine, yararsız at süslemeleri, gösterişli silahlar, altın ve gümüşle bezenmiş kalkanlar yapılmasına çalıştı. Zorunlu mola verildiği zamanlarda onların yorgunluğunu paylaşıyor, yaralıları ve hastaları yokluyor, askerlerinin sağlıklı sicillerini tutuyor ve aldıkları ödülleri bu sicillere geçiriyordu. Kısacası, devletin yaşamıyle sıkı sıkıya bağlı ve gerekli gördüğü bir kuruluş için büyük ilgi gösteriyor, bu ilgiyi o nedenle gösterdiğini söylüyordu (428). Bu yumuşak yollara başvurmasının nedeni o yiğit insanlarda görevlerine ilişkin düşünce oluşturmak, hiç değilse Cumhuriyet'in, kendisi denli, belki de Romalılardan daha güçlü, savaşçı uluslara karşı kazandığı başarıları borçlu olduğu disiplinden, hafif de olsa, bir imge yaratabilmekti. Ama bu aklı başında imparator bütün tasarılarının başarısızlığa uğradığını gördü. Cesareti, kendisi için uğursuzluk getirdi. Bütün çabaları, iyileştirmeyi önerdiği kötülük ve hastalıkları büsbütün azdırmaktan başka bir şeye yaramadı.

Pretoryenler genç Aleksander'e içtenlikle bağlanmışlardı.

Onu, bir zalimin elinden kurtarıp imparatorluk tahtına oturttukları bir evlat gibi seviyorlardı. Bu sevilmeye değer hükümdar da onların hizmetlerini hiçbir zaman unutmamıştı. Ama onun minnet borcuna adalet ve aklın koyduğu sınırlar vardı. İşte hoşgörü bu sınırlara dayanınca pretoryenler, Heliogabalus'ün, suç ve kusurlarına kızdıklarından daha çoğunu Aleksander'in erdemlerine karşı duydukları hoşnutsuzluk nedeniyle gösterdiler. Onların praefektus'ü olan bilgili Ulpianus, yasalara saygılıydı ve vatandaşların sevgisini kazanmıştı. Bütün reform tasarılarının altında onun zararlı düşünce ve önerilerinin yattığına inanan askerlerin hıncını üzerine çekmiş oldu. Küçük bir olay bu hıncı kızgınlığa dönüştürdü. Silahlarını, Ulpuianus'ün canını korumak isteyen halkın üzerine çevirdiler ve Roma, üç gün süreyle bir iç savaşın tüm dehşetleri içerisinde çalkanıp durdu.

Kenti kül haline getirecek gibi yanmaya başlayan kimi evlerin görünüşü, askerlerin nâraları, halkın, erdemli Ulpianus'ü kaderiyle başbaşa bırakarak kentten ayrılmasına neden oldu. Kendine bağlı birliklerce kovalanan praefektus, imparatorluk sarayına sığındı, erguvan rengi kaftanıyla onu saklayan ve bu yırtıcı yüreklerden bağışlamalarını isteyen efendisinin ayakları ucunda öldürüldü.

Devletin zayıflığı o denli acınacak durumdaydı ki, imparator, dostunun ölümü ve kendi saygınlığına yapılmış saldırı için, sabırdan ve derdini içine atmaktan başka hiçbir öç alma ve ceza uygulama olanağı bulamadı. Ayaklanmanın başı olan Epagathus ancak praefektus unvanı verilerek Mısır'da yönetim yapmak koşuluyla Roma'dan uzaklaştırılabildi. Sonra da, belli etmeden, bu yüksek görevden Girit yöneticiliğine indirildi. Zamanla ve uzakta olmasının doğal sonucu olarak muhafızların anısından silinen Epagathus'a hak ettiği ve cinayetlerinin karşılığı olan ceza Aleksander tarafından verilerek uygulandı (429).

Doğru ve erdemli bir hükümdarın saltanatı sırasında en güvenilir devlet büyükleri öldürücü bir baskı altında bulunuyor ve ordunun hoş görülemez düzensizliklerini düzeltmek istediğinden kuşku duyulanlar yaşamlarını yitirme tehlikesiyle karşı kar-

şıya kalıyorlardı. Pannonya lejyonlarına komuta etmekte olan tarihçi Dion Cassius, eski disiplinin gereklerine göre davranıyordu. Ordudaki başıbozukluğun sürdürülmesinde çıkarı olan pretoryenler, Tuna kıyılarında üslenmiş bulunan kardeşlerinin davasını benimseyerek reformcunun başını istediler. Ayaklananların çığlıklarına boyun eğmeyen Aleksander, Dion'un hizmetlerini ve değerini ne denli takdir ettiğini göstermek için konsulluslüğü onunla paylaşarak, bu boş onurun gerektirdiği giderleri kendi özel hazinesinden karşıladı. Ne var ki, bu yeni magestra, makamının giysileriyle halkın önüne çıkınca askerlerin kızgınlığına neden olur, diye, imparatorun da onayıyle, zaten biçimsel bir iktidardan ileri gitmeyen görev yerinden ayrılarak konsulusluğünün büyük bir süresini geçireceği Kampanya (Companie) topraklarına gitti (430).

Hükümdarın yumuşaklığı askerlerin küstahlığını artırıyordu. Bir süre sonra lejyonlar da muhafızların örneğine öykündüler ve hırçın bir inatçılıkla ayrıcalıklarının ellerinden alındığını savundular. Aleksander'in yönetimi, zamanındaki bozukluğa karşı boş yere savaşım veriyordu. İllirya, Moritanya, Armenia, Mezopotamya ve Germanya'da her gün yeni fırtınalar kopuyordu. İmparatorun subayları öldürülüyordu; onların otoritesiyle alay ediliyordu. Sonunda o da birliklerin hıncına kurban gitti (431).

Bununla birlikte, bu lâf anlamaz insanlar bir kez olsun söz dinlediler ve görevleri başına döndüler. Bu özellik gösteren olay anlatmaya değer ve ordunun durumu hakkında bize bir kanı verebilir. Aleksander, İranlılara karşı sefere çıktığında Antakya'da bulunuyordu. Kadınlarla birlikte banyoda yakalanan birkaç askerin cezalandırılması, onların bağlı oldukları lejyonda ayaklanmaya neden oldu. Bu haber üzerine imparator atına bindi ve ılımlı, fakat kararlı bir tutumla bu kalabalık birliğin karşısına dikildi, alçak önceli'nce orduya sokulmuş kötülükleri düzeltmeye ve gevşek bırakılırsa imparatorluğu batmaya sürükleyecek olan disiplini ayakta tutmaya kesin ve bükülmez bir kararlılık içerisinde olduğunu beyan etti. Haykırışlar bu yumuşak uyarıla-

rı kesiyordu. «Haykırışlarınızı kesiniz», dedi gözü pek hükümdar. İranlı'nın, Cermen'in, Sarmat'ın karşısında değilsiniz. Hükümdarınızın önünde, iyiliğini gördüğünüz kimsenin önünde, size buğday, para ve eyaletlerin ürünlerini dağıtan kişinin önünde sessizliği koruyunuz. Susunuz, yoksa size artık asker demiyeceğim. Sizi bundan böyle ayak takımı diye adlandıracağım, (432). Çünkü Roma yasalarını ayaklar altına alanlar halkın, en aşağı katmanını oluştururlar.»

Bu ağır sözler, lejyon kızgınlığını büsbütün alevlendirdi. «Cesaretiniz, diye Aleksander daha da üst perdeden alarak konuşmasını sürdürdü, bir savaş alanında kendini gösterirse soylu olur. Benim canımı alabilirsiniz. Ama beni yıldıracağınızı sanmayın. Adaletin kılıcı cinayetinizin cezasını verecek, ölümümün öcünü alacaktır.» İmparator yüksek sesle kesin yargısını bildirirken haykırışlar kat kat artıyordu.

«Ayak takımı, silahlarınızı bırakın, herbiriniz konutlarınıza dönün.»

Fırtına ansızın yatıştı. Utançtan başları yere eğilen askerler yargılanmalarının adaletine ve disiplinin gücüne inanarak silahlarını ve bayraklarını yerlerine koydular, mahcup bir halde, ordugâha değil, fakat kentin çeşitli hanlarına dağıldılar. Aleksander, otuz gün süreyle onların pişmanlığını hayranlıkla seyretti ve ancak, ayaklanmaya neden oldukları için tribunusleri de ağır cezalara çarptırdıktan sonra askerlere yeniden eski rütbe ve adlarını verdi. Lejyonerler minnet duygusuyla imparatorun buyruğuna girdiler ve ölümünden sonra da onun öcünü aldılar (433).

Genellikle, kitlenin kararı bir anda oluşuverir ve, hırsı doğuran kapris, bir lejyonun silahlarını çıkarıp efendilerinin ayaklarına bıraktırdığı gibi bu silahları onun vücuduna saplamak için de kullandırabilir. Biraz önce sözünü ettiğimiz olayı bir filozofun incelemesini sağlamış olsaydık hükümdarın gösterdiği yürekliliğin ve birliklerin söz dinleyiş nedenlerinin gizlerini belki de anlayabilirdik. Bir başka yönden, eğer aklı başında bir tarihçi tarafından aktarılmış olsaydı kendisine Caesar'lık ya-

kıştırılan Aleksander'in karakteri hakkında vereceği bilgi, doğal olarak bu davranışı belki de açıklayabilecek, onun bütün parlaklığını da silmiş olacaktı. Mamme'nin oğlundaki yeteneklerin içerisinde bulunduğu güçlükle orantılı olmadığı gibi tutumundaki kararlılığın da ruhunun temizliğine eşit olmadığı anlaşılmaktadır. Eyleme geçemeyen erdemleri öncelindeki kusurluluk ve suçluluklar gibi, doğduğu Asya'nın kadınsı yaşamında bir zayıflık rengine bürünerek kasılıp kalmıştı. Yabancı kökenli olmaktan bir tür utanç duyduğu gerçekti ve soybilimcilerin kendisini Roma'nın en eski soylu ailelerine bağladıklarını bildiren sözlerini boş bir hoşnutlukla dinliyordu (434). Saltanatı, annesinin kendini beğenmişliği ve cimriliği yüzünden gölgelenmişti. Annesi, olgun yaşına geldiği halde ondan, yine küçük yaştakinde olduğu gibi sözünü dinlemesini isteyince kendini olduğu kadar oğlunu da gülünç duruma sokmuş oldu (435).

İranlılara karşı yapılan seferin yorgunlukları birliklerin hoşnutsuzluğunu artırdı. Bu savaşın mutsuz başarısı imparatorun, komutanlık, hatta askerlik sıfatının yitmesiyle sonuçlandı. Her neden, her olay imparatorluğu parçalayan ve onu uzun süre iç savaşın dehşetleri içerisine sokan bir ayaklanmayı hazırlıyor ve hızlandırıyordu.

Kommodus'ün zulmü, onun ölümüyle ortaya çıkan iç ayrılışmalar ve Severus ailesinden olan hükümdarların politikaya getirdiği yeni anlayışlar, hepsi birden, ordunun tehlikeli gücünün artmasına ve Romalıların ruhunda izleri sürmekte bulunan yasalara saygı ve özgürlük duygularının silinmesine neden oldular. Devlet yapısının derinliklerinde meydana gelerek temeli aşındıran değişiklikleri düzenli ve saydamlı bir biçimde açıklamaya çalıştık. İmparatorların değişik karakterleri, yasaları, çılgınlıkları, zaferleri ve başarıları monarşinin gerileyiş ve çöküşünün genel tarihindeki yeri ve önemi ölçüsünde bizi ilgilendirmektedir. Sürekli olarak bu büyük tablo ile ilgilendiğimizden Karakalla'nın, imparatorluktaki bütün özgür uyruklara Roma vatandaşı adı ve ayrıcalıklarını veren çok önemli buyrultusu üzerine bakışlarımızı çevirme olanağı bulamadık. Bu olağanüstü

iyilik, kaynağını yüce bir ruhun duygulanmasından almış değildi. Olsa olsa iğrenç bir cimrilik bu iyiliğe neden olmuştu. Cumhuriyetin güzel yüzyıllarından Aleksander Severus'ün saltanatına değin Roma maliyesi üzerindeki kimi gözlemler bu savın gerçekliğini tanıtlayacaklardır.

Toskana'daki Veii kenti ancak on yılda alınabildi. Bu kuşatmanın uzamasındaki neden oranın güçlü oluşundan çok Romalıların büyük ölçüde giriştikleri ilk kuşatma hareketi olduğundan deneyim eksiklikleriydi. Bu denli sonuç alınacak savaşların verdiği olağanüstü yoğunluklara katlanmalarını olası kılmak, ve aile ocaklarından yedi fersah uzaklıktaki bir kentin çevresinde birçok kışı geçirmek için birlikleri yüreklendirecek ve isteklendirecek büyük çıkarlar sağlamak gerekiyordu (436). Senato halkın sızlanmalarını akıllıca tutumuyla önledi. Vatandaşların mülkiyet üzerinden ödedikleri vergilerle askerlere düzenli ödeme yapılmaya başlandı (437).

Veii'nin alınışını izleyen iki yüz yıldan çok bir sürede Cumhuriyetin utkuları Roma'nın gücünü, zenginliğinden daha fazla çoğalttı. İtalya'daki devletler vergilerini askerlik hizmetiyle ödüyorlardı. Pün savaşlarında Romalılar denizde ve karadaki giderlerini, düşmanı yenmek için kullandıkları bu korkunç kuvvetlerle karşılamış oldular. Bu yüce gönüllü halk (ve çoğu zaman özgürlüğün soylu hayranlık hali gibi) kısa bir süre sonra çalışmalarının büyük ölçüde ödüllendirileceğinden zerrece kuşku duymadan en ağır yükleri seve seve kaldırıyordu. Bu denli güzel umutlar boşa çıkmadı. Birkaç yılda Siraküza'nın, Kartaca'nın, Makedonya'nın ve Asya'nın servetleri Roma'ya taşınmış oldu. Persee'nin hazineleri kırk beş mliyonu buluyordu. Bunca ulusun başı durumunda olan Roma halkı ise her zaman için vergiden bağışık kaldı (438). Fethedilmiş olan eyaletlerin geliri savaş ve yönetim için gerekli olağan giderlere yeterli görüldü. Altın ve gümüşün artanı Satürn tapınağında saklanıyordu. Bu değerler, önceden düşünülemeyen olayların meydana gelmesi halini karşılamak üzere tutulurdu (439).

Augustus'un senatoya vasiyet ettiği, içerisinde bu görmüş

geçirmiş hükümdarın imparatorluk giderleriyle gelirlerini dengeleştirdiği ilginç hazine hesap ve kayıtlarının yitirilmiş olmasından tarih belki de pek büyük ve onarılmaz bir yoksunluğa düşmüş sayılmaz (440). Bu açık ve ayrıntılı hesaplardan yoksun olarak, eski eserlerde, kimi zaman dağınık çizgilerden küçük bir kısmını toplama yolunu tuttuk. Pompeius'ün fetihleriyle Asya' dan yüz otuz beş milyon drahmi, (yaklaşık yüz milyon bizim paramız) getirildi (441). Ptoleme'lerin zayıf yönetiminde Mısır' ın geliri on iki bin beşyüz talan'ı buluyordu. Bu para, Romalıların daha sonraları sert bir yönetimle bu krallıktan elde ettikleriyle Etyopya ile Hindistan ticaretinden kazandıklarından daha düşük kalmaktadır (442).

Mısır, servetini ticarete borçluydu. Eski Galya'nın istif ettiği servetler savaş ve ganimetle kazanılmıştı. Bu iki eyaletin ödediği vergiler - aşağı yukarı - aynı miktardaydı (443). Roma, yenik düşen Kartacalılardan, elli yıl ödemeleri koşuluyla, on bin Fenike talanı (yaklaşık doksan milyon) istemekle (444) üstünlüğünden gereği gibi yararlanmış olmadı. Bu rakam, (445). Afrika nın verimli kıyıları eyalet durumuna getirildiği zaman aynı ülkelerde oturan insanların kişisel olarak vergi yükümlüsü olmalarıyle elde edilen gelirlerle hiçbir biçimde karşılaştırılamaz (446).

İlginç bir alınyazısı olarak - İspanya, eski dünyanın Meksikası ve Peru'su durumundaydı. Batı'daki zengin ülkelerinin Fenikelilerce bulunması, o ülkedeki yerli halka şiddet uygulanması, maden ocaklarına indirilerek dış dünyadan soyutlandırılmaları, yabancılar için çalıştırılmaları, İspanyol Amerikası'nın tarihiyle aynı tabloyu oluşturur (447). Fenikeliler İspanya'nın yalnız kıyılarını öğrendiler. İhtiras ve açgözlülük Kartalacılarla Romalıları bu ülkenin kalbine girmeye yöneltti. Böylece toprakların altında bakır, gümüş ve altın bulunduğunu keşfettiler. Kartaca yakınlarında, günde yirmi beş bin gümüş drahmi, getiren (yılda yaklaşık yedi milyon) bir madenden söz edilmektedir (448). Austurya, Galiçya ve Lusitanya eyaletlerinden yılda iki yüz kental altın elde ediliyordu (449).

Bu ilginç araştırmaları sürdürmek ve Roma imparatorluğu içerisinde eriyip giden bunca devletlerin ödediği haraçların neler olduğunu öğrenmek için ayıracak zamanımız olmadığı gibi belgesel kaynaklardan da yoksun bulunmaktayız. Bununla birlikte, bakışlarımızı doğal olarak meydana çıkmış ya da insan eliyle toplanmış çok büyük sayıdaki servetler içerisinde bulunan eyaletlerin dışında çorak ve ıssız durumda olup vergileri daha sert ve güç önlemlerle alınabilen ülkelere çevirirsek eyaletlerin geliri üzerine bir kanıya varabiliriz. Augustus, ödedikleri verginin üçte birinden bağışık tutulmalarını çok aşağıdan alarak yalvaran Gyare halkından bir dilekçe almıştı. Bütün vergileri de yüz elli drahmi, yaklaşık yüz on iki Lira (sterlin) kadar tutuyordu. Ne var ki Gyare küçük bir ada, daha doğrusu, üzerinde içme suyu olmayan, yaşamsal gereksinmeler için gerekli hiçbir doğal madde bulunmayan az sayıda mutsuz balıkçıya barınak hizmeti gören ege denizi dalgalarının darbelediği, bir kaya idi (450).

Bu dağınık ve belirsiz bilgilerden edindiğimiz zayıf bir ışık altında şunlara inanabilirdik: 1° zamanla ve birtakım hal, koşullarla meydana gelecek değişiklikleri de dikkate alarak, Roma eyaletleri genel gelirinin pek seyrek olarak üçyüz elli ya da dört yüz elli milyonun altına düştüğüne; (451) 2° bu büyük rakamın, Augustus'un kurduğu yönetimin bütün giderlerini karşılamaya yeteceğine... (Augustus'un sarayı, herhangi bir senatörün evine benziyordu ve askersel kuruluş, fetih düşüncelerinden vazgeçerek hiçbir istilâdan korkmaz duruma geldiğinden beri, yalnız imparatorluk sınırlarının savunulması amacına göre hazır bulunduruluyordu).

Bu olasılıklara, karşın, iki sonuçtan sonuncusu Augustus'un sözlerine ve tutumuna ters düşmektedir. Bu hükümdarın, bütün dünyanın babası gibi ya da özgürlüğü kısıtlayan bir kimse olarak davranmak istemiş olduğuna karar vermek kolay bir şey değildir. Bunun gibi, eyaletlerin alınyazısını iyileştirmek, senato'yu ve şövalyeliği zayıf düşürmek istediğini de savunmak kolay değildir. Yönetimin izlerini eline alır almaz vergilerin ye-

tersizliğinden ve genel yükümlülüklerin bir bölümünü Roma'ya ve İtalya'ya yüklemenin zorunluğunu dile getirir gibi görünmektedir. Amacının uygulanmsında çok ustaca davrandı. Kötü göstermeden başarıya ulaştırabilecek bütün yolları özenle inceledi. Gümrük vergilerini tüketim üzerine konulan bir vergi izledi; bir genel vergilendirme düzeni yavaş yavaş Roma vatandaşlarının aynı ve kişisel (şahsi) (taşınmaz - taşınır) malları üzerine yaygınlaştırıldı, ki yüz elli yıldan çok bir süreden beri bunlar her türlü verginin dışında tutuluyordu.

I. Roma gibi çok geniş bir imparatorlukta paranın doğal dengesinin, yavaş yavaş ve kendiliğinden oluşması gerekirdi. Egemen gücün fetihleri ve zoruyle eyaletlerin servetleri devlet merkezine çekilmiş olduğundan bu zenginliklerin bir bölümü, ticaretin ve sanatların yumuşak yoluyle taşındığı hünerli, usta eyaletlere akıyordu. Augustus'la ardıllarının zamanında, bir çeşit kanaldan zenginliğin ve lüksün ortak merkezine akan her tür mal üzerinden vergi alınıyordu. Yasalar o biçimde yorumlanıyordu ki, bu vergi Romalı tüketiciye yüklenmiş ve eyaletteki satıcıya yansımamış durumda kalıyordu (452). Verginin haddi mal değerinin kırkta birinden sekizde birine kadar değişik oranda oluyordu. Bu değişkenlik hiç kuşku duymayalım ki, politikanın bozulmaz düşünce düzenleriyle yönlendirilmiştir. Lüks mallardan alınan vergi zorunlu gereksinim mallarına oranla çok daha yüksekti. İmparatorlukta üretilen mallar, Arabistan ve Hindistan'da üretilenlere oranla da çok kolaylık görüyor, daha az vergilendiriliyordu (453). Yerli mallara, devlete yararı olmayan yabancı mallar karşısında elverişli durum yaratmak doğru bir davranıştı. Aleksander Severus dönemindeki Doğu'dan gelen mallara uygulanan vergilere ilişkin geniş kapsamlı bir liste bugün mevcuttur. Bu listede tarçın, tıpta kullanılan ve (mir) denilen bitkisel bir zamk, zencefil, her çeşit hoş kokular, çok değişik değerli taşlar - ki baş sırayı elmas tutuyordu ve bunlar arasında zümrüt'ün özel bir yeri de vardı (454). Yine bu listede İran ve Bâbil dericileri, ham ve perdahlanmış ipekler, fildişi, abanoz ve hadımlar (haremağa'ları) yer almaktadır (455)

Burada şunu belirtelim ki bu kadınsı kölelerin fiyatı ve kullanımı, imparatorluğun gerileyişiyle aynı orantıda artma göstermiştir.

II. Tüketim üzerine vergi, iç savaşlardan sonra, Augustus tarafından konuldu. Çok ılımlı olmakla birlikte, bu vergi genel nitelikteydi. Pek az hallerde yüzde biri aşıyordu, ama çarşıdan ve genel satışlardan her alışverişte vergi ödeniyor, en büyük arazi ve konut satışından en küçük maddelerin alışverişine dek yaygınlaştırılıyor; böylece sonsuz sayıdaki günlük tüketimler nedeniyle önemli bir gelir niteliğini kazanıyordu. Ulusun tüm yaşamı üzerine yüklenen böyle bir yükümlülük her zaman sızlanmalara yol açmıştı. Devletin gereksinim ve kaynaklarını, çok iyi bilen bir imparator, bir buyrultu ile, orduların giderlerini karşılayabilmek için bu vergi gelirini artırabileceğini düşünebilirdi (456).

III. İmparator Augustus yabancı ve yerli düşmanların saldırılarına karşı yönetimini korumaya ayırdığı birlikleri her an hazır bulundurma kararı alınca kıdemli askerlerin ödülleri ve savaşın olağanüstü giderleri için özel fonlar oluşturdu. Tüketimden alınan verginin çok büyük gelirleri, özellikle bu konularda kullanıldıysa da yeterli görülmedi. Buna ek olmak üzere imparator, vasiyet ve kalıt (miras) üzerine yüzde beş oranında yeni bir vergi tasarladı. Roma soyluları, mallarına özgürlüklerinden daha bağlıydılar. Augustus herzamanki ılımlılığıyle onların bu mırıltılarını dinledi. Sorunu, iyi niyetle senatoya gönderdi, daha yararlı ve daha az sevimsiz bir çıkar yol bulunmasını istedi. Senato'nun dağınık düşüncede ve kararsız olduğunu gören imparator, onların bu ayak diremesi sürerse baş vergisi ve araziler üzerine salınan genel bir vergi önermek zorunda kalacağını bildirdi. Senatörler, hemen ve hiç ses çıkarmadan, daha önce hoşlanmadıkları vergiyi kabul ediverdiler (457). Bununla birlikte, vasiyet ve kalıtımlar üzerine konulmuş olan vergiler birtakım sınırlamalarla yumuşatılmıştır. Vergilendirilecek malın değeri, örneğin elli ya da yüz altın olması gibi belirli

bir had konulmuştu (458). Baba yönünden en yakın akrabadan ödeme istenemiyordu (459).

Doğal haklarla yoksulluğun olanaksızlığı böylece güven altına alınınca, bir yabancının ya da beklenmedik bir kalıtım nedeniyle gelir artışı elde eden uzak bir akrabanın bu gelirin yirmide birini kamu yararına vermesi farklı bir yükümlülük sayılır (460).

«Her geniş arazili devlette geliri pek yüksek olan böyle bir vergi, evlenme sözleşmeleri ve mansup mirasçılık yollarıyle bağlı kalmaksızın aklına ya da keyfine uygun geleni yapabilen Romalıların durumuyle şaşılacak kadar uyum gösteriyordu. Çoğu zaman babanın sevecenilği bile cumhuriyetin çetin yurtseverleri ve imparatorluğun savurgan soyluları üzerinde etkisini yitiriyordu. Bir baba, malının dörtte birini oğluna bırakınca böyle bir tasarrufa karşı hiçbir yasal hak kullanılamıyordu (461). Hiç çocuğu olmayan zengin bir yaşlı ise mutlak bir (ev) hükümdarıydı. Otoritesi, yaşıyle ve hastalıklarıyle birlikte artıyordu. İçlerinde aşağılık pretorların ve konsuluslerin de bulunduğu bir sürü dalkavuk kendi çıkarları için onun cimriliğini iyi bir nitelikmiş gibi övüyorlar, çılgınlıklarını alkışlıyorlar, ihtiraslarını gidermeye hizmet ediyorlar ve, sabırsızlıkla ölümünü bekliyorlardı. Gönül alma ve dalkavukluk, çok çıkar sağlayan bir bilim haline geldi. Bu mesleği öğretenler yeni bir adla tanındılar. Bütün kent, taşlamanın canlı betimlemelerine göre, iki kısım halinde bölünmüş oldu: *av*'lar ve *avcı*'lar (462).

Birçok vasiyetnamelere hiyle ile delice imza attırırlarken çok az da olsa değerli bir düşünceye ve erdemli bir kadirbilirliğe dayanarak düzenlenmiş vasiyetnameler de bulunuyordu. Dil uzluğu (belâgati) ile, yurttaşlarının, çoğu zaman canını ve malını savunmuş olan Çiçero dört milyona yakın vasiyet bağışı elde etmişti (463). Öyle anlaşılıyor ki Genç Pline'nin dostları da bu ünlü sözen (hatip)'e karşı daha az eli açık davranmış değillerdi (464). Vasiyet edenin güdüleri ne olursa olsun hazine kalıtım yoluyla elde edilen malların (yirmide bir) bölümünü - hiç ayrım gözetmeksizin - istiyordu. Böylece, iki ya da üç kuşak içe-

risinde uyrukların bütün iyelikleri (mülkiyetleri), farkına varılmadan hükümdarın kasalarına girmiş oluyordu.

Neron, saltanatının ilk yıllarında, kendini halkın sevgilisi haline getirmek isteğiyle, ya da belki körü körüne bir iyilik hareketi yaratmak için gümrük ve tüketim vergilerini kaldırmak istedi. En akıllı senatörler onun yüce gönüllülüğünü alkışladılarsa da Cumhuriyetin gücünü ve kaynaklarını kurutacak olan bu tasarının uygulanmasından onu vazgeçirdiler (465). Bu hülyayı gerçekleştirme olanağı bulunsaydı, Trajanus ve Antoninus'ler gibi hükümdarlar insanlık için çok önemli bir hizmet görmenin en hararetli girişimiyle bu fırsatı kullanmakta hiç tereddüt etmezlerdi. Bütün bütün kaldırmaya girişmeden halkın üzerindeki yükü hafifletmekle yetindiler. Yasalarının yumuşaklığı ve belginliği (serâhati) ile verginin kuralını ve ölçüsünü belirlediler. Bütün yurttaşlara vergi memurlarının haksız tarhlarıyle kaba ve hoyrat davranışlarına karşı yargıcın yorum ve içtihadına sığınma olanağı sağladılar (466). Çok dikkate değer ki, bütün yüzyıllarda en akıllı, en yüksek nitelikli hükümdarlar gümrük vergileriyle öbür başlıca vergileri toplamadaki tehlikeli yöntemi hep sürdürmüşlerdir.

Karakalla'nın duyuşları Antoninus'lerinkine benzemiyordu. Bu hükümdar gerçekten çok değişik bir tutum içerisinde bulunuyordu. Hiçbir zaman halkın iyiliğiyle ilgilenmemiş, denebilir ki ona düşman bile olmuş bulunan bu hükümdar, askerlerin yüreğinde kendisinin tutuşturduğu doymak bilmez açlığı giderme olanağını bulamıyordu. Augustus'un koyduğu bütün vergiler içerisinde vasiyet yoluyla ve kalıtımla, elde edilenlerden alınan yirmide birlerden daha çoğunu getireni yoktu. Bu vergi yalnız Roma kentinde ve İtalya'daki kentlerde oturanlara özgü olmayıp bütün imparatorlukta oturanları kapsadığı için burjuvazi ayrıcalığının derece derece genişlemesiyle sürekli olarak arttı.

Uyruk olarak vergilerden bağışık iken yeni vergilerle yükümlü duruma getirilen yeni yurttaşlar, elde ettikleri sınıf ve ayrıcalıklardan ve önlerinde açılan parlak onur, servet yolların-

dan büyük ölçüde zarar gördüklerine inanıyorlardı. Bütün ayrı tutmalar Severus'ün oğlu tarafından çıkarılan bir buyrultu ile yok edildi. Bir lûtuf olmak şöyle dursun, kup kuru bir yurttaşlık unvanı, eyaletler halkına zorla yükletilen gerçek bir yük oldu. Aç gözlü Karakalla, öncekilerince yeterli görülmüş olan harç ve resimlerle yetinmedi. Vasiyet ve kalıtım yoluyle edinilen değerler üzerindeki (yirmide bir) vergiye bir o kadar daha ekletti. Onun ölümünden sonra yeniden eski duruma getirildi. Ne var ki, Karakalla'nın döneminde yönetimin her bölümü onun kan dökücü zulmü altında inlemekten kurtulamadı (467).

Bütün eyalet halkları Roma yurttaşlarına özgü vergi yükümlülüğü kapsamına alınınca bu halkların o zamana değin uyruk niteliğiyle ödemekte bulundukları haraçlardan da töresel ve haklı olarak - bağışık tutulmaları gerekiyordu. Karakalla ile onun sözde oğlu bu gibi temel hukuk kurallarına aldırış etmediler. Bütün Roma ülkelerinde yeni vergiler gibi eskilerinin de tahsilinin sürdürüleceğini emrettiler. Bu açık haksızlıktan eyaletleri kurtarmak erdemli Aleksander'e nasip oldu. Bu hükümdar, tahta çıktığı sırada yürürlükte bulunan vergi oranını matrahın otuzda birine indirdi (468). sökülüp atılmamış olan bu zararlı sürgünler yeni kökler saldılar ve ölçülemeyecek büyük boylara ulaşarak sonraki yüzyılda Roma dünyası üzerine öldürücü bir karanlık çöktürdüler. Kitamızın bundan sonraki bölümlerinde de harçlara, baş vergisine, sarayın, ordunun ve başkentin gereksinimlrei için eyaletlerden istenen çok masraflı buğday, yağ ve hayvanlar vergilerine sık sık değinilecektir.

Roma ve İtalya.ya yönetim merkezi olarak bakıldığı sürece eski yurttaşlar ulusal bir ruhu sürdürdüler, yeniler de yavaş yavaş bunu benimsediler. Ordunun başlıca komutanlıkları eğitim görmüş, yasaların, yığının gerekliğini bilen, bütün sivil ve askersel derecelerden geçerek onursal mesleklerinde düzenli adımlarla ilerlemiş kimselere veriliyordu (469). İmparatorluğun ilk iki yüzyılı süresince lejyonların söz dinlerliğini, gösterişten uzaklılığını başlıca böyle komutanların örnek olmalarına, bu nitelikleriyle askerleri etkilemelerine vermek doğru olur.

Roma'nın anayasal düzeninin son dayanağı da Karakalla tarafından zorlanınca sosyal, sınıflardaki yırımı yavaş yavaş toplumdaki ayrılışmalar izledi. Eğitimin çok daha ileri derecelere vardığı iç eyaletlerin halkları hukukçuluğun ve yüksek dereceli makamlarla hizmetlerin tek kaynağı durumuna geldiler. Ağır ve sert askerlik mesleği ise köylülerin ve sınırlarda dünyaya gelmiş barbarların kapısı oldu. Bunlar kışla ile ordugâhlarından gayri bir vatan kavramına, savaşın dışında bir bilime inanmıyorlar, ancak, yalnızca askerlik disiplinini tanıyorlardı. Kanlı elleri, yabanıl töreleri, kan dökücü davranışlarıyle kimi zaman imparatorların tahtını savunuyorlar ya da daha çok onu alaşağı ediyorlardı.

BÖLÜM VII

Maksiminus'ün Yükselmesi ve Zulmü -Senato'nun Düzeniyle Afrika ve İtalya'da Ayaklanma- İç savaşlar ve başkaldırmalar -Maksiminus ile Oğlunun, Maksiminus ile Balbinus'ün ve üç Gordiyonlu'nun Korkunç ölümleri- Filip'in Zorbalıkla Tahtı ele geçirmesi ve Seküler Oyunları.

İnsanlar arasında kurulmuş tüm yönetimlerden biri olan soydan geçen monarşi, en gülünç olmakta her halde ilk sırayı alır. Gerçekten, şöyle bir düşünülürse, babanın ölümüyle henüz kundakta olan bir çocuğa tıpkı basit bir sürüye sahip oluyormuş gibi, bir ulusun iyeliği kalmakta ve bu çocuk öbür insanlarla eşit değil, üstün olmaktadır. Buna ciddi olarak akıl erdirilebilir mi? En yiğit savaşçıların ve en yetenekli yurttaşların, doğal haklarından vazgeçip, bu kundaktaki bebeğe yaklaşarak diz çöktüklerini ve ona sarsılmaz bağlılık gösterilerinde bulunduklarını gözönüne getirip şaşmamak olası mıdır? Taşlamacıların ve tumturaklı sözlerle betimleyicilerin bu tabloyu canlandırırken kullanacakları renkli sözler bunun gibi birtakım betimlemelerdir. Duygulara kapılmadan düşünülürse kalıtımı düzenleyen bir boş inanışın ne denli saygıdeğer ve yararlı olduğu ve bunu insan tutkularından uzak tutabildiğini anlamak zor değildir.

Sessiz ve dingin bir yerin verdiği huzur içerisinde devlet

yönetimi konusunda biçim ve sistemler düşünülerek bunlar kâğıda dökülebilir, örneğin devlet yönetiminin bütün toplumun katılacağı özgür, sağlıklı seçimle en yetkin ellere teslim edilmesi tasarlanabilir. Ne var ki deneyim, bütün bu gerçekle ilgisi olmayan imgelerle meydana getirilmiş kurumların başarısızlıkla sona erdiğini göstermiş, seçilen hükümdarın ne en çok sayıdaki partinin adayı, ne de halkın en akıllısı ve değerlisi olmadığı anlaşılmıştır. Ordu, aynı görüşlere ve bu görüşleri halkın öbür bölümlerine kabul ettirecek büyük güce sahip tek toplum sınıfıdır. Şu var ki, şiddete, kulluğa alışık bulunan askerin karakteri, bir yasal devlet düzenini ve sivil düzeni koruyabilme konusunda yeteneksiz kalır. Adalet, insanlık ve politik olması gereken akıl, başkalarındaki bu nitelikleri kavrabilmesi için onca bilinmeyen kavramlardır. Değer onun takdirini kazanacak ve eli açıklıkla oyu satın alınacaktır. Bu iki değerlilikten birincisi çoğunlukla en çok kandökücülerde bulunur. Öbürü ise halkın zararına olarak gelişir. Bunların her ikisi de, harekete geçen bir rakibin tutkusuyle, tahtta hüküm sürmekte olana karşı yöneltilebilir.

Doğuştan üstünlük, zamanla ve kamuoyu'nca tanınmış olursa, bütün öbür ayrıcalıkların hepsinden daha açık ve daha az nefret edilen bir niteliğe bürünür. Kamuca tanınan hak, fesat hareketinin umudunu kırar, müstebit hükümdarın zulmünü etkisiz duruma getirir. Avrupa monarşilerindeki kalıtım yoluyla işleyen bu ilkenin sessizce ve yumuşak bir yönetimle uygulandığını görüyor, bu işleyişi bu tür yumuşaklığa borçlu bulunuyoruz. Doğu'da ise bu mutlu düşünce düzeni henüz kurulamamıştır. Bir hükümdar, bu unvanı elde edebilmek için, atalarından kalmış olmasına karşın, kan dökmek zorunda kalmaktadır. Bununla birlikte, Asya'da, tahta geçmek isteyenlerin sayısı sınırlıdır, bu iddia ancak iktidarda olan kral soyundan kimseler arasında söz konusu olabilir. Erkek kardeşlerini kılıçla ya da ipe göndererek ortadan kaldırabilen mutlu adayın başka bir rahipten korku ve kaygısı da kalmamış olur. Roma imparatorluğu ise senato'nun otoritesi ayaklar altına düştükten sonra, bir

karma karışıklık tiyatrosu haline geldi. Krallar, onların kanından gelmiş prensler, eyaletlerdeki soylular bile, büyük sevinç gösterileri içerisinde, anlı şanlı cumhuriyetçilerin savaş arabası önünde giderlerdi. Caesarların zulmü altında ezilen eski Roma aileleri artık yoktu. Bu hükümdarlar bir cumhuriyetin biçimleriyle bağlıydılar, kendi kanından gelen ileriki kuşaklarda kendisini yeniden doğmuş görme umudu taşımıyorlardı (470). Böylece, onların uyruklarının aklına da soydan geçme bir (hanedan) kurmak gelmiyordu. Doğuştan taht için bir hakka sahip olunmadığını bildiklerinden kendini aday olarak ileri sürenler oraya layık olma koşulunu yine kendilerinde aramaları gerekiyordu. Yasanın ve peşin yargının koruyucu dizginiyle bağlantısından kurtulan utku gözüpek bir hırsızlık haline geldi. En bayağı bir insanı bile değeriyle, servetinin yardımıyla orduda bir yer sağlıyarak, işleyeceği bir cinayetle zayıf ve sevilmeyen bir efendinin elinden (dünya asâsı)'nı söküp almayı umut edebiliyordu. Aleksander Severus'ün öldürülmesinden, Maksimus'ün tahta geçmesinden sonra hiçbir hükümdar kendini güvenlikte görmedi. Bir köylü, bir barbar bu yüce, aynı zamanda tehlikeli oruna çıkmaya kendinde cesaret bulabiliyordu.

O dönemden aşağı yukarı otuz iki yıl önce, Asya'ya yaptığı bir seferden dönmekte olan imparator Severus, en küçük oğlu Geta'nın doğum gününü askersel oyunlarla kutlamak için Trakya'da konaklamıştı. Oranın halkı, hükümdarlarını gözebilmek için kalabalıklar halinde toplanmışlardı. Dev gibi iri yarı, genç bir barbar, kaba ve bozuk konuşmasıyla, güreş yarışmasına katılma izni verilmesi için yalvardı. Basit bir Trakyalı köylü bir Romalı askeri tuşa getirirse askerlerin gururu zedelenmiş olacağından, bu barbar önce ordugâhtaki en güçlü uşaklarla kapıştırıldı. Bunlardan onaltısı peşpeşe onun darbeleriyle yere yıkıldılar. Ödül olarak birkaç küçük armağan aldı ve birliğe yazılarak asker olma olanağı tanındı. Ertesi gün, memleketin töresine göre oyunlar oynayan ve başarısını kutlayan yeni askere alınanların arasında görüldü. Severus'ün dikkatini çektiğini anlayınca, hükümdarın atına yaklaştı, uzun ve hızlı yürüyüş bo-

yunca, hiç yorgunluk belirtisi vermeksizin, yaya olarak, onu izledi. İmparator, şaşmış bir halde «delikanlı, şimdi güreşmeye hazır mısın?» diye sordu. «Çok sevinirim» dedi barbar. Ordunun en güçlü askerlerinden yedisinin sırtını hemen yere getiriverdi. Gücünün ve inanılmaz etkinliğinin ödülü olarak kendisine bir altın kolye verilerek hükümara her zaman eşlik eden atlı muhafızlar arasına alındı (471).

Maksiminus (çünkü adı böyleydi), her ne kadar imparatorluk toprağında doğmuşsa da barbar bir ırktan geliyordu. Babası Gotlar'dandı, anası ise Alen (Alains) ler ulusundandı. Oğulları her zaman gücüne eşit bir değer gösteriyordu. Görgüsü artınca, doğal yırtıcı gücü yumuşadı, daha doğrusu biçim değiştirdi. Severus'ün ve Karakalla'nın saltanatları sırasında yüzbaşılık rütbesini elde etti, bu iki hükümdarın takdirini kazandı, ki birincisi ona ayrıca özel bir değer de vermişti. Maksiminus'un minnettarlığı, Karakalla'nın katiline hizmet etmesini engelledi. Onuru, Heliogabalus'un ağır sataşmalarına uğramasına izin vermedi. Kendisine yararlı ve hoş bir görev veren Aleksander'in tahta çıkmasıyla yeniden sarayda göründü. Tribunus olarak atandığı dördüncü lejyon, onun komutası altında, kısa zamankahramanlarına vermekten hoşlandıkları Ajaks ve Herkül adlarıyle onu çağırarak alkışladıkları Maksiminus sırasıyla bülarıyle onu çağırarak alkışladıkları Maksiminus sırasıyla bütün askersel derecelerden geçti (472). Davranış ve hareketlerinde yabanıl kökeninin çok belirgin izlerini taşımamış olsaydı belki de imparator, bir Trakya köylüsünün oğluyla kendi kardeşinin evlenmesine râzı olacaktı (473). Maksiminus'ün eriştiği bu elverişli durumlar, iyilik gördüğü bir efendiye bağlılık esinlemek şöyle dursun, ondaki tutkuyu alevlendirmekten başka bir işe yaramadılar. Daha üstününü gördükçe talih ve servetinin kendi değeriyle orantılı olmadığına inanmaktaydı. Her ne kadar akıl ona kılavuzluk etmiyorduysa da doğal bir sezgi inceliği vardı, bununla ordudaki hoşnutsuzluğu görüp anladı; bundan yararlanarak imparator yıkıntısı üzerinde yükselmenin yollarını buldu. Fitne sokarak, iftira ederek en iyi hükümdarların üzerine ze-

hirli oklar atmak, onların erdemlerini kusur gibi göstermek kolaydı.

Birlikler, Maksimus'ün habercilerini sevinerek dinlediler. Sabırdan patlıyacaklardı. Onüç yıldır, anasının ve senatorun ayakları altında sürüngen gibi dolaşan kadınsı bir Suriyelinin koyduğu eziyetli bir disiplin altında bunalmışlardı. «Artık bu sivil otoritenin yalancı hayalini yıkmak zamanı geldi, diye haykırıyorlardı, hükümdarlık için, komutanlık için, askerlikten yetişmiş, savaşın yorgunluklarına alışık, imparatorluğun utkusunu sürdürmeye, hazinelerini silâh arkadaşlarına dağıtmaya yetkili ve uyarlı bir kimseyi seçmek gerekir».

O sırada, Ren kıyılarında, imparatorun komutası altında büyük bir ordu toplanmış, barbarlarla savaşa hazırlanıyordu. Yeni askere alınmışların disiplin altına sokulması ve gözden geçirilmesi gibi önemli görev Maksiminus'e verilmişti. Bir gün, talim alanına girmekteydi ki, o anda ya da hazırlanmış bir entrikanın etkisiyle harekete geçen birlikler Maksiminus'u bir imparator olarak selâmladılar, gittikçe şiddetlenen alkışlarıyla onun ısrarlı reddedişlerini kestiler, ellerini Aleksander'in kanına bulayarak ayaklanmalarını tamamladılar.

Bu hükümdarın ölümüyle ilgili bilgiler değişik olarak aktarılmıştır. Kimi yazarlar son soluğuna dek Maksiminus'un nankörlük ve tutkusundan en ufak bir bilgi edinmediğini savunmuşlardır. Onlara göre, imparator, ordunun önünde hafif bir yemek yedikten sonra, uyumak için çekilmişti. Saat yediye doğru, kendi muhafızlarından bir grup, imparatorluk çadırına sızdı, bu erdemli, savunmasız hükümdarı hançer darbeleriyle delik deşik ettiler (474).

Daha değişik olmakla birlikte daha olası bir anlatıya kulak verirsek, Maksiminus, kalabalık bir birlik tarafından erguvan renkli imparatorluk giysisiyle donatılmıştı (Bu birlik genel karargâha birkaç mil uzaklıkta bulunuyordu). Açıkça ilân etmekten çok askerlerin içinde kalmış istekleri hesaplıyordu. Aleksander ise, askerlerinin tükenmekte olan bağlılıklarını canlandırmak istedi. Ne var ki onlar, kendisini ordunun dostu ve sa-

vunucusu olarak bildiren Maksiminus için isyan bayrağını kaldırarak onu Romalılar'ın imparatoru ilân ettiler.

Hıyanete uğrayarak terk edilmiş oolan Aleksander, son anlarında herkesin saldırısına uğramamak için, çadırına çekildi. Bir tribunus'le birkaç yüzbaşı kılıç elde, onu izlediler. Başeğmeden öldürücü darbeyi kabullenecek yerde, güçsüz haykırışlar ve boşuna yalvarmalarla yaşamının sonunu onursuzlaştırdı. Onun bu aşağılaşması, kendisinin masumluğu ve mutsuz alınyazısı için duyulan acımanın yerini tiksinmenin almasına neden oldu. Felaketine cimriliği ve gururu ile neden olduğunu söylediği annesi Mamme de onunla birlikte yok oldu. En yakın dostları da askerlerin eliyle öldürülen kurbanlar arasındaydılar. Bunlardan birkaçı, daha sonra, tahtı ele geçirenin zulmünü uygulayabilmek için hemen öldürülmedi. Yumuşak davranmak isteyenler görevlerinden alındılar, utanç verecek bir biçimde saraydan ve ordudan atıldılar (475).

Roma'nın başlıca zorbaları olan Kaligula (Caligula), Neron, Kommodus (Commodus) ve Karakalla (Caracalla), erguvan saygınlığı içerisinde büyümüş, iktidar gururu, sarayın lüksü ve dalkavukluğun aşağılık söz ve öğütleriyle bozulmuşlardı (476). Maksiminus'ün yırtıcılığı ise değişik bir ilkeye dayanıyordu. Her ne kadar kendisindeki nitelikleri sevip onunla övünen askerlerin bağlılığına güvense de, kökeninin karanlık ve barbar olmasını, hal ve davranışlarının kaba ve yabanıllığını, sanat alanında ve toplumsal yaşayış kurallarındaki bilgisizliğini gizliyemiyor, bu noksanlıkları, mutsuz Aleksander'in sevimli kişiliğiyle taban tabana zıt bir durum oluşturuyordu (477). Henüz pek gösterişsiz bir durumdayken çok kez Roma soylularının kapısında bekletildiğini, kendini beğenmiş patricius'lerin, huzuruna çıkmasını saygısız kölelerin engellediğini hiçbir zaman unutmamıştı. Yoksulluk zamanında ona yardım etmiş, onur kazanma yolunda kendisine ilk adımları attırmış bulunan az sayıdaki dostlukları da anımsıyordu. Ne var ki, Trakyalı köylüyü küçük görenler de, onu koruyanlar da aynı suçu işlemişlerdi. Çünkü bunların tümü de onun karanlığına tanıktılar. Bir kısmı

ölümle cezalandırıldı. Kendisine iyilik edenlerin çoğunu işkence cezasına uğratan Maksiminus, aşağılıklığının ve nankörlüğünün tarihini silinmez olarak kanlı ve iri harflerle yazdı (478).

Zorbanın kara ve yırtıcı ruhu, doğuştan olduğu denli kazanmış oldukları değer bakımından en saygın vatandaşlara karşı her çeşit korkunç baskıları alçakça kullanmaktan geri kalmıyordu. Hele kendisine hıyanet edildiğiyle ilgili münafık haberlerini alınca zulmünün sınırı olmuyor, büsbütün acımasız bir hal alıyordu. Onun canına karşı bir tertip meydana çıkarılmış ya da tasarlanmıştı ki, senatör konsülüs Magnus, bu komplonun baş düzenleyicisi olarak belirlendi, suç ortağı diye nitelendirilen dörtbin kişiyle birlikte öldürüldü. Bu kanlı infaz için hiçbir olağan yargılama yapılmadı. Sayısız jurnalci ve hafiyeden oluşan (binlerce) kimse İtalya'ya ve eyaletlere zehir saçıyordu. En hafif bir suçlama üzerine, eyaletleri yönetmiş, ordulara komuta etmiş, konsulusluk kazanmış, zafer madalyaları taşıyan birinci sınıf devlet vatandaşları, zincire vurulmuş olarak, herkesin gözü önünde imparatorun karşısına, sürüklenerek getiriliyorlardı. Malların zoralımı (müsadere), sürgün ya da sâde bir ölüm, onun yumuşaklığına rastlıyan olağanüstü örneklerdi. Ölüme mahkûm ettiği birçok mutsuz insanı yeni boğazlanmış hayvan derilerine sardırıyordu. Kimisi de lobut darbeleri altında son nefeslerini verdiler. Üç yıl süren saltanatı sırasında Roma'ya ve İtalya'ya gelmekten nefret etti. Özel hal ve koşullar, orduyu Ren kıyılarından Tuna boylarına çekmesini gerektirmişti. Asıl korkunç zulmü, kılıcın müthiş gücüne dayanarak, ordugâhında sürdürüyor, yasaları ve adaleti ayaklarının altında çiğniyordu. Ünlü bir soydan, saygın niteliklerinden ya da yönetimdeki yeteneklerinden ün kazanmış hiçbir tanınmış insan onun yanında tutunamıyordu. Bir Roma imparatorunun sarayı terör esinleyen ve pek büyük gücü ürpermeden anımsanmayan eski ünlü köleler ve gladyatörlerin imgesini canlandırıyordu (479).

Maksiminus'ün zulmü ünlü senatörleri ya da sarayda ve orduda zenginliğin kaprislerine kendilerini kaptırmış serüvencileri hedef aldığı sürece halk bu kanlı sahneleri kayıtsızlıkla,

belki de hoşlanarak izledi. Ama zâlimin açgözlülüğü, askerlerin doymak bilmez istekleriyle daha da artınca halkın varlıklarına da saldırmaya başladı. Her kent bağımsız bir gelire sahipti ve bu gelir halk için buğday satın alınmasına, oyunlarla temsillerin gerektirdiği harcamaları karşılamaya ayrılıyordu. Hükümdarın bir kararıyle bütün bu paralar, bir anda imparatorun hazinesine aktarıldı. Boş inançların yüzyıllardan beri sakladığı altın ve gümüş sungular tapınaklardan sökülüp alındı. Tanrıların, kahramanların ve hükümdarların onuruna dikilmiş olan heykeller yeni maden paralar basmak için kullanıldı.

Dine aykırı olan bu buyruklar, ayaklanmalara ve toptan öldürmelere neden olmadan uygulanamazdı. Bir çok yerde halk, savaş içinde olmadıkları halde, kendilerinin yağma edildiğini, tıpkı savaşın dehşetlerini yaşadıklarını görmektense ölmeyi yeğledi. Bu kutsal yağmadan pay alan askerler bile, onları alırken titriyorlar, kendilerini bu saygısızlıktan dolayı suçlu görüyorlardı. Her ne kadar şiddet ve sertlik içerisinde kavrulmuşlarsa da, yakınlarının ve dostlarının haklı sitemlerine uğruyorlar, bundan çok korkuyorlardı. Her yanda, insanlığın ortak düşmanının başı üzerine öç almaya çağıran genel bir feryat yükseldi. Sonunda, bir baskı kararı o zamana dek sessiz ve silahsız kalmış oolan bir eyaletin halkını ona karşı ayaklandırdı (480).

Afrika'daki imparator temsilcisi, para cezalarını ve zoralımları (müsadereleri) imparatorluğun en büyük gelir kaynağı olarak gören bir efendiye göre bir vekildi. Bu kıtanın en zenginlerinden birkaçına karşı çıkarılmış çok haksız bir kararın uygulanması, bu insanların mal varlıklarından büyük bir bölümünü alıp götürmüştü. İş bu kerteye gelince, umutsuzluk onlara ya büsbütün batıp mahvolma ya da kurtulma yolunu açmış oldu. Birçok güçlüklerle üç günlük öneli ele geçirdikten sonra, kendilerinin mülklerinde çalışan ve efendilerine bağlı çok sayıda köleyi ve köylüleri baltalarla, sopalarla donattılar. Tertibin başındakiler imparatorun temsilcisince kabul edildiğinde, giysilerinin içinde sakladıkları hançerlerle onu vurdular. Hemen arkasından, bağırıp çağıran kalabalık grup halinde küçük

Tisdrus (481) kentini işgal ettiler, böylece Roma imparatorluğunun efendisine karşı başkaldırma bayrağını çektiler. Umutlarını, Maksiminus'un neden olduğu genel hoşnutsuzluk ve nefret üzerine oturtmuşlar, tiksinilen bu zalimin karşısına halkın sevgisini kazanmış olmak gibi niteliği bulunan ve ayaklanmalarının başarıya ulaşmasını kolaylaştıracak yeni bir imparator adayı bulmuşlardı. Seçtikleri bu kimse onların prokonsulus'leri olan Gordianus'tü. Ama o, bu onurlu ve tehlikeli öneriyi geri çevirdi. Gözleri yaşararak, temiz geçmşi bir yaşamın huzur içerisinde tamamlanması için, zaten yaşlanmış bir haldeyken ellerini kendi vatandaşlarının kanlarıyla bulamasına zorlamamalarını onlardan yalvararak rica etti. İsyancıların tehdidi, imparatorluk erguvanını giymeye onu mecbur bıraktı. Tek aşılacak engel Maksiminus'ün kızgınlığıydı, çünkü bir zorbanın ilk kuralı, kendi tahtına çıkması istenen kimseyi öldürmekti. Bu konuya, ayaklananlarla görüşmüş olmak bile cezaya çarptırılmak için yeterliydi (482).

Gordianus ailesi Roma senatosu'nun en ünlülerindendir. Ana yönünden imparator Trajanus'e çıkar ve baba yönünden ise tanınmış Gracchus'lere dayanır. Doğuştan çok büyük varlık içindeydi. Bu varlığı beğenisin inceliği, ruhunun iyilikseverliği uğrunda kullanıyordu. Büyük Pompeius'un başkentte oturmuş olduğu saray, birkaç kuşaktan beri Gordianus ailesinin malı olmuştu (483). Binadaki eski armalar hâlâ yerli yerinde duruyordu ve Afrika prokonsulüsü ayrıca birçok güzel tablolarla da sarayı süslemişti. Preneste'ye giden yolda kurulu kırsal konutu yüz ayak uzunluğundaki görkemli koridor geçitleri, çok değerli dört tür mermerden yüz sutun üzerinde gösterişli revakı bulunan değişik güzellik ve büyüklükteki banyolarıyle ün salmıştı (484). Halka açık oyunlar, bir kişinin altından kalkabileceğinden çok yüksek parayı gerektirmekteydi. Anfiteatr'da yüzlerce yabanıl hayvan ve gladyatörler bulunuyordu (485). Yalnız az sayıda resmi bayramları Roma'da kutlayan öbür yüksek dereceli görevlilerden farklı olarak Gordianus belediye üyesi seçilince, her ay temsiller verdiriyordu. Konsuluslüğü sırasında

da belli başlı İtalyan kentleri onun görkemini kıskandılar. Karakalla ve ardılınca iki kez bu saygınlığa yükseltildi. Çünkü, erdemli hükümdarların beğenisini çekecek nitelikte az bulunur değerinin yanısıra, zalimlerin hasetini de uyandırmayacak tutum ve davranışa sahipti. Uzun çalışma yaşamı edebiyat incelemeleriyle huzurlu Roma onurları içerisinde geçti. Senato'ca —Aleksander'in onayı da alınarak— Afrika prokonsulus'lüğüne atanıncaya değin ordu komutanlığı, eyalet yöneticiliği görevlerini kabul etmemeye dikkat etti (486). Aleksander yaşadığı sürece Afrika, onun değerli temsilcisinin yönetimi altında mutlu oldu. Barbar Maksimus'un tahtı ele geçirmesinden sonra Gordianus önleyemediği kötülükleri yumuşattı. İstemediği halde imparatorluk erguvanını kuşandığı zaman seksen yaşını geçmişti. Bu saygıdeğer yaşlı insanda Antoninus'lerin mutlu yüzyılından kalma anıları görmek herkese hoşnutluk veriyordu. Tutumu ve davranışıyla onların erdemlerini yinelemiş oluyordu. Bu saygıder prokonsulus'ün oğlu, vekil olarak Afrika'da ona eşlik ediyordu. O da, eyalet halkınca babasıyle birlikte imparator ilân edildi. Genç Gordianus'ün ahlak ve huyu babasınınkine göre daha az temiz olmakla birlikte onun da karakteri sevimli ve cana yakındı. Bilinen yirmi iki tane nikâhsız karısı ve altmış iki bin kitap bulunan kitaplığı, beğenilerinin değişikliği ve çeşitliliği üzerine fikir verebilir (487) Roma halkı, onun hatlarında Afrikalı Scipion (Publius Cornelius) un imgesini görüyor ve annesinin sofu Antoninus'un torunu olduğunu anımsayarak o zamana değin ilgisizlik nedeniyle gizli kalmış bulunan erdemlerin hemen ortaya çıkacağını düşünüyor ve genç Gordianus'le övünüyordu.

Gordianus'ler ilk düzensizlikleri hale yola koyar koymaz Kartaca'ya gittiler. Onların değerli niteliklerini bildikleri için saygı duyan ve Trajanusün ardılından beri bir Roma imparatorunun yüceliğini yakından seyredememiş olan Afrikalılarca coşkunlukla karşılandılar. Ne var ki bu boş gösteriler iki hükümdarın ünvanlarını doğrulayarak güçlendirecek yetkinlikte olamazdı. İlke bakımından olduğu kadar kendi yararları açısın-

dan da, senato'nun onayını almayı kararlaştırdılar. Eyaletin en soylularından kurulan bir temsilciler grubu, uzun süreden beri sesini çıkarmadan acı çekmiş, sonunda açıkça herşeyi anlatmaya karar vermiş olan Afrikalı vatandaşlarının tutumunu bildirmek ve haklı göstermek için hemen başkente gittiler. Yeni imparatorların mektupları alçak gönüllülükle ve saygılı bir dille kaleme alınmıştı. İmparatorluk ünvanını kabule zorlandıkları için özür diliyorlar, herşeyin senato'nun yüce kararına bağlı olduğunu bildiriyorlardı (488).

Bu meclis, olumlu bir yanıt için hiç gecikmedi ve oylar dağılmadı. Gordianus'ların kökenleri ve bağlantıları onları Roma'nın en ünlü ailelerine sıkı sıkıya bağlıyordu. Büyük servetleri çok yandaş kazanmalarını, değerli nitelikleri de pek fazla dost edinmelerini sağlamıştı. Yumuşak yönetimleri, yalnız devleti kemiren alçaklıkların sona erdiğini değil, cumhuriyetin de yeniden canlandığını belirliyordu. Erdemli Aleksander'in öldürülmesini görmezlikten gelmeye senatörleri zorlamış olan askersel terör bir barbar köylünün seçimini de onlara kabul ettirmiş olduğu (489) halde, artık bu meclis üyeleri üzerinde etkili olmuyordu. Tersine, onların ruhunda özgürlüğün ve insanlığın tahrip edilmiş haklarını geri almak gibi soylu bir isteğin doğmasını sağlıyordu. Maksiminus'ün senatoya karşı duyduğu hınç biliniyordu. En saygılı başeğişle bile onu bu hıncından vazgeçiremiyordu. En dikkatli ve masum davranışlar onun zalim kuşkularına set çekemiyordu. Bu gibi güdülerle ve öz güvenliklerini koruma düşüncesiyle durumlarını saptamış bulunan senatörler, başaramazlarsa ilk kurbanlarının kendileri olacağını bile bile, böyle bir fırsatı kaçırmamaya karar verdiler.

Bu ve belki başka tür birtakım düşünceler, önce konsuluslar ve magistralar arasında kurulan bir oturumda tartışıldı. Kesin karara varınca, dikkatlerini uyandırmak ve kararnameleri saklamak için kurulmuş, eski gizli biçime göre Concordia (Konkordiya) tapınağında toplanmak üzere senatörleri çağırdılar (490). Konsulus Syllanus şöyle konuştu: «Roma senatörleri! Konsulüs saygınlığı kazanmış olan, biri sizin prokonsulunüz,

öbürü onun yardımcısı ve vekili olan Gordianus'ler Afrika eyaletinin genel isteğiyle imparator ilân edilmişlerdir. Tisdrus gençliğine (ve Tanrıya) şükranlarımızı sunalım. Bizi korkunç bir canavardan kurtaran Kartaca'nın sadık halkını savunan komutanlarımıza şükranlarımızı sunalım. Neden beni böyle soğuk dinliyorsunuz çekingen insanlar? Neden birbirinize kaygulu gözlerle bakıyorsunuz? Niçin duraksıyorsunuz? Maksiminus devletin düşmanıdır. Onun düşmanlığı da kendisiyle birlikte sona erebilir. Baba Gordianus'ün aklı ve ahlakının, oğul Gordianus'un değeri ve yiğit ruhunun meyvalarını uzun süre toplayabiliriz» (491).

Konsulus'ün ateşli soyluluğu senatonun uyuşuk ruhunu canlandırdı. Gösterişli bir kararname ile Gordianus'lerin seçimi onaylandı, Maksiminus, oğlu ve yandaşları vatan haini ilân edildi. Devleti bunların elinden kurtaracak olanlara büyük ödüller vaadedildi.

İmparatorun Roma'da bulunmadığı zamanlarda pretoryen muhafızlarından kurulu bir müfreze, başkenti savunmak, daha doğrusu yönetmek için orada bırakılmıştı. Vali Vitalianus, Maksiminus'e oolan bağlılığını, onun zalim buyruklarını hemen, niyetini sezinleyerek yerine getirmesiyle kendini göstermiş ve tanınmıştı. Tek başına onun ölümü bile senatörlerin sallantıda olan otoritelerini güven altına alabilecek ve kendilerini bütün tehlikelerden kurtarmış olabilecekti. Kararları duyulmadan önce, senato yönetiminden bir görevli birkaç tribunus valiyi öldürmekle görevlendirildiler. Bunlar, görevlerini, girişimin gözüpekliğine uygun bir başarıyle yerine getirdiler. Kanlı hançeri ellerinde tutarak kentin bütün sokaklarında koştular, halka ve askerlere mutlu ayaklanmanın haberini verdiler. Özgürlük istek ve coşkusu, büyük para ve arazi ödülleri için yapılan vaadlerle katmerleştirildi Maksiminus'un heykelleri devrildi. Başkent, iki imparatorun ve senatonun otoritesini büyük gösteriyle kutladı (492). İtalya'nın geri kalan bölümü de Roma örneğini izledi.

Çok uzun zamandan beri askerlerin bozuk düzeni ve korkunç bir zulüm baskısı altında ezilmiş halde kalan senato yeni

bir ruh kazanıyordu. Yönetimin dizginlerini eline geçiren bu meclis, özgürlüğü kaldırmış olanlardan öç almak üzere en ussal önlemleri aldı. Bu konsulus senatörler topluluğu içerisinde değerlilikleri ve hizmteleriyle Aleksander'in ilgi ve iyiliğini görmüş olanlar vardı; bunlardan ordulara komuta edecek ve bir savaşı yönetebilecek yirmi yetenekli kimseyi bulmak zor değildi. İtalya'nın savunması bunlara verildi. Herbirine ayrı görevler yüklendi. Bir istilaya karşı, yeni askere almaları sağlamak, İtalya'daki gençliği disiplin altına almak, özellikle limanları ve büyük yolları tahkim etmekle görevlendirildiler. Bunun yanında, kimi eyaletlerin yöneticilerine, senato'daki ve şövalyeler sınıfındaki en değerliler arasından seçilmiş temsilciler, vatanın imdadına koşma yolunda birleşmelerini sağlamak ve o yöneticilerin idareleri altındaki (ulus)'lara Roma halkıyle aralarındaki eski dostluk bağlarını anımsatmak amacıyle gönderildi. Bu temsilcilere karşı genellikle gösterilen iyi kabul ve saygı, İtalya'nın ve eyaletlerin senato'dan yana geçmekte gösterdikleri canlılık Maksiminus'un uyruklarındaki bitkinlik ve bıkkınlığın, zulme dayanmaktansa karşı koymanın yeğ görüldüğü aşamaya vardığını tanıtlamaktadır (493).

Ne var ki, Gordianus'lerin sorunu bu denli gayretle savunulurken onlar artık yoktu. Zayıf Kartaca sarayı, Moritanya valisi Kapellianus'ün hızlı yürüyüşe geçtiği haberi üzerine alarm durumu almıştı. Kapellianus, az sayıda eski askerlerden oluşan bir birlikle barbarlardan düzenlediği çok kalabalık bir ordunun başında olduğu halde, yeni hükümdara bağlı fakat savunmasız bir eyaletin üzerine yüklendi. Genç Gordianus, küçük bir muhafız bölüğü ve Kartaca savurganlığı ve avâreliği içerisinde büyümüş, disiplinsiz kalabalık askerlerden oluşan bir birliğin başında düşmana karşı çıktı. Yetersiz değeri ona, savaş alanında onurlu bir ölüm sağlamaktan başka şeye yaramadı. Ancak otuz altı gün kadar hükümdar kalabilmiş olan babasının yaşamı da bu bozgunu öğrenir öğrenmez son buldu. Savunmasız Kartaca, efendisine yaranmak için, büyük hazineleri ele geçirdiğini ve çok büyük sayıda vatandaş kanıyle elinin bulandığını ona ta-

nıtlamak zorunda olan bir kölenin kan dökücü aç gözlülüğüne kapılarını açarak teslim oldu (494).

Gordianus'lerin beklenmeyen sonu Roma'yı dehşetlere saldı. Konkordia tapınağında toplanan senato, günlük işleri görüşüyormuş gibi bir görünüşteydi. Gerçekte senatörler kendilerini tehdit etmekte olan tehlikeleri düşünerek titriyorlardı. Sessizlik ve büyük üzüntü bütün meclisi kapladığı sırada Trajanus soyundan olan ve aynı adı taşıyan bir senatör, arkadaşlarının cesaretini canlandırmaya çalıştı. Uzun süreden beri onlara hiçbir öneride bulunmamış olduğunu bildirdi ve doğal olarak Maksiminus'un, senatonun son kararından dolayı yatışmak bilmez derecede kızgın olduğunu, imparatorluğun bütün kuvvetlerinin başında İtalya'ya doğru yürümekte bulunduğunu, kendilerine kalan seçeneğin Roma'dan çıkarak bu halk düşmanının karşısına dikilmelerini, bunu yapmadıkları takdirde öldürücü ıstırapları ve mutsuz ayaklananlara değer görülen aşağılık ölümü sessizce beklemelerinden başka yapacak bir şeyleri kalmayacağını söyledi. «İki yüksek nitelikli hükümdarı yitirdik, diye sözlerini sürdürdü; ne var ki, kendi davamıza hıyanet etmedikçe Cumhuriyetin umutları Gordianus'lerle birlikte yok olmayacaktır. Burada, erdemleriyle tahta, çıkmaya yeterli, yüksek nitelikleriyle onu yücelerde tutmaya yetenekli çok sayıda senatör görüyorum. Biri, zorbaya karşı savaşı sürdürmekle, öbürü sivil yönetimi Roma'dan yürütmekle yükümlü olacak iki imparator seçelim. Böyle bir seçime girişmek için seve seve ortaya atılıyor ve korkmuyorum; oyumu Maksimus ve Ballinus için kullanıyorum. Roma senatörleri, benim seçtiklerimi onaylayınız, ya da daha parlak değerdeki öbür vatandaşları taçlandırınız.» Genel anlayış ve kaygu, kıskançlığı engelledi ve iki aday oybirliğiyle seçilmiş oldular. Bütün meclis içten alkışlarla çınladı. her yandan «İmparatorlar Maksimus ve Balbinus'e utku ve uzun ömürler! Senatonun kararıyle siz mutlandınız, Cumhuriyet de sizin yönetiminizle mutlanmalıdır» sesleri duyuluyordu (495).

Roma, yeni imparatorların erdemi ve ünü üzerine güzel umutlar kuruyordu, yeteneklerinin özel türü her birini savaş ve

barış alanlarında ayrı ayrı uygun kılıyordu. Aralarında herhangi bir ilerleme yarışması olmaksızın, aynı tahta oturabilirlerdi. Değerli hatip, ünlü ozan, akıllı bir yüksek görevli olan Balbinus kusursuzca ve haklı takdirlerle, imparatorluğun tüm eyaletlerinde medeni hukuk yargılamalarında çalışmıştı. Soy bakımından ünlü (496) servet bakımından ise çok zengindi. Davranışları gönül alıcıydı. Saygınlık duygusu ondaki eğlence sevgisini frenliyordu. Tatlı bir yaşantının çekicilikleri, iş görmekten onu alıkoyamıyordu. Karakter bakımından Maksimus, ona oranla, daha az sevimliydi. Soylu olmayan bir aileden gelmiş, yeteneği ve değeriyle devlet ve ordu hizmetlerinde birinci aşamalara yükselmişti. Sarmat'lara ve Cermenlere karşı kazandığı utkular, davranışlarındaki sağlamlık ve yargılarındaki yansızlık, kent valiliği yaptığı sıralarda, Balbinus gibi ona da halkın sevgisini kazandırmıştı. Balbinus bu değerli saygınlığı iki kez yürütmüştü. Her ikisi de, senato'nun yirmi yardımcısı arasından seçilerek atanmışlardı. Biri altmış, öbürü yetmişdört yaşındaydı, yaşlarının ve deneyimlerinin vermesi gereken olgunluğa sahiptiler (497).

Senato'ca konsulüslük ve tribunusluk ünvanı kendilerine verilince vatanın babaları adını ve baş papazlık sanını da kazanmış olan Maksimus ile Balbinus Romayı koruyan tanrılara şükranlarını sunmak üzere, Kapitolium (Capitolium)'a çıktılar (498). Sungu töreni bir halk ayaklanmasıyle karışıklığa uğradı. Maksimus'un sertliği bu kalabalık üzerinde kötü etki yapmaktaydı. Balbinus'un yumuşaklığı ve insanlığı ise böyle bir kötü etkiye neden olmuyordu. Biraz sonra kalabalık arttı, dikkafalı insanların bağırıp çağırmaları ortalıkta çınlamaya başladı. Bunlar, cumhuriyet için yaşamlarını feda etmiş olan iki hükümdara karşı minnet ve şükran borcunun ödenmesi amacıyle mensubu oldukları Gordinus ailesinden üçüncü bir hükümdarın seçilerek senatoca onanmasını istiyorlardı. Kent muhafızlarının ve en genç şövalyelerin başında bulunan Maksimus ve Balbinus, kalabalık arasından kendilerine yol açmaya çalışıyorlardı. Ellerinde taşlar ve sopalar bulundu halk, hükümdar-

ları iteledi ve Kapitolium'a sığınmalarına neden oldu. Çıkış nedeni ne olursa olsun, itip kakışma arttığı zaman kime zararlı olacağı kestirilemeyeceğinden, uzatmadan kesip atmak doğru olur. Yalnızca onüç yaşında ve yaşlı Gordianus'ün torunu, gencinin ise yeğeni olan bir çocuk Caesar süslemeleri ve unvaniyle halka gösterildi. Bu hoş hareket gürültüyü dindirdi; iki hükümdar Roma'da barış içerisinde tanındıktan sonra, İtalya'yı halkın düşmanına karşı savunmaya hazırlandılar.

Başkentin içinde ve Afrika'da ayaklanmalar birbiri peşinden, şaşılası bir hızla meydana gelidkçe Maksiminus'ün kafası da en şiddetli sarsıntılarla karışıyordu. Gordianus'lerin başkaldırmasını ve kendi aleyhindeki kararnameyi, bir insan gibi değil, yırtıcı bir hayvan hırsıyla öğrendiği söylenmektedir. Kudurmuş hiddetini duyurmak için senatodan çok uzakta bulunduğundan, gözü kapalı kızgınlığının ilk hareketlerinde oğlunun, dostlarının ve kendisine yaklaşma cesaretini gösterecek herkesin kanıyle ellerini kirletmek istiyordu. Gordianus'ların sonunu öğrenip kendini kutlarken senatörlerin, bağışlanmalarını istemeyerek, yeniden —ve haklarında bir bilgisi olmayan— iki hükümdar seçtiklerini öğrendi. Öcalma, artık Maksiminus'un son başvuracağı umardı ve yalnız silahlar ona bu tek avuntuyu sağlıyabilirdi. Eli altında, Aleksander'in, imparatorluğun her yanından seçip topladığı en değerli Roma lejyonları bulunuyordu. Sarmat'lara ve Cermenler'e karşı kazandığı mutlu savaşlar onun ününü artırmış, genç barbarlarla takviye ederek daha büyüttüğü birlikleri disiplinli duruma sokmuştu. Maksiminus'un yaşamı ordugâhlarda geçmişti. Tarih onun bir asker olarak değerini, bir komutan olarak da deneyim sahibi olmanın sağladığı yeteneklerini yadsıyamaz (499). Bu karakterde bir hükümdarın, ayaklanmaya daha çok güç kazanması için vakit kazandıracak yerde, hemen Tuna boylarından Tiberis kıyılarına geçmesi, senato'ya hınç duyan ve İtalya'nın ganimetlerini ele geçirmek için sabırsızlanan yenici ordusuyla kolay bir utkuyu ve istilâyı tamamlama isteğiyle tutuşacağı akla gelirdi.

Bununla birlikte, o dönemin pek de açık olmayan kronolo-

jisine bakıp yabancılarla yaptığı bir savaşın etkisiyle gecikmiş bulunan Maksiminus'ün ancak ertesi ilkbaharda yürüyüşe geçebildiğini görüyoruz (500). Bu hükümdarın dikkatli tutumuna göre şu kanıya vardık ki, karakterinin korkunç çizgileri, karşı olanların çabasıyla abartılmıştır. Tutkuları her ne kadar coşkun haldeyse de aklın buyruğu altına girebiliyor, barbar ruhunda Sylla'nın soylu dehâsından birtakım kıvılcımlar parıldıyordu (O ki, kişisel sataşılmalarının öcünü almayı düşünmeden önce Roma'nın düşmanlarına silahla boyun eğdirmişti (501).

Düzenli bir biçimde ilerleyen Maksiminus'un birlikleri Julyen Alpleri'nin eteklerine varınca, İtalya sınırlarında hüküm süren sessizlik ve perişanlık karşısında ürküntü duydular. Her yanda boşaltılmış köyler ve terkedilmiş kentler buldular. Halk oralardan kaçıp gitmiş, hayvanlarını da birlikte götürmüştü. Yiyecekler saklanmış, ya da yok edilmiş, köprüler yıkılmıştı. Kısacası, düşmanın başını sokacağı, karnını doyuracağı hiçbir olanak bırakılmamıştı. Senato'nun komutanlarınca verilen akıllı buyruklara göre, açlığın ağır darbeleriyle Maksiminus'un ordusu yok edilecek, yiyecek ve insan kaynağı olan kentlerin kuşatılmasına gücü yetmez hale getirilecekti.

Akuile, saldırının ilk darbesini yedi. Bu adı taşıyan körfezin ucunda Adriyatik denizine dökülen akar sular, karların erimesiyle kabarmış olduğundan Maksiminus'ün kuvvetlerine karşı beklenmeyen bir engel durumuna geldiler (502). Maksiminus, ustalıkla birbirine kenetlenmiş büyük fıçılarla bir köprü kurdurdu ve suyun öbür yakasına geçildikten sonra, Akuile yakınlarındaki güzel bağları söktü, dış mahalleleri yıktı, bunlarla, kente dört bir yandan saldırmakta kullanılmak üzere kuleler ve mancınıklar yaptırdı. Uzun süreden beri barış içerisinde yaşıyan kentin kale duvarları harap olduğundan bunlar aceleyle onarılmıştı. Ama Akuile'nin asıl savunması içerdeki halkın taşıdığı yüreklilik duygusuydu. O halk ki, yatışmaz bir zalimin eline düşmenin neye mal olacağını biliyor, tehlikenin karşısına bütün canlılığıyle dikiliyordu. Senato'nun yirmi temsilcisinden ikisi olan ve küçük fakat düzenli bir birlikle savaşı sürdüren

Krispen (Crispin) ve Menofil (Menophile) halkın gücünü destekliyor ve yönetiyorlardı. Maksiminus'ün birlikleri, birçok saldırı yaptıklarsa da püskürtüldüler ve mancınıkları da, içerdekilerce yakıldı. Akuilelilerin yüce gayretleri, zaferi kendilerinin kazanacağı inancını onlara sağlamıştı. Kendilerinin koruyucu tanrısı olan Belinus'un, inananlarını koruduğu kanısındaydılar (503).

İmparator Maksimus, savaş hazırlıklarını hızlandırmak ve imdadına yetişmek üzere Ravenna'ya dek ilerlemişti. Savaş olayını aklın ve politikanın kesin terazisinde tartıp ölçmesini biliyordu. Ayrıca, kuşatılanların inatçı karşı koymalarından usanan düşmanın, kuşatmayı çözerek doğru Roma üzerine yürümesinden de korkmuyor değildi. O zaman imparatorluğun kaderi ve özgürlük savı bir savaşın rastlantılı sonuna bağlanmış olacaktı. Hangi ordu, Ren'in ve Tuna'nın yiğit, deneyimli erlerine karşı koyabilirdi? Herhalde, İtalyan gençleri arasından yeni alınmış soylu bir gayret içerisinde olmakla birlikte para ve eğlence ortamında yaşamış olmaktan sinirleri bozulmuş askerlerle, yardımcı nitelikte bulundurulan ve savaşın kızgın zamanında güvenilmesi tehlikeli olabilecek Cermenlerden oluşan birlikle karşı koyma işi olası değildi. Bu gerçek tehlikeler ortasında gizli bir entrika hareketi Maksiminus'ün cinayetlerini cezalandırdı ve bir kızgın barbarın utkusunu izleyeceğinden kuşku olmayan alçaklıklardan Roma'yı kurtardı.

O zamana değin Akuile kentinin halkı kuşatılmanın korkunçluğuna tanık olmamıştı. İçerilerinde bol mal bulunan dükkânlar ve tatlı su akan çok sayıda çeşme kale içerisindeki kent ahalisine tükenmez kaynak hizmetini görüyordu. Maksiminus'ün askerleri ise, tersine, açlıkla, mevsimin güçlükleriyle pençeleşiyorlardı. Kırsal alanlarla köyler harâbeye dönmüştü; ırmaklar kanla bulanmış cesetlerle dolmuştu. Umutsuzluk ve korku, birliklere yayılmaya başlamıştı. Her yanla ulaşım ve iletişim kesildiğinden bütün İmparatorluğun senato'dan yana geçtiğine, kendilerinin de Akuile'nin ele geçirilmez surları altında yok olmaya mahkûm olduğuna inandılar.

Korkunç Maksiminus, silahlarının başarıya ulaşamamasından hiddetleniyordu. Askerlerini boş yere alçaklıkla suçluyordu. Halbuki ordu, onun zulmünün neler getireceğini düşünmüyor, bu zalime karşı sonsuz bir nefret duyuyor ve öç almak istiyordu. Sonunda pretoryenlerden bir bölümü, Roma yakınlarındaki Albe kampına sokulmuş olan karıları ve çocukları için büyük üzüntü duyduklarından, senatonun kararını uyguladılar. Muhafızlarınca terkedilen Maksiminus, oğlu genç Caesar, vali Anulinus ve zulmünün aracı olan bakanlarıyla birlikte öldürüldüler (504). Başları mızraklara geçirilerek Akuile halkına gösterildi ve kuşatmanın sona erdiği kendilerine anlatılmış oldu. Kentliler kale kapılarını açtılar, aç kalmış kuşatıcılar kentin çarşılarında her çeşit yiyeceği buldular. Maksiminus'ün buyruğu altında savaşan birlikler, senatoya, halka ve yasal imparatorları Balbinus ile Maksimus'a bağlılık andı içtiler.

İşte, uygar bir insanı, ya da akıllı bir yaratığı öbürlerinden ayıran bütün duygulardan yoksun yırtıcı yabanılın alınyazısı böyle oldu. Bize kalan portresi de gösteriyor ki vucüdu, kendisine can veren ruhu ile uyumlu haldeydi. Maksiminus'ün boyu sekiz ayaktan da uzundu, gücünün ve iştahının inanılmayacak derecede olağanüstü olduğuyla ilgili örnekler anlatılmaktadır (505). Daha az uyanmış bir çağda yaşamış olsaydı masal ve şiir onu, doğa-üstü bir güçte olup insanlarla durmadan savaşan o en kocaman devlerden biri olarak tanımlayabilirdi.

Zorbanın çöküşüyle bütün imparatorlukta yükselen genel sevinci anlatmaya gerek kalmadan onu kestirmek daha kolaydır. Bu ölüm haberinin Akuile'den Roma'ya üç günde geldiği bildirilmektedir. Maksimus'ün dönüşü büyük zafer alaylarıyla kutlandı. Görev arkadaşı ve genç Gordianus karşılamaya çıktılar. Üç hükümdar, İtalya'nın hemen bütün kentlerinden gelen elçilerin eşliğinde, minnet duygularının ve boş inançların simgesi olan armağanlarla dolu olarak, demir çağından sonra altın çağının başladığını sanan senato ve halkın içtenlikli alkışlarıyla selâmlandılar (506).

İki imparatorun tutumu halkın onlardan beklediğini ver-

mişti. Bu hükümdarlar adaleti kişilikleriyle sağlıyorlardı ve birinin yarlıgama (şefaat)'sı öbürünün katılığını yumuşatıyordu. Maksiminus'ün vasiyet ve kalıtım üzerine koyduğu ağır vergiler kaldırıldı, ya da, hiç değilse ılımlaştırıldı. Senato'nun da düşüncesi alınarak, askersel bir zulüm yönetiminin enkazı üzerine sivil bir anayasal düzen kurmaya çalışan iki hükümdarca birçok akla uygun yasalar yayımlandı. «Roma'yı bir canavardan kurtarmış olduğumuz için bir güven ve özgürlük zamanında ne gibi bir ödül umabiliriz?» diye bir gün Maksimus sordu. Balbinus, hiç duraksamadan «senatonun, halkın ve insanlığın büyük sevgisini» diye yanıtladı. «Ne yazık ki, diye görevdaşı içten gelen bir sesle haykırdı, askerlerin kininden ve duydukları hıncın kötü sonuçlarından çok korkuyorum.» (507)

Maksimus, ortak düşmana karşı İtalya'nın savunması için hazırlanırken, başkentten ayrılmamış olan Balbinus, birçok kanlı sahneye tanık olmuştu ve iç ayrışmalara karışmak durumunda kalmıştı. Senatörler arasında güvensizlik ve kıskançlık hüküm sürüyordu. Toplantı yapılan kutsal yerlerde, gizli ya da açıkça üzerlerinde silah taşıyorlardı. Merakla ya da daha önemli bir güdüyle dürtüklenmiş iki yaşlı muhafız askeri, tapınağa girme kabadayılığını gösterdiler, utku sunağına kadar ilerlediler. Konsulus görevi bulunan Gallikanus ve eski pretor Mesenas, bu küstahlığı nefretle gördüler. Önce bu askerleri casus sandılar. Hemen hançerlerini çekip onları ölü olarak sunağın dibine yıktılar. Sonra senato'nun kapısında göründüler, halkı, zalimin gizli yandaşları olarak niteledikleri muhafızları öldürmeye kışkırttılar. Halkın ilk kızgınlığından kurtulup kaçabilen muhafızların bir bölümü birliklerine sığındılar, kentin en zenginlerine bağlı çok sayıda gladyatör güruhunca desteklenen vatandaşların yineledikleri saldırıları püskürttüler. İç savaş günlerce sürdü. Bu genel kargaşada her iki yandan da çok kan döküldü. Birliklerine su getiren kanalları tahrip edilince pretoryenlerin sabırları taşıp gözleri döndü, karşı saldırılar yaparak birçok binayı yaktılar, çok sayıda insanı öldürdüler. İmparator Balbinus işe yaramayan buyrultu ve ateşkes önerileriyle bu

karışıklığa son vermeye çalıştı. Ne var ki bir yanda fesadın söndüğü sanıldığı sırada başka bir yanda yeni çarpışmalar görülüyordu. Senato'nun ve halkın düşmanı olan askerler, kendisine saygı duyulması için gerekli esaret ve güçten olan bir hükümdarı hor görüyorlardı (508).

Zalimin ölümünden sonra, onun çok büyük ordusu, Akumile önündeki ordugâha hemen gelmiş olan Maksimus'ün otoritesini, isteyerek ve seçerek olmasa da zorunluluk gereği kabullenmişlerdi. Yeni hükümdar birliklerden bağlılık andını alınca onlara çok ılımlı ve yumuşak bir konuşma yaptı. Geçmişteki tutumlarını eleştirir nitelikte en küçük bir söz söylemediği gibi, zamanının kötülüklerini anlattı ve bir değersiz zalimin davasını terk ederek kendi istekleriyle görevlerine dönmüş olmak gibi gösterdikleri yüce gönüllüğü senato'nun hiçbir zaman unutmayacağı konusunda onlara güvence verdi. Maksimus'ün özendirici sözleri ayrıca büyük el açıklıklarıyla da desteklendi. Ordugâhı, fidye ve kefaret gibi resmi bir özveriyle temiz duruma getirdikten sonra onları değişik eyaletlere gönderdi, bundan böyle bağlı, sözdinler askerler olarak iyiliklerinin anısını her zaman saklayacaklarını umut etti (509). Ne var ki hiçbir şey, kendini beğenmiş pretoryenlerin hıncını yatıştıramadı. O anımsanmaya değer günde imparatorlarla birlikte, herkesin alkışları arasında Roma'ya girdiklerinde, muhafızların karamsar tavırları, kendilerini imparatorlarının zafer onurlarına katılanlar değil de bu zaferin gerçek sahibi olarak gördüklerini anlatıyordu. Maksiminus'ün komutası altında savaşa girmiş olanlarla başkentten dışarı hiç çıkmamış bulunanlar ordu kampında toplanınca savlarının ve kaygılarının neler olduğunu birbirlerine açıkladılar. Ordunun seçtiği imparatorlar alçakça öldürülmüştü. Senatoca erguvanlar giydirilen vatandaşlar, tahta oturtulmuşlardı (510). Uzun süreden beri sivil ve askersel otoriteler arasında meydana gelmekte olan kanlı çatışmalar sivil otoritenin tam bir utkusuyla sona ermiş bulunmaktaydı. Artık askerlerin yapacağı şey, yeni genel kuralları kabullenmek ve senato'ya bağlı kalmaktı. Bu siyasal kuruluşun gösterdiği yarlıgama (şe-

faat)'ya karşın, disiplin adı altında ve kamu yararına uygun gibi gösterilebilecek sinsi bir öç almanın çok kötü etkilerinden askerlerin korkmaları gerekirdi. Ne var ki onların kaderi yine de askerlerin elleri arasındaydı. Güçsüz bir cumhuriyetin boş tehditlerini horlanacak bir duruma getirmeyi göze alıyorlarsa devlet otoritesinin yalnızca ordu şeflerince kurulup yürütüleceğini bütün dünyaya tanıtlayabileceklerdi. Senato, tacı paylaştırırken amacının, savaş ve barış hallerinde imparatorluğun yönetimini yetenekli iki şefe bırakmaktan başka birşey olmadığını belirtmek istemiş gibiydi. Akla uygun olarak görünen bu güdünün, olasıdır ki bir de devletin en yüksek makamının keyfilikten çıkarılması gibi gizli bir isteğin etkisiyle oluşmuş bulunabileceğidir. Politikası başarı kazandı, ama bu başarı uğur getirmedi ve hükümdarların yok olması sonucunu doğurdu. Kısa bir süre sonunda iktidar çekememezliği, karakterlerdeki ayrımlılık nedeniyle alevlendi. Maksimus, zevklerine kendini kaptırmış bir soylu olan Balbinus'ü hor görüyordu. O ise arkadaşını donuk ve kuru bir asker olarak niteliyor, ondan hoşlanmıyordu. Bununla birlikte geçimsizlikleri henüz su yüzüne çıkmış görünmüyordu (511). Birbirlerine beslediklerı bu tutumları, ortak düşmanları olan pretoryenlere karşı kararlı hareket etmelerine engel oldu. Bütün kentin kapitolium oyunlarında bulunduğu bir gün imparatorlar, saraylarında hemen hemen yalnız kalmışlardı ve, birbirinden çok uzakta olan dairelerinde çalışıyorlardı. Birden, bir grup kızgın katillerin yaklaşmakta olduğu haberini aldılar. İkisi de, birbirinin durumunu ve düşüncesini bilmedikleri için imdat istemek konusunda duraksadılar. Böylece en değerli dakikaları boş tartışmalar ve başkalarını suçlamalarla yitirdiler. Muhafızların oraya varışı bu boş tartışmaları sona erdirdi. Alaylı olarak «senato imparatorları» diye adlandırdıkları hükümdarları yakaladılar, üzerlerindeki erguvan harmani (manto)'leri çıkarttılar, tasarladıkları gibi ağır ve işkenceli bir ölümü uygulamak amacıyla Roma sokaklarında merasimle sürüklediler. İmparatorluk muhafazasında bulundurulan sadık Cermenler onları ellerinden alır korkusuyla sürüklemeyi

kısa kestiler ve bin darbeyle delik deşik ettikleri cesetlerini aşağı takımdan halkın saldırısına ya da acımsaına terk ettiler (512).

Bir aydan kısa süre içinde kılıç, altı hükümdarın yaşamını sona erdirmişti. Caesar unvanı verilmiş olan Gordianus, boş kalan tahtı doldurmaya tek aday olarak göründü(513). Onu alıp ordugâha götürdüler ve oybirliğiyle Augustus- imparator olarak selamladılar. Adı, senato ve halk katında hoş karşılanırdı. Onun çok genç oluşu, birlikler için uzun bir cezasızlık ve başıboşluk çağı sağlayabilirdi. Kısacası, Roma'nın ve eyaletlerin razı oluşu, saygınlığının ve özgürlüğünün zararına olsa da, başkentin ortasında yeni bir iç savaşın dehşetlerinden Cumhuriyeti korumuş olacaktı (514).

Üçüncü Gordianus on dokuz yaşında ölmüştü. Yaşam öyküsü tam doğrulukla yazılmış ve bize kalmış olsaydı bile deneyimsiz genç bir hükümdarın basitliğini sırasıyla yanıltan ya da yönelten yüksek dereceli yöneticilerin tutumunu ve kendi eğitimini ayrıntılarıyle kapsamış olmayacaktı. Tahta yükselişinden hemen sonra annesinin ve hadımlarının eline düştü. Asya şatafatıyle sefahatinin bu aşağılık araçları Heliogabalus'ün ölümünden beri Roma imparatorlarının sarayını zehirliyorlardı. Bu uğursuz yaratıklar, gizli entrikalarıyle masum bir hükümdarla ezilen uyrukları arasına - geçişe olanak vermez - bir perde germişlerdi. Gordianus'ün erdemli amaçları saptırıldı ve onun bilgisi dışında birinci derecedeki devlet görevleri her gün ve herkesin gözü önünde en aşağılık vatandaşlara satıldı. Bu aşağılatıcı tutsaklıktan kurtulması, hükümdarın başarısı, halkın mutluluğu için akıllı öğütler veren bir bakanı güvenine değer görerek yetkilendirmesi imparatoru nasıl mutlu etmiştir bilemiyoruz. Sevi ve mektupları Misithei'yi Gordianus'ün gözünde değerlendirdiği söylenebilir. Bu genç hükümdar, söz sanatı (retorik) hocasının kızıyla evlendikten sonra kayınbabasını devletin birinci derecedeki görevlerine atadı. Bugün de elimizde, yazıştıkları iki mektup bulunmaktadır. Erdemin sağladığı o soylu kesinlikle, hadımların tutsaklığından kendini kurtarmış olması nedeniyle Gordianus'ü kutlamaktadır (515). İmparator,

geçmişteki tutumunun yanlışlarını, sevimli bir utangaçlıkla kabulleniyordu. Bir hükümdarın, kendisinden gerçeği saklamaya çalışan alçak gözdeler güruhuyla çevrilmesinin mutsuzluğunu çok doğal renklerle canlandırmaktadır (516).

Misithei, yaşamını şiir ve yazınla geçirmişti; askerlik mesleği onun için bilinmeyen bir konuydu. Ama bu büyük adam o denli geniş bir yeteneğe sahipti ki, praetorium praefektus'lüğüne atanınca, makamının askersel görevlerini disiplinle olduğu kadar ustalıklı olarak da yerine getirmeyi başardı. İranlılar Mezopotamya'ya girmişler, Antakya'yı tehdit ediyorlardı. Genç imparator, kayınpederinin etkisiyle ve Janus tapınağını açtıktan sonra, Roma'nın şatafatından ayrıldı, doğuya doğru yürüyüşe geçti (Janus tapınağının açılış töreni bir zamanlar çok ünlüydü ve Gordianus'ün bulunduğu bu tören, tarihin yazdığı sonuncusu olmaktadır). İranlılar, büyük bir ordunun başında onun yaklaştığını öğrenince, aldıkları kentleri boşaltarak Fırat'tan Dicle'ye doğru çekildiler. Gordianus, ordularının ilk başarılarını senato'ya bildirmekten mutluluk duyuyor, bu başarılar, alçak gönüllülük ve minnetle, kayın babasının akıllılığına borçlu olduğunu belirtiyordu. Bütün bu sefer boyunca Misithei ordunun her an güvenliği ve disiplini üzerinde titizlikle çalıştı. Ordunun içerisinde her çeşit bolluğu sağlıyarak birliklerin tehlikeli mırıldanmalarını önlüyor, bütün sınır kentlerinde de her çeşit yiyecek maddesiyle dolu büyük ambarlar kuruyordu. Gordianus'ün gönenci, bakanının bir dizanteriden ölmesiyle, yitip gitti. Onun zehirlenmiş olmasından da çok kuşku duyuldu. Yerine praetorium praefektus'ü seçilen Filip, Arap kökenliydi; ilk gençlik yıllarında haydutluk mesleğinde çalışmıştı. Yükselmesi, atılganlığı ve yetenekleri yüzünden olmuştur. Atılganlığı, ona tahta çıkmak gibi hırslı bir tasarı esinlemiştir. Yeteneklerini ise, hoşgörülü bir efendiyi yok etme yolunda kullanmıştır. Önce, bütün erzak katarlarının yolunu keserek ordu içerisinde kıtlık yarattı. Askerler, bu mutsuzluğu, hükümdarın toyluğuna ve beceriksizliğine verdiler. Elimize erişebilen belge ve bilgilerdeki yetersizlik, mutsuz Gordianus'ün tahtından olmasını hız-

landıran gizli tertiplerin ve ayaklanmanın betimlenmesini engellemektedir. Öldürüldüğü yerde - ki Fırat ile küçük Aboras ırmağının birleştikleri noktaya yakındır - anısına bir anıt dikilmiştir (517). Mutlu Filip, askerlerce imparatorluğa çağrıldı, senatoca ve eyaletler halkınca da seçimi onaylatmış oldu (518).

Zamanımızda bir ünlü yazarın Roma imparatorluğundaki asker yönetimi üzerine çizdiği ustaca betimlemeyi okuyucunun gözleri önüne sermekten kendimizi alamıyoruz. Bu betimlemede büyük ressam, imgelemeye kendini biraz fazlaca kaptırmıştır: «Roma imparatorluğu diye anılan bu devlet o yüzyılda bir tür düzensiz cumhuriyetti, ki Cezâir aristokrasisi gibi, egemen iktidar olan milis, Dayı denilen bir yüksek makam kurar, ya da bunu bozar. Belki de asker yönetimi, kimi bakımlardan, monarşik olmaktan çok cumhuriyetçi gibidir. Askerlerin yönetimde ancak itaatsizlikleri ya da başkaldırışlarıyla paydaş oldukları söylenmemelidir. İmparatorların askerlere yaptığı uzun söylevler, konsulus ve tribunus'lerin bir zamanlar halka yaptıkları söylevler türünden konuşmalar haline dönüşmüş olmadı mı? Her ne kadar orduların meclis olarak toplanacakları bir yerleri yoksa da çeşitli biçimlerde hareket etmiyorlar mı, olağan olarak soğuk kanlılıkla, az konuşarak, çok iş yaparak kamu varlığının egemenleri durumunu takınmıyorlar ve bu egemenliği kullanmıyorlar mı? Bu imparator, sert bir yönetimin yürütücüsü, askerlerin özel yararları için seçilmiş değil miydi?»

«Üçüncü Gordianus'ün praetorium praefektus'ü olan Filip'i İmparatorluğa katınca o, komutanlığı kendisine bırakılmasını istedi, ama bunu elde edemedi. İktidarın eşit olarak aralarında paylaşılması için orduya nutuk çekti, onda da başarı sağlayamadı. Kendisine Caesar unvanının verilmesi için yalvardı, reddedildi. Praetorium praetektus'ü olmak istedi, ricaları geri çevrildi. Son olarak yaşamı için konuştu. Çeşitli kararlarında ordu, yüksek mahkeme rolunü görüyordu.»

Verdiği şüpheli bilgileriyle üstad Montesquen'ye yol gösteren tarihçiye göre bütün ayaklanma süresince sessiz kalmış olan Filip, her şeyden önce, iyiliğini gördüğü insanın yaşamı-

nı korumak istiyordu. Ama, hemen aklına geldi ki, genç hükümdarın günahsızlığı tehlikeli bir acımayı uyandırabilirdi; bu nedenle, onun çığlıklarına ve yalvarmalarına kulak vermeksizin, yakalanmasını, soyularak hemen öldürülmesini buyurdu. Zalim karar, vakit yitirmeksizin yerine getirildi (519).

Doğu'dan dönüşünde Filip, cinayetlerinin anısını silmek ve halkın sevgisini kazanmak için, başkentte, büyük alay ve görkemle «secularis oyunları»nı düzenledi. Bu oyunları koymuş ya da yeniden yaşama kavuşturmuş olan Augustus'tan (520) beri, Klaudius, Domitianus ve Severus dönemlerinde de kutlanmıştı. Böylece beşinci kez tertiplenmiş bulunuyor ve bununla, Roma kentinin kuruluşuna dek geri giden bin yıllık bir dönem kapanmış oluyordu.

O Sekularis (secularis) oyunları boş inançlara bağlı insanlara derin bir kutlulanma esinliyordu. Bu oyunlar arasındaki süreler insan yaşamının süresini aşıyordu (521). Bunları hiç kimse görmemişti ve ikinci kez hazır bulunduğunu söyleyerek övünebilecek kimse de yoktu. Üç gece üst üste, Tiberis kıyılarında gizemli kurbanlar sunuluyordu. Mars alanında, sayısız lamba ve meşalenin ışığı altında dans ediliyor, konserler veriliyordu. Köleler ve yabancılar cumhuriyetin özel törenlerinin dışında tutuluyorlardı. Hepsi soylu ailelerden olan yirmi yedi genç ile bir o kadar genç kız, ki o zamana dek yitirmediklerini sunuyorlar, birleşiyorlar ve kutsal ilâhiler söylüyorlardı (522). Filip'in verdirdiği temsillerin görkemliliği dindar ruhları büyülüyordu. Sayısı az olan düşünürler Roma tarihini gözleri önüne getiriyor ve imparatorluğun gelecekteki alınyazısı üzerine kaygılı bakışlarını çevirirlerken ürperiyorlardı.

Romulus'ün, Tiberis yakınındaki birkaç tepe üzerindeki küçük bir çobanlar ve haydutlar güruhunu toplamasından beri on yüzyıl akıp gitmişti (523). İlk dört yüz yıl boyunca, fakirlik okulu içerisinde katılaşmış olan Romalılar savaş ve yönetim yeteneklerini elde etmişlerdir. Bu yeteneklerin, servetin yardımıyle de gelişmiş olması, sonraki üç yüzyıl içerisinde Avrupa'nın, Asya'nın ve Afrika'nın çok büyük toprakları üzerinde mutlak

bir imparatorluk kurmalarına olanak sağlamıştır. Son üç yüz yıllık zaman içerisinde, bir gönenç görüntüsünün perde arkasında, gerileme, anayasal kuruluşun ilkelerini zedelemişti. Savaşçılar, yüksek görevliler (magistralar) ve yasamacılardan oluşan Roma halkının otuz beş oymağı, öbür insanlar arasında yitip gitmiş ve onun o denli ünlü dehasını almaksızın yalnızca Romalı adını sonradan kazanan eyaletlerin mliyonlarca ahalisi içinde erimişti. Özgürlük duygusu, bağımsızlıklarını çoğu kez kötüye kullanan sınırlardaki barbarlar ve uyruklar arasından derlenmiş ücretli askerlerde vardı. Bir Suriyeli, bir Got ve bir Arap, o askerlerin gürültülü ve patırtılı sesine koştular, Scipion'ların fetihleri ve vatanı üzerinde despotça bir iktidar kullandılar.

İmparatorluğun toprakları Dicler'den başlıyor, batı Okyanusu'na, Atlas dağından Ren ve Tuna kıyılarına dek yayılıyordu. Kör cahil, Filip'in iktidarını Hadrianus'ün ya da Augustus' unkiyle karşılaştırıyordu. Biçim yine aynıydı. Ne var ki canlandırıcı ilke artık yoktu. Herşey genel bir bitkinliği haber veriyordu. Uzun süren baskılar halkın yeteneğini tüketmiş, onu ürkek hale getirmişti. Bütün öbür değerliliklerin yok olmasından kalan ve devleti ayakta tutabilecek tek varlık olan askersel disiplin, imparatorların zayıflığı yüzünden gevşemiş, yine onların tutkularıyla bozulmuştu. Tahkimattan çok silahlarla korunan sınırların güçlülüğü, yavaş yavaş çöküyordu. Savunmasız eyaletler barbarların yıkımına açık ve onların ağına hemen düşecek duruma gelmişler, barbarlar, Roma büyüklüğünün gerilemekte olduğunu fark etmekte gecikmemişlerdi.

BÖLÜM VIII

Artakserkses'in Yeniden Kurduğu Monarşiden Sonra Pers'in Durumu

Tacitus'ün, işlediği konuyu bir yana bırakıp Carmenleri ve Part'ları her sahneye çıkarışında bu yazar, sanki okuyucuya hep tek düze cinayetleri ve mutsuzlukları sergilemekten usanıp daha az tiksindirici töreleri çizerek onu rahatlatmak istiyor gibidir. Cumhuriyetin yıkıntıya uğratılmasını izleyen ilk yüzyıllarda Roma, sinesini hançerleyen zalim düşmanlarından, şu demek ki müstebit hükümdarlar ve askerlerden başka hiçbir şeyden korku duymadı. Komşu uluslar onun gücüne karşı saygı besliyorlardı ve Augustus'un saltanatından Aleksander Severus'ün zamanına dek imparatorluğun gönenci Ren'in ve Fırat'ın öbür yakasından gelebilen devrimlerin tepkisini pek önemsiz olarak duymuştu. Ne var ki, anarşi, devletin tüm düzenlerini karıştırınca, askersel güç, hükümdarın otoritesini, senatonun yasalarını, ordu birliklerinin bile disiplinini altüst edince Doğu'nun ve Kuzey'in, uzun süredenberi sınırları tehdit eden barbarları, yıkılmakta olan bir monarşinin eyaletlerine saldırdılar. Önceleri yalnızca tedirgin edici nitelikteki akınları, kısa bir süre sonra, büyük çapta saldırılar haline dönüştü. Karşılıklı birçok yakıp yıkmalardan sonra ilaçan (fâtih)'lar, imparatorluğun merkezine yerleştiler. Bu büyük olaylar zincirini bütün kapsamıyla açıklamak için, Annibal'ın ve Mihridat'ın öcünü

alan bu ulusların nitelikleri, güçleri ve tasarıları üzerinde bilgi edinmekle işe başlayacağız.

Tarihin yazabildiği ilk yüzyıllarda Avrupa'yı kaplayan ormanlar birtakım çapulcu ve yabanıl göçebelere sığınak olurken, Asya'da çok sayıda dörtbaşı mâmur kentler kurulmuş bulunuyordu. Âsurlular, Ninos ile Semiramis'in hükümdarlık asâsı değersiz ardıllarının elinden gidinceye dek Asya'ya yasalar verdiler (524). Medlerle Bâbillller devletlerini paylaştılar, kendileri de, Asya sınırlarının ötesine yayılan Perslerin monarşisi'nce yutuldular. Keyhüsrev (Cyrus)'in soyundan Kserkses, denildiğine göre, iki milyon *insan*'la Yunanistan'ın üzerine gelip çattı. Filip'in oğlu İskender'in komutasındaki otuz bin *asker*, ki, Yunanlılar öçlerini almalarını onlardan istemişlerdi, İran'ı boyunduruk altına almaya yetmişti. Kilikya (Seleucide)lar Doğu'da Makedonyalıların fetihleriyle son buldular. Bu hükümdarların saltanatı kısa sürdü. Toros dağının berisinde bulunan ülkeyi bırakmaya onları zorlayan Roma ile aşağılatıcı antlaşmanın imzalandığı sıralarda yukarı Asya (Torosların kuzeyi)'dan da İskit kökenli bir ilkel topluluk olan Partlar tarafından kovuldular. Bu yeni fetihçiler Hindistan'dan Suriye sınırlarına yayılan bir imparatorluk kurmuşlardı. Onların büyük gücü, İranı Arapların ele geçirmesine dek yöneten Sâsâniler adlı yeni hânedânın kurucusu Ardeşir ya da Artakserkses'ce devrildi. Kötü etkisi Romalılarca hemen duyulan bu büyük devrim, Aleksander Severus'ün saltanatının dördüncü yılında İsa'nın doğumundan iki yüz yirmi altı yıl sonra meydana geldi (525).

Ardeşir (Artakserkses) askerlikte büyük ün kazanmıştı. Anlaşıldığına göre, üstün değerli kimselerin olağan karşılığı olduğu üzere, hizmetleri karşılığında nankörlük gördü, Partların son kralı Artaban'ın sarayından sürüldü ve böylece isyan bayrağını kaldırmaya zorlanmış oldu. Kökeni çok az bilinmektedir. Aslının bilinmez oluşu düşmanlarının kötücülük yapmalarına, yandaşlarının ise dalkavukluğuna neden olmuştur.

Birincilerin savına göre bir askerle bir sepici karısının birleşmesinden dünyaya gelen evlilik dışı bir velettir (526). Öbür-

lerinin düşüncesine göreyse, her ne kadar zaman ve para, yavaş yavaş basit vatandaş düzeyine indirmiş olsa bile onun ataları Pers'in eski krallarıydı (527). Ardeşir, bu ikinci savı benimsedi. Monarşinin bir mirasçısı olarak, kendisine tahta çıkına olanağı veren hakları değerlendirmeyi kararlaştırdı. Soylu bir gayretle İranlıların beş yüzyıldan daha çok bir zamandan beri altında inledikleri baskıdan onları kurtarmak için bir tasarı hazırladı. Partlar yenilgiye uğratıldı. Üç büyük savaş onların alınyazısını çizmiş oldu. Sonuncu savaşta kral Artaban yaşamını yitirdi ve ulusunun gözüpekliği sonsuza dek yok oldu (528). Kesin sonuçlu bir utkudan sonra Ardeşir, Horasan'ın bir kenti olan Belh'de toplanan mecliste otoritesini resmen tanıttı. Artık kendisine direnç gösterebilecek bir düşman göremiyordu. Arsasid soyundan iki genç prens satraplar arasına karışmış ilgiden uzak ve aşağılık durumda kalmışlardı. O günkü zorunlulukla değil de eski büyüklüğünü düşünerek harekete geçen bir üçüncüsü, kalabalık adamlarıyle, mutsuz Arsaçes'e kan bakımından hısım olan Ermeni kralının sarayına sığınmak istedi. Bu kaçaklar grubu Perslerin güvenlik kuvvetlerince bastırıldı ve tutuklandı. Böylece, yenen, (529), bir manarşi devletinin sahibi oldu, kıvançla tâcı kuşandı, öncelinin örneğine uyarak Şehinşah unvanını aldı. Tahtın parlak ışıklarıyla gözlerini kamaştırmayan yeni hükümdar, ulusunun seçimini haklı çıkarma yollarıyla uğraştı. Kendisinde topladığı bütün gösterişli unvanları, Keyhüsrev'in imparatorluğunu ve dinini yeniden kurma, vatanına eski görkemini geri getirme yolunda kullandı.

Makedonyalıların ve Partların boyunduruğu altında Persin uzun tutsaklığı süresince Avrupa ve Asya'nın ulusları, dünyanın bu iki bölümünde boş inancın doğurduğu kanıları benimsemişler, bunlarla bozulmuşlardı. Gerçekte, Arsasid'ler Zerdüşt dinini sürdürüyorlardı. Ne var ki onun saflığını yabancı bir (puta - tapma) karışımıyle bozmuşlardı. Her ne kadar onların hüküm sürdüğü zamanlarda bütün Doğu'da Pers'lerin eski peygamberi ve ilk filozofları Zerdüşt'ün anısı saygı gördüyse de, (530) anlaşılmaz, gizemli deyimlerle dolu (531) Zenda Vesta'nın

açıklaması bitip tükenmez tartışmaların kaynağı oluyordu. Herbiri inanmayanların yergi ve taşlamalarını dile getiren, peygamberin elçiliğini, mucizelerini reddeden yetmiş tane çeşitli mezhep ortaya çıktı. Atalarının inançlarına karşı saygı duyan Ardeşir, genel bir konsey toplayarak, putların kaldırılması, dindeki ayrılışmaların birleştirilmesi, inançsızlığın susturulması ve doğmaların düzenlenmesi gibi konulur üzerinde karar vermesi için bu konseyi görevlendirdi. Konseyin kararları kesin olacaktı. Bunun için, ülkesinin her yanındaki zerdüşt din adamlarını (mage) çağırdı. Uzun süre, kötü muamele görmekten, bir kenara itilmiş olmaktan bitkin hale gelmiş bulunan bu din adamları çağrıya çoşku ile katıldılar. Hükümdarın sesine yaklaşık seksen bin kişi olarak koştular. Bu denli bir meclis akıl yoluyla yönetilemez, hatta toplantının zevki bile olamazdı. Önce bu sayı kırk bine, sonra dört bine, dört yüze, kırka, sonunda, dindirlikları ve bilgileriyle en ünlülerinden yedi din adamına indirildi.

Bunların arasında Erdeviraf adlı genç biri baş din adamı sıfatını kazanmıştı. Kardeşlerinin elinden uyku verici şarapla dolu üç kupa şarap içti ve hemen derin bir uykuya daldı. Uyandığı zaman, kalabalık bir inananlar topluluğuna ve krala, gökyüzüne yaptığı yolculuktan, Tanrı ile yaptığı özel görüşmelerden söz etti. Bu doğaüstü tanıklık bütün kuşkuları yok etti. Zerdüşt dininin maddeleri inceden inceye, tartışılamaz bir biçimde saptandı (532). Pers'lerin dini üzerinde kısaca durmaya çalışalım. Bu, yalnız onun üzerinde bilgi edinmemize değil bu ulusla Roma halkı arasında geçen savaş ve barışla ilgili önemli olayları da aydınlatmaya yarayacaktır (533).

Zerdüşt dininin büyük inancı iki ilkenin ünlü doktrini olup bütün sistemin temelini oluşturur: Tinsel ve maddesel kötülüğün varlığını dünyayı yöneten iyiliksever yaratıcının kayralarını (ihsanları) ile bağdaştırmak için doğa felsefesinin atak ve gözüpek çabası onda ve onunla evrenin olup oluştuğu, her şeylerin kökeni, ilk varlık ki, Persler onu «*ezelden ebede*» olarak adlandırmışlardır. Bu sonsuz varlık, daha çok metafizik bir öz-

dek, bir soyutlanmış ruh ve kendi öz oluşumuna özgü bir duyguyla hareket eden, tinsel eksizliktedir. Bu sonsuz zamanın rastgele harekete geçmesi ya da bilerek kullandığı istenciyle - ki, Yunanlıların kaosuna çok benzemektedir - Ahuramazda ve Ahriman meydana gelmişlerdir. İkincil ntielikte akideler olmakla birlikte her ikisi de yaratıcı güce sahip olan evrenin tek etkinleri ve her biri değişmez doğalarıyle, değişik açılardan bu gücü kullanma zorunda bırakılmışlardır. İyilik inancı sonsuza dek aydınlıkça özümsenmiştir. Kötülük inancı ise karanlıklar içine gömülmüştür. Ahuramazda, insanı yokluktan çekmiş, onu erdemli olabilecek biçimde oluşturmuş, yüce yerini, mutluluk yapısını yükseltmesi gereği için birçok araç ve gereçle donatmıştır. Bu akıllı dehanın uyanık korumaları mevsimlerin değişmez düzeninini yönetmekte, yıldızları dönencelerinde devindirmekte, ögelerin uyumunu sürdürmektedir. Ama ne yazık ki onun bu korumaları acımasız bir rakibin kızgınlıklarına uğramaktadır. Uzun zaman önce zalim Ahriman, Ahuramazda'nın yumurtasını delmiş, ya da daha rahat anlamamızı sağlayacak bir deyimle, onun önlemlerindeki uyumu bozmuştur. Bu uğursuz saldırıdan beri her şey altüst olmuştur. İyinin ve kötünün birbirinden tam ayrı durumdaki en küçük parçaları bile kendi aralarında sıkı sıkıya sarmaş dolaş hale gelmişler, sürekli olarak mayalanmaya koyulmuşlardır. Sağlık için en yararlı bitkilerin yanı başında kötü zehirler gelişir. Tufanlar, yanıp yıkılmalar, depremler doğanın savaşımlarını belirtmektedirler. İnsan, cinayetin ve felâketin her zaman oyuncağı olmaktadır: bu *küçük dünya*'da korkunç sarsıntılar duyulmaktadır.

Ölümlüler kötü Ahriman'ın izinde tutsaklığa sürüklensinler; inanan İranlı yalnız dostu ve koruyucusu büyük Ahuramaz'ya tapar. Onun sancağı altında savaşım verir. Başarısının utkusunu paylaşacağı kesim iancıyla onun yakınında yürür. O karar gününde iyilik hükümdarının ışıklar saçan akıllılığı Ahuramazda'nın gücünü rakibinin kötülüğünden daha üstün duruma getirecektir. Ahriman ile onun arabasına zincirle bağladığı kim-

seler, silahları ellerinden alınmış, buyruk altına girmiş durumda karanlıklara gömülecekler, erdem ise sonsuza dek barış içerisinde evrenin uyumunu sürdürecektir (534).

Zerdüşt tanrıbilimi her zaman yabancılar için karanlık kalmış, denebilir ki kendi öğretileri için bile böyle olmuştur. Bununla birlikte, daha az inceleyebilmiş olan gözlemciler bile, Perslerin dinini niteleyen gerçekten felsefesel sadeliğin karşısında hayrete düşmüşlerdir. Herodot diyor ki «bu halk, tapınakları, sunakları ve heykelleri reddetmekte, İnsanın imgelemesinden meydana gelmiş olan bütün bu tanrıları hor görmekte ve dünyanın öbür uluslarınca oluşturulmuş tanrı kavramlarına delice düşünceler nazarıyle bakıp gülmektedir. Persler, en yüksek dağların doruğunda kurbanlarını sunmaktadırlar. Dinleri, başlıca dualarından ve kutsal ilâhilerinden ibarettir. Dualarını iletmek istedikleri nesne, büyüklüğü çok geniş gökyüzü âlemini kaplayan o yüce varlıktır.» (535) Yunanlı tarihçinin, toprağa, suya, ateşe, rüzgârlara, güneşe ve aya taptıkları için Zerdüşt'ün öğretilerine sitemli sözler kullanmış olması çok tanrılığın gerçek anlamını da belirtmiş olmaktadır. Ne var ki İranlılar, biraz da iki anlama gelen bir tutumun güdülerini açıklayarak kendilerini her zaman haklı göstermeye çalışmışlardır. Doğa'daki birtakım varlıklara, özellikle ateşe, ışığa, güneşe saygı duyuyorlarsa bunları, doğanın ve tanrısal kudretin en saf simgeleri, en soylu ürünleri, en etkin temsilcileri olarak görmelerindendir (536).

İnsan ruhu üzerinde derin ve sürekli bir izlenim yaratmak için her din, nedenini bilmemize olanak bulunmayan sofuluk uygulamaları (çok ibadet) buyurarak söz dinler duruma gelmemizi sağlamalıdır. Bundan başka, kendi yüreğimizde duyduğumuz birtakım duygulara benzer ahlâk görevleri de aşılayarak bizim beğenimizi (takdirimizi) kazanması gerekir. Zerdüşt, bu araçlardan başlıca birincisini kullanmıştı ve ikincisinden yeteri kadarında yaralanma yoluyla dinini kurmıştı. İranlı inanan (mümin) reşit olunca ona, tanrısal korumanın güvencesi olan gizemli bir kemer veriliyordu. Ve o andan başlıyarak

yaşamın en zorunlu bütün davranış ve konuları, zorunsuz olanları bile dualar ve diz çöküşlerle kutlulaştırılıyordu. Hiçbir özel hal ve durum bu törenden onu alıkoymamalıydı. Bu konudaki en küçük savsamak, adaletten, sevecenlikten, el açıklığından ve tüm ahlâksal görevlerini yerine getirmekten kaçınması hallerinde olduğu gibi onu suçlu kılacaktır. Öbür yandan, bu temel görevler, Ahriman'ın azaplarından kaçmak isteyen ve dünya'dayken gösterdiği dine bağlılık ve erdemle tam orantılı mutluluk içerisinde sonsuza dek Ahuramazda ile yaşamayı dileyen Zerdüşt inananına farz kılınmıştır.

Zerdüşt, kendini her zaman peygamber olarak göstermez, kimi zaman yasa koyucu niteliğine bürünür. İşte bu dönemlerde halkların mutluluğu için uğraş verdiği ve düşük düzeydeki boş inançlardan doğan saçma düzenlemelerde pek rastlanamayan bir yükselişi ve duygu soyluluğunu geliştirdiği görülür. Oruç ve bekârlık ona tiksinç gelmektedir. Tanrının rızasını satın almak için başvurulan bu yolları kötü bulmaktadır. Ona göre, Tanrı'nın verdiği en büyük nimetlerden olan bu değerli ihsanları böylece horlamak için büyük suçtur. Zerdüşt dini, insana çocuk dünyaya getirmek, yararlı ağaçları dikmek, zararlı hayvanları yok etmek, İran'ın kurak topraklarını sulamak ve toprağı ekerek kendi hayrına çalışmayı buyurmaktadır. Zenda Vesta'da akıl yolunda konulmuş öyle genel bir kural vardır, ki bu kitabın kapsadığı çok sayıdaki akıl almazlıkları unutturacak nitelik taşır: «Dikkatle ve temzilikle tohumları eken kimse, Ahuramazda'nın önünde bin kez dua etmiş kadar sevap kazanır.» (537)

Her yıl, ilkbaharda ilkel eşitliği anımsatmaya ve insanların karşılıklı bağlılıklarını simgelemeye ayrılmış bir bayram kutlanıyordu. İran'ın yüce kralları, takma sıfat ve kıyafetlerinden sıyrılıyorlar, daha gerçek bir büyüklüğe bürünmüş halde uyrukları içinde en sade olmakla birlikte en yararlı sınıfın insanları arasına karışıyorlardı. Çiftçiler de, o bayram günlerinde, hiç ayrılık gözetilmeksizin, kralın ve satrap (vali)'ların sofrasına alınıyorlardı. Hükümdar, onların isteklerini kabul ediyor.

şikayetlerini dinliyor ve kendileriyle dostça konuşuyordu. «Sizin çalışmalarınıza» diyordu onlara (ve, içtenlikle olmasa da, hiç değilse gerçeğin dile getirilmesiyle konuşuyordu), «Varlığımızı sizin çalışmalarınıza borçluyuz. Bizim babaca dikkat ve gayretimiz sizin huzurunuzu sağlamaktadır. Böylece, birbirimiz için aynı derecede gerekli olduğumuza göre birlikte yaşayalım. Kardeşler gibi birbirimizi sevelim, aramızda her zaman dirlik düzenlik egemen olsun.» (538) Güçlü ve mutlak hükümdarlık altındaki bir devlette böyle bir bayramın yavaş yavaş önemini ve saygınlığını yitirmesi gerekir. Bir tiyatro temsili olduğunu kabul etseydik aktörün oynadığı hükümdar rolüyle bu sahne genç bir kralın ruhunda ders olacak izler bırakabilirdi.

Zerdüşt'ün bütün kuruluşları bu yüksek karakterin damgasını taşısaydı adı Numa'nın ve Konfüçyüs'ün adıyle birlikte söylenmeye değer olurdu ve kurduğu sisteme tanrıbilimcilerimizin ve filozoflarımızın bile bol bol yaptıkları övgülere hak kazanabilirdi. Ne var ki, kör bir tutkunun ve aydınlık bir aklın ürünü olarak meydana getirdiği eserlerde hayranlık ve kişisel çıkar sözleri görülmektedir. Haber verdiği önemli yüce gerçekler aşağılık ve tehlikeli bir boş inanç bileşimiyle çaptan düşmektedir. Mubit (mage)'ler devletin çok büyük bir sınıfını oluşturuyordu. Daha önce de sözü geçtiği gibi seksen bin kişilik bir meclis olarak toplanmışlardı. Disiplin onların gücünü artırıyor, İran'ın bütün eyaletlerinde yaygın, düzenli bir aşama sırası (hiyerarşi) oluşturuyorlardı. Baş din adamı Belh'de oturuyor, dinin gözle görünen (cismâni) başkanı ve Zerdüşt'ün meşrû ardılı olarak bütün ulusun saygılarını orada kabul ediyordu (539). Bu din adamlarının çok sayıda malları vardı. İranlıların rahatça yararlandıkları Medya'daki en verimli topraklardan başka (540), gelirleri vatandaşlarını servetleri ve kazancı üzerine konulan genel bir resimden ibaretti (541). «Yaptığınız yararlı işlerin, diye bağırdı doymak bilmeyen peygamber, sayı bakımından ağaçların yapraklarından, yağmurun damlacıklarından, denizin kumları ya da gökyüzünün yıldızlarından çok

olması yeterli değildir; bunların size yararlı olabilmeleri için *destur*'un onları değerli bulması gerekir. Böyle bir lutfu da ancak bu doğru yolu göstericiye mallarınızın, topraklarınızın, paranızın ve iyesi bulunduğunuz her şeyin onda birini ödemekle elde edebilirsiniz. Destur'un gönlü yapılırsa, ruhunuz da cehennem azâbına uğramayacaktır. Bu dünyada saygınlık içerisinde yaşıyacak, öbür dünyada ise sonsuz mutluluk bulacaksınız, çünkü destur'lar tanrıların sözcüsüdürler. Onlardan gizli olan hiçbir şey yoktur ve bütün insanları kurtaran onlardır.» (542)

Bu saygı ve gözü kapalı inanç için konulmuş önemli kurallar, eğitim mâbetler (Morge'ler)'ce yürütüldüğünden ve kral ailesinin çocukları bile onların eline bırakıldığından, genç İranlıların taze ruhlarında çok büyük bir özenle işlenmiş oluyordu (543). Kurnaz bir zeka taşıyan din adamları insanların gözlerinden doğu felsefesinin gizlerini okuyor ve saklıyorlardı. Adlarını mübit (mage)'lerden alarak kimi gizemli bilimlerle çok yetenek kazanmakla ün salıyorlar, bu alanlarda derin bilgiye sahip oluyorlardı (544). Dünya'ya düzen verme işini yüklenmiş olan bu insanların ömrü de saray entrikaları, kent gürültü ve patırtıları arasında geçiyordu. Ardeşir, yönetimin dizginlerini elinde tuttuğu sürece, bütün görkemiyle saygınlığını yeniden kurduğu din örgütünün düşüncesiyle hareket etmeye politikanın ya da boş inancın etkisiyle zorunlu kalmıştı (545).

Mûbit'lerin bu hükümdara verdikleri ilk öğüt, dinlerinin hoşgörüsüz (546) üstünlüğüne, eski kralların (547) uygulamalarına ve denebilir ki, bağnazlığının kurbanı olacak denli inatçı bir çaba harcayarak tutuştuğu savaşta yaşamını yitiren kendi yasacılarının örneğine uygundu (548).

Ardeşir, sert bir buyrultuyla Zerdüştlük dışındaki her türlü inancı yasakladı. Tanrılaştırılma onurunu kazanmış olan Part krallarının heykelleri ve Part tapınakları alçakça yıkılarak altüst edildi (549). Doğulular'ın çoktanrılığı belirtmek üzere buldukları ad ve Yunan felsefesi için kullandıkları deyim olan *Aristo'nun kılıcı* (550) kolayca kırıldı. Doğma'larına çok

bağlı musavilerle hıristiyanlarda (551) öc alma ateşleri alevlendi. Uluslarından ayrılmış olanlar bile bunun dışında kalmadı. Büyük Ahuramazda'nın karşısına, ikinci bir rakip çıkmıştı. Bu da başkaldırmadan üzüntü duyamayan Ardeşir'in mutlak yönetimiydi. Bu zulüm havası Zerdüşt dininin onurunu kırıcı nitelikteydi. Ne var ki, hiçbir iç çekişmeye neden olmadığı gibi, İran'ın bütün halkını aynı sancak altında toplayarak yeni monarşinin bağlarını daha da sıkmaya yaradı (552).

Ardeşir, kişisel değeri ve tutumuyle krallık asâsını Partlar'ın hanedanından çekip almıştı. Döğüşecek düşmanı kalmayınca birçok darbelerle sallantıda olan tahtı sağlamlaştırmaya ve çok geniş topraklarında güçlü, tek biçimde bir yönetim kurmaya karar verdi. Bir savaş kazanmaktan belki de daha güç bir girişim... Güçsüz Arsasitler, oğullarına ve kardeşlerine otoritelerinin bir bölümünü bırakmışlardı. Onların saltanatı zamanında başlıca eyaletlerle tacın büyük görev ve yükümlülükleri soydan geçme haklar durumuna dönüşmüştü. En güçlü satraplardan *vitaks* denilen on sekizine kral unvanını kullanmaları için izin verilmişti. Bu denli çok sayıda kendine bağlı krallar üzerinde bir güce sahip olması hükümdarın gururunu okşuyordu. Az bir zaman önceye kadar dağlarının arasında barbarlar ve yukarı Asya (533) nın Grekleri kendi kentlerinde hiç değilse bir (efendi)'nin adını ya da gücünü tanıyorlardı. Part imparatorluğu, çok süreden beri Avrupa'da bilinen feodal yönetimin canlı bir imgesini temsil ediyordu (554).

Her şeyi buyruğu altına almadan Ardeşir rahat yüzü görmedi. Büyük ve disiplinli bir ordunun başında, İran'ın bütün illerini denetledi. Kendini beğenmiş birçok başkaldıranın yenilgisi, en güçlü kalelerin alınması (555) ordusunun dehşetini her yana yaymış oldu, otoritesinin her yerde kendiliğinden kabulüne yardım etti. Direnç gösteren şefler canlarını yitirdiler, yandaşları ise yumuşak davranış gördüler (556). Kendiliğinden buyruk altına girme para ve ünvanlar verilerek ödüllendiriliyordu. Krallıkla ilgili süslemeleri kullanmak konusunda hiçbir uyruğa hoşgörüde bulunmayan Ardeşir, taht ile halk arasında-

ki bütün aracı güçleri kaldırdı. Hemen hemen bugünkü İran'ın genişliğinde olan krallığı her yandan denizle ve büyük ırmaklarla sınırlanıyordu. Bu sınırlar Fırat, Amu derya, Aras, Dicle, İndus, Hazer Denizi ve Basra Körfezi'nce oluşturuluyordu (557).

Son yüzyılda bu memleket, yüz elli dört kent, altmış bin köy ve yaklaşık kırk milyon insan barındırabiliyordu. Sâsânilerle safavilerin yönetimleriyle ve dolayısıyla Sâsânilerle Muhammet dininin etkisi karşılaştırılacak olursa, düşünülebilir ki Ardeşir'in ülkesinde de bu sayılar mevcuttu. Ne var ki doğa, İran'da limanlar meydana getirmemiş iç bölgelerde su çok az bulunduğundan bu ülke halkı arasında ticaret ve tarım çok ağır tempoyla ilerlemiştir ve nüfustan söz ederken de bu ulusun abartmalı konuşma huyunu da gözönünde tutmak gerekir.

Ardeşir, rakiplerini yenip etkisiz hale getirince hırsını, öncellerinin gaflet uykusuna daldıkları geçmiş zamanda kendisine hakaret etmiş olan komşu devletlere yöneltti. Disiplinsiz İskitlerle gevşek Hindlilere karşı birtakım kolay utkular kazandı. Romalıları ise çok büyük düşman olarak karşısında buldu, sürüp gelen ağır hakaretleri onu öç almaya yöneltiyor ne var ki onlarla ne büyük çabalarla boy ölçüşebileceğini kestiremiyordu.

Değerin ve ılımlılığın meyvası olan kırk yıllık dinginlik Trajanus'ün yengilerini izlemişti. İmparatorluk, Markus Aurelus'un tahta çıkışından Aleksander Severus'ün saltanatına dek Part'larla iki kez savaşmıştı. Her ne kadar Arsacitler Roma birliklerine karşı bütün güçleriyle saldırdılarsa da, Caesar'lar her zaman savaşı kazanmışlardı. Gerçekte, sağlam olmayan kendi durumuyla eli kolu bağlı bulunan başarısız Makrinus barışı kırk milyon karşılığında satın aldı (558). Markus Aurelius'ün generalleri, imparator Severus ve onun oğlu bile, Armenya'da, Mezopotomya'da ve Asur'da birçok anıtsal yapılar kurdular. Onların elde ettikleri başarıların eksik anlatılışı, o dönemde imparatorluğu karıştıran ayaklanmaların öyküsünü de yarım bırakacaktır. Bu her biri ayrı özellik taşıyan olaylar az önemli olmakla birlikte, burada çoğu zaman büyük kargaşa ve yıkın-

tılara uğramış olan iki büyük Doğu kentinden, Selösi ve Medâyın (Ctesiphon)'dan söz etmeden geçemeyeceğiz.

Dicle ırmağının batı yakasında kurulmuş, eski Bâbil'in yaklaşık onbeş fersah kuzeyindeki Selösi yukarı Asya'da Makedonyalıların başkentiydi (559). İmparatorluklarının çöküşünden birkaç yüzyıl sonra bile bu kent, kurucularının gerçek karakterini korumaktaydı. Orada, Grek kolonisini niteleyen sanatlar, askersel gözüpeklik, özgürlük sevgisi yaşamlarını sürdürüyorlardı. Üçyüz soyludan oluşan bir senato bu bağımsız Cumhuriyeti yönetiyordu. Kalelerinin korumasında altı yüz bin yurttaş dinginlik içerisinde yaşamlarını sürdürüyorlardı. Devletin çeşitli örgütleri birlik halinde kaldıkça Partların gücüne karşı nefret duydular. Kimi zaman fesat ruhu, selösi halkını, Kent kapılarında nöbet tutarak saldırılarını gözlemledikleri ortak düşmanlarını tehlikeli imdadını yalvararak istemeye onları zorluyordu (560).

Part hükümdarları, İndostan (Hindistan) kralları gibi, ataları İskitlerin sürdüğü kırsal yaşamdan hoşlanıyorlardı. Stesifon ovasında, ki Dicle'nin doğu yakasındadır, Selösiye yalnızca bir fersah uzaklıkta çadır kuruyorlardı (561). Lüks ve despotluk, hükümdarın çevresinde sayısız bir kalabalığın toplanmasına neden oluyordu (562), Romalılar, Markus Aurelius'ün saltanatı döneminde bu ülkelere değin geldiler. Yunan kolonisince dost olarak karşılandılar ve Partlerin büyüklüğünü simgeleyen merkeze silahlı saldırıya geçtiler. İki kent de mahvoldu. Selosi'yi yağma etmek, ahalisinden üçyüz bin kişiyi öldürmekle Romalılar defne dallarını soldurmuş oldular (563). Her ne kadar çok güçlü bir rakibin yakın komşuluğu nedeniyle parlaklığını yitirmiştiyse de bu son felâketli darbe altında büsbütün ezilerek can verdi. Stesifon tek başına harabelerinin içinden başını kaldırdı ve üçyüz yılda imparator Severus'e karşı dayanacak kadar güç topladı. Saldırılara uğradı, onu savunan kral canını kurtarabildi. Yüzbin tutsak ve zengin bırakıtlar (tereke) Roma askerlerinin çabasını ödüllendirmiş oldu (564). Babil ve Selösi artık yoktu. Yazın, Medya dağlarından kopan se-

rinletici rüzgârlar Hemedan'ı İran hükümdarları için hoş bir konak kenti haline getiriyordu. Kışın ise daha ılıman bir iklimin yumuşaklıklarından yararlanmak üzere Stesifon'a gelirlerdi.

Romalılar utku kazanmış olmakla birlikte bu seferlerinden hiçbir sürekli ve gerçek çıkar sağlayamadıkları için, imparatorluklarından çöllerin ayırdığı bu denli uzak fetihleri elde tutmayı düşünmediler. Daha az gösterişli Oshroene'nin ele geçirilmesi onlar için daha önemli oldu. Bu küçük devlet, Mezopotamya'nın Dicle ile Fırat arasındaki en verimli bölümü olan kuzey kesiminde bulunuyordu. Başkenti Urfa (Edesse), bu ırmaklardan birincisinin yaklaşık yedi fersah ötesinde kurulmuştu. Halkı, İskender'den beri, Yunan, Arap, Suriyeli ve Ermenilerden oluşan bir karışımdı (565).

Rakip iki imparatorluğun sınırları arasında yerleşmiş bulunan bu krallığın zayıf hükümdarları, içlerinden Partları tutar izlenimi veriyorlardı. Ne var ki, Roma'nın büyük gücü karşısında, üzülerek ona saygı gösterdiler. Bugün bile onların madalyonları bunu belirtmektedir. Romalılar, kendilerini sağlama bağlamak için onların bağlılığını daha gerçekçi güvencelerle pekiştirdiler: Partlarla yaptıkları savaştan sonra o ülkenin ortasında kaleler kurdular, önemli bir yer olan Nizip'de bir garnizon meydana getirdiler.

Kommodus'ün ölümünü izleyen karışıklıklar boyunca Oşroen kralları boyunduruklarını atmak için boşuna çaba gösterdiler. Severus'ün katı politikası onları yerinde tutmasını bildi (566). Karakalla'nın kalleşçe tutumu kolay bir utkuyu gerçekleştirdi. Urfa'nın son kralı Abgare, zincire vurularak Roma'ya gönderildi, krallığı eyalete çevrildi, başkenti de koloni katına çıkarılmakla onurlandı. Böylece, Part'ların çöküşünden on yıl önce, Romalılar Fırat'ın öbür yanında durağan ve sürekli bir yer elde etmiş bulunuyorlardı (567).

Yararlı ve gerekli sınırları elde etmek ya da onları korumakla yetinseydi, Ardeşir, ordularının başına geçince utkuyu hak edecekti. Ama ihtiras, ona gereğinden çok büyük bir fetih

planı çizdirmişti. Aşırı savlarını desteklemek için kuvvet kadar aklı da kullanabildiğine kendini inandırdı. Öykünmesini istediği örnek Keyhüsrev'di. «Bu kahraman, diyordu, bütün Asya'yı buyruğu altına aldı ve ardılları uzun süre (efendi) kaldılar. Toprakları Marmara (Propontide)'ya ve Ege denizine dayanıyordu. Satraplar Cari (Güneybatı Anadolu)'yu ve İyonya'yı onların adına yönetiyorlardı. Etyopya sınırlarına dek, bütün Mısır onların egemenliğini tanıyordu (568). Hakları, diye Ardeşir ekliyordu, uzun bir gaspetme ile askıya alınmıştı. Tahrip edilmemişlerdi. Doğuşum ve gözüpekliğim başıma taç kondurduğuna göre, her şey bana Pers monarşisinin görkemiyle sınırlarını yeniden kurma hakkını vermektedir. Buna göre, Romalılar, bir zamanlar atalarının hüküm sürdürdükleri eyaletlerden hemen çekilmeli, Asya imparatorluğunu Perslere bırakmalıdırlar. Avrupa'da kalabilirler. Oradan yararlanmalarına ses çıkarmam.»

Çok yakışıklı ve gösterişli dört yüz İranlı bu kendini beğenmiş mesajı götürmekle görevlendirildiler. Kendini Aleksander'e bildirirken Ardeşir'in kullandığı (büyük kral)'ın önerilerini Roma'ya ilettiler. Gösterişli atlarla, görkemli silahlar ve parlak giyim kuşamlı maiyetlerile, efendilerinin gurur ve büyüklüğünü gözler önüne sermeye çalıştılar (569). Böyle bir elçilik biçimi, görüşmeler yapma isteğinden çok savaş bildirimine yakışırdı. İki hükümdar da hemen bütün kuvvetlerini topladılar ve ordularının başına geçtiler.

İmparatorun senato'da vermiş olduğu bir söylev bugün elimizdedir. Çok aslına uygun gibi görünen bu belgeye inanırsak Aleksander Severus'ün utkusu, bir zamanlar Filip'in oğlu'nca Pers'ler üzerinde kazanılmış zaferlerin tümüne eş niteliktedir. Büyük kralın ordusu zırhlı örtülerle kaplı yüz yirmi bin at, bin sekiz tırpanlı araba ve, okçularla dolu kuleleri taşıyan yediyüz filden oluşuyordu. Asya tarihleri bu denli gösterişli betimelme. yapmış değillerdir. Doğulular bunu bir roman gibi tasarlayarak anlatmışlardı (570). Bu korkunç savaş araçlarına karşın, imparatorun gözüpek bir asker cesaretiyle ve deneyimli bir ge-

neralin yetenekleriyle yönettiği Roma ordusu düşmanı tam bir yenilgiye uğratmıştır. Şehinşah kaçmayı yeğlemiş, çok büyük ganimet ve Mezopotamya'nın fethi bu unutulmaz günün meyvaları olmuştur. İşte, görünüşe göre, şehinşahin gururuyle ve aşağılık dalkavuklarca kaleme alınmış, hoşnutsuzlukla dalkavukluğun yerini soğukkanlılığın aldığı bir senato'ya iletilmiş olan notadan hiç beklenmedik hal ve koşullar böylece meydana gelmiştir (571). Aleksander'in orduları Pers'lerin karşısında üstünlük sağladı diyerek geçiştirmeden bizden gerçeği saklayan bulutu delmeye çalışalım: belki de bütün bu imgesel bir utkunun parlaklığı gerçek talihsizliği gizlemektedir.

Aleksander'in erdemlerini sayıp dökmekle birlikte kusurlarını da iyi niyetle ortaya seren çağdaş bir tarihçinin tanıklığıyle bu kuşkularımız doğrulanmaktadır. Aleksander savaşın yönetimi için akıllıca bir plan yapmıştır. Üç Roma ordusu değişik yollardan ilerlemeli ve İran'ı aynı zamanda istilâ etmelidir. Ne denli akıllıca hazırlanmış olursa olsun, savaşın cilvesi ve talihi yardımcı olmadı. Bu üç ordudan birincisi Bâbil'in bataklık ovalarında Dicle ile Fırat'ın yapay bir koluna doğru ilerlerken (572) sayı bakımından üstün düşman kuvvetleriyle çevrildi ve bunların okları altında tamamıyle yok oldu. İkinci ordu Medya'nın can noktasına girebilmiş olmakla övünüyordu. Armenya kralı Kosroes'in (573) bağlaşıklığı, bütün memleketin dağlık oluşu İran süvarilerinin saldırılarından bu orduyu koruyordu. Romalılar önce komşu eyaletleri kırıp geçirdiler. İlk başarılar, imparatorun böbürlenmesini haklı gösterecek gibiydi. Bu yiğit birlikler, ihtiyatsızca ve birdenbire zaferi bırakıp çekildiler. Çekiliş onlar için felâketli oldu. Dağlardan geçerken, çetin bir yolculuğun yorgunlukları, mevsimin sert soğuğu askerlerden çoğunun ölümüne neden oldu. Bu iki ordu karşılıklı iki cepheden İran'a yürürlerken esas ordunun başında bulunan Aleksander de krallığın merkezine yürüyerek onları destekleyecekti. Annesinin akıl hocalığı ya da belki kendi toyluğuyla karar veren bu genç, deneyimsiz hükümdar en güzel umutlardan vazgeçti. Yazı hareketsiz halde Mezopotamya'da geçirdikten sonra, hastalıkla-

rın büyük ölçüde kemirerek sayısını azalttığı kızgın bir orduyu Antakya'ya ulaştırdı.

Ardeşir'in tutumu çok değişik olmuştu. Medya dağlarından uçarcasına geçip Fırat bataklıklarına inen bu hükümdar görünmesi zorunlu olan yerlerde kendini gösterdi. Düşmanı püskürttü. Talihi yaver giderek, büyük bir ustalıkla cesaretini yeniden topladı. Ne var ki Roma lejyonlarının görmüş geçirmiş askerleri karşısında en değerli birliklerini yitirdi. Başarıları bile çok kayıp vermesine neden olmuştu. Aleksander'in ortada olmayışı ve bu hükümdarın ölümü onun ihtirası için yeni olanaklar sağlıyordu. Savunduğu gibi Romalıları Asyadan atmak şöyle dursun, küçük eyalet Mezopotamya'yı onlardan alabilecek durumda bile değildi (574).

Partların son bozgunundan beri süren Ardeşir'in saltanatı İran'ı ondört yıl yönetti ve bu dönem Doğu tarihlerinde hatta Roma tarihinde bile unutulmaz bir yer tuttu. Karakteri, genellikle kalıtım yoluyla kendisine kalan ve ölen babasının yerine tahta oturmaya çağrılan bir hükümdardan farklı olarak güçlü ve ataktı. İranlılar, monarşilerinin sonuna dek anısına saygı gösterdiler, onun yaptırdığı yasalar kodeksi her zaman sivil ve dinsel yönetimin temelini oluşturdu (575). Bu temel kurallardan birçoğu bize kadar ulaşmıştır. Bunlardan biri, bu hükümdarın anayasal kuruluş çarklarının nasıl işlediğini bilmesi bakımından çok ilginçtir: «Hükümdarın otoritesi, diyor, askersel bir güçle desteklenmelidir. Bu güç ancak vergilerle ayakta tutulabilir. Bütün vergiler, sonunda tarımın üzerine binmiş olur. Tarım ise ancak ılımlılık ve adaletle verimli olur (576). Ardeşin'in oğlu babasının yerine geçmeye layıktı. Şapur'a babasından devletler ve Romalılara karşı utkular kazanma düşünceleri kaldı. İranlılar için çok büyük olan bu tutkulu projeler iki ulusun da mutsuzluğuna neden oldu ve onları kanlı savaşlar içerisinde bunalımlara sürükledi.

Bu dönemde, uzun süreden beri uygarlaşmış ve ahlak bakımından bozulmuş olan İranlılar, ne bağımsızlığın esinlediği değere, ne de bedensel güç ve ruhsal coşkunluğa sahip olmaktan

uzak bulundukları için dünya imparatorluklarını kuzey barbarlarına kaptırmışlardı. Roma ile eski Yunan'ı başarılı kılan, bugünkü Avrupa halklarının ayırdedici niteliğini oluşturan aydınlık taktiğin ilkeleri Doğu'da büyük bir gelişme göstermedi. Karışık bir topluluğu yöneten ve ona devinim veren bu hayranlık verici evrimler üzerine İranlıların hiçbir kanısı yoktu; bundan başka, düzenli tahkimat yapma kaleleri kuşatma ya da savunma sanatlarını bilmiyorlardı. Yüreklilik ve disiplinden çok sayılarına güveniyorlardı. Utkuları da yenilgileri denli kolayca yitip gidiyordu. Piyadeleri, az talim görmüş, yeni askere alınmış, yağmaya katılma umuduyla koşup gelmiş köylülerden oluşuyordu. Hükümdar ve sarayına mensup soylular sarayın görkemini, şatafatını çadırlarının içerisinde savaş meydanına getiriyorlardı. Bir sürü işe yaramıyan kadınlar, harem ağaları, atlar, develer askersel hareketleri engelliyordu. Çoğu zaman, iyi giden bir savaşın ortasında İran ordusu beklenmedik bir açlıkla parçalanmış ya da bozguna uğramış durumda kalıyordu (577).

Ne var ki, bu krallığın soyluları, despot yönetiminin yumuşak sinesinde ve boyunduruğunda kişisel bir çelebilikle incelik duygusunu ve ulusal onurlarını korudular. Yedi yaşına gelince onlara yalandan kaçınmaları, ok atmaları, ata binmeleri öğretiliyordu. Özellikle bu son iki sanatta çok iyi yetiştiriliyorlardı (578). En seçkin delikanlılar şahın gözetiminde yetiştirilirdi. Talimlerini sarayın kale duvarları içerisinde yapıyorlardı. Onlar erken yaşlarında ılımlılığa ve söz dinlemeye alıştırılıyor, fizik yapıları uzun, eziyetli av partileriyle sertleşmiş olarak ilerdeki her tür yorgunluğa dayanır hale getiriliyorlardı. Her eyaletteki satrapın sarayında buna benzer bir okul vardı.

İran'ın soylu kişileri asker hizmetinde tutuluyor, kralın lutfu ile topraklara ve evlere sahip oluyorlardı. Feodal yönetime uygun bir düzen... İlk işarette, atlarına atlıyorlar, arkalarında canlı, gayretli bir birlikle uçarcasına orduya katılıyorlardı. Başta en güçlü esirlerden, Asya'nın en yiğit serüvencilerinden özenle seçilmiş kalabalık bir muhafız birliği gidiyordu. Vuruş coş-

kuları ve hareketlerindeki çeviklikle de korkunç olan bu süvariler, durmadan Roma imparatorluğunu tehdit ediyorlardı. Doğu eyaletleri halkı, her gün, vatanlarının mutsuzluğunu ve felâketlerini haber verici olarak yorumlanan bulutların oluştuğunu görüyorlardı (579).

BÖLÜM IX

İmparator Decius Zamanında Barbarların İstilâsına dek Germanya'nın Durumu.

Persler'in Roma ile kanlı çekişmeleri yüzünden imparatorluğun gerileyişi ve çöküşü üzerinde kendini gösteren etkileri bu halkın dinini ve yönetim biçimini tanıtmak istemeye bizi zorlamış oldu. Şimdi, bakışlarımızı dünyanın kuzeyine doğru çevirecek olursak önce, Hazer denizinden Vistül'e, İran sınırlarından Germanya'nın sınırlarına dek yayılan çok geniş ovalarda atlarıyle, sürüleriyle, karıları ve çocuklarıyle işsiz güçsüz dolaşan İskitler'i ya da Sarmatlar'ı görürüz. Tarihimizde Cermenler kadar büyük bir yer tutmaya değer başka hiçbir ulus yoktur. Romalılar'a direnme yürekliliğini gösteren, daha sonra bu üstün yenicilerin ülkelerini ele geçiren, sonunda onların Batı'daki gücünü ezen de bunlardır.

Bizi yakından ilgilendiren çok özenli düşünceler bunun üzerine dikkatimizi daha da çok çevirmemizi gerektirmektedir. Çağdaş Avrupa'nın en uygarlaşmış halkları Cermanya ormanlarından çıkmıştır, yasalarımızla törelerimizin temel ilkelerini oralarda yaşayan barbarların kaba kuruluşlarında bulabiliriz. Tacitus, Cermenler üzerine —dörtbaşı mâmur— bir eser yazmıştır. Olayların incelenmesinde bilimsel felsefe yönetiminin ilk kez uygulandığı eserde bu büyük yazar Cermenlerin ilkel durumunu, yalınlığını, bağımsızlıklarını —ressamın fırçasıyle çizer gibi— anlatmıştır. Her bakımdan güzel eseri, sözden çok

düşünceleri kapsamaktadır ve birçok bilgince eleştirmeli açıklaması yapılmış ve günümüzdeki filozof tarihçilerin ökeliğini ve inceleme güçlerini etkilemiştir. Yetenekli kitap yazarları bu alanda o denli çalıştılar ve araştırmaları öyle mutlu sonuçlar yerdi ki, bu konunun önemine ve erişebileceği genişliğe karşın okuyucuya yeni gözlemler sunamayacağız. Roma gücü için çok korkunç hale gelen yabanılların iklimi, töreleri, kurumlarıyle ilgili en ilginç nitelikleri ve halleri anımsatmakla yetineceğiz.

Cermanya, Romalıların boyunduruğuna girmiş olan bu ad altındaki küçük eyalet bir yana bırakılırsa, Avrupa'nın üçte birini kaplıyordu. İsveç, Danimarka, Norveç, Finlandiya, Livonya (Baltık), Prusya, hemen bütün Almanya ve Polonya'nın büyük bir bölümü, yüz hatları, töreleri, dilleri ortak bir kökten geldiklerini gösteren, aralarında çarpıcı bir benzerlik bulunan çeşitli oymaklara bölünmüş tek bir ulusun insanlarıyle meskûn bulunmaktaydı. Ren ırmağı batıda bu geniş ülkelerin sınırını oluşturuyordu. Güneye doğru, imparatorluğun İllirya eyaletleri bu ülkelerden Tuna ile ayrılıyordu. Bu ırmaktan başlayarak, Krapak dağları adıyle tanınan bir dağ zinciri Macaristan ve Daçya yanlarından Cermanya'yı kaplıyordu. Doğuda Sarmatlar çoğu zaman Cermenlerle karışmış görünüyorlardı. Bir çölün sahibi olmak için durmadan savaşım veren iki rakip halkın belirsiz sınırlarını saptamak zordur. Kuzey, eskilerce hep bilinmez olarak kalmıştır. Baltık denizinin ya da İskandinavya yarımadalarının öbür yanında belli belirsiz donmuş bir okyanusun olabileceği imgeleniyordu (580).

Kimi başarılı yazarlar, Avrupa'nın bir zamanlar bugünkünden çok daha soğuk olduğundan kuşkulanmaktadırlar (581). Cermanya'nın en eski anlatılışları garip bir biçimde kendi kuramlarını doğrulamaya eğilimli gösteriler. Bu ülkeden söz ederken bütün sorun kar, kırağı ve sonsuz bir kıştan başka birşey değildir. Yunanistan'da ya da Asyanın mutlu ikliminde doğmuş bir hatibin heyecanını ve belâgatini termometre ile ölçmek için hiçbir yöneteme sahip olmadığımıza göre bu genel ifadelere belki de fazlaca önem vermememiz gerekecektir. Bununla bir-

likte söz götürmez iki kanıt vardır ve bunlar da doğaları bakımından hiçbir kuşkuya yol açmaz niteliktedir.

1° Roma imparatorluğu ile sınır oluşturan iki büyük ırmağın akışını buzlar durduruyordu. Kışın, Ren ile Tuna'nın buzları büyük yükleri kaldıracak duruma gelirlerdi. İşte düşmana karşı sefere çıkmak için bu mevsimi seçen barbarlar donmuş duruma gelmiş su kütlesi üzerinden (582) çok sayıda silahlarını, atlılarını ve her çeşit gereksinme maddeleriyle dolu arabalarını korkusuzca, tehlikesizce geçirirlerdi. Yeni çağlar bu tür bir olaya tanık olmuş değildir.

2° Kuzeyin, yabanıl olmakla birlikte yararlı hayvanı ren geyiği korkunç bir gökyüzü altında yaşamak zorundadır ama en sert soğuğa dayanır, onu ister bile. Kutup'un onuncu derecesindeki Spitzberg kayalığı üzerinde, Sibirya ve Laponya'nın karları ortasında bulunmaktan hoşlanır gibidir. Bugün artık Baltık'ın güneyindeki hiçbir ülkede yaşayamamaktadır (583). Julius Caesar zamanında Almanya ve Polonya'nın bir bölümünü kaplıyan Herşiniyen ormanında *elan* denilen bir ren türü ile yabanıl ren boğaları yaşamaktaydı (584).

İnsanların işleri, soğuğun azalma nedenlerini yeterince açıklar. Toprağa güneş ışınlarının (585), düşmesine engel olan bu büyük ormanlar tahrip edilmiştir. Topraklar ekilip sular çekildikçe iklim koşulu daha ılımanlaştı. Bugünkü Kanada eski Cermanya'nın tam bir benzerini vermektedir. Her ne kadar Fransa ve İngiltere'nin en güzel kesimleriyle aynı enlemler üzerinde bulunuyorsa da yeni dünyanın bu bölgesi soğuğu daha sert duymaktadır. Ren geyiği orada günlük yaşamın içerisindedir. Toprak, derin ve geçilmez bir kar katmanının altında gömülü kalmaktadır. Sen Loran ırmağı Sen ve Taymis suları buzlardan kurtulduğu zamanlardaki gibi donmuş durumunu sürdürmektedir (586).

Cermenlerin vücutları denli ruhları üzerinde de, iklimin etkisi çok kez incelenmiştir. Bunu inceden inceye yaparak etkilerin belirlendiğini söylemek kolay bir şey olur. Her ne kadar yeterli kanıt ileri sürememekteyseler de kimi yazarlar, denebi-

lir ki çoğunluğu, şiddetli soğuğun oradaki halkın ömrünü uzattığını, türlerinin üreyip yaygınlaşmasını kolaylaştırdığını ileri sürmüşlerdir. Yine bu savlara göre, bu ülkelerin erkekleriyle kadınları, sıcak ya da ılıman iklimlerdekilere oranla döl verme bakımından daha verimli olmaktadırlar (587).

Kuzey halklarının doğadan iri vücutlar ve tükenmez güç aldıklarını, genellikle güneylilerin boyundan daha uzun olma avantajına sahip olduklarını kabul edersek güvenli bir yolda konumuzu yürütebiliriz (588). Cermanya'nın çetin havası insanlara, tekdüze ve dinginlikten çok şiddetli işler görmeleri için bir çeşit güçlülük sağlıyordu. Duyuşlarından ve özel örgütlenmelerinden meydana gelen bir gözüpeklik yine sert havanın esinlediği niteliklerdendi. Savaş zamanında Kuzey'in bu (589) atılgan evlatları, Romalı asker'in yürekliliğini donduran bir kışın sertliklerini hemen hemen hiç duymuyor gibiydiler. Onlar da büyük sıcaklara dayanamadıklarından yazın bitkinlik duyuyor, öldürücü hastalıklara yakalanıyorlardı. İtalya'daki güneşin yakıcı sıcağı altında bütün atılganlıklarını yitiriyorlardı (590).

Dünya yüzü baştan başa dolaşılsa, oturan insanları bilinmemiş hiçbir yer kalmadığı görülür ve bu memleketlerde insanların nasıl oluştuğu üzerinde tarih susar. Büyük toplulukların kökenini felsefesel düşünce boşuna inceler. Karanlıklardan başka bir şey görülmez, merakımız yararsız çabalar halinde eriyip biter. Tacitus, Cermenlerin kan bakımından katıksızlığını, yurtlarını korkunç görünüşünü düşündüğü zaman bu barbarları oranın yerlileri olarak kabul etmiştir. Bunlar siyasal ya da yönetimsel bağlarla birleşmiş yabancı bir kökenden gelmemiş olabilirler (591). En olası durum. önce az sayıda toplanmış Herşiniyen ormanındaki gezici yabanılların, yavaş yavaş Cermen ulusu adı altında birleşip büyük bir halk topluluğunu oluşturmuş bulunmalarıdır. Bu yabanılların, ayaklarıyle çiğnedikleri topraktan bitmiş oldukları savunulacak olsaydı böyle bir sav din tarafından reddedilecek, akıl ise o savı destekleyici bir silah bulamayacaktı.

Bu sağduyuya dayanan kuşkular ulusal övünç kavramlarına aykırıdır. Musa tarihini benimsemiş olan halklar için Nuh'un Gemisi, Yunanlılar ve Romalılar için Truva kuşatması ne olduysa öyle olmuştur. Gerçeğin dar temeline imgeleme, çok büyük bir masal sütunu yerleştirmiştir. Kendini beğenmiş İrlandalı'yı dinleyiniz: (592) Tataristan çöllerinin yabanılı da size Yafes'in oğullarından birini kendi soylarının geldiği bir dal olarak gösterebilir (593). Son yüzyılda dil bilgisine göre analizler yapan, görünen bilgilerle yetinerek geleneklerin ve masalların ışığı altında - kolayca inanan bir ruha sahip derin allâmeler halinde bir sürü bilgin yetişti. Bunlar Nuh'un evlatlarıyla torunlarını Bâbil kulesi'nden başlayıp dünyanın öbür ucuna dek dağıttılar. Eleştirilerden en değerlisi Upsala üniversitesi profesörlerinden Olaüs Rudbeck'inkidir (594). Bu gayretkeş yurttaş masalın ve tarihin kutladığı bütün tansık (mucize)'ların kendi doğduğu ülkede meydana geldiğini savunmaktadır. Vatanı kendisine, eskilen bize belli belirsiz bir biçimde aktardıkları, nefis bir ülke olarak görünmektedir. Yunanlılar alfabelerini, astronomiyi ve dinlerini İsveç'ten almışlar. İsveç, Eflatun'un Atlantik'i imiş, Hiperboreenler'in ülkesi, Fortüne adaları, Hesperideslerin bahçesi ve de Şanzelize (Champs-Elysées)'lermiş. Doğa'nın çok elverişli bir iklimi, tufandan sonra uzun süre ıssız kalan dünyada Nuh ailesi, az süren yıllar içerisinde, yedi kişiden oluşan nüfusunu yirmi bine çıkarttı. Bilgin Rudbeck, işte bu yirmi bin nüfusu küçük kolonilere ayırıyor ve bütün dünyanın yüzeyini kaplaması için onları her yere dağıtıyor. Cermen ya da İsveçli koloni, aldanmıyorsam, Komer'in, Japhet'in oğlu Eskenazi'nin komutasında olağanüstü bir çabayla bu büyük girişime yöneliyor. Kısa süre sonra Kuzey, Avrupa'ya, Asya'ya ve Afrika'ya insan toplulukları gönderiyor. Kitap yazarının eğretileme (istiâre)'sinden ben de yararlanayım, kan, uçlardan dünyanın kalbine taşınmış oldu. Ne var ki bütün bu eski zaman Cermen bilim sistemleri en küçük şüpheyi belirten ve yanıtlandırılmasını isteyen tek bir (bilim) olayı karşısında kırılıverdi. Tacitus zamanında Cermenler, cahilliğin karanlıklarında kalmış, ya da

düşünce yeteneği olmayan çapulcular sürüsünü uygar bir halk topluluğundan ayıran değerli bir nedene, harfleri kullanma bilgisine sahip değillerdi (595). Bu yapay yardımcıdan yoksun olan insan, anısını yitirir, edindiği izlenimlerle ilgili düşünceleri bozulur. Harfler olmayınca örnekler silinir, özdeksel varlıklar anlamını kaybeder, karar verme yetisi zayıflar, duraksar, imgeleme gücü bitkinleşir. Yine onlarsız, ilerlemek isteyen kimse ancak kuruntu ve hayalden ileri geçemez. Kısacası, kendi haline bırakılmış ruh ve akıl yavaş yavaş en değerli yetilerinin işlevlerini tanımaz duruma gelir. Okumuş, yazmış bir insanla yazıdan yoksun bir köylü arasındaki farklılık ne büyüktür! Yüksek şeyler düşünebilen ve ökenin ürettiği bilgilerle aydınlanmış olan birincisi, kendi varlığını çoğaltmış bütün dünyayı dolaşma, tanıma gücü kazanmış demektir. Bu insan eski yüzyıllara, en eski zamanlara bile gidebilir. Öbürüyse, doğduğu yerde gördüğüne bağlı, birkaç yıl bitkisel bir yaşam sürdürür. Onun zekâsı, çalışmayı paylaştıkları hayvanının içgüdüsünü, biraz aşabilir. Bugün uluslar arasındaki farklılıklar bireyler arasındakilerden daha büyüktür. Resimlerle düşünceleri belirtmeye özgü yöntemi bulamayan bir halk, tarihsel anılarını hiçbir zaman koruyamayacaktır. Soyut bilimlere girememiş olanlar, yaşamın yararlı ve güzel sanatlarını başarıyla işleyemeyecektir.

Bu sanatlar Kuzey halkları için tümden bulunmaz durumdaydı. Cermenler günlerini fakirlik ve cahillik içerisinde geçiriyorlardı. Birtakım lâf ebeleri bu basitliğin de kendine göre güzelliği var, demeye getirerek boş sözler ileri sürmektedirler. Bugün (596) Almanya'da duvarlarla çevrili iki bin üçyüz kent vardır. Çok daha büyük genişlikteki bir ülkede Ptoleme ancak doksan yer bulabildi. Hiçbirisi de bu coğrafyacının onlara verdiği gösterişli ünvanına lâyık değillerdi (597). Görünüşe göre, kendiliğinden oluşmuş Cermanya ormanları, kadınlara, çocuklara ve sürülere sığınak hizmeti görüyor, o sırada da savaşçılar düşmanla karşılaşmaya gidiyorlardı (598). Tacitus, kendi yaşadığı zamanlarda bu barbarların hiçbir kenti olmadığını

söylüyor (599). Romalıların ürettikleri mal ve yapıtlardan nefret eder gibi görünüyorlardı. Bu kale duvarları onlara güvenli bir yerden çok cezaevi gibi geliyordu (600). Birbirinden uzak ve ayrı evleri, düzenli bir köy oluşturmuyordu (601). Her yabanıl, bağımsız ocağını kurmak için ormana, tarlaya, su kaynağına göre toprağını saptıyordu. Bunun için ne taş, ne tuğla ne de kiremit kullanıyorlardı (602). Bütün evler, yuvarlak biçimde, şekilsiz odundan yapılmış, damları sap-samanla örtülü, dumanın çıkması için tavanı delik küçük kulabelerdi. Kışın Cermen, soğuktan korunmak için hayvan derisinden hafif bir palto giyerdi. Kuzey oymaklarının kürkleri vardı, kadınlar, bir çeşit kaba bez örerlerdi (603). Ormanlarında bol sayıda bulunan her türden av hayvanı bu halklara bol yiyecek sağlıyor, av keyfi veriyordu (604). Güzellikleri kadar yararlılıkları da pek parlak olmamakla birlikte çok sayıda sürüleri onların başlıca servetlerini oluşturuyordu (605). Toprakları yalnızca buğday yetiştiriyordu. Ne meyva ağaçları ne de yetiştirilmiş çayırları vardı. Her yıl iyelikler arasında genel bir değişikliğe neden olan ekilebilir toprakları yeniden bölüşülen ve halkı, bu acayip geleneğe uyup her türlü kavgadan kaçınarak topraklarının büyük bir bölümünü malaz durumunda bırakan bir memlekette tarım nasıl gelişebilirdi (606).

Cermanya'da gümüş, altın ve demir son derece azdı. Yerli halkın bu zengin para kaynaklarını toprağın içinden çıkarmak için gerekli ne sabırları ne de yetenekleri vardı, halbuki bu zenginlikler Saks ve Brunswick hükümdarlarının gayretlerini cömertçe ödüllendirmişti. Demir bakımından zengin olan İsveç, bu değerli hazinenin farkında değildi. Cermenlerin silahlarını görünce bunların çok az demire sahip olduğu sanılırdı. Halbuki savaşçı bir halkın gözünde bu madenin en değerli bir araç sayılması gerekirdi. Savaşlar ve antlaşmalar, Ren ve Iuna kıyılarında oturan ulusların eline çoğunlukla gümüş olan madensel paraların geçmesine neden olmuştu. Daha uzaklardaki oymaklar para ile ilgili bir kanıya sahip değillerdi. Dar ölçüdeki ticaretleri, malların değiş tokuşundan Roma tarafından kral-

larına ve elçilerine armağan olarak verilen değerli madenden kupalara göre daha değerli gördükleri ve kendi yaptıkları kil vazoların satışından oluşuyordu (607).

Temel niteliğindeki bu bilgiler, özel hallerin ayrıntılarına inmeye gerek olmadığını düşünce sahiplerine anlatmak için yeterlidir. Paranın değeri gereksinmelerimizi ve varlıklarımızı belirlemek için genel bir anlayışla saptanmıştır. Nasıl ki harfler de düşüncelerimizi belirtmek üzere kullanılmaktadır. İnsan doğasının gücünü artıran, isteklerimize daha etkin bir güç veren bu iki araç simgelemeleri gereken şeylerin sayısını çoğaltmaya yardım ettiler. Altın ve gümüşün kullanılması büyük ölçülere varmıştır. Ama, demirin ateşle eritilip, usta bir elde biçimlenmesiyle tarımda ve bütün sanatlarda ondan elde edilen hizmetlerin sayısını ve önemini hesap etmek olanaksızdır. Kısaca para, insan çaba ve gereksinmeleri için bütün dünyada en büyük çekicilik kaynağı, demir ise en güçlü gereçtir. Bu iki gereci bir halkın elinden alın, şu demek ki, ne biriyle gayrete gelebilsin, ne de öbürünün yardımından yararlansın, o halk en ilkel bir barbarlığın içine gömülmüş olacaktır (608).

Yabanıl bir halkı karşıdan izlersek, geleceği için derin bir duygusuzluk ve tasasız bir durgunluk o halkın karakterindeki ana çizgileri bize belirtmiş olur. Uygar bir toplumda ise ruh, gelişme eğilimi gösterir. Bütün yetileri hareket halindedir; karşılıklı büyük bağımlılık zinciri bireyleri sarar, birbirine yaklaştırır. Toplumun en büyük parçası her zaman yararlı işler için kullanılır. Servetine dayanarak bu zorunluğun üstüne çıkmış olan kimileri boş zamanlarını, çıkar ya da kazanç yolunda ilerlemek, mallarını artırmak, akıl ve zekâsını yetkinleştirmek, ya da kendini görevine, eğlenceye, ya da toplum yaşamının çılgınlıklarına kaptırmak yoluyle kullanır.

Cermenlerde bu değişik uğraşlardan hiçbiri yoktu. Ev işlerini, toprağın ekimini, sürülerin bakımını yaşlılara, kadınlara, tutsaklara bırakıyorlardı. Boş zamanını doldurabilecek her türlü sanattan yoksun olan tembel savaşçı cinsel isteklerini hayvanlar gibi yatıştırıyordu. Gündüzleri ve geceleri ye-

mekle, uyumakla geçiyordu. İnceleme yapan bir yazarın elde ettiği sonuca göre, aynı yabanıllar, zaman zaman bütün insanlardan daha tasasız ve daha coşkulu olmaktadırlar. İşsiz güçsüz kalmayı seviyor, dinlenmekten tiksiniyorlardı (609). Uyuşuk ruhu kendi ağırlığından bunalmış halde büyük bir istekle o yeni bir heyecan ve kendisine devinim verecek bir konu arıyordu. Savaşın dehşetleri bu yırtıcı karakterler için elverişli hoş şeylerdi. Silah şakırtıları duyulunca, Cermen coşuyor ve uyuşukluğundan kurtulmuş oluyordu. Uçarcasına savaşa koşuyordu. Tehlikelerin içerisine bir an önce dalmak istiyordu. Vücudunun sert ekzersizleriyle ruhunun süratli hareketleri ona varlığının en canlı duygusunu veriyorlardı. Barış dönemlerinin anlamsız günlerinde bu barbarlar ölçüsüz içki içiyorlar, kendilerini aşırı derecede oyuna kaptırıyorlardı. Bunlardan birincisi arzuları alevlendiriyor, ikincisi akıllarının ışığını söndürüyordu; böylece düşünme zahmetinden de kurtulmuş oluyorlardı. Bütün günlerinin masada geçmesini marifet sayıyorlardı. Çoğu zaman bu gürültülü toplantılar. Yakınlarının, dostlarının kanlarıyla kirleniyordu (610). Onur borçlarını kesin bir titizlikle ödüyorlardı. Oyun borçlarının böylece belirlenmesini bize öğreten onlardır. Bir zarın rastgelişine kişiliğini ve özgürlüğünü bağlamış olan mutsuz, kaderinin vereceği karara boyun eğiyordu. En sert işlemlere hazır ve sımsıkı bağlı halde, kimi zaman, tutsak gibi, yabancı ülkelere bile satılmasına ses çıkaramıyor, daha zayıf olmakla birlikte daha mutlu bir efendiye, hiç mırıldanmadan itaat ediyordu (611). Buğday ya da arpadan, özensiz olarak, yapılmış bir bira, sert bir içki oluyor, bir tür şarabın yerini tutuyordu; bu da Cermanya halkının olağan aşağılık eğlencelerine yetiyordu. Ne var ki bunlardan İtalya'nın ya da Galya'nın şaraplarını tatmış olanlar daha hoş bir sarhoşluktan sonra içlerini çekiyorlardı. Bu denli verimli olduğunu anlamalarına karşın Ren ve Tuna kıyılarında bağ yetiştirmeyi akıllarına bile getirmiyorlardı. Zanaat, kârlı bir ticaret yapmak için onlara hiçbir olanak sağlamazdı. Bu ulus, silahla elde edebilecekleri bir şeyi zahmetlere katlanarak kazanmayı ayıp sayıyordu (612).

Sert içkilere karşı Cermenlerin ölçüsüz tutkusu, sanat ve doğa bakımlarından çok imrendirici varlıklarla dolu yerleri ele geçirmeye onları zorladı. İtalya'yı Kelt'lere bırakmış olan Toskanya, Cermenler'e, çok şanslı bir iklimde ürettiği güzel meyvalarını ve nefis şaraplarını sunarak onları yurduna çekti (613). On altıncı yüzyıldaki savaşlar sırasında da böyle olmuştu, Almanlar, Burgony'un ve Şampany'ın zengin bağlarını yağma etmek üzere Fransa'ya koşup gelmişlerdi (614). Henüz uygarlaşmaya başlamış bir halk için, en aşağılık olmakla birlikte, kusurlarımızın en tehlikelisi olmayan sarhoşluk, bir savaşa, kavgaya ya da bir ayaklanmaya neden olabilir.

Şarlman'dan beri bin yıllık çalışmalar sonunda Cermanya'nın iklimi yumuşatılmış, toprağı verimli hale getirilmiştir. Bir zamanlar yüz bin tembel savaşçının güç belâ yiyecek maddeleri bulduğu bir ülkede bugün bir milyon işçi ve çiftçi rahat ve hoş bir yaşam sürdürmektedir (615). Cermenler pek ulu ormanlarından yalnızca avlanma keyifleri için yararlanıyorlardı. Topraklarının en büyük bölümünü otlak olarak kullanıyor, çok küçük bir bölümünü de pek yetersiz bir biçimde ekiyorlardı. Üzerinde oturan insanları beslemeyi reddeden bir arazinin çoraklığından ve verimsizliğinden nasıl şikâyetçi olunmazdı? Meslek ve beceri sahibi olmanın zorunluluğuna onları inandırması gereken kırıcı bir açlık karşısında bile başvurdukları umar, gençlerinin üçüncü ve belki de dördüncü kesimini de dışarıya göndermekten başka birşey olmuyordu (616). Cermenler, giderken en sevgili şeylerini de birlikte götürüyorlardı. Bir halkı vatanına bağlıyan, mala sahip olma ve ondan yararlanma güvenliğinin bulunmasıdır. Bir yengiyle ve zengin ganimet umudunun parıldadığını gördükleri zaman ormanların büyük sessizliğini bırakıyorlar, sürüleri, karıları, çocuklarıyle birlikte savaşmaya gidiyorlardı. Dışarı çıkan birçok kalabalık gruplar ya da *büyük uluslar fabrikası*'ndan çıktığı görülenler yeniklerin korkusuyle belki de onu izleyen yüzyılların saflığıyle büyük sayılar halinde gösterildiler. Böylece abartılan olaylar, farkında olmadan, en yetenekli yazarları bile etkisine alan bir kanının

yerleşmesine neden oldu. Caesar'ın ve Tacitus'un yaşadığı zamanlarda, kuzeyde bugünkünden daha çok nüfus bulunduğu kanısı yaratıldı (617). Nüfus hareketinin nedenleri üzerine yapılan en kesin araştırmalar, bu varsayımın yanlışlığına hiç değilse olanaksızlığına çağımız filozoflarını da inandırmışa benzemektedir. Mariana ile Makyavel'in (618) adları karşısına yine saygıdeğer Hume'un, Robertson'un adlarını çıkarabiliriz (619).

Kentleri olmayan, her tür sanatı savsayan, ne harf ne de para kullanmasını bilmeyen savaşçı bir halk yine de birtakım kolaylıklardan yararlanabiliyordu. Özgürlük ateşi yüzlerindeki barbarlığın kaba çizgilerini yok etmekteydi. Yoksullukları onların bağımsızlığını güven altına alıyordu. Gerçekten, malımız mülkümüz ve isteklerimiz despotluğun en güçlü zincirleridir. «Sueon'lar, diyor Tacitus (620), servete saygı duyarlar, ayrıca müstebit bir kralı da başlarında tutarlar. Öbür Cermen halklarında olduğu gibi, silahlar herkesin elinde değildir. Kral onları güvenilir bir kimsenin gözetimi altında tutar, bu kimse vatandaş değildir. Bu, azatlı bir tutsak da değil, gerçek bir tutsaktır. Sueon'ların komşuları olan Siton'lar, tutsak olmuşlardır, bir kadının emri altındadırlar (621). Bu istisnayı yaparken Tacitus, yönetimin kuramı üzerine koyduğumuz genel ilkenin gerçeğini de bilmektedir. Hangi servet ve despotluk araçlarıyla kuzeyin bu denli uzak bir kesimine sızabilmiş olmalarını ve Roma eyaletlerine komşu ülkelerde tutuşturdukları ateşi nasıl söndürebildiklerini anlayabilme zahmetine katlanmak bize kalıyor. Zaptedilemez nitelikleriyle tanınmış olan Norveçlilerle Danimarkalıların ataları Cermen özgürlüğü damgasını nasıl kaldırabildiler? (622) Baltık kıyılarının kimi oymakları, insan haklarından vazgeçmemek koşuluyla kralların otoritesini tanıyorlardı (623). Hemen bütün Cermanya'da yönetim biçimi ılımlı bir demokrasiydi. Şu da gerçektir ki, bu demokrasi genel ve pozitif yasalardan çok soyluluk, uzdillik v.b. gibi niteliklerin egemenliği altında bulunuyordu (624).

Onların en eski kökenlerinde sivil yönetimler karşılıklı savunma güdüleriyle oluşturulmuş istençli derneklerdi. İstenilen

bu amaca erişmek için her bireyin, bireysel kanı ve davranışlarının, ortaklarından çoğunun kararına uyması zorunluğuna, temel ilke olarak inanması gerekliydi. Cermenler, siyasal toplumun bu biçimselliği olmayan, ama ustaca taslağıyle yetindiler. Özgür ana babadan doğmuş bir delikanlı erkeklik çağına erince, genel ulusal konseye alınıyordu. Kendisine törenle mızrak ve kalkan veriliyordu. Hemen yurttaşları arasındaki yerini alıyor, askersel cumhuriyetin üyesi oluyordu.

Oymağın savaşçıları belirli zamanlarda ya da olağanüstü hallerde, toplanıyorlardı. Adaletin işletilmesi, yüksek yöneticilerin seçimi, savaş ile barışın büyük çıkarları üzerine bütün yurttaşların serbest oylarıyle karar veriliyordu. Gerçekte, ulusun büyükleri ya da şeflerinden seçilmiş bir kurul hazırlıyor, en önemli işleri, oylanması için öneriyordu. (625). Büyük görevliler görüşüp tartışmak ve inandırmak yetkisine sahiptiler. Konuşmak, icra etmek yetkisi yalnız halkındı. Çabukluk, şiddet hemen her zaman Cermenlerin kararlarını nitelemekteydi. Özgürlüğü o andaki keyfi için kullanma özgürlüğünde olan, cesareti de tehlikelere meydan okumak için gösteren bu barbarlar adaletin ya da politikanın çekingen öğütlerini dinlemiyorlardı. Hoşnutsuzlukları koyu bir mırıltıyle patlak veriyordu. Çok tanınmış bir hatip onlara bir hakaretin öcünü almayı önerdiği, ulusal onurun savunulmasına ya da zor ve şanlı bir girişimin yürütülmesine yurttaşlarını çağırdığı zaman korkunç bir kılıç ve kalkan şakırtısı dernek meclisinin coşkunluğunu, alkışını dile getirmiş oluyordu. Cermen, ancak silahlarını kuşanmış olarak görünürdü; en ciddi görüşmelerin ortasında, geçimsizlik ruhuyle sert içki kullanımının kızıştırdığı gürültü patırdı arasında şiddet etkisiyle karar alabilen topluluğun kaprisinden korkulurdu. Polonya diyet meclislerinin kaç kez kana boyandığını, ayaklananların zorbalığına boyun eğildiğini görmedik mi? (626)

Bir oymak saldırıya uğrama tehlikesini sezdiği zaman, bir komutan seçiyordu. Tehlike çok yakınsa, bütün ülkeyi kapsayacak nitelikte görülürse, çok sayıda oymaklar generalin seçi-

mine katılıyordu. Savaş alanında yurttaşları yönetmek gibi önemli iş en yiğit savaşçıya veriliyordu. O da, buyruklardan çok kendisinin göstereceği örnek tutum ve davranışlarda bulunmak zorundaydı. Her ne kadar kısıtlı idiyse de bu otorite, her zaman sevimsizdi. Barış zamanında Cermenler, yüksek dereceli hiçbir şef tanımak istemiyorlardı (627). Genel meclis, adalet işlerini yönetmek, daha doğrusu, yargı bölgeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözümlemek için *prens*'ler atardı (628). Bu büyük görevlileri seçerken soyluluk kadar değerlilik de aranırdı (629). Ulusça onlardan herbirine bir muhafız ile yüz kişilik bir danışma kurulu verilirdi. Anlaşıldığına göre bunlar arasında derecesi ve onurları dolayısıyle başta gelen için üstünlük tanınıyordu; O denli ki, kimi zaman Romalılar bunlara kral unvanıyle madalya bile vermek zorunda kalmışlardı (630).

Cermen törelerinin bütün sistemini belirtmek için prenslerinin otoritelerindeki dikkate değer iki durumu göstermek yeterlidir. Bu yüksek görevliler kendi bölgelerindeki bütün toprakların her yıl yeni bir bölüşümünü yaparak görevini sürdürüyordu (631). Öbür yandan, yasa onların bir vatandaşa ölüm, hapis, hatta dövme cezası vermelerini yasaklıyordu (632). Nefislerine çok düşkün, mal mülkleriyle çok az kafasını yoran insanlar zanaatte ve mal üretiminde bir fikir sahibi olamazlar. Ne var ki onur ve bağımsızlık gibi yüksek duyguların da olması gerekirdi.

Cermenler, kendi kendilerini görevlendirdikleri yükümlülüklerden gayri hiçbir yükümlülük tanımıyorlardı. En basit bir er bile, yüksek derecelinin otoritesinden nefret ediyordu. «En ünlü bir soydan gelen savaşçı *arkadaş* unvanından çekinmiyordu. Her ünlü şefin, kendisine bağlı ve ona hizmet eden kimselerden kurulu bir birliği vardı. Bunlar arasında, prensin gözüne girmek için ve prensler arasında da arkadaşlarının sayısını, yiğitliklerini artırma konusunda yarışma vardı. Seçilmiş genç insanlarla her zaman çevrilmiş bulunması bir şef için saygınlık ve güçlülük belirtisiydi. Bu, barışta bir süs, savaşta bir savunma aracıydı. Arkadaşlarının sayısı, yiğitliği öbürkülerden da-

ha ileri geçerse bu durum, kendi ulusu içinde olduğu gibi komşu halklar arasında da onun ününü artırırdı. Her yandan gelen armağanlar ve elçiler kabul edilir. Çoğunlukla en ünlü, savaş kararı verir. Savaş sırasında, cesaret bakımından geri kalmak bir prens için ayıptır. Ondan sonra hayatta kalmak alçaklıktır. En kutsal yükümlülük onu savunmaktır. Bir site'de barış içerisinde bulunuluyorsa, prensler, savaş olan sitelere giderler, böylece çok sayıdaki dostlukları sürdürmüş olurlar. Bunlar onlardan savaş atı ve mızrak alırlar. Yemekler, pek zarif olmamakla birlikte, çoktur ve bir çeşit ücret yerine geçer. Prens, el açıklığını sadece, savaşlarla, ganimetlerle ve dostlarının kendi istekleriyle verdikleri armağanlarla elde ettiği varlıktan ödeyerek gösterir (633).»

Cermanya'daki çeşitli devletlerin yönetimlerini zayıf düşüren bu kuruluş, oralarda oturan ulusların genel karakterine yeni bir ilerleme atılımı veriyordu. Bu uluslar arasında barbarların elverişli ve duygun bulundukları bütün erdemlerin tohumu gelişiyordu. Bizim eski şövalyelerimizin ayırdedici niteliklerini simgeleyen değer, bağlılık, çelebilik, konukseverlik nitelikleri, aynı kaynaktan, çok uzun zaman sonra ortaya çıktı. Günümüzdeki ünlü bir yazarın gözlemine göre, şefin yiğit arkadaşlarına verdiği onur armağanlarında, Roma eyaletlerini ele geçirmelerinden sonra oralardaki (timar ve zeametler)'i onlara dağıtırken bu armağanların saygınlığıyle birlikte askerlik hizmetini yükümlenmeleri koşulu da konulmustu (634). Ama bu koşullar, armağan vermeyi sevmekle birlikte hiçbir yükümlülük yüklemekten ya da yüklenmekten hoşlanmayan Cermenlerin genel anlayışına tümden aykırıydı (635).

Şövalyelik yüzyıllarında, ya da eski romancıların imgeledikleri gibi, bütün erkekler mert ve bütün kadınlar da namusluydu. Bu erdemlerden ikincisi, her ne kadar birincisi gibi kazanılması, korunması kolay değilse de, istisnasız bütün Cermen ler için kabul edilmişti; nedeni de ittifakları artırmak içindi. Boşanma, yasadan çok töreler yüzünden yasaktı. Zina yapan bir kadın az rastlanan ve bağışlanmaz bir suçlulukla cezalan-

dırılıyordu. Ne örnek, ne de görenek (baştan çıkarma)'yı haklı gösteremezdi (636). Öyle görünüyor ki, Tacitus'ün namuslu ruhu, barbarların erdemiyle Romalı kadınlarını geniş mezhepli tutum ve davranışları arasındaki zıtlığı belirtmekten hoşlanmıştı. Bununla birlikte onun anlatısı, Cermen evlilik yaşamı ve iffeti üzerine bir gerçek, hiç değilse bır olasılık havası veren birçok çeşitli, çarpıcı hal ve koşulları içermektedir.

Sanatlar, insan doğasının en şiddetli tutkularına gerçekten bir fren koymuştur. Başlıca düşmanı ruhun yumuşaklığı olan namusa - sanattaki ilerlemeler - pek de elverişli olmuş sayılmaz. Her iki cinsin ilişkilerindeki çekicilikleri artıran yaşamın incelikleri katıksız temizliği de bozmaktadır. Aşkın fiziksel yanı, duyguca ona büyük ölçüde enerji sağlandığında ya da peçelendiğinde daha tehlikeli bir hal alır. İltifatlar, nezaket, giysilerin zarifliği güzelliği daha da parlak kılar, imgeleme yoluyla duyguları alevlendiririz. Şu eğlenceler, şu danslar, şu temsiller, örf ve âdetlerin en az saygı gördüğü davranış ve yerler haline gelmiştir; Bunlar kadınların dayanıksızlığına kurulmuş tuzaklardır, onlara çok tehlikeli fırsatlar vermiş olurlar (637). Kuzeyde oturan mutlu kaba yabanıllar! Fakirlik, insanlardan uzak yaşayış ve günlük yaşamın çetin çabaları, bunların karılarını bu tür tehlikelerden uzak tutuyordu. Kulübelerini her yandan patavatsızlığa ve kıskançlık bakışına açık halde bırakan kerpiç dam, karı-koca sadakati için duvarlardan, kilitlerden ve bir haremin hadım ağalarından daha güvenli bir koruyucuydu.

Bu nedene daha onurlusu eklenebilir. Cermenler, karılarına karşı saygı ve güven duyuyorlardı. En önemli durumlarda onlarla danışıp görüşürler, karılarının ruhunda bir miktar ermişlik ve doğaüstü akıl bulunduğuna inanmaktan hoşnutluk duyarlardı. Batavya savaşlarında olduğu gibi bu kader yorumcularından biri olan Velleda, tanrı adına en kendini beğenmiş Cermen uluslarını yönetiyordu (638). Öbürleri, tanrıça gibi tapılmaksızın, onları daha da saygın kılan askerlerle evlenmek suretiyle yorgunluklar, didinmeler ve utkular yaşamına katı-

larak askerlerin özgür arkadaşları olma değerliliğini kazanıyorlardı (639). Büyük düşman akınlarında barbarların ordugâhları, silah sesleri arasında sarsılmadan duran ve yakıp yıkılmanın korkunç görüntüsünü gözkırpmadan izleyen kalabalık savaşçı kadınlarla doluydu. Bu kadınlar oğullarının ya da kocalarının onur verici yaralarını sarıyorlardı (640). Bozgun haline düşen orduların, tutsak olmaktansa ölmeyi yeğ tutan ana ve eşlerin yüce gayretleri sayesinde birçok kez zafere yöneldikleri olmuştur. Yapacak birşeyleri kalmadığı zamanlarda, yenen düşmanın zulmüne düşmemesini biliyor, (641) bitmek üzere bulunan özgürlüğün son anlarında evlatlarıyle birlikte kendilerini kurban ediyorlardı. Bu gibi kahraman kadınlar bizim hayranlığımızı kazanmayı hak etmişlerdir. Ne var ki bunların sevilmeye değer olduklarını ya da aşk esinleyebildiklerini pek sanmıyoruz. Kadının başlıca hoşluğu ve etkileyici gevşekliğini oluşturan o çekici yumuşaklığından vazgeçmedikçe erkeğe özgü kuvvet yeteneklerine öykünmesi olası değildir. Cermen kadınları onurlarını az da olsa zedeleyecek her türlü sevgiyi yok etmeyi, kendilerini beğenmişliğin gereği olarak, öğreniyorlardı. Cinsel onur her zaman namus sayıldı. Bu saygıdeğer hâtunların duygularıyle davranışları, ulusun genel bir savı, etkinliği ve kanıtı niteliğindeydi. Bağnazlıktan doğmuş, ya da alışkanlıkla kazanılmış bir nitelik olsa da, cesaret bir yüzyılın ya da bir ülke insanlarının ayırdedici özelliği olan değerin yalnızca zayıf ve tam olmayan bir imgesidir. Yabanıl bir topluluğun kaba saba kanılarına din denebilirse, Cermenler'in dinsel sistemi onların gereksinimlerini, korkularını ve cahillikerini ilke olarak kapsıyordu (642). Görünen ve doğanın büyük temsilcileri olan şeylere tapıyorlardı: Güneş, ay, toprak ve ateş onlara göre, insan yaşamının en önemli işlevlerine komuta eden tanrısallıkları imgeliyorlardı. Bu barbarlar, üstün varlıkların istencini kimi gülünç kutsama uygulamalarıyla elde edebileceklerini sanıyorlardı. Tanrılarının sunakları dibinde kurban ettikleri insanların kanı en değerli, en hoş bir sunu sayılıyordu. Onların tanrılar üzerine bu tür inanışlarının bir tapınağın içerisine kapa-

nıp kalmamalarını, insan biçiminde putlar yapmayışlarını takdirle karşılamakta olanlar biraz acele etmişlerdir. Unutmayalım ki Cermenler'in yontu sanatı üzerine hiçbir bilgileri olmadığı gibi bina yapımını da yeni yeni öğrenmeye başlıyorlardı. Yüzyılların kutsamasıyle dinsel varlıklara vakfedilmiş ormanlar Cermenler'in tek tapınaklarıydı. Orada, görünmez bir gücün görkemi yaşıyordu. Bu karanlık çekilginlik (inzivâ)'lerin hiçbir korku ya da gerçek inanç konusu sunmaması gerekirse de bunlar dinsel korkudan daha derin bir duygu esinlendiriyor, kaba saba din adamları, korkunç izlenimleri sürdürmek ve güçlendirebilmek için, kişisel çıkarlarına da uygun olarak, deneylerin kendilerine öğrettiği bütün düzenleri kullanıyorlardı (643).

Aynı bilgisizlik, yasaların yararlı egemenliğini fark etmekten ve bu (yasa-kurallar)'a uymaktan onları alıkoyuyor, çıplak, savunmasız bir halde kendilerini boş inançların kör şiddetlerine teslim ediyordu. Cermen râhipleri yurttaşlarının bu durumundan yararlanmasını bildiler; dünya ile ilgili (cismânî) işlerde, büyük devlet görevlilerinin takınmaya cesaret edemedikleri bir tutumla otoritelerini kurup yürüttüler.

Kendini beğenmiş savaşçı, insanların adaletiyle değil de doğrudan doğruya savaş tanrısının (644) kararıyla verilen - öç alma niteliğindeki - kızılcık sopasıyla dayak cezasına, dişini sıkarak katlanıyordu. Çoğu zaman dinsel güç sivil yönetimin yanılgılarını onarıyordu. Tanrısal otorite, halk meclisinde düzeni ve sessizliği sağlamak için sürekli olarak müdahale ediyordu. Kimi zaman da devlet hayrına en önemli konularla ilgileniyordu. Belirli zamanlarda Maklenburg'da ve Pomeranya'da dinsel alaylar düzenleniyordu. Üzeri kalın bir örtüyle kapalı olan Yeryüzü (Herthe) tanrıçasının tanınmayan simgesi, olağan yeri Rugen adasından törenle çıkarılıyordu. İki düvenin çektiği bir arabaya konulmuş olarak, kendisine tapan birçok oymağı böylece ziyaret ediyordu. Yürüyüşü sırasında, kavgalar duruyor, savaş çığlıkları kısılıyordu. Kavgacı Cermen silahlarını bir yana koyuyordu. O zaman barışın ve dinginliğin tadını alabiliyordu (645). Tanrısal çarpışmazlık anlaşması (mütareke) onuncu yüz-

yılda da ilân olunmuş ve bu eski geleneğe öykünülmüştür (646).

Din, Cermenler'in şiddetli tutkularını ılımlaştırmaktan çok onu daha da artıracak güce sâhipti. Çıkar ve bağnazlık, göklerin onayı, başarıların güvenliğiyle en atak, en haksız girişimleri kutlulandırmaya din adamlarını yöneltiyordu. Uzun süre kutsal ormanlarda saklı kalan sancaklar birdenbire savaş alanında dalgalanıyordu (647). Düşman ordusunu en büyük ilenmelerle savaş ve yıldırım tanrılarının çarpması için dua ediliyordu (648). Askerin dininde alçaklık, suçların en büyüğüydü. Cermenlerin gözünde bu, böyleydi. Cesur insan koruyucu tanrıların lutfuna ve himayesine değerlilik kazanırdı. Korunmasını yitiren mutsuz adam bütün olağan ve dinsel meclislerden uzak kalmaya mahkûm olurdu. Kuzeydeki kimi oymaklar (tenasüh) göç doktrinini benimsemişlerdi (649). Öbürleri, kahramanların sonsuza dek sarhoş olarak kalacakları basit bir cennet imgeliyorlardı (650). Bu dünyada ya da ötekisinde mutlu bir gelecek sağlıyabilecek olanlar yalnız, savaşlarda ömür tüketenler ve şanlı bir ölümle yaşamı sona erenlerdi.

Erdemlerinin bir ödülü olarak, boş inanç tarafından Kuzeyin kahramanlarına sunulan ölümsüzlük ozanlarca dile getirilmişti. Bu acayip insan sınıfı, Keltlerin, İskandinavların ve Cermenlerin yaşamlarını inceleyenlerin tümünce dikkate değer görülmüştür. Kesin ve doğru yapılan araştırmalar bu ozanların ökeliği (dehâ)'ni ve niteliğini ortaya koymuştur. Onların ne denli önemli görevleri olduğu, bu görevlerin, kutsama esinlediği bilinmektedir. Onların ezgileriyle yurttaşlarının yüreklerinde tutuşturdukları büyük silah düşkünlüğü, askersel coşkunluğu dile getirmek ve anlamak çok güçtür. Uygarlaşmış bir toplumda şiir beğenisi ruhsal tutkudan çok bir imgeleme eğlencesidir. Bununla birlikte, sessiz bir yerdeki dinginlik içerisinde Homeros'un ya da Tasse'nin betimledikleri savaşları okurken farkında olmadan düşsel bir büyülenmeye uğrayabiliyoruz. Ama, zaten durgun bir ruh üzerinde birtakım duygulanmaların uyanmasına neden olsa da bunlar ne denli soğuk ve cansız ka-

lacaklardır! Savaş sırasında, zafer bayramlarında bu ozanlar eski kahramanların başarılarını dile gteiriyor, cnlı barbar ezgilerini coşkuyle dinleyen bu savaşçı halkların atalarını yeniden yaşatıyorlardı (651). Ezgi, utkuya susamışlık ve ölümü küçümseme amacı güdüyordu. Bu tutkular, silahların gürültüsüyle ve tehlikeyle karşı karşıya bulunmakla alevleniyor, Kuzeyli'nin olağan duygusu haline geliyordu.

İşte, Cermenlerin durumu ve gelenekleri böyleydi. Ne harfleri, ne sanatları, ne yasaları olmayan bu barbarların cahilliği yanında onur, çelebilik, din üzerine düşünceleri, özgürlükle ilgili duyguları, barıştaki kaygıları, savaş için hevesleri, bütün bunlar, bir kahraman halkın oluşmasına yardım ediyordu. Neden, Varus bozgunundan imparator Decius'ün saltanatına dek geçen iki buçuk yüzyıl içerisinde bu müthiş savaşçılar önemli hiçbir girişimle kendilerini göstermediler? Niçin yalnızca imparatorluğun lüksle, despotizmle kendi kendini tutsak etmiş zayıf eyalet halkları üzerinde baskı yapmakla yetindiler? İlerlemeleri o dönemde durduysa bu, silahlarının ve disiplinlerinin az oluşundan, o sıralarda süregelen iç çekişmelerinden dolayı olmuştur, bu çekişmeler de yurtlarına çok zarar vermiştir.

I. Bir ulusun denize sahip olmasıyle altının sağladığı yarar kadar ondan faylalanır, denilirse bu sözde yanlışlık yoktur. Cermenler, bu her iki değerli madenden yoksunluklarını gözüpekliklerivle karşıladılar. «Silahlarından anlaşıldığı gibi, bunların ülkelerinde bol sayıda demir yoktur. Kılıç ve harbe az kullanılır. Kendilerinin frame dedikleri dar ve kısa demirden, çok iyi çelikleştirilmiş, hareket kolaylığı bulunan, yakından ya da uzaktan savaşmaya elverişli mızrakları vardır. Süvarilerinde yalnız mızrak ve kalkan bulunur. Her piyade erinde de belirli sayıda mızrak vardır. Giysisiz ya da basit bir yün dokumasıyle örtülü olduğundan çeviktir; mızrağı inanılması zor uzaklıklara fırlatabilmektedir (652). Bu savaşçılar hiçbir şatafatlı gösteriş bilmezler, yalnızca kalkanlarını en parlak renklerle süslerler. Pek seyrek olarak zırh kullanırlar. Bütün orduda bir iki zırhlı başlıktan fazlası görülmez. Atları, ne hızlarıyle, ne güzellikleriyle

ne de hiçbir hal ve koşullarıyle bizimkiler gibi yetiştirilmiş değildir (653).» Bununla birlikte, uluslarından birçoğu, süvarileriyle ün kazandılar. Genellikle Cermenlerin başlıca gücünü piyade oluşturuyordu (654). Bu piyade gücü korkunçtu; oymak ve aile ayırımına göre değişik kollar halinde sıralanıyordu. Dinlenmeler ya da yorgunluklar için zaman ayırması şöyle dursun, bu askerler, silahlarını kuşanır kuşanmaz, hiçbir emir almaya gerek duymadan, müthiş bağırışlarla savaş alanına atılıyorlardı. Kimi zaman bu doğal gözüpekliğin coşkusu yapay sanatın çabalarını altüst ediyor, Roma paralı askerlerinin çok dingin değerine karşı üstünlük kazanıyordu. Ne var ki, ilk hamlede darbeyi vuran barbarlar, toparlanmasını, gereğinde çekilmesini bilemiyorlardı. Küçük bir yenilgileri bozguna dönüşüyor, bozgun da tam bir yıkılmayla sonuçlanıyordu.

Romalıların tüm askerlik gücünü anımsarsak talimleri, disiplini ve birliklerin devinim yeteneğini, savaşta kullandıkları araç ve gereçleri düşünecek olursak kişisel değerlerinden başka şeyleri olmayan bu çıplak yabanılların çok büyük ve güçlü Roma lejyonlarıyle yardımcı durumdaki çeşitli yan güçlerinin karşısına çıkmayı nasıl göze aldıklarına şaşmamak olası değildir. Aradaki bu güç dengesizliği, sefahatin, itaasizliğin, ayaklanmaların Roma gücünü bozarak bir zamanlar bütün dünyayı egemenliği altına almış bulunan ünlü disiplini gevşetmesiyle —barbarlar yararına— düzelmesi sonucunu doğurmuştur. Roma, ordusuna yardımcı güç olarak barbarları almakla kendi üstünlüğünü yine kendisi sarsmıştır. Böylece onlar da, yavaş yavaş, savaş ve politika sanatlarını öğrenme fırsatını bulmuşlardır. Her ne kadar onlardan az sayıda ve çok dikkatli bir araştırmadan sonra birtakım kimseler orduya alınmışsa da, (Civilis) örneği Roma'ya tehlikenin varlığını öğretmiş olmalı, alınan önlemlerin yetersizliği anlaşılmalıydı (655). Neron'un ölümünü izleyen iç karışıklıklar sırasında bu dikkatli ve gözüpek Batavyalı -ki, düşmanları onu Annibal'le ve Sertorius'le karşılaştırmaya değer bulmuşlardı- yurttaşlarının zincirlerini koparmak, adlarını ünlü kılmak gibi soylu bir tasarı hazırlamıştı (656). Britanya ve İtal-

ya savaşlarında cesaretleri denenmiş sekiz kohort birliği onun sancağı altına geçmişlerdi. Galya'nın içerlerine Cermenlerden kurulu bir orduyu soktu. Çevredeki Trev ve Langr gibi önemli kentler onun davasını benimseyerek harekete geçtiler. Lejyonlara meydan okudu, onların müstahkem mevkilerini tahrip etti, Romalıların emrinde çalışırken öğrendiği askerlik taktik bilgisini onlara karşı kullandı. İnatla yaptığı bir savunmadan sonra imparatorluğun gücünü tanımakla birlikte hem kendisinin, hem de yurdunun özgürlüğünü onurlu bir anlaşmayla güven altına aldı. Batavyalılar, Roma imparatorluğunun uyruğu değil, fakat bir bağlaşığı olarak Ren nehri adasının sahibi kaldılar (657).

II. Cermenler, bütün güçlerini birleştirip aynı yönde kullansalardı daha korkulu bir görünüm kazanacaklardı. Ülkelerinin çok geniş yüzeyi bir milyon savaşçıyı barındırabilirdi; çünkü bunların hepsi silahlanacak yaştaydı, bundan yararlanmak istiyorlardı. Büyük bir girişimi kavrıyacak ya da uygulayacak yetenekte olmayan bu kendini beğenmiş kalabalık, çoğunlukla ulusun onurunu bozabilen bir sürü çıkarlar peşinde koşuyordu. Cermanya kırktan çok bağımsız devleti kapsıyordu; her devlet' de onu oluşturan çeşitli oymaklar kendi aralarında zayıf bağlarla birbirine bağlıydılar. Bu barbarlar kolayca öfkeleniyorlardı. Bir saldırıyı olduğu kadar herhangi bir sataşmayı da bağışlamasını bilmiyorlardı. Yatışmayan kızgınlıklarını ancak kan dindiriyordu. Av ya da gürültülü içki partilerinde sık sık meydana gelen kavgalar bütün ulusları bile ayağa kaldırmaya yetiyordu. Güçlü bir şefe bağlı oolanlarla onun müttefikleri hınçlarını paylaşıyorlardı. Zayıf bir rakibin ganimetlerini alıp götürmek ya da gösterişliyi ve kibirliyi cezalandırmak da savaş nedeniydi. Cermanya'nın en büyük devletleri, topraklarının çevresinde çok derin sessizlikler, yanıp yıkılmış sınırlar sergiliyorlardı. Komşularıyle kendi aralarında gözlemledikleri aralık silahlarının dehşetini belirtiyor ve onları bir tür ansızın olabilecek saldırı tehlikesinden korumuş oluyordu (658).

«Brukter'ler artık yoklar (Tacitus söylüyor) (659); dayanıl-

maz kibirleri, ganimetlerinden yararlanma isteği, ya da belki imparatorluğumuzun koruyucusu olan tanrı, komşu halkları onlara karşı birleştirdi, onlar kovuldu ve mahvoldular (660). Tanrılar bize seyirci olarak bu savaşı izleme zevkini verdiler. Altmış binden fazla insan öldü. Bu ölümler Roma silahlarının etkisiyle değil, daha da görkemli bir biçimde, bize temsil seyrettirir gibi ve eğlendirircesine meydana geldi. Yabancı halklar bizi sevmemekle birlikte kendi kendilerini de sevmemektedirler. Kaderin bize verdiği ve Roma'yı yükselten bu büyüklük içerisinde talihin yapacağı tek şey düşmanlarımızı kendi iç çekişm-eleriyle başbaşa bırakmasıdır» (661). İnsanlıktan çok Tacitus'ün yurtseverliğini belirten bu duygular, yurttaşlarının değişmeyen siyasal kanılarını anlatmaktadır. Barbarlarla yapılan savaşta kazanılacak bir utku ne yararlı, ne de şanlı bir sonuç vermemektedir. O halde onları bölüntüye uğratmak daha güvenli bir tutum olur. Roma'nın hazineleri, karşılıklı görüşmeleri Cermanya'nın içerlerine kadar uzandı. İmparatorlar, Ren ve Tuna ırmaklarıyle devletlerinden ayrı kalmış halkların gözünü boyama araçlarının her türlüsünü titizlikle kullandılar; çünkü dostluk, sonunda ne gibi felâketler getirebileceği kestirilemeyen düşmanlıktan daha yararlı olabilirdi. Kıymeti düşük olan armağanlarla başlıca şeflerin kibirleri okşanıyor, bunlar da kendilerine yapılan bu sunularla lüks mallara sahip olduklarına, kişiliklerinin önemsendiğine inanıyorlardı. İç çekişmelerde, en zayıf fesatçılar, sınırdaki eyaletlerin yöneticileriyle ilişki kurarak güçlenme olanakları araştırıyorlardı. Cermenlerin bütün iç savaş ve anlaşmazlıkları Roma entrikalarıyle kışkırtılırdı; bütün birleşme ve genelleşme tasarıları özel kıskançlık ve çıkarlar nedeniyle bozulurdu (662).

Markus Aurelius'ün döneminde hemen bütün Cermenler, Sarmatlar bile, imparatorluğa soğuk terler döktüren genel bir başkaldırı hareketine giriştiler. Ren'in ağzından Tuna'nınkine dek çeşitli ulusları ansızın biraraya toplıyabilen güdü neydi? (663) Bunları birleştiren güdünün akıl, zorunluluk ya da tutku olduğunu söyleyebilmek bizce olanaksızdır. Şuna kesin-

likle inanmalıyız ki, barbarları bu işe iteleyen ne Roma imparatorluğunun kayıtsızlığı, ne de onun ihtirasının tepkisi olan tahrik değildir. Çok tehlikeli olabilecek bir saldırıya karşı Markus Aurelius'ün büyük bir dikkat göstermesi, kesin bir davranış içerisinde bulunması gerekiyordu. Yetenekli generallerin komutası altında çok sayıda birlikler kurdu; yukarı Tuna eyaletindeki orduların başına kendisi geçti. Utkunun hangi yanda olduğu tartışılabilecek birçok kanlı çarpışmalardan sonra Markus Aurelius barbarların ordularını bozguna uğrattı. Savaşı başlatmış olan Kuades'lerle Markoman'lar bu bozgunda en büyük payı aldılar. Bu halklar Tuna kıyılarında yaşıyorlardı. İmparator, bunları, Tuna'nın öbür yakasından iki fersah öteye çekilmeye zorunlu kıldı (664). Ayrıca çok genç yaştaki çocukları tutak olarak aldı, bunlar hemen Britanya'ya gönderildi, orada askerlik yapabilirlerdi (665). Kuades'lerle Markoman'ların sık sık ayaklanmaları Markus Aurelius'ün çok canını sıkıyor, onların ülkelerini eyalet yapmayı düşünüyordu. Ölümü bunun gerçekleşmesini önledi. İmparatorluğun ilk iki yüzyılında tarihin tek olarak sözünü ettiği bu birlik tümüyle yok olup gitti, Kuzey halkları arasında bir daha izine rastlanmadı (666).

Şimdiye dek Cermanya'daki törelerden, anahatları halindeki çizgileri belirtmekle yetindik, Caesar, Tacitus ve Ptoleme zamanlarında bu ülkedeki çeşitli oymakları ayrı ayrı betimlemeye girişmedik. Tarihin bundan sonraki bölümlerinde kendilerinden söz edildikçe biraz da kökenlerinden, durumlarından ve onlara özgü karakterlerinden bilgiler vereceğiz. Modern uluslar, aralarında yasalarla ve yönetimle birbirlerine bağlı, değişmez, sürekli toplumlardır. Sanatlar, tarım, endüstri faaliyetleri onları, ana vatanlarına devamlı bağlanmış olarak tutar. Cermen oymakları hareket halindeki askerlerden oluşan, ben diyeceğim ki, hemen tümden yabanıllardı. Sürekli olarak istilâlara, güçlere sahne olan aynı topraklar kısa bir zaman parcası icerisinde bir kac kez baska insanlara yurtluk ediyorlardı. Çok sayıda topluluklar bir saldırı ya da savunma planı yapmak üzere birleştikleri zaman bu yeni konfederasyonlarına yeni bir ad veriyorlar-

dı. Eski bir birliğin dağılması halinde, bağımsız oymaklar, uzun süreden beri unuttukları kendi adlarını yeniden kullanmaya başlıyorlardı. Yenilen bir halk, çoğunlukla yenenin adını takınıyordu. Kimi zaman, her yandan gönüllüler, ünlü bir şefin sancakları altında yerlerini almak için koşup geliyorlardı. Koşup geldikleri asker topluluğunun toprakları onların da vatanı oluyordu. Kısa bir süre sonra, kişisel bir hal ve koşul bütün topluluğu simgeleyici duruma geçebiliyordu. Bu yırtıcı halkların ayırdedici çizgileri kendi bakımlarından, durmadan bir bozulmaya uğruyor, sürekli olarak Roma imparatorluğunun üzüntü içerisindeki insanlarıyle karışıp onlardan ayırdedilemez hale geliyorlardı (667).

Savaşlar ve kamusal işlerin yönetimi tarihin başlıca konularıdır. Ne var ki, sahneyi dolduran kimselerin sayısı insanların çeşitli koşullarına göre değişiklik gösterir. Büyük monarşilerde, karanlıkta kalmaya mahkûm olmuş milyonlarca insan, barış içerisinde yararlı işlerle uğraşıp durur. Bu durumda yazarın ve okuyucunun gözleri önünde yalnız, bir saray, bir başkent, düzenli bir ordu ve savaş tiyatrosu halinde görülen ülkeler kalır. Özgün ve barbar olan bir halk içinde ya da onların küçük cumhuriyetlerindeki durumlar çok daha ilginç özellikler gösterir (668). Toplumun bütün üyeleri uğraş içindedir, dolayısıyle bilinmeye, tanınmaya değer durumdadır. Cermenlerin düzensiz bölünümleriyle devinimlerindeki coşkunluk, düşsel dünyamızı ışıldatmaktadır. Öyle görünüyor ki bu bölünmelerin sayıları artmaktadır. Kralların, savaşçıların, orduların ve uluslaların bu şaşılası çokluğu bize unutturmamalıdır ki, aynı konular çeşitli adlandırmalar altında durmadan sunulmuş, en görkemli adlandırmalar çoğu zaman en önemsiz konular için bol keseden harcanmıştır.

BÖLÜM X

İmparator Desius, Gallus, AEmilius, Valerianus ve Gallienus -Barbarların Genel Saldırısı- Otuz Zorbalar.

Nice gösterişli törenlerle kutlanan Sekularis oyunlarını düzenleyen Filip'ten Gallienus'ün ölümüne dek Roma dünyası yirmi yıl boyunca büyük yıkıntılara uğradı. Her saati utanç ve mutsuzluklarla dolu bu felâketli dönem süresince eyaletler, barbarların saldırılarına açık durumda kaldı, asker zalimlerin müstebitliği altında inledi. İmparatorluk her yanda çöküntülere uğruyor, bu koca gövde, örenlerinin üzerine sırtüstü uzanacağa benziyordu. Zamanların birbiri içerisine girmesi, bilgi ve belge eksikliği anlatısında bir süreklilik düzeni kurmak isteyen tarihçi için güçlükler yaratmaktadır. Her zaman kısa notlar halinde, çoğunlukla anlaşılmaz, kimi zaman çelişmeli eksik metin parçalarıyle çevrili olan bu tarihçi onları olduğu gibi almak ya da karşılaştırmak veya görünüşüne göre bir karara varmak durumundadır. Olayların sıralanmasında her ne kadar kişisel görüşlerinin yer almasına izin vermezse de, güçlü tarih bilgi ve belgelerinin bulunmaması halinde insan doğasından gelen tutkuların azizlikleri, hiçbir engel onları tutamadığından, bütün şiddetiyle rol oynamaktadırlar.

Birçok imparatorun ardı ardına yaptıkları insan kıyımları hükümdarlarla uyrukları arasındaki her türlü bağları gevşetmeye neden oldu. Filip'in generalleri de efendilerine öykünerek

aynı yolu tutmuşlardı ve uzun süreden beri kanlı ihtilallere alışmış bulunan orduların kaprisi en alt kademedeki askeri tahta çıkarabiliyordu. Tarih, imparator Filip'e karşı ikiyüz kırkdokuz yılının yazında Moesia lejyonlarının arasında bir ayaklanma başladığını söylemekle yetinmektedir. Bu ayaklanan birliklerin yönetimi, alt derecede bir subay olan Marinus'e rastladı (669). Filip, silahbaşı buyruğu verdi. Bu ilk kıvılcımların genel patlama ve tutuşmalara neden olmasından korkuyordu. Suçluluk halinin verdiği duyunç acılarıyle korkmuş ve kendisini tehdit eden tehlikenin görüntüsüyle ürkmüş olarak lejyonların ayaklandığını senato'ya bildirdi. Mecliste görülen donuk sessizlik korkudan, belki de genel hoşnutsuzluktan doğuyordu. Decius, atalarının soyluluğuna yakışan bir davranışla hükümdardan çok daha kesin bir kararlılık gösterdi. Ayaklanmadan, geçici ve önemsiz kötü bir başkaldırı olarak söz etti ve Marinus'ü, birkaç gün içinde, yine kendisini başa geçirenlerce alaşağı edilecek boş bir kukla olarak betimledi. Mûcizenin gücü kendini göstererek imparatoru çarptı. Öğütleri çok yararlı olan Decius'e karşı güven ve saygı duyduğundan Filip'in rakibinin ölümünden sonra gürültücü ve patırtıcı ruhu henüz tümden yitmemiş bulunan bir orduda uyumu ve disiplini yeniden kurmaya yetenekli olarak yalnız onu görmüştü. Decius, bu görevi üstlenmeyi uzun süre reddetti. Hınç ve korku ile ayaklanmış askerlere değerli bir komutan vermenin ne denli tehlikeli olacağını hükümdara anlatmak istiyordu. Olaylar, onun önceden gördüğünü haklı çıkardı. Moesia lejyonları kendi haklarında görüş açıklayan bu kimseyi kendileriyle birlik olmaya çağırdılar, onu ya ölümü ya da imparatorluk giysisini kuşanmayı seçmeye zorladılar. Çok kesin bir girişimden sonra, duraksayacak hali ve zamanı kalmamıştı. Ordusunu İtalya sınırlarına dek yönlendirmek ya da izlemek zorunda kaldı. Öbür yandan Filip de, kendisinin seçip yerleştirdiği hasmının askerlerini geri atmak üzere bütün güçlerini toplamış, onu önlemeye gidiyordu. İmparatorun birlikleri, sayı bakımından üstündü (670). Ama başkaldıranların ordusu veteranlardan kurulu olup yetenekli ve deneyimli bir

generalin komutasındaydı. Filip, savaş alanında can verdi ya da katledildi veya birkaç gün sonra, Verona'da öldürüldü. Pretoryenler, imparatorluğa ortak etmiş olduğunu da başkentte öldürdüler. O yüzyılın taht çalıcılarına bakarak daha az suçlu olan mutlu Decius eyaletlerin tümü ve senato tarafından imparator olarak tanındı. Denildiğine göre, Augustos ünvanını kabul etmeye zorlandıktan hemen sonra, İtalya'ya gelişinde imparatorluk giysisi ile takılarını çıkaracağını, sadık bir uyruk niteliğini yeniden alacağını resmen belirttiği bir mesajla Filip'e inanca vermişti. Protestoları içtenlili olabilirdi. Ne var ki, talihin kendisine sağladığı durumda, bağışlanmasını kabul etmek ya da bağışlamak ona güç gelecekti (671).

Yeni imparator ortalığın yatışması ve adalet mekanizmasının işler hale getirilmesi için çalışmalarına başlıyalı henüz birkaç ay olmuştu ki, birdenbire Tuna kıyılarından gelen savaş çığlıkları ve Gotların saldırı haberleriyle oraya koştu. Tarihte ilk kez bu önemli fırsatla böyle bir büyük halktan söz edildi, ki bunlar kısa bir süre sonra Roma monarşisini devirmişler, Kapitolium'u yakıp yıkmışlar, Galya'ya, İspanya'ya, İtalya'ya yeni kurallar getirmişlerdir. Onların batıda kazandıkları savaşlar o denli derin izler bırakmıştır, ki bugün hâlâ, çok haksız yere olmakla birlikte, ilkel ve kavgacı barbarlar için Gotlar adı kullanılmaktadır.

Altıncı yüzyılın başlarında, İtalya'nın efendisi olan Gotlar, güçlü bir imparatorluğun da egemeni olarak eski zaferleriyle gözlerinin önüne serilen parlak geleceklerinin seyrine dalarak keyif sürmeye koyuldular. Bütün istekleri, atalarının anısını sonsuzlaştırmak, kendi başarılarını gelecek yüzyıllara aktarmaktı. Ravenna sarayının baş yöneticisi bilgin Cassiodore fâtihlerin isteğini yerine getirdi. Gotlar Tarihi adlı eseri oniki kitaptan oluşuyordu. Bugün, Jormandes'in tümlükten yoksun kısaltılmış durumdaki biçimlendirmesi vardır (672). Bu yazarlar, ulusun mutsuzluklarıyle ilgili bölümleri, talih eseri olarak kahramanlıklarını gösteremedikleri durumları çabuk çabuk geçiştirmişler, İskitlerce Asya'da meydana getirilmiş utku anılarını

birçok gösterişli eklerle süslemesini başarmışlardır. Kimi şiirlerin belirsiz bilgilerine dayanarak oluşturulan barbarlarla ilişkili arşivler Gotların kökenini İskandinavya'ya bağlamaktadır (673). Eski dünya denilen kıtanın en kuzeyindeki bu büyük yarımada Romalı fatihlerce bilinmiyor değildi. Yeni dostluk bağları ilk kan düğümlerini atmış bulunuyordu. Bir İskandinav kralının kırsal tahtından inerek ömrünün geri kalan günlerini parlak bir sarayda geçirmek üzere Ravenna'ya geldiği görülmüştür (674). Ulusal kıvancı belirleyecek nitelikte olmayan izler, Gotların kuzey Baltıktaki ülkelerde oturduklarını tanıtlamaktadır. Coğrafyacı Ptoleme'den beri İsveç'in güneyi sanki her zaman ulusun en az girişimci olan bölümünün bulunduğu yer olmuştur; bugün bile koca bir memleket, doğu Gotya, Batı Gotya diye ikiye bölünmüştür. Dokuzuncu yüzyıldan on ikinciye dek, hıristiyanlık kuzeyde ağır adımlarla ilerlerken Got'larla İsveçli'ler aynı krallık içerisinde ayrı, kimi zaman da birbirine düşman iki dalı oluşturuyorlardı (675). Bu iki addan sonuncusu, ilkini yıkıntıya uğratmadan üstünlüğü elde etti. Askerlik gücü konusunda yeterli üne sahip olan İsveçliler, Gotların da şanlı geçmişinden söz edilmesinde bir sakınca görmemişlerdir. Roma sarayına karşı bir hınç anında XII. Charles, duyurdu ki, kendi askerleri, bir zamanlar dünya kraliçesine boyun eğdiren yiğit atalarını izlemişler ve soysuzlaşmamışlardır (676).

Ünlü Upsala tapınağı, Gotlar'ın ve İsveçlilerin en büyük kenti olan aynı adlı kentte, on birinci yüzyılın sonlarında hâlâ duruyordu. İskandinavlarca deniz seferlerinde kaçırıp getirdikleri altın, bu tapınaktaki süslemede baş yeri almıştı. Boş inançlar, yalın ve kaba biçimlerde başlıca üç tanrısallığa yer veriyordu: Savaş tanrısı, üreme tanrısı, yıldırım tanrısı. Her dokuzuncu yılda kutlanan genel bayramda insan da içlerinde olmak üzere, her türden dokuz hayvan büyük törenle kurban ediliyor, kanlı vücutları, tapınağın bulunduğu kutsal ormana asılıyordu (677). Bu barbar inancından bugüne kalan tek kalıntılar, on üçüncü yüzyıla doğru İzlanda'da derlenmiş, İsveç-

li ve Danimarkalı bilginlerce eski geleneklerinin en değerli kalıtı olarak incelenmiş bulunan ve Edda'da toplanan mitolojik sistemdir.

Edda'nın gizemli anlaşılmazlığına karşın, Odin adı altında karışmış iki ünlü kişiliği ayırdetmek kolaydır: Savaş tanrısı ile İskandinavya'nın büyük yasa koyucusu. Bu yasa koyucu Kuzey'in Muhammed'idir. İklime ve halka uygun gelen bir dini o kurmuştur. Baltık kıyılarındaki birçok oymak, Odin'in yenilmez değeri, inandırıcı konuşması, yetenekli ve sihirli ünüyle onun etkisi altına girmiş oldu. Uzun, mutlu bir yaşam sırasında, onun tek uğraşı dinini yaymak oldu. Bu yaşamına yine kendisi istençli bir ölümle son verdi. Sayrılıkların, sakatlıkların aşağılatıcı saldırılarına uğramaktan tiksindiğinden, bir savaşçıya yakışır biçimde son nefesini vermeyi kararlaştırdı. İsveçlilerin ve Gotların gösterişli bir meclis toplantısında, vücudunda dokuz öldürücü yara açtı. Son nefesini verirken: «Savaş tanrısının sarayında kahramanların şölenini hazırlamaya koşuyorum» dedi (678).

Odin'in yurdu bilinmektedir. *Asyard* kökeninden gelmiştir. Bunun As-burg ya da Asof sözcükleriyle mutlu bir anlam birliği vardır; bu anlam, gerçekliğini bizim de dileyecek olduğumuz, çok ustaca kurulan, bir tarih sistemine temel olarak alınmıştır (679). Odin'in Palus-Meotides kıyılarında oturan bir barbar oymağının başı olduğu sanılmaktadır. Bu, Mihridat'ın, çöküşüne ve yenen Romalılarını Kuzeyi de titreten ordularına karşı özgürlüğünü koruma çabalarına dek sürdü. Bu denli büyük bir güce karşı direnmek için çok zayıf olan Odin, direnişi bırakmak zorunda kaldı. Ana yurdunu bırakmaya mecbur oldu, oymağını Sarmatya'nın Asya sınırlarından İsveç'e götürdü. Kafasında tasarladığı şey, bu ıssız, uzak yerlerdeki yenilmez Gotların, insanları ezenleri cezalandırmak için kutup yakınlarından gruplar halinde çıkıp, zafer coşkusuyle dolu olarak onun ölümsüz öcünü alabilmeleriydi (680).

Sonradan gelen bunca kuşaklar Gotların kökenine ilişkin olarak belli belirsiz çizgileri sürdürmüşlerse de, yazısı olma-

yan barbarlardan, güçlerinin zamanı ve koşullarıyle ilgili gerçek ayrıntılı bilgi istemek gerekmez. Baltık'ın geçilmesi kolay ve doğal bir girişimdi. İsveçte oturan halkın yeterli sayıda kürekli gemisi vardı; Karlskrun'dan en yakın Prusya ve Pomeranya limanları arasındaki uzaklık, otuz dört mil kadardı (681). Hiç değilse hıristiyanlık takvimi başına değin çıkarak, en çok Antoninusler yüzyılına dek (682) Gotları Vistül ırmağının ağzında yreleşmiş olduklarını görüyoruz. Bu bereketli yerlerde daha sonraları Torn, Elbing, Königsberg, Danzig gibi ticaret merkezleri haline gelen kentler kurulmuştur (683). Bu ülkelerin batısında birçok Vandal oymakları Oder, Meklenburg, Pomeranya kıyıları boyunca yayılmışlardı. Töreleri, yüz çizgileri, dinleri, dillerindeki çarpıcı benzerlik Vandallarla Gotların, köken bakımından bir büyük ve aynı ulustan olduklarını göstermektedir (684). Görünüşe göre Ostrogotlar, vizigotlar ve Gepitler diye bölünüme uğratılıyorlardı (685). Vandalların ayrı bir kol oluşu, sonraki yüzyıllarda, çoğu küçük devletler halinde güçlü krallıklar kurmuş olan bağımsız Herül, Burginyon ve Lombard adlarıyla kendini göstermiştir.

Antoninusler döneminde Gotlar Prusya'da oturmayı sürdürüyorlardı. Daha Aleksander Severus'ün hükümdarlığı sırasında Daçya'daki Romalılara, düşmanca tutumlarıyle, sık sık yaptıkları akınlarla kendilerini tanıtmışlardı (686). Gotların ikinci göçlerinin olduğu evreyi, onların Baltık'tan Kara Deniz'e (Pontus Euxinus) geldiği yaklaşık yetmiş yıllık bir zaman parçası olarak düşünmeliyiz. Ne var ki göçebe barbarları harekete geçiren çeşitli etkenlerin nedenini bulup ortaya çıkarmak da olası değildir. Salgın sayrılık ya da açlık, bir utku ya da bozgun, bir tanrı sesîneişi ya da usta bir şefin etkili sözleri onları, güneyin daha ılıman iklimlerine çekmek için yeterli oluyordu. Savaşçı bir dinin etkisinden başka, sayıları ve gözüpeklikleri önlerindeki en büyük tehlikeleri silip süpürüyordu. Yuvarlak kalkanlarını ve kısa kılıçlarını ellerine alarak yürüyüşe geçtikleri zaman çok korkunç oluyorlardı. Babadan evlada geçen krallıkları vardı, ve disiplinleri, meclislerinde, eşine az rastla-

nır birlik ve kararlılık oluşturuyordu (687). O yüzyılın kahramanı ve İtalya kralı Teodorik'in onuncu dedesi Amela onlara komuta etme değerliliğini göstermişti. Bu ünlü şef, kişisel saygınlığının etkisiyle, soyluluğunu Ans'lardan ya da uulsun yarı tanrılarından alıyordu (688).

Cermenler arasında büyük bir girişimin gürültüsüyle ilgili söylenti yayılır yayılmaz en yiğit Vandallar bu utkuyu paylaşmak istediler ve Gotların sancağı altında savaştılar (689). İlaçanlar (fatihler) önce, eskilerin genellikle Baristen'in güney kolu olarak bıraktıkları Pripek ırmağının kıyıları üzerine geldiler (690). Polonya'nın ve Rusya'nın ovalarını sulayan bu büyük ırmak, barbarlara yararlı oldu, bütün yürüyüşleri sırasında su gereksinmelerini giderdi ve birlikte getirdikleri çok sayıdaki sürülerini otlatma olanağını onlara sağladı. Yiğitliklerinin öncülüğünde, ilerlemelerine karşı çıkabilecek herhangi bir gücü akıllarına getirmeksizin, bilmedikleri ülkelerin içerisine daldılar (691). Karşılarına ilk çıkanlar Bastarn'lar ve Venet'ler oldu. Gençleri, gönüllü ya da zorunlu olarak Got ordularına alındı. Bastarn'lar Krapak dağlarının kuzeyini tutuyorlardı. Bu halkları Finlandiya'nın yabanıllarından ayıran çok geniş ülke Venetlerce işgal olunmuş, daha doğrusu taş taş üstünde bırakılmamıştı. Bütün görünüşlere göre, Makedonya savaşında kendilerini gösteren, daha sonraları Peucins, Bozan, Karpiyen v.b. müthiş oymakları oluşturan Bastarnların kökeni de Cermanya'ya dayanıyordu (692). Orta çağda pek çok ün kazanmış olan Venetlerin ana yurdu olarak Sarmalya'yı göstermekte haklı olabiliriz (693).

Bu iki çok büyük bölgenin belirsiz sınırı üzerindeki kan ve törelerin karışımı, en dikkatli gözlemcinin karşısına çoğu zaman engeller çıkarmaktadır (694). Karadeniz (Pontus Euxinus)'e daha çok yaklaştıkça safkan Sarmatlar'a, Jazig'lere, Alen'lere ve Roksolan'lara rastladılar. Olasıdır ki, Tanayis (Don) ve Boristen (Dinyeper) nehirlerinin ağızlarını ilk gören Cermenler Gotlar olmuştur. Cermanya ile Sarmatya halklarını ayıran özelliğin ne olduğunu anlamak kolaydır. Taşınmaz

kulübeler ya da taşınır çadırlar, bir ya da çok kadınla evlenmeye izin veren evlilik yasaları, dar bir giysi ya da bol ve dalgalı urba, başlıca piyadeden ya da süvariden oluşan askersel güç. İnsanlık âleminin iki büyük türünün ayırdedici nitelikleri işte bunlardı. Bu arada Kelt ve Esklawonya dillerinin kullanılışını da unutmamak gerekir. Esklavonya dili, askerler eliyle İtalya'dan Japonya yakınlarına dek yayılmıştır.

Gotlar Roma eyaletlerine saldırmadan önce, topraklarının verimliliğiyle ünlü Ukrayna'yı ellerine geçirmiş bulunuyorlardı. Bu memleket, gemi işletmeye elverişli birçok ırmağın sularını alan Dinyeper'le, eşit iki parçaya bölünmüştür. Yine bu ülkenin çeşitli yerlerinde çok büyük eski ve pek yüksek meşe ormanları vardı. Av hayvanlarının, balığın bolluğu, kaya deliklerinde, yaşlı ağaç kovuklarında, bulunan sayısız arı kovanı ki o basit yaşam çağlarının ticaret büyük bir dalını oluşturuyordu -, sürü hayvanlarının güzelliği, iklim koşullarının elverişliliği, her tür tohumun gelişimi için temiz bir toprak, bitkisel zengnlik ve bunlar gibi her şey doğanın el açıklığını kanıtlıyor, insanın yetki ve yeteneğini bekliyordu (695). Gotlar bu güzelliklerle bereketleri hor gördüler. Tembel, fakir, çapula bağlı bir yaşam onlarca her zaman yeğ tutuldu.

Doğudaki yeni kuruluşlarını sürdüren İskit göçebe çapulcuları onlar için yararsız bir utku olanağından başka bir anlam taşımıyordu. Roma kırsal alanlarının göz alıcı görünüşü Gotlar için çok çekiciydi. Yetenekli insanlarca sürülüp ekilmiş. Daçya tarlalarındaki ürünler savaşçı bir halk eliyle biçilip kaldırılabilirdi. Trajanus'ün ardılları bu hükümdarın, Tuna'nın öbür yakasındaki fetihlerini ellerinde tuttukları sürece devletin gerçek çıkarlarını birtakım boş büyüklük taslama düşüncelerinden daha az gözönünde tutmuşlardı. Bu ırmağın o yakasında imparatorluğu zayıf düşüren etkenin bu tür politika olması mümkündür. Yeni ve henüz sözgeçirilen hale gelmiş bulunan Daçya eyaleti barbarların saldırısını önleyecek ölçüde ne güçlü, ne de onların aç gözlülüğünü giderecek derecede zengin değildi. Her ne denli Niester'in uzak kıyıları imparatorluğun

sınırları görevini yaptılarsa da Aşağı Tuna'daki tahkimat daha az bir dikkatle korundu. Kadere tevekkül olarak Moesia halkı barbarlarla aralarında çok büyük uzaklık bulunduğunu ve bunun da kendilerini güven içinde tutmaya yeterli olduğunu sanıyorlardı. Filip'in hükümdarlığı sırasında Gotların yaptığı saldırı onları bu tehlikeli yanılgıdan kurtarmıştı. Bu kendini beğenmiş ulusun kralı ya da şefi Daçya eyaletini önemsemeden bir baştan öbür başa geçti, Niester ve Tunayı da hiçbir engele rastlamaksızın aştı. Roma birliklerinde disiplin kalmamıştı; kendilerinin korumasına emanet edilmiş olan önemli yerleri düşmana teslim ettiler, ceza göreceklerini bildikleri için büyük sayılara varan kütleler halinde Gotlar'ın emrine girdiler. Bütün bu barbarlar, Trajanus tarafından kızkardeşinin onuruna kurulmuş olup o sırada ikinci Moesia'nın başkenti olan Markianapolis'in önüne değin gelip dayandılar (696). Halk, mallarını ve kişiliklerini yeniden geri alabileceklerini sandı. Yenenler ise, zayıf ama zengin bir devlete karşı ordularının kazandığı başarıdan ötürü sevinçten çok kıvanç duyguları içinde ıssız ülkelerine geri döndüler. Decius tahta çıkınca, Got kralı Kniva'nın ikinci kez büyük ordularla Tuna'yı geçtiğini öğrendi. Gelen haberlere göre birlikleri Moesia'da her yanı perişan etmişlerdi. Yetmiş bin Cermen ve Sarmat'tan oluşan ana ordu bu harekâtı çok daha atak ve tehlikeli biçime sokabilirdi. Bunca büyük bir saldırı hükümdarın da askerlerin başında olmasını, tüm kuvvetlerin seferber edilmesini gerektirmekteydi.

Decius, Gotları, Trajanus'ün başarılarının anısını sonsuzlaştırmak üzere yapılmış anıtlardan biri olan Jatrus üzerindeki Nikopolisin kuşatılmasıyle uğraşır buldu (697). Onun yaklaşması üzerine Gotlar geri çekildi; ne var ki, amaçları çok önemli bir savaşı kazanmak, Hemus (698) dağının hemen eteklerinde, İskender'in babası tarafından kurulmuş bir Trakya kenti olan Filipopolis'e saldırmaktı. İmparator, güç bir ülkede zorlu yürüyüşlerle onları izledi. Artçılarıyle arasındaki aralık çok arttığını sandığı bir sırada Kniva, hırslı bir coşkuyla onun karşısına dikildi. Romalıların ordugâhı yağma edildi; ilk kez bir Roma impara-

toru, güçlükle silahlanmış bir barbar topluluğu karşısında kaçış yolunu tuttu. Yardımdan yoksun kalan Filippopolis, büyük bir dayanmadan sonra yenilgiyi kabule mecbur kaldı. Bu kentin düşman eliyle kılıçtan geçirilip yağma (699) edilmesinde yüzbin kişi can verdi. Bununla birlikte, kuşatmanın uzun sürmesi Decius'e, askerin cesaretini artırma, disiplini yeniden kurma, birliklerin sayısını çoğaltma olanağını verdi. Soydaşlarının utkusunu paylaşmak için Cermanya'dan koşup gelen barbar gruplarının yollarını kesti (700) Bağlılıkları ve deneyimleriyle tanınmış subaylar dağ geçitlerini tutmakla görevlendirildiler (701) Tuna tahkimatı onarıldı ve savunmaya elverişli duruma sokuldu. Kısacası, hükümdar Gotların ilerlemesine ya da çekilmesine engel olmak için en büyük çabaları harcadı. Talihin kendisine dönmesinden cesaretlenerek büyük darbeyi vurmaya hazırlanıyor ve kendi zaferiyle Roma ordularının utkusunu ve alacağı öç zamanını kaygıyla bekliyordu (702).

Bu şiddetli kasırgalara karşı savaşım verdiği zaman içerisinde, sessiz, düşünceli ruhu ile, Antoninus'ler yüzyılından beri Roma görkeminin gerileyişini bu denli büyük hızla çabuklaştıran genel nedenler üzerinde derin analizlere dalmıştı. Hemen anladı ki, kamusal erdemi, Anayasal düzenin temel ilkelerini, devletin ilk zamanlardaki törelerini, yıpratılmış yasaları yeniden kurup işletmedikçe bu büyüklüğün sağlam bir temele oturtulması olanaksızdır. Bu denli güzel ama o denli de zor bir tasarıyı uygulama alanına koymak için eski Sansor (Censor) kuruluşunu yeniden candırmaya karar verdi. Sansorluk, yönetimi ayakta tutmaya çok yardımcı olan önemli bir yüksek devlet kuruluşuydu (703). Bu durum Caesarlarca yönetimin ele geçirilmesinden sonra ilk zamanlardaki bütünlüğünü yitirmiş ve yavaş yavaş unutulup gitmişti (704). Hükümdarın saygınlığını sağlıyan şeyin kuvvet olduğuna, ne var ki otoritenin kaynağı yalnızca halkın verdiği değerle oluştuğuna inanan Decius, Sansor'un seçimini senatonun özgür oyuna bıraktı. Meclisin oylarındaki birlikle, ya da alkışlarıyle bu yüksek hizmeti görmeye Valerianus layık görüldü. Bu erdemli vatandaş o sıralarda, askeri birlikler-

de yetenek ve yetkiyle hizmet etmekteydi. İmparator onun seçildiğini öğrenir öğrenmez ordugâhta bir genel kurul topladı, yeni Sansor'a ünvanını bildirmeden önce, ona yüklendiği görevin güçlüğüyle önemini anımsatmanın gereğine inandı. «Mutlu Valerianus, dedi ünlü uyruğuna hükümdar, senato'nun ve cumhuriyetin onamasına lâyık olmakla mutlu insan!» «Sansorluğu kabul ediniz ve insanların törelerini iyileştiriniz.» «Bu yüce meclisteki (onurlu) yerini korumaya değer kimseler arasındaki senatörlerden seçiminizi yapınız. Şövalyelik sınıfı eski görkemli niteliğini size borçlu oolacaktır. Devletin gelirlerini artırırken vergileri azaltmayı da düşününüz. Vatandaşların karışmış hale gelen topluluğunu çok sayıda düzenli sınıflara bölünüz. Roma'nın askerlik gücü, zenginlikleri, erdemleri ve kaynakları hiçbir zaman dikkatinizden uzak kalmasın. Sizin kararlarınız yasa gücünde olacaktır. Ordu, saray, yargıçlar ve imparatorluğun büyük görevlileri sizin mahkemenizin buyruğu altındadır. Olağan konsülüsler, (705) Kentin valisi, rex Sacrorum' lar ve Vestalislerin başı olan râhibe'nin dışında hiç kimse bu buyruk altında olmanın dışında kalmıyacaktır. Bunlarda Sansor'un takdirini kazanmaya çalışacaklardır» (706).

Bu denli geniş yetkiyle donatılmış büyük bir görevli, efendisinin vekili değil, onun bir çalışma arkadaşı sayılırdı (707). Valerianus, kendisini kuşkular uyandıracak ve kıskançlık yaratacak bir duruma sokan böyle bir görevden, haklı olarak, çok korkuyordu. Alçak gönüllüğü, oturtulmak istenen makamdan rahatsız olmuştu. Kişisel yetersizliği ve zamanın kötülüğü üzerinde direndikten sonra Sansorluk işinin imparatorluğun saygınlığından ayrılamıyacağını, bir uyruğun böyle bir yöneticiliğin büyük ağırlığını taşıyacak güçlü ellere sahip olmadığını pek ustaca anlattı (708). savaş, kısa bir süre sonra, görünüşte doğru olmakla birlikte uygulama olasılığı bulunmayan projenin yürürlüğe konmasını engelledi, Valerianus'ün tehlikeye düşmesini önledi, hükümdarın başarısızlık damgası yemesine meydan vermedi. Bir sansor, devletin düzenini ayakta tutabilir ama onu yeniden kurmasını bilemez. Böyle bir yüksek görevlinin otorite-

siyle başarı sağlaması olanaksızdır ve hiçbir türlü etkinlik gösteremez, meğer ki halkın kalbinde canlı bir onur ve erdem duygusu doğsun, kamuoyu dinsel bir saygıyla desteklenmiş olmasın ve yararlı birtakım inanışlar ulusal töreleri pekiştirmiş bulunsun... Bu ilkelerin yıkılmış olduğu bir zamanda sansorluk görevi gereksiz bir görüntüden ileri geçemez ya da yeni bir baskı aracı kesilir. (709) Gotları yenmek, devletteki kötülükleri söküp atmaktan daha kolaydı. Decius'un umuduyle ne yapılabilirdi, ki daha bu ilk girişimlerde hem ordusunu, hem de canını yitirmişti.

Roma ordularıyle çevrilmiş bulunan Gotlar sürekli saldırılara uğruyorlardı. Filippopolis kuşatmasında en iyi askerlerini kaybetmişler ve taş taş üstünde bırakılmamış memleket disiplinsiz barbar sürüsünün geri kalanlarına yiyecek de veremiyordu. Bıçağın kemiğe dayandığı bu durumda Gotlar, sessizce çekilmelerine izin verilirse aldıkları ganimetleri, tutsakları seve seve serbest bırakacaklardı. Ne var ki zaferden emin olan, Kuzey'deki uluslar arasında dehşet salarak ibret dersi vermek isteyen imparator her türlü anlaşma önerilerini dinlemeden reddetti. Gözü pek barbarlar ölümü tutsaklığa yeğ tuttular. Döğüşmek şart oldu. *Forum Terebronii* adında Moosia'nın tanınmamış bir kentinin duvarları önünde savaş başladı (710). Gotların ordusu üç hat üzerinde sıralanmıştı ve, bir rastlantı eseri ya da akıllı bir taktik ile üçüncü hatlarının cephesini bir bataklık koruyordu. Savaşın başlaması sırasında, Decius'ün oğlu, umut dolu ve erguvan giysiyi şimdiden kuşanmış olan delikanlı düşman okuyla yere yıkıldı, elemli fakat görevini unutmıyarak askerlerinin cesaretini artırmaya çalışan babasının gözleri önünde can verdi. «Bir askerin kaybı, diye haykırıyordu, Cumhuriyet için önemsizdir (711).» Darbe korkunç oldu. Bu, acı ve kızgınlığa karşı umutsuzluk savaşıydı. Gotların birinci hattı çökertildi. Onu desteklemek için ilerleyen ikinci hat da aynı sona uğradı. Üçüncü hat olduğu gibi duruyordu ve kendini beğenmiş düşmanın tedbirsizlik göstererek bataklığı geçmek için zorlamada bulunmasını bekliyordu. Talih birden değişti. «Herşey Romalıların aley-

hindeydi: yer o denli dardı ki, bir adım atılsa bataklığa gömülürdü; zırhların ağırlığı, suların boyu mızrak fırlatmaya elverişli değildi. Tersine, bataklık arazide savaşa alışkın olan ve boy avantajları bulunan barbarlar, uzun mızrakları uzaktan atabiliyorlardı (712). Yararsız çabalamalardan sonra Roma ordusu bu bataklığa gömüldü ve imparatorun cesedi hiçbir zaman bulunamadı (713). O sırada elli yaşlarında olan Decius'ün alınyazısı da böyle oldu. Yetkin bir hükümdar, gayretli bir savaş yöneticisi, sevimli bir barış insanıydı (714). Oğlu da onun yerine geçebilecek değerdeydi. Bu iki hükümdarın yaşamı ve ölümü onları cumhuriyet erdeminin en parlak örnekleri haline getirmiştir (715).

Bu uğursuz olay bir zaman için lejyonların küstahlığını yatıştırdı. Sabırla beklediler; imparatorluğa kimin geleceğini düzenleyen senato kararına karşı çıkmayarak durumu kabullendiler. Decius anısına karşı duyulan haklı bir saygı, onun yaşamakta olan tek oğlunu tahta çıkarmış oldu. Hostilianus imparatorun ünvanı oldu. Ne var ki, eşit bir yetki düzeyiyle, genç hükümdarın hareketlerini yönetmek, devleti içine düşmüş olduğu mutsuz durumda çekip çevirmek için deneyimi ve yeteneği gerekli görülen Gallus'e daha gerçek otorite verildi (716). Yeni hükümdarın ilk işi savaşı kazanmış olan bir düşmanın kan dökücü baskısından İllirya eyaletlerini kurtarmak oldu. Gotlar'a savaşlarının kazancı olan büyük bir ganimeti bırakmaya razı oldu. Devlete asıl ağır gelen koşul, soylu asıldan gelen birçok Romalı tutsağın onlarda bırakılmasıydı. Bu kendini beğenmiş yenen'lerin hıncını yatıştırarak gidişlerini çabuklaştırmak için, artık Roma eyaletlerini yakıp yıkmamaları koşuluyle onlara her yıl çok büyük para ödemeyi bile kabul etti (717).

Scipion'ların yüzyılında cumhuriyetin korumasını elde etmek isteyen krallar, değer bakımından az olan armağanları kabul etmeyi küçümsemiyorlar, çünkü bununla, büyük değerde güçlü bir bağlaşık kazanıyorlardı. Fildişi bir iskemle, basit bir erguvan manto, gümüş bir kupa, ya da birtakım bakır kaplar, dünyanın en zengin hükümdarlarını sevindiriyordu (718).

Roma, ulusların hazinelerini yutunca Caesar'lar bu zenginliğin kendi büyüklüklerinden olduğuna inandılar, bu armağanların müttefiklere karşı uyguladıkları akıllı bir ılımlılıkla düzenlenmiş sürekli bir el açıklığından ileri geldiğini sandılar. Barbarların yoksulluğunu gidermek için onlara yardım ediyorlar, onurlarını kolluyorlar, bağlılıklarını ödüllendiriyorlardı. İstence dayalı olan bu iyilik davranışları korkudan yapılmıyordu. Yalnızca Romalıların yüce gönüllülüğünden ve cömertliğinden ileri geliyordu. Dostların ve yalvaranların imparatorca verilen armağanlara, para yardımlarına hakları vardı. Bunları borç olarak nitelendirenler sert biçimde geri çevriliyorlardı (719). Yenen bir düşmana her yıl ödenmesi gereken bir haraç ise aşağılatıcı bir durum yaratıyordu. O zamana dek dünyanın efendisi olan Romalılar bir barbar güruhundan buyruk almaya alışık değillerdi. İsteyerek bu ödünü vermiş olan hükümdar yurdunu kurtarmış olmakla birlikte halkın gözünde tiksinilen ve iğrenilen bir kimse durumuna düştü. Hostilianus, vebâ salgını sırasında öldü. Onun ölümü için Gallus cinayetle suçlandı (720). Kin çığlıkları Decius'un yenilgisine bile onun kötü ardılınca verilen alçakça öğütlerin neden olduğunu söylemeye dek ileri gittiler (721). Yönetiminin ilk yılında Roma'nın kavuştuğu huzur, genel hoşnutsuzluğu yatıştıracak yerde daha artmasına yaradı (722). Savaş tehlikesi uzaklaşınca, barışın getirdiği aşağılık durumu bütün acılığıyle duyuldu.

Onurlarının kırılması pahasına da olsa huzurlarının sağlanamadığını anlıyan Romalıların ne gibi hıncı vardı? İmparatorluğun zenginlik ve yoksulluğunun uğursuz gizi artık bütün dünyaca biliniyordu. Irkdaşlarının başarısıyle cesaretlenmiş, aynı anlaşmayla kendilerini bağlı saymıyan yeni barbar sürüleri İllirya eyaletlerinde büyük yıkımlar meydana getirdiler, Kapitolium'un yakınlarına dek terörü getirmiş oldular. Bir Pannonya ve Moesia yöneticisi, pısırık Gallus'un bütün bütün peşini bıraktığı izlenimini veren devletin savunmasını üzerine aldı. Emilianus, dağınık durumdaki birlikleri topladı, bozulan cesaretlerini canlandırdı. Beklenmedik bir anda barbarlara sal-

dırdı, onları bozguna uğratarak kovaladı, Tuna'nın öbür yakasına dek izledi. Yenen komutan, başarılı arkadaşlarına, vergi için ayrılmış parayı dağıttı, ordunun alkışlarıyle, savaş alanında imparator seçildi (723). Gallus, İtalya'nın keyifleri ortasında devletin çıkarlarını unutmuşa benziyordu. İhtiraslı temsilcisinin mutlu başkaldırışını ve hızlı yürüyüşünü haber alınca onun karşısına çıkmak üzere Spolette ovasına dek ilerledi. Ordular karşı karşıya gelince Gallus'ün askerleri kendi hükümdarlarının değersiz tutumuyle rakibinin zaferini karşılaştırdılar. Kaçarak onun ordusuna katılan askerlere Emilianus'ün büyük paralar verdiğini bildiklerinden onun değerine ve eli açıklığına hayranlık duyuyorlardı (724). Gallus'ün ve oğlu Volusienus'ün öldürülmeleri iç savaşı sona erdirdi. Senato savaş kazanma haklarına yasal bir onay verdi. Bu meclise Emilianus'ün yazdığı mektuplar ılımlılıkla övünmenin içiçe bulunduğu yazılı beyanlardır. Bu beyanlarda iç yönetimi akıl ve doğruluk yoluna yeniden oturtacağına, general niteliğiyle yetinerek, cumhuriyetin yüceliğini ayakta tutacağına, kısa sürede imparatorluğu doğu ve kuzey barbarlarından kurtaracağına söz veriyordu (725). Kibir ve gururu senatörlerin alkışlarıyle okşanmış oldu. Bugüne dek kalan madalyalarda onun (Yenen Herkül) ve (öcalan Mars) ad ve sanlarıyle simgelendiği görülmektedir (726).

Bu yeni hükümdarın büyük yetenekleri olsaydı bile görkemli vaadlerini yerine getirecek zaman bulamıyacaktı. Tahta çıkmasıyle çöküşü arasında dört aydan daha az bir süre geçti (727) Gallus yenilmişti. Biraz sonra Gallus'dan çok daha büyük bir yarışmacı ortaya çıktı. Mutsuz Gallus, saygın Censor ünvanını vererek Valerianus'ü, Galya ve Cermanya lejyonlarını yardıma koşturmakla görevlendirmişti (728). Valerianus bu işi didinerek ve bağlılıkla yerine getirmişti. Hükümdarını kurtarmak için çok geç kaldığından onun öcünü almaya karar verdi. Temiz karakterine ek olarak ordusunun üstünlüğü, Spolette ovalarında yerleşmiş bulunan Emilianus'ün birlikleri üzerinde de etkisini gösterdi. Bu disiplinsiz askerler hiçbir ilkeye göre yönlendirilmiş değillerdi. Bu nedenle kişisel bakımdan bir bağlılıkları

da yoktu. Kendilerinin seçtiği bir hükümdarın kanıyle ellerini bulamakta hiç duraksamadılar. Cinayeti onlar işledi, meyvasını Valerianus topladı. Gerçekte, iç savaş bu akıllı vatandaşı tahta getirmiş oldu. Bu başkaldırmalar yüzyılında bu denli temiz yürekle hükümdar olmuş kimse pek azdı, çünkü Valerianus, yerine geçtiği imparatora ne minnet ne de bağlılık borcu ile yükümlü değildi.

Valerianus hükümdarlığa başladığı sırada yaklaşık altmış yaşlarındaydı (729). Onun başına tacı konduran ne halkın kaprisi, ne de ordunun haykırışlarıydı. Bu, Roma dünyasının tek ses olarak onu istemesiyle oldu. Sırasıyle onurlu mesleğinde ilerleyerek erdemli hükümdarların katına yükselme değerliliği göstermiş ve zalimlerin düşmanı olarak tanınmıştı (730). Kökten gelen soyluluğu, hal ve tutumundaki yumuşaklık, temizlik, bilgisinin genişliği, edindiği büyük deneyim, kendisine karşı senato ile halkın saygısını artırıyordu. Eski bir yazarın işaret ettiği gibi insanlar özgürce oylarını ona verebilselerdi, hepsinin oyu Valerianus'ün üzerinde birleşirdi (731). Bu imparatorun değeri ününe tam karşılık verecek durumda olmıyabilirdi. Yetkinliği, hiç değilse gözüpekliği, yaşının geçkinliğinden ve durgunluğundan etkilenebiliyordu. Kendisinde gördüğü dermansızlık tahtı daha genç ve daha etkin birisiyle paylaşmaya onu yöneltti. Hal ve koşullar bir hükümdardan çok bir komutan gerektiriyordu. Roma sansorluğunun verdiği deneyim seçeceği görev arkadaşının, askersel yeteneklerinin bir ödülü olarak erguvan giysisini kuşanmaya değer gördüğü kimse olmasını zorunlu kılıyordu. Saltanatını sağlama bağlayıp ileriki kuşaklara iyi bir anı bırakacak yerde Valerianus yalnızca sevecenlik ya da övünme duygularının sesini dinledi. Yüce onurları, o zamana dek özel bir koşulun karanlığında saklı kalmış kadınsı günahları olan oğlu Gallianus'e verdi (732). Baba ve oğul birlikte yedi yıl dünyayı yönettiler. Gallianus ondan sonra sekiz yıl daha tek başına yönetimini sürdürdü. Ne var ki bütün bu dönem boyunca musibetlerin ve karışıklıkların ardı arası kesilmedi. Her yandan saldırıya uğrayan Roma impara-

torluğu, dışardan barbarların çılgınca saldırılarının, içerden de tâcı ele geçirmek isteyenlerin öldürücü tutku ve kıskançlıklarının acısını çekti. Anlatımımıza düzenlik ve açıklık vermek için tarihlerin belirsiz sıralanmasından çok konuların doğal bölümünü esas alacağız. Roma'nın en tehlikeli düşmanları şunlar oldu: 1° Franklar, 2° Almanlar, 3° Gotlar, 4° İranlılar (Persler) - Geniş anlamda belirttiğimiz bu adlar içerisinde daha önemsiz olmakla birlikte birçok başarı sağlamış oymaklar varsa da onların çetrefil ve hemen hemen duyulmayan adlarını burada sayarak, okuyucunun belleğini gereksiz yükle doldurmak ve dikkatini yormak istemediğimizden yukarda belirttiğimiz dört ana grupla yetiniyoruz.

I. Frankların sonraki kuşakları Avrupa'nın en büyük, en aydın uluslarını oluşturmuşsa da, derin bilgi ve ökelik barbar atalarının ilkel yaşayışlarını ortaya koymak için yetersiz kalmıştır. Çocukça masalları hayal düzenlemeleri izledi. Araştırıcı davranış bu alanı aydınlatabilecek metin bölümlerini kılı kırk yararcasına inceledi; karanlık bir kökenden hafif de olsa birtakım izler bulabildiğine inandığı her şeyin üzerine gitmekten yılmadı. Pannonya'nın, Galya'nın, kuzey Cermanya'nın bu savaşkanlıkla ünlü halkın ana yurdu olabileceği varsayıldı (733) Sonunda, daha akıllıca yapılan eleştiriler, hayal ürünü savaşçı göçleri sözlerini kabul etmeyerek, bizce de tek gerçek çözümü getirdiler (734). Onlar bilimsel sanılarına göre, Veser'in ve Aşağı Ren'in eski halkı ikiyüz elli yılına doğru birleştiler ve Frank'lar adı altında yeni bir konfederasyon oluşturdular (735). Vestfalya, Landgravia dö Hes, Brunşvik ve Luneburg dukalıkları, bir zamanlar geçilmez bataklıklarında Roma ordularına meydan okuyan (Şüg (Chugues)'lerin yurduydu. Arminius adındaki kendini beğenmiş Şerüsk (Cherusque)'ler, Kat (Catte)'lar da bunlardandı, kuvvetleri ve piyadelerinin gözü pekliği ile ün salmışlardı. Ayrıca daha az güçlü ve daha az ünlü oymaklar da vardı (736). Özgürlük aşkı bu Cermenlerin en başta gelen tutkularıydı; bu özgürlüğün kullanılması ise en büyük hazineleriydi. Bunu belirten sözcük bile onların kulağına yansıyan

hoş bir seslenişin simgesiydi. Franklar ya da özgür insanlar diye adlandırılmaya hak kazanarak bunu kabullendiler ve korudular. Bu onur verici ünvan, konfederasyonun çeşitli halklarının kendi adlarını ortadan kaldırmıyor, yalnızca saklı tutuyordu (737). Kendiliğinden oluşan kabul ile karşılıklı çıkarlar birliğin ilk yasalarını da meydana getirmiş oldu. Deneyim ve alışma zamanla bu birliği pekiştirdi. Frankların birliği, her kantonun özerk egemenliğini elinde tuttuğu, genel sorunlarda obör kantonlarla işbirliği yaptığı, ne ortak bir başkan ve de temsilciler meclisi tanımadığı İsviçre'yle karşılaştırılabilir (738). Ne var ki, iki konfederasyonun ilkeleri bütün bütün değişiktir. İkiyüz yıllık bir barış İsviçrelilerin akıllı ve erdemil politikasını ödüllendirmiştir. Kararsızlık, yağma tutkusu, en gösterişli anlaşmaları hiçe sayma Frankların karakterini bozmuştur.

Romalılar aşağı Cermanya'da oturan halkın girişimci değerinin uzun süreden beri farkındaydılar. Ansızın bu barbarlar Galya'yı çok büyük bir saldırıyla tehdit ettiler ve imparatorun ardılı ve taht ortağı Gallienus'le yüzyüze görüşmek üzere oraya gelmesini istediler (739). Bu hükümdar ise oğlu Saloninus'le, Treves sarayında gönenç ve gösteriş içerisinde yaşarken ordular Posthume'ün komutası altında birleştiklerini bildirdiler. Bu yetenekli general, sonradan Valerianus ailesine sadakatsizlik göstermişse de her zaman imparatorluğun önemli davasına bağlı kalmıştır. Övücü yazıların ve madalyaların aşağılık dili uzun bir zaferler sıralanmasından söz eder.

Bu çeşit tanıklıklara inanılabilirse, ünvanlar, ganimetler, çoğu zaman (Cermenleri yenen ve Galyayı kurtaran) diye adlandırılmış Posthume'ün ününe kanıt olarak gösterilmiştir (740).

Ne var ki, basit bir olay, bize gerçeği tanıtan tek bir olay bütün bu övünç ve dalkavukluk anıtlarını bir bakıma yıkmıştır. Eyaletlerin koruyucusu olarak tanımlanan Ren, Frankları harekete getiren fetih isteğine karşı çok zayıf bir engelden ileri gidemedi. Onların süratle yakıp yıkmaları bu ırmaktan başlıyarak Pirenelerin eteklerine dek yayıldı. Doğa koşullarının engelleyeceği sanılan bu yüksek dağları hemen aşıverdiler. İs-

panya, Cermenlerin akınlarını durduramamış, onlara dayanacak gücü kalmamıştı. Gallienus'ün saltanat süresinin büyük bölümünde, on iki yıl süreyle bu zengin ülke bir yıkım sahnesi haline geldi; her yandan saldırılara karşı hiddetle karışık âcizlik sesleri yükseldi. Huzur içerisinde bir eyaletin başkenti olan Tarragona yağma edilerek halkı kılıçtan geçirildi, yakılıp yıkıldı (741). Beşinci yüzyılda yaşamış olan yazar Oros'un zamanında görkemli birçok kentin örenleri arasına serpilmiş yoksul kulübeler barbarların kudurganlığını dile getiriyordu (742). Artık bu ülkelerde elde edilebilecek ganimet kalmayınca Franklar İspanya limanlarında kimi gemileri ele geçirerek Moritanya'ya geçtiler (743). Bunca uzak bir ülkeyi gördükleri zaman bu yabanıl insanların şaşkınlığı nasıl oldu acaba? Afrika kıyılarına yanaştıklarında, oraların ne adını ne törelerini hiç bilmediklerinden, kuşkusuz yeni bir dünyaya geldikleri sanısına varmışlardır (744).

II. Bugün Lusak markizliği denilen ve yukarı Saksonya'nın bir bölümünü oluşturan Elbe'nin öbür yakasında eskiden Süevlerin dinlerince kutsal sayılan bir orman vardı. Şu utanç verici haller ve secdelerle egemen tanrısallığın doğrudan doğruya huzuruna varmadan kutsal alanın çevresinden içeriye sızılmazdı (745).

Genel inanışa göre, ulus ilk var oluşunu bu kutsal yerde kazanmıştı. Süevlerin kanından olmakla kıvanç duyan birçok oymak oraya belirli zamanlarda elçiler gönderirlerdi. Oder kıyılarından Tuna'ya dek Cermanya'nın iç kesimlerindeki halklar genellikle Süevlerin adını taşıyorlardı. Bu halklar öbür Cermenlerden, uzun saçlarını başlarının üzerinde boğum biçiminde toplayarak özellik göstermeleriyle ayrılıyorlardı. Kendilerini savaş alanında daha yüksek, daha müthiş gösterecek biçimde süslenmeye bayılıyorlardı (746). Askersel utku için bu denli kıskanç olan Cermenler, Süevlerin üstünlüğünü tanıyorlardı. Önünde ölümsüz tanrıların bile dayanamadığı bir ulustan kaçmanın onursuzluk olmadığına inanıyorlardı. Diktatör Caesar'ın

karşısına büyük bir orduyla yürüyen Tinkteres ile Usipien oymakları bile böyle konuşmuşlardı (747).

Karakalla'nın hükümdarlığı sırasında kalabak bir Süev topluluğu yiyecek, ganimet bulmak ya da vuruşup kazanmak amacıyle Mayn ırmağı kıyılarındaki Roma eyaletleri yakınlarında görünmüştü (748). İvedilikle toplanmış bu gönüllüler ordusu, zamanla büyük bir ulusu oluşturdu. Değişik birçok oymakların birleşmesiyle meydana gelen bu ulus, değişik ırklarını ve ortak yiğitliklerini belirtmek amacıyle, Kuzey dillerinde *tüm insanlar* anlamında Alman (ya da All men) olarak kendilerini adlandırdılar (749). Kısa zaman sonra büyük ölçüde akınlarıyle Romalıların karşısına çıktılar. Almanlar başlıca atlı olarak savaşıyorlardı; süvariler, en yiğit, en atılgan genç savaşçılar arasından seçilmiş, en uzun yürüyüşlerde atlıları izleyebilmeye, hırslı çarpışmalarda, en çabuk geri çekilişlerde onlara *ayak uydurmaya alışmış hafif piyade gücüyle* de desteklenmekteydi (750). Bu kendini beğenmiş barbarlar, Aleksander Severus'ün çok büyük hazırlıklarını görerek şaşırdılar. Gözüpeklikte ve yırtıcılıkta onlardan aşağı kalmıyan ardılının ordularına saygı gösterdiler. Ne var ki, her zaman imparatorluğun sınırlarına yüklenmeye hazır durumda, Decius'ün ölümünden sonra Roma'yı çok rahatsız eden genel düzensizliği daha da artırdılar. Zengin Galya eyaletleri onların azgınlığından etkilendi, İtalya'nın zayıflamış görkemini herkesin gözünden saklayan perdeyi ilk olarak bu halk aralamış oldu. Çok sayıda Alman askeri Tuna'yı geçtiler, Retiyen Alpleri yoluyle Lombardiya ovalarına sızdılar, Ravenna'ya dek ilerlediler ve zafer sancaklarını başkentten görünecek denli Roma yakınlarında dalgalandırdılar (751). Devletin uğradığı bu onursuzluk ve tehlike senatörlerin ruhunda eski erdemlerinin kıvılcımını alevlendirdi. İmparatorlar o sırada çok uzaklardaki savaşlarda bulunmaktaydı. Valerianus Doğu'da, Gallinus ise Ren kıyılarındaydılar. Romalıların bütün umutları, bütün yardım kaynakları yalnız kendilerindendi. İşin bu kertesinde senato, cumhuriyetin savunmasını üstlendi. Kentte bırakılmış olan pretoryen muhafızları-

nı seferber etti. Sayılarını artırmak için plebiyenlerin en güçlülerinden ve en gayretlilerinden gençleri askere aldı. Almanlar, birdenbire kendilerinden daha çok sayıdaki askeri karşılarında görünce, ganimetleri yüklenerek Almanya'ya geri döndüler ve çekingen Romalı, bu çekilişi bir utku olarak saydı (752).

Gallienus, barbarların başkent surlarından uzaklaşmak zorunda bırakıldıklarını öğrenince, senatonun tutumunu beğenmek şöyle dursun, günün birinde, yabancı saldırgandan olduğu gibi, iç düşman sayabileceği hükümdarlıktan kurtulmak için aynı senatonun cesaretini kullanabileceğinden korktu. Onun alçakça nankörlüğü senatörlerin herhangi bir askersel faaliyette bulunmalarını, lejyonların ordugâhlarına bile yaklaşmalarını yasaklıyan yazılı bir buyruğunda açıkça kendini gösterdi. Ne var ki korku ve telâşı yersizdi. Lüksten ve zenginlikten umutsuzluğa düşmüş olan patrisyenler hemen doğal karakterlerini takındılar. Bu yıpratıcı hizmetten bağışık tutulmayı bir lutuf görmüşçesine kabullenerek sevindiler. Onlara gerekli olan tiyatrolarının oynanması, hamamlarının, kırsal alandaki evlerinin eskisi gibi süregelmesiydi. Yönetim yükünü köylülerin ve askerlerin ellerine seve seve bıraktılar (753).

Aşağı - İmparatorluk'un bir yazarı Almanların çok daha büyük, başka bir saldırısından söz etmekte, bunun Romalılar için parlak sonuçla noktalandığını yazmaktadır. Milano yakınlarında meydana gelen savaşta bu barbarlardan üçyüzbin kişilik ordu bozguna uğratılmıştır. Gallienus, yalnızca yüzbin Romalı askerin başında kişisel olarak da çarpışmıştır (754). Bu şaşılası utku olsa olsa tarihçinin saflığına verilebilir, ya da o savaşta bulunan imparatorun komutanlarından birinin gösterdiği başarıların abartılması olarak kabul edilebilir. Gallienus, İtalya'yı Cermenlerin aşırı öfkesinden korumak için çok değişik silahlar kullandı. Savaşlarında ve fetihlerinde çok zaman Almanlarla karıştırılan Süev oymağından Markomanların bir kralının kızıyle evlendi (755). Kayınbabasına, birleşme ağırlığı olarak Pannonya'da büyük bir sömürge hakkı tanıdı. Öyle görünüyor ki, yabanıl bir güzelliğin çekicilikleri imparatorun kararsızlığı-

nı duraganlaştırmış, politik bağlar aşk bağlarıyle pekiştirilmiştir. Ne var ki, kendini beğenmiş Roma peşin yargıyla boş inançlarını sürdürmekten geri kalmıyordu. Bir vatandaşın bir barbarla düzen-dışı evlenmesini reddetti, Gallienus'ün karısı, aşağılatıcı bir niteleme olan «nikahsız» adıyle anıldı (756).

III. Gotların İskandinavya'dan, hiç değilse Prusya'dan başlıyarak Boristen'in denize döküldüğü yere dek yaptıkları yürüyüşü çizmiş, sonra da, zafer kazanmış ordularını Tuna kıyılarına yönelttiklerini söylemiştik. Cermenlerin yerleşim bölgelerinden Roma eyaletlerini ayıran bu ırmak, Valerianus ile Gallienus'ün hükümdarlıkları sırasında Cermenler ve sarmatlarca durmadan talan edildi. Ne var ki halk, kendini, sarsılmadan, olağanüstü bir coşkuyla savunmasını bildi. Savaşa sahne oolan eyaletler en iyi askerleri lejyonlara sağlama konusunda tükenmez kaynak oluyorlardı. Bu İllirya köylüleri arasında, birkaç tanesi, komutanlık kademesine bile yükseldiler ve yetenekli bir generalin deneyimine sahipmişçesine savaş bilgisi gösterdiler. Tuna kıyılarında üstlenen düşmanlar, durmadan sınırları tehdit ediyorlardı. Her ne kadar müfrezeleri kimi zaman Makedonya ve İtalya sınırlarına dek sızsalarsa da imparatorun oralardaki komutanları daha ileri gitmelerini durduruyor ya da geri çekilme yollarını kesiyorlardı (757). O zaman barbarlara yeni bir yol açıldı ve taşkın öbür ülkeleri kapladı. Gotlar Ukrayna'yı ele geçirdikten sonra, az zaman içerisinde Karadeniz (Pontus Euxinus)'in Kuzey kıyısının sahibi oldular. Bu deniz, güneyde Küçük Asya'nın zengin ve savunmasız kıyılarını yalıyordu. Anadolu'da bir fatihi çekecek her şey vardı ve karşı koyacak hiçbir engel bulunmuyordu.

Dinyeper (Borysthene) ırmağının kıyıları, Kırım Tataristanına götüren geçidin yirmi fersah yakınındaydı. Kırım yarımadası eskilerce *Khersos nesos Taurik* diye anılıyordu (758). Euripides en ilginç tragedyalarından birini bu korku verici kıyıda geçmiş göstermektedir. Bu ozanın imgelemesi eskilerin geleneklerini en parlak renklerle güzelleştiriyordu. Diana'ya sunulan kurbanlar, Oreste ve Pilada'nın gelişi, yabanıl yırtıcılığa karşı

dinin ve erdemin utkusu tarihsel bir gerçeğin simgesidir. Yarımadanın ilk halkı olan Tauri'lerin kan dökücü töreleri vardı. Deniz kıyıları boyunca yerleşme merkezleri kuran Greklerle ticaret yapa yapa daha yumuşak huylu oldular. Bu sömürge çiftçileri ve yeni uygarlaşmış barbarlar, başkenti, Azak denizinin (Palus Meotides) suları Karadeniz (Pontus Euxinus)'e karıştığı boğazda kurulan Bosphorus krallığını oluşturdular. Pelopenoz savaşından beri özgür oldukları halde ihtiraslı Mihridat tarafından boyunduruk altına alındılar (759). Bu hükümdarın öbür uyrukları gibi, Roma silahlarının buyruğuna girdiler. Cumhuriyetin çökmesinden sonra (760) Bosphorus kralları imparatorluğun buyruğuna geçtiler. Bağlılıkları ona yararsız olmuş değildi. Askerleri, armağanları ve kıstak (berzah) boyunca meydana getirdikleri tahkimat, özel koruma ve limanlarının elverişliliğiyle Karadeniz (Pontus Euxinus) ile Küçük Asya'ya egemen olan bir memleketin kapısını Sarmatlara kapıyordu (761). Krallık asâsı, soydan geçme krallık ailesinin elinde oldukça bu hükümdarlar üzerlerine düşen yükümlülükleri noksansız ve başarılı bir biçimde yerine getirdiler. İç ayaklanmalar, çatışmalar, boş kalan tahtı ele geçiren zorbaların saldığı korku ya da çıkarları Gotlara Bosphorus'ün merkezine girme olanağı verdi. Verimli toprakları bulunan bir ülkeyi ele geçirmenin yanında, fatihler, ordularını Asya kıyılarına geçirmek için yeterli sayıda gemiye de sahip oldular (762). Pontus Euxinus gemileri değişik bir biçimdeydi. Bu denizde sefer yapmak için, hiç demire gerek görmeden, yalnızca ağaçtan yapılmış düz ve hafif tekneler kullanılıyordu. Fırtına çıkacağı zaman üzerlerine eğik bir dam kapağı takılıyordu (763). Dalgalar üzerinde yüzen bu kulübelerde Gotlar, dingin duruyor, tanımadıkları bir denize meydan okuyor, zor altında hizmete sokulmuş, bu yoldaki yetenekleri bağlılıkları kadar şüpheli olan gemicilere kendilerini emanet etmiş oluyorlardı. Ganimet alma umudu her türlü tehlike düşüncesini kafalarından siliyor, doğal bir gözüpeklik, bilimle deneyimin esinlediğinden daha sağlam bir güvence oluşturuyordu. Kuşkusuz, o denli gözüpek savaşçılar, bütün güvenlik önlemle-

rini almadan kendilerini dalgaların lutfuna teslim etmeye cesaret edemeyen, kıyıyı kaybetmeden yola devama kararlı olan çekingen kılavuzlara kızarak söyleniyorlardı. Bugün de Türkler aynı önlemleri uygulamaktadır ve bu halk için Bosphorus'ün eski halkından daha geri olduğu her halde söylenemez (764).

Gotların filosu Çerkezistan'ı solda bıraktı, Roma eyaletlerinin son sınırında iyi bir limanı ve güçlü surları bulunan Pityus (Pytius) kentine doğru yollandı (765). Gotlar, bu denli uzak ve zayıf bir garnizondan beklemedikleri bir dayanmayla karşılaştılar. Barbarlar püskürtüldü. Bu yenilgileri onların adındaki korkuyu azaltır gibi oldu. Bu sınır garnizonu yüksek ve değerli bir soydan gelen Successianus'ün komutası altında kaldığı sürece Gotların bütün çabaları etkisiz oldu. Ama Valerianus onu daha onurlu olmakla birlikte daha az önemli bir göreve atayınca barbarlar saldırılarını tazelediler ve Pityus'ün yakılıp yıkılması onların ilk başarısızlıklarının anısını silmiş oldu (766).

Pontus Euxinus'ün en doğu kıyılarını izleyerek gelinirse Pityus'dan Trebisonde (Trabzon)'a dek yaklaşık yüz fersah tutar (767). Gotlar, beyaz midye (Argonot) çıkarıp dışarıya satmakla ünlü Kolşi (Colchi) ülkesine doğru yöneldiler. Faz (Phase)'in denize döküldüğü yerde zengin bir tapınağı yağma ettiler. Onbinler'in çekilişi ile ün kazanmış eski bir Grek kolonisi olan Trabzon (768) görkemini ve zenginliğini imparator Hadrianus'e borçluydu. Bu hükümdar, doğanın hiçbir barınak olanağı vermediği bu kentin kıyısına yapay bir liman inşa ettirmişti. Çift sıralı surlar barbarların öfkesine sanki meydan okuyordu. Garnizon yeniden onbin askerle güçlendirilmişti. Ne var ki, gözü açıklığın ve disiplinin yerini hangi avantaj tutabilir? Lüksle sinirleri bozulmuş ve aşırı keyif içerisine dalmış olan Trabzon' daki birçok birlikler, alınamaz ve geçilemez olarak nitelendirdikleri surları korumaya bile gerek görmüyorlardı. Gotlar, kentin içerisindekilerin büyük kaygısızlığını öğrenmekte gecikmediler. Çalılardan büyük yığınlar yaparak surlara tırmandılar, gecenin ıssızlığında duvarları aşıp öbür yana indiler ve kılıç elde, kentin içerisine dağıldılar. Alçak savunucular aksi yönde-

ki kale kapısından çıkıp savuşurken kentin mutsuz halkı galiplerin kılıçları altında can verdi (769). En kutsal tapınaklarla en güzel yapılar yıkımın bütünü içerisinde yok olup gitti. Gotlar, kendilerini çok büyük bir ganimetin içerisinde buldular. Çevredeki ülkeler de hazinelerinin saklanması için onları Trabzon'a emanet etmişlerdi. Bu kentten elde edilen paha biçilmez mallar, o sırada limanda demirli bulunan büyük bir ticaret filosunu ağzına kadar doldurdu. Bütün Pontus eyaletini ele geçirmek konusunda hiçbir engelleri kalmayan Gotlar, kendileriyle birlikte pek çok sayıda tutsağı da götürdüler (770). Bu mutsuz kurbanlar arasından en güçlülerini gemilerinin kürek yerlerine zincirle bağladılar. İlk deniz seferinin başarısıyle övünçlü olarak Bosphorus krallığındaki yeni kobonilerine geri döndüler (771).

Gotlar ikinci kez denize açıldıklarında, insan ve gemi olarak çok büyük kuvvetleri seferber etmişlerdi. Bu açılışlarında büsbütün değişik bir rota tutturdular, Pontus'ün tükenmiş eyaletlerini beğenmeyerek Karadeniz'in batı kıyısını izlediler, Dinyeper, Dinyester ve Tuna ırmaklarının denize döküldükleri yerlerin önünden geçtiler. Yol boyunca çok sayıda balıkçı gemisini ele geçirdiler, Pontus Euxinus'ün sularını Akdeniz'e döktüğü ve Avrupa ile Asya'yı ayıran dar deniz geçidine yaklaştılar. Kadıköy (Chalcedoine) garnizonu, boğazın girişini kontrol altında tutan bir burun üzerinde kurulmuş Jupiter Urius tapınağına yakın bir yerde üstlenmiş bulunuyordu. Her ne denli bu barbar istilâsı korku salıcı nitelikteydiyse de Roma garnizonu, sonuç alma bakımından onlara üstün güçteydi. Ne var ki Romalılar yalnızca sayı bakımından düşmana üstün bulunuyorlardı. İvedi olarak elverişli yerlerini terk ettiler, Kadıköy kentini kayıtsız koşulsuz Gotlara teslim ettiler. Ayrıca bol sayıda silah ve yiyeceği de bıraktılar. Deniz ve karadan imparatorluğun iç eyaletlerine yürümeye hazır durumda olan yenenler, aynı zamanda hem Asya'yı hem de Avrupa'yı tehdit ediyorlardı. Tutacakları yol üzerinde kararsız durumdayken, Kadıköy'den yalnızca yirmi fersah uzaklıktaki Nikomedya onlara kolay bir fetih olarak

gösterildi (772). Eski Bitinya krallarının başkenti oolan ve bir kuşatmaya dayanacak gücü bulunmayan Nikomedya'da büyük servetler yatıyordu. Alçak bir casus yürüyüşte kılavuzluk etti, saldırıları yönlendirdi, ganimetten pay aldı. Gotlar, nefret ettikleri kötü kişileri gerektiğinde ödüllendirmek için yeteri kadar politika öğrenmişlerdi. Nikomedya'nın rahipleri ve onun görkemine öykünmüş bulunan Nice (İznik), Pruse (Bursa), Apame, Cios (Milet) kentleri de aynı yazgıya uğradılar. Tüm Bitinya en kanlı karışıklıkların içerisinde kaldı. Asya'nın zayıf halkı uzun süreden beri silah kullanmasını bilmiyorlardı. Üçyüz yıldır süregelen barış yaşamı tehlike düşüncesini akıllarından silmişti. Eski surlar örenleşmişti, en zengin kentlerin gelirleri hamamlar, tapınaklar, tiyatrolar yapımında harcanmıştı (773).

Kizibos (Cysique) Mihrîdat'ın saldırılarına dayandığı zaman üç ambarında da buğday, silah ve mancınıklar doluydu (774). Limanı ikiyüz kadırga savunuyordu. Korunması için gerekli her şey vardı. Burası parlak durumunu yitirmemişti, Ancak, eski gücünden kendisine kalan elverişli bir durum vardı ki o da, Marmara'nın küçük bir adasında yalnızca iki köprü ile Asya'ya bağlanmakta oluşuydu. Gotlar, Bursa'yı yağma edip halkını kılıçtan geçirdikten sonra Sizik'i de yakıp yıkmak niyetiyle ona altı fersah uzaklığa dek ilerlediler (775). Mutlu bir felâket bu kenti yıkılmaktan kurtardı. Yağmur mevsimiydi; Uludağ (Olymp)'in tüm kaynaklarına depo görevi yapan Ulubat (Apollianates) gölünün suları olağanüstü bir düzeye yükseldi. Gölden çıkan küçük Rindakus deresi birdenbire geniş ve hızlı akan büyük bir sel haline gelerek Gotların ilerlemesini durdurdu. Donanmalarını olasılıkla Ereğli (Heraclee)'de bırakmışlardı. Bitniya'nın yakılıp yıkılmasından geri kalanlarla yüklü arabalardan oluşan uzun yük katarıyle bu kente geldiler ve bu mutsuz eyaleti, acımasızca yaktıktan sonra İznik ve İzmit'i süren alevlerin ışığında geçtiler (776). Pek açık olmıyan ve onların çekilişini sağlıyan şüpheli bir savaştan söz edilir (777). Sonbaharın gündönümü yaklaştığı için dönmeleri de gerekiyordu; bu zorunluk onlara karşı kazanılacak utkudan daha etkin

bir etkendi. Karadeniz'de mayıs ayından önce sefere çıkmak, bugün Türklerin gözünde bile son derece bir ihtiyatsızlık ve çılgınlık sayılmaktadır (778).

Gotların Kırım yarımadası (Chersonese Taurique)'ndaki limanlarda donatılan üçüncü filosunun beşyüz yelkenliden oluştuğunu öğrenir öğrenmez hayal gücümüz hemen çalışarak gözümüzün önünde çok büyük bir donanma canlandırıyor, askerlerinin ne çok sayıda olabileceğini hesaplıyoruz (779). Ne var ki, sağlam düşünce düzenleri kurabilen Strabon'a göre (780) Pontus ve küçük İskit ülkesi barbarlarının kullandığı korsan gemileri en çok yirmi beş ya da otuz kişi alabilecek büyüklükteydi. Böylece korkmadan söyleyebiliriz ki bu büyük sefer için gemilere en çok onbeş bin savaşçı bindirilmiştir. Karadeniz'in kıyılarını aşmak için sabırsızlandıklarından yıkıcı seferlerini Kırım boğazından Trakya'nınkine yönelttiler. Tam boğazın ortasına geldikleri sırada birdenbire yine giriş bölümüne geri itildiler. Ertesi gün elverişli bir rüzgârla dingin Marmara denizi, daha doğrusu gölünde yollarını sürdürdüler. Küçük Sizik (Cysique) adasını aldılar ve yüzyıllardan beri ünlü olan bu kenti yakıp yıktılar. Dar Hellespont (Çanakkale) boğazından çıkarak Adalar ya da Ege denizine yayılmış tüm adaların çevrelerinden dolandılar. Yunanistan ve Asya kıyılarında meydana getirdikleri perişanlıklarda gemilerini kullanmaları ve kılavuzluk yapmaları için tutsakları ve kaçakları çalıştırdılar. Sonunda, Atina'nın büyüklüğünün eski anıtı olan ve ondan beş mil uzunluğunda bir surla ayrılmış bulunan Pire'ye geldiler. (781) Bu kentin halkı sert bir savunmayı göze almış görünüyordu. Birtakım hazırlıklar da yapmışlardı. İmparator tarafından, Gotlara karşı kıyı kentlerini güçlendirmekle görevlendirilmiş bulunan Kleodame, Sylla'dan bu yana hiç onarılmamış olan surları eski durumuna getirmeye başlamıştı. Çalışmaları yararsız oldu, Gotlar, sanat tanrıçaları (Muses)'nın yurdunda efendi oldular. Çılgınca yağmaya koyuldukları sırada, küçük bir muhafız kuvvetiyle limanda bıraktıkları donanmaları, ansızın Dexippus'un saldırısına uğradı. Mühendis Kleodame ile

Atina'daki yağma ve insan kıyımından kaçıp kurtulan bu yiğit vatandaş acele bir gönüllüler birliği kurarak, askerlerle köylüleri toplıyarak bir çeşit hemşerilerinin öcünü almış oldu (782). O sıralarda Atina'yı örten koyu karanlıklar içinde çakan bir ışık gibi, bu başarı da Kuzeyli fâtihlerin dizginlenmez karakterini bastıracağı yerde onu daha da azdırmaktan başka şeye yaramadı. Genel bir yangın aynı zamanda bütün Yunanistanı sardı ve yıktı. Teb, Argos, Korent, Isparta gibi eskiden beri birbirinin rakibi olan, bunca anılmaya değer eser ve olaylarıyle ün yapmış cumhuriyetler ne savaş için ordu çıkarabildiler, ne de örenleşmiş kalelerini savunabildiler. Savaşın ateşi Sunium'dan Epir'in batı kıyılarına dek denizde ve karada yayıldı. Gotlar İtalya'yla burun buruna geldikleri zaman tasasız Gallienus büyük tehlikenin yakınlığıyle uyanabildi. Keyif sarhoşluğundan sıyrılan imparator orduyu harekete geçirdi. Öyle anlaşılıyor ki onun görünmesi düşmanın ateşini söndürdü, kuvvetlerini böldü. Herül'lerin komutanı Naulobatus onurlu bir anlaşmayı kabul etti; kendi yurttaşlarından çok sayıda askeri bulunan bir birlikle Roma'nın hizmetine girdi, o zamana dek bir barbar eliyle saygınlığına leke getirilmemiş olan konsulusluk onuruna eriştirildi (783). Sıkıcı bir yolculuğun tehlikeli yorgunluklarından usanmış olan çok sayıda Gotlar, Tuna yoluyle kolonileri olan Ukrayna'ya gidebilmek için Moezya'ya geçtiler. Atak bir hareketle saldırılsa toptan yok edilebilirlerdi. Roma generalleri arasındaki işbirliğinin azlığı barbarlara kaçma fırsatı vermiş oldu (784). İmparatorluk topraklarında yakıp yıkarak yağmayı sürdüren bir bölümü de sonunda gemilerine çekildiler, ve Çanakkale (Hellespont) ile Boğaziçi (Bosphorus) yolunu izlerlerken Truva'nın kıyılarını yıkıma uğrattılar. O Truva ki, adı Homeros'ça ölümsüzleştirilmiştir ve olasılıkla yırtıcı bir halkın saldırılarından gelen bir anı ile yaşayacaktır. Her yanı kapalı Karadenizde kendilerini güven içinde buldular; Hoemus dağının eteğinde kurulmuş bir Trakya kenti olan Anchiales'e indiler. Sıcak ve sağlığa yararlı sularıyle ünlü olan bu memleket bunca yorgunluktan sonra onlara hoş bir konaklama hizmeti

sunuyordu. Orada bir süre dinlenmenin tadını çıkardılar. Yolculuklarını tamamlamaları için gidecekleri deniz yolu kısa ve kolaydı (785).

Bu üçüncü ve ünlü deniz seferinin çeşitli olayları işte böyle oldu. Belki de önce onbeş bin kişi olan bu ordunun bunca kayıplara, çeşitli kollara ayrılmaya ve sert saldırılarda bulunmasına karşın kendisini nasıl ayakta tutmuş olduğunu anlamak gerektiğinde birtakım etkenleri hesaba, katmak lazımdır. Savaşlardaki ölümler, boğulmalar, iklimin sıcaklığı savaşçıların sayısını azalttıkça imparatorluğun eyaletlerini yağma için her yandan koşup gelen haydut ve asker kaçağı sürüleriyle, çoğunluğunu Cermanya ve Sarmatya kökenli olup zincirlerini koparmak, öc almak için mutlu fırsatı büyük bir coşkuyle elde eden kaçak köleler kalabalığı bu azalmayı gideriyor, orduyu yeniliyorlardı. Bütün savaşlarda tehlikeyle onurun en büyük payı Gotlarındı. Bu yüzyılın gerçek olmıyan tarihleri kendi bayrakları altında savaşmış oymakları kimi zaman belirlemekle birlikte çoğunlukla birbirine karıştırırlar. Örneğin, barbarların donanması Don ırmağının ağzından çıkınca katılan halklara çoğunlukla, anlaşılmaz bir adla çeşitli halklar, daha çok İskitler denilmiştir (786). İnsanları acılara boğan genel kargaşalıklar arasında önemli bir kimse de olsa, bir bireyin ölümü pek az ilgi toplar, en değerli bir yapının yıkılması en küçük bir dikkati çekmeye değer görünmez. Bununla birlikte, Efes'teki Diana tapınağının alınyazısını unutmamıza olanak yoktur. Her defasında yeni bir parlaklıkla örenlerinden çıkarılmış olan bu tapınak, Gotların üçüncü deniz saldırısında yıkıldı (787). İyon sanatıyle Asyanın zenginliği bu görkemli anıt yapının inşasına katkıda bulunmuşlardı. Tapınak İyonya düzeninde yüz yirmi sütun üzerinde yükseliyordu. Hepsi çok değerli olan bu mermer sütunlar, dindar krallarca verilmişti, altmış ayak yüksekliğindeydi. Sunağı süsleyen bu hayranlık uyandırıcı yontular Latone'nin tanrısal çocuklarının doğuşunu, Siklop (Cyclopes)ların öldürülmesinden sonra Apollon'un yalnızlığa çekilişini, yenik Amazonları bağışlayan Baküs (Bacchus)'ün yarlıga-

ma (şefaat)'sını simgelemekteydiler (788). Belki ünlü Praxitel bu konuları, memleketin en tuttuğu konular ve geleneklerden derlemişti. Efes tapınağı dörtyüz yirmi ayak çapındaydı ve Roma'daki Sen Piyer kilisesinin kapladığı alan çapında yaklaşık üçte ikisi uzunluğundaydı (789). Öbür ölçüleri bakımından da bu modern mimarlık başyapıtından daha kısa boyluydu. Bir hıristiyan haçının geniş kolları, boyu eninden uzun olan zındık tapınaklarına oranla çok daha büyük bir genişliği gerektirir. Eski zamanların en atak sanatçıları, kendilerine, Panteon'un orantılarından daha yüksek bir kubbe yükseltme önerisiyle karşı karşıya kalsalardı herhalde korkarlardı. Yine de Diana tapınağı dünyanın hârikanlarından biri sayılarak hayranlık yaratıyordu. Persler, Makedonyalılar, Romalılar, birbiri ardından onun kutsallığına saygı göstererek görkemini daha da artırdılar (790). Baltıklı kaba yabanıllar güzel sanatlar üzerinde hiçbir beğeniye sahip olmadıklarından yabancı bir inancın düşüncesel ürküntüsünü hor görüyorlardı (791).

Bir safsatacının hayalinden gayri hiçbir şey ve yerde var olduğuna inanmamış olsaydık kayda değer olabilecek bir hali o dönemin anlatılarından biri olarak önemle ele alabilirdik. Gotlar Atina'yı yakıp yıkınca, denildiğine göre, bu kentin kitaplıklarındaki bütün kitapları topladılar ve insanlarla ilgili bilgileri içerisinde saklıyan onca değerli hazineyi ateşe vermeye kalkıştılar. Onları ateşten kurtaran, yine Gotların komutanlarından birinin ileri sürdüğü bir düşünce oldu: mobilyaları silah yapımında kullanmak ve kitapları okurlarken boş zamanlarını oturmakla nasıl geçirdiklerini görerek alay etmeleri için Yunanlılara geri vermeliydi (792). Olayı gerçek olarak kabul edersek, her ne kadar kendi soydaşlarından daha ince bir politikaya sahip olsa da yine de cahil bir barbar gibi düşünmekteydi. En güçlü, en uygarlaşmış uluslarda bilgi ile dehâ, aynı zamanda her alanda gelişmiş, sanatlar yüzyılı, genellikle zaferin ve askersel erdemin de yüzyılı olmuştur.

IV. Pers'in yeni kralları Ardeşir (Artaxerxes) ile oğlu Şapur daha önce de gördüğümüz gibi, Arsakes'leri yenmişlerdi.

Bu eski ailenin hükümdarlarından biri olan Krosroes, Ermenistan kralıydı, canını ve bağımsızlığını sürdürebilmişti. Ülkesinin doğal yapısının verdiği güvenlik, asker kaçaklarının ve memnun olmayanların aralıksız ona başvurarak sığınmaları, Romalılarla bağlaşıklığı, bütün bunların yanında kişisel gözüpekliği kendisini yenilmez niteliğine büründürmüştü. Otuz yıl süren bir savaş sırasında başarılı bir savunma yapmış, sonunda, Pres kralı Şapur'un gönderdiği ajanlarca öldürülmüştü. Devletlerine bağlı olan Ermeni Satrapları ünlü ve özgür kalmayı güven altına almak için, tahtı meşru mirasçısı Tridat'ı Romalıların koruması için yalvardılar. Ne var ki, Krosroes'in oğlu, çocuk denecek yaştan henüz çıkıyordu. Müttefikler ise uzaklardaydı; İran kralı, çok büyük bir ordunun başında sınıra doğru ilerliyordu. Gayretli bir uşak, vatanının tutunağı olabilecek genç Tridat'ı kurtardı. Ermenistan, büyük bir krallığın eyaleti oldu; yirmi yedi yıldan çok Perslerin boyunduruğu altında kaldı (793). Kolay bir utkunun ışığından gözleri kamaşan, bunu Romalıların zayıflığı ya da içinde bulundukları felâketlere yoran Şapur, güçlü birer garnizon olan Kares (Charres) ile Nizib'i boşalttırdı, Fırat kıyılarında terör havası yaratarak büyük acılara neden oldu.

Önemli bir sınırın yitirilmesiyle doğal bir müttefikin yıkılması yanında tutkulu Şapur'un hızlı başarıları Roma'yı çok etkiledi. Büyüklüğüne karşı yapılan bu hakaret ve meydana getirdiği tehlike onu bir tokat yemişe döndürdü. Ren ve Tuna'yı korumaya kumandanlarının gözetimini yeterli gören Valerianus, ilerlemiş yaşına karşın, Fırat'ın savunması için kendisinin başta yürümesine karar verdi. Küçük Asya'yı geçince, Gotların denizden girişimleri askıya alındı, bu mutsuz eyalet, geçici ve aldatıcı bir huzura kavuşmuş oldu. İmparator Fırat'ı geçti, Urfa (Edesse) yakınlarında Pers'lerle karşılaştı, yenildi ve Şapur'a tutsak düştü. Bu büyük olayın ayrıntıları bize karışık belki de gerçek dışı bilgiler halinde aktarılmıştır. Bununla birlikte, hafif bir ışığın aydınlığında, Roma imparatorluğunun kendi tutumuyle içine düştüğü önlemsizliklere, yanlışlıklara, mutsuzluklara ilişkin birtakım bilgiler edinmiş durumdayız. İmparator, prae-

fectus praetorium'u olan Makrianus'e körükörüne güven besliyordu (794). Bu değersiz bakan, efendisini, ezilen uyrukların korkusu, Roma düşmanlarının nefreti durumuna getirdi (795). Makrianus'ün zayıf ve aşağılık öğütleriyle yönetilen imparatorluk ordusu, askerlik değeriyle biliminin yararsız kaldığı bir noktaya getirilmiş oldu (796). Romalılar, Pers ordusunun arasından kendilerine bir yol açmak için boşuna çabalar harcadılarsa da büyük yitikler vererek geri püskürtüldüler (797). Sayı bakımından üstün kuvvetlerle düşmanı kuşatmış olan Şapur, salgın hastalıkların ve açlığın, utkusunu güven altına almasını bekledi. Bir süre sonra lejyonlar Valerianus aleyhinde yüksek sesle şikâyete başladılar, içerisine düşülen kötülüklere onun neden olduğunu söylediler. Onların ayaklanma haline dönüşen azgınlıkları çabuk bir anlaşma yapılmasını gerektiriyordu. Utanç verici olsa da kendilerine geri çekilme izni vermeleri için Pers'lere çok büyük paralar sunuldu, ama, yeneceğine güveni olan Şapur, parayı nefretle geri çevirdi, elçileri de tutukladı ve düzenli bir biçimde, Romalıların tabyalarına kadar ilerleyerek, imparatorla kişisel bir konferans üzerinde ısrarla durdu. Valerianus kendi saygınlığını ve canını, yenenin keyfi uğruna feda etmenin zorunluluğuna karar verdi. Buluşma, doğal olarak beklendiği gibi sonuçlandı. İmparator zincire vuruldu, acıya kapılan birlikler silahlarını teslim ettiler (798). Bu utku anında Şapur, böbürlenmenin ve politikanın gereği olarak, boş kalan Roma tahtına, kendisinin buyruğunda olacak birinin oturtulmasını tasarladı. Siriyad adında, soyu sopu bilinmeyen, her çeşit suça ve günaha bulaşmış Antakyalı bir kaçak, imparatorluk erguvanını onursuzlaştırmak amacıyle seçildi. Tutsak birlikler Büyük Pers'in buyruklarını dinlediler ve zoraki alkış, onamalarla, onursuz, değersiz hükümdarlarının seçilişini kabul ettiler (799).

Taç giyen tutsak, ana vatanına hıyanet ederek efendisinin beğenisini kazanmak için çırpındı. Şapur'u Doğu'nun başkentine götürdü. Persler Fırat'ı geçtiler, Kalsi (Chalcis) yolunu tuttular, süvarileri Antakya'ya yöneldiler. Bu yöneliş o denli ça-

buk oldu ki, çok değerli bir tarihçiye inanacak olursak, bu kent, kalabalığın sirk oyunlarında topluca bulunduğu bir sırada baskına uğradığını anladı (800). Antakya'nın görkemli yapıları yağma edildi ya da yıkıldı, halkının çoğu öldürüldü, geri kalanı da tutsak edildi. Humus baş râhibinin takındığı kesin tavır Asya'nın bütün eyaletlerini perişan eden bu kükremiş seli bir an için durdurdu. Dinsel giysilerini kuşanmış, yalnızca sapanlarını taşıyan kalabalık ve bağnaz köylülerce izlenerek yürüyüşe geçen baş râhip, Zerdüşt öğretililerinin saldırgan ellerinden tanrısını ve tapınakları kurtardı (801). Bu din adamı Perslere direnç gösteren tek kimse oldu. Tarsus örenlerinin hüzün verici görünüşü, öbür kentlerin de aynı duruma düşürülmüş olmaları bu orduların ancak Kilikya ile Suriye'nin de düşmesinden sonra ilerlemelerinin durduğunu tanıtlamaktadır. Romalılar, başlıca kuvvetleri süvari olan düşmana karşı Toros dağlarının meydana getireceği engelden yararlanmasını bilemediler. Halbuki bu dağların dar boğazları onlara çok elverişli bir savaş kazanma üstünlüğü sağlayabilecekti. Hiçbir direnişle karşılaşmayan Şapur, Kayseri (Cesaree)'yi kuşattı. Bu kent, Kapadokya'nın başkentiydi. Her ne kadar ikinci derecedeyse de dörtyüz bin kişiyi barındırabiliyordu. İmparator buraya Demosten'i vali olarak atamıştı. Vatan aşkı bu yiğit subayın görevini yapmasını ve savunmaya geçmesini zorunlu kıldı. Uzun süre Kayseri'yi yıkılmaktan korudu. Sonunda Kayseri, bir hekimin alçaklığı yüzünden düştü. Demosten, kendisini yakalamak için hiçbir önlemi ihmal etmemiş bulunan Pers'lerin arasından yol açarak kaçtı. Dayanma değerinden dolayı onu kutlayacağı ya da cezalandıracağı bilinmeyen bir düşmandan kaçarken binlerce hemşerisi genel kıyım içerisinde öldürülmüşlerdi. Şapur'un, tutsaklarına karşı duyulmamış işkenceler yaptığı söylenmiştir (802). Bu suçlamalar, hiç kuşkusuz, büyük ölçüde duyulan milli hınçların etkisiyle yapılmıştır. Bunlar, kırılmış gururun, güçsüz öc alma isteklerinin son çığlıklarıdır. Bununla birlikte, Armenya'da bir yasa koyucu olarak hayırlı işler yürüten aynı hükümdarın Romalılar'a karşı yırtıcı bir ga-

lip gibi davrandığını da söylemek zorunluğu vardır. İmparatorlukta hiçbir kalıcı kuruluş oluşturmuyordu. Yalnızca arkasında korkunç yıkıntılar bırakmayı düşünüyor, eyaletlerin ahalisini ve hazinelerini taşıyıp götürüyordu.

Asya, Şapur'un adını duyunca titrediği sıralarda bu hükümdar, en değerli, en güç rastlanır mallarla yüklü olarak kendisine armağan edilen çok sayıda deveyi kabul etmişti. En büyük krallara sunulacak nitelikteki bu sungular, Suriye senatörlerinin ünlülerinden ve zenginlerinden biri olan Odenat'ın saygılı bir mektubuyla birlikte gelmişti. «Kim bu Odenat, diye kendini beğenmiş galip sordu, ve sunguları Fırat'a attırdı. Bu aşağılık tutsak da kim oluyor, efendisine böyle küstahça yazmaya nasıl kalkışıyor? Cezasını yumuşatmayı umuyorsa, tahtımızın ayaklarına yüz sürmeğe gelsin, karşımızda, elleri arkada bağlı olarak dursun. Bunda duraksarsa, kendi kafası, ırkı ve ülkesi yıkılacak, enkazın altında ezilecektir» (804). Suriyeli'nin içerisinde bulunduğu acı duygular ruhunun bir köşesinde saklı duran yüce duyguları harekete geçirdi, Odenat bir kahraman oldu. Şapur'un dediği gibi duraksamadı ama onun ayaklarına yüz sürmek için değil, Suriye'nin köylerinden, çöldeki bedevi çadırlarından insan toplıyarak kurduğu küçük ordunun başına geçip onun karşısına çıkmak üzere yürüyüşe geçerek kararlılığını gösterdi (805). Pers'lerin çevresinde oradan oraya uçuştu, geri çekilişlerinde onları dermansız hale soktu, gönderdiği değerli sungunların bir bölümünü ele geçirdi. Daha da ileri giderek, bütün hazinelerden çok değerli olan büyük kralın karılarından birçoğunu kaçırdı. Şapur da, oldukça dağınıklık ve karışıklık içerisinde Fırat'ı yeniden geçmek zorunda kaldı (806). Bu başarıyla Odenat, ilerde elde edeceği utku ile yükselmenin temellerini de atmış oldu. Bir Persli tarafından aşağılandırılmış olan Roma onurunun bir Suriyeli ya da Suriyeli Arap tarafından öcü böylece alındı.

Çoğunlukla nefretin ya da dalkavukluğun dile getirdiği tarihin sesi, utkunun verdiği hakları çirkin bir biçimde kötüye kullanmış olmasından dolayı Şapur'u kınamaktadır. Söylendi-

ğine göre, mutsuz Valerianus, imparatorluk erguvanını giyinmiş ve zincire vurulmuş halde, kalabalığın aşağılatıcı bakışları karşısına çıkarılıyor, yere serilmiş bir büyüklüğün hüzün verici görünüşü böylece sergileniyordu. Pers kralı her ata binişinde ayağını Roma imparatorunun boynuna basıyordu. Kaderin neler yazdığının bilinmediğini, Roma'nın hâlâ çok büyük güce sahip olduğunu, ünlü tutsağını bir kötüleme değil bir barış aracı ve kozu gibi kullanması gerektiğini müttefiklerinin durmadan anımsatmalarına karşın Şapur, tutumunu hiç değiştirmedi. Valerianus, utanç ve acının ağırlığına dayanamayıp ölünce, derisi, smanla doldurulup insan kılığında, Pers'in en ünlü tapınağında yüzyıllar boyunca asılı kaldı: (807) Romalıların övünmesiyle meydana getirilmiş boş anıtların tümünden daha gerçekçi bir utku anıtı...

Bu tarih dokunaklıdır, büyük bir ibret dersi vermektedir; bununla birlikte şüphe etmeye de elverişlidir. Doğu hükümdarlarından Şapur'a yazılmış olup bugün var olan mektuplar düzmecedir (808). Bundan başka, saygınlığına çok düşkün bir kralın, bir rakibin kişiliğinde de olsa kralların saygınlığını bu denli düşürmesini isteyeceği düşünülebilir mi? Mutsuz Valerianus'e Pers'de ne yapılmış olursa olsun, gerçek olan şudur ki, Roma'nın bir numaralı imparatoru olduğu halde düşmanın eline düşmüş, bu öldürücü tutsaklıkta acı günler geçirmiştir.

Gallienus, uzun süre, aynı zamanda iş ortağı olan bir babanın sert eleştirilerine zor dayanabilmişti. Onun başına gelen mutsuzlukların haberini gizli bir sevinç, belirgin bir kayıtsızlıkla aldı. «Ben, babamın sahici adam olduğunu biliyordum, dedi. Bunu cesaretle yapmış olması da onu göstermektedir.» Acılara gömülen Roma, hükümdarının alınyazısına yanarken, aşağılık saray adamları o mutsuz hükümdarın oğlunu, gösterdiği katı duygusuzluktan dolayı alkışlıyor, kendisini bir kahramanın ve filozofun noksansız karakterine sahip olduğu tanımıyle övüyorlardı (809). Gallienus, imparatorluğun tek efendisi olunca, hiçbir yerden engellenmeksizin geliştirdiği hafif, değişken ve kararsız tutumunu belirgin çizgileriyle anlat-

mak zor olacaktır. Ruhundaki canlılık, giriştiği her işte onu başarılı kılacak yetkinlikteydi. Düşünce düzeni kurma yeteneğinden yoksun olmakla birlikte, bir hükümdarın saygınlıklarını sağlıyan savaş ve yönetim sanatlarının dışında, bütün sanatlarda yetki ve beceri sahibiydi. Çok ilginç, fakat yararsız birçok bilimle de uğraşmaktaydı. Bu yetenekler, bütün hükümdarlarca hor görülecek nitelikteydi. Örneğin Gallienus, kolaylığı olan bir hatip, ince bir ozan, becerikli bir bahçıvan, çok mükemmel yemek yapan bir mutfak uzmanıydı. Devletin en önemli işleri ondan buyruk ve çözüm beklediği zaman o, filozof Plotinus'le söyleşide bulunurdu (810). Çok zaman da günleri ahlak dışı ilişkilerle, havâilliklerde geçiyordu. Kimi zaman Yunanlıların gizemlerine erişmeye çalışıyor, kimi zaman da Atina bilim çevresinde bir yere sahip olmayı ısrarla istiyordu. Onun görkemli savurganlığı genel yoksulluğa karşı çirkin bir davranış halini alıyor, gülünç denecek gösterişteki zafer alayları genel kargaşalığın yükünü daha da artırıyordu (811). Her an ona saldırılar, yenilgiler, ayaklanmalar olduğu bildiriliyordu. Bu acı haberler onda yalnızca ilgisizlik belirten bir gülümsemeye neden oluyordu. Yitirilmiş bir eyaletin özelliği olan bir ürününü seçerken tiksinir gibi, «Mısır'ın pamuğu, Arras'ın kumaşları olmazsa Roma yok mu olacak,» diye soğuk bir tavırla sorardı. Bununla birlikte Gallienus'ün yaşamında kimi dönemler olmuştur ki o dönemlerde, yeni bir hakaret karşısında bir askerin gözüpekliğini, zalim bir kralın kıyıcılığını gösterebilmiştir. Ama kısa bir süre sonra yatışır ya da yorgun düşerek yavaş yavaş doğal yumuşaklığına ve karakterinin kayıtsızlığına dönerdi (812).

Devlet dizginleri bu denli zayıf ellerde kalınca imparatorluğun bütün eyaletlerinde Valerianus'ün oğluna karşı bir sürü zorbanın türediğini görmek hiç de şaşırtıcı değildir. Auguistine Tarihi'nin yazarları anlatılarında Roma'nın otuz müstebitlerini Atina'nın otuz müstebitiyle karşılaştırmayı ilginç bulmuşlardır. Bu düşünce olasılıkla bu ünlü ve çok bilinen sayıyı seçmelerine neden olmuştur (813). Her noktada koşutluk gerçeksiz

ve gülünçtür. Tek bir kenti ezmek için birleşmiş otuz kişiden oluşan bir konsey ile, her biri bağımsız rakiplerin oluşturduğu ve iktidara gelişleriyle oradan uzaklaşmaları çok geniş bir monarşi alanında hiçbir düzene bağlı bulunmayan kimselerin belirsiz listesi arasında ne gibi bir benzerlik görebiliriz? Bu otuz sayısı ancak, imparatorluk ünvanıyle onurlandırılmış çocuk ve kadınların da müstebitler arasına katılmasıyle ancak tamamlanabilir. Karışıklıklar içerisinde bunalan Gallienus'ün saltanatı sırasında yalnızca on dokuz kişi Roma tahtına istekli çıktı: Doğuda Kiriad, Makrianus, Balist, Odenat ve Zenobi; Galya'da ve batı eyaletlerinde Postum, Lokien, Victorin ile annesi Victoria, Marius ve Tetricus; İllirya ve Tuna boylarında Ingenuus, Regilianus ve Aureoluis; Pontus'de (814) Saturnin; İsauri'de Trebelken; Tesalya'da Pison; Akay'da Valens; Mısır'da Emilianus ve Afrika'da Celsus. Bütün bu taht iddiacılarının yaşam ve ölümlerine ilişkin izler karanlık içine gömülüp gitmiştir. Kurulukları bakımından okuyucuyu sinirlendireceğini bilmemize karşın onlarsız yararlı olamıyacağından ayrıntılara girmeden bu konuyu aydınlatamayız. O halde, tahtı ele geçirme iddiasında olanların bu isteklerini, güdülerini, alınyazılarını, başkaldırmalarının kötü sonuçlarını tanıtan, zamanlarının ve karakterlerinin koşulunu belirleyen bir kısım ana çizgileri anlatmakla yetinelim (815).

Bilindiği gibi eskiler *müstebit* ya da *zorba (tyran)* adını, yüce başkanlık kudretini meşru olmayan yollarla ele geçirenleri belirtmek üzere kullanırlardı. Bu tiksinç adlandırmanın iktidarı kötüye kullanmakla bir ilişkisi yoktur. İmparator Gallienus'e karşı isyan bayrağını çekmiş olan iddiacıların birçoğu birer parlak erdemlilik örnekleriydiler. Hemen hepsi yetenekli, kararlı insanlardı. Değerlilikleri Valerianus'ün takdirini kazanmış, devletin yüksek, onurlu görevlerine yükseltilmişlerdi. Augustus ünvanını almış olan generaller yüksek niteliklere sahip kimselerdi. Bunlardan bir bölümünün bilgili tutumları, sert disiplinleri kutlanacak düzeydeydi. Öbürkülerin ise değeri ve başarıları hayranlık uyandırmaktaydı. Açık kalplilikleri, doğal yüce gö-

nüllülükleri bu komutanlardan birçoğunu birliklerinin göz bebeği haline getirmişti. Çoğunlukla utkudan sonra, savaş alanında hükümdar ilân edilmişlerdi. Bu adaylar içerisinde daha az tanınmışlarından olan silahçı Marius bile büyük cesareti, olağanüstü bedensel gücü ve basit törelerindeki doğruluğuyle kendini göstermişti (816). Çalıştığı mesleğinin orta halliliği, gerçekten, birdenbire yükselmesi karşısında gülünç bir hava yarattı. Ne var ki kökeni, köylü olarak doğan, önce bir er olarak hizmete giren çok sayıdaki rakipleri denli basit ve karanlık değildi. Bunalım zamanlarında, doğaca hazırlanarak yetiştirilmiş olan bir ökelik (dehâ) kendisinin gerekli olduğu yeri bulur. Savaşın doğurduğu karışıklıklar arasında zafere ve büyüklüğe götüren yol askerlikte gösterilen yetenek ve değerliliktir. On dokuz müstebit arasında Tetricus'ten başka senatör bulunmuyordu. Yalnız Pison soyluydu (817). Numa'nın kanı, yirmi sekiz kuşaktan beri, kadınlar aracıyle en ünlü vatandaşlara bağlı olan Kalfurnius Pison'un damarlarında dolaşıyordu. Pison, evini Grassus'ün ve Pompeius'ün simgeleriyle süsleme hakkına sahip bulunuyordu (818). Ataları, Cumhuriyet'in tanıyabileceği bütün onurları kazanmışlardı. Roma'nın eski ailelerinden olan yalnız Kalfurniyen (Calphurnien) ler Caesar'ların zulmünden kaçmışlardı. Pison'un kişisel nitelikleri soyuna yeni parlaklık ekliyordu. Onu yok eden, bundan dolayı kendi kendini kınayan taht iddiacısı Valensius, bir düşmanın bile bu ünlü vatandaşa saygı duyacağını itiraf etmişti. Her ne kadar Pison, orduları Galienus üzerine yürüttüğü sırada yaşamını yitirdiyse de, senato, imparatorun insancıl izniyle, bu denli erdem sahibi bir başkaldırıcı anısına onur ünvanları verdi (819).

Valerianus'ün yüksek dereceli memurları, çok takdir ettikleri o hükümdara içtenlikle bağlıydılar, ne var ki onun değersiz oğlunun gevşek yönetiminde kendisine yardımcı olmaya bir türlü karar veremiyorlardı. Roma dünyasının tahtı hiçbir bağlılık ilkesiyle desteklenmiyor, ona hiyanet bir çeşit vatanseverlik sayılıyor gibiydi. Bununla birlikte tahtı ele geçirmek isteyenlerin tutumunu dikkatle inceleyecek olursak, bunların yal-

nızca ihtirasın tutsağı olduklarını değil çoğunlukla korku güdüsünün etkisinde kaldıklarını görürüz. Hepsi Galienus'ün kan dökücü kuşkularından korkmaktaydılar. Birliklerinin çılgınca kaprisi onlar için daha az tehlike kaynağı değildi. Ordunun tehlikeli lutfu kendilerini erguvan giysiye değer görürse bu, bir çok kurbanın ölüme mahkûm olması demekti. İhtiyatlılık gösterilse bile o da, cellâtın eline teslim edilmeyi beklemektense imparatorluğa el koymayı ve silahların çizeceği kaderi denemeyi —güvenliği açısından— öğütlerdi. Kimi zaman da askerlerin uğultulu haykırışları bir komutanı hükümdarlık otoritesini almaya zorlayınca bu komutan mutsuz alınyazısından dolayı kendine acımıştı. «Yararlı bir komutanı yitirdiniz, dedi tahta çıkaran askerlerine, beni mutsuz bir imparator yaptınız!» (820).

Tanık oldukları sayısız ayaklanmalar dolayısıyle kaygılanmakta hakları vardı. Galienus'ün saltanatı sırasında ayaklanan ondokuzundan hiçbiri huzur yüzü görmedi ya da doğal ölümle yaşamı son bulmadı. Kanlı ergavani giyinir giyinmez, yandaşlarına, kendi başkaldırmalarına neden olan aynı korku ve terörleri saçıyorlardı. Gizli fesat hareketleri, askerlerin başkaldırması, iç savaşlarla çevrili bir durumda kaldıkları için uçurumun kenarında ürperiyorlar, en kıyıcı bir sıkıntı içerisine düşerek, er veya geç, yıkım hareketine girişiyorlardı. Bu iğreti müstebitler, buyrukları altında tutabildikleri askerlerle kendilerine bağlı kalan eyaletlerin dalkavuk biçimindeki saygılarını elde edebiliyorlardı. Ne var ki, ayaklanma temeli üzerine kurulmuş hukuk hiçbir zaman ne yasaların yaptırım gücünü kazanmış, ne de tarihte bir yer tutabilmiştir. İtalya, Roma ve senato, aralıksız olarak, Galienus'u tutmuş, onu imparatorluğun tek hükümdarı olarak görmüştür. Gerçekte bu hükümdar, Odenat'ın utkulu ordularını, Valerianus'ün oğlu olarak, kendisine karşı onun gösterdiği saygılı tutum dolayısıyle hiçbir zaman küçük ve hor görmedi. Romalıların genel takdir ve alkışları, imparatorun onamasıyle senato yiğit Suriye (Palmireniyen)'liye Augustus unvanını verdi. Bir bakıma Doğunun yönetimi, eylemli olarak zaten elinde olduğu halde, tam anlamıyle ba-

ğımsız biçimde ona bırakıldı, o da bu yönetimi özel bir kalıtım yoluyle ünlü dulu Zenobi'ye bıraktı (821).

Kulübeden taht'a, taht'tan mezara bu denli çabuk geçiş, insanları genel karışıklık ve acılar içerisinde gördüğü halde ilgisiz kalabilen bir filozof için belkide eğlenceli bir konu olabilirdi. Bunca imparatorun seçilmeleri, kudretleri ve ölümleri, uyrukları ve yandaşları için de acı oldu, mutsuzluklar getirdi. Korkunç vergiler altında ezilen halk, imparatorlara çok geniş para olanakları sağlıyor, onlar da bu paraları kendilerini tahta oturtan askerlere, kötü sonlarının ödülü olarak dağıtıyorlardı. İçlerinde karakterleri erdemli olan bir bölümünün niyetleri ne denli temiz olsa da, tahtı gaspetmiş olma eylemlerini vurgunlarla, insancıl olmıyan araçlarla desteklemek zorunda kalıyorlardı. Düştükleri zaman orduları ve eyaletleri de birlikte uçuruma sürüklüyorlardı. İllirya'da ergunvanı kuşanan Ingenuus'ün yok olmasından sonra Galienus'ün kendi temsilcilerinden birine verdiği korkunç buyruk bugün elimizde bulunmaktadır: «Silaha sarılmış olanların kökünü kazımak yeterli değildir, diyor, Galienus. Bizim ünümüzü kurtarmak için gerekli görüyorsanız, yaşlarına bakmaksızın çocuk ve yaşlı bütün erkekleri yok ediniz. Bunca prensin kardeşi ve babası olup da bana karşı olduğunu en ufak belirtiyle gösteren kimseye öcalıcı kılıcı saplayınız (822). Düşününüz ki Ingenuus imparator oldu. Parçalayın, öldürün, kesip biçin. Size kendi elimle yazıyorum. İçten duygularımın sizde izlenim bırakmasını isterdim» (823). Devletin güçleri özel ve iç kavgalar yüzünden yok olunca savunmasız eyaletler bütün istilacıların saldırılarına açık kalıyordu. Durumlarının tehlikelerine karşı durmadan savaşan en yiğit taht iddiacıları, ortak düşmanla aşağılandırıcı anlaşmalar imzalamak, bu düşmanların tarafsızlığını ya da yardımlarını satın almak için onlara ağır haraçlar ödemek, savaşçı ve bağımsız ulusları Roma Devleti'nin merkezine dek içeri almak zorunluğunda kalıyorlardı (824).

İşte barbarlar böyleydi. İşte, Valerianus ile Galienüs'ün hükümdarlıkları sırasında eyaletleri ayıran, imparatorluğu aşa-

ğılatarak bir daha doğrulamıyacakmış gibi bir duruma sokan müstebitler (tyran)'in durumu da bu türlüydü. Her biri üzerinde ayrıntılara girmekten sakınmakla birlikte bu felaketli dönemi genel çizgileriyle, bir düzen içerisinde anlatmaya çalıştık. Şimdi de Sicilya'daki düzensizliklerden, İskenderiye'deki kargaşalıklardan, İsauryalıların başkaldırmasından söz etmemiz gerekiyor. Bu yöresel olaylar, biraz önce sunduğumuz kötü tablo üzerine parlak bir ışık tutmamıza yardımcı olabilecektir.

I. Başarıya ulaşmakla ve cezasız kalmakla sayısı artan birçok haydut grupları, adaletin pençesine düşmekten korkacakları yerde memleketlerinin yasalarına açıkça meydan okuduklarına göre bunun anlamı toplumun en alt sınıfının, devletteki zayıflığın farkına varmış olması, bundan yararlanarak bu durumu kötüye kullanmaya kalkışması demektir. Sicilya'nın durumu barbarlara sığınak olanağı yaratıyordu. Bu eyalet, silahsız kaldığı için bir taht iddiasını deslekleyemiyordu. Bir zamanlar dörtbaşı mamur olarak gelişmiş ve toprakları verimli olan bu adayı yağma eden köylüler ve köleler oraya egemen oldular (825). Yakıp yıkmalarda çiftçiler ya bundan zarar görüyor ya da buna katılıyordu, ama Sicilya'da tarım tam anlamıyle yok oluyordu. Çoğunlukla eski bir cumhuriyetin toprağı kadar büyük araziyi kaplayan yerler zengin senatörlerin malı olmuştu. Bu karışıklıklar imparatorluğun merkezini belki de Gotların ve Perslerin saldırılarından daha çok etkilemişti.

II. Filip'in oğlu'nca düşünülüp uygulanmış bulunan İskenderiye'nin kuruluşu gibi soylu bir tasarı ökeliğinin bir anıtıydı.

Görkemli, düzenli bir plan üzerine kurulmuş, Roma'dan sonra en büyük kent olan İskenderiye'nin daire çemberi beş fersah tutmaktaydı (826). Üçyüz bin özgür insan ve hemen hemen bir o kadar da köle burada oturmaktaydı (827). Limanı, Arabistan ve Hindistan'ın zengin ticaret mallarına antrepo hizmeti görüyordu. Bu mallar oradan Roma kentiyle eyaletlere akıyordu. Orada işsizlik söz konusu değildi. Çeşitli cam, yün ve kâğıt imalâthanelerinde çok büyük sayıda el işçisi çalışıyordu. Erkekler, kadınlar, yaşlılar, çocuklar, herkes kendi emeğiyle

geçimini sağlıyordu. Topallar, körler bile durumlarına uygun bir iş bulabiliyorlardı (828). Birçok değişik ulustan oluşan İskenderiye halkı Greklerin böbürlenmesi ve kararsızlığı ile Mısırlıların inatçılığı ve boş ineciliğini birleştiriyordu. En küçük bir dürtü, örneğin geçici bir balık, ya da mercimek perhizi, alışılmış bir selâmın unutulması genel hamamlarda bir öncelik hakkı için sataşma, kimi zaman din çekişmesi (829) gibi şeyler bu büyük toplulukta fırtınaların kopmasına neden oluyor, beslenen hınçlar çok sert ve yatışmaz nitelik kazanıyordu (830). Valerianus'ün tutsak düşmesi ve oğlunun kayıtsızlığı yüzünden yasal otorite zayıflayınca İskenderiyeliler kendilerini bütün bütün tutkularının ateşine kaptırdılar. Zavallı yurtları iç savaşa sahne oldu; oniki yıldan daha uzun bir süre, çok kısa süren birkaç ateşkes arasının dışında bu iç savaş durmadı (831). Kentin semtleri arasındaki ulaşım, iletişim kesilmişti. Bütün yollar kana bulanmıştı. Bütün büyük, güçlü yapılar kaleye dönüşmüştü. Bu kargaşa ve savaş ancak İskenderiye'nin büyük bir kesimi tamamiyle yanıp yıkıldıktan sonra yatıştı. Yüz yıl sonra bile, geniş, görkemli Brukiyon (Bruchion) hisarı, sarayları, müzesi, kralların ve filozofların konutları, bugünkü gibi çok korkunç bir ıssızlığa gömülmüş bulunuyordu (832).

III. Küçük Asya'nın ufak bir eyaleti olan Isauri'de Trebellianus'ün başlattığı ne idüğü anlaşılmaz ayaklanma değişik ve anılmaya değer sonuçlar yarattı. Galienus'ün bir subayı bu kral bozuntusunu hemen alaşağı etti. Ne var ki, bağışlanmayı elde etmekte umutsuzluğa düşen yandaşları, yalnız imparatora değil, imparatorluğa karşı çıkmaya karar verdiler ve henüz bütün bütün silemedikleri ilkel ve yabanıl huylarını yeniden canlandırdılar. Toros adıyla anılan büyük dağ zincirinin bir kolu durumundaki sarp kayalıklarda kendilerine barınak buldular. Verimli koyaklar (833) yaşam gereksinmelerini, haydutlukları ise zenginliklerini sağladı. Roma monarşisinin ortasında uzun süre barbarlık yaşamı sürdürdüler. Bunları kuvvet kullanarak ya da politika ile yola getiremeyen Galienus'ün ardılları ülkelerinin çevresinde kaleler yapmaktan başka çare bulamadı-

lar (834). Devletin güçsüzlüğünü açığa vuran bu önlemler bu iç düşmanların saldırılarını önlemek için her zaman yeterli olamıyordu. Sınırlarını denize dek genişleten İsaurililer, dağlık ve bir zamanlar korsanların gizlendikleri batı, Kilikya'yı da aldılar. O korsanlara karşı Cumhuriyet, büyük Pompeius'ün komutası altında bütün güçlerini seferber etme zorunluğunda kalmıştı (835).

Peşin yargı ve boş inançlarımıza göre doğanın düzeniyle insanoğlunun alınyazısı o denli sıkı sıkıya birbirine bağlanmıştır ki, tarihin bu gönül karartan dönemi aynı zamanda depremler, göktaşları, doğa-üstü karanlık çökmeleri ve birçok aldatıcı tansık (mûcize)'lar ya da abartılmış olaylarla dolup taşmıştır (836). Uzun süren genel açlık, çok ağır bir musibettir. Baskı ve zulmün kaçınılmaz sonucu olduğu zaman kıtlık, ekinleri bozar, olmuş ve olacak ürünlerin mevcudunu ve umudunu ortadan siler süpürür. Kıtlık, az ve kötü beslenmenin doğal sonucu olan salgın hastalıkları da hemen her zaman birlikte getirir. Başka etkenlerin de oluşmasında rol oynıyacağı kırıcı salgın hastalıklar ikiyüz elli yılından ikiyüz altmış beşe dek Roma imparatorluğunun her eyaletini, her kentini, hemen her ailesini kasıp kavurdu. Öyle zaman oldu ki, Roma kentinde bir günde beşbin kişinin öldüğü görüldü, ve barbarların elinden kaçıp kurtulan halkları yüzünden bir çok kent insandan soyutlanmış duruma geldi (837).

İnsanların uğradıkları musibetlerin hesabında belki de yararsız olmayan ilginç bir durum bize ulaşmış bulunmaktadır. Iskenderiye kentinde buğday almaya hakkı olan vatandaşların tam bir listesi bulunuyordu. Kırk ile yetmiş yaş arasındaki kimselerin eski sayısı, Galienus'ün saltanatından sonra ondört ile seksen yaş arasında olup bu dağıtımdan pay alanların tümüne eşit olarak saptanmıştır (838). En sağlam tablolardan ölümün saptandığı bu doğru ve resmi belgelerle İskenderiye'de halkın yarısından çoğunun yok olduğu tanıtlanmaktadır. Bunu öbür eyaletlerle karşılaştırmaya kalkışsaydık, savaşın, salgın hastalıkların, açlığın, az sayıdaki yıllar içerisinde insanların yarısını alıp götürdüğünü —belki de— anlıyacaktık (839).

BÖLÜM XI

Klaudius'ün hükümdarlığı - Gotların yenilgisi - Aurelianus'ün Utkuları, Başarısı ve Ölümü.

Valerianus ile Galienus'un acıklı yönetimleri sırasında imparatorluk, zorbaların, askerlerin ve barbarların zulmü altında kalmış, hemen hemen harap olmuştu. Kökenleri İllirya'nın savaşkan eyaletlerindeki soylara dayanan hükümdarlar onu kurtarmışlardır. Yaklaşık otuz yıllık bir sürede Klaudius, Aurelianus, Probus, Diokletianus ve birlikte çalıştıkları arkadaşları devletin dış ve iç düşmanlarını yenilgiye uğrattılar, sınırlardaki güçleri disiplin altına soktular, böylece Roma dünyasının yeniden kurucuları adına hak kazanmış oldular.

Kadınsı bir müstebitin yerini kahramanlar aldı. Galienus'ten hoşnut olmıyan halk uğradığı bütün mutsuzlukların nedenini ona yüklüyordu. Gerçekten, mutsuzlukların çoğu bu hükümdarın sefih yaşantısından ve kaygısız yönetiminden kaynaklanıyordu. Kamu erdeminin yokluğunda onun yerine geçebilen onursal duygulardan da yoksundu. İtalya'nın elden çıkması söz konusu olmadığı sürece, barbarların kazandığı bir utku, bir eyaletin elden çıkması ya da bir komutanın başkaldırması onun zevk ve safa içinde geçmekte olan yaşamının durgun halini çok seyrek olarak hareketlendirebilmişti. Sonunda, yukarı Tuna'da üslenmiş bulunan çok büyük bir ordu imparatorluk erguvanını kendi komutanı Aureolius'e verdi. Verimsiz ve dar bir eyalet olan Retya'nın dağlarında kalmıyarak Alpleri

geçen ve Milano'yu ele geçiren Aureolius Roma'yı tehdit etti, Galienus'ü savaş alanına çağırarak İtalya'nın hükümdarlığı konusunu tartışmalarını ona önerdi. İmparator, hakaretten dolayı hiddetlenmiş ve yüzyüze geldiği tehlikeden telaşlanmış bir halde, zaman zaman karakterindeki kayıtsızlığı bırakıp kükreyen sertliğini takındı, sarayın gevşekliğinden kurtularak silahlarını kuşanıp lejyonların başına geçti, Po'yu aşarak rakibine doğru yürüdü. Bozulmuş *Pontirole* (840) adı, her iki ordu için de çok büyük önemi olması gereken Adda üzerindeki bir köprünün anısını hatırlamaktadır. Taht iddiacısı tam olarak yenilgiye uğradı ve de tehlikeli bir biçimde yaralandı. Milano'da kurtuldu ama burası da hemen kuşatıldı. Yenen, eskilerin bildiği bütün savaş makinelerini (mancınık) duvarların karşısına yerleştirdi. Üstün kuvvetlere dayanacak gücü olmayan Aureolius, mutsuz bir başkaldırmanın kötü sonuçlarını simgeliyordu. Son olarak başvuracağı çare kuşatanların yardımını sağlıyabilmekti. Kamunun mutluluğunu kendi eğlencesine ve en değerli uyrukların yaşamını çok basit kuşkulara feda eden değersiz bir hükümdardan kurtulmak için askerleri uyarıcı gizli duyurular yazıp imparator ordusunun içerisinde bunları dağıttırıyordu. Aureolius'ün düzenleri rakibinin belli başlı subaylarında korku ve hoşnutsuzluk yarattı. Praetorium praefektus'ü olan Heraklianus, yetenekli ve ünlü general Marcianus, ve Dalmaçya muhafızlar birliğine komuta eden Sekropsus gizli ayaklanma hareketine katıldılar. Galienus'ün öldürülmesi kararlaştırıldı. Harekette birleşenler önce Milano kuşatmasını sona erdirmek istiyorlardı. Her an büyüyen tehlike, cüretli girişimlerinin uygulanmasını hızlandırmaya onları zorladı. Gece çok ilerlemişti. İmparator da eğlence âlemlerine dalmıştı. Birdenbire, Aureolius'ün, bütün kuvvetlerinin başında şiddetli bir çıkış yaptığını bildirdiler. Hiçbir zaman kişisel cesaretini yitirmeyen Galienus, yattığı görkemli yatağı hemen terketti, silahlarını ve muhafızlarını beraberinde almaya bile kalkışmadan atına atladı, saldırının yapıldığı varsayılan yere doğru dolu dizgin koştu. Düşmanlarla çevrildi. Karanlığın içinden, bilinmeyen bir elin attığı

mızraktan öldürücü bir yara aldı. Ölümünden önceki kısa zaman içerisinde Galienus'ün ruhundan yükselen vatansever duygular, kendisinden sonra hükümdar olmak üzere bir atama yapmasını ona esinlediler. Son isteği, o sırada Pavia'da bir birliğe komuta eden Klaudius'e imparatorluk saygınlığının verilmesinin sağlanması oldu. Bu haber yayılmakta gecikmedi, Klaudius'ün tahta çıkmasını uygun gören hareketçiler, efendilerinin emrine uymakta gecikmediler. Galienus'ün ölümü önce askerlerce şüpheyle karşılandı. Parlıyacak gibiydiler. Her askere dağıtılan yirmişer altınlık armağan şüphelerini sildi, hınçlarını yatıştırdı. Ordu seçimi onayladı, yeni hükümdarın otoritesini tanıdı (841).

Klauduis'ün kökenini büyük göstermek için dalkavuklarca uydurulan masallara karşın onu örten karanlık yeter derecede bayağılığını tanıtlar niteliktedir. Öyle anlaşılıyor ki, Tuna eyaleletlerinin birinde doğmuş, gençliğini orduda geçirmiş, cesareti ve ahlakının temizliği kendisine imparator Decius'ün takdir ve güvenini kazandırmıştır. Senato ve halk onun en önemli görevleri yapma yeteneğinde olmasına karşın bu denli parlak bir subayı halk hizmetinde alt kademelerde bıraktığı için Valerianus'ü eleştiriyorlardı. İmparator, Klaudius'ün değerini anlamakta gecikmemiş, onu, Trakya'da Moesia'da, Daçya'da, Pannonia ve Dalmaçya'daki bütün birliklerin komutanlığıyle birlikte Illirya sınırının başkomutanı olarak atamıştı. Bundan başka, Valerianus ona Mısır Valiliği aylıklarını da verdirmiş, Afrika prokonsulus'lüğünün kullandığı derece ve ünvanları tanımış, Konsülüs'lük vaad etmişti. Gotlara karşı kazandığı utkulardan dolayı Klaudius, senato'dan bir heykel onuru elde etmiş, bu da, hiç sevmediği Galienus'ün kıskançlığına neden olmuştu. Bir asker adam şefih bir hükümdarı nasıl sevip sayabilir? Her halde haklı bir nefreti gizleyebilmek oldukça zordur. Klaudius'ün sözünü sakınmadan yaptığı kimi eleştiriler el altından imparatora ulaştırılmıştır. Galienus'ün, güvendiği bir subaya verdiği yanıt, bu hükümdarın karakterini ve zamanın ruh halini belirtmektedir: «Son tezkerenizde (842) *babamız* ve dos-

tumuz Glaudius'ün bize karşı hoşnutsuzluk yaratan kötü telkinlerinden söz ediyorsunuz. Bu konuda belirttiğiniz durumdan daha çok beni hiçbir şey etkiliyemez. Bana bağlıysanız, Klaudius'ün öfkesini yatıştırmak için gerekli bütün araçlara başvurun. Şu koşulla ki, görüşmelerinizi gizli olarak yapın ve bundan Daçya'daki birliklerin haberi olmasın. Onlar zaten kızgın durumdalar, bu kızgınlıkları artabilir. Komutanlarına birtakım armağanlar gönderdim; bunların hoşuna gitmesini sağlamak için gerekli hiçbir şeyi esirgemeyin. Özellikle kendisinin yaptığı basiretsizliğin tarafımdan duyulduğunu bilmemelidir. Kızgınlığının korkusu onu umutsuz umarlara yöneltebilir» (843).

Bu aşağıdan alan mektupla birlikte, hükümdarın memnun olmadığı bir uyruğa vermesi adet olmayan armağanları da göndermişti. Bu armağanlar büyük sayıda para, görkemli giysiler, altın ve gümüş sofra takımlarıydı. Galienus böylece, İllirya'daki generalinin nefretini ve ondan duyduğu kaygıyı silmeyi başarmıştı. Saltanatının geri kalan süresinde Klaudius'ün korkunç kılıcı, ancak bir türlü değer veremediği efendisini savunmak için çekildi. Sonunda da, Galienus'ün kanı bulaşmış olan erguvani kabul etmek durumunda kaldı. Ne var ki, tertipcilerin bulunduğu ordudan uzakta olduğu için onların komplolarında parmağı yoktu. Belki müstebitin çöküşüne sevinmiştir ama, cesaretle söyleyebiliriz ki onun bu tertipte hiçbir katkısı olmamıştır (844). Klaudius tahta çıktığı zaman elli dört yaşındaydı.

Milano'nun kuşatılması hâlâ sürüyordu. Aureolius, düzenlerinin yalnızca çok korkulu bir hasmının kendi karşısına çıkarmaktan başka bir işe yaramadığını anladı. Klaudius'e bir uyuşma ve bölüşme antlaşması önerdi: «Ona söyleyiniz ki, diye gözü pek imparator karşılık verdi, bu gibi öneriler Galienus'e yapılmış olabilirdi. Belki Galienus bunları sabırla dinleyecekti, belki kendisi gibi nefret edilen bir iş arkadaşı edinmek isteyecekti» (845). Bu sert red yanıtı, kuşatılmışların gözünü yıldırdı. Son bir mutsuz girişim ise bütün umutlarını yok etti. Aureolius kenti teslim etti, kendisini de yenenin insafına bıraktı.

Ordu, onun ölümünü istedi. Klaudius bu kararın uygulanmasına razı oldu. Senatörler de yeni hükümdar için daha az gayret göstermediler. Belki de içten gösterilerle Klaudius'ün seçilmesini onayladılar. Öncelinin kişisel düşmanı olduğu gözönünde tutularak, adalet maskesi altında Galienus'ün dostlarına ve ailesine karşı sert bir öcalma önlemleri uygulamaya kalkıştılar. Yasaların üzgün yorumcusu olan senato, suçluların cezalandırılması buyruğu için izin verdi. İmparator, şefaat göstererek genel bir bağışlama (af) yolunu seçti (846).

Bunun gibi yarlıgama (şefaat) eylemleri birtakım gösteriş hareketleri biçiminde olabilir ya da öyle yorumlanarak Klaudius'ün gerçek karakterini tam anlamıyle tanıtamaz. Bir olay, az önemde olmakla birlikte, Klaudius'ün kalbindekini meydana çıkarması bakımından dikkate değer niteliktedir. Eyaletlerde birçok ayaklanmalar olmuş, bunlardan dolayı oralardaki halk da hıyanetle suçlandırılmıştı. Malları zoralıma (müsadereye) uğratılmış ve Galienus bunları bol keseden subaylara dağıtmıştı. Klaudius tahta çıkınca, yaşlı bir kadın onun ayaklarına kapandı, son imparator zamanında bir generalin, keyfi bir tasarrufla malını mülkünü elinden aldığını bildirerek ondan adalet istedi. Sözü geçen general kendisiydi, zamanın kötülüğü onun erdemini bütün bütün alıp götürmüş değildi. Bu yüze vurma hükümdarın utancına neden oldu. Ne var ki bu mutsuz kadının adalet istemek için ona gövenmesi de değerli bir şeydi; yaptığı yanlışlığı belirterek hemen malları geri verditti ve çok büyük tazminatın ödenmesini de sağladı (847).

Klaudius, imparatorluğa eski göz kamaştırıcı parlaklığını yeniden vermek istiyordu. Bu denli güç bir girişimi uygulayabilmek için her şeyden önce askerler arasında düzen ve itaat duygusunu yaratmak gerekiyordu. Eski bir komutanları olarak onlara anlattı ki, disiplinin gevşemesi sayısız düzensizliklerin meydana gelmesine neden olmuştur; bunların kötü sonuç ve etkilerini ordu da sonunda anlamaya başlamıştır. Baskı altında kalarak ezilmiş, umutsuzlukla kayıtsız hale gelmiş bir halk artık ordunun değerli gereksinimleri şöyle dursun, yiyecek ih-

tiyacını bile karşılayacak durumda değildir; askerlerin baskısıyle bireylerin uğrayacağı tehlike daha da büyüyordu; gerçekten, diye Klaudius sözlerini sürdürüyordu, taht üzerinde titreyen hükümdarlar, durmadan her kuşku duyulan uyruğun yaşamını yok etmeye yöneltiliyorlar. İmparator bundan sonra şiddetli bir kaprisin kötü sonuçları üzerinde duruyor, bu kaprisin ilk kurbanlarının askerler olduğunu, çünkü onların ayaklanma ile yaptıkları seçimlerin ya iç savaşların başlamasına, ya da lejyonlarca kazanılmış bir utkunun meyvasının yok olmasına neden olduğunu açıklıyordu. Devlet hazinesinin kuruduğunu, eyaletlerin büyük sıkıntısını, Roma adının nasıl değerden düştüğünü, aç gözlü barbarların küstahça başarılarını sert çizgilerle belirtiyor, «İşte bu barbarlara karşı, diye haykırıyordu, silahlarınızın çevrilmesini istiyorum ve, ilk olarak bunu istiyorum. Tetribus birkaç zamandır batı eyaletlerinde hüküm sürmekte ve Zenobi Doğu'yu elinde bulundurmaktadır (848). Bu zorbalar benim kişisel düşmanlarımdır. Kişisel olarak uğradığım hakaretlerin öcünü, yıkılmak üzere bulunan imparatorluğu kurtardıktan sonra almayı düşüneceğim, çünkü onun yıkılmasını önlemek için yardım elimizi uzatmakta gecikirsek o enkazın altında ordu da, halk da ezilecektir».

Gotların sancağı altında savaşmakta olan çeşitli Cermanya ve Sarmatya oymakları , Pontus Euxinus'ten çıkışına dek onlarda hiç görülmemiş büyük bir donanma oluşturdular. Karadenize akan büyük ırmaklardan biri olan Dinyester kıyılarında bu barbarlar iki ya da —belki— altı bin yelkenliden kurulu bir donanma inşa ettiler (849). İnanılacak gibi olmayan bu sayı kabul edilse de, iddia ettikleri gibi üçyüz yirmi bin kişilik bir orduyu taşıyıp geçirmeye yeterli olmıyacaktı. Bosforus'ü geçerken deneyimsiz kaptanları, akıntının tutsağı oluverdiler. Dar su geçidinden, kütle halinde sağa sol çarpa çarpa, birbiri peşisıra parçalandılar ya da kıyılara bindirip oturdular. Barbarlar Avrupa ve Asya kıyılarının çeşitli noktalarına iniş yaptılar. Savunmasız memleket yakılıp yıkıldı. Tahkim edilmiş kentlerin önüne geldiklerinde, utanılacak biçimde kayıp vere-

rek püskürtüldüler. Donanma içerisinde bir cesaretsizlik ve dağılma duygusu yayılmaya başladı. Kimi komutanlar rotalarını Girit ve Kıbrıs adalarına yönelttiler. Çoğunluk ise, düz bir yön izleyerek, sonunda Athos dağının yakınında karaya çıktılar. Bütün Makedonya eyaletlerinin başkenti olan önemli Selanik kentine baskın halinde saldırdılar. Savaş sanatından yoksun olmakla birlikte, gözü bir şeyden yılmayan cesaretleri vardı. Bu saldırıları, toplayabildiği bütün kuvvetlerle savaşçı bir hükümdara yaraşır bir harp sahnesinde görünmeye koşmakta olan Klaudius'ün yaklaşmasıyle kesildi. Gotlar, onu ellerine düşürmek için sabırsızlanırken, gemilerini Athos dağının eteklerine yakın yerde bırakıp Selanik'ten uzaklaştılar ve başarmaları halinde kendilerine İtalya'nın kapısını da açacak olan bir savaşa hazır duruma geçtiler.

Klaudius'ün, bu anımsanmaya değer elverişli durumda senatoya ve halka seslenen bir mektubu bugüne dek gelmiştir: «Senatörler (Patres Conscripti), diye başlıyor imparator, biliyorsunuz ki üçyüz yirmibin Got Roma topraklarını ele geçirdi. Onları bozguna uğratırsam sizin gönül hoşluğunuz hizmetlerimin ödülü olacaktır. Ben bozguna uğrarsam o zaman Galienus'ün ardılı olduğumu unutmayınız. Cumhuriyet tümüyle yorgun ve güçsüz düşmüştür. Valerianus'ten sonra, Ingennuus'ten sonra Regillianus, Celsus, Lolliaenus, Posthume ve Galienus'e duyulan haklı bir nefretle ayaklanmaya zorlanmış daha binlercesiyle savaşımız oldu. Kargımız, mızrağımız ve kalkanımız yok. İmparatorluğun en savaşkan eyaletleri Galya ile İspanya Tetricus'ün eline düşmüş bulunuyor. Doğu'nun okçuları Zenobi'nin buyruğundadır derken yüzümüz kızarmaktadır. Yapacağımız iş, yeterince büyük olacaktır (850)». Bu katı ve hüzün verici mektup, durumun bütün tehlikesinin farkında, öbür yandan da kendi dehâsının kaynağında güçlü umutlar bulan ve alınyazısından fazlaca kaygı duymayan bir kahramanı haber vermiş oluyordu.

Olaylar, kendisinin ve herkesin beklediği ölçüleri aştı. Kazandığı utkularla, imparatorluğu yavaş yavaş parçalamakta

olan barbarlardan çekip kurtardı ve ileriki kuşaklarda «Gotları yenen Klaudius» ünvanına hak kazandı. Düzenli olmıyan bir savaşın yanlış anlatıları (852) onun başarılarının ayrıntıları ve tümü üzerine betimlemede bulunmamıza engel olmaktadır. Bununla birlikte, benzer bir durumdan yararlanmamıza izin verilirse bu ünlü trajediyi üç perdeye bölebiliriz: I. Kesin savaş, Dardanya'nın bir kenti olan Nessus'de verildi. Lejyonlar önce geriledi, gözleri yıldı ve mutsuzluklardan cesaretleri kırıldı. İmparatorun ustaca yönetimi yüzünden hızlı bir yardım gerçekleşmeseydi lejyonların tam yenilgisi kaçınılmaz olacaktı. Onun buyruğuyle önceden dağların gizli ve çetin geçitlerine yerleştirilmiş bulunan büyük bir Roma birliği, savaşı kazanmış durumdaki Gotların ardından birdenbire saldırıya geçti. Klaudius bu elverişli durumdan yararlanmasını bildi, birliklerinin cesaretini canlandırdı, safları düzenli hale getirdi ve düşmanı her yandan sıkıştırdı. Belirtildiğine göre bu savaşta elli bin asker yaşamını yitirdi. Arkadaki arabalarını siper yaparak savunmaya çalışan birçok barbar müfrezeleri ya çekilip gittiler, ya da bu yürüyen savunakların korunmasında kaçtılar II. Belki büyük bir engel, belki de lejyonların yorgunluğu ve sözdinlemezliği, Gotların tam olarak yok edilmesini bir günde başarması için Klaudius'e olanak vermedi. Savaş Moesia'ya, Trakya'ya ve Makedonya'ya yayıldı. Savaş harekâtı, denizde ve karada bir çok yürüyüşler, baskınlar, yöresel çarpışmalarla sürdü. Romalılar bu arada bir yenilgiye uğrarlarsa bunun nedeni çoğunlukla alçaklık ve önlemsizlik oluyordu. Ne var ki, hükümdarlarının yüksek yetenekleri, memleketi hakkındaki gerçekçi bilgisi, ussal önlemleri, subaylarının seçiminde gösterdiği titizlik hemen her zaman ordularının başarısını sağladı. Aldığı çok büyük ölçüdeki ganimetler yanında kütleler halinde askerler ve tutsaklar bulunuyordu. Genç barbarlardan seçilmiş askerler, bir birlik halinde, lejyonlara katıldı. Öbür tutsaklar köle olarak satıldılar. Tutsak edilen kadınların sayısı o denli çoktu ki her askerin payına iki ya da üç tane düştü. Bundan da Gotların Roma imparatorluğunu yalnızca yakıp yıkmak için

değil, o topraklara yerleşmek için geldikleri anlamını çıkarabiliriz; çünkü deniz yolu gibi zahmetli seferde bile ailelerini birlikte getirmişlerdi. III. Donanmaları ya ellerinden alınmış, ya da batmıştı: Bu onarılmaz kayıp onların geri çekilmelerine de engel olmuştu. Romalılar, ustalıkla dağıtılmış, gözüpeklerle desteklenmiş karakollardan oluşan çok geniş bir askersel çember meydana getirdiler, yavaş yavaş ortak bir merkeze doğru sıkıştırarak, barbarları güvenli bir barınak bulabilecekleri, fakat pek az yiyecek olanağı bulunan Hoemus dağının en erişilmez kesimlerine sığınmaya zorladılar. Sert bir kış boyunca imparatorun birliklerince sürdürülen kuşatma dolayısıyle açlık, salgın hastalıklar, kılıç altındaki can vermeler ve askerden kaçışlar bu kalabalık orduyu durmadan azalttı. İlkbahar gelince, Dinyester ırmağının denize döküldüğü gemilere binmiş olan kendini beğenmiş düşmanlardan geriye bir avuç dayanabilen ve umutsuz savaşçıdan başka ordu adına bir varlık kalmamıştı.

Bunca barbarı alıp götüren vebâ, yenenler için de büyük bir musibet oldu. İki yıllık kısa, ama şanlı bir saltanattan sonra Klaudius, Sirmium'da, uyruklarının gözyaşları ve acı haykırışları arasında son nefesini verdi. Ölümünden biraz önce, başlıca subaylarını yanına çağırdı, onlara, tahta en lâyık ve girişime geçmesi için kendisine izin vermiş olduğu büyük projenin uygulamasını en iyi başarabilecek olan Aurelianus'ü vasiyet etti. Claudius'ün erdemleri, değeri, gönül alıcılığı (852) doğruluğu, ılımlılığı ona zafer ve vatan aşkı için Roma erguvanına onur veren sayısı az hükümdarlar arasındaki yerini kazandırmıştır. Şurasını da söylemek gerekir ki, onun erdemlerinin bu derece ün kazanması biraz da Konstantinus yüzyılının saray yazarlarının özel gayretkeşliği ve gönül hoşnut etme çabaları sâyesinde olmuştur. Konstantinus, Klaudius'ün büyük kardeşi Crispus'ün torununun oğluydu. Dalkavukluğun sesi, tanrılar Klaudius'ü bu denli çabuk alıp götürdükten sonra onun değerliliğini ve dindarlığını imparatorluğu sürekli olarak ailesine vermek suretiyle ödüllendirdiği, tekerlemesiyle belletmiş oldu (853).

Bu tanrısal haberleşmelere karşın, Flaviin (*Flaviens*, Konstansuis ailesinin aldığı ad)'lerin büyüklüğü ancak kurucusundan yirmi yıl sonra parıldamaya başladı, hattâ Klaudius'ün yükselmesi kardeşi Kuintilius'ün yıkılmasına bile neden olmuştu. Çünkü Kuintilius, son İmparatorun ona bıraktığı vatanseverliğin gereği olan cesareti yeterince gösterememişti. Klaudius'ün ölümünden hemen sonra, Akuile kentinde büyük bir ordunun komutanı olarak bulunan Kuintilius, düşüncesizce davranarak imparatorluk erguvanını kuşandı. Hükümdarlığı onyedi gün sürdüyse de senatonun onayını alacak ve birliklerin başkaldırıcı tutumunu öğrenecek kadar zamanı oldu. Korkunç Tuna lejyonlarının yiğit Aurelianus'e imparatorluk yetkesini verdiğini öğrenir öğrenmez rakibinin ünü ve değeri altında ezilip bozuldu ve damarlarını keserek çok eşitsiz güçlerle taht üzerinde kavgaya girişme utancından kendini korumuş oldu (854).

Bu eserin genel planı, her imparatorun, tahta çıkışından sonraki saltanatlarının en ufak ayrıntılarına inmemize elverişli olmadığına göre, tahta çıkmadan önceki yaşamlarının çeşitli özelliklerinin betimlenmesine de hiçbir biçimde olanak vermez. Biz yalnızca, Aurelianus'ün babasının Sirnium toprakları üzerinde yaşayan bir köylü olduğunu, zengin senatör Aurelius'ün malı olan bir çiftliği işlettiğini söylemekle yetineceğiz. Askerliğe tutkusu olan oğlu bir er olarak orduya yazıldı. Sırasıyle yüzbaşılığa, bir lejyonun prefeliğine, ordu müfettişliğine, generalliğe ve o zamanki adıyle sınır dükalığına atandı. Got savaşları süresince, süvari başkomutanlığı gibi önemli bir görevde bulundu. Bu çeşitli hizmetlerde, olağanüstü bir değerlilik, sert bir disiplin ve parlak başarılarla kendini gösterdi (855). Valerianus'ün hükümdarlığı sırasında konsulüslük katına erişti. O çağın tumturaklı sözlerine uygun olarak kendisine İllirya'nın kurtarıcısı, Galya'nın eski hale getiricisi ve Scipion'ların akrânı ünvanı verildi. Valerianus'ün önerisiyle, Trajanus'le aynı soydan gelen değerli ve yüksek nitelikli bir senatör olan Ulpius Grinitus, bu Pannonia'lı köylüyü evlât edindi, ona kızını

verdi, çok büyük bir serveti —kalıtım yoluyle— bıraktı; alnı açık bir yoksulluk içerisinde yetişmiş olan Aurelianus bu armağana gerçekten lâyıktı (856).

Bu hükümdar yaklaşık dört yıl dokuz ay kadar tahtta kaldı; ne var ki bu kısa dönemin her ânı unutulmaz olaylarla dolu geçti. Gotlarla savaşı sona erdirdi, İtalya'yı istilâ etmiş olan Cermenleri cezalandırdı, Galya'yı, İspanya'yı, Britanya'yı Tetricus'ün elinden çekip aldı, acılara boğulmuş imparatorluğun yıkıntıları üzerine Doğu'da Zenobi'nin kurduğu kendini beğenmiş gücü yıktı.

Aurelianus'ün bu başarıları, disiplin uğrunda gösterdiği büyük titizlik sâyesinde elde edildi. Askerliğe ilişkin buyruklarını, bir astına yazdığı çok kısa ve kesin bir mektupta belirtilmiştir. Bu yazıda Aurelianus, tribunus olmak ve yaşama bağlanmak istiyorsa bunları uygulamasını emrediyordu. Oyun, şölen ve kâhinlik kesinlikle yasaktır. İmparator, askerlerinin alçak gönüllü, tok gözlü ve çalışkan olmalarını istemektedir. Zırh takımlarını pırıl pırıl, kılıçlarını keskin, giysilerini ve atlarını her ân, en küçük bir işarette savaş alanında hazır bulunacak biçimde tutmalarını, onlardan bekliyordu. Onun askerleri sâde ve hafif yemekle yetinmeli, namuslu olmalı, bulundukları yerlerde sessiz ve dingin yaşamalı, buğday tarlalarına en ufak bir zarar vermemeli, bir kuzu, tavuk ya da bir salkım üzüm bile çalmamalı, kimseden tuz, yağ ve odun gibi şeyler istememeliydi. «Devletin onlara verdiği, diye imparator yazısını sürdürüyordu, geçimleri için yeterlidir. Düşmandan ganimet alsınlar. Servetleri, uyruklarımızın gözyaşlarıyla ıslanmış olmamalıdır (857).» Tek bir örnek Aurelianus'ün sertliğini ve kan dökücülüğünü tanıtabilir: Bir asker, ev sahibinin karısını baştan çıakrtmıştı: suçlu, birbirine doğru iyice eğilmiş iki ağaca birden bağlandı, ve ağaçlar birdenbire serbest bırakılınca onun da kol ve bacakları kopup parçalandı. Buna benzer ceza uygulaması esenleştirici bir korku yarattı: Aurelianus'ün cezaları korkunç oldu. Ne var ki aynı cezanın uygulanmasını gerektirecek suçlar pek seyrekleşti. Onun tutumu yasaları uygulanır hale sokuyor, lej-

yonlar itaat etmeyi öğrenerek kendilerini başkaldırıcılıktan uzaklaştıran bu komutandan çok korkuyorlardı.

Klaudius'ün ölümü üzerine Gotlar yeniden cesaretlendiler. Bir iç savaş korkusuyle Hoemus dağının geçitleriyle Tuna kıyılarını koruyan birlikler oralardan alınmıştı. Görünüşe göre, henüz imparatorluğa karşı silah çekmemiş bulunan Got ve vandal oymakları bu elverişli fırsattan yararlandılar, Ukrayna'daki yerleşme alanlarını bırakarak nehirleri geçtiler, Roma eyaletlerini yağma etmek üzere, kalabalık güruhlar halinde, yurttaşlarına katıldılar. Aurelianus bu yeni orduya doğru yürüyüşe geçti. Gecenin bastırması kanlı ve sonucu belli olmayan bir savaşa son verdirdi (858). Uzun süren çekişmelerden karşılıklı olarak bitik hale gelen Gotlarla Romalılar sürekli ve yararlı bir antlaşma yapmaya râzı oldular. Barbarlar bunu ısrarla hemen istiyorlardı. Bu önemli sorunu ihtiyatlı bir tutumla lejyonların kabulüne sunan imparator onların da hevesle isteğini almış oldu. Gotlar, Roma ordularının geri çekilmelerinde rahatsız edilmemeleri konusunda onlara yardımcı olmak için, tümü süvari olmak üzere, ikibin kişilik bir birlik vermeyi kabul ediyorlar, bunlara imparatorun emriyle bir alışveriş yeri kurulmasını istiyorlar ve giderlerinin de kendilerince ödeneceğini yükümleniyorlardı. Gotlar bu antlaşmaya dinsel bir saygıyla bağlandıklarını göstermek için yağma yapmak üzere ayrılmış beşyüz kişilik bir kuvvetin komutanını Gotların kralı ya da generali tutuklayıp, sözlerinde duracaklarının bir simgesi ve kurbanı olmak üzere, ordunun önünde, onu mızraklarla delik deşik ettirdi. Çok olasıdır ki, Aurelianus'ün aldığı önlemler bu barışçıl karşı tutumların alınmasında yardımcı olmuştur. İmparator, tutak (rehine) olarak düşman komutanlarının çocuklarını istemişti. Bu çocuklar, onun yanında ve askerlik bilgileri alarak yetiştirildiler. Genç kızlara ise Roma eğtimi uygulandı. Onları kendi başlıca subaylarıyle evlendirerek, yavaş yavaş iki ulusu en sıkı ve en dostça bağlarla birbirine bağladı (859).

Barışın en önemli koşulu, antlaşmada açıklanmamış ve da-

ha çok örtülü bir biçimde bırakılmıştı. Aurelianus Roma birliklerini Doçya'dan çekti, bu büyük eyaleti —sanki kendiliğinden öyle oluyormuşçasına— Gotlara ve Vandallara bıraktı (860). Düşünce düzeninin sağlamlığı bu tür ödün vermekte yarar olduğu görüşüne varmayı sağladı, her ne pahasına olursa olsun, imparatorluk sınırlarını aynen korumanın marifet olmadığını ona öğretmiş oldu. Daçya'daki Romalılar, ne ekip ne de biçebildikleri çok uzaklardaki arazilerini bırakarak Tuna'nın berisinde yerleştiler. Az bir zaman sonra, bu ırmağın güneyinde bulunan topraklar daha kalabalıklaştı, her bakımdan daha ilerledi. Barbarların sık sık yaptıkları yağmacı akınlarıyle çöl durumuna dönüşmüş olan topraklar, bilgili ve yetenekli bir halkın elinde yeniden verimlilik kazandı ve bu yeni Doçya eyaleti de her zaman Trajanus'ün anısını sakladı.

Bununla birlikte bu ad altındaki ülkenin halkından önemli sayıda bir bölümü de, yurtlarından uzak kalmaktansa Gotlar'ın egemenliğine girmeyi yeğ buldu (861). İmparatorluğa bağlı olmaktan vazgeçtikten sonra bu bozulmuş Romalılar, yeni efendilerine tarım, yararlı sanatlar ve uygar yaşama uyum yolları üzerine bilgi ve yöntem öğretmekle yine de Roma'ya hizmet etmeyi sürdürdüler. Daçya, bağımsız olunca, çoğunlukla Kuzeyli yabanılların saldırılarına karşı kesin bir engel oluşturdu. Tuna'nın karşılıklı iki kıyısı, alışveriş ilişkileri ve dil birliği nedenleriyle yavaş yavaş birleşmiş hale geldiler. Barbarlar yeni ülkelerinde karar kılıp yerleşmeye başlayınca bir çıkar duygusu onları Roma ile anlaşmaya yöneltti. Çıkar, sürekli, olursa, içtenlikli ve yararlı bir dostluğu da birlikte getirmiş olur. Eski Daçya'yı işgal eden çeşitli oymaklar, zamanla büyük bir ulus oluşturdular. Bunların arasında Gotlar, her zaman sınıf ve onur üstünlüğünü ellerinde tuttular. Bütün bu birleşmiş halklar, İskandinavlardan gelme gibi imgesel bir onuru yineleyip durmuşlardır. *Get* adının, iyi bir rastlantı eseri *Got*'a benzemesi onların, safça inanmalarına ve böbürlenmelerine yaramış oldu. İnançlarına göre, çok eski zamanlarda bu toprakların sahibi ve egemen olan ataları Zomolxis tarafından eğitil-

miş, Sesostrisin ve Dârâ (Darius)'nın utku kazanan ordularını durdurmuşlardı (862).

Aurelianus'ün kararlı ve ılımlı tutumu İllirya sınırını yeniden düzenlerken, Galienus'ün para ile elde ettiği ya da Klaudius'ün zorla kabul ettirdiği barış koşullarını Almanlar bozdular (863). Kanı kaynayan gençlerinin derdi günü savaşmaktı. Silahlarını kaptıkları gibi kırk bin atlı (864) ve onun iki katı piyadeyle savaş alanında boy gösterdiler (865). Retya'nın birkaç kenti aç gözlülüklerinin ilk hedefi oldu. Başarıya erdikçe artan çüretleri ve hızlı yürüyüşleri, Tuna'dan Po kıyılarına dek uzanan bir yakıp-yıkma çizgisi oluşturdu (866). Barbarların saldırılarını ve çekilip gitmekte olduklarını imparator aynı anda öğrendi. Hemen, seçkin birliklerden kurulu bir orduyla, gizlice Hersiniyen ormanının yanından hızla ilerledi. Almanlar, İtalya'dan topladıkları çapul mallarıyle yüklü halde, karşı kıyıda iyi bir mevzide gizlenmiş, onların dönüş yolunu kapamak üzere bekleyen bir Roma ordusundan habersiz, Tuna'ya vardılar. Aurelianus, güvenliğini kadere bırakmadı. Kuvvetlerinin yaklaşık yarısını ırmağın öbür kıyısına geçirdi. Savaş durumları ve düşmanda yarattıkları şaşkınlık onlara kolay bir utku sağlamış oldu. Bundan hemen yararlanmaya kalkmadı. Bu yetenekli hükümdar, lejyonlarını yarım daire biçimine sokarak. Tuna'yı geçirtti. Ayça'nın iki ucu ansızın merkeze doğru kapandı, Almanların artçılarını sarıverdi. Bu manevra barbarları yere serdi. Hangi yöne göz atsalar, yakılıp yıkılmış bir memleket, derin ve hızlı akan bir ırmak, yenen ve amansız bir düşmandan başka şey göremiyorlardı.

Karşı karşıya kaldıkları bu çıkmazda, barış istememezlik edemediler. Aurelianus, onların elçilerini, Roma'nın büyüklüğü ve disiplini üzerine bir fikir verebilecek görkemde, askeri bir törenle, ordusunun başında olarak, kabul etti. Savaş düzeni biçiminde sıralanmış lejyonlar silâhlarını takınmış ağır bir sessizlik içerisinde duruyorlardı. Saygınlıklarını belirten üniformalarını giymiş başlıca komutanlar, at üzerinde imparatorun tahtını çevreliyorlardı. Tahtın arkasında, hükümdarın ve ön-

cellerinin kutsal simgeleri, (867) altın yaldızlı kartallar, üzerlerinde altın harflerle lejyonların adları, onursal ünvanları yazılı tablolar, gümüş kaplamalı yüksek mızrakların ucunda parıldıyorlardı. İmparator, tahtına geçince, soylu görünüşü, doğal tavırları ve heybetli yüz çizgileri (868) barbarlara, imparatorluk erguvanı kadar Aurelianus'ün kişiliğine karşı saygılı olmalarını öğretmiş oldu. Elçiler, sessizlik içerisinde yere kapanarak secdeye vardılar. Kalkmaları buyuruldu ve çevirmen aracılığıyle diyeceklerini söylemelerine izin verildi. Sözlerinde durmamış olmalarını bilmezlikten geldiler, kendi başarılarını abartarak anlatmaya kalkıştılar, talihin yüz çevirmesi, gülmesi gibi sözlerle konuşmalarını uzattılar, barışın yararlarını sayıp göklere çıkardılar, Romalılara, sundukları bağlaşıklığın bedeli olarak çok büyük miktarda para istediler. Aurelianus'ün yanıtı sert ve buyruk verici oldu. Getirdikleri armağanları tiksinerek bir yana itti, isteklerini nefretle geri çevirdi. Onları savaş sanatını ve barış kurallarını bilmemekle suçladıktan sonra ya kendisinin belirteceği koşullara tam olarak uymalarını, ya da duyduğu hıncın korkunç sonuçlarını beklemeyi seçmelerini kendilerine bırakarak bu elçileri geri gönderdi (869).

Aurelianus, Gotlara uzak bir eyaleti bıraktıysa da İtalya'yı her an tehlike tedirginliği içerisinde tutan, çok büyük güce sahip bu kalleş barbarlara güvenmenin ya da onları bağışlamanın ne denli yanlış ve felâket getirici bir şey olduğunu biliyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, bu toplantıdan hemen sonra, beklenmedik bir olay imparatorun Pannonya'ya gitmesini gerektirmişti. Almanları kılıçla ya da açlığa mahkûm ederek yok etme işini generallerine bıraktı. Umutsuzluğun verdiği büyük güç ve gözüpeklik, başarının gevşek güvenlik önlemlerini ne zaman alt etmemiştir ki! Roma ordusunun kurduğu engeli ve Tuna'yı geçemeyen barbarlar, en zayıf ya da daha az tahkim edilmiş ve kendilerine eyaletlerin yollarını kapayan karakolları zorladılar, inanılmaz bir hızla, fakat başka bir yoldan İtalya dağlarına doğru geri döndüler (870). Savaşın bütünüyle bittiğini sanan

Aurelianus Almanların kaçtığını, Milano ile dolaylarını yakıp yıkmaya başladıklarını büyük bir üzüntüyle öğrendi. Lejyonlara, üzerlerindeki ağırlığa karşın ne denli olasıysa o denli hızla piyadesinin bile süvarisinden aşağı kalmayan düşmanın yürüyüşünü izlemeleri buyruğu verildi. Birkaç gün sonra da imparator, İllirya savaşlarına katılmış olan bütün pretoryenler ile seçkin yardımcı birlik olup içlerinde rehinelerin ve Vandal süvarilerinin de bulunduğu kuvvetlerle İtalya'nın imdadına kuş gibi uçarak yetişti (871).

Almanların hafif müfrezeleri Alpler'le Apenin'ler arasında kalan bütün ülkeyi tararlarken çok sayıda birliklerinin saldırı keşif ve takipleriyle Aurelianus'ün ve generallerinin gözetlenmelerini de sürdürüyorlardı. Bununla birlikte savaş operasyonları yöresel hareketlerden ibaret kalmadı. İki ordunun da birbirinin gücünü ölçtüğü değişik başarılarla geçen üç çetin savaştan söz edilmektedir (872). İlki, Plezans yakınlarında meydana geldi. Aurelianus'ün çok etkisinde olan bir yazarın dediğine göre, Romalılar o denli büyük bir kayba uğradılar ki, imparatorluğun geleceği bile tehlikeye düşmüş gibi oldu (873). Ormanlar içerisine gizlenen Almanlar, gecenin yaklaşmasıyle, uzun bir yürüyüşten sonra yorgun ve düzensiz durumda bulunan lejyonların üzerine ansızın baskın yaptılar. Barbarların bu coşkun darbesine dayanabilmek güçtü: kılıçtan geçirme korkunç oldu. Sonunda imparator birliklerini toparladı, azmi ve kararlı tutumuyla ordularının onurunu, bir bakıma - kurtardı. İkinci savaş (Fano en Ombria) dolaylarında verildi. Cermenler, Roma kentine baskın yapmak ve dünyanın efendileri olan bu halkı kılıçtan geçirmek amacıyle Flamienne ve Emilienne yollarıyla İtalya toprakları üzerinde ilerlediler. Aurelianus ordularının, güvenliğini gözeterek düşmanı izledi ve, beşyüz yıl önce Annibal'ın kardeşine felâket alanı olan ovada (874) tam bir utku kazandı (875). Yenik ordunun kılıç artıkları da Pavia yakınlarında meydana gelen üçüncü ve son savaşta temizlendi; İtalya artık Almanların akınlarından hiç kaygılanmaz hale geldi.

Korku, boş inancın başta gelen etkenidir. Her yeni musibet titreşen insan oğluna görünmez bir düşmanın kızgınlığından ileri geliyormuş duygusunu verir. Her ne kadar Cumhuriyetin en güvenli umudu Aurelianus'un değerliliğine ve tutumuna bağlandıysa da Roma'nın kapılarında her an barbarlar görünecek diye korkuyla bekleyen halktaki genel ruh yıkılışının büyüklüğü karşısında Sibylla danışmalarının yapılmasını senato bir yasa ile kararlaştırdı. İmparator da, dinsel bir ilke ya da politika aracı olarak, çok esenleştirici olan bu önlemleri doğru buldu. Senato'ya, ağır davrandığı gerekçesiyle kendisini kınaması için yazı yazdı (876). Hükümdar, mektubunda herkese, tanrıların isteyeceği sunguların giderlerini sağlamayı her türlü hayvanları ve tutsakları vermeyi önermektedir. Bu gösterişli vaadlere karşın hiçbir insanın, Roma halkının günahlarını ödemek için kanının akıtılmadığı anlaşılmaktadır. Sibylla'nın tanrılardan aldığı ve açıkladığı buyruklar daha ılımlı istekleri yansıtıyordu. Bu istekler, râhiplerin beyazlar giyerek topluca âyine katılmaları, kentin ve dolaylarındaki kırsal alanın kutsal su ile arındırılması, genç oğlanların, bâkirelerin korosu, etkisinin barbarları durduracağı, âyin yaptıkları gizemli toprağı geçmelerine engel olacak yerde tanrılara sunguda bulunulması gibi şeylerdi. Bu boş inanç uygulamaları savaşın kazanılmasında faydalı olmadı da denemez. Kesin sonuçlu olacak şiddette süren Fano savaşında Almanlar bir hortlak ordusunun Aurelianus'ü kazandırmak için savaşa katıldığına inandılar. Bu imge ürünü olan hortlakların saldığı korku, hükümdarın utkusuna gerçekten yardımcı oldu (877).

Halkın imgesel savunma araçlarına sahip olmasına karşın geçmişteki deneyimle ve gelecek korkusuyla yine de gerçek, en sağlam türden savunma için gerekli tahkimat yapıldı. Romulus'ün ardılları döneminde Roma'nın yedi tepesi on üç mil uzunluğunda bir çember biçimindeki surlarla çevrilmişti (878). Bu sur çemberi, devletin ilk çağlarındaki gücüyle nüfusuna göre belki oldukça büyük görünebilirdi. Ne var ki ilk vatandaşlar geniş bir otlak ve tarım arazisini, kendilerinin sürekli düşman-

ları olan Latium oymaklarının sık-sık, ansızın baskınlarına karşı korumak durumundaydılar. Roma'nın büyüklüğü arttıkça kent de, içerisindeki nüfus da çok büyük ölçüde çoğaldı. Yavaş yavaş bütün arazi kullanılır hale geldi. Eski surlar artık işe yaramaz oldu. Gösterişli yapılar Mars alanını kapladı. Bütün ana yollar üzerinde kurulan görkemli varoş (dış mahalle)'lar dünyanın merkezinin haberciliğini yapıyordu (879). Halkta yerleşmiş kanıya göre, Aurelianus zamanında başlamış, Probus'ün saltanatı sırasında tamamlanmış olan bu yeni surların uzunluğu elli milden fazlaydı (880). Daha doğru gözlemler bunu yaklaşık yirmibir mil'e indirmiştir (881). Monarşinin zenginliğinin ve zayıflığının hüzün verici bir anıtı olan böyle bir yapıt sanki çöküşü haber veriyordu. Bir zamanlar sınırlarda bulundurulan asker birliklerinin güvenliğini lejyonların silahlarına emanet eden Romalılar (882) bir gün imparatorluğun merkezini barbarların saldırılarına karşı korumak için tahkim etme gerekliliği duyacaklarını akıllarına bile getiremezlerdi (883).

Klaudius'ün kazandığı utku ile Aurelianus'ün büyük başarıları daha mutlu günlere erişme umudunu doğuruyordu. Roma Kuzey uulsları karşısındaki üstünlüğünü yeniden kazanmıştı. Almanları yendikten sonra, imparatorluğun içindeki zorbaları cezalandırmaya, dağılan devlet organlarını yeniden birleştirmeye sıra geliyordu. Senato ile halk kabullenmiş olmakla birlikte imparatorluk sınırlarının İtalya, Afrika, İllirya ve Trakya ile bağlı kalması, onun hükümdarlık kavramını rahatsız ediyordu. Galya, İspanya, Britanya, Mısır, Suriye ve küçük Asya durumlarını tehlikeye sokmamış olan başkaldırıcılara itaat ediyorlardı. Roma'yı utancın en büyüğüne uğratmış olmak için bu rakip tahtlar kadınlar tarafından ele geçirilmişti.

Galya, birbiri ardından düşüp kalkan bir sürü hükümdara tanık olmuştu. Posthume, bu eyalette hüküm sürmeye değer bir insandı. Erdeminin gereğinden çok sertliği, felâketine neden oldu. Mayans'da erguvanı kuşanan bir rakibinin düşmesinden sonra başkaldıran bu kenti yağma etmelerini askerleri-

ne yasakladı. Aldatılan askerlerin açgözlülüğü kudurganlığa dönüştü (884). Posthume'yi, saltanatının yedinci yılında öldürdüler. Daha az onursal bir neden, arkadaşı Viktorino'nun düşüşünü de hızlandırdı. Bu hükümdarın birtakım düzensizlikleri, parlak nitelikleri üzerine gölge düşürüyordu (885). Köln'de birtakım kıskanç kocaların komplosunda can verdi. Bu öçalma, Viktorino'nun günaksız oğluna da kasdetmemiş olsaydı daha çok mâzur görülebilirdi. Çünkü çoğu zaman tutkularını yatıştırmak için toplum kurallarını, hattâ aşk kurallarını bile hiçe sayarak saygısızca şiddet kullanma yoluna bile gitmekten çekinmiyordu (886). Bunca yiğit hükümdarın öldürülmesinden sonra, bir kadının uzun süre, Galya'nın kurumlu lejyonlarını elinde tutmuş olabilmesi oldukça şaşırtıcıdır. İşin asıl garip yanı da bu kadının mutsuz Viktorino'nun annesi olmasıydı. Viktorya'nın düzenleri ve hazineleri, sırasıyle Marius'e ve Tetribus'e taç giydirmesini, bu imparatorları kendine bağlı olarak tutmasını, onların adına, bir erkek kararlığıyle saltanat sürmesini sağlamıştır. Kendi hükümranlığının geçerli olduğu yerlerde altın, gümüş ve bakır paralar bastırmış, *Augusta* ve orduların anası sanlarını almıştır. Otoritesi, ancak yaşamının sona ermesiyle belki de Tetrikus'ün nankörlüğü sonucu kısa sürmüş oldu (887).

Tutkulu iyilikseverinin öğütleriyle hareket eden Tetrikus tahta çıktığı zaman Akiten'in yönetimini de elinde bulundurmaktaydı. Bu da onun karakterine, aldığı eğitime uygun bir işti. Galya'nın, İspanya'nın, Britanya'nın egemeni olunca dört ya da beş yıl, korktuğu, hakaret gördüğü düzensiz bir ordunun hem hükümdarı, hem de tutsağı haline geldi. Aurelianus'ün değeri ve gücü, taşıdığı boyunduruktan hemen kurtulabilme umudunu Tetrikus'de uyandırdı. Bu mutsuz hükümdar, içerisinde bulunduğu acıklı durumu imparatora bildirmeye cesaret ederek, mutsuz bir rakibin yardımına gelmesi için ona yalvardı. Galya lejyonları bu haberleşmeyi duysalardı belki generallerini kesip kurban ederlerdi. Kendi üzerine bir ihanette bulunmadıkça Batı'nın imparatorluk asâsını elinden bırakamazdı,

Görünüşte bir iç savaşa gidiyormuş gibi davranarak birliklerinin başında ilerledi, onları savaş kurallarına elverişsiz biçimde tertipledi, Aurelianus'e bütün kararlarıyle ilgili bilgileri iletti, seçtiği arkadaşlarından oluşan küçük bir toplulukla harekete geçti. Başkaldıran askerler, komutanlarının beklenmeyen kaçışından dolayı bozulmak ve büyük bir üzüntüye kapılmakla birlikte, umutsuzluğun verdiği cesaretle uzun süre dayandılar. Sonunda, Şampany (Champagne)'ın Şalon (Châlons) kenti yakınlarında meydana gelen kanlı ve unutulmaz savaşta doğrandılar (888). Birçok yardımcı birlikler —ki bunlar Franklar ve Batavyalılardan (889) oluşuyordu— yenenin sözlerine inanıp, ya da onun ordularından korkarak Ren'in öbür yakasına geçtiler. Bu çekiliş genel huzuru ve barışı sağlamış oldu. Aurelianus'ün gücü Antoninus duvarından Herkülüs sütunlarına dek kendini saydırır duruma geldi.

Klaudius'ün tahta geçmesiyle Autun kenti, tekbaşına ve hiç bir yerden yardım görmediği halde, Galya lejyonlarına karşı olduğunu ilân etmek cesaretini göstermişti. Yedi ay süren bir kuşatılma sırasında açlığın bütün dehşetlerini gördükten sonra, saldırıyla alınmış, halkı kılıçtan geçirilmişti (890). Lyon, tersine, Aurelianus'ün ordularına büyük bir inatla karşı koymuştu. Tarih Lyon'un cezalandırıldığını söylemekte, (891) Autun'ün ödüllendirilmesinden söz etmemektedir. İç savaşların politikası böyledir. Sövmeler derin izler bırakır ama en önemli hizmetler de unutulur gider. Öçalma yaralıdır, minnet ise pahalıdır.

Tetrikus'ün kendisini ve eyaletlerini ele geçirmek için acele etmeyen Aurelianus, Palmyria (Suriye) ile Doğunun ünlü kraliçesi Zenobi'ye karşı ordularını harekete geçirdi. Çağımız Avrupasında birçok kadın bir imparatorluk yükünü başarıyla taşımaktadır. Başarıları pek de bilinemeyen Semiramis'i ayrı tutarsak, Asya töreleri ve ikliminin kendi cinsinden olanları hükmü altında tutan boyunduruğu yalnız Zenobi'nin dehâsı kırıp atmıştır (892). Kendisinin Mısır'da saltanat sürmüş eski Makedonya krallarının soyundan olduğunu söylüyordu. Güzel-

liği Kleopatra'nınkiyle boy ölçüşüyordu. Değerlilik ve sili (iffet) bakımlarından ondan üstündü (893). Nitelikleriyle kendi cinsindekilerden yüksek olan Zenobi ayrıca kadınların en güzeliydi. (Bir kraliçeden söz ederken en küçük ayrıntılar da ilginç olduğundan) Esmer teni, parlak beyaz dişleri, gür ve âhenkli sesi, çekici bir yumuşaklığın canlılığını ılımlaştırdığı iri siyah gözleri vardı. Öğrenim, ruhunu aydınlatmış, doğal yeteneklerini daha da artırmıştı. Lâtince bilmiyordu ama, Yunanca'yı, Siriak ve Mısır dillerini aynı yüksek düzeyde biliyordu. Doğu tarihine o denli önem vermişti, ki, yararlanabilmek için bütün bu tarihten üretilmiş bileşik bir özeti kendine kılavuz yapmıştı. Çok değerli Longin (Dionysius Cassius)'ün yönlendirmesinde Homeros ile Platon'un güzelliklerini rahatlıkla karşılaştırabiliyordu.

Bu yetkin kadın, özel bir koşul içerisinde doğmuş, Doğu tahtına çıkmış olan Odenat'la evlenmişti. Kısa bir süre sonra bu kahramanla dost ve arkadaş olmuştu. Odenat, avcılığı tutkuyla seviyordu. Barış zamanlarında, çöl hayvanları olan arslanların, panterlerin ve ayıların peşlerinden koşuyor, bundan hoşlanıyordu. Zenobi de aynı zevki duyarak bu tehlikeli hareketlere katılıyordu. Yorgunluğa alışmış olduğundan kapalı arabaya binmekten hoşlanmıyordu. Çoğu zaman, bir asker gibi giyinmiş olarak at üzerinde görünmeye başladı. Kimi zaman da yaya yürüyor, birliklerin başında millerce yol gidiyordu. Odenat'ın başarıları, büyük bölümüyle, karısının olağanüstü değeri ve dikkatine bağlanmış oldu. Bu karı kocanın stesifon (Ctesiphon - Silifke)'a dek izledikleri büyük krala karşı kazandıkları utku ünlerinin ve güçlerinin kaynağını oluşturmuştu. Komuta ettikleri ordular ve kurtardıkları eyaletler, başlarında hükümdar olarak, yenilmez komutanlarından başkasını istemez oldular. Talihsiz Valerianus Persler'in eline düşünce senato ve halk, imparatorluk saygınlığının öcünü alan bir yabancıya minnet duydular. Duygusuz Galienus bile imparatorluk erguvanını Odenat'la paylaşmayı ve ona görev arkadaşı adının verilmesini kabul etti.

Asya'yı kasıp kavuran Gotları oradan kovduktan sonra, Palmirya hükümdarı Suriye'nin Humus (Emes) kentine döndü. Bütün düşmanlarını savaşarak yenmişti. Ne var ki içerden gördüğü bir hiyanetle yaşamını yitirdi. Onun eğlencesi olan av buna neden oldu, ya da öldürülmesine fırsat oluşturdu (894). Yeğeni Moeonius uzun mızrağını amcasından önce atmak cüretini gösterdi. Dikkati çekilip azarlanmasına karşın birkaç kez daha aynı saygısızlığı yineledi. Kral ve avcı olarak hakarete uğramış bulunan Odenat, barbarlar arasında alçaltma cezası olan attan indirme'yi ona uyguladı ve birkaç zaman için yeğenini hapse attı. Bu saygısızlık kısa süre sonra unutulup gitti. Moeonuis ise bu cezalandırılmanın anısını sürdürdü. Küçük bir kafadarlar grubuyle, büyük bir bayram kutlandığı sırada amcasını öldürdü. Odenat'ın Zenobi'den başka bir kadından Herode adında bir oğlu vardı. Kadınsı karakterde olan bu genç prens (895) de babasının alınyazısına uğradı. Moeonius, işlediği cinayetten yalnızca öcalma zevkini gidermiş oldu. Augusta adını alır almaz Zenobi onu kocasının ruhu için kurban etti (896).

Odenat'nı en güvenli dostlarının da yardımıyle bu kadın hükümdar, tahtı eline aldı, çok büyük bir beceriyle devleti yönetti. Beş yıl süreyle Palmyria'nın, Suriye'nin ve Doğu'nun hükümdarlığını yaptı. Senato'nun, Persler'i yenene tanıdığı otorite, yalnız Odenat'a verilmiş kişisel bir ayrıcalık niteliğindeydi, onunla birlikte sona erecekti. Onun ünlü dulu senato'dan da, Galienus'ten de nefret ediyordu. Ona karşı gönderilmiş olan bir Roma komutanı ordusunu ve ününü yitirdikten sonra Avrupa'ya geri çekilmek zorunda kalmıştı (897). Çoğunlukla bir kadının saltanatını etkileyen küçük çıkarlarla yönetilmekten uzak kalan Zenobi'nin kesin devlet yönetimi, politikanın en akla uygun temel kurallarını dayanak olarak alıyordu. Bağışlamak gerekiyorsa hıncını boğup yok etmesini bilmiyordu. Ekonomisi cimrilik derecesine varıyordu, ama durum zorunlu kıldığı zaman çok eli açıktı, ve görkemli giderlerden de geri kalmıyordu. Cezalandırmak mı gerekiyor? Kimi zaman acımanın

sesine kulaklarını tıkayabiliyordu. Arabistan, Armenia ve Pers' ler, onun düşmanlığından ödleri kopuyordu. Kocasının Fırat'tan Bitinya'ya dek uzanan topraklarına, atalarından kalan mirası, Mısır'ın verimli topraklarını ve insanların toplu halde yaşadığı krallığı da ekledi. Klaudius onun değerini bilerek hakkını tanıdı. Imparatorluğun Doğu'daki saygınlığını yürütmekte olmasına —Gotlarla savaştığı sırada— kızmamıştı (898). Bununla birlikte Zenobi'nin tutumu ikircikliydi. Bağımsız bir krallık kurma amacında olması da beklenebilirdi. Roma hükümdarlarının gönül okşayıcı tavırlarına Asya saraylarının parlak görkemini de katıyor, Keyhüsrev (Cyrus)'in ardıllarının yaptığı gibi, uyruklarınca kendisine tapılmasını istiyordu. Üç oğlu da Romalı olarak yetiştirildi (899). Onları birliklerine sık sık imparatorluk erguvanıyle bezenmiş olarak gösteriyordu. Kendisi de, parlak, fakat şüpheli, Doğu kraliçesi tâcıyla yetindi.

Işte, Aurelianus'ün savaşacağı ve, kadın olmasına karşın korkunç görünen hasım böyleydi. İmparator Asya'ya geçince, Zenobi'nin orduları ve entrikalarıyle sarsıntılara uğramış bulunan Bitinya'nın bağlılığı yeniden sağlandı (900). Ordusunun başında ilerlerken Ankara (Ancyre)'nın kendisine katılmasını kabul etti, kuşatmak için Tyana (Kemer hisar) önüne geldi. Büyük bir dayatma ile karşılaşmasına karşın kalleş bir yurttaş onun kente girmesini sağladı. Çok sert olduğu kadar yüce gönüllü de olan Aurelianus bu vatan hainini kızgın askerlerin ellerine teslim etti. Birtakım boş inançların etkisi altında bulunan bu hükümdar filozof Apollonius'ün hemşerilerine tatlılıkla davranmayı yeğ tuttu (901). Antakya'lılar, Romalıların yürüyüşünü duyunca kentlerini boşaltmışlardı. İmparator, çıkardığı buyrultularla, kaçanların tümünü geri çağırdı, Palmira kraliçesine zorunlu olarak başeğdiklerini bildiği için hepsini bağışladığını ilân etti. Bu beklenmedik yarlıgama (şefaat) ile Suriyelilerin kalbini kazandı. Humus (Eimese) kapılarına dek tüm kentler Roma ordularına açıldı (902).

Zenobi, imparatorun, yürüyüşünü sürdürerek başkentine yüz mil kalana dek ilerlemesini sessizce ve hareketsizce bek-

lemiş olsaydı kazandığı üne hiç de yakışır bir biçimde davranmamış olacaktı. Doğu'nun talihi iki büyük savaşta belirlenmiş oldu. Hal ve koşullar bakımından, bu iki savaş arasında, ayırd edilmesi güç bir ilinti meydana gelmişti. Bildiğimiz, yalnızca birincisinin Antakya yakınında cereyan ettiğidir (903). İkincisiyse Humus (Eomes) surlarının dibinde (904). Bu iki savaşta da Palmira kraliçesi, aralarında bulunmakla askerlerini savaşa isteklendirdi, savaşın sevk ve yönetimini ise, Mısır'ın fethiyle ün yapmış yetenekli general Zabdas'a bıraktı. Kuvvetlerinin çoğunu okçular ve atları zırhla örtülü süvariler oluşturuyordu. İlliryalılarla Mauralardan oluşan Aurelianus'ün süvarileri bu denli güçlü olarak silahlanmış düşmanın darbesine dayanamıyorlardı. Düzensiz bir halde kaçış yolunu tuttular ya da hızla geri çekiliyor gibi yaptılar, böylece düşmanı çok ağır koşullu bir izleme durumuna soktular; küçük savaşlarla onu yordular. Sonunda, bu yenilmez, fakat toparlanması güç olan süvari kütlesini yere serdiler. Bununla birlikte Palmiryalıların hafif piyade kuvvetleri, kanatları açılmış halde her yandan düşmana hedef oluşturuyordu. Bütün oklarını harekete geçirdiyse de lejyonların korkunç kılıcına dayanmalarına olanak kalmadı. Aurelianus, olağan olarak yukarı Tuna'da ordugâh kuran ve değerleri Almanlarla yapılmış savaşta denenen kıdemli askerlerden kurulu birlikleri seçmişti (905). Asyalılar, bu lejyon askerleriyle dövüşme konusunda yetersiz kaldılar. Humus bozgunundan sonra Zenobi bir üçüncü ordu toparlayamadı. Ona başeğmiş olan uluslar artık kendisini hükümdar olarak tanımıyorlardı. Mısırı da geri almaya kararlı olan galip, generallerinden en yiğitini bu eyalete göndermişti. Palmira, Odenat'ın dulunun başvuracağı en son güvenceydi. Başkentine kapandı, sert bir karşı koyma için her türlü hazırlıklarını tamamladı ve, gözüpek bir cesaretle dolu olarak, hükümdarlığının ancak yaşamı sona erince bitmiş olacağını ilân etti.

Arabistan'ın ekilmemiş çöllerinde doğa, bir kum okyanusu içinde, adalar gibi yükselen kimi verimli yerler oluşturmuştur. Tadmor ya da Palmira adı, Latince ve Siryak dilinde bu ılıman

iklime yeşillik ve gölge veren çok sayıdaki palmiyeden gelmektedir. Oradaki halk temiz bir hava alabiliyorlardı. Sayısı ölçülemiyecek denli çok kaynaklardan çıkan sularla toprakta meyva ve buğday üretiliyordu. Bu yerin özgün elverişliliği, Akdeniz'e ve Basra körfezine olan uzaklıklarının dengeli ve uygun ölçüde bulunuşu (906) ona kısa sürede gelişme olanağı sağlamıştı. Hindistan'ın çok değerli ticaret mallarının büyük bir bölümünü Avrupa memleketlerine taşıyan kervanlar hep buradan geçiyordu. Palmira yavaş yavaş zengin ve serbest bir kent oldu. İki büyük monarşi arasında, onları bir tür yararlı ticaret bağlarıyle birleştiren bir alanda kurulduğundan, topraklarını daha çok genişletmeyi de düşünmeksizin, bağımsızlığını korudu. Partlar ve Romalılar onun tarafsızlığına saygı göstermekten geri kalmadılar. Trajanus'ün fetihlerinden sonra, bu iki monarşiden ikincisinin egemenliği altına girdi. Her ne kadar saygınlığından birşey yitirmediyse de koloni olarak, bağımlı durumda kaldı ve, yüzelli yıllık bir süre boyunca barışın tatlı yaşamını doya doya sürdürdü. Zamanın bugüne dek bozamadığı yazıtlara inanılabilirse, o mutlu dönem içerisinde zengin Palmiryalılar, Grek mimarlık örnekleri üzerine ve örenleri millerce yüzeyi kaplayan, turistlerimizin hâlâ merakını çeken o tapınakları, o revakları ve o sarayları meydana getirmişlerdir. Odenat'ın ve ünlü dulu'nun başarıları, yurtlarının üzerinde yeni bir aydınlık yaratmıştır. Palmire Roma'ya rakip olmak istemiştir. Bu delice böbürlenme, Doğu'nun başkenti için mutsuzluk nedeni oldu ve yüzyılların erinci bir anlık savaşa kurban edildi (907).

Aurelianus Humus'u Palmire'den ayıran kum çöllerini bir baştan öbür başa geçerken Araplar onun yürüyüşünü, durmadan rahatsız ettiler. Beklenmedik zamanlarda saldırıya geçen ve lejyonların ağır işleyen takibinden kolayca sıyrılabilen bu çevik ve atak haydut sürülerine karşı ordusunu ve özellikle araç ve gereçlerini her an koruma olanağı bulamıyordu. Yürüyüşleri de tedirginlik içerisinde geçiyordu. Palmire'nin kuşatılması çok daha büyük güçlükler yaratıyordu. Yerden yapılan

saldırıları yönetirken bir okla yaralanmış olan Aurelianus'un bu konuda büyük gayret göstermesi gerekiyordu. Aslı elimizde bulunan bir mektubunda imparator «Roma halkı» diyor «bir kadına karşı yürüttüğüm savaştan tiksinti duyuyor. Ama, Zenobinin ne karakterini, ne de gücünü bilmiyorlar. Onun yapmış olduğu çok büyük hazırlıklar üzerinde hiçbir tahminde bulunma olasılığı yoktur. Palmire akla hayale sığmayacak sayıda mızrak, taş ve her türden silahlarla dolu bulunuyor. Surların her bir yanı iki ya da üç mancınıkla bezenmiş. Bu mancınıklar ara vermeden ateş atmaktadırlar. Cezalandırılma korkusu Zenobi'nin cesaretini artırmaya neden olan bir umutsuzluk esinliyor. Bütün bunlara karşın, bugüne dek tüm girişimlerimizi korumuş ve desteklemiş olan Roma'nın koruyucu tanrılarına güvenmekteyim» (908). Bu güven dura dursun, Aurelianus, tanrıların korumasından ve kuşatma işinden yine de kuşku duyuyordu. Elverişli bir anlaşmaya yanaşmanın daha önlemli bir hareket olacağını düşünerek, kraliçeye parlak bir emeklilik yaşamı, yurttaşlarına da ayrıcalıklarının tanınacağını vaad etti ve önerdi. Bu önerileri, direngenlikle reddedildi, ayrıca onur kırıcı sözler de bu geri çevirmeye eklendi.

Zenobi, açlığın kısa zamanda Romalıları çölden geri dönüp gitmeye zorlıyacağını düşünüyordu. Öbür yandan da Doğu krallarının, özellikle Pers hükümdarının, doğal bir müttefiki savanmak üzere yardım edeceğine güvenerek övünüyor, bu umutlar, kararlılığını ayakta tutuyordu. Ne var ki, Aurelianus'ün sabır ve diretmesi, bunun yanında talihi, bütün bu engelleri aşmasını sağladı. O dönemde yaşayan Şapur'un ölümü (909) Pers'ten beklenen umutları söndürdü ve Palmire'ye ulaştırılmak istenen pek az yardım bile Aurelianus'ün askerlerince ve cömertçe ödediği paralarla kesintilere uğradı. Bu hükümdarın akıllıca aldığı önlemler, kuşatma sırasında Romalıların yiyeceğini güven altında tuttu. Suriye'nin her yanından, durmaksızın kervanlar yiyecek taşıyordu. Sonunda, Mısır'ın fethini parlak bir biçimde tamamlıyan Probus, şanlı ordularını getirerek imparatorun askerlerine katıldı. İşte o zaman Zenobi kaçmaya

karar verdi. Hecin develerinden en hafifine bindi (910) ve, Palmire'ye, yaklaşık yirmi mil uzaklıktaki Fırat kıyılarına vardığı sırada, onu yakalamak üzere Aurelianus'ün gönderdiği hafif süvari birliğince tutuklanarak imparatorun ayakları önüne getirildi. Başkenti de hemen teslim oldu. İçerdeki halk, ummaya bile cesaret edemedikleri yumuşak bir muamele gördü. Yenenler, atları, develeri ve büyük ölçüde altın, gümüş, ipek ve değerli taşları topladılar. Orada yalnızca altıyüz okçudan oluşan bir garnizon bırakıldı. İmparator, yeniden Humus (Eomes) yolunu tuttu, bu kentte bir süre cezalandırma ve ödüllendirme işleriyle meşgul oldu. İşte, Valerianus'ün tutsak olmasından beri Caesar'ların boyunduruğundan sıyrılmış olan eyaletleri yeniden Roma yasalarına bağlayan başarısı bakımından anılmaya değer savaş böyle oldu.

Suriye kraliçesi, Aurelianus'ün önüne çıkarılınca hükümdar ona, Roma imparatoruna karşı hangi cüretle askerlerini çıkardığını sordu. Zenobi'nin yanıtı, saygıyla karışık sertlik belirten ölçü içerisinde oldu «Çünkü, dedi, bir Galienus'e ve Aureol'e imparator diyebilmem için yüzümü kızartmış olacaktım. Yalnız sizi beni yenen ve benim hükümdarım olarak tanıyorum» (911). Kadınlarda istenç gücü hemen her zaman yapaydır. Kendilerini tutabildiklerine pek az rastlanır. Zenobi'nin gözüpekliği tehlike anında onu terk etmişti. Yüksek sesle onun öldürülmesini isteyen askerlerin nâralarını işitince korkudan donup kaldı. Kendini model olarak önermiş bulunan Kleopatra'nın yücegönüllü umutsuzluğunu unutarak kendi ününü ve dostlarını kurban etmek suretiyle bağışlanmasını satınalmak gibi aşağılık hesaplara girişti. Dostları onun cinsel zayıflığını yönetmişlerdi: onların öğütleri yüzünden inatçı bir dayatmaya girişme suçunu işlemiş ve bu suçu onlara yüklemişti. Yenenin öçalma davranışlarını onların başlarına yöneltti. Ünlü Longinus ve daha birçokları, titreyen Zenobi'ye oranla belki daha sucsuz oldukları halde ölümün pençesinde yok oldular. Bu yüce yazarın adı, kendisine hiyanet eden kraliçenin ve yine onu mahkûm eden müstebitin adından çok daha uzun süre yaşıyacaktır. Bi-

lim ve ökelik (dehâ) câhil bir askerin yırtıcı yüreğini heyecana getirmeye yeterli değildi. Ama bilim ve ökelik (dehâ) Longinus'ün ruhunu yükseltmiş ve güçlendirmişti. Tek bir şikâyet sözü söylemeden, kraliçesi için acıma duygularıyle üzgün ve kederli dostlarını teselli ederek ceza yerine dingin adımlarla ilerledi (912).

Doğu'yu egemenliği altına aldıktan sonra Aurelianus Avrupa'ya döndü. Asya'yı ayıran boğazı geçince Palmire valisinin ve garnizon kuvvetinin öldürüldüğünü, halkının da yeniden başkaldırma bayrağını çekmiş olduğunu öğrendi. Bu haber, hiddetini ateşledi, hiç duraksamadan, ikinci kez Suriye'ye —sanki— uçtu. Çok süratli yürüyüşü Antakya'da büyük korku yarattı. Hemen arkasından Palmire onun hıncının bütün ağırlığını duymuş oldu. Elde bulunan bir mektubunda bu hükümdar, itiraf ediyor ki, (913) çocuklar, kadınlar, ihtiyarlar ve köylüler de, başkaldıranlarla birlikte genel öldürmenin kapsamına girmiş oldular. Her ne kadar güneş tapınağı kurmak gibi bir işle meşgul görünse de yurtlarının yıkılmasından kurtulabilmiş az sayıda Palmireli'yi tutmakta yarar gördü. Onlara kentlerini yeniden kurmak ve orada durma izni verdi. Yıkmak, yapmaktan daha kolaydır. Ticaret, güzel sanatlar ve Zenobi'nin büyüklüğünün merkezi, sırasıyle karanlık bir kent, önemsiz bir kale ve sonunda yoksul bir köy haline dönüştü. Bugün otuz ya da kırk aileden oluşan Palmire'nin hemşerileri, görkemli bir tapınağın geniş kale duvarları içinde yaptıkları kulübelerde oturmaktadırlar.

Aurelianus'ün uyanık davranması, kendini beğenmiş rakiplerine karşı zafer kazanmasını sağladı. Artık Aurelianus için yapılacak iş, Palmire başkaldırması süresince Nil kıyılarında patlak vermiş olan ayaklanmayı ortadan kaldırmaktı. Kendini Odenat ile Zenobi'nin dostu ve müttefiki olarak adlandıran Firmus, Mısırlı zengin bir tüccardı. Hindistan'la yaptığı ticaret, Kızıldeniz kıyılarına egemen olan Blemmi ve Sarrasin'lerle kendisi arasında içtenlikli bağlar kurmuştu ve bunları kolayca Mısır'a sokabilir, tasarladığı planların uygulanmasını kolaylaştı-

rabilirdi. Mısırlıların özgürlük umudunu ateşledi; coşkun kalabalık kuvvetlerle İskenderiye'yi ele geçirdi; imparatorluk erguvanını kuşandı; para bastırdı; buyrultular yayınladı ve yalnız kendi kâğıdının satışını sürdürmeye yetenekli diye böbürlendiği büyük bir ordu kurdu. Bu gibi güçler pek az korkutucu olur. Söylemeye bile gerek yok ki, Firmus bozguna uğradı, yakalandı, işkence cezasına uğratıldı ve öldürüldü. Senato ve halk Aurelianus'ün bu başarısını da alkışladılar. Bu hükümdar, üç yıldan daha az bir sürede, Roma dünyası içerisinde barışı ve uyumu yeniden kurmuş olmakla kutlanabilirdi (914).

Cumhuriyet'in kuruluşundan beri hiçbir komutan Aurelianus'e yapılan denli zafer alayları ve şenliklerle kutlanmış değildi. Hiçbir zafer alayı böyle gösterişli ve görkemli olmamıştır (915). Once yirmi fil, dört tane krallık kaplanı, Kuzey, Doğu ve Güney iklimlerinde yaşayan ve oralardan bulunup getirilmiş az rastlanılır ikiyüz hayvan görünüyordu. Bunları, amfiteatr'da yapılan kanlı oyunlarda fedai olarak oynayan altıyüz gladyatör izliyordu. Asya'nın hazineleri, fethedilmiş bunca ülkenin silahları ve bayrakları, Palmire kraliçesinin değerli eşyaları bakışımlı olarak ya da sanatçı eliyle karışık bir biçimde düzenlenerek serginlenmiş halde alaya katılıyordu. Dünyanın en uzak ülkelerinden, Etyopya'dan, Arabistan'dan, Pers'ten, Hindu-Kuş (Baktrian)'dan, Hindistan'dan ve Çin'den, gelen elçiler, zengin ve çok dikkat çekici giysileri içerisinde, Roma imparatorunun ününe ve gücüne karşı saygılarını sunuyorlardı. Hükümdar, kendisine verilen, özellikle çok sayıdaki minnet duyan kentlerce sunulan altın taçları - oldukları gibi halk'a sergiliyordu. Karamsar bir tavırla ilerleyen Gotlar, Vandallar, Sarmatlar, Almanlar, Franklar, Galyalılar, Suriyeliler ve Mısırlılardan oluşan uzun bir tutsaklar kafilesi Aurelianus'ün utkularına tanıklık ediyorlardı - Her halk özel bir yazıtla birbirinden ayrılıyordu. Amazon adı altında belirtilen Got kökenli on tane kadın savaşçı, silahları ellerinde olduğu halde geçişe katılıyorlardı (916). Tutsaklar alayına tiksinerek bakan seyirciler gözlerini imparator Tetrikus ile Doğu kraliçesine dikiyorlardı.

Birincisi, oğluyla birlikte, Augustus saygınlık göstergesi olarak tozluklu Galya poturu, (917) safran rengi bir gömlek ve erguvan palto giymişti. Tutsak durumdaki Zenobi, bakışları üzerinde topluyordu. Mücevherlerinin çok büyük ağırlığı altında ezilmiş gibi görünen bu ünlü tutsağın güzelliği herkeste hayranlık yaratıyordu. Bir köle onun boynunu çevreleyen altın zinciri aşağıdan tutup kaldırıyordu. Bir zamanlar üzerine binmiş olarak Roma'ya girmeyi umduğu görkemli arabanın önünde yaya olarak yürüyordu. Bu arabayı iki gösterişli araba izliyordu, bunlardan biri Odenat'ındı, öbürü ise Pers kralınınkiydi. Onuruna zafer alayı düzenlenen Aurelianus, dört geyiğin ya da dört filin çektiği (918) ve vaktiyle bir Got kralının olan bir arabaya binmişti. Senato'nun, halkın ve ordunun en tanınmışları bu büyük geçidin son katılanları oluyordu. Şaşkınlık içerisinde kalmış büyük insan yığınları alkışlarıyle ortalığı çınlatıyor, kendilerini minnetin ve içtenlikli sevincin en canlı coşkunluğuna bırakıyorlardı. Bütün zafer simgeleri arasında Tetricus'un görünüşü senatörler üzerinde çok değişik duygular uyandırıyordu. Bir Romalı'yı ve bir magistra'yı halkın alçaklığına teslim eden kendini beğenmiş hükümdara karşı —kendi kendilerine— söylenmeden edemiyorlardı (919).

Ne var ki Aurelianus'ün gönlü yüceydi. Rakiplerine hakaret edilmesine göz yumdu ve onlara üst perdeden bakarak haklarında birtakım işlemler yaptırdıysa da sonradan, cumhuriyetin eski utkularını pek seyrek olarak onurlandıran bir yarlıgama (şefaat)'yı onlardan esirgemedi. Çoğunlukla zafer alayı Kapitolium'a çıkar çıkmaz, taçlarını ya da özgürlüklerini başarısız olarak savunmuş krallar, hapiste celladın eliyle yok oluyorlardı. Aurelianus'ün yenilgiye uğrattığı imparatorluk gasıpları kiyanetle suçlandırılıyorlardı. Yenilgileri, onları yasanın pençesine teslim etmiş oluyordu. Oysa onlar yaşamlarını zenginlik ve onurlu bir dinlenme içerisinde geçirdiler. İmparator, Zenobi'ye, başkentin yaklaşık yirmi mil yakınındaki Tibur ya da Tivoli'de güzel bir köşk armağan etti. Suriye kraliçesi, kısa sürede Romalı hanımefendilerinin yaşam törelerini benimsedi.

Kızları da ünlü kişilerle evlendiler. Ailesi, beşinci yüzyılın ortalarında soyunu sürdürmekteydi (920). Kendi sosyal sınıfları içerisindeki yerlerini ve servetlerini yeniden kuran Tetrikus ile oğlu, Seliyen (Celien) tepesinde görkemli bir saray yaptırdılar. İnşaat bitince, kendilerini yeneni yemeğe çağırdılar. Aurelianus içeri girerken, eski rakiplerinin serüvenlerini simgeleyen bir tabloyu görerek hoş bir sürprizle karşılaşmış oldu. Tabloda imparatora Galya'nın krallık asâsıyle bir taç sunuluyor ve onun elinden kendilerine senatörlük saygınlığı veriliyordu. Baba'ya Lukanya (Lucanie) yöneticiliği verildi (921). Onunla görüşen ve dostluk kuran hükümdar, İtalya'nın bir eyaletinde yönetici olmanın, Alpler'in ötesinde kral olmaktan daha yeğ olup olmadığını Tetrikus'e içtenlikle sordu. Oğlu ise, Senato'da büyük bir saygınlık kazandı, bütün Roma soyluları içinde Aurelianus'ün ve ardıllarının en çok beğenisini elde eden bir kimse oldu (922).

Yukarda betimlemesini verdiğimiz zafer alayı o denli kalabalık ve büyüktü ve öyle ağır bir görkemlilikle ilerliyordu ki, sabah şafakla birlikte başladığı halde dokuz saatten biraz önce Kapitolium'a varılabilmişti. İmparator saraya geldiği zaman gece olmuştu. Bu parlak merasimi tiyatro temsilleri, sirk oyunları, yabanıl hayvan avları, gladyatör savaşımları ve deniz savaşları izledi. Birliklere ve halka çok büyük bahşişler dağıtıldı. Hoş ve yararlı çeşitli kuruluşlar, başkentte, yeneniin utkusunu sürekli hale getirmeye yardımcı oldular. Doğu'dan alınan ganimetlerin büyük bir bölümü Roma tanrılarına ayrıldı. İmparatorun gösterişli dindarlığı Kapitolium'a ve öbür tapınaklara çok değerli sungular konulmasını gerektirdi. Yalnız güneş tapınağına binbeşyüz altın lira sunuldu (923). Kuirinal tepesinde kurulmuş bu görkemli tapınak, zafer şenliklerinden hemen sonra, Aurelianus'ün, yaşamının ve varlığının yapıcısı olarak kutsadığı tanrı'ya adandı. Annesi, küçük bir güneş tapınağında basit bir rahibenin yapacağı hizmetleri gördü. Mutlu köylü, çocukluğundan beri, güneş tanrısı için özel bir bağlılık duygusunu içinde saklamıştı. Aurelianus, onurlar alanında şan ve üne kavuşunca bu tanrıya duyduğu minnet, boş inancını da-

ha da güçlendirdi. Nasıl güçlendirmesin ki, dünyanın efendisi bu denli çok utkularla ün kazanmış bulunuyordu (924).

Orduları, imparatorluğun dış ve iç düşmanlarını yenmişti. Onun hakkındaki sava göre, zayıf ve ezici bir yönetimin meydana gelmesine neden olduğu cinayetleri, fesat hareketlerini, başkaldırma alışkanlığını, zararlı komploları bütün Roma dünyası içinde kurtarıcı sertlik ve disipliniyle boğdu (925). Kötülüğün artışlarını ve iyileştirmenin yavaşlığını dikkatle incelersek, genel karışıklık yıllarının birçok ayları hiç harekete geçemeden geride bıraktığını anımsayacak olursak, bu sıralarda kendini gösteren kısa aralıklı barış zamanlarının bile sürekli olmadığını düşünerek diyebiliriz ki imparator Aurelianus'ün bir reform planini yapıp uygulayabilmesi olanaksızdı. Paranın yeniden sağlığa kavuşturulması için gösterdiği çabalar bile tehlikeli bir ayaklanmaya yol açmıştı. İmparator, özel bir mektubunda bu karışıklıklardan yakınmaktadır: «Öyle anlaşılıyor ki, diyor, tanrılar benim alınyazımı sürekli bir savaş hali içerisinde yaşamak biçiminde yazmışlar. Küçük bir kargaşa, başkentin göbeğinde büyük bir yangın haline dönüşmüş bulunuyor. Darphane işçileri, kendisine maliyede iş verdiğim Felicissumus'ün kışkırtmasiyle ayaklandılar. Bu ayaklanma bastırıldı, ama bana yedi bin askere mal oldu. Bu askerler Daçya'daki ve Tuna kıyılarındaki ordulardan seçilmişti» (926). Aynı olayı anlatan başka yazarlar bunun, imparator için yapılan zafer töreninden az sonra olduğunu söylemektedirler. Ayrıca, kesin savaşımın Seliyen tepesinde verildiğini, işçilerin paranın maden değerini düşürdükleri için, devlet itibarını yeniden kurmak üzere Aurelianus'ün kötü para (züyuf akçe) karşılığında tam ayar para verdiğini ve halkın hazineye güvenini sağlamak istediğini de yine bu yazarlar anlatılarına eklemektedirler (927).

O denli olağanüstü bir olay derinleştirilmek istenirse anlatılan hal ve koşulların gösterildiği gibi birbiriyle bağdaşır olmadığı ve olasılıktan ne derece yoksun bulunduğu görülecektir. Para bileşiminde bozukluk yapılması, gerçekte Galienus'ün yönetimine pek uygun düşen bir iştir. Görünüşe göre, bu kötü

uygulamada çalıştırılmış olan kimseler Aurelianus'ün çok sert adaletinden pek ziyade korkmuşlardır. Ne var ki suç, çıkarda da olduğu gibi, az sayıda kimseyi ilgilendirmiş olmalıydı. İşin asıl anlaşılması güç yanı, bu suçluların alçakça aldattıkları bir halkı, kendilerinin hayinlik ettikleri bir hükümdara karşı nasıl ayaklandırabildikleridir. Kamuya karşı işledikleri hayinlik suçunu jurnalcılar ve öbür kötü baskıcılarla paylaşmak istemelerinden böyle olmuş olabilir. Maden paraların sağlığa kavuşturulması halk için, çok sayıda eski hesapların, imparatorun buyruğuyle Trajanus alanında yakılmasından daha hoş bir şey olamazdı (928).

Ticaret ilkelerinin yeni yeni bilinmeye başladığı bir yüzyılda, en çok istenilen hedefe, belki ancak sert tutumla ve uluorta tutulmuş yollarla varılabiliyordu. Ne var ki bu gibi araçlar uzun ömürlü olamazdı ve tehlikeli bir savaşın ateşini tutuşturamaz ya da sürdüremezdi. Kimi zaman, toprak üzerine ve zorunlu geçim maddelerine konulan ağır vergilerin daha da arttırılması, yurtlarında kalmaya zorlanmış olanları ya da yurtlarını bırakma kararına varamıyanları etkileyebilir. Paranın gerçek değerini yeniden kazandıran başka çareler de vardır. Sürekli yarar geçici kötülüğü kısa sürede yok eder. Kayıp, büyük insan yığını arasında bölüşülür. Az sayıda zengin bireyler servetlerinde bir azalma duyacak olurlarsa, servetlerindeki bu azalma ölçüsünde etkinliklerinden de olurlar.

Aurelianus belki ayaklanmanın gerçek nedenini başka bir biçimde göstermek istiyordu. Bununla birlikte paranın sağlamlaştırılması, hoşnutsuzlukların büyük bir bölümü için bahane olarak gösterilmiştir. Roma, özgürlükten yoksundu ama fesatçılığın tuzağına düşmüş durumdaydı. Kendisi de halktan biri olarak dünyaya gelmiş olan imparator, halk için özel bir sevgi gösteriyor, senato, şövalyeler ve pretoryen muhafızlarıyle uyuşmazlık halinde bulunuyordu (929). Bu sınıflar için hiç gizli birlik kurmaya gerek yoktu. Bunlar kesinlikle durumlarını sürdürürlerdi. Doğu'yu ve batı eyaletlerini yeniden fethetmiş ve başlarında savaşçı bir hükümdarın bulunduğu, veteran

(eski askerler)'lardan kurulu Tuna lejyonlarına karşı boy ölçüşebilecek güçleri bir araya getirebilmek için birincinin otoritesi, ikincinin serveti ve üçüncünün de silahları gerekliydi.

Tarihin o derece az bir olasılıkla para işçilerine yüklediği bu ayaklanmanın gerçek güdüsü ya da konusu ne olursa olsun, Aurelianus en sert biçimde bunu bastırdı (930). Doğal olarak sert biçimde bastırdı, çünkü ergunvan içerisinde bir köylü ve asker kalbini saklamaktaydı. Duygusallığın yumuşak heyecanları onun bilmediği şeylerdi. Ölüm, işkence ve insanlığın kederli görünüşü onda hiçbir izlenim yaratmıyordu. İlk gençlik çağından beri silah talimleri içerisinde büyümüştü, bir yurttaşın yaşamına pek az değer verirdi. En küçük suçları askerlik yöntemleriyle cezalandırarak sivil yönetimde de sert ordu disiplinini uygulamaya başlamıştı. Adalet için duyduğu büyük sevgi, çoğu zaman kör ve hiddetli bir tutkuya dönüşüyordu. Kendisinin ve devletin tehlikede olduğunu sandığı zamanlarda olağan yaptırımları bir yana atıyor, suçla ceza arasında hiçbir orantı kurma gereğini düşünmüyordu. Kendisini ödüllendirmeleri gereken Romalıların ayaklanması onun kibirli ruhunu tutuşturdu. Cumhuriyetin en soylu aileleri, nedeninin meydana çıkarılması çok zor olan bu komploya karışmış olmakla suçlandı, ya da sanık olarak nitelendirildiler ve onun hıncının etkilerini duydular. Yatışmaz öcü dereler gibi kan akmasına neden oldu. Cellatlar yorgun düşmüşlerdi, ceza evleri ise ordu halinde insanlarla dolup taşmıştı. Zavallı senato, en ünlü üyelerinin ölümüne ya da ortadan kaybolmasına yanıyordu (931). Bu meclis, imparatorun kibirinden de onun zulmünden gördüğü hakaretten daha azını görüyor değildi. Sivil kuruluş ve kurallar üzerinde çok az bilgiye sahip bulunan ya da bu kuruluş ve kurallara uymayacak denli kendini beğenmiş olan Aurelianus, gücünü ancak kılıcın durdurabileceği savındaydı. Kurtardığı ve buyruğu altına almış olduğu bir monarşiyi fetih hakkına dayanarak yönetiyordu (932).

Parlak bir saltanat sürdüğünü birazdan göreceğimiz akıllı bir imparatorun görüşüne göre Aurelianus, bir imparatorluğu

yönetmekten çok bir orduya komuta etme yeteneklerine sahip bulunmaktaydı (933). Doğanın ve deneyimin kendisine büyük bir üstünlük sağladığı işine yeniden dönmek için sabırsızlanan Aurelianus, zafer töreninden birkaç ay sonra ordularının başındaki yerini aldı. Herhangi bir yabancı ülkeyle yapılacak savaşta lejyonların çevik ruhuna idman yaptırmalıydı. Valerianus'ün başına gelenlerden böbürlenen Pers kralı, alçakça saldırıya uğramış bulunan Cumhuriyet'in saygınlığı karşısında cezasız kalmıştı ve durmadan meydan okuyordu. Değerli ve disiplinli olmakla birlikte daha az sayıdaki bir ordunun başında Asya ile Avrupa'yı ayıran boğaza dek ilerlemişti. Umutsuzluğun çabalarına karşı mutlak iktidarın zayıf bir engel olduğunu denemiş oldu. Sekreterlerinden birini haksız vergi ödetmiş olmakla suçlandığı için cezalandıracağını söylemişti ve, imparatorun tehdidinin, çoğu zaman boşuna olmadığı biliniyordu.

Suçlunun başvurduğu en son çare ordunun başlıca subaylarının da aynı tehdit kapsamına girdiklerine ya da hiç değilse aynı tehlikelere uğrayacaklarına onları inandırmak oldu. Efendisinin yazısına tıpkısıyle öykünebildiğinden ölüme mahkûm edilenleri kapsıyan ve içinde adları bulunan her listeyi onlara gösterdi. Hile'den kuşkulanmadıkları ya da böyle bir incelemeye girişmedikleri için, imparatoru öldürerek bu kötü sondan kurtulmaya karar verdiler. Komplocular arasında bulunanlardan bir bölümü, görevleri gereği, imparatorun yanına serbestçe girebildiklerinden Bizans'la Ereğli (Heraclo) arasında ona saldırdılar. Kısa bir karşı koymadan sonra imparator, her zaman sevmiş olduğu bir generalin eliyle yaşamını yitirdi. Aurelianus, ordunun üzüntülerini ve senato'nun nefretini mezara götürdü. Onun başarıları, yetenekleri ve serveti genel bir hayranlık uyandırmıştı. Olümüyle devlet, yararlı bir reformcuyu yitirmiş oldu. Onun sertliği genel bozukluk karşısında haklı bir tutum olarak nitelendirilebilirdi (934).

BÖLÜM XII

Aurelianus'ün Ölümünden Sonra
Ordunun ve Senatonun Tutumu - Tacitus,
Probus, Carus ve Oğullarının Saltanatları.

Tutumları nasıl olursa olsun, Roma imparatorlarının hüzün verici koşulları işte böyleydi ve bu hükümdarlar, olağan olarak, aynı alınyazısını taşıyorlardı. Zevk ve safa ya da erdem, yumuşaklık ya da sertlik, tasasızlık ya da gayretlilik ve başarılılık... bütün bunlar hepsini uçuruma sürüklüyordu. Hemen bütün saltanatlar, benzer felâketlerle sonuçlanıyordu: bu felâketler genel kıyımların ve hıyanetlerin usandırıcı yinelenmesinden başka şeyler değildi. Aurelianus'ün öldürülmesi daha çok onu izleyen olağanüstü olaylardan ötürü ilginç oldu. Lejyonlar, utku kazanmış komutanlarına saygı duyuyorlardı. Ona ağladılar ve ölümünün öcünü aldılar. Alçak sekreterin düzeni ortaya çıkarıldı ve cezalandırıldı. Hareketi hazırlayanlar, masum bir hükümdara karşı kendilerini yanlış yola sürükleyen hatalarını anlıyarak, içtenlikli ya da ustalıklı bir yapmacıkla pişmanlık içerisinde, cenaze töreninde bulundular. Duyguları aşağıda belirtilen ve tüm askerlerin oybirliğiyle hazırlanan mektuba imzalarını attılar (935). «Roma'nın yiğit ve değerli orduları, senatosu ve halkı. Bir kimsenin cinayeti ve birçoklarının nefreti, son imparatorumuz Aurelianus'ü aramızdan almış bulunuyor. Sizler, ki baba gibi aldığınız önlemlerle devleti yönetirsiniz, bu hükümdarı tanrılar katına koyma kararınızı esirgemeyin ve imparatorluk erguvanına en yaraşır ardılı be-

lirleyin; cinayeti ve kötülüğü kaybımıza neden olanlardan hiçbiri başımızda saltanat sürmemelidir». Senatörlerin şaştıkları nokta, bir imparatorun kendi ordugâhında öldürülmüş olmasıydı. Aurelianus'ün çöküşüne içlerinden seviniyorlardı. Lejyonların alçakgönüllü ve saygılı mektubu her yerde açıkça okunduğu zaman senatörlerde de çok güzel bir etki yaratmış oldu. Son hükümdarlarının anısına, ancak korkunun, belki de takdirin etken olabileceği onurları büyük cömertlikle verdiler. Minnetlerinin coşkusu içinde, Cumhuriyetin sadık ordularına, imparator seçme konusunda senatonun yasal otoritesini tanımak gibi büyük gayret ve yüksek düşüncelerinden dolayı gönül borcunu ödediler. Bütün bu dalkavukça saygıya karşın meclisin en dikkatli üyeleri korkunç yığınların kaprisine kişiliklerini ve saygınlıklarını ileri sürmeyi göze alamıyorlardı. Gerçekte lejyonların gücü içtenliklerinin güvencesi sayılırdı, çünkü onlara komuta edenler kendilerini gizleme yoluna pek seyrek olarak başvururlardı, Peki bu tutumlarına nasıl güvenilebilirdi? Lejyonlar seksen yıldan beri anayasal düzenin temel ilkelerini çiğneyip durmuşlardı. Acele olarak duyulan pişmanlığın eski alışkanlıkları birdenbire silip atacağına inanılmalı mıydı? Askerler alıştıkları ayaklanmalara kendilerini yine kaptırırlarsa bu küstahlıklarının senatonun saygınlığını hiçe indirmesinden ve onun seçme konusu için kötü bir darbe oluşturmasından korkulurdu. Bu gibi güdülerle, yeni bir imparator seçimini askerlerin yapmasını öngören bir kararname —senatoca— kabul olundu.

Bu kararnameyi izleyen karşı durum alma insanlık tarihinin en dikkate değer ve en olağanüstü olaylarından biridir (936). Iktidar üzerine oynamaktan artık bıkmış gibi görünen birlikler, senato'ya yeniden yalvararak imparatorluk erguvanını senatörlerden birine vermesini istediler. Senato bu öneriyi geri çevikmekte, ordu da isteğinde dayattılar. Öneri, en azından üç kez yapıldı ve her seferinde de geri çevrildi. Her iki yan da hükümdar seçmeyi inatçı bir alçakgönüllülükle birbirine önerip dururken sekiz ay da böylece geçip gitti. Bu süre içerisinde

Roma dünyası başsız, kendiliğinden imparatorluğu gasp etmeye kalkışan kimse çıkmadan ve ayaklanmasız bir (sessiz anarşi) dönemi yaşadı. Aurelianus'ün atamış olduğu generaller ve yüksek dereceli idareciler olağan görevlerini yapmayı sürdürdüler. Bu (fetret) dönemi içerisinde yalnız tek bir kimse, bir Asya prokonsülüs'ü, görevini yürütmedi.

Aşağı yukarı buna benzer bir durum Romulus'ün ölümünden sonra olmuştu. Yaşamları ve karakterleri iyi incelenecek olursa Romulus ile Aurelianus arasında bir benzerlik görülebilecektir. Roma'nın kurucusu yok olduğu zaman bir filozof sabini'nin seçilmesine dek oniki ay süreyle Roma tahtı boş kaldı. Devletin çeşitli kuruluşlarının aynı biçimde birlik içerisinde kalmalarıyle genel huzur ve sükûn korunmuş oldu. Numa zamanında, patricius'lerin otoritesi halk sınıfını içine almakta, özgürlük dengesi erdemli ve sınırlı bir devletin elinde rahatlıkla tutulabilmekteydi (937). Roma, çocukluk dönemi sayılan o ilk çağlarından çok farklı olarak, artık çökmeye doğru yönelmişti. O zaman her şey fırtınalı bu fetret dönemine benziyordu: imparatorluğun çok yaygın yüz ölçümü, pek büyük ve gürültülü bir başkent, istibdadın kölelik eşitliği, dörtyüz bin ücretli askerden oluşan bir ordu ve anayasal düzeni sarsmış olan, sık sık yinelenen ihtilâllerin verdiği deneyim... Söz dinlemenin ve uyumun bozulması için yeterli bunca etkene karşın Aurelianus'ün anısı ve onun koyduğu disiplinin etkisini sürdürmesi birliklerin ayaklanma huylarının depreşmesine olduğu kadar komutanlarının da tehlikeli tutkularının harekete geçmesine engel oldu. Lejyonların en değerlisi Boğaziçi (Bosphorus) kıyılarında üstlendi, imparatorluk bayrağı Roma'nın ve eyaletlerin daha dar kadrolu birliklerinde saygınlık simgesi olarak dalgalandı. Geçici de olsa, askerler arasında yüksek gönüllülüğün duyabileceği bir hayranlık heyecanı yaygınlaştı. Her halde senato ile ordunun bu yeni dostluğunu, yönetimin gücünü yeniden kazandırmak, cumhuriyete eski görkemini geri vermek için tek umar olarak gören az sayıdaki gayretli vatanseverler ayakta tuttu.

Yirmi beş eylülde, demek ki Aurelianus'ün ölümünden yaklaşık sekiz ay sonra, Konsülüs senatörleri toplantıya çağırdı ve onlara imparatorluğun belirsiz ve tehlikeli durumunu açıkladı. Lejyonların geçici bağlılıklarının bir anda, en küçük bir bahaneyle bozulabileceğini, belli belirsiz imâlarla anlatarak daha sonra meydana gelebilecek sayısız kötü durumların imparator seçimini tehlikeye sokabileceğini uzdilli betimlemelerle canlandırdı. «Cermenlerin Ren'i geçtiklerini, Galya'nın en zengin ve müstahkem kentlerini işgal ettiklerini bilmiyor muyuz? diye ekledi. Pers kralının açgözlülüğü bütün Doğu'yu korku ve telaş içerisinde yaşatmaktadır. Mısır, Afrika, İllirya yabancı ve yurtiçi düşmanların silah ve ordularına açık durumdadır. Suriyeliler daha yeni buyruk altına alındılar. Bu kaypak halk bir kadının krallığını Roma yasalarının kutsallığına yeğ tutmaktadır». Konsulus, senatörlerin en başta geleni Tacitus'e yeni bir seçimin önemli konusu üzerindeki düşüncesini sordu (938).

Kişisel değerlilik, takma bir büyüklüğün üzerinde görülebilseydi Tacitus'ün soyluluğu gözümüzde hükümdarların soyundan daha gerçek bir soyluluk olarak görünebilirdi. Ölümsüz yazıları çok ilerde yetişecek kuşakları bile aydınlatabilecek değerde olan bir filozof tarihcinin soyundan gelmekteydi (939). Senatör Tacitus o sırada yetmişbeş yaşındaydı (940). Servet ve onurlar temiz yaşamının akışını daha da güzelleştirmişti. İki kez konsulus saygınlığını kazanmıştı (941). Elli ya da altmış milyonluk varlığa sahipti, ama onurlu yaşıyordu ve gösterişten uzaktı (942). Bu saygıdeğer vatandaş, çok sayıdaki hükümdarın yönetimi sırasında cumhuriyetin zaman zaman ezilmiş ya da yükselmiş olduğunu görmüştü. Heliogabale'nin saçma sapanlıklarından Aurelianus'ün yararlı sertliğine varıncaya dek, bunca hükümdarın tutumları ona, imparator tahtını çevreleyen görevler, tehlikeler ve tuzaklar üzerine tam bir kanı edinme fırsatı vermiş bulunuyordu. Atasının kitaplarından insan doğası ve devletin anayasal yapısı üzerine en gerçek bilgileri ve kanıları almış ve öğrenmişti (943). Halkın oyu, imparatorluğa en değer kimsenin Tacitus olduğuna çoktan kararını vermişti bile.

Bu tür koltuklanmalara kulak vermeksizin, ve hiçbir yerden haber alıp vermeye kalkışmadan, Campani'deki keyif evlerinden birine çekildi. Senato'daki onurlu yerini almasını ve öğütleriyle cumhuriyete yardımcı olmasını buyuran konsulus'un sözünü dinlemek zorunda kalmadan az önce Bayes'de bulunuyor ve iki aydan beri huzur içerisinde geçen bir yaşamın iyi yanlarını tadıyordu.

Konuşmak için ayağa kalkınca bütün meclis onu augustus ve imparator adlarıyle selâmladı. «Tacitus augustus, tanrılar seni korusun! Seni hükümdarımız olarak seçiyoruz. Roma'yı ve dünyayı senin yönetimine emanet ediyoruz. Senato'nun elinden imparatorluğu kabul et, çünkü senin değerli bilgine, tutumuna ve senin törelerine onun gereksinimi var». Gürültü ve alkışlar durunca Tacitus bu denli gösterişli bir biçimde kendisine önerilen tehlikeli onuru geri çevirmek istedi. Aurelianus'ün savaşkan kişiliğinin yerini alabilmeye yaşının ve sağlığının elverişli olmadığını ileri sürdü. «Bu kollar, patres conscripti (senatörler) zırhlı araçların ağırlığını taşımaya, askersel gerekleri yerine getirmeye elverişli midir? Değişik iklimler ve asker yaşamının yorgunlukları, binbir türlü ev özenleriyle ayakta tutabildiğim zayıf naturamı hemen bozacaktır. Tükenmiş yaşama gücüm ancak senatörlük görevlerini yapabilmeme olanak vermektedir. Bu güç, savaşın ve devlet yönetiminin ağır işlerine nasıl dayanabilecektir? Günleri barışın ve sessiz yaşamın gölgesinde geçmiş hasta bir ihtiyara lejyonların saygı göstereceğine inanıyor musunuz? Vatandaşlarımın iyi kanısını bozuntuya uğratmış olmamı isteyebilir misiniz?» (944).

Tacitus'ün belki de içtenlikli olan isteksizliği senatonun sevgi dolu direnişiyle yenilgiye uğradı. Beşyüz ağız hep birden, Numa, Trajanus, Hadrianus ve Antoninus'lerin devlet dizginlerini geçkin yaşlarındayken ele aldıklarını, Cumhuriyet'in vücud'ün kalıbına değil ruhuna gereksinmesi olduğunu, bir asker değil hükümdar seçtiklerini ve ondan istedikleri şeyin, lejyonların değerini aklıyle yönlendirmesinden ibaret olduğunu dil uzluğuyle yineledi. Üstü örtülü olarak genel isteği de yansıtan

bu sıkıştırıcı ısrarlar, Tacitus'den sonra en saygın senatör olan Metius Falkonius'ün yaptığı daha düzenli bir konuşma ile desteklendi. Falkonius, tutkularının aşırılığına kendini kaptırmış genç hükümdarlarca yönetildiği zamanlar Roma'nın uğradığı kötülükleri anımsattı. Erdemli ve deneyimli bir senatörü seçmiş olmasından dolayı senatoyu kutladı. Son olarak da, kendi yararını yansıtan cesaretli serbestlikle Tacitus'e yetişmesinin etkenlerini unutmamasını ve kendisine, ailesi içinden değil, devlet örgütünden bir ardıl arayıp bulmasını söyleyerek onu yüreklendirdi. Bu söylev genel alkışlarla karşılandı. Seçilen imparator vatan uğrunda bunu kabulde zorunlu oldu ve meclis arkadaşlarının istemli saygısını geri çeviremedi. Roma halkının ve pretoryen muhafızlarının onaması senatörlerin kararıyle uyum sağlamış oldu (945).

Tacitus'ün yönetimi, kendisinin benimsediği ilkelerle bağdaşır biçimde oldu: Tahta geçtiği zaman da, eskiden üyesi bulunduğu yüce meclis için aynı saygıyı gösterdi. Yasama gücünün yalnız bu mecliste bulunduğuna inandığı için kendisinin tahtta bulunuş nedeninin, onun kabul ettiği yasalara uymaktan ibaret olduğunu gösterdi (946). Özellikle, imparatorların kendini beğenmişliği, sivil sınıftaki ayrılıklar ve askerlerin şiddetli tutumu yüzünden devlet bünyesinde açılmış öldürücü yaraları iyileştirmeye çalıştı. Hiç değilse, Augustus politikasını, Trajanus'ün ve Antoninüs'lerin erdemlerini sürdürmüş olan eski yönetimin simgesini yeniden canlandırmaya gayret etti. Tacitus'ün seçilmesiyle senato'ya geri verilen haklardan bir bölümünü burada belirtmek yararsız olmıyacaktır (947). Bu meclisin en önemli ayrıcalıkları şunlar olmuştur: 1° üyelerinden birini orduların başkomutanlığı ve sınır eyaletlerinin yönetimiyle görevlendirmek, 2° hükümdarın çıkardığı ve meclisin onayladığı buyruklara —kararnameleriyle— güç ve geçerlik vermek; 3° prokonsülüs'leri ve eyalet başkanları (praesidens) ni atamak ve bütün magistralara hukuk alanında yargılama yetkisi vermek; 4° Kent valilerinin aracılığıyle imparatorluğun tüm mahkemelerinin temyiz edilen kararlarına bakmak; 5°

Konsulus'lerin listesini, ya da o zamanlarda verilen ada göre, Collegium'unu belirlemek (her yıl oniki olarak saptanıyorlardı; her iki ayda iki yeni konsülüs seçiliyor ve değiştiriliyordu); böylece bu eski görevin saygınlığı sürdürülüyordu. Onları atama hakkını ellerinde tutan senatörler o denli bağımsız bir özgürlükle bu haklarını kullandılar ki, kardeşi Florianus için imparator tarafından verilen dilekçe kurallara aykırı görüldüğünden bunun üzerinde herhangi özel bir işlem yapılmadı. Tacitus, yüce gönüllü bir vatandaş olarak «seçtikleri hükümdarın karakterini iyi tanıyorlar» diye coşkuyla haykırdı. 6° bu, çeşitli otorite dallarına maliye üzerindeki teftiş ve denetimi de ekleyebiliriz. Aurelianus döneminde bile kamu hizmetine ayrılmış fonlardan bir bölümünün gider yönünü değiştirebilmişlerdir(948).

Tacitus'ün tahta geçmesinden hemen sonra imparatorluğun başta gelen Treves, Milano, Akuile, Selanik, Korinte, Atina, Antakya, İskenderiye ve Kartaca kentlerine, bağlılık yeminlerini istemek ve senato'ya eski yüceliğini geri getiren mutlu devrimi onlara bildirmek için genelgeler gönderildi. Bu genelge niteliğindeki mektuplardan ikisi bugün elimizde bulunmaktadır. Bu konuda yazışmada bulunan iki senatörün merak uyandırıcı kalıntılarından bize ulaşmıştır. Görülüyor ki, sevinç içerisinde, büyük umutlara kapılmışlardı. «Artık bu tasasızlıktan kurtulun (aralarından biri, arkadaşına yazarken böyle diyor); Bayes'teki ve Puzzole'deki sessiz yaşamınızı bir yana bırakın. Kente dönün, senato'ya. Roma uyanıyor, cumhuriyet tümüyle uyanıp açılıyor. Roma ordusuna, gerçek Romalı olan bir orduya şükranlarımızı binlerce kez sunalım. Bütün isteklerimizin konusu olan bizim gerçek ve haklı otoritemiz en sonunda yeniden kuruldu. Temyizleri kabul ediyoruz, prokonsulus'leri atıyoruz, imparatorları bulup seçiyoruz. Onların güçlerini de sınırlandıramaz mıyız?... Akıllı bir kimseye bir söz yeter (949)». Bu parlak imgeler kısa bir süre içerisinde yok oldu. Gerçekten, orduların ve eyaletlerin, yumuşaklık içerisine dalmış ve elleri silah tutmamış soyluların uzun süre sözünü dinlemeye razı olmaları

olanaksızdı. Senatörler yönetimin dizginlerini ellerinde tuttukları için övünüyorlardı; ne var ki ilk darbede, temeli kendini beğenmişliğe dayanan bu büyüklük yapısının çöktüğü görüldü. Senato'nun can çekişen otoritesi beklenmedik bir ışıkla parıldadı, bir an için her yana ışık saldı ve sonsuza dek söndü.

Roma'da olagelen şeyler boş bir tiyatro gösterisinden ibaretti. Zayıf bir meclisin kararları lejyonlarını daha gerçek gücüyle onanmalıydı. Senatörler tutku ve özgürlük hayaliyle kendilerinden geçmiş halde oyalanırlarken Tacitus Trakya'daki ordu merkezlerine gitti; bir araya toplanmış olan birliklere, pretorius prefesi onu, tam istedikleri ve senatoca da uygun bulunan bir hükümdar olarak takdim etti. Prefenin konuşması bitince imparator durumun gereklerine uygun, güzel bir söylev verdi. Ikramiye ve ödenti adı altında askerlere büyük paralar dağıtarak onların aç gözlerini doyurdu, ve geçkin yaşı bakımından örnek olamazsa da öğütlerinin, yiğit Aurelianus'ün ardılı olmaya değer bir generalinkinden daha aşağı kalmıyacağını soylu bir güvence ile takdirlerini kazanmasını bildi (950).

Son imparator ikinci kez ordularını Doğu'ya götürmeye hazırlanırken İskit ülkesi halkı olan Alen'lerle görüşme yapmıştı. Bunların çadırları Azak denizi (Palus-Meotides)'nin yakınlarına dek kuruluyordu. Kendilerine verilen paralardan pek sevinen bu barbarlar büyük sayıda bir hafif süvari ordusuyle Pers'i istilâ etmeye söz vermişlerdi. Bu sözlerine sadık kaldılar. Tam Roma sınırına vardıkları zaman Aurelianus artık yoktu ve ölümü en azından Pers savaşı tasarısını askıya almıştı. İki saltanat arasındaki sürede kuşkulu bir otorite kullanan generaller bu yeni müttefikleri ne kabullenecek, ne de reddedecek durumda değillerdi. Onlara hafiflik gibi görünen etkenlere dayalı bu tutuma çok kızan Alen'ler Romalıları açıkça kalleşlikle suçladılar. Oç almak ve istedikleri halde kendilerine verilmeyen ödemeyi elde edebilmek için kendi öz değerlerine başvurdular. Tatarların olağan hızıyla yürüyerek kısa sürede Pontus eyaletine, Kapadokya'ya, Kilikya ve Galtsa'ya yayıldılar. Boğaziçinin iki yanında bulunan lejyonlar yanan köy ve kentlerin

alevlerini görüyorlar, generallerine yalvararak kendilerini düşmana karşı çıkmaya yöneltmesini istiyorlardı. Tacitus, yaşına ve saygınlığına yaraşır biçimde davrandı. Amacı, barbarları imparatorluğun iyi niyeti kadar gücüne de inandırmaktı. Önce, Aurelianus'ün bağlandığı yükümlülükleri yürürlükten kaldırdı. Bu girişim sonucu yatışan Alen'lerin çoğu, tutsakları ve ganimetleri bıraktılar ve gürültüsüzce Faz (Phase)'ın öbür yanındaki bozkırlarına çekildiler. İmparator, barışı istemeyenlerle giriştiği savaşı mutlu bir biçimde sona erdirdi. Yiğit ve deneyimli kıdemlilerden kurulu ikinci bir orduyla da takviye görerek, İskit'lerin saldırdığı Asya eyaletlerini kısa sürede kurtardı (951).

Tacitus'ün yengisi ve yaşamı kısa bir süre ile sınırlı kaldı. Bu hükümdar, silah seslerinden uzaktaki Kampani'de sessizliğin ve huzurun tadını yudum yudum aldığı sırada o güzel iklimi bırakmak zorunda kalmıştı. Birden, Kafkasya dağlarının eteklerinde ve kışın ortasında askerliğin eziyetli yaşamının içine düştü ve bu koşullar altında ezildi. Fiziksel yorgunlukları ruhsal sıkıntılarıyle daha da arttı. Kamu yararı uğruna yüreklerinde doğmuş olan coşkunluk, askerlerin ruhunda yanan kişisel çıkar ve kopukluk tutkularını bir zaman için unutturmuştu. Bu tutkular, yeniden ve katmerli olarak kendini gösterdi ve askerler, ordu içinde, hattâ yaşlı imparatorun çadırında bile kızgın bir fırtına kopardılar. Yumuşak ve sevimli karakteri kendisine karşı nefretten başka bir şey esinlendiremedi. Bir türlü üstesinden gelemediği fesat hareketleri ve giderilmesi olanaksız isteklerle büyük bir üzüntüye düşmüş durumda, yönetimin dizginlerini eline aldığı zaman kurmuş olduğu görkemli umutların yittiğini görüyordu. Devletteki düzensizliklere umar buluyorum, diye kendi kendini boş yere kandırmıştı. Ordunun başıbozukluğu yasanın güçsüzlüğüyle alay ediyordu; Tacitus bunu görmüş ve anlamıştı. Reform tasarılarında başarı sağlıyamamanın verdiği acı ve umutsuzluk yaşamının son saatlerini hızlandırdı. Bu erdemli hükümdarın kanına askerlerin mi eli bulaştığı bilinmemektedir (952). Gerçek olan bir şey

varsa o da, ölümünün nedeni askerlerin saygısızlığıdır. Kapadokya'daki Tyana (Kemerhisar)'da —yalnızca altı ay yirmi günlük bir saltanattan sonra— öldü (953).

Tacitus, yaşama gözlerini henüz kapamıştı ki, kardeşi Florianus, senatonun onamını beklemeksizin tacı ve tahtı ele geçirdi ve onun bu acele gaspı kendisini bu işe yaraşmaz kılıyordu. Birlikler ve eyaletler henüz Roma anayasal düzenine saygılarını yitirmemişlerdi ve bu nedenle Florianus'ün tutkusunu onamayabilirlerdi ve buna engel olunamazdı. Doğu generali yiğit Probus kendini «senatonun öcünü alıcı» olarak ilân etmiş olmasaydı hoşnutsuzluk, boş mırıltılarla örtülü durumda kalacaktı. İki iddiacının güçleri çok eşitsiz görünüyordu. Daha usta olan komutan kadınsı Mısır birliklerinin başında bulunuyordu ve bu haliyle Tacitus'ün kardeşince komuta edilen Avrupa'nın yenilmez lejyonlarına karşı utku kazanmayı umut edebilir miydi? Probus'ün talihi ve becerisi bütün engellerin üstesinden geldiler. Soğuk iklime alışık olan gözü pek kıdemli lejyon askerleri, Kilikya'nın, özellikle o yılın yazındaki sağlığa dokunur boğucu sıcağına dayanamadılar - Hastalıklara ek olarak askerden kaçışlar nedeniyle de sayıları azaldı. Dağ geçitleri yetersiz ölçüde tutulmuştu - Tarsus kapılarını açtı. Sonunda Florianus'ün askerleri onun yaklaşık üç ay imparatorluk saygınlığını kullanmasını sağladıktan sonra, nefret ettikleri bir hükümdarı feda ederek devleti bir iç savaşın dehşetlerinden kurtardılar (954).

Sürekli olarak taht üzerinde oluşan devrimler miras hakkı kavramını o denli silmişti ki, mutsuz bir hükümdarın ailesi, kendi mirasçılarına hiçbir şey bırakamıyorlardı. Tacitus'ün ve Florianus'ün çocukları özel bir sınıfa inmek ve uyrukların genel kütlesine karışmak iznini elde etmişlerdi. Fakirlikleri, gerçekten, günahsızlıklarının koruyucusu olmuştu. Tacitus, tahta çıkarken geniş varlığını kamu hizmetine tahsis etmişti (955). Görünüşte yüce bir insanlık davranışı olmakla birlikte gerçekte bu hükümdarın, imparatorluğu kendi soyundan ardıllara bırakmak niyetinde olduğunu da gösteriyordu. Kalıtçı (mirasçı)'larının, onun ölümünden sonra buldukları tek avuntu, çabuk

kanıcılığın kendilerine sunduğu, çok gerilerde kalmış olmakla birlikte, parlak görünüşlü ve büyüklükleri olan bir geçmişten başka bir şey olmadı, Göklerden gelen bir ses, bin yıl sonra, Tacitus'ün soyundan bir kralın yetişeceğini, senato'yu koruyacağını, Roma'yı yeniden kuracağını ve bütün dünyayı buyruğu altına alacağını haber veriyordu (956).

İllirya köylüleri, yok olmak üzere bulunan monarşiyi, ona Klaudius ve Aurelianus'ü yetiştirerek kurtarmışlardı. Probus'ün de yetişmesi onların şanına yeni bir katkıda bulundu (957). Bu dönemden yirmi yıl önce, genç askerde kendini gösteren değerlilik Valerianus'ün gözünden kaçmamış, askerliğe ilişkin tüzük ve kurallara göre yaşı henüz elverişli olmadığı halde Probus'e tribunus'lük ünvanını vermişti. Tribunus'ün tutumu bu seçimin çok yerinde olduğunu kısa sürede tanıtladı. Büyük bir sarmat birliğine karşı giriştiği savaşı kazandı, bu sırada imparatorun yakın bir hısımının da canını kurtardı. Bu nedenle, imparatorun elinden, eski Roma'da utkusal değerliliği ödüllendirmek üzere verilen bilezikler, kolyeler, kılıçlar, bayraklar, meşe dalından taçlar ve değerli madalyalar almak onuruna erişti. Kendisine üçüncü ve sonra da onuncu lejyonun komutanlığı verildi. Onursal kariyerinde ilerleyen Probus hep işgal ettiği orun (makam)'un daha üstündekine lâyık olduğunu gösteriyordu. Afrika ve Pontus, Ren, Tuna, Nil ve Fırat sırasıyle kişisel gözüpekliğini ve askersel yeteneklerini geliştiren çok parlak fırsatlar vermiş oldular. Aurelianus Mısır'ın fethini ona borçlu oldu. Bundan da önemlisi kahramanca tutumuyle efendisinin zulmünü önlemesi olmuştur. Savaş konusundaki pek az deneyimini generallerinin bilgi ve görgüleriyle tamamlamak isteyen Tacitus, Probus'ü bütün doğu eyaletlerinin başkomutanlığına atadı, ona, bu göreve atanmış olanların aldığı aylığın beş katını bağladı, konsulus'lük vaad etti ve kendisine zafer alayları tertiplettireceğine ilişkin umutlar verdirdi. Tahta çıktığı zaman Probus kırkdört yaşında bulunuyordu (958). Büyük ün kazanmıştı, komutasındaki birliklerin sevgilisi olmuş, ruh ve vücut sağlamlığıyle daha büyük iş ve girişimlerin üstesin-

den gelebilecek bir varlık olup çıkmıştı.

Bilinen değeri ve ordularının Florianus'e karşı elde ettiği başarı onu düşmansız ve rakipsiz duruma getirmişti. Kendi sözlerine inanırsak, imparatorluk erguvanını istemek gibi bir düşüncesi olmadığı ve onu içtenlikle duyduğu bir tiksintiyle kabul ettiğini anlarız. «Bana sunulan bu çekici ve tehlikelerle dolu bir ünvanı geri çevirmem artık elimde değildi, diyor özel bir mektubunda. Birliklerin almamı zorladıkları rolü oynamayı sürdürmem gerekiyor» (959). Senato'ya yazdığı saygılı mektupta Romalı bir vatandaşın duygularını ya da hiç değilse onun kullandığı ölçüleri dile getirmektedir: «Patres conscripti (Senatörler), imparator Aurelianus'ün ardılı olarak üyelerimizden birini seçtiğiniz zaman adalete ve akla uygun davranmış oldunuz. Çünkü dünyanın meşru egemenlerisiniz ve atalarınızdan devraldığınız iktidar gelecek kuşaklarınıza da aktarılmış olacaktır. Florianus, sanki özel bir miras hakkı gibi, kardeşinden kalan hükümdarlık erguvanını ele geçireceği yerde sizin, kendisi ya da bir başkası için vereceğiniz yüce kararı beklemiş olmadığı için Tanrılar onun taksiratını bağışlasın! Dikkatli lejyonlar, ataklığından dolayı onu cezalandırdılar; büyük ünvanı bana sundular. Ne var ki ben, bu yakıştırmayı ve hizmetlerimi sizin yarlıgama (şefaat)'nıza sunarak buyruğunuzu bekliyorum» (960).

Bu mektup konsulüs tarafından okununca senatörler, Probus'ün eylemli olarak elinde tuttuğu imparatorluk asâsı için büyük bir alçak gönüllülük göstererek ricada bulunma davranışından duydukları sevinci saklıyamadılar. Erdemlerini, başarılarını ve özellikle ılımlılığını büyük bir minnetle dile getirdiler. Hemen, oybirliğiyle geçirdikleri bir kararname ile Doğu ordularının yapmış olduğu seçimi onayladılar ve yiğit başkanlarına bütün çeşitli alanlardaki imparatorluk saygınlığına eklenen Caesar ve Augustus adlarını, vatanın babası ünvanını ve —aynı gün— baş din adamı yetkisini, tribunus'lük gücünü ve prokonsulus komutanlığını önerme hakkını kendisine tanıdılar (961). Bu ünvan verme işi, hükümdarın otoritesini artırıyor

gibi görünüyorsa da eski cumhuriyetin anayasal düzenini belirtmiş oluyordu. Probus'ün saltanatı bu güzel başlangıçları karşılıksız koymadı. Sivil yönetimi senato'ya bıraktı. Kendisini senatonun generali olarak gördüğünden Roma orduları komutanlığı onurunu elinde tutmakla yetinmiş oluyordu. Çoğu zaman, çok sayıdaki yengilerinin meyvaları olan altın taçlardan ve barbarlardan alınan ganimetlerden de vazgeçiyordu (962). Senatörlerin böbürlenmesini böylece överek, içinden, onların tasasızlıkları ve zayıflıklarıyle alay etmiş olmuyor muydu? Scipion'ların ardılları, atalarının yalnızca gururunu kalıtım yoluyle almışa benziyorlardı. Her ne kadar Galienus'ün çaptan düşürücü buyruğunu yürürlükten *kaldırabilme yetkisi kendilerinde* kaldıysa da askerlik iş ve sorunlarının dışında kalmaya sabırla razı oldular. Kılıcı reddetmenin üstünlükten de vazgeçmek anlamına geldiğini gösterecek olan an da yaklaşıyordu.

Aurelianus'ün kuvveti Roma'nın her yanındaki düşmanlarını ezmişti. Onun ölümünden sonra düşmanlar *yeniden* ortaya çıktılar, hatta sayıca artış bile gösterdiler. Probus'ün gücü ve çabası karşısında yeniden yenilgiye uğradılar. Altı yıl kadar süren saltanatı sırasında Probus, (963) eski kahramanlardan aşağı kalmadı ve Roma dünyasının her yanında düzeni kurdu ve korudu. *Uzun süre savaşın dehşetlerine açık kalmış* olan Retya (Rhetie) eyaletinin sınırlarını öyle güvenlik altına aldı ki artık oralarda hiçbir düşman izi görünmez oldu. Ordularının saldığı korku Sarmat'ları darma dağın etti. Aldıkları ganimetleri bırakmaya zorlanan bu barbarların yörük oymakları kendi bozkırlarına döndüler. Gotlar bu denli savaşkan bir hükümdarla bağlaşıklık kurmak istediler (964). İsaurien'lere kendi dağlarında saldırdı, müstahkem kalelerinden bir çoğunu aldı (965) ve, bağımsızlığı imparatorluğun yüceliği bakımından bir hakaret sayılabilecek olan bu iç düşmanı, bir daha başkaldıramıyacak *biçimde yıkmış olmaktan övünç* duydu. Mısır'ı zorbalıkla ele geçiren Firmus'un neden olduğu karışıklıklar, tam olarak yatıştırılmış değildi. Blemmyes'lerce elde tutulan Ptolemais ve Koptas kentlerindeki ayaklanma yuvaları hâlâ kötülüklerini

sürdürüyorlardı. Söylendiğine göre bu yerlerin ve onlara yardımcı olan güney yabanıllarının cezalandırılması Pers sarayını harekete geçirdi (1966) ve büyük kral boşyere Roma imparatorunun dostluğunu elde etmek için yalvarıp durdu. Probus'ün saltanatını simgeleyen büyük başarı girişimlerinin çoğu kişisel değeri ve davranışına bağlı olarak onunla birlikte sona erdi. Onun yaşamını kaleme alan tarihçi, tek bir insanın, çok uzaklarda yapılan bunca savaşı, hemen çoğunda kendisinin de hazır bulunarak, kısa bir saltanat süresi içerisine nasıl sığdırabildiğine şaşıp kalmıştır. Bu hükümdar öbür savaşları, atadığı vekillerine bırakmıştır. Bu iş için yaptığı akıllı seçimler kazanılan utkularda büyük etken olmuştur. Bu vekil komutanlar Karus, Dioklesianus, Maksimianus, Konstans, Galerus, Asklepiodatus, Annibalianus ve daha birçoklarıydı, ki sonra sırasıyle tahta çıkmışlar, ya da tahttakini desteklemişlerdir. Bütün bu komutanlar askerlik sanatını Aurelianus'ün ve Probus'ün sert ve sıkı okulunda öğrenerek yetişmişlerdir (967).

Probus, Galya'yı kurtarmakla, Germanyalı barbarlarca baskı altında tutulan ve Aurelianus'ün ölümünden beri bu büyük eyaleti, hiç karşılık görmeden yakıp yıktıkları yetmiş adet gelişmiş kent ve siti geri almakla cumhuriyete çok önemli hizmette bulunmuştur (968). Bu kendini beğenmiş fâtihlerin karışık kalabalığı içerisinde, Roma imparatorunca yenilgiye uğratılmış üç büyük orduyu ya da, daha doğrusu üç ulusu öbürlerinden ayrı tutmak olanaksız değildir. Probus, Frank'ları bataklıklarının içinde bastırdı. Bundan şunu anlayabiliriz ki, *özgür insanlar* diye gösterişli bir adla tanınan konfederasyon, Ren'in durgun akışıyle hemen hemen sular altında kalan düz ve denize yakın toprakları elinde tutmaktaydı. Yine öyle anlaşılıyor ki Frison'larla Batavlar da onların bağlaşıklığına katılmış bulunuyorlardı. Yağma isteğiyle harekete geçerek Oder kayıtlarından Sen ırmağına, dek yayılmışlardı. Önce, aldıkları bütün ganimetleri geri vererek, sessiz ve uslu bir biçimde çekilebilme iznini koparabileceklerini sanmışlardı. Daha sonra, anlaşmanın bu maddesinden ustalıkla sıyrılmaya kalkışınca cezaları çok

çabuk ve şiddetli oldu (969). Galya'yı istilâ etmiş bütün halklardan en korkuncu, Polonya ve Silezya sınırları üzerinde geniş araziye sahip olan Lijyen'lerdi. (970). Bu barbarlar arasında Arya'lar sayıları ve yiğitlikleriyle başta yer almışlardı. «Arya' lar, (Tacitus'ün erkli üslubuyle böylece betimlenmişti) doğal kan dökücülüklerini sanatın ve savaş kurnazlığının da yardımıyle daha da geliştirme çarelerini araştırıp incelemektedirler. Kalkanlarını, vücutlarını, yüzlerini karartırlar ve düşmana saldırmak için en karanlık geceyi seçerler. Baskın, karanlıkların korkunçluğu, bu ordunun dehşet salan görüntüsü, sanki cehennemden çıkmış gibi (971) en yiğit yürekleri bile korkudan dondurur. Çünkü bir savaşta ilk olarak gözler yenik düşerse, onu genel yenilgi izler» (972). Bununla birlikte, Romalıların orduları ve disiplini bu korkunç heyûlâları kolayca yenip yıktılar. Lijyenler, genel bir hareketle bozulup darmadağın edildiler. En ünlü komutanları olan Somno, Probus'ün eline düştü. Bu düşünceli imparator, o yiğit düşmanları umutsuzluğa düşürmemek için onlarla onurlu bir teslim anlaşması yaptı ve, güvenlik içerisinde, yurtlarına dönmelerine izin verdi. Şu var ki, yürüyüşte, savaşta ve geri çekilişte uğradıkları kayıplar bu ulusu ortadan kaldırmış oldu. Cermanya ya da İmparatorluk tarihinde, bundan sonra, Lijyen adı artık hiç geçmemektedir.

Galya'nın esenliğe ermesini sağlayan bu utkular, düşmanlara dörtyüzbin kişiye maloldu. Romalılar bakımından da çok eziyetli ve, her barbar başı için bir altın lira ödeyen imparator için de pahalı oldu (973). Bununla birlikte, savaşların ünü insan kıyımının derecesine göre kazanıldığından ölü sayısının askerlerdeki cimriliğin bir abartması ve hükümdarın bol keseden böbürlenmesi yüzünden bu konuyu gereği gibi araştırarak kesin bir rakam saptanmasına olanak vermemiş olması biçiminde de düşünülebilir.

Maksiminus'ün seferinden beri generaller, imparatorluğun sınırlarına durmadan baskınlar yapan Cermen uluslarına karşı yalnızca savunma savaşı yapmakla yetiniyorlardı. Daha girişimci olan Probus, kazandığı bu utkulardan yararlanmaya ka-

rar verdi. Kendi memleketlerinde savaşın büyük yıkımlarını duyup görmedikçe barbarların hiçbir zaman barışa razı olmayacaklarına içinden inanıyordu. Bu nedenle, Ren'i geçti, Elbe ve Neckar kıyıları üzerinde yenilmez kanatlarını açarak gösterdi. Onun görüntüsü, son göçün kötü sonuçlarıyle tükenmiş haldeki Cermanya'yı şaşkınlığa uğrattı. En önemli dokuz Cermen kralı onun ordugâhına gelip ayaklarına kapandılar. Probus'ün istediği biçimde yazdırdığı koşulları, alçak gönüllülükle kabul ettiler. İmparator, onların eyaletlerden aldığı ganimetleri ve tutsakları tam tamına geri vermelerini istiyordu. Ganimetlerin bir bölümünü vermek istemeyenlere karşı yakıp yıkma ile cezalandırmak için yüksek dereceli Roma memurlarını görevlendirdi. Barbarların tek varlığı olan buğday, hayvan sürüsü ve develerden oluşan çok büyük bir haraç, onların Roma ile olan sınırlarındaki lejyonların emrine verildi. Probus, Cermenler'i silâh kullanma'yı bırakmaya zorlamayı da aklına koymuştu. Onların kendi aralarındaki anlaşmazlıkları Roma'nın adaletine ve güvenliklerini de onun kudretine teslim etmelerini istiyordu. Bu büyük plan, büyük bir ordunun başında bir imparatorluk temsilcisinin de Cermanya'da bulunmasını gerektirmekteydi. Bununla birlikte Probus, gerçeğe uygunluğundan çok görünüşü ve gösterişinden başka bir şeyi olmayan bu konunun şimdilik ertelenmesini doğru buldu (974). Cermanya eyalet biçimine getirilseydi, çok büyük giderlerde bulunmak ve yönetimsel uğraşlardan başka Romalılar, yeniden ortaya çıkan büyük sınır boylarının ötesindeki, cesaretleri ve hareket yetenekleriyle tanınmış İskit barbarlarına karşı buraları savunma zorunluluklarıyle karşı karşıya kalacaklardı.

Probus, Cermanya'nın savaşçı halkını uyruk yapma yerine onların akınlarına karşı bir engel meydana getirmekle yetindi. Bugün Suab (Souabe) alanı olan memleket Augustus zamanında eski halkının göç etmesiyle bomboş bir ülke haline gelmişti (975). Toprağının verimliliği Galya eyaletlerinden yeni bir kısım insanları bu yere çekmiş oldu. Girişimci ruh taşıyan ve umutsuz bir talihin pençesne düşmüş çok sayıda serüvenciler,

komşu devletlerin ele geçirmek için birbirleriyle savaştığı bu ülkeyi istilâ ediverdiler ve imparatorluğun büyüklüğünü tanıyarak gelirlerinin onda birini ona ödemeyi yükümlendiler (976). Bu yeni uyrukları korumak için Romalılar, Ren'den Tuna'ya kadar derece derece serpiştirdikleri karakollar kurdular. Hadrianus'ün saltanatı sırasında böyle bir savunma aracı tasarlanınca bu karakollar örtülü durumdaydı ve birbirlerine ağaçlardan ve çalılardan oluşturulmuş savunma geçitleriyle bağlıydılar. Bu biçimsiz engellerin yerine Probus çok yüksek ve uygun aralıklarda kuleleri bulunan taş duvarlar yaptırdı. Kale, Tuna üzerindeki Ratisbon ve Neustadt'ın yakınından başlıyor, tepeler, koyaklar, kıyılar ve bataklıklar arasından geçerek Neckar üzerindeki Wimpfen'e dek uzanıyor, yaklaşık ikiyüz millik bir çevre uzunluğundan sonra Ren kıyılarında bitiyordu (977). Böylece bu sınırlar Avrupa eyaletlerini savunan iki büyük ırmağı birbirine bağlamış oluyordu. Barbarların, özellikle Almanların kolaylıkla imparatorluğun merkezine sızabildikleri boşluk kapatılmış bulunuyordu. Ne var ki, dünyada yapılmış deneyler, örneğin Çin'de ve Büyük Britanya'da, ülkenin büyük bir kesimini tahkim etmenin ne denli yararsız olduğunu göstermiştir (978). Saldırısını serbestçe değişikliğe uğratabilen ve elverişli zamanı seçebilen hareketli bir düşman savunma hattında - zayıf bir noktayı bulur ve bir dalgınlık halinden yararlanabilir. Bu tahkimat zincirini savunanların gücü de, dikkatleri gibi, dağınık duruma düşebilir. İşte, böylece tek bir noktada yarılan hat yüzünden meydana gelen bozgun, en yetkin birliklerin koruduğu bütün sistemin çözülmesi sonucunu doğurabilir. Probus kalesinin alınyazısı bu genel gözlemi doğrulayacak niteliktedir. Gerçekten, bu hükümdarın ölümünden az zaman sonra bu duvarlar, Almanlar tarafından yıkıldı. Genellikle şeytan gücüne verilen büyük ve şaşkın hayranlıkla bu darmadağın örenler bugün yalnızca Suevia (Souabe) / Schwaben) köylülerinin şaşmalarından başka işe yaramamaktadır.

İmparatorun yenik uluslara zorla kabul ettirdiği koşullar arasında en yararlısı gençlerinden en yiğit ve en güçlü onaltı

bin kişinin Roma ordusuna katılmaları olmuştur. Probus bunları bütün eyaletlere dağıttı ve her biri elli-altmış Cermenden oluşan küçük müfrezeler halinde bu tehlikeli güçleri milli birliklere verdi (979). Bu başvuru o zaman içi nzorunluydu. Bolluk içerisinde gevşemiş olan İtalya'nın ve iç eyaletlerin zayıf halkı silahların ağırlığına dayanamıyordu. Ren ve Tuna sınırlarında dünyaya gelmiş olan insanlara doğa, askersel yorgunluklara dayanmaya elverişli ruh ve vücut yapısı veriyordu. Ne var ki bitmez tükenmez savaşlar, onların sayısını yavaş yavaş azaltıyordu. Evlenmeler gitgide seyrekleşiyordu. Tarım, tümüyle savsaklanmıştı - Nüfus ilkelerini etkilemiş olan bu nedenler bu ülkelerin yalnızca o günkü gücünü yok etmekle kalmıyor, gelecek kuşakların da umudunu tüketiyordu. Akıllı Probus büyük ve yararlı bir proje yaptı. Buna göre, tutsak ve kaçak barbarlardan yeni halk grupları oluşturarak bunları ıssız kalmış sınır bölgelerine yerleştirdi; kendilerine toprak, davar sürüleri, tarıma gerekli gereçler sağladı ve cumhuriyete hizmet edebilecek bir asker soyu yetiştirmek için lüzumlu araçlarla donattı. Vandallardan oluşan büyük bir halk kütlesini Büyük Britanya'ya (görünüşe göre Cambridge eyaletine) aktardı - (980) Kaçıp kurtulma olanaksızlığı bu yeni halkı içerisinde bulundukları koşullara alıştırdı. Daha sonraları bu adada meydana gelen karışıklıklarda bunlar, devletin en gayretli savunucuları olarak kendilerini göstermişlerdir (981). Çok sayıda Frank ve Gepid de Ren ve Tuna kıyılarında durağanlaştılar. Ülkelerinden kovulan yüzbin Bastarn Trakya'da yerleştirilmelerini sevinçle karşıladılar. Kısa bir süre sonunda Roma uyruklarının duygu ve törelerini benimsediler (982). Ne var ki Probus'ün umutları çoğunlukla gerçekleşmiş olmadı. Aylaklık içerisinde yetişmiş, içleri sıkılan barbarlar yerleşik bir yaşam sürdürmeye alışamıyorlardı. Kolları, ağır tarım çabalarını kaldıramıyordu. Bağımsızlık için gönüllerinde zaptedilmez bir tutku saklıyorlardı. Despotluğa karşı, durmaksızın savaşım veren bu özgürlük ruhu, onları, hem kendileri, hem de eyaletler için felâketli sonuçlar doğuran başkaldırmalara itiyordu (983). Probus'ün tutumu-

na öykünen sonraki imparatorların çabalarına karşın bu yapay önlemler Galya ve İllirya'nın önemli sınırında, doğanın verdiği güçlülüğün hiçbir zaman yerini tutamadı.

Yeni yerleşim topraklarını bırakıp ayrılan ve genel huzuru bozan barbarlardan çok küçük bir bölümü anavatanlarına döndü. Bu kaçaklar bir süre, silahları ellerinde imparatorluk toprakları içinde dolaşıp durdular. Ne var ki, sonunda, savaşkan bir imparatorun gücü altında ezilip kaldılar. Bir kısım Frank'ın anmadan geçiştirilmemesi gereken mutlu yiğitlikleri de oldu. Probus bunları, Alen'lerin akınlarına karşı Pontus sınırlarını savunmak amacıyle, Karadeniz kıyısına yerleştirmişti. Pont Euxinus (Karadeniz)ün limanlarından birinde demir atmış olan gemiler Frank'ların eline geçti. Faz (Phase) ve Ren ırmaklarına geçiş için bir su yolu aramayı akıllarına koydular. Tanımadıkları denizlerde uzun bir seferin tehlikeleri onları korkutmadı. Bosphorus ve Hellespont (Boğaziçi ve Çanakkale) boğazlarını kolayca geçtiler. Akdenizi uzunlamasına keserek, halklarının kendilerini her türlü akın ve baskına karşı korunmakta sanan Asya, Yunanistan ve Afrika kıyılarını, öcalma duygularını yatıştırmak için, yakıp yıkmak suretiyle yollarını sürdürdüler. Bir zamanlar Atina'nın ve Kartaca'nın savaş filolarının, limanında denizin dibini boyladıklarını görmüş olan zengin Siraküza kenti, halkın büyük bir bölümünü kılıçtan geçiren bir avuç barbar tarafından yakılıb yıkıldı. Franklar Sicilya'dan Herkulus kolonlarına dek ilerlediler, korkunç Okyanus'a meydan okudular, İspanya ve Galya kıyılarını izleyerek seferlerini Manş'a yönelttiler, ve, yolculuklarını utkulu bir biçimde tamamladıktan sonra Frisons ya da Batavya kıyılarına güven içinde indiler (984). Başarılarının böylece gerçekleşmiş olması yurttaşlarını da coşturdu. Denizi tanımanın yararlarını öğrenerek ve tehlikelerinin önemsizliğini anlıyarak doymak bilmez ruhlarına onur ve servet kapılarını da açmış oldular.

Porobus'ün uyanıklığına ve çabalarına karşın, çok yaygın topraklarının bütün bölümlerini sözdinler durumda tutabilmesi olanaksızdı. Zincirlerini kırmış olan barbarlar bir iç savaş için

elverişli zamandan yararlandılar. İmparator, Galya'nın yardımına koşmadan önce Doğu'nun komutanlığını Saturninus'e vermişti. Değerli ve büyük deneyim sahibi olan bu general isyan bayrağını açtı, Hükümdarının orada bulunmayışı, İskenderiye halkının düşüncesizliği, dostlarının sürekli yalvarışları ve kendisinin korku ve kaygıları onu bu atak girişime sürükledi - Ama, erguvanı kuşandığı andan başlıyarak bu imparatorluğu ve hattâ yaşamını da koruma umudunu yitirmiş oldu. «Yazık! diyor, Cumhuriyet yararlı bir yurttaşını yitirmiş bulunuyor. Bir anlık düşüncesiz davranış birçok yıllık hizmeti yok etti. Yüce kudretin hangi kötülüklerle içiçe bulunduğunu bilmezsiniz - Kılıç, her zaman tepemizde asılı durmaktadır ve muhafızlarımızdan bile korkmaktayız - Çevremizdekilere güvenmeyi göze alamıyoruz. İstediğimiz gibi hareket etme ya da dinlenme özgürlüğümüz yoktur. Ne yaş, ne karakter, ne de tutum ve davranış, kıskançlık ve çekememezliğin zehirli oklarından bizi koruyamamaktadır. Beni tahta çıkarmakla yorgun yaşamaya ve vakitsiz ölüme mahkûm etmiş oldunuz. Bana kalan avuntu yaman bir ölümle yalnız benim yok olacağım değildir» (985).

Onceden verilen haberin birinci bölümü Probus'ün utkusuyle gerçekleşmiş oldu. İkinci bölümünün gerçekleşmesine ise bu hükümdarın yarlıgaması (şefaati) engel olmak istedi. Saturnimus'ü askerlerin gazabından kurtarmaya çalıştı - Tahtı ele geçirmek isteyene karşı takdirle dolu olan Probus, onun başkaldırı haberini ilk getiren kimseyi âdi bir jurnalci sayarak cezalandırmıştı (986). Bu isyancıyı birkaç kez efendisine güvenç duyması için yüreklendirerek inandırmaya çalıştı - Saturninus, yandaşlarının engellemesi olmasa bu denli yüce bir öneriyi belki kabul edecekti - Komutanlarından daha suçlu olan bu teşvikçiler, imparatorun hıncından çok korkuyorlardı ve ayrıca, bu başkaldırma işinin başarıya ulaşması üzerine büyük umutlar bağlamış ve tasarlamışlardı.

Doğu'da ortalık henüz yatışmıştı ki Prokulus'ün ve Bonosus'ün ayaklanması Galya'da yeni karışıklıkların doğmasına neden oldu. Bu iki subaydan birincisi çapkınlıklarındaki başa-

rısıyle (987), öbürüyse içtiği halde sarhoş olmamasıyle ün salmışlardı. Bunun yanında gözüpeklikleri ve yetenekleri de vardı. Probus'ün üstün dehâsıyle yere serilinceye dek ceza korkusu karşısında yüce değerliliklerinden ödün vermediler. İmparator, âsileri alt ederek kazandığı utkuyu her zamanki ılımlılığıyle sonuçlandırdı: suçsuz ailelerinin yaşamları gibi varlıklarına da dokunmayıp bağışladı (988).

Orduları bütün yabancı ve yerli düşmanları yenmişti. Genel barış ve yatışmanın kurulmasında yumuşak, fakat kesin yönetiminin rolü de askersel başarılarından daha az etkili olmuş değildi. Artık eyaletlerde eski kargaşalıkları anımsatan düşman barbarlar, tahtı ele geçirmek isteyenler ve haydutlar bile kalmamıştı. İmparator, bu denli büyük başarılardan sonra, utkusunu ve genel sevinci kutlamak üzere Roma'ya geldi. Probus'ün şânına lâyık bir zafer alayı onun büyük başarısına uygun bir görkemle yapıldı. Aureliamus'ün kazandığı ganimetlere hayran kalmış olan halk, aynı tadı duyarak, o hükümdarın ardılı olan bu kahramanın utkularıyle elde ettiği savaş devşirilerini de keyifle izliyordu (989). Amfiteatr'daki öldürücü oyunlar için ayrılmış altıyüz kadar gladyatörden kimisinin umutsuz gözüpekliklerini bu fırsattan yararlanarak söylemeden geçemeyeceğiz. Seksene yakın gladyatör, halkın eğlenmesi için kanlarını dökmeye zorlanacaklarından dehşete kapılarak, deneticilerini öldürdüler, bulunduruldukları yerden büyük bir hırsla çıktılar ve başkentin yollarını ölümlere ve karışıklıklara boğdular - İnatçı bir direnişten sonra düzenli birliklerce yere serilerek parça parça edildiler. Şurası da bir gerçek ki, hiç değilse onurlu ve haklı bir öç almanın giderilmesini sağlayan bir ölümü elde etmiş oldular (990).

Aurelianus'ünküne oranla daha az kıyıcı olan Probus'ün disiplini aynı sertlik ve aynı titizlikteydi. Zenobi'nin galibi askerlerin disiplinsizliklerini sert biçimde cezalandırıyordu. Probus, leJyonları, sürekli olarak yararlı işlerde çalıştırdığından düzensizlik yaratmalarına olanak vermiyordu. Mısır komutanlığına atandığı zaman, bu zengin ülkenin çıkarına ve göz ka-

maştırıcı parlaklığına katkıda bulunan çok sayıda büyük eserler meydana getirdi. Roma için de çok önemli olan Nil üzerindeki ırmak taşımacılığını yetkinleştirdi. Sırasıyla mimar, mühendis ve çeftçi hizmetleri gören askerlerin elleriyle tapınaklar, köprüler, revaklar ve saraylar inşa olundu (991). Boş kalmanın fesat uyandırıcı kötülüklerinden askerlerini korumak için Annibal'in Afrika kıyıları boyunca onları çok sayıda zeytin fidanı dikmeye zorladığı söylenir (992). Aynı ilkeye uyarak Probus de, Galya'nın ve Pannonya'nın verimli alanlarını askerlerine üzüm bağlarıyla kaplattı. Özel bir sevgiyle her zaman bağlı bulunduğu vatanına hizmette bulunarak onun minnetine değer olmaya çalışırdı. Sirmium yakınlarında Almo tepesi denilen çok büyük arazi onun doğduğu yerdi ve her yanı hastalık saçan bataklıklarla çevriliydi. Buralarını zengin otlaklar haline getirdi. Birlikleri tarafından tarıma elverişli duruma getirilmiş yerlerden, bugün hâlâ söz edilmektedir (993). Böyle bir ordu, belki de Roma'nın en yiğit ve en yararlı uyruklarından bir bölümünü oluşturuyordu.

Niyetlerinin doğruluğundan elverişli bir planı izleyerek hoşnut kalmış olan kimse, çok akıllı olsa da, çoğu zaman ılımlılık sınırlarını aşabilir. Probus de, onurlu lejyonerlerinin sabırlarını ve eğilimlerini ölçemedi (994). Askerlik mesleğinde karşılaşılan tehlikelerin ağırlığı sanki gereğinde boş kalmak ve eğlenmekle giderilebilir, gibi bir duygu vardır. Bir asker, köylünün yapacağı işler altında ezilirse, ya yok olup gidecek ya da bu işleri yapmayı nefretle reddedecektir. Denildiğine göre, Askerlerin hoşnutsuzluğunu Probus daha da artırdı. Ordunun çıkarlarından bütün insanların yararını düşünen bu hükümdar boş yere sürekli bir barış halini umuyordu ve böylesine bir barış içerisinde artık ücretli askerlerden oluşan büyük ve tehlikeli birliklere gereksinme olmıyacağı gibi öngörüden yoksun bir düşünceye kendini kaptırmış bulunuyordu (995). Pek sakınmadan söylediği bu sözler onun için felâket getirdi. Sirmium bataklığını kurutma işiyle uğraşıldığı ve çalışanları büyük bir baskıyla sıkıştırdığı çok sıcak bir yaz gününde askerler birden-

bire kazma kürekleri hiddetle bir yana attılar ve silahlarını alarak ayaklandılar. İsyan haykırışları, bakışlarındaki kızgınlık, imparatora, kendisini tehdit eden tehlikeyi haber vermiş oluyordu. Çalışmaları izlemek ve yönetmek için yaptırmış olduğu kuleye sığındı (996). Kuleye bir anda girildi ve bin tane kılıç mutsuz Probus'ün vücuduna saplandı. Hırsları böylece giderilen birlikler yatıştı. Ama bu denli kötü davranışlarından pişmanlık duyarak acıya kapıldılar; öldürdükleri hükümdarın sertliğini unuttular ve, onun erdemleriyle utkularının anısını sürekli kılmak için Probus adını yüceltecek bir anıt yapımına hemen giriştiler (997).

İlk acıma ve pişmanlık duygularından sonra, lejyonlar, pretorium praefektus'ü Karus (Carus)ü imparator ilân ettiler. Bu hükümdarla ilgili her şey şüpheli ve belirsizdi. Vatandaş ünvanından övünç duyuyor ve öncellerinin yabancı kökenli, hattâ barbar kanı taşımalarına karşı kendisinin kanındaki temizliği belirtiyordu. Kendi savları bir yana bırakılırsa, onun doğuşu ya da soyunun kökeni üzerine araştırma yapan çağdaşlarının iddiasına göre İllirya'lı, Galya'lı ya da Afrikalıdır (998). Her ne kadar askerse de, çok ekinli bir eğitim görmüştü. Senatör olmakla birlikte birinci derecede askerlik rütbesine erişmişti. Sivil ve askersel mesleklerin birbirinden ayrılmaya başladığı bir yüzyılda bu iki meslek de Karus (Carus)'de birlikte bulunuyordu. Takdirini ve lutfunu gördüğü Probus'ün katillerine karşı sert olarak adaleti uygulamakla birlikte kendisine tahtın yolunu açması için o suça katılmış olma sanısıyle dile geldi. Tahta çıkmadan önce değerli ve erdemli olarak büyük bir üne sahipti; (999) karakterindeki ağırbaşlılık, zamanla acı ve zâlim bir niteliğe dönüştü. Onun yaşamını yazan tarihçilerin hemen hepsi Karus'ü Roma'nın zâlimleri arasında göstermişlerdir (1000). Karus, erguvanı aldığında yaklaşık altmış yaşında, iki oğlu, Karinus (Carinus) ve Numerianus ise erişkinlik yaşına basmış bulunuyorlardı (1001).

Senato otoritesinin Probus'le son nefesini verdiği görülüyor. Bu hükümdarın ölümünde birliklerin pişmanlığı, Aurelia-

nus'ün katlinden sonra sivil iktidara karşı gösterilmiş bulunan saygının benzerini gösterme niteliğine bürünmedi. Senato'nun onamını beklemeden Karus'a erguvanı vermişlerdi. Yeni imparator, soğuk ve mağrur eda ile yazılmış bir mektupta, boş tahata çıkmış olduğunu bildirmekle yetinmişti (1002). Öncekinin erdemli tutumundan çok değişik olan bir tutum yeni saltanatın lehinde bir tahminde bulunulmasını olası kılmıyordu. İktidarsız ve özgürlüksüz Romalılar, kendilerinden kimsenin söküp alamadığı, her türlü kayıt dışında konuşma yoluna başvurdular (1003). Dalkavukluk da sesini duyurmaya başladı. Karus'ün tahta çıkışıyle ilgili olarak yazılmış bir övgü (kaside) vardır. Konusu ne denli aşağsansa da yine de okunurken tad alınabilmektedir. İki çoban öğle güneşinden korunmak için Faun mağarasına girerler. Bir gürgenin üzerine henüz çizilmiş birtakım harfler görürler. Kırların tanrısı, çok büyük bir hükümdarın saltanatı sırasında imparatorluğa, önceden haber veren dizelerle, mutluluk vaadetmektedir. Kır tanrısı savaşları, fesatları boğmayı, altın çağın masumluk ve güvenliğini yeniden kurmayı başararak dünyanın kahrını omuzları üzerinde taşıyan kahramanı selâmlamaktadır (1004).

Anlaşıldığına göre bu havâi göz boyamalar, ününü imparatorluğun savunması uğrunda kıtalarda geçirmiş bir generalin dikkatini hiçbir zaman çekemedi. Karus, lejyonlarının da rızasıyle, uzun süreden beri askıda kalan Pers'lere karşı savaş tasarısını uygulamaya hazırlanıyordu. Oğulları Karinus (Carinus)'le Numerianus'e Caesar ünvanını verdirdi. Hemen hemen hükümdarınkine eşit bir otoriteyi birincisine devrederek, önce Galya'da meydana gelen birtakım karışıklıkları bastırmasını, sonra Roma'da oturmasını, batı eyaletlerinin komutanlığını üstlenmesini ona buyurdu (1005). Sarmatlar üzerinde kazanılan, anmaya değer bir utku İllirya'da ortalığı yatıştırıp güveni sağlamış oldu. Barbarlar, savaş alanında onaltı bin ölü bıraktılar. Ayrıca yirmi bini de tutsak oldu. Yeni defne dalları toplamak için sabırsızlanan yaşlı imparator kış ortasında yürüyüşe geçti, Trakya ve Küçük Asya'yı aştıktan sonra, küçük oğlu Nume-

rianus'le birlikte Pers sınırlarına ulaştı. Yüksek bir dağın doruğunda ordugâhını kurarak askerlerine, biraz sonra savaşacakları düşmanın zenginliğini ve içerisinde bulunduğu bolluğu anlattı.

Ardeşir'in ardılı olan Varannes ya da Behram, yukarı Asya'nın en savaşkan uluslarından biri olan Segeste'leri boyunduruğu altına almıştı (1006). Bu başarıya karşın, Romalıların yaklaşmakta oluşuyla tehlike çanları çalmaya başladı. Behram, onların ilerlemelerini geciktirmek için görüşmeler yolunu kullanmaya karar verdi. Elçiler, güneş batmasına yakın bir zamanda, askerlerin hafif bir yemekle açlıklarını giderdikleri bir sırada Roma ordugâhına girdiler. Persler, Karus'ün huzuruna çıkmak istediklerini söylediler. İmparatoru göremeden safları geçtiler. Sonunda onları, çayıra oturmuş ve kaba bir kumaştan erguvan renkli palto giymiş bir askere doğru götürdüler. Kuru bir yağlı etle birkaç bayat bezelye onun yemeğini oluşturuyordu. Aynı sâdelik, görüşme boyunca da sürdü. Çıplak başını korumak için giydiği takkeyi çıkaran Karus, efendileri Roma'nın üstün erkini tanımayı reddedecek olursa Pers ülkesini de kendi başı nasıl saçsız kalmışsa, ağaçsız hale okacağını elçilere söyledi (1007). Bu sahne yapay olarak düzenlenmiş sayılsa da bize, Karus'ün âdetleri ve Gallienus'ün savaşçı ardıllarınca askersel yaşama getirilmiş disiplinli sâdelik üzerine bir fikir verebilmektedir. Büyük kralın temsilcileri ürperdiler ve çekilip gittiler.

Karus'ün tehditleri sözde kalmadı. Mezopotamya'yı yaktı yıktı, yolunun üstüne çıkan her şeyi alaşağı etti. Direnç göstermeden teslim oldukları anlaşılan ve önemli yerler olan Selösi (Kilikya) ve, stesifon (Seleucie, Ctesiphon)'un sahibi oldu. sonunda zaferden zafere koşan ordularını Dicle'nin ötesine geçirdi (1008). İmparator, istilâ için elverişli zamanı seçmişti. İran iç karışıklıklarla sarsılmaktaydı. Kuvvetlerinin en büyük bölümünü Hint sınırlarına yollamıştı. Roma ve Doğu, büyük başarı haberini coşkuyla aldılar. Daha şimdiden en görkemli düşüncelere dalınıyordu. Dalkavukluk ve umut Pers'in çöküşünü, Ara-

bistan'ın alınışını, Mısır'ın boyunduruk altına girişini ve İskit' lerin akınlarından bütün bütün kurtulmuş imparatorluğun huzurunu ilân ediyordu (1009). Oysa Karus'ün saltanatı sanki kehanetlerin boş olduğunu göstermek için kurulmuştu. Yenenin ölümü bu boş utku heyûlalarını silip attı. Bu hükümdarın nasıl öldüğü çok belirsiz kalmıştır. Bu konuda en çok gerçeğe yakın olarak elimize geçen bilgi, sekreterinin kent valisine yazdığı bir mektupta bulunmaktadır: «Sevgili imparatorumuz Karus, askerler arasında kızgın bir fırtına koptuğu sırada hasta yatağında bulunuyordu. Gökyüzü o denli karardı ki, birbirimizi göremez hale geldik. Durmadan çakan şimşekler, kopan genel karışıklıkta neler olup bittiğinden bilgi edinmemizi engelledi. Büyük bir gök gürültüsünden hemen sonra imparatorun artık yaşamadığını haykıran çığlıkları duyduk. Görünüşe göre karargâhındaki subaylar, duydukları acının büyüklüğü içerisinde imparatorluk çadırını ateşe verdiler. Bu da, Karus'ün yıldırımdan öldüğü söylentisinin doğmasına neden oldu. Ama biz derinlemesine araştırma olanağını bulunca, ölümünün doğal olarak hastalığının sonucu olduğunu anlayacağımızı sanıyoruz (1010).»

Bu olay hiçbir şaşkınlık yaratmadı. Erguvanı ele geçirmeyi isteyecek olan generaller birbirlerinden korkuyorlardı. O sırada orada olmayan genç Numerianus ile kardeşi Karinus (Carinus) herkesçe anımsandılar. Romalılar, Karus'ün ardılının da babasının yolundan yürüyeceğini, Suze ve Ekbatan (Ecbatane) saraylarına kılıç ve ateş götüreceğini umuyorlardı (1011). Ne var ki, sayıları ve disiplinleri bakımlarından korkunç olsalar da boş inancın saldığı alçakça teröre onlar da dayanamadılar. Son imparatorun ölümüyle ilgili durumları gizlemek üzere başvurulan bütün düzenlere karşın kütlenin kanısını değiştirme olanağı bulunamadı ve buna karşı da dayanılamadı. Eskiler, yıldırım düşen yerlere ve kimselere dinsel bir dehşetle bakarlar ve bunu tanrısal bir hiddetin belirtisi olarak görürlerdi (1012). Dicle'nin Roma orduları için kaderin belirlediği son sınır olduğuna değgin tanrısal bir sesleniştен söz edilmeye baş-

landı. Karus'ün alınyazısından ve kendi başlarına gelebilecek tehlikelerden de korkan birlikler, genç hükümdar Numerianus'e buyurucasına tanrıların istencine boyun eğmesini ve, mutsuzluk içerisinde geçeceği anlaşılan savaşa tutuşmadan kendilerini buradan geri çekmesini istediler. Güçsüz imparator onların boş inançlarına uymak zorunda kaldı, Pers'ler ise, savaşı kazanacak bir düşmanın ansızın çekilip gtimesine şaşkınlık içerisinde tanık oldular (1013).

Son imparatorun başına gelenler, kısa sürede Roma'da öğrenildi. Senato ve eyaletler, Karus'ün oğulları tahta çıktı diye sevindiler. Doğuştan bir üstünlük ya da değerliliğe sahip olmayan bu genç hükümdarlara imparatorluk doğal bir yoldan gelmiş oldu. Babalarının seçimiyle ansızın hükümdarlık katına yükselen bu çocuklar özel bir koşul içerisinde dünyaya gelmiş ve kendilerine göre eğitilmişlerdi. Karus'un, on altı ay kadar süren hükümdarlıktan sonra ölümü onlara çok geniş bir imparatorluk kalıt (miras)'ı sağladı. Bu denli hızlı gelen bir talihe ılımlılıkla sahip olabilmek için dikkat ve olağanüstü bir erdemlilik gerekirdi. Bu iki kardeşten büyüğü olan Karinus (Carinus)'ün nitelikleri zayıftı. Galya savaşında yiğitlik göstermişti (1014). Ama, Roma'ya gelince, kendini hiçbir bağla bağlı tutmayarak, kentin zevk ve eğlencesine daldı, elindeki otoriteyi kötüye kullanmaya başladı. Yumuşak huylu olmakla birlikte zâlimdi; kendini eğlenceye kaptırmıştı ama zevkten yoksundu; her ne kadar öğünmeye eğilimli görünüyorduysa da, halkın takdirine karşı duygusuzdu. Dokuz ay içerisinde arka arkaya dokuz kadınla evlendi ve boşandı. Bu kadınlardan çoğu gebe kalmıştı. Bu arada, kendisini lekeleyen ve devletin birinci derecedeki ailelerini onursuzlaştıran bir sürü başka tutkularını da gidermek için vakit bulabiliyordu. Kendisine eski karanlık ve değersiz durumunu anımsatan ya da bugünkü tutumunu onaylamayanlara karşı duyduğu amansız nefretle dolu olarak, imparatorun görkemine aldırış etmeyen arkadaşlarına azap çektirme aşağılığını gösterdi. Babasının, deneyimsiz olduğu için kendisine yol göstermek üzere görevlendirmiş bulunduğu akıllı

danışmanları ya sürgüne gönderdi, ya da en ağır işkence cezalarına uğrattı. Karinus, senatörlere yukardan bakıyordu. Onlara efendileriymiş gibi davranıyor ve çoğu zaman senatörlerin mallarını Roma halkına dağıtmak niyetinde olduğunu kendilerine söylüyordu. Gözdelerini ve temsilcilerini de en alt halk katmanlarından seçti, sarayda, hatta hükümdarın sofrasında şarkıcılar, dansçılar, dalkavuklar ve bir sürü kopuk, sapık kimseler yer alıyordu. Bir odacı, Kentin valiliğini ele geçirebildi (1015). Oldürülen pretorium praefektus'ünün yerine Karinus, eğlence yoldaşlarının en sefihlerinden birini geçirdi. Yine ondan aynı lutufları görmeye hak kazanmış olan başka birisi de daha aşağılık yöntemlerle konsulusluk onurunu elde etti. Ve, yazı taklit sanatında çok usta olan bir özel sekreter, tasasız imparatoru, imzasını atma zahmetinden kurtarıyordu.

Karus, Pers savaşına kalkışınca, politikası ve bahtını güven altına almak istediği ailesi için duyduğu sevgi, orduları ve Batı eyaletlerini büyük oğlunun eline bırakmasını gerektirmişti. Oğlunun gidişatından haber aldığı zaman büyük üzüntü duymuştu. Bu üzüntü ve utancın etkisiyle yaşlı imparator, cumhuriyet için sert bir adaleti yerine getireceğini, tahta yakışmayan oğlunu oradan uzaklaştıracağını ve — o sırada Dalmaçya yöneticisi bulunan yiğit ve erdemli Konstansius (Constantius)'ü evlat edineceğini açıklamaktan çekinmemişti. Bu ünlü generalin yükseltilmesi bir zaman için ertelendi ve, Karinus, babasının ölümüyle korku ya da yol yöntem baskısından kurtulunca Roma, çılgınlıkta Heliogabale'nin zulümde de Domitianus'ünkinden aşağı kalmayan bir hükümdarın istibdadı altında inledi (1016).

Karinus'ün yönetiminde tarih ya da şiirin dikkati çektiği en değerli yön, sirk ve amfiteatr oyunlarının kutlanmasındaki olağanüstü görkemdir. Aradan yirmi yıldan çok zaman geçtikten sonra, Dioklesianus'ün nedimleri, öncelinin cömertliğiyle halkın sevgisini ve bu yüzden ne denli ün kazandığını ona söyleyince tutumlu hükümdar bu sözleri Karinus döneminin bir eğlence devri olduğu yolunda yanıtlamıştı (1017). Bu boşuna

elaçıklığı Dioklesianus'e göre saçma olmakla birlikte halk için beklenmedik hoş bir şey olmuş ve onlarda sevinçli coşkunluk uyandırmıştı. Probus'ün, Aurelianus'ün zafer alaylarını ve imparator Filip'in seküler oyunlarını anımsayan yaşlılar Karus'ün oğlu tarafından yaratılan görkemin bütün o geçmiş görkemleri geride bıraktığını söylemekteydiler (1018).

Geçmişteki hükümdarlarca tertiplenmiş oyunlarla ilgili olarak tarihte mevcut kimi özellikleri gözönünde bulundurmak suretiyle Karinus'ün tiyatro temsilleri üzerinde bir düşünceye sahip olunabilir. Yabanıl hayvan avlarıyle yetinsek bile ve bundaki düşüncenin boşluğu ya da yapılış biçimindeki zalimlik kınansa bile şunu itiraf etmekten kendimizi alamıyacağız: Hiçbir zaman, ne Romalılardan önce ne de sonra, sanat bu denli şaşılacak derecede çaba göstermemiş ve halkı eğlendirmek için bu kadar çok para harcanmamıştır (1019). Probus döneminde kökleriyle birlikte sökülerek sirk yerine dikilen koca ağaçlar oraya büyük bir orman görünümü vermişti. Bu ormana bin deve kuşu, bin geyik, bin alageyik ve aynı sayıda yaban domuzu salınarak hepsi de insanların coşkun avlanma keyfine terk olundu. Ertesi günün acıklı tablosu yüz erkek, bir o kadar da dişi arslan, iki yüz leopar ve üçyüz ayının öldürülmesiyle kapandı (1020). Genç Gordianus'ün kendi zafer alayına ayırdığı ve ardılının seküler oyunlarında görülen hayvanlar sayı bakımından olduğu kadar değişiklik bakımından da bu denli ilginç değildi. Yirmi tane zebra, zarif biçimleri ve giysilerinin parlak ve rengârenk güzelliklerini Romalıların bakışları önünde sergilediler (1021). Sarmatya ve Etyopya ovalarında serbestçe dolaşan en yumuşak huylu, en kocaman hayvanlardan olan on tane zürâfa vé bir o kadar elan denilen bir çeşit ren geyizi, Afrika'nın otuz sırtlanı, Hindistan'ın on kaplanı ve kızgın sıcak ülkelerin en yırtıcı yaratıklarıyle karşıtlaşıyorlardı. Gergedanda, Nil (1022) hipopotamında ve otuz iki filin oluşturduğu gösterişli sürüde bu büyük dört ayaklıların, doğadan aldıkları çok korkunç güce karşın zararsız olabilmeleri hayranlık uyandırıyordu (1023) Halk bu görkemli görüntüyü şaşkına dönmüş bir merakla sey-

rederken eski dünyanın her yanından, Roma Anfiteatrısına getirilmiş bu denli çok türdeki biçim ve nitelikleri bir doğa bilimcisi de gözlemleyebilirdi. Ne var ki bu geçici yararlanma sadece delilik uğruna yapılacaktı. Çünkü bundaki amaç, devletin zenginliklerinin saçma bir hizmette kullanıldığını tanıtlamaktan başka bir şey değildi. Ellerinde yalnızca körleştirilmiş mızrak bulunan az sayıdaki tutsaklar çok kalabalık bir fil sürüsünü sirkte avlamışlardı (1024). Bu gösteri yararlıydı ve amacı Romalı askere bundan böyle savaş alanında fil ile karşılaşınca bu çok iri vücut kütlesinden korkmasına gerek olmadığını tanıtlamaktı.

Yabanıl hayvanların avlanması ya da sergilenmesi, kendisine dünyanın efendisi denilen bir halka yaraşır görkemlikte yapılıyordu. Bu eğlencelere ayrılmış önemli yapılar Roma'nın büyüklüğünü de yansıtıyordu. Sonraki kuşaklar, heybetli denmeye hak kazanmış olan Titus anfiteatrısının görkemli kalıntılarına hayranlık duymaktadır ve daha uzun zamanlar bu hayranlığı duyacaklardır (1025). Bu, seksen kemer üzerine oturan, uzunluğu yüz yirmi sekiz, genişliği dörtyüz otuz yedi ayak olan, dört mimari stilde yüz otuz bin ayak yüksekliğinde eliptik bir yapıydı (1026). Dışı mermerle kaplıydı ve heykellerle donatılmıştı. İçeriyi oluşturan çok büyük alanın çevresinde altmış ya da seksen oturma sırası vardı; bu sıralar da mermerdendi ve yastıklıydı, seksen bin izleyiciyi alabilecek elverişlilikteydi (1027). Halk, kütle halinde, altmış dört adet giriş yerinden girip çıkabiliyordu (Latincede bu girişlere *vomitorio* deniliyordu, ki bu gibi kapılar için kullanılan özel ad haline gelmişti). Çıkışlar, geçitler ve merdivenler öyle ustalıkla yapılmıştı ki, herkes, senatör, şövalye ya da plebeiyen, hiçbir karışıklığa uğramadan kendine ayrılmış yere gidebiliyordu (1028). izleyicilerin zevkine, huzuruna yardımcı olabilecek hiçbir şey unutulmamış ve ihmal edilmemişti. Gerektiği zaman yukarıya çekilen çok geniş örtü onları güneşten ve yağmurdan koruyordu. Çeşmelerden akan sular hoş kokulu bitkilerden süzülmüş nefis parfümlerle yüklü havayı serinletiyordu. Arena ya da ti-

yatro, yapının ince kum: döşenmiş merkezinde birbiri ardından değişik biçimlere giriyordu. Kimi zaman yerden Hesperides bahçesi gibi yükseliyor, arkasından Trakya mağaraları ve kayalarına dönüşüyordu. Yer altı kanallarıyle tükenmez bir pınar besleniyor, ve bir ova biçimini alan görünüm ansızın silahlarla donanmış ve deniz canavarlarıyle yüklü gemilerin bulunduğu bir göle dönüşüyordu (1029). Roma imparatorları bu sahneleri güzelleştirmek için servetlerini ve tüm el açıklıklarını döküp saçtılar Anfiteatrın süslenmesinde kullanılan maddelerin altından, gümüşten ya da amberden olduğunu kitaplardan öğreniyoruz (1030). Karinus'ün tertiplediği gösterileri başkentin görkemine kapılarak oraya gelmiş olan bir çoban adıyla betimleyen ozana göre, halkı yabanıl hayvanlardan korumak için gerilmiş fileler altın tellerle örülmüştü. Revaklar da süslüydü ve değerli taşlardan yapılmış çok zarif bir mozaik, izleyicilerin sıralarını ayırmaya yarayan amfiteatr basamaklarını bezemekteydi (1031).

Bu parlak gösterişlilik içerisinde, zenginlik ve talihten yana doygun olan imparator, halktan alkış ve çevresindekilerden de dalkavukluk topluyordu. Esaslı değerlilikleri yerine kişiliğinin tanrısal lutuflarını dile getirip kutlamaya yönelmiş ozanların kasidelerini coşkunluk içerisinde dinliyordu (1032). Aynı anda, ama Roma'dan üçyüz fersah ötede kardeşi son nefesini vermekteydi ve ansızın meydana gelen bir ihtilâl, Karus hanedânının imparatorluk asâsını bir yabancının eline geçirmekteydi (1033).

Karus'ün oğulları, babalarının ölümünden sonra onun yolundan dönmediler. Yeni durumun gerektirdiği düzenlemelerin, Pers savaşı utkusu için genç hükümdarlara yapılacak zafer olaylarına dek ertelendiği anlaşılmaktadır (1034). İmparatorluğun yönetimini ya da eyaletlerin aralarında bölüşülmesini öngören bir tasarıları olup olmadığı bilinmemektedir. Şurası olasıdır ki, beraberlikleri uzun süreli olmayacaktı. İktidar hırsı, karakterlerindeki zıtlıkla körüklenmiş olacaktı. Yüzyılların en düzensizinde Karinus'ün hüküm sürmesi uygun olamazdı. Numerianus ise en mutlu zamanlarda saltanat sürme değerlili-

ğindeydi. Dostça davranışları ve sevimli erdemleri, tanınmaya başladıklarından beri, halkın takdir ve sevgisini kendisine kazandırmıştı. En gösterişsiz insanı bile en iyi yetiştirilmiş kimse gibi onurlandıran ve güzelleştiren parlak ozanlık ve hatiplik yeteneklerine sahipti. Çiçeron'dan çok çağdaş tuinturaklı hatipleri örnek almaktaysa da Romalılar onun dil uzluğu (belâgat) na alkış tutuyorlardı. Zevklerde bir çöküş olmasına karşın o yüzyılda şiir, yüceliğini sürdürüyordu. İşte böyle bir zamanda, çağdaşları arasında ün almayı başardı ve rakipleriyle dostluk bağları içerisinde kaldı. Bu da kalbinin iyiliğini ve yeteneğinin üstünlüğünü göstermektedir (1034). Şu var ki, Numerianus'ün nitelikleri onu yalnızca hayranlıkla seyredilir bir kimse olma durumuna eriştirmiş, fakat, doğa ona çabalı ve etkin bir yaşamın koşullarını vermemişti. Ailesinde ansızın oluşan büyüme onu huzur yaşamından ayrılmak zorunda bırakınca ne ruh yapısı ne de kazanılmış bilgi ve yetenekleri, orduların komutasını alıp yürütebilmesine elverişli olamadı. Pers savaşının yorgunlukları benliğini harap etti. İklimin ısısına dayanamayan gözleri zayıf düştü (1035) ve uzun sefer yolculuğunda ya çadırına kapanmaya ya da sedyede taşınmaya mahkûm oldu. Askerlik işleri olduğu kadar sivil sorunları da yönetme görevi pretorium praefektus (praefectus)'ü olan Arius Aperius'e verildi. Bu zatın değeri Numerianus'ün kayınbabası olmakla da büsbütün artıyordu. Bu subay, imparatorluk otağının korunmasıyle kendi adamlarından en güvendiklerini görevlendirmişti. Ortada görünmeyen hükümdarlarının varsayılan buyruklarını birçok gün boyunca birliklere ileten bu prefektus'tü (1036).

Karus'ün gözlerini kapamasından sonra Roma ordusu Dicle kıyılarından ayrılmıştı. Sekiz aylık ağır bir yürüyüşten sonra Trakya'nın Bosforus'üne varabilmişlerdi. Lejyonlar, Asya yakasındaki Kadıköy'de kalmışlar, imparauorluk karargâhı, Marmara'nın Avrupa kıyısında bulunan Ereğli (Heraclee)'ye geçmişti (1037). Ansızın imparatorun öldüğünden ve artık var olmayan bir hükümdar adına iktidarı yürütmeyi sürdüren bir görevlinin adaylığından söz edilmeye başladı. Bu fısıltılar ön-

ce gizliden gizliye yapılıyordu. Kısa bir süre sonra bütün ordu-da bomba gibi patladı. Askerlerdeki sabırsızlık uzun süre kararsızlık içinde kalmalarına olanak vermez. Meraklarını zaptedemeyerek imparatorluk otağına zorla girdiler ve içerde Numerianus'un ölüsünü buldular (1038). Sağlığının kerte kerte bozulması ölümünün doğal olduğuna onları inandırabilecekti, ama bunun özenle saklanması bir cinayet kuşkusunu uyandırdı. Bunun sonucu olarak Aperius'ün kendisini seçtirmek üzere aldığı önlemler mahvına neden oldu. Büyük kızgınlık ve acı içerisine düşmüş olmalarına karşın birlikler, Galienus'ün savaşçı ardıllarınca kurulan disipinin ne denli etkili olduğunu tanıtlayacak biçimde hareket ettiler. Kadıköy'de bir genel meclis kuruldu; praetorium praefektüsü mahkûm ve câni gibi zincire vurulmuş halde bu meclisin bulunduğu yere götürüldü. Ortaya bir yargıç kürsüsü kondu. Generaller, tribunus'lerle büyük bir askerî konsey oluşturdular. Bu konsey hemen, sevgili bir hükümdarın öcünü almaya ve onun ardılı olmaya elverişli, değerli bir kimse olarak saray hizmetlerinin ve muhafızlarının şefliğine Dioklesianus"ü seçtiğini ilân etti. Aday için zaman çok değerliydi ve talihi o sırada takınacağı tutuma, bir bakıma, bağlı olabilirdi. Kendisine verilmiş olan görevle birtakım sanıları çözümlemesi gerektiğine inanan Dioklesianus kürsüye çıktı, gözlerini güneşe çevirdi ve, her şeyi gören (1039) bu tanrının huzurunda doğru olacağını beyan etti. Hemen sonra bir hükümdar ve yargıç tavrı takınarak Aperius'ü yargıç kürsüsünün önüne getirtti: «Bu adam, dedi, Numerianus'ün katilidir.» Ve, ona tehlikeli bir ispatlamaya girişmesine olanak vermeden, kılıcını çekti ve mutsuz prefektüsün vücudüne sapladı. Bu denli kesin kanıta dayalı bir suçlama hiçbir karşı çıkmaya uğramaksızın kabul edildi ve birlikler, coşkun alkış gösterileriyle imparator Dioklesianus'ün otoritesini ve adaletini tanımış oldular (1040).

Bu hükümdarın anılmaya değer saltanatını betimlemeden önce Numerianus'ün değersiz kardeşinin sonu nasıl geldiğini görelim. Karinus'ün orduları ve hazineleri onu, tahttaki hak-

larını koruyacak nitelikte tutabiliyordu. Ne var ki kişisel kusurları soyundan ve durumundan yararlanabileceği bütün avantajları sıfıra indirgiyordu. Babasının en sadık hizmetkârları bu oğulun yeteneksizliğine tiksinerek tanık oluyorlar ve öldürücü gururundan korkuyorlardı. Rakibi, halkların gönlünü kazanmıştı. Senato da bir gasıbı bir zâlime yeğ tutacaktı. Dioklesianus'ün aldığı gizli önlemler genel hoşnutsuzluğu sürdürdücü nitelikteydi. Kış, gizli entrikalar çevirmekle ve bir iç savaş için açık hazırlıklarla geçti. İlkbaharda Doğu ve Batı orduları Tuna kıyılarından uzakta olmayan, Margus cvalarındaki (küçük Moesia kentinde) karşı karşıya geldiler (1041). Büyük kralı titretmek için gelen birlikler hastalıklardan ve son seferdeki yorgunluktan kırılıp dökülüyorlardı. Hiçbir bozucu etkenle yıpranmamış bulunan Avrupa lejyonlarına karşı utkudan söz etmek bu Doğu lejyonları için olası değildi. Dioklesianus'ün safları kırıldı. Bu hükümdar bir an için imparatorluk erguvanından, hattâ yaşamından bile umudunu yitirdi. Ne var ki Karinus, askerlerinin kendisine sağladığı avantajı subaylarının sadakatsizliği yüzünden kaybetti. Karinus, bir tribunus'ün karısını baştan çıkarmıştı. Tribunus öcalma fırsatını yakaladı ve iç savaşı tek bir darbeyle, aile onurunu kirletenin kanında sona erdirdi.

BÖLÜM XIII

Dioleslanus ile üç ortağı Maksimianus, Galerius ve Konstansius'ün saltanatı — Düzenin ve Huzurun Yeniden Kurulması — Pers Savaşı — Roma İmparatorlarının Utku ve Başarıları — Yönetimde Yeni Biçim — Dioklesianus ve Maksimianus'un Hükümdarlıktan Çekilmeleri.

Saltanatının parlaklığıyle bütün öncellerini geride bırakmış bulunan Dioklesianus, yaşam öyküsü bakımından en az üne kavuşan ve aslı hakkında en az bilgi edinilmiş bir hükümdardır. Değerlilik ve şiddet için kazanılan güçlü ünvanlar çoğu zaman ülküsel soyluluk ayrıcalığını alaşağı etmiştir. Şu var ki, özgür insanlarla tutsaklık içerisinde yaşayan kimseler arasında ayırıcı bir çizgi her zaman vardı. Karus'un oğullarına ardıl olan hükümdarın anne ve babası, Romalı senatör Amilinus'ün evinde tutsak olarak bulunmuşlardı. Dioklesianus'ü ayırd etmeye yarayan ad, annesinin memleketi olan küçük bir Dalmaçya kentinden geliyordu (1042). Yine öyle anlaşılıyor ki babası, özgürlüğünü kazandıktan sonra yazıcılık mesleği yaptı — ki, bu meslek onun durumunda kişilere özgü bir çalışma alanıydı (1043). Tanrıların yardımı, daha doğrusu yüksek bir değerliliğin iç güdüsü oğulda büyük bir istek uyandırdı, onu as-

kerlik mesleğine girmeye yöneltti ve kendisine parlak bir geleceği müjdeledi. Rastlantılar ve kişisel büyük yeteneği yükselmesine yardımcı oldu. Ona, yüksek yaşama evrelerini oluşturan araçları ve doğanın verdiği yeteneklerin herkesin gözleri önünde gelişmesini sağlayan hal ve koşulların zincirlenmesini gözlemlemek çok merak verici bir yaşam sahnesi meydana getirecektir. Diokletianus, sırasıyla, Moesia yöneticisi, konsulüslük rütbesi ve saray muhafızları komutanlığı gibi önemli görevlerde bulundu. Pers savaşında ustalığıyla kendini gösterdi. Numerianus'ün ölümünden sonra rakiplerinin de sağduyu ve istekleriyle bu tutsak, imparatorluk tahtına en yaraşan aday olarak gösterildi. Taht arkadaşı Maksimianus'ün yabanıl kan dökücülüğünü engelleyememiş olan dinsel çabanın kötü tutumu imparator Dioklesianus'un kişisel yürekliliği üzerinde birtakım şüphelerin doğmasına yol açtı (1044). Lejyonların saygısını olduğu kadar savaşçı hükümdarların da takdir ve iltifatını kazanmasını bilmiş olan yüksek nitelikli bir askerin korkak olabileceğine inanamayız. Bununla birlikte, kara çalmanın en zayıf yanı bulup meydana çıkarma işinde akıllı, usluluktan geri kalmadığı da doğrudur. Görevi gerektirdiği ya da fırsat elverdiği her zaman Dioklesianus cesaret göstermiştir. Şurası da bir gerçektir ki onda, adını yükseltme isteğiyle yanıp tutuşan, tehlikelere meydan okuyan, hiyle ve tertiplerden tiksinen, benzerlerini kendi üstünlüğünü tanımaya zorlayan o türlü atak ruh yoktu. Buna karşılık, deneyimle ve insanlık üzerine derinleştirilmiş bir eğitim ve öğretimle aydınlanmış güçlü bir ruh; işlerin görülmesinde ustalıklı uygulama; eli açıklıkla tutumluluk arasında ve sertlikle yumuşaklığın kaynaşmasında akıllı bir denge; askersel açık yürekliliğin perdesi ardında saklanmış derin bir duygu gizlerliği; amacına erişmek için yolundan şaşmazlık; araçları değiştirme konusunda bükülgenlik; ve hepsinin üstünde tutkularını ve çıkarlarıyle ilgili isteklerini denetim altına alabilmek, pek adaletli ve pek çok kamu yararına gibi görünen bahaneleri yaldızlamakta büyük ustalık... İşte, Dioklesanus'ün karakterini oluşturan çizgiler bunlardı. O da Augus-

tus gibi, bir çeşit yeni bir imparatorluğun temellerini attı. Caesar'ın edindiği evlât gibi, savaşçılıkta olduğu denli devlet adamı yetenekleriyle de kendini gösterdi. Bu hükümdarlar, politika ile elde edebilecekleri bir başarı için hiçbir zaman kuvvete başvurmadılar.

Dioklesianus, başarısından, değişik bir yumuşaklıkla yararlanmasını bildi. Romalılar uzun süreden beri ölüm, sürgün ve zor alım (müsadere) gibi cezaların ılımlı bir biçimde ve adaletle uygulandığını görerek utkulu (muzaffer)nun yarlıgaması (bağışlaması) nedeniyle ona alkış tutuyorlardı. Bir iç savaş gördüler ki vurup kırması savaş alanı dışına yayılmıyor. İmparator, kendisinden önce Karus'lar zamanında baş vezir (ministre)' lik yapmış olan Aristobule'ye güven duydu. Hasımlarının canına, malına ve saygınıklarına dokunmadı. O kadar ki, Karinus'ün hizmetkârları bile, çoğunlukla, görevlerinde kaldılar (1045). Belki de uzağı görme yeteneği düzenci Dalmaçyalı'nın insanlığına yardımcı oldu. Bütün bu subaylar arasında bir bölümü elde ettikleri lutfu gizli bir hiyanetle satın almışlardı. Obürlerinde, mutsuz bir hükümdar için gösterdikleri bağlılık ve minnet duygularını takdir ediyordu. Yetenekli hükümdarlar olan Aurelianus, Probus ve Karus, devletin ve ordunun çeşitli görevlerine tanınmış değerdeki kimseleri atamışlardı. Bunların o yerlerden uzaklaştırılmaları kamu hizmeti bakımından zararlı olabilirdi ve üstelik yeni hükümdar için yararı olmıyacaktı. Buna karşılık, böyle bir tutum Roma dünyasında çok büyük umutlar uyandıracaktı. İmparator, bu elverişli izlenimleri kendisinin, bütün öncellerindeki erdemlere, özellikle Markus Aurelius'ün felsefesine öykünmeyi görev bileceğini söyleyerek güçlendirmeye özen gösterdi (1046).

Saltanatının ilk büyük eylemi ılımlılığının ve içtenliğinin bir inancası gibi olmuştu. Maksimianus'ü çalışma ortağı olarak aldı ve ona, ilk olarak Caesar ve sonra da augustus ünvanlarını verdi (1047). Markus Aurelius de böyle bir örnekte bulunmuştu. Ne var ki, genç bir hükümdara, kendi tutkularının tutsağı olarak taç giydirmekle devletin mutluluğunu kişisel bir

minnet borcu için kurban etmişti. Dioklesianus'ün güdüleri ve seçiminin konusu büsbütün başka nitelikteydi. Devlet yönetimine bir dostunun, bir silah arkadaşının ortaklığını katarken, cumhuriyetin bir tehdide uğraması halinde Doğu'nun ve batı eyaletlerinin savunmasını düşünüyordu. Maksimianus de Aurelianus gibi köylü olarak doğmuş ve hiç eğitim görmemişti. Edebiyattan yoksunluğu (1048), yasalar üzerine bir bilgiye sahip olmayışı, oturup kalkmasındaki yontulmamışlığı, toplumun en üst sınıfındaki insanlar arasında onun aşağı katmanlardan olduğunu ortaya koyuyordu. Savaş bilgisinden başka bir bilim tanımıyordu. İmparatorluğun bütün sınırlarında geçirdiği birçok hizmet yıllarıyla kendini tanıtmıştı. Her ne kadar askersel yetileri onu komuta etmekten çok itaate alıştırmış ve hiçbir zaman dörtbaşı mamur bir general durumuna getirmemişse de, tutumundaki kesinlik ve edindiği deneyim, en güç girişimleri uygulayabilme yeteneğini kendisine kazandırmıştı. Kusurları bile iyilikçisi için yararsız olmadı. Acıma duygusu nedir bilmeyen en şiddetli eylemlere girişmeye hazır ve ardından neler olabileceğinden kaygı duymayan Maksimianus, her zaman telkin etmesini ve yadsımasını bilen kurnaz görev ortağının zulümlerine araç olabiliyordu. Zorunluk halinde ya da öcalmak amacıyle bir kurban verilmişse Dioklesianus, dikkatli bir ötün (şefaat) 'le, cezalandırmak niyetinde olmadığı bir kısım insanları kurtarma yoluna gidiyordu. Acımasız görev ortağının katılığını yumuşaklıkla onarıyordu. Birbirinin tam tersi olan altın çağ ile demir çağı arasında karşılaştırma yapma fırsatını bulan uyruklarının büyük sevgisini kazanıyordu.

Karakterlerindeki ayrılığa karşın iki imparator da, özel bir koşulla kurdukları dostluğu taht üzerinde korudular. Kibirli ve gürültücü ruhuyle hem kendisine zarar getiren hem de genel huzuru bozan Maksimianus de Diokletianus'ün büyük zekâsına saygı duymaya alışmıştı, çünkü akıl, kaba kuvvetin üstüne çıkmasını bilirdi (1049). Boş inanç ve kibir bu hükümdardan birinin Jovius, öbürünün de Herculius unvanlarını alma-

lın aşağılık hatiplerinin konuşması böyleydi) evrene düzen ve hareket sağlarken Herkulius'ün bükülmez kolu dünyayı canavarlardan ve zâlimlerden temizliyordu (1050).

Jovius ve Herkulius'ün tanrısal güçleri de devlet yönetiminin yükünü kaldırmakta yeterli olmuyordu. Akıllı Dioklesianus her yandan barbarlarla çevrili olan imparatorluğun her köşesinde bir ordunun ve bir imparatorun hazır bulunması gerektiğini anladı. Buna göre bu pek büyük iktidar kütlesini bir kez daha bölüştürmeyi ve Caesar'dan daha ast nitelikte bir ünvanla bir bölüm hükümdarlığı iki eşit parçaya ayırarak değerleri tanınmış iki generale vermeyi kararlaştırdı (1051). Bu generallerden biri Galerius oldu, ki Armentarius adı, önceleri yaptığı çobanlığı anımsatıyordu; öbürü ise Klor (Chlor) adındaki Konstansius (Constance) idi. Bu klor adı teninin solukluğu nedeniyle konmuş olabilirdi (1052). Herkulius'ün memleketini, kökenini ve göreneklerini betimlerken Galerius'ü tanıtmış olduk. Her ne kadar Galerius çeşitli fırsatlarda Maksimianus'e oranla daha çok incelik ve erdem göstermişse de, bütün öbür hal ve tutumlarıyle kendisine genç Maksimianus denmesine hak kazanmıştır. Konstansius'ün kökeni öbür taht ortaklarına göre daha az karanlıktır. Babası Eutrope, Dardania soyluları arasında yüksek bir sırada bulunuyordu. Annesi ise imparator Klaudius'ün yeğeniydi (1053). Her ne kadar Konstansius gençliğini askerlikte geçirdiyse de yumuşak ve sevimli bir karaktere sahip bulunuyordu. Uzun süreden beri halkın gönlünde onun, sonunda elde ettiği kata yükselmesini isteyen dilekler yatıyordu. İç birliğin bağlarıyle politikanın bağlarını birleştirmek için imparatorlar Caesar'ları evlât edindiler ve karılarından boşanmaya onları zorlıyarak kendi kızlarıyle evlendirdiler (1054). Dioklesianus, Galerius'ün, ve Maksimianus de Konstansiusun babaları oldular. Bu dört hükümdar, çok geniş Roma imparatorluğunun ülkesini —kendi aralarında— bölüştüler. Galya'nın, İspanya'nın ve Britanya'nın savunması Konstansius'e verildi. Galerius, İllirya eyaletlerinin güvenliğini gözlemek için Tuna kıyılarındaki orduların başında kaldı. İtalya ve Afrika Maksimia-

nus'ün alanı oldu. Dioklesianus ise Trakya, Mısır ve zengin Asya ülkeleriyle başbaşa kaldı. Herbiri, kendlierine ayrılan eyaletlerde hükümdar olarak bulunuyorlardı, ama birleşik iktidarları bütün imparatorluğa yaygın bir nitelik taşıyordu. Hepsi, ortaklardan birinin yardımına uçarak yetişmeye ya da birbirlerinden yardım istemeye her zaman hazır bulunuyorlardı. Bulundukları yüksek görevdeki Caesar'lar imparatorların yüce değerine saygı gösteriyorlardı. Onurlarını Dioklesianus'e borçlu olan üç hükümdar onun iyiliklerini hiçbir zaman unutmadılar, ve ona sürekli olarak bağlı kaldılar. İktidar kıskançlığı gerçek bir birliği hiçbir vakit bozamazdı. Bu uyum bir müzik korosuna benzetilirse, baş sanatçının usta eli uyumu düzenlemekte ve bu düzeni sürdürmekteydi (1055).

Iki Caesar'ın seçilmesi, Maksimianus'ün katılmasından, yaklaşık altı yıl kadar sonra oldu. Bu altı yıllık süre içerisinde anılmaya değer birçok olaylar meydana geldi. Anlatımımızı açıklığa kavuşturmak için, her şeyden önce Dioklesianus'un kurduğu yönetim düzeninin en yetkin biçimde betimlenmesini ve bundan sonra da pek belirsiz bir kronolojiden çok olayların doğal sıralanmasına uyarak saltanatındaki eylemli dinamiği aktarmayı yeğledik.

Maksimianus'ün, o yüzyıl anıtlarının pek az sözünü ettiği ilk başarısı, insanların törelerini çizmek için yazılacak bir tarihte eşsizliğiyle yer almaya değer bir olaydır. Galya'yı yakıp yıkan *Bagaudes* (1056) denilen köylülerden bu ülkeyi o kurtardı. Bu genel ayaklanma, ondördüncü yüzyılda Fransa ile İngiltere'nin huzurunu yok eden ayaklanmalarla karşılaştırılabilir (1057). Feodalite düzenine bağlama alışkanlığında bulunduğumuz kurumların birçoğunun, köken bakımından, Kent barbarlarının olduğu anlaşılmaktadır. Caesar, Galyalıları boyunduruğu altına aldığı zaman bu büyük ulus üç sınıfa ayrılmış durumdaydı: Rahipler, soylular ve halk. Birincisi boş inançlarla yönetime katılıyordu, ikincisi ordularıyle; tümüyle unutulmuş olan üçüncüsü, kamu kurallarında hiçbir etkinliğe sahip değildi. Borca batmış ve sürekli horlanmakta olan Plebeiyenlerin

güçlü bir şefin kendilerini koruması için ona yalvarmaları gerekirdi. Bu şef (1058) onların canlarını ve mallarını Yunanlılar ve Romalılıar arasındaki tutsaklar üzerinde kullandığı otoriteye benzer bir otorite kurmalıydı. Yavaş yavaş tutsak hale düşmüş olan ulusun en büyük bölümü soyluların topraklarında durup dinlenmeden çalışmaya mahkûm olmuştu. Bunlar toprağın demirbaşı haline gelmişlerdi. Gerçek zincirin altında inliyor ya da yasalardan daha az zalim olmayan kölelik yaşamının acıları içerisinde boğuluyordu. Galienus'ün saltanatından Dioklesianus'e dek süren ve Galya'yı sarsan karışıklıklarda bu tutsak köylülerin yaşam koşulları, büyük bir mutsuzluk tablosunu oluşturuyordu. Efendilerinin zulmünden başka, barbarların, askerlerin ve vergi görevlilerinin de zulmüne uğruyorlardı (1059).

Sonunda, bu sıkıntılar onları umutsuzluğa düşürdü. İşlerinde kullandıkları âlet ve gereçlerle silahlanmış olarak, kütleler halinde her yanda ayaklandılar ve her şeyi yakıp yıkma kızgınlığıyle harekete geçtiler. Rençber, bir piyade eri oluverdi. Çobanlar ata bindiler. Boşaltılan köyler, açık kentler alevlere teslim edildi. Köylüler, en korkunç düşmanın yapacağı tahripleri yaptılar (1060). İnsanın doğal haklarını istiyorlardı. Ne var ki bu hakları isterken en korkunç yırtıcılıktan da geri kalmıyorlardı. Onların öcünden büyük korkuya kapılan Galyalı soylular, müstahkem kentlerde sığınak aradılar ve artık korkunç bir anarşi ve karışıklık sahnesi haline gelen kırsal alandaki yerlerini bıraktılar. Köylüler, hiçbir engelle karşılaşmaksızın hüküm sürmeye başladılar. Elebaşılardan ikisi imparatorluk saygınlığına özgü süslerle bezenecek kadar delilik ve ataklık gösterdiler (1061). Kudretleri, lejyonların yaklaşmasından az sonra tükendi. Birlik ve disiplin, karma-karışık ve başıbozuk bir kalabalığa karşı kolay bir utku elde etti (1062). Ellerinde silahlarıyle yakalanan köylüler şiddetle cezalandırıldılar. Korkuya kapılan bir bölümü de konutlarına döndüler. Özgürlük için yarar sağlamayan gayretleri, zincirlerinin daha da ağırlaşmasına neden oldu. İnsan duygularının akışı o denli coşkun ve aynı zamanda tekdüzedir ki, bilgi ve belge eksikliğine karşın,

bu savaşın özelliklerini yine de betimleyebilirdik. Ne var ki, ayaklanmanın başlıca elebaşıları olan AElianus ile Amandus'ün hıristiyan olduklarına (1063), ne de başkaldırmalarının Luther zamanında meydana geldiğine ve insanın doğal özgürlüğünü kurmaya çalışan hıristiyanlığın iyilik getiren ilkelerinin kötüye kullanılmasıyle oluştuğuna inanacak durumda değiliz.

Maksimianus Galya'yı köylülerden kurtaramadan önce Karausius (Carausius) Britanya'yı onun elinden kapıp aldı. Probus döneminde Frankların gösterdiği mutlu ataklıktan beri, gözüpek yurttaşları hafif çektiriler yapmışlardı ve bunlarla, kıyılarını Okyanus'un yaladığı ülkelere sürekli baskınlar yayarak buraları kırıp geçiriyorlardı (1064). Bunların akınlarını yoketmek için bir deniz gücünün kurulması zorunluğu kendini gösterdi. Bu akıllıca tasarı önemle ve dikkatle uygulama alanına konuldu. İmparator, Galya ile Britanya'yı ayıran boğaz üzerindeki Gessoriacum ya da Bulony'da bir donanma oluşturdu. Bu donanmanın komutanlığını, uzun süre kaptanlıkta ustalığını ve asker olarak da gözüpekliliğini tanıtlamış olan, Menapian'ın aşağı halk katmanlarından Karausius (Carausius'e verdi (1065). Yeni amiralin ahlakı, yetenekleri gibi değildi. Cermen korsanları, limanlarından çıkarken onlara geçit olanağı sağlıyordu, ama aldıkları yağma ve ganimet mallarından büyük bir bölümünü ele geçirmek için, dönüşlerinde yollarını kesiyordu. Karausius'ün bu yolla topladığı servet, haklı olarak, suçunun kanıtını oluşturuyordu. Maksimianus onun öldürülmesini buyurdu. Kurnaz Menapian'lı, kopacak kıyametin farkına vardı. Efendisinin dehşetinden yakayı kurtarmanın yolunu buldu. Komutanlarının eliaçıklığından sonsuz derecede mutlu olan donanma subayları ona kesinlikle bağlıydılar. Barbarlardan çekinmesine gerek bulunmadığına güvenerek, Britanya'ya varmak için Bulony'dan ayrıldı ve adayı savunan lejyon ile yardımcı güçleri elde etti. Büyük bir övünç içerisinde Augustus ünvanını alıp imparatorluk erguvanını da kuşandı, onuruna saldırdığı hükümdarın adaletine ve ordularına meydan okudu (1066).

Britanya, imparatorluktan kopmuş olunca, önemi şiddetle anlaşıldı. Onun yitirilmiş olması büyük ve içten gelen bir üzüntü yarattı. Her yanında elverişli limanları olan, toprağı ve iklimi verimli, buğday ile bağ yetiştirmeye olanak veren, bütün topraklarının altı değerli madenlerle kaplı, sayısız hayvan sürülerinin beslendiği otlakları, yabanıl hayvanlarla, özellikle ağılı yılanların yaşamadığı ormanlarıyle bu dörtbaşı mâmur adayı Romalılar çok sevmişler, büyük ölçüde önemli tutmuşlardı. Ozellikle Britanyanın çok yüksek gelirinden yoksun kalacaklarına yanıyorlar, böyle bir eyaletin bağımsız bir krallığın merkezi olmaya değer bulunduğunu da açıklayabiliyorlardı (1067). Ada, yedi yıl süreyle, Karaudius'ün elinde kaldı. Ve bu süre boyunca talih, gözüpeklilikle ve ustalıkla desteklenmiş bu başkaldırmaya yardımcı oldu. Britanya'nın egemeni, topraklarını, kuzeydeki Kaledonyalılara karşı savunuyordu. Anakaradan çok sayıda değerli sanatçıları getirtiyordu. Bize dek ulaşan birçok madalya, onun beğenisine ve zenginliğine bugün de tanıklık edecek niteliktedir. Frankların ülkesine komşu bir ülkede doğmuş olma nedeniyle Karausius onların giyimlerine ve davranışlarına öykünerek, bu yaman halkın dostluğunu elde etmeye çalıştı. Kara ve deniz birliklerinde bulundurmak üzere onların gençlerinden en yiğitlerini askere aldı. Bir ittifakın kendine ne gibi yararlı olacağını iyice anlamak için onlara askerlik ve denizcilik mesleğinin tehlikeli bilgisini öğretti. Karausius, Bulony (Boulogne) ile çevresindeki toprakları hep elinde tuttu. Utkulu donanmaları boğazı egemenliği altında tutuyor, Ren'in ve Sen' in ağızlarını denetim altında bulunduruyor, Okyanus kıyılarını yakıp yıkıyor ve adının dehşetini Herkulius sütunlarının ötesine yayıyordu. Onun yönetiminde, denizler imparatorluğunu kurmaya yönelmiş olan Britanya, daha o tarihte doğal olan deniz gücündeki yerini almıştı. Bu güç onu bir gün pek saygın bir duruma getirecekti (1068).

Bulony'daki donanmaya el koyup kaçırmakla Karausius imparatorun elinden kendisini kovalamak ve öcalmak olasılıklarını da almış oluyordu. Uzun bir zaman ve pek büyük çalış-

malardan sonra denize bir donanma indirilince (1069), bu araçlar üzerinde şimdiye dek ordu taşınmamış olduğundan, imparatorluk birlikleri, (gasbedici)'nin deneyimli gemicilerince hemen yenilgiye uğratıldılar. Bu yararsız çaba bir barış anlaşmasıyle son buldu. Karausius'un atılgan ruhundan haklı olarak ürkeklik duyan Dioklesianus ile taht arkadaşı Britanyanın hükümdarlığını ona bıraktılar, nefret ederek de olsa, isyancı bir uyruğun erguvan saygınlıklarına hayran kaldılar (1070).

Caesar'ların evlat edinilmesi Roma ordularına yeni bir güç getirdi. Maksimianus, üzerinde bulunduğu Ren sınırlarını güvenlik altında tutarken yiğit taht ortağı Konstansius Britanya savaşının sevk ve idaresini eline aldı. İlk girişimi önemli bir yer olan Bulony'u kuşatmak oldu. Limanın girişini kapayan çok büyük bir mendirek hiçbir yardım umuduna yer vermiyordu. Kent, inatçı bir dayanmadan sonra teslim oldu ve Karausius'un gemilerinden çoğu kuşatıcıların eline geçti. Bundan sonra Konstansius Britanya'nın fethine yöneldi. Bir donanmanın oluşturulması için geçen üç sene süresinde Galya'nın kıyılarında güvenliği kurdu, Frank'ların ülkesini aldı ve (gaspedici)'yi müttefiklerinin yardımından yoksun bıraktı.

Konstansius, zorbanın ölüm haberini öğrendiği zaman hazırlıklar henüz bitmiş değildi. Bu olay, caesar'ın utkular kazanacağını gösteren mutlu bir fal olarak yorumlandı. Karausius'ün arkadaşları, onun gösterdiği örneğe öykündüler. Başbakanı olan ve onun iktidarıyle tehlikelerini de kalıtım yoluyle üstlenen Allektus (Allectus) tarafından öldürüldü. Ne var ki kaatil, hükümdarlık otoritesini kullanabilme ya da engellerin üstesinden gelebilme yeteneğine pek sahip değildi. Karşıdaki anakaranın silahlar, birlikler ve gemilerle dolu olan kıyılarına korkuyla bakıyordu. Gerçekten, Konstansius, düşmanın dikkatini ve dayanmasını dağıtmak amacıyle kuvvetlerini özenle yerleştirmişti. Sonunda vali Asklepiodotus (Asclepiodotus) adındaki pek değerli bir subayın komutasında, önce Sen'in ağzında toplanmış olan donanma ile saldırıya geçildi. Denizcilik bilgisi o zamanlar o denli yetersizdi ki, fırtınalı ve rüzgârın yandan es-

tiği bir günde yelken açmayı göze aldıkları için Romalılara — hatiplerce— övgüler söylendi. Zaman da onların girişimine yardımcı oldu. Kalın bir sis sayesinde hareketlerini gözetlemek üzere Wight adasına Allektus'ün yerleştirdiği filoya görünmediler ve güvenlik içerisinde batı kıyısına ayak bastılar. Böylece Bretonlara, deniz kuvvetlerinde üstün olmakla bir yabancı istilasını her zaman önlemenin olası bulunmadığını da göstermiş oldular. Asklepiodotus karaya çıkar çıkmaz gemilerini yaktı ve talihin de kendisine yardımcı olduğu bu kahramanca eylem herkesin takdirini kazandı. (Gaspedici), Bulony donanmasının başında olarak gelecek Konstansius'ün büyük saldırısını Londra yakınlarında bekliyordu. Ama yeni bir düşman, Allektus'ü adanın batı kesimine çağırıyordu. Yürüyüşü o denli hızlı ve çabuk oldu ki, prefenin karşısına geldiği zaman komutası altında yorgun düşmüş ve cesareti kırılmış küçük bir kuvvet kalmıştı. Savaş, Allektus'ün ölümü ve birliklerinin bozgunuyle kısa sürede bitiverdi. Çok zaman olduğu gibi, tek bir savaş bu önemli adanın alınyazısını çizmiş oldu. Konstansius, Kent yakaşına çıkış yaptığı zaman, her yerin buyruk altına girmiş olan uyruklarla kaplı olduğunu görmüştü. Bütün kıyı boyu, halkın bir ağızdan tuttuğu sevinç çığlıkları ve alkışlarla çınlıyordu. Yenenin erdemeri, halktaki sevincin içtenlikli olduğuna bizi inandırmaktadır. Halk, on yıldan sonra bir devrimin Britanya'yı Roma egemenliğine bağlamış olmasından dolayı mutluluk duymaktaydı (1071).

Bundan böyle ada, yalnızca iç düşmanlardan korkabilirdi. Valiler bağlılıklarını ve birlikler de disiplinlerini sürdürdükçe Iskoçyalıların ya da Irlandalıların akınları eyaletin huzurunu hissedilir biçimde bozamazdı. Anakara'daki barış ve, imparatorluğun sınırlarını oluşturan büyük ırmakların savunulması çok daha güç ve pek büyük önemde sorunlardı. Taht ortaklarının önerilerini yönlendiren Dioklesiyanus'ün politikası, barbarlar arasına anlaşmazlık tohumları ekmek ve Roma sınırlarındaki tahkimatı artırmak yöntemiyle devletin güvenliğini sağlamaktı. Doğu'da, Mısır'dan Pers topraklarına dek uzanan ordu merkez-

leri kurmayı düşündü. Bu merkezler arasındaki çizgi üzerinde her ordu, Antakya, Humus ve Şam kentlerinde yeniden kurulan depolardan çekecekleri her türlü malzemeyle ikmallerini yapacak ve subayların komutasında durağan birlikler oluşacaktı (1072). İmparator, çok kez önemleri sınanmış olan Avrupalı barbarlara karşı gereğinden az önlem almış değildi. Ren'in ağzından Tuna'nınkine dek kentler ve kaleler özenle onarıldı ve en gerekli yerlerde yeni kaleler yapıldı. En büyük gözlem ve denetim düzenlemeleri de sınır garnizonlarında oldu. Kısacası, bu uzun tahkimat zincirini her türlü saldırıdan korumak için gereken hiçbir önlem unutulmadı (1073). Eşine pek az rastlanan bu denli iyi tahkimat yüzünden önleri tıkanmış ve kapanmış olan düşman uluslar öfkelerini çoğunlukla birbirlerinden almaya yöneldiler. Gotlar, Vandallar, Gepitler, Burginyonlar ve Almanlar, kan dökücü düşmanlıklarla kendi öz güçlerini yitiriyorlardı. Kim kazanırsa kazansın, yenik düşen hep Roma'nın düşmanlarından biriydi. Dioklesianus'ün uyrukları bu kanlı boğuşmalardan hoşlanıyor ve barbarların içerisinde bulundukları iç savaşın dehşetlerini sevinçle görüyorlardı (1074).

Dioklesianus'un politikasına karşın, çok geniş sınırları boyunca, yirmi yıllık saltanatı sırasında barış her zaman sağlanmış olmadı. Kimi zaman barbarlar iç çekişmelerinden vazgeçiyorlardı. Garnizonların uyanıklığı kimi kez saldırı ve zorlamalara yetmiyordu. Eyaletler saldırıya uğradığı zaman, Dioklesianus her vakit gösterdiği ya da gerçekten sahip bulunduğu serinkanlı saygınlığıyle hareket ediyordu. Kendisinin ortaya çıkmasına olanak veren fırsatları iyi kolluyor, ne kişiliğini, ne de ününü yararsız tehlikelere atmıyordu. Başarılarını güvence altına almak için öngörüşlülüğün gerekli gördüğü bütün araçları kullandıktan sonra utkusunun tam meyvasını alıyor ve gösterişini yapıyordu. En güç savaşlarda çıkış yolunun çok şüpheli olduğu durumlarda Maksimianus'den yararlanıyor ve bu sadık asker, kendi başarılarını, iyilikçisinin akıllı öğütlerine ve uğurlu etkisine borçlu olduğunu —alçakgönüllülükle— söylüyordu. İki caesar'ın seçilmesinden sonra, imparatorlar, daha az

hareketli bir sahnede kalmayı yeğleyerek, Ren'in ve Tuna'nın savunulmasını evlatlıklarına bıraktılar. Uyanık ruhlu Galerius, barbarlarla imparatorluk toprakları üzerinde savaşmanın gereğine hiçbir zaman razı olmadı (1075). Yiğitliği ve canlılığıyle tanınmış olan Konstansius, Galya'yı Almanların dehşetli bir saldırısından kurtardı. Vindonesse ve Langres'de yendi ama büyük bir de tehlike atlattı. Usta bir generalin yeteneklerini daha da geliştirdi. Memleketi küçük bir muhafız müfrezesiyle geçerken, birden, çevresini çok sayıda düşman birlikleriyle çevrilmiş olarak buldu ve güçlükle Langres'e ulaşabildi. Genel bir üzüntüye kapılmış olan halk, kapıları açmadılar ve hükümdar, yaralı halde, bir iple kale duvarlarının üzerinden çekilerek içeri alındı. Bu haber duyulunca Roma birlikleri her yandan uçarcasına koşarak onun imdadına geldiler: gün sona ermeden Konstansius altı bin Alman'ın öldürülmesiyle öcünü ve onurunu yatıştırmış oldu (1075). Bu yüzyılın yapıtları belki Cermenler ve Sarmatlar üzerinde kazanılmış başka birtakım utkuları da aktarabilecekti, ne var ki, bu başarıların betimlenmesinin gerektireceği araştırmalarda uğranılacak can sıkıntısı, duyulacak zevk ve edinilecek bilgiyle ödünlenemeyecekti.

Dioklesianus ve taht ortakları, imparator Probus'çe benimsenmiş bir tutum olan yeniklerin dağıtılması politikasını izlediler. Tutsaklıkla ölümü değiş tokuş eden esir barbarlar, eyaletler halkı arasında ve iç kargaşalıklar nedeniyle insansız kalmış topraklara dağıtılıp yerleştirildiler. Galya'daki Amyen, Bove (Beauvais), Kambray (Cambray), Trev (Treves) Langr (Langres) ve Truva (Troyes) kentleri bu yerleştirmelere uğradı (1077). Tutsaklar, sürüleri kollamak ve araziyi ekmek işlerinde yarar sağlayarak kullanıldılar. Silâh taşımacılarına ancak askerlik hizmetine alındıklarında izin veriliyordu. Roma'nın koruyuculuğunu isteyen barbarlar, daha az aşağılatıcı koşullarla toprak sahibi olabiliyorlardı. İmparatorlar, Karpiyen (Carpiens), Bastarn (Bastarnes) ve Sarmat (Sarmates) kolonileri gibi çeşitli yerlerden kurulu bir sömürgeye izin verdiler ve oralarda kendi törelerini ve bir tür doğal bağımsızlıklarını serbestçe kullanma-

larına göz yumma ihtiyatsızlığında bulundular (1078). Kırsal alan, kısa zamanda yüze gülen bir görünüm kazandı. Düne dek bir korku nedeni olan kuzey yabanıllarını topraklarını ekip biçmiş, sürülerini genel pazarlara götürmüş ve çalışmalarıyle memleket bolluğuna yardımcı hale gelmiş olarak görmek eyalet halkları için ne mutluluktu! Bu denli yararlı uyruk ve asker yetiştirdikleri için efendilerini kutluyorlardı. Ama düşünemiyorlardı ki, imparatorluk, kendi içerisinde gizli bir düşman kütlesi besliyor, bunlardan bir bölümü, gördükleri lutuftan dolayı küstahlaşırken öbürleri baskı altında felaket getirebilecek bir umutsuzluğa hızla sürükleniyorlardı (1079).

Caesar'lar Ren ve Tuna kıyılarında değerliliklerinin meyvalarını alırken, Afrika, imparatorların gelmesini istiyordu. Nil'den Atlas dağına dek herkes silaha sarılmıştı. Beş mağripli ulus (1080), çöllerinden çıkmışlar, barış içerisindeki eyaletlere saldırmak için kuvvetlerini birleştirmişlerdi. Julianus, Kartaca' da erguvanı kuşanmıştı (1081), Aşille (Achille) de, İskenderiye' de aynı davranışta bulunmuştu. Blemmi (Blemmyes)'ler de, düşmanlıklarını yukarı Mısır'da yeniden başlatıyor, daha doğrusu sürdürüyorlardı. Maksimianus'ün batı Afrika'daki başarılarına ilişkin yalnız birkaç önemsiz bilgi kalmıştır. Öyle görünüyor ki, Moritanya'nın kendini beğenmiş barbarlarını yenmiş olması ve onların, kimse tarafından ulaşılmasına olanak bulunmadığı yolunda körükörüne güvenerek sığındıkları, oradan inerek çapula ve kırıp dökmeye alıştıkları dağlardan aşağı inmek zorunda bırakmasıyle Maksimianus'ün ordularınca kazanılan başarı çabuk ve kesin olarak sonuçlanmıştır (1082). Dioklesianus de, İskenderiye'yi kuşatarak Mısır'da savaşı başlattı. Bu çok büyük kentin (1083) her kesimine Nil'in sularını götürmek için yapılmış kemerleri ele geçirince, ordugâhını da, kuşatılanların kaçmasını engelleyecek biçimde yerleştirince, dikkatli ve sert saldırılara geçti. Sekiz aylık bir kuşatmadan sonra, kılıçtan ve ateşten harabeye dönmüş olan İskenderiye, yenen'in yarlıgama (gufran)'sı için ona yalvardı. Ama o bütün katılığını kullandı. Binlerce vatandaş öldürüldü ve Mısır'daki

suçluların hemen hepsi ölüm ya da enaz sürgün cezasına çarptırıldı (1084). Busiris'in ve Koptos (Coptos)'un alın yazıları İskenderiye'ninkinden daha acıklı oldu (1085). Dioklesianus'un silahları ve sert buyruğu, eski yapıtlarıyle ünlü olan birincisini ve Hint mallarının geçiş yeri olduğu için zenginleşen ikincisini de tümüyle viranlığa çevirdi.

Yumuşaklığa karşı duygusuz, korkuya kapılmaya son derece elverişli olan Mısır ulusunun karakteri bu aşırı sertliği haklı kılabilir. İskenderiye'deki ayaklanmalar, yiyecek maddelerini Nil'in suladığı verimli topraklardan sağlayan Roma'yı çoğu zaman huzursuzluklara sürüklemiştir. Firmus'ün gaspından beri, sürekli karışıklıkların beşiği haline gelen Yukarı Mısır Etyopya yabanıllarının ittifakına dört elle sarılmıştı. Blemmiler, Meroe adasıyle Kızıldeniz arasında bulunuyorlardı ve sayıları çok azdı. Savaş eğilimleri olmadığı halde kaba birtakım silahları vardı ve korkulacak şeyler değildi (1086). Ama, genel ayaklanma arasında, yüzlerindeki değişiklikten sinirlenerek eskilerin insan'ın dışında tuttuğu bu halklar da Roma'nın düşmanları arasına katılmaya cesaret ettiler (1087). Mısır başkaldırıcılarının değersiz müttefikleri de işte böyleydi. Sıkıcı akınları, devletin daha önemli savaşlarla uğraştığı sırada eyaletin rahatını bozabiliyordu. Blemmilerin karşısına uygun bir hasım çıkarmak amacıyle Dioklesianus, Nobat denilen Nübya halklarını Libya çöllerindeki eski yerlerini bırakmaya inandırmayı başardı ve onlara Nil çavlanlarıyle Siyen'in öbür yanındaki çok büyük, fakat yararsız ülkeyi vererek, imparatorluğun sınırını her zaman tanımalarını ve savunmalarını istedi. Anlaşma, uzun süre işlerliğini sürdürdü. Daha sert dinsel kavramlar getiren hıristiyanlığın kuruluşuna dek Romalılar ve barbarlar Elefantin adasında toplanarak, evrenin görülen ve görülmeyen güçlerini kutsayorlar ve törenle kurban keserek bu antlaşmayı yeniden onaylıyorlardı (1088).

Dioklesianus Mısır'ın suçlarından dolayı cezalar verirken bu eyaletin gelecekteki huzur ve mutluluğunu sağlayan ve, ardıllarının saltanatlarında daha da yetkinleştirilerek uygulanan

birçok ileri düzenlemeleri meydana getirmişti (1089). Her türlü zulüm amacından uzak olan bu hükümdarın çok dikkate değer bir fermanını, bir akıl ve insanlık eylemi olarak alkışlamak gereklidir: «Onun buyruklarıyle, altın ve gümüş yapma konusunu işleyen bütün eski kitaplar üzenle arandı. Dioklesianus, Mısırlıların zenginliği onları imparatorluğa karşı ayaklanma cüretini esinlemesinden korkarak bu kitapları acımadan alevlere teslim etti (1090).» Bu pahâ biçilmez gizeminin gerçekliğine inanılsaydı bu kitapları unutulmanın sonsuzluğuna gömmek yerine, kamusal geliri artırma yolundan onlardan yararlanılması yeğ tutulurdu. Çok olasıdır ki bu hükümdar, bu gösterişli savların zırva olduğunu biliyordu ve uyruklarının böyle bir mutsuz ve saçma uğraşa akıllarını kaptırmaktan korumak istemişti. Dikkat edilirse görülür ki, aslı astarı bilinmeden Pitagor'a, Süleyman'a ya da ünlü Hermes'e mal edilen bu eski yapıtlar, adı geçenlerin adlarıyle ilişki kurularak, yeniden o düşünceleri tutan bu yolun çömezlerince insanlara benimsetmek için meydana getirilmiştir. Grekler, kimya'nın ne kötüye kullanılmasına nede ondan yararlanmaya yanaşmamışlardır. İnsan ahlakının buluşlarına, becerilerine ve yanılgılarına ayırdığı o çok büyük derlemesinde Pline, madenlerin başka bir cisim haline dönüşmesiyle ilgili hiçbir söz söylememiştir. Dioklesianus' ün can yakıcılığı, ilm-i simya (alchimie) tarihinde bilinen ilk olaydır. Mısır'ın Araplarca alınması bu boş ilmi bütün dünyaya yaydı. Açgözlülükten doğan bu ilm-i simya Avrupa'da olduğu gibi Çin'de de aynı çaba ve benzer başarıyla incelenmişti. Orta çağın cahilliği her türlü hayal ürünlerine değer veriyordu. Edebiyattaki rönesans, çabuk ve saf inanış için yeni umutlar yarattı, doğru gibi görünen birtakım yollar bulmaya çalışılmasını istekləndirdi. Sonunda, deneye dayalı felsefe, ilm-i simya araştırmasını bilim alanından sürüp çıkardı. Her ne kadar servet edinme konusunda doymak bilmez ise de, içinde bulunduğumuz yüzyıl, zenginliği daha az parlak olan ticaret ve sanayi yollarında aramakla yetinmektedir (1091).

Mısır'ın hale yola konulmasını Pers savaşı izledi. Talih, bu

güçlü ulusu yenme onurunu Dioklesianus'ün saltanatı için saklamıştı ve Roma imparatorluğunun üstünlüğünü Ardeşir'in ardıllarına zorla tanıtmayı bu imparatora kısmet etmişti.

Pers'lerin orduları ve kalleşliğiyle Ermenistan'ın boyunduruk altına alındığını ve Kosroes'in öldürülmesinden sonra, sadık dostlarınca kurtarılan oğlu Tridat'ın o sırada henüz çocuk yaşta olduğunu ve imparatorların koruması altında yetiştirildiğini daha önce söylemiştik. Tridat, bu sürgün yaşamında, babalarının tahtında kalsaydı hiçbir türlü elde edemeyeceği yararları sağladı. Genç yaşında kötü talihin, insan denilen şu yaratığın ve Roma disiplininin neler olduklarını öğrendi. Bu prens, delikanlılığında yiğitliğiyle kendini tanıttı. Bütün askerlik uygulama ve manevralarında ve öbürü kadar şanlı olmayan olimpik oyunlarda bile az rastlanan bir güç ve cesaret sergiledi (1092). Bu nitelikler, iyilikçisi Lisinius (Licinius)'ün savunmasında daha yararlı biçimde kullanıldılar (1093). Probus'ün ölümüne neden olan ayaklanmada bu subay büyük tehlikeler geçirmişti. Askerler onun çadırını zorlamak üzereydiler. Yalnız Armenia prensinin kolu onları durdurdu. Tridat'ın bu iyiliği, kısa süre sonra kendisine yardımcı oldu. Lisinius herzaman Galerius'ün dostu ve arkadaşı olmuştu. Galerius'ün değeri, caesar onuruna ulaşmadan çok zaman önce, Dioklesianus'ün gözünden kaçmamıştı. Bu imparatorun üçüncü saltanat yılında Tridat Armenia kralı ünvanını elde etmişti. Adalet üzerine bina edilmiş bu girişim, Roma'nın çıkarı için de daha az yarar sağlayıcı gibi görünmüyordu. Neron'dan beri, Arsasitlerin Kadet koluyla imparatorluğun koruması altında yönetilmiş önemli bir ülkeyi Pers'lerin elinden söküp almanın tam zamanıydı (1094).

Tridat Armenia sınırları üzerinde görününce, içtenlikli sevinç ve bağlılık gösterileriyle karşılandı. Yirmi altı yıl boyunca bu krallık, yabancı boyunduruk altındaki ülkelerin uğrayacağı bütün gerçek ve imgesel mutsuzlukları çekmişti. Pers kralları, yeni fetihlerini görkemli yapılarla süslemişlerdi. Halk ise, kendi paralarıyla dikilen ve yurdun köleliğini simgeleyen bu anıtları dehşetle seyrediyorlardı. Bir isyan korkusu en şiddetli

önlemlerin alınmasını esinlemişti. Onura saldırış, zulmü ağırlaştırıyor ve, halkın nefretiyle yüklü olan galip, bunun eylem haline geçmemesi için, onu belki de daha çok zaptedilemez niteliğe sokabilecek her türlü önlemleri alıyordu. Mûbit'ler dininin ne denli hoşgörüsüz olduğunu daha önce görmüştük. Armenia hükümdarlarının tanrılar arasına konulmuş heykelleri ve güneş ile ay'ın kutsal imgeleri Pers'lerin dinsel tutumlarıyle param parça edildi (1095). Persler, Bagavan dağının doruğuna, Ormusd'un sonsuz ateşini yaktığı bir sunak yaptılar. Bu denli kötü davranışlarla öfkelenen bir ulus, doğal olarak, özgürlüğünü, dinini ve kalıtımlı krallarının egemenliğini savunmak için silâha sarılmalıydı. Sel, bütün engelleri yıktı; Persler, bu coşkunluğa karşı koyamadıklarından, hızla kaçma yolunu tuttular. Armenia'nın soyluları Tridat'ın bayrağı altına koştular. Geçmişteki değerlilikleriyle övünüyorlar, gelecek için hizmetlerini sunuyorlar ve, yabancı bir yönetim altında, kendilerine hakaret edilerek reddolunan onur ve ödüllerin verilmesini yeni kraldan istiyorlardı (1096). Orduya komuta etmek üzere, Tridat'ı çocukken kaçırıp kurtaran, ailesi ve yüksek vicdanlı eylemin kurbanı olmuş bulunan sadık senatör oğlu Artavasdes atandı. Artavasdes'in kardeşi bir eyaletin yönetimini elde etti. Gözüpek ve eşsiz bir ılımlı karaktere sahip olan satrap Otas'a birinci derecede bir askerlik görevi verildi. Kız kardeşini ve, Pers'lerin açgözlülüğünden kaçırarak bir hisarda sakladığı çok değerli bir hazineyi krala sundu (1097). Armenia senyörleri arasında kendisinden sözedilmeden geçilmesi doğru olmayan bir müttefik ortaya çıktı. Adı Mango'ydu, İskit ülkesinde dünya'ya gelmişti. Çok az yıl önce, ona bağlılık gösteren göçebeler, o tarihlerde Sogdian'a dek yaygın bulunan Çin imparatorluğu sınırları üzerinde çadırlarını kuruyorlardı (1098) ve (1099). Efendisinin gözünden düşen Mamgo, yandaşlarını da alarak Amu-Derya (Oxus)'nın yakınlarına çekildi ve Şapur'un koruması için ona yalvardı. Çin imparatoru, egemenlik haklarına dayanarak onu kaçak ilân etti. Pers kralınca konukseverlik kurallarına saygı gösterilmekle birlikte, bir savaşa meydan vermemek için,

birtakım güçlükleri de gözönünde tutarak, Mamgo'yu, Batı'nın en uzak bir yerine sürmeye söz verdi ve bunun «ölümden daha hafif bir ceza sayılamayacağını» söyledi. Sürgün yeri olarak Arınenia seçildi, ve Iskitlere büyük bir toprak parçası ayrılarak orada sürülerini besleyebilmelerine ve, yılın çeşitli mevsimlerine göre çadırlarını bir yerden öbürüne götürüp kurabilmelerine izin verildi. Ayrıca, Tridat'ın saldırılarını da püskürtmeleri kendilerine buyuruldu. Ne var ki, şefleri, İran kralınca kendilerine yüklenen yükümlülüklerle yapılan ağır muameleleri ölçüp biçtikten sonra vatanını terk etmeye karar verdi. Böyle bir müttefikin değerini ve gücünü bilen Ermeni hükümdarı Mamgo'ya çok saygılı davrandı. Onu yakınına kabul etti ve, atalarının tahtına çıkarmak için kendisine büyük yardımı dokunmuş sadık ve yiğit bir hizmetkâr olarak nitelendirdi (1100).

Talih, bir zaman için Tridat'ın girişimini değerlendirir gibi oldu. Yalnızca ailesinin ve halkının düşmanlarını Armenia'dan çıkarmakla kalmadı. Öçalmak isteğiyle de davranarak ordularını, hiç değilse akıncılarını Asûr'ün kalbine dek soktu, Tridat'ın adını unutulmaktan kurtarmış olan tarihçi onu, ulusal sevgisi ve kişisel değeriyle anıp göklere çıkarmakta, Doğu masallarının ruhuna uygun olarak birtakım devlerin ve fillerin onun bükülmez kolu altına nasıl düştüklerini betimlemektedir. Başka kaynakların bize bildirdiğine göre Armenia hükümdarı, Iran monarşisini sarsan karışıklıklardan yararlanmıştır. Pers'de, o sırada kardeşler arasında taht çekişmesi vardı. Hürmüz, her çareye başvurduktan sonra, Hazer denizi kıyılarında oturdu, barbarların tehlikeli olabilecek yardımlarını bile yalvarak istedi (1101). Bununla birlike iç savaş, kimi zaman birinin yenilgisi, kimi zaman da uzlaşma ile sürdü ve sona erdi. Herkesçe Pers kralı olarak tanınan Narses bütün kuvvetleri toplıyarak dış düşman üzerine yöneltti. Utku tartışılamazdı. Kahramanın değeri, Pers kralının gücüne dayanabilecek gibi değildi. Tridat, ikinci kez Armenia tahtından inmek zorunda kaldı ve yine imparatorların sarayına sığınmaya geldi. Narses, başkaldırmış olan eyalette otoritesini hemen kurdu. İsyancıların ve kaçakla-

rın Romalılarca korunmalarının kabul edilmesine kızarak bir Doğu savaşını tasarladı (1102).

Ne ihtiyatlılık, ne de onurluluk, Armenia kralının davasını desteksiz bırakmayı Roma hükümdarlarına mümkün kılmazdı. Pers savaşına karar verildi. Tutumunda her zaman kesin ve sert olan Dioklesianus karargâhını Antakya'da kurdu; savaş harekâtını orada hazırlıyacak ve yönetecekti (1103). Lejyonların komutası, Galerius'ün değerli gözüpekliğine verildi. Galerius, bu önemli iş için Tuna'dan Fırat kıyılarına geldi. Ordular, kısa bir süre sonra Mezopotamya ovalarında karşı karşıya geldiler ve girişilen iki savaşta da kimin yendiği belki olmadı. Üçüncüsü kesin sonuçlu oldu. Romalılar toptan bir bozguna uğradılar. Bu bozgunun Galerius'ün ataklığından ve sayısız Perslinin karşısında küçük bir kuvvetle saldırıya geçmiş olmasından ileri geldiği söylendi (1104). Bununla birlikte, bu karşılaşmaya sahne olan memleket gözönüne getirilirse bu bozgunun başka bir nedeni de bulunabilir. Galerius'ün yenildiği aynı yer, Krassus (Crassus)'ün ölümü ve on lejyonun kılıçtan geçirilmesiyle ünlenmişti. Burası yirmi fersahtan çok geniş bir ovaydı ve Kars (Chavrhes) yaylalarından Fırat'a kadar yayılıyordu. Bu arazide ne bir yükseklik ne de bir su kaynağı vardı. Çorak bir çöl uçsuz bucaksız bir görünüm içindeydi (1105). Sıcaktan bunalmış ve susuzluktan yanmış olan ağır yüklü Roma piyadesi, daha büyük kayıplara uğramamak için ne yenmeyi ne de saflarını bozmayı aklına getiriyordu. Böyle bir durumdayken, sayı bakımından üstün birliklerce kuşatıldı, barbarların çevik süvari kuvvetlerinin şaşırtıcı hareketleriyle yorgun düştü ve onların korkunç okları altında yok oldu. Armenia kralı, savaş alanında değerini tanıtlamıştı. Fırat kıyısına kadar kovalandı. Atı yaralanmıştı ve savaşı kazanmış bir düşmandan kaçabilecek durumda görünmüyordu. Yapacak başka şeyi kalmamıştı. Yere indi ve ırmağa atladı. Üzerindeki zırhlı giysi ağırdı, Fırat çok derindi, oradaki genişliği dörtyüz tuvaz kadardı (1106). Bununla birlikte akıntı gücü ve çabası kendisine yardımcı oldu, güvenlik içerisinde karşı kıyıya vardı (1107). Roma-

lı generalin nasıl kurtulduğunu bilmiyoruz. Antakya kentine döndüğü zaman Dioklesianus onu, bir dost ve bir taht arkadaşı olarak değil, hiddetlemiş bir hükümdarın nefretiyle kabul etti. Erguvanı kuşanmış ve yanlışlığının, mutsuzluğunun utancıyle ezik bir halde, insanların en kendini beğenmiş olanı, yaklaşık bir millik yolu imparatorun arabası ardında yaya olarak yürümek zorunda kalmış ve bütün saray mensupları önünde gözden düşüşünü sergilemiştir (1108).

Dioklesianus, kişisel hıncını yatıştırıp imparatorluk saygınlığını üzerinde yeniden toplayınca, Caesar'ın gösterdiği itaat ve uysallıktan duygulandı, Galerius'e kişisel onuruyle Roma ordularının onurunu da yeniden onarmasına izin verdi. Olasılıkla ilk seferde kullanılmış olan Asya'nın kadınısı birlikleri yerine veteranlarla Illirya'dan yeni toplanmış askerler geçirildi, ve hükümdar yardımcı Gotlardan kurulu büyük bir birliği kendi emrine aldı (1109). Galerius, seçme askerlerden kurulu yirmibeş bin kişilik bir ordunun başında Fırat'ı yeniden geçti; lejyonlarını Mezopotamyanın açık ovalarına yayacak yerde - Armenia dağlarının arasında bir yoldan ilerledi. Bölgedeki halk ona sevgi gösterdi. Romalılar piyadeler için elverişli, süvariler için çok çetin bir arazide bulunuyorlardı (1110) Ters talih disiplinlerini güçlendirme yoluna gitmesini sağlamıştı. Başarılarından dolayı şişinen barbarlar o denli ihmalcilik yoluna düşmüşlerdi, ki en tehlikesiz durumda olduklarını sandıkları bir anda Galerius'ün baskına hazır olduğunu görünce şaşkına döndüler. Galerius, yalnız iki süvari eriyle, düşman ordugâhının hal ve durumunu gizlice kendisi incelemişti. Gece yarısında ordugâhta saldırı buyruğu verdi. Böyle bir baskın, Pers askerleri için her zaman felâketli sonuçlar vermiştir. «Hayvanlarını bağlıyorlar ve, kaçmamaları için ayaklarını köstekliyorlardı. Tehlike halinde Persli, savaşa girmeden önce, hayvanına yular vurur, örtüsünü koyar, zırhını geçirirdi (1111).» Galerius'ün coşkunluğu barbarlar arasında bozgun ve cesaretsizlik yarattı. Küçük bir dayanmayı korkunç bir kıyım izledi. Genel kargaşa arasında yaralanan kral (çünkü, ordularına Narses kendisi

komuta ediyordu) Medya'ya doğru kaçış yolunu tuttu. Yenen, kaçan kralın görkemli çadırında ve satraplarınkilerde zengin ve büyük hazineler buldu. Lejyonların, askerlik dışında kaba cahil olduklarını ve yaşamın gereksiz incelikleri konusunda ne denli az bilgileri bulunduğunu tanıtlar nitelikte ilginç bir olgu anlatılmaktadır. Parlak deriden yapılmış ve içi inciyle dolu bir kese basit bir askerin eline geçti. Asker, keseyi özenle sakladı, ama içindekileri, hiçbir işe yaramıyacağını, dolayısıyle para da etmeyeceğini düşünerek, attı (1112). Narses'in başlıca kaybı sonsuz derecede duygusal nitelikteydi. Ordugâhta kendisiyle birlikte bulunmakta olan karılarından çoğu, kız kardeşleri ve çocukları, bozgun sırasında tutsak düşmüşlerdi. Galerius'ün karakteri, her ne kadar İskender'inkine pek az benziyorduysa da, Caear, yengiden sonra, Makedonyalı kahramanın Dârâ (Darius)'ün ailesine karşı izlediği tutuma öykündü. Narses'in karıları ve çocukları her türlü saldırıya karşı güvenlik içerisine alındı, emin bir yere götürlüdü ve, yüce gönüllü bir düşmanın tutumuna uygun olarak onların yaşına, kadın - erkek durumlarına ve saygınlıklarına göre haklarında dikkat ve özen gösterildi (1113).

Asya, kaygıyla alınyazısının kararını beklerken Dioklesianus, Suriye'de güçlü bir gözlemci ordu toplamıştı ve, savaş alanından biraz ötede Roma kudretinin kaynaklarını sergiliyor ve önemli olaylar için hazırlık yapıyordu. Persler'e karşı kazanılan utku haberi üzerine, Galerius'ün kibirlenmesini huzuruyle ve öğütleriyle ılımlaştırmak için sınıra doğru ilerledi.

Roma hükümdarları Nizip'de biraraya geldiler ve karşılıklı olarak, biri saygısını, öbürü de takdirini dile getirdiler. Kısa bir süre sonra, yine bu kentte (büyük kral)'ın elçilerini kabul ettiler (1114). Narses'in gücü, hiç değilse büyük isteği son yenilgisiyle yıkılmıştı. Barış, Roma ordularını durdurabilecek tek çareydi. Yakınlığını ve güvenini kazanmış olan Arfaban'ı bu barış anlaşmasını görüşmek, daha doğrusu yenen'in istediği koşulları kabullenmek için elçi olarak gönderdi. Arfaban, efendisinin, ailesine karşı gösterilen yüce ruhlu tutumdan dolayı

ne denli minnet duyduğunu belirterek söze başladı. Arkasından, bu ünlü tutsakların özgür kılınmasını istedi. Narses'in sanını alçaltmadan, Galerius'ün adını yücelere çıkarttı ve, kendi ırkından bütün hükümdarların, şanlılığıyle en parlağı olan bir hükümdardan bile Galerius'ün üstün olduğunu, yüzü kızarmadan itiraf etti. Perslerin, davalarında haklı olmalarına karşın, bugünkü anlaşmazlıklar konusunda Roma imparatorlarının vereceği karara boyun eğmekle görevli bulunduğunu ve bu hükümdarların, içerisinde bulundukları mutluluk havasında tâlihin her zaman yâr olmayabileceğini de unutmayacaklarından emin olduğunu belirtti. Arfaban, söylevini doğu zevkine uygun simgesel bir istiâre ile tamamladı: «Pers ve Roma hükümdarlıkları ,evrenin ışıklarıdır; bunlardan biri yok olursa evren de noksan ve sakat kalmış olur.»

«Perslilere meheldir, diye Galerius, hiddetten köpürmüş halde yanıtladı, talihin yüze gülmemesine uğramaları bu kan dökücülere pek meheldir ve bize erdemlilik kurallarını soğuk soğuk karşımıza çıkarmaları... Mutsuz Valerianus için gösterdikleri kötü davranışı bir anımsasınlar. Bu hükümdarı bir hıyanetle yendikten sonra ona ne denli yakışıksız davrandıklarını, onu yaşamının sonuna dek utanç verici bir kölelik içerisinde tuttuklarını, ve ölümünden sonra da vücudunu sonsuz bir alçaklığın ortasında bıraktıklarını anımsasınlar.» Bundan sonra daha yumuşak bir tonla Galerius, Romalılar'ın, yenik bir düşmanı hiçbir zaman ayaklar altında ezmə gibi bir uygulamaları olmadığını; bugünkü koşullarda da Perslerden ödalmaktan çok kendilerine özgü ağırbaşlılıkla durum yargılaması yapacaklarını, imâ yoluyle, anlattı. Arfaban'a izin verirken, Narses'in sürekli bir barış ve ailesinin özgürlüğü konusunda imparatorların yarlıgamasını kısa zamanda elde edebileceğini çıtlattı. Bu görüşme sırasında Galerius'ün şiddetli istekleri kadar Dioklesianus'ün otoritesi ve akıllıca üstünlüğüne duyduğu saygı da sezilmektedir. Bu hükümdarlardan birincisi Doğu'nun fethini can ve gönülden istiyor, öyle ki, Pers'in bir eyalet haline getirilmesini öneriyordu. Öbürü ise daha etraflı düşünü-

yor, Augustus ile Antoninus'lerin ılımlı politikasını izlediği için bu mutlu savaşı onurlu ve yararlı bir barışla sona erdirecek elverişli fırsatı yakalamış bulunuyordu (1115).

Verdikleri sözü yerine getirmek için imparatorlar, Narses' in sarayına son kararlarını bildirmek üzere, sekreterlerinden biri olan Sikorius Probus'ü gönderdiler. Bir barış elçisi olarak Probus, en büyük incelik ve en içten dostlukla karşılandı. Ne var ki, bu denli uzun bir yolculuktan sonra gerekli bir dinlenmenin uygun olacağı bahanesiyle görüşme günü durmadan ertelendi. Birçok kez de kralın ağır adımlarla yaptığı yürüyüşlerde onu izlemek zorunda bırakıldı. Sonunda, Medya ırmağı Asprudus'un yakınında bir yerde Pers kralının huzuruna kabul olundu. Narses, içtenlikle barışı istiyorduysa da, böyle bir süre içerisinde kuvvet kazanarak görüşme sırasında daha saygın duruma gelmek ve bir tür denge sağlamak gibi gizli bir güdüyle hareket ediyordu. Bu önemli toplantıda yalnızca üç kimse bulundu: elçi Alfaban, muhafız komutanı ve Armenia sınırlarında komuta etmiş bir subay (1116). Roma elçisinin ilk önerisi anlaşılır gibi değildi. Elçi, Nizib'in iki imparatorluğun ticaret mallarına depo görevi yapmasını istiyordu. Ticaret malları üzerine birtakım vergiler koyarak, Roma imparatorları gelirlerini artırmak istiyorlardı; elçinin önerisi de bu amaçla yapılıyordu. Nizip Romalılarındı. Dışalım ve dışsatımı istedikleri gibi düzenleyebilirlerdi. Bu gibi vergiler, dış ülkelerle yapılan bir antlaşmanın değil, yurtiçi yasalarının konusu olmalıydı. Gerekli tüm gücü kendilerinde toplamak üzere, belki de Pers kralından çıkarına ve saygınlığına aykırı geleceği için kabul etmesi güç olan koşullar isteniyordu. Onun razı olmayı yadsıdığı tek madde buydu. İmparatorlar da bunun üzerinde çok durmadılar. Ticareti kendi doğal akışına bıraktılar ya da koymaya yetkili bulundukları vergilerle yetindiler.

Bu güçlük ortadan kalkınca, iki ulus arasında gösterişli bir barış antlaşması yapıldı. İmparatorluk için bu denli şanlı ve Pers'ler için de o denli zorunlu bir anlaşmanın koşulları, Roma tarihinde benzeri az bulunan nitelikleriyle özel bir dikkate de-

ğer durumdadır: (Gerçekten, Romalıların yaptıkları savaşların çoğu kesin utkularla bitmiş olduğu halde, karşılarındaki barbarlar okuma yazma bilmiyorlardı):

I. Ksenofon'da Araxe diye anılan Aboras, iki monarşinin sınırı olarak saptandı (1117). Kaynağını Dicleye yakın bir yerden alan bu çay, Nizib'in birkaç mil aşağısında Migdonius'ün sularını da alıyordu. Bundan sonra Singara duvarları altından geçiyor ve Girsesium'da Fırat'a karışıyordu. Dioklesianus bu kenti çok değişik bir biçimde güçlendirmişti (1118). Uzun süreden beri üzerinde tartışılan Mezopotamya, imparatorluğa bırakılmıştı. Persler, anlaşmayla, bu büyük ülke üzerindeki bütün savlarından vazgeçmişlerdi. II. Dicle'nin öbür yanında çok yararlı bir engel oluşturan ve doğal gücü askerlik sanat ve bilimiyle artmış bulunan beş eyalet de Romalılara bırakılıyordu (1119). Bunlardan dördü, Intiline, Zabdicene, Arzanene ve Mokzoene, az tanınmış yerlerdi ve yüzeyleri bakımından büyük değillerdi. Dicle'nin doğusunda Romalılar Kardüen denilen Kardüklerin eski yurdu olan dağlık ve büyük araziyi aldılar. Bu Kardükler Asya despotluğunun merkezinde yerleşmişlerdi; yüzyıllardan beri bağımsızlıklarını sürdürüyorlardı. (Onbin Grekler), onların ülkesini, çok eziyetli bir yürüyüşle ve durmadan savaşarak geçebilmişlerdi. Bu ünlü seferin şefi, ırkdaşlarının bütün büyük kral kuvvetlerininkinden çok Kardüklerin oklarından acı çektiklerini dile getirmiştir (1120). Bu barbarların sonraki kuşakları olan, atalarının ad ve törelerini hemen eksiksiz sürdüren Kürtler Türk sultanı'nın korumasında bağımsız yaşamaktadırlar. III. Roma'nın sadık dostu Tridat'ın, babalarından kalan tahta oturduğunu söylemeye bile gerek yoktur. Imparatorlar, tartışılmaz bir biçimde, Armenia üzerindeki egemenlik haklarını sürdürdüler ve güvenceye bağladılar. Bu krallığın sınırları Medya'daki Sinta kalesine dek uzandı. Bir ülkenin bu tür büyümesi adaletin değil, olsa olsa elaçıklığının bir sonucudur. Daha önce de sözünü ettiğimiz, Dicle'nin ötesindeki beş eyaletten dördünü Partlar, Armenia krallığından koparmışlardı (1121). Romalılar, onları bıraktıkları zaman gaspedici-

yi, tazminat olarak müttefiklerine vermek zorunda bıraktılar. Bu büyük ve verimli ülkenin baş şehri, çoğu zaman Armenia kralının ziyaretiyle onurlandı. Durumu bakımından belki Tauris'le aynı olan bu yer kimi zaman Ekbatan (Hemedan) adını aldı ve Tridat burada, Med'lerin çok güzel başkentini örnek alarak, yapılar ve tahkimat meydana getirdi (1122). IV. Çorak bir ülke olan Iberia'da kaba ve yabanıl insanlar yaşıyordu. Silah taşımaya alışkınlardı ve çok yırtıcı barbarlarla imparatorluğu ayırıyorlardı. Kafkas dağlarının dar geçitlerini tutan İberyenler, her zaman yağma amacıyla güneyin zengin ülkelerine sızmak isteyen Sarmatlara, dilerlerse yol verip geçirebilirler, istemezlerse onların akınlarını olanaksız kılabilirlerdi (1123). Pers krallarının Roma imparatorlarına bıraktığı İberya krallarının atanması işi, Roma kudretinin Asya'daki gücü ve güvenliği için çok yararlı oldu (1124). Doğu, kırk yıl süreyle derin bir huzurun tadını yudum yudum içti. İki rakip hükümdarlık arasında imzalanmış bulunan antlaşma, Tridat'ın ölümüne dek, düzenlice uygulandı. O dönemde dünyanın yönetimi, karşıt çıkarlar ve değişik ihtiraslarla yürütülen yeni bir kuşağın eline geçti. İşte bu koşullar altında, Narses'in torunu, Konstantinus (Constantinus) hanedanından hükümdarlara karşı uzun ve anılmaya değer bir savaşa girişti.

İmparatorluk, zorbalardan ve barbarlardan kurtarılmıştı. Bu güç başarı, ardarda gelen İllirya köylülerince elde edilmiştir. Dioklesianus, saltanatının yirminci yılına girince, bunu kutlamak için Roma'ya geldi. Bu, ordularının ünlü başarısının da tarihi olduğundan, büyük bir zafer alayı düzenlendi (1125). Onunla iktidarı paylaşmakta olan Maksimianus, o günün onurunu da Dioklesianus'le paylaştı. İki Caesar da savaşmış ve utkular kazanmışlardı, ama onlar bu başarılarını, eski geleneklere göre, *baba*'larının ve imparatorlarının tinsel varlıklarına borçluydular (1126). Belki Aurelianus'ün ve Probus'ünkülere oranla daha az görkemli olan Dioklesianus ve Maksimianus'ün zafer alayları bir ünün, büyük ölçüdeki zenginliklerin alevini parıldatıyordu. Afrika ile Britanya, Ren, Tuna ve Nil çok değer-

li ganimetler sağlıyorlardı. Bu şenliğin en güzel yanını Persler üzerinde kazanılan çok önemli utku'nun süslü simgeleri oluşturuyordu. İmparator arabasının önünde ırmakların, dağların ve eyaletlerin temsilleri taşınıyordu. Büyük kralın karıları, kız kardeşleri, çocuklarının imge (tasvir)'leri (1127) yeni bir görüntü oluşturuyor, halkın övünme duygularını okşuyordu. Daha az parlak bir biçimdeki düşünce bu zafer alayını sonraki kuşakların gözünde dikkate değer kılmaktadır. Bu, Roma'da hiçbir zaman görülmemiştir. İmparatorlar kısa bir süre sonra yenmeyi bırakınca Roma da imparatorluğun başkenti olmaktan çıkmıştır.

Roma'nın kurulmuş olduğu arazi, eski törenlere ve bir yığın tansıklara ayrılmıştı. Bir tanrının ya da bir kahramanın anısı, kentin bütün kesimlerini canlandırıyordu. Evrenin egemenliği Kapitolium'da simgelenmişti (1128). İmparatorluğu kendisine atalarından gelen, eğitimle güçlendirilmiş bu hoş kuruntuyla tanıyan vatandaş, siyasal yararlılık kanısıyle, böylece ayakta tutulabiliyordu. Yönetim biçimiyle imparatorluk merkezi birbirinden ayrı düşünülemez gibiydi. Birini yıkmadan öbürünün başka yere götürülebileceğine inanılmıyordu (1129). Ne var ki, başkentin önemi, fetihler ölçüsünde, azalmaya başladı. Eyaletler de onunla aynı düzeye yükseldi. Yenik uluslar Roma adlarını aldılar, onun ayrıcalıklarını da kazandılar. Buna karşı onların kuruntulu inançlarını benimsemediler. Bununla birlikte, eski kuruluşun kalıntıları, geleneğin gücü, uzun süre Roma'nın saygınlığını sürdürdü. İmparatorlar, Afrika'da, ya da İllirya'da dünyaya gelmiş olsalar da, kendi büyüklüklerinin üslendiği yeri, çok geniş ülkelerinin merkezi olarak, yeni vatanları sayıyorlardı. Onu ancak, kendilerinin sınırlarda hazır bulunmalarını gerektiren savaş nedeniyle terk ediyorlardı. Dioklesianus ile Maksimianus, barış zamanında da oturmalarını saptadıkları yeri eyaletlerde seçen ilk hükümdarlar oldular. Özel nedeni ne olursa olsun, onların tutumu, politik nedenlerle haklı görülebilirdi. Batı imparatoru, sarayını, genellikle Milano'da tutuyordu. Buranın durumu, Roma'ya oranla, Cermen barbar-

larının hareketlerini gözlemek bakımından, özellikle Alplerin eteğinde olması dolayısıyle, daha elverişliydi. Milano, kısa sürede bir imparatorluk kentinin büyüklük havasına büründü. Evleri çoktu ve iyi yapılmışlardı. Aynı zevk, aynı naziklik, halkında da vardı. Bir sirkus (Circus), bir saray, bir tiyatro, bir ticaret merkezi, kurucusu Maksimianus'ün adını taşıyan hamamlar, heykellerle süslü revaklar, çift sıralı surlar, eskisinin yakınlığıyle yıldızı sönecek gibi görünmeyen yeni başkentin güzelliğini artırıyorlardı (1130). Dioklesianus de, bulunduğu kentin Roma'nın görkemine eşit olmasını istedi. Boş zamanlarını, Doğu'nun zenginliğini, Fırat ile Tuna'ya aynı uzaklıkta bulunan, Asya ile Avrupa kıyılarına yerleşmiş Nikomedya (Nicomedie)'yı güzelleştirmek uğrunda kullandı. Birkaç yılda Nikomedya, hükümdarın özenleri ve halkın angaryasıyle, yüzlerce yıllık bir çalışma yapılmışçasına, görkemli bir görünüm kazandı. Roma, İskenderiye ve Antakya ile, yaygınlık ve nüfus bakımından hemen hemen boy ölçüşür hale geldi (1131). Dioklesianus ile Maksimianus'ün yaşayışları durup dinlenmeden devinim halinde geçiyordu. Yaşamlarının en büyük bölümü ordugâhlarda ya da uzun, sürekli yolculuklarla yürüyüşlerde harcanıyordu. Devlet işleri biraz dinlenmelerine olanak bıraktığı zamanlarda, keyifle Milano'ya ve Nikomedya'ya çekiliyorlardı. Buraları onların gözde hükümdarlık konaklarıydı. Dioklesianus zafer alayını yapıncaya değin —ki, saltanatı yirmi yılı bulmuştu— imparatorluğun eski başkentine geldiği pek şüphelidir. O kadar ki, bu anılmaya değer gelişinde bile Roma'da iki aydan çok kalmamıştır. Senato'nun önüne Konsulus'lük saygınlığıyle çıkacağı sanılıyordu. Halkın, teklifsiz ve saygısız davranışlarından sıkılarak, bu senato töreninden onüç gün önce, aceleyle Roma'yı bırakıp gitti (1132).

Roma için ve orada oturanların lâübâliliği için duyduğu hoşnutsuzluk geçici bir kaprisin etkisiyle değildi. Bütün hareketleri en düzmece bir politikanın sonuçlarıydı. Bu usta hükümdar, kendisinden sonra Konstantinus hanedanınca tam olarak uygulanan yeni bir devlet yönetimini benimsemişti. Dioklesia-

nus, senato'da kalan az bir güç yetkisini de onun elinden almaya karar verdi. Bu hükümdarın tahta çıkmasından önce, senatörlerin tutkulu umutlarıyle büyüklüklerinin ne denli geçici olduğunu görmüştük. Coşku var oldukça, kimi soylular özgürlük davası için gereksiz çaba göstermeye koyuldular. Probus'ün ardılları Cumhuriyetten yana olmayı bırakınca, bu kendini beğenmiş patrisyenler, yatıştırılması olanaksız hınçlarını gizleyemediler. İtalya'nın egemeni olarak Maksimianus bu bağımsızlık ruhunu yıkmakla görevlendirilmişti. Çünkü bu ruh, tehlikeli olmaktan çok can sıkıcıydı. Böyle bir görev o hükümdarın yırtıcı karakterine tam tamına uygundu. Dioklesianus'ün her zaman takdir ettiği en ünlü senatörler, acımasız taht arkadaşınca sürgüne gönderildiler. Hayalî komplolarla suçlanarak, güzel bir yazlık eve sahip bulunmak ya da ekilmiş bir arazisi olmak onları hemen mahkûm edilir duruma sokuyordu (1133). Bunca zaman Roma'nın ululuğu üzerinde baskı yapmış olan pretoryenler, artık onu korumaya başlıyorlardı. Bu kendini beğenmiş birlikler, bir zamanlar çok büyük olan güçlerinin yitmekte olduğunu görerek, kendi güçlerini senatonun otoritesiyle birleştirmek gerektiğine inandılar. Dioklesianus, akıllıca önlemlerle, pretoryenlerin sayısını yavaş yavaş azalttı, ayrıcalıklarını (1134) kaldırdı ve onların yerine, kendisine bağlı Illirya leiyonlarından ikisini koydu, Jovienler ve Herkülyenler diye yeni ünvanlar vererek imparatorluk muhafızlığıyle görevlendirdi (1135).

Dioklesianus ile Maksimianus'un senato'ya vurdukları en büyük darbe, uzun süre Roma'da bulunmayışlarının doğurduğu gizli devrim oldu. İmparatorlar Roma'da oturdukları zaman senatoyu baskı altında tutulmakla birlikte ihmal de edemiyorlardı. Augustus'ün ardılları, akıllarına ya da keyiflerine göre tasarladıkları bütün yasaları onlara benimsetmişlerdi. Ne var ki bu yasalar, meclis içerisindeki görüşmeleri ve çıkardığı kararnamelerle her zaman eski özgürlüğün simgesini sergileyen senato'nun onamıyle yürürlük kazanmıyordu. Roma halkının boş inançlarına saygı gösteren akıllı hükümdarlar cumhuriyetin

genel ve birinci sıradaki yüksek kuruluşuna göre uygun bir dil ve tutum kullanmaya zorunluk duydular. Ordugâhlarda ve eyaletlerde ise egemenlik saygınlığını geniş bir alana yaydılar. Oturma yerlerini başkentten uzak bir yerde saptayınca, Augustus'un, ardıllarına salık verdiği duygu gizlerliğini tümüyle bıraktılar. Devletin yasama ve uygulama (icra) yetkesini (otorite) kullanırken hükümdar, büyük ulusal konseyin düşüncesini alacak yerde, kendi bakanlarına danışıyordu. Bununla birlikte senato'nun adı, imparatorluğun tümüyle yıkılmasına dek saygıyla anıldı. Bu meclisin üyeleri, gururlarını okşayan birçok onursal ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı (1136). Ama, önceleri Roma büyüklüğünün kaynağı, daha sonra bu büyüklüğün aracı olmuş bulunan yüce meclis, saygıyle unutulmaya gömülüp gitti. Artık ne yeni anayasal kuruluşla, ne de imparatorluk sarayı ile bir ilişkisi kalmayan senato, eski zamanların saygıdeğer olmakla birlikte yararsız bir anıtı olarak Kapitolium tepesinde kalakaldı.

Roma hükümdarları senatoyu ve eski başkenti gözler önünden kaldırdıkları zaman, kendilerinin güvencesine verilmiş olan iktidarın kökeniyle yapısını kolayca unutuverdiler. Hükümdarın yetkesini bir arada toplanarak oluşturan Konsulus, prokonsulus, sansor ve tribunus gibi sıfatlardaki sivil hizmetler halka eski cumhuriyeti hatırlatmayı sürdürüyordu. Bu ılımlı unvanlar da yok oldu (1137). Hükümdar kendine hep imparator ya da *imperator* demeyi sürdürmüşse bu sözlük yeni bir anlamda ve de daha yüksek nitelikte bir ad olarak kullanılmıştır. Artık, Roma ordularının komutanı değil, dünyanın efendisi anlamını taşımıştır. Kökeni askersel kuruluşlara dayanan imparator adına, daha çok kölelik ruhunu gösteren başka bir ad da ekleniyordu. Senyör ya da *dominus* adlandırması, bir hükümdarın uyrukları üzerindeki yetkesini, bir komutanın askerleri üzerindeki otoritesini değil fakat bir efendinin köle hizmetkârları üzerindeki keyfe bağlı kudretini yansıtıyordu (1138). Bu aşağılık görünüş altında düşünülünce ilk caesar'lar bu ünvanı irkilerek reddettiler. Direnmeleri zamanla zayıfladı ve ünvan da

daha az tiksinti yaratmaya başladı. Sonunda, *efendimiz* ya da *imparator* formülü yalnız dalkavuklarca benimsenmiş olarak kalmadı, yasalarda ve genel anıtlarda da sürekli biçimde kullanıldı. Bu gösterişli deyimlerin en aşırı böbürlenmenin bile gözünü doyurmaya yetmesi gerekirdi. Dioklesianus'ün ardılları (kral) adını yadsımışlarsa bu, inceliklerinden değil, daha az ılımlı olmalarından ileri gelmiştir. Latince konuşan halklar arasında (ve bu dil bütün imparatorlukta resmi dildi) yalnızca Roma hükümdarları için tanınan imparator ünvanının, (kral)'a göre daha saygı uyandırır bir havası vardı. Roma hükümdarları birçok barbar şeflerince kral adının kendilerine verilmesi için zorlanacaklar ve bunu ancak Romulus ya da Targuinus'ten alabileceklerdi, Tarihin yazabildiği ilk çağlardan beri Asya hükümdarları Yunanca *basileus* ya da kral diye adlandırılmışlardır. Bu ülkelerde böyle bir adlandırma en üst katı simgelendirdiği için, halk da Roma tahtının eteklerine sunduğu en alçak gönüllü dileklerinde bundan yararlandılar (1139). Dioklesianus ve Maksimianus'çe düzenle ele geçirilen tanrısal nitelikler ve ünvanlar, ardılları tarafından hıristiyan hükümdarlara aktarılmış oldu (1140). Şu var ki, bu saçma deyimler ilk anlamlarını yitirdikçe küfür niteliğini de kaybettiler. Kulak, sese bir kez alışınca böyle bir söz yalnızca ilgisizlik yaratmış olmakla kalır ve saygıdan usanmış olup olmadığı belirsiz bir protesto olarak kabul edilir.

Augustus zamanından Dioklesianus'ün saltanatına dek Romalılar, hükümdarlarına karşı, olağan bir büyük devlet görevlisine ne tür saygı gösteriyorlarsa, ona da aynı biçimde davranıyorlardı. Imparator, vatandaşlarıyle çok yakın ilişkiler içerisinde konuşuyordu. Erguvan bir harmani, içlerine giydikleri geniş işlemeli bandı bulunan ihramla senatörlerden ve, giysilerinin üzerine daha dar erguvan harmani giyen şövalyelerden onu (imparatoru) ayırmaya yarıyordu. Kendini beğenmişlik, daha doğrusu politika, Dioklesianus'ü, Pers hükümdarlarının görkemini Roma sarayına da sokmaya isteklendirdi (1141). Bir zamanlar, Kaligula'nın taktığı ve Romalılarca delilik alâmeti

diyerek kınadıkları tâcı başına koymaya cesaret etti. Taç, inci işlemeli ve imparatorun başını çevreleyen geniş bir çatkıydı. Dioklesianus ile ardılları çok değerli altın ve ipek giysiler kuşandılar ve ancak tiksinerek bakılan yine çok değerli taşlarla kaplı ayakkabılar kullandılar. Yeni biçimler ve yeni gösterişli yöntemler gün geçtikçe onların yanına girip çıkmayı daha da zorlaştırıyordu. İç hizmetteki subaylar (o zamanlar ekoles «ecoles») denilen noktalara yerleştiriliyor, böylece sarayın yolları büyük bir özenle korunuyordu. Sarayın içerisindeki daireler, hadım ağalarının gözcülüğüne bırakılmıştı; bunların sayısı ve etkinliği de günden güne artıyor, bu da despotluğun görünür biçimde durmadan fazlalaştığını gösteriyordu. Bir uyruk, sonunda imparatorun huzuruna çıkabilme iznini elde edince, sosyal sınıfı ne olursa olsun, yere çöküp secdeye varması ve, Doğuluların geleneklerine göre, efendisi ve sahibinin tanrısallığına köleliğini sunması (arz-ı ubûdiyet) gerekiyordu (1142). Dioklesianus, tahta çıkmadan önce, aydın bir kafaya sahipti. Uzun bir saltanat süresince bu hükümdar kendini tanımayı ve insanları tartıp ölçmeyi öğrenmişti. Roma yöntem ve gelenekleri yerine Pers'inkileri geçirmesine ve kendini beğenme kadar aşağılık bir güdüyle hareket etmiş olmasına inanmak güçtür. Görkemlilik ve şatafat çalımının halkın düşünce gücünü yok edeceğine inanıyordu. O gibi hallerde —olsa olsa— hükümdar askerlerin ve halkın karşısında daha az görünecek, onların kaba lâübaliliğine uğramayacak ve kamunun gözlerinden uzak kalması, kendisine duyulan sözdinleme zorunluğunu yavaş yavaş saygı duygularına dönüştürecekti. Augustus'un yapmacık olarak gösterdiği alçak gönüllülüğe benzer biçimde Dioklesianus'ün şatafatı bir tiyatro temsili gibi oldu. Ama doğrusunu söylemek gerekirse, bu iki komediden ilki, ikinciye oranla daha soylu ve gerçek yücelik taşıyan bir nitelikteydi. Birincisi, imparatorların, çok geniş ülkeleri üzerinde kullandıkları yüce gücü gizlemek, öbürüyse açıklama amacını güdüyordu.

Gösteriş, Dioklesianus düzeninin birinci ilkesi olmuştu. Bölme ise, bu düzenin ikinci ilkesi haline geldi. İmparatorluğu,

eyaletleri, asker ve sivil tüm yönetim dallarını böldü. Politika makinesinin çarklarını çoğalttı. İşlemler daha az süratli oldularsa da çok güvenli hale geldiler. Yeni düzenlemede gösterilebilecek iyi yönler ve noksanlıkların tümü, büyük bölümü bakımından, onun ilk yaratıcısına yükletilmek gerekir. Zamanla yetkinleştirilen ve ileriki hükümdarlarca tamamlanan bu devlet yönetimi düzenlemesini, tüm olarak sona ermiş olduğu zamana ulaştığımızda, inceleyeceğiz. O halde yeni imparatorluğun tam bir betimlemesini yapmak üzere Konstantinus'ün saltanatı dönemine gelmeyi bekleyerek şimdilik Dioklesianus'ün eliyle çizilmiş olan tablonun belli başlı ve ayırdedici çizgilerini belirtmekle yetineceğiz. Bu hükümdar, yüce iktidara üç arkadaş daha katmıştı. Bir kimsenin yeteneğinin bu denli büyük ülkelerin savunması için yetersiz kaldığına inandığından, dört hükümdarın birleştirilmesini geçici bir önlem olarak düşünmemişti. Dioklesianus bunu bir anayasal temele dayanan kural olarak kabul etmişti. Bu kurala göre, ilk iki hükümdar taç giyecekler ve *Augustus* ünvanını alacaklardı. Bunlar, duygusal ya da değerlendirme ölçülerini kullanarak, yönetim ağırlığını kaldırmakta yardımcı olabilecek —kendilerine bağlı— taht arkadaşlarını seçeceklerdir. Bu seçilenler de, ilk basamağa yükselince *Caesar* saygınlık ünvanını almış bulunacaklar ve kesiksiz imparatorlar kalıtımını sağlamış olacaklardır. İmparatorluk dört kesime bölünmüştür. Saygınlık bakımından üstün olan Doğu ve İtalya bölümleri augustus'ların tasarrufunda kalacaktır. Ren'in ve Tuna'nın çetin olan korunması Caesar'lara bırakılmaktadır. Dört hükümdar da lejyonların gücünü dilediği gibi kullanabilecek ve başkaldırmak isteyen bir komutan çıkarsa, dört hükümdarın da ayrı ayrı karşısında olduğunu ve bunların hepsini yenmeden başarı sağlamış olmıyacağını bilerek önceden bu girişiminden vazgeçmiş olabilecektir. Sivil yönetimde, devletin bölünmez gücünü, hükümdarların ortakça kullanacakları kabul edilmiştir. Adlarına imzalanmış buyrultular bütün eyaletlerde geçerli yasa sayılacak ve onların buyruk ve yetkelerini kapsar olarak yürürlüğe girecektir. Bütün bu özen ve önlemle-

re karşın, Roma dünyasının siyasal birliği yavaş yavaş bozuldu ve bölünme ilkesinin benimsenmesine yol açarak, kısa sayılacak zaman içerisinde Doğu ve Batı imparatorluklarının sürekli biçimde ayrılmasına neden oldu.

Dioklesianus'ün düzenlemesi çok önemli başka bir sakınca taşıyordu, ki şu anda bile dikkate değerliğini korumaktadır. Böyle bir kuruluş, zorunlu olarak giderleri çoğaltıcı ve dolayısıyle vergi ve harçları artırıcı nitelik kazanmaktadır. Bu da halkın daha da ezilmesine yol açar. Augustus ve Trajanus'ün yalın soyluluğu saray hizmetlerinde yalnızca köleler ve azatlılarla yetinmesini bildiği halde bunun yerine, imparatorluğun çeşitli yerlerinde üç ya da dört görkemli saray yaşamı kurulmuştur. Roma hükümdarları şatafatta daha ileri gitmenin ve Pers kralını gölgede bırakmanın yollarını arıyorlardı. Devlet hizmetlerini gören büyük görevlilerin, bakanların ve subayların sayısı hiçbir vakit bu denli yüksek olmamıştı, ve (çağdaş bir kitap yazarının canlı anlatısını olduğu gibi alırsak) «tahsildarların sayısı vergi yükümlülerinin sayısını aşınca eyaletler vergilerin ağırlığı altında ezildiler (1143)». Bu dönemden imparatorluğun yıkılmasına dek bir sürü yakınma ve şikâyet uğultularını bulup çıkarmak zor olmayacaktır. Her yazar, dinine ve durumuna göre, sövüp saymak için, Dioklesianus'ü, Konstantinus'ü, Valensius'ü, ya da Teodosius'ü ele almıştır. Ne var ki, tümünün üzerinde birleştiği konu, vergi yükünün altında halkın ezilmesi ve özellikle toprak üzerinden alınan vergilerin ağırlığıdır. Yazarların bu uyuşumu karşısında, taşlamalardan ya da pohpohlama yazılarından da olsa, gerçeği bulup çıkarmak zorunda olan yansız bir tarihçi, kınamayı bütün bu hükümdarlar arasında paylaştırmak yükümlülüğünü taşıyacaktır. Bu tarihçi, hak sınırları üstünde vergi alınmasını yönetimlerinin tek biçimli düzenine oranla onların kişisel kusurlarına daha az yükleyecektir. Gerçekte, Dioklesianus bu düzenin kurucusudur. Onun döneminde ortaya çıkan kötü sonuçlar önlemlerin ve ılımlılığın sınırları içerisinde kaldı ve, salt bir kınama yapılacaksa, herhalde uyruklarını baskı altında tutmuş olması diye

bir suçlama ileri sürülemeyecektir (1144). Şurası da belirtilebilir ki, elde ettiği gelirler, dikkatli bir tasarrufa uyularak kullanılmıştır. Bütün gerekli giderler karşılandıktan sonra, akıllıca bir elaçıklığı yapabilmek ya da devletin ilerde çıkabilecek düşünülmemiş gereksinimleri için kullanılmak üzere çok büyük paralar imparatorluk hazinesine konularak saklanıyordu.

Saltanatının yirmi birinci yılında Dioklesianus, tahttan çekilme tasarısını uygulamaya koydu: daha çok Antoninus ya da Markus Aurelius'e yakışır tarzda olan ve yüce yetkinin kazanılmasında ve kullanılmasında felsefeden aldığı dersleri hiç uygulamamış olan bir hükümdarın anılmaya değer kararı... Dioklesianus bütün dünyaya örnek olma onurunu kazandı. Sonraki hükümdarlar arasında ona öykünenler pek az sayıda kaldılar (1145). Burada, doğal olarak, Beşinci Şarl (Charles-Quint) örneği akla gelmektedir. Buna, yalnızca zamanımızdaki bir tarihçinin uzdilli kalemiyle onu ünlü kılmış olması değil, bu iki hükümdarın siyasal yetenekleri askersel ustalıklarını aşan ve doğru gibi görünen erdemleri ile yapaylığa oranla daha az doğal olan karakterlerindeki çarpıcı benzerlik de etken olmaktadır. Şarl'ın tahttan çekilmesi, olayların akışındaki dönüşümlerin bir sonucu gibi görünmektedir. En değer verdiği tasarılarının başarısızlığa uğradığını görmenin neden olduğu acı ona, utkusuyle eşdeğerde bulmadığı bir iktidarı bırakma kararını aldırttı. Dioklesianus'ün saltanatı ise tersine, sürekli başarılarla geçmişti. Olasıdır ki, bütün düşmanlarını yendikten ve bütün isteklerini giderdikten sonra, imparatorluğu, ciddi olarak, bırakmayı düşünmüştür. Ne Beşinci Şarl, ne de Dioklesianus, tahttan çekildiklerinde yaşları çok ilerlemiş durumda değildi. Birincisi ellibeş, ikincisi ise elli dokuz yaşındaydılar. Ne var ki, bu hükümdarların çaba içinde yaşamları, savaşları, yolculukları, krallığın işleri ve kendilerini işe verişleri, vücutça dermansızlaşmalarına neden olmuştu. Artık, vaktinden önce gelen bir yaşlılığın rahatsızlıklarını duyuyorlardı (1146).

Yağışlı ve pek soğuk kışın sertliğine karşın, kendisi için yapılan zafer alayından kısa bir süre sonra İtalya'dan ayrıldı,

Doğu'ya gitmek üzere İllirya eyaleti yönünden yola çıktı. Mevsimin sertliği ve yolculuk zahmetleri bitkin biçimde hastalanmasına neden oldu. Her ne kadar sabahları biraz yürüyor, kapalı sedye ile taşınıyorduysa da hastalığı ağırlaştı, yaz sonuna doğru Nikomedya'ya varıldığı zaman bütün bütün tehlikeli bir hale geldi. Kış boyunca sarayından hiç çıkmadı. Hükümdarın ağır hastalığı genel ve içtenlikli bir ilgi uyandırıyordu. Halk, saray mensuplarının yüzündeki üzüntü ya da sevinç belirtilerine bakarak onun sağlığı üzerine bilgi edinmeye çalışıyordu. Bir ara, son nefesini verdiği haberi yayıldı. Kamuoyu, Caesar Galerius'ün yokluğunda karışıklıklara yol açmamak için bu haberin kendilerinden saklandığı kanısındaydı. Sonunda, Dioklesianus, yüzü sapsarı ve güç tanınabilecek denli bitik bir halde halka göründü. Artık, yapmakla yükümlü bulunduğu görevlerini yerine getirmek için bir yıldır çektiği yorucu savaşıma son vermenin zamanıydı. Sağlığı, çalışmayı bırakmasını gerektiriyordu. Yoksa, saygınlığı, hasta durumunda da olsa, büyük bir imparatorluğun idaresini üstlenmeyi sürdürmesi için yeterliydi. Onurlu bir dinlenme içerisinde yaşamının geri kalan zamanını tamamlamaya, başarısını talihin etki alanı dışına çıkararak dünya sahnesini daha genç, daha etkin hükümdarlara bırakmaya karar verdi (1147).

Tahttan çekilmesiyle ilgili tören, Nikomedya'ya yaklaşık üç mil uzaklıkta, askerlerle halkın toplandığı büyük bir düzlükte yapıldı. Yüksek bir kürsüye çıkan imparator, soyluluk ve us dolu bir söylevle niyetini onlara açıkladı. Erguvan harmanisini üzerinden çıkarınca, hayretten donup kalan kalabalığın gözleri önünden kayboldu ve kentin içinden kapalı bir arabayla geçerek, emeklilik zamanı için seçtiği, anavatanı olan Salone'nin yolunu tuttu. Aynı gün, ki mayısın biriydi, Maksimianus de, Milano kentinde imparatorluk saygınlığından ayrıldı (1148).

Çekilme tasarısını Dioklesianus hazırlamıştı. Maksimianus'ün söz dinleyeceğine güvenebilmek için, iyilikçisinin otoritesine uygun hareket edeceğiyle ilgili olarak güvence istemiş ve, kendisi örneğini verince onun da, ilk işarette, tahttan ineceği-

ni bildiren özel bir söz almıştı. Her ne kadar Jüpiter Kapitolium'unun sunağı önünde dinsel bir andla pekiştirilmiş olsa da (1149) böyle bir bağlantı, yüreği iktidar ateşiyle yanan ve, bir yanda kalarak sessiz bir yaşam sürdürmeyi, ne de adını ölümsüzleştirmeyi istemeyen bir hükümdarın şiddetli karakterini dizginlemeye yetmeyebilirdi. Yirmi yıldır kendi üzerindeki yükü, akıllı arkadaşıyle kaldırmış olan, şimdi bu durumda dayanmayı başarmıyacağını anlayan Maksimianus, biraz güç olsa da, onun buyruğu üzerine, hemen tahttan ayrıldı, Lukanya'da bir kır evine çekildi, ama böyle bir yerde onun gürültücü benliğinin rahat ve huzur içerisinde yaşayabilmesi pek olası değildi.

Kölelikten tahta çıkmış olan Dioklesianus, yaşamının geri kalan dokuz yılını özel koşullar içerisinde geçirdi. Akıl, ona büyüklüklerden vazgeçmesini öğütlemişti. Yetinmek, çekildiği sessizlikte sanki onun yoldaşı olmuştu. Eliyle kendilerine imparatorluk asâsı verdiği kimselerin lutfunu hiçbir zaman kabul etmedi (1150). Uzun zamanlar kamu hizmetlerinin yönetilmesiyle görevli olanlardan, kendi kendine yetmeyi başaran pek azdır. İktidarı yitirince başlıca üzüntüsü uğraş noksanlığı duygusu oldu. Dinsel sofuluk ve yazın (edebiyat), bu yalnızlıkta bunca okunacak şeyi sağlıyorduysa da, Dioklesianus'ün kafasını tekbaşına oyalıyamıyorlardı. Bununla birlikte, en temiz ve en doğal eğlence duygusundan saklanmış ve yeniden canlandırmış olduğu alışkanlığı kazanmakta gecikmedi. Bahçesini yapmak ve ona bakınakla zamanını geçiriyordu. Bu ılımlı uğraşlar, boş zamanlarını yeterince dolduruyordu. Maksimianus'e verdiği yanıt ünlü olmuştu. Bu kaygulu yaşlı adam, devlet yönetiminin dizginlerini onun yeniden ele almasını istiyordu. Dioklesianus, bu öneriyi acımalı bir gülümseyişle geri çevirdi «Ah! Salone'de kendi ellerimle yetiştirdiğim sebzelerden nasıl ayrılabilirim, diye yazmıştı. Boş iktidar hayali peşinden koşmak için hiçbir şey beni içinde bulunduğum mutluluktan ayıramıyacaktır (1151).» Özel görüşmelerinde, bütün sanat ve mârifetlerden en gücünün hükümdarlık sanatı olduğunu sık sık dile

getiriyordu. Yalnızca deneyimin verebileceği bir sıcaklıkla şu konu üzerinde konuşmayı âdet edinmişti: «Dört ya da beş bakanın çıkar birliği, efendilerini aldatmak için aralarında birleşmeyi sağlayabilir. Yüksekte bulunan hükümdar insanlardan ayrı durduğu için gerçeği ona ulaştıracak yollar kapalıdır. Artık, çevresini sarmış olanların gözleriyle dünyayı görmeye başlar ve ancak bunların sahte sunularına göre bilgi edinebilir. Hükümdar suçluya ve yeteneksize en önemli saygınlıkları ihsan eder. Işte bu değersiz aracılarladır ki, diye sözlerine ekliyordu, en yetkin ve en akıllı hükümdarlar, etrafındaki bir avuç insanın aşağılık aldatmalarına satılmış olurlar» (1152).

Büyüklüklerin doğru bir değerlendirmesi ve ölümsüz bir ünün güvencesi köşeye çekilmişliğin keyfini bize daha çekici kılmaktadır. Oysa, Roma imparatoru, özel koşulun tatlılıklarını ve güveni, tam anlamıyle tadabilmek için dünya sahnesinde çok önemli bir rol oynamıştı. Limanın içerisi sessiz ve durgun duruyorsa da dışında her yandan büyük dalgaların yükseldiğini görüyordu. Bu hırçın dalgalanmaların felâketli sonuçlarına ilgisiz kalabilir miydi? Korku, acı ve kaygu, kimi zaman, onu çekildiği sessizlik köşesinde bile rahat bırakmadı. Karısının ve kızının mutsuzlukları onun sevecenliğini, hiç değilse gururunu zâlimce yaraladı. Bunca imparatorun babası yerinde olan ve kendi talihlerinin baş yapıcısı bulunan bir kimseye karşı yapmamaları gereken aşağılatıcı hareketler, Dioklesianus'ün son günlerini acılara boğmuş oldu.

Tanıtlanmış belgeye dayanmayan bir sava göre, onların zulmünden kurtulmak için istençli bir ölümle kendini yok etmiştir (1153).

Bu hükümdarın yaşam ve karakter tablosunu kapamadan önce yalnızlığa çekilmiş olduğu yere bir göz atalım. Dalmaçya'nın başkenti olan Salone imparatorluğun büyük yollarının ölçüsüne göre Akuile'ye ve İtalya sınırlarına ikiyüz Roma mili ve, imparatorların İllirya sınırını gezdikleri zaman olağan olarak kaldıkları Sirmium'a, yaklaşık ikiyüz yetmiş mil uzaklıkta bulunuyordu (1154). Bugün, fakir bir köy hâlâ bu salone adını ta-

şımaktadır. On altıncı yüzyıla dek, bir tiyatronun kalıntıları, kırık kemer parçaları ve mermer sütunlar bu yerin eski görkemine tanıklık ediyorlardı (1155). Dioklesianus, kentten altı ya da yedi mil uzakta görkemli bir saray yaptırmıştı. Eserin büyüklüğü imparatorluktan çekilmeyi ne denli uzun zaman önce tasarladığını göstermektedir. Şatafatın ve sağlığa elverişli her şeyin topluca bulunduğu bir yere bağlanması, onun sadece anavatanı olmasıyle açıklanamaz. «Toprak kuru ve verimli, hava temiz ve sağlamdır. Yazın çok sıcak olursa da, İstriya'nın ve kimi İtalya kıyılarında ratlanan rüzgarın getirdiği boğucu ve zararlı sis burada seyrek olarak görülür. Sayrayın olağanüstü güzel yerleri görmesi, bu güzel yapıyı daha da hoş kılar. Batı yönünde, Adriyatik körfezi boyunca uzanan deniz kıyısı açılır. Denizin bu kesiminde bulunan küçük adalar ona büyük bir göl havası verir. Yapının kuzeyinde eski Salone kentine götüren bir geçit vardır. Öbür yanda görülen kara parçası, Adriyatik denizinin doğu'da ve güney'de meydana getirdiği büyük su alanıyle mutlu bir karşıtlık oluşturur. Kuzeye bakış alanı, uygun bir aradan sonra başlayan, kim iyerleri bağ, orman ve köylerle kaplı yüksek dağlarla sona ermektedir (1156).

Konstantinus, anlaşılması zor olmayan bir güdüyle, Dioklesianus'ün sarayından nefret eder gibi davranmışsa da, ardıllarından biri, çöküntü sırasındayken görebildiği halde, ondan büyük bir hayranlıkla öz etmiştir (1157) ve (1158). Bu saray dokuz, on akr yüzeyinde bir alanı kaplıyordu. Dört köşeliydi ve çevresinde onaltı kule bulunuyordu. Yanlarından ikisinin uzunlukları beşyüz altmış ayaklı, öbür ikisinin ise yaklaşık altıyüz ellibeş'ti. Bütün yapı, dolayındaki Trau ya da Traguitium taşocaklarından çıkarılan yontma taşlarla inşa edilmişti. Bu taşlar hemen hemen mermer kadar güzeldi. Dik açılar biçiminde kesişen dört yol bu pek büyük yapının çeşitli bölümlerini ayırıyordu. Başlıca oturma dairesine bugün de yaldızlı kapı denilen görkemli bir girişten ulaşılıyordu. Antreden granit kolonlu geçide açılan yerin bir yanında kare biçiminde Eskülap (Esculape) tapınağı, öbür yönünde ise sekizgen biçimindeki Jupiter

tapınağı bulunuyordu. Dioklesianus bu tanrılardan ikincisine varlığının meydana getiricisi, birincisine ise sağlığının koruyucusu olarak tapıyordu. Bu sarayın betimlemelerini, Vitruve temel kurallarıyle, karşılaştırılırsa görülür ki, binanın çeşitli bölümlerinde banyolar, yatak odası, giriş, kilise, Firigya, Mısır ve Korent stili salonlar bulunmaktaydı. Biçimler değişik, orantılar doğruydu. Ozel yapısında, çağımız kavramlarının beğeniye ve iç konuma daha çarpıcı kıldıkları iki eksiklik vardı. O görkemli salonların ne pencereleri ne de bacaları yoktu. Işığı yukardan alıyorlardı (çünkü binanın ancak bir katlı olduğu anlaşılmaktadır); duvarlar boyunca yerleştirilmiş borular buraları ısıtmaya yarıyordu. Görüş güzellikleri resim ve heykellerin güzelliğine bağlı bulununca, başlıca daireler, güney batıya doğru beşyüz on yedi ayak uzunluğunda olan ve çok görkemli bir gezinti yeri oluşturduğu sanılan sütunlu kemerlere dayanıyordu.

Bu görkemli yapı, kuş uçmaz kervan geçmez bir yerde yapılsaydı zamanın tahribine uğramaya bırakılmış olacaktı. Ama belki de insanların yıkıcı becerisinden de uzak kalmış ve kurtulmuş bulunacaktı. Parçaları Aspalat kentinin yapımında kullanıldı, çok zaman sonra'da Spalatro kentinde (1159). Yaldızlı kapı şimdi halk pazarında bulunuyor. Sen Jan Baptist (Saint - Jean - Baptiste) Eskulap'ın onurlarını gaspetti ve Jüpiter tapınağına din değiştirilerek Meryem Ana'nın korumasında katedral haline getirildi. Dioklesianus sarayının betimlenmesini başlıca bir İngiliz sanatçısına borçluyuz. Bu kimse, övülmeye değer bir merakla Dalmaçya'nın içerlerine kadar gitmiştir (1160). Şurasını da belirtmeliyiz ki, yaptığı desenler ve gravürler, Dioklesianus sarayını olduğundan daha değerli gösterecek biçimde yapılmış gibi gelmektedir bize. Daha yeni ve pek akıllı bir gezgin, spalatro'nun görkemli örenlerinin, Dioklerianus dönemindeki Roma büyüklüğünün uğradığı gerilemeden sanatlardaki gerileyişin de daha az olmadığını bize kanıtlamaktadır (1161). Mimarlık o dönemde soyluluğunu yitirdiyse resim sanatı ve heykelciliğin de zamanın bozukluğundan daha çok etkilenmiş

olabileceğini —doğal olarak— düşünmemizi gerektirecektir. Mimarlık birtakım genel ve de mekanik kurallara bağlıdır. Yontu (Heykel) ve resim sanatı, yalnızca doğadaki biçimlere değil, insan ruhunun karakter ve duygularına da öykünmekle kendilerini belirtirler. Bu yüce sanatlarda elin becerisinde yardımcısı pek yoktur. Baş yapıtları yaratabilmek için, sanatçının imgelenmesinde devinim olması, fırçasına en doğru beğeninin ve en gerçek gözlemin kılavuzluk etmesi gerekir.

İmparatorluktaki iç çekişmelerin, askerlerdeki başıboşluğun, barbar akınlarının ve yönetimdeki zorbalığın çoğalmasının ökeliğe (dehâ) ve de dizine yararlı olmadığını söylemeye bile gerek yoktur. Arka arkaya tahta çıkan İllirya köylüleri, bilimleri yerleştirmeden Monarşiyi yerleştirdiler. Askersel eğitimle yetişmiş olmaları onlara edebiyat sevgisini esinlemiyordu. O denli hareketli ve o denli işe yatkın olan Dioklesianus'ün aklı ve ruhu ne öğrenim ne de düşünce yoluyle kültür edinememişti. Hukukçuluk ve Tıp yaygın bir hale gelmişti; bu mesleklerin uygulama alanı çıkar sağlıyordu. Birtakım yetenekli insanların azçok edindikleri bilgilerle bu işler görülebiliyordu. Ne var ki, bu dönemde bu iki sanat (resim ve heykel)'ta, yapıtları incelenmeye değer hiçbir ünlü usta yetişmemiştir. Şiir artık sesini duyuramıyordu. Tarih, tatsız ve dayanaksız birtakım kuru ve biçimden yoksun kısaltmalar halindeki bilgilere dönüşmüştü. Hükümdarın sarayına bağlanıp kalmış olan diluzluğu (belâgat) gücünü ve saygınlığını yitirmişti. Ahlakça düşük hatiplerle çevrelenmiş olan imparatorlar ancak gururlarını okşayan ya da aşırılıklarını mârifetmiş gibi gösteren sanatları koruyor ve ödüllendiriyorlardı (1162).

Bilimsellik bakımından o denli karanlık olmasına karşın bu yüzyıl yeni Platoncuların hızlı ilerlemeleri ve yükselmeleriyle dikkati çekmektedir. Bu felsefenin eski müritleri, düşünceleri daha yumuşak ve sistemlerini yeni bir yönteme ve törelerinin ağırbaşlılığına dayıyan birtakım tutkulu kimselerin bayrakları altında toplandılar. Bu filozoflardan Ammonius, Plotinus, Ammollus ve Porphyre (1163) gibi bir kesimi derin düşüncelere

önem vermiş ve dalmış kimselerdi. Ne var ki felsefenin gerçek amacını hiç anlamadıklarından çalışmaları insan aklını yetkinleştirmekten çok bozmaya hizmet etmiştir. Durumumuza ve yeti (meleke)'lerimize uygun gelen ahlak, matematik ve doğa incelemesi bilgilerini ihmal ettiler. Yeni Platoncular, metafizik üzerine kelimelerle yaptıkları tartışmalarda kendilerini tüketiyorlardı. Görünmeyen dünyanın gizlerini ortaya çıkarmakla uğraşarak, Platon ile Aristo'yu, kendilerince olduğu kadar, kendilerinden sonra gelenlerce de çok az bilinen maddeler üzerinde uzlaştırmaya çalışıyorlardı. Kafalarını yüce olmakla birlikte soyut araştırmalarla yorup bitirirken ruhları, imgeleme hayalleriyle dolup taşıyordu. Ruhu, gövdedeki hapis halinden kurtarma sanatına sahip olduklarını savunuyorlardı. Ruhlarla ve şeytanlarla ilişki kurduklarını söyleyerek övünüyorlardı. Garip bir devrim yapılarak felsefe, büyücülüğe dönüştürülmüştü. Eski akıl sahipleri halkın boş inançlarından nefret ederlerdi. Simgesel istiâre (istiâre-i temsiliye) perdesi arkasında bu denli zırva bir mezhep saklayan bu öğretililer Plotinus'ün ve Prophyre'in büyük savunucuları olarak göründüler. Hristiyanlarla inancın kimi gizemli noktaları üzerinde uyum sağlayarak tanrıbilim düzenlerinin öbür kısımlarına, iç savaş kızgınlığıyle saldırdılar. Yeni Platonculara bilimler tarihinde az da olsa yer vermeye değer. Onlara, çok zaman kilise tarihinde rastlanmaktadır.

BÖLÜM XIV

Dioklesianus'ün Tahttan Çekilmesinden sonraki Karışıklıklar — Konstantinus ve Maksansius'ün yükselişi — Aynı zamanda Altı İmparator — Maksimianus ve Galerius'ün Ölümleri — Konstantinus'ün Maksansius ve Lisunius'a karşı Utkuları — Konstantinus'ün Yetkesi Altında İmparatorluk Birliğinin Yeniden Kurulması

Dioclesianus'ün kurduğu devlet yönetimi düzeni, kurucusunun kararlı ve usta eliyle desteklenmediği andan başlıyarak dengesini yitirdi. Bu düzen, yeniden bir araya getirilmesi güç olan değişik yetenek ve karakterlerin mutlu bir karışımını gerektiriyordu. Birbirini kıskanmayan iki imparatorun, tutkusuz iki caesar'ın ve aynı ruhla bağımsız hareket ederek, sağa sola sapmadan genel çıkarlara bağlı kalan dört hükümdarın bir kez daha görülebilmesi olası mıydı? Dioklesianus ile Maksimianus'ün tahttan çekilmelerini on sekiz yıl süren karışıklık ve uyuşmazlıklar izledi. Beş iç savaş imparatorluğun bağrını yiyip bitirdi. Bu mutsuz zaman içerisinde fırtınaları izleyen sessizlikler görülmüşse de bu hüzünlü aralar, birbirlerini korkulu ve kin dolu gözlerle seyreden ve uyrukları zararına kudretlerini artırmaya çalışan hasım krallar arasındaki silah bırakışımından başka şeyler olmıyan dinlenmelerden ibaretti.

Dioklesianus ile Maksimianus erguvanı bırakınca yeni anayasal düzenin kuralları gereğince, onların orunları (makamları) iki caesar'ca doldurulduu. Konstansius ile Galerius hemen augustus ünvanını aldılar (1164). Öncelik hakkı ve kıdemlilik onurları bu iki hükümdardan birincisine tanındı. O da, yeni adını kullanarak, eski yönetim bölgeleri olan Galya, İspanya ve Britanya'daki görevini sürdürdü. Bu çok geniş idare uğraşları, yeteneklerini uygulamasına ve tutkularının yatıştırılmasına yetiyordu. Ilımlılık, yumuşaklık ve uysallık bu sevimli hükümdarın başlıca nitelikleriydi. Onun mutlu uyrukları hükümdarlarının erdemleriyle Maksimianus'ün sert isteklerini ve de Dioklesianus'ün düzmeceli tutumunu karşılayabilme fırsatını bulabiliyorlardı (1165). Saraylarına soktukları Asya görkem ve şatafatı yerine Konstansius bir Roma hükümdarının sadeliğini sürdürdü. En büyük hazinesinin halkın kalbinde olduğunu alçak gönüllülükle söylüyor ve, taht saygınlığının ya da devletin bir tehlikeye uğraması halinde gerekli büyük yardım için halkın özverisine ve minnetine güvenebileceğini yineliyordu (1166). Galya, İspanya ve Britanya halkları, onun değerliliği ve kendilerinin içinde bulundukları mutluluk nedeniyle hükümdarlarının yorgun sağlığını kaygıyla izliyorlar ve onun, Maksimianus'ün kızıyle yaptığı ikinci evliliğinden olan çocukların henüz pek küçük olduklarını üzüntüyle görüp meraklanıyorlardı.

Konstansius'ün nitelikleri, taht arkadaşının kırıp dökücü tutumuyle çarpıcı bir karşıtlık oluşturuyordu. Galerius'e karşı da uyruklarının saygısı vardı, o, pek seyrek olarak onların sevgisine önem verdi. Askerlikteki ünlülüğü, özellikle Pers savaşındaki parlak başarısı doğuştan kendini beğenmiş, kendinden üstüne, hattâ akranına bile dayanamayan ruhunu daha da gururlu hale getirmişti. Ön yargılarla dolu bir yazarın kuşkulu tanıklığına inanma olanağı bulunsaydı, Dioklesianus'ün tahttan çekilmesini Galerius'ün tehditlerinden bilecektik, ve bu iki hükümdar arasında geçen gizli görüşmenin ayrıntılarını öğrenmemiz kolaylaşacaktı. Bu gizli görüşmede birincisinin zayıflık

öbürünün nankörlük ve böbürlenme gösterdiğine inanacaktık (1167). Ne var ki, Dioklesianus'ün karakteri ve tutumu üzerinde yapılacak yansız bir inceleme bu dayanaksız masalları çürütmek için yeterli olur. Bu hükümdarın niyeti ne olursa olsun, Galerius'ün teröründen korkmuş olsaydı, aklı ve tedbirli tabiatı alçakça bir anlaşmazlığı önleme araçlarını kullanabilirdi. Nasıl parlak bir imparatorluk yapmışsa yine öylece, şanlı şöhreti olarak bu tahttan çekilebilirdi.

Galerius ile Konstansius augustus orun'una (makamına) yükseldikleri için yeni devlet yönetimi düzenine göre iki caesar gerekiyordu. Dioklesianus, içtenlikle dünya işlerinden çekilmeyi istiyordu: Kızını evlendirmekle ailenin ve imparatorluğun en sağlam desteği olarak gördüğü Galerius'e, çok önemli bir seçimin hem parlak hem de tehlikeli yetkisini vermiş oldu. Bu seçme işi için, Batı hükümdarlarının, ne ilgileri ne de eğilimleri sorulmadı. Herbirinin eşitlik yaşına erişmiş oğlu vardı. Doğal olarak bu çocukların erguvan kuşanacakları umuluyordu. Konstansius'ün ılımlılığı, haklarını silah zoruyla değerlendirmesini engelliyordu. Maksimianus'ün güçsüz öfkesinden de korkulmazdı. Galerius'çe, seçilen iki caesar, onun tutkulu görüşlerine uygun nitelikteydiler. En iyi yanları, az değerli oluşlarından ve kişisel saygılarından ileri gelmekteydi. Bunlardan biri, Galerius'ün kızkardeşinin oğluydu, adı Daza idi, ya da, sonradan konulan adıyla Maksiminus'tü. Genç ve deneyimsizdi, oturup kalkışı ve dili, görmüş olduğu köylü terbiyesini ortaya koyuyordu. Bütün imparatorluğun şaşırmış bakışları önünde, Dioklesianus'ün elinden erguvanı aldıktan sonra caesar saygınlığına yükseltildi ve kendisine Mısır ve Suriye yüksek komutanlığı verildi (1168). Aynı anda, keyfine düşkün olmakla birlikte sadık ve iş görmekte yetenekli uyruk Severus, caesar giysilerini ve İtalya ile Afrika'nın yöneticiliğini — içini çekerek veren — Maksimianus'den devraldı (1169). Anayasal düzenin biçimlerine göre Severus Batı imparatorluğunun üstünlüğünü tanıdı; ne var ki iyilikçisi Galerius'ün buyruklarına körü körüne uydu. Galerius, İtalya ile Suriye sınırları arasında bulunan

eyaletleri elinde tutarak, imparatorluğun dörtte üçü üzerinde kesin ve saltık bir yetke kurdu. Konstansius ölünce kendisi Roma dünyasının tek efendisi olacağına inanan Galerius, denildiğine göre, kendisinden sonra saltanat sürecek hükümdarların sıra çizelgesini bile düzenledi. Yirmi yıllık başarılı bir saltanatı tamamladıktan sonra geri kalan günlerini, çekileceği sessiz bir yerde geçirmeyi tasarlıyordu (1170).

Oysa, on sekiz ay geçmeden, beklenmeyen iki büyük ayaklanma onun geniş kapsamlı tasarılarını altüst etti. Batı eyaletlerini kendi yönetim alanı içerisine almayı ummuş olan Galerius bu umudu Konstantinus'ün ortaya çıkmasıyla yok oldu. Kısa bir süre sonra Maksensius'ün başlattığı başarılı ayaklanma İtalya ve Afrika'yı da ondan çekip aldı.

I — Konstantinus (Constantinus)'ün ünü, ileriki kuşakların gözünde onun yaşamındaki ve davranışlarındaki küçük özelliklerin blie ilginç hale gelmeisne neden olmuştur. Doğum yeri ve annesi Helena'nın durumu, yalnızca bilginler arasında değil, uluslar arasında bile bir tartışma konusu olmuştur. Helena'nın babası için bir Breton kralı diyen yeni geleneğe karşın, bir hancının kızı olduğunu itiraf etmek zorundayız (1171). Başka bir yönden, Helena'yı Konstansius'ün nikâhsız karısı olarak gösterenlere karşı nikâhının meşruluğunu savunabiliriz (1172). Anlaşıldığına göre Büyük Konstantinus bir Dalmaçya kenti olan Naissus'de doğdu (1173). Taşrada ve yalnızca askerlik mesleğiyle tanınmış bir aile içerisinde yetiştiği için geniş kültüre sahip olamaması ve ilk yaşlarından beri bilime karşı pek az ilgi duymuş olması şaşılacak bir şey değildir (1174). Babası Caesar olarak adlandırıldığı zaman Konstantinus on sekiz yaşındaydı. Ama bu mutlu olaya annesinin boşanması eşlik etti ve bir imparator evlenmesinin parıltısı, Helena'nın oğluna gözden düşme ve utanç getirmiş oldu. Batı'da babasını izleyecek yerde Dioklesianus'ün hizmetinde kaldı. Mısır ve Pers, başarılarının sahnesi oldu. Basamak basamak, birinci sınıf tribunus saygınlık onuruna yükseldi. Konstantinus uzun boylu ve görkemil tavırlıydı. Bütün vücut devinimlerinde yetenekli, sa-

vaşta gözü pek, barışta sevimliydi; tutkularını gizlemeye kendini, daha erken çağlarında alıştırmıştı. Dikkatli hareket ederek gençlik ateşini zararsız hale sokmasını biliyordu. Tutku, ruhunu çok zorladığı zaman bile eğlencenin çekiciliğine karşı soğuk kanlı ve de etkilenmeden kalabiliyordu. Onu Caesar'lığa yükseltmeyi isteyen halkın ve askerlerin sevgi dolu davranışları Galerius'ün kaygılı kıskançlığını artırmaktan başka şeye yaramadı. Her ne kadar bu hükümdar açıkça şiddet yoluna gitmediyse de, mutlak bir hükümdarın güvenli ve gizli araçlarla öçalması pek zor değildir (1175). Her geçen dakika Konstantinus'ün uğrayacağı tehlikeyi ve mektuplarında oğlunu kucaklamak için içten istek duyduğunu belirten babasının kaygısını artırıyordu. Galerius'ün politikası bir süre ona mazeret ve zaman kazanma durumunu telkin etmiş oldu. Taht ortağının bir isteğini silaha başvurmadan reddetmek olası değildi. Birçok güçlüklerden sonra, Konstantinus hareket etme izni aldı ve, çok önemli sonuçlar ortaya çıkarabilecek olan bu yolculuğu kesmek üzere alınmış olması gereken bütün önlem ve hesapları altüst eder bir çabuklukla yola koyuldu (1176). Nikomedya sarayından gece vakti ayrıldı, yollarda at değiştirerek Bitniya'yı, Trakya'yı, Daçya'yı, Pannonya'yı, İtalya'yı ve Galya'yı, halkın alkışları arasında geçti. Babasının tam Britanya'ya geçmeye hazırlandığı bir sırada Bulony (Boulogne)'a vardı (1177).

Konstansius'ün İngiltere'ye yaptığı sefer ve Kaledonya barbarlarına karşı kazandığı kolay yengi saltanatındaki son başarıları oldu. Caesar saygınlığını aldıktan ondört buçuk yıl sonra York'taki imparatorluk sarayında son nefesini verdi. Augustus ünvanını ancak onbeş ay kullanmıştı. Onun ölümünü Konstantinus'ün yükselmesi izledi. Ardıllık ve kalıtım kavramlarındaki eşanlamlılık, insanlara, yalnızca ussal değil, doğal gibi de görünmektedir. İmgeleme yetimiz, özel iyelik (mülkiyet)'ler için kabullenilmiş ilkelerin devletlerin yönetilmesinde de uygulanabileceğine hemen karar verir. Erdemli bir baba, kendisinden sonra halkın beğenisini ya da umutlarını haklı çıkaran bir erkek evlat bıraktığı zaman, peşin yargıyla sevginin birleşme-

sinden oluşan etki, karşı konulmaz bir güç kazanır. Batı ordularının en değerlisi Konstantinus'ün emrinde Britanya'ya gelmiş bulunuyordu. Ulusal birliklerin yanısıra, kalabalık bir Alman birliği de Roma ordusunda yer alıyor ve Almanlar, babadan kalma komutanları olan Kroküs (Crocus)'ün buyruğunda savaşıyorlardı (1178). Konstantinus'ün yandaşları, kendilerinin ne denli önemli durumda olduklarını, İspanya, Galya ve Britanya'nın da Konstantinus'ü desteklediklerini Almanlar'a iyice anlattılar. Bu yandaşlar, onların çok sevmiş oldukları bir hükümdarın değerli oğlunu başa geçirmek gibi onurlu bir davranışla, Asya hükümdarının Batı ordularına ve eyaletlerine atayacağı, ne idüğü belirsiz bir yabancının gelişini böylece beklemenin utancı arasında bir seçim yapmalarını istiyorlardı. Bütün ordu, Konstantinus'ü öven haykırışlarla çınlıyordu. Gönül borcu ve yüce ahlakın bütün erdemlerden önde geldiği yineleniyordu. Bu kurnaz hükümdar, askerlerin kendisini augustus ve imparator adlarıyle selâmlayacak kıvâma geldikleri zaman ortaya çıkmaya özen gösterdi. Taht, isteklerinin amacı ve, kendini güven içerisinde bulacağı tek barınaktı. Tutkusuz olsa bile yine de durum aynı olacaktı. Galerius'ün karakterini ve duygularını bildiğinden, yaşamak istiyorsa, tahta geçerek buna olanak sağlamalıydı. Yapması gerektiğine inandığı uygun, hattâ dirençli bir nazlanma, tahtı ele geçirmesini haklı göstermeye yarayacaktı. Bu nedenle ordunun alkışlarını ancak, durumu Doğu imparatoruna ivedi olarak gönderdiği mektupla açıkladıktan sonra, kabul etti (1179). Bu mektubunda Konstantinus, babasını yitirme mutsuzluğuna uğradığını Galerius'e bildiriyor ve alçakgönüllülükle, Konstansius'ün ardıllığı için doğal haklarını açıklıyordu. Ayrıca, Anayasal düzene uygun bir biçimde de olsa, imparatorluk erguvanını kuşanmayı, birliklerinin şiddetli sevgi gösterilerine karşın doğru bulmadığını saygılı sözlerle belirtiyordu. Galerius'ün ilk tepkileri şaşkınlık, keder ve kızgınlık biçiminde kendini gösterdi. Pek seyrek olsa da tutkularını dizginlemeyi bildiğinden mektubu getireni o mektupla birlikte ateşe atmakla korkuttuysa da hıncı yavaş yavaş yatıştı. Bir savaşta

belirsiz şansın ne olabileceğini düşünüp rakibinin karakterini ve elindeki kuvvetleri tartınca Konstantinus'ün kendisine sunduğu özenli uyuşma durumundan yararlanmaya yanaştı. Britanya ordusunun seçtiğini ne yadsıyarak ne de onayarak, eski taht arkadaşının oğlunu, Alplerin öte yanındaki eyaletlerin hükümdarı olarak tanıdı. Ne var ki, ona yalnızca caesar ünvanını vermeyi uygun buldu ve Roma hükümdarları arasında dördüncü sırada yer ayırdı. Boş olan augustus saygınlığı orununu (makamını), gözde olan Severus'e verdi. İmparatorluğun uyumluluğu sürüyor gibiydi. Yüce otoritenin özünü elde etmiş bulunan Konstantinus onun onurlarını da ele geçirme fırsatını sabırla beklemeye koyuldu.

Konstansius, ikinci evliliğinde üçü kız üçü erkek olmak üzere altı çocuk sahibi olmuştu (1180). İmparatorluk kalıtım yasası, Helena'nın soyu parlak olmayan oğlunun yeğ tutulmasına elverişli değil gibi görünüyordu. Ne var ki Konstantinus, erkek kardeşlerinden en büyüğü henüz onaltı yaşında olmasına karşı, otuziki yaşına gelmiş, maddesel ve ruhsal bakımlardan tam güce ermişti. İmparator ölürken (1181) bütün oğullarının en büyüğüne tanıdığı hakları Konstantinus'e vermiş ve aynı zamanda ailesinin güvenliği gibi onurunu da korumasını ona vasiyet etmişti. Teodora'dan doğmuş çocukları için baba duyguları beslemesini ve üzerlerinde baba otoritesi kurmasını oğlundan istemişti. Bu çocukların çok yüksek eğitim görmeleri, iyi birer evlenme yapmış olmaları ve onurlu koşullar içerisinde yaşamlarını sukûnetle sürdürmeleri, devletin birinci derecedeki saygınlıklarını kazanmaları Konstantinus'ün onlar için ne denli kardeşçe sevecenlik ve özen göstermiş olduğunu tanıtlamaktadır. Obür yandan, bu imparator çocukları da, doğal olarak yumuşak başlı, saygılı tutumlarıyle onun dehâsını ve yüceliğini benimsemek suretiyle üstünlüğünü her zaman kabul ettiler (1182).

II. Galerius'ün Galya eyaletleriyle ilgili görüşleri artık yok olmuş bulunuyordu. Bu kendini beğenmiş insan durum ve koşulların gereklerine uyma zorunluğunu tam anlamış olduğu

bir anda İtalya'nın hiç beklenmedik bir biçimde elden çıkması gururunu ve otoritesini en duyarlı yerinden yaraladı. İmparatorların uzun süreden beri Roma'ya uğramayışları başkentte hoşnutsuzluk ve öfke yaratmıştı. Halk, sonunda anlamıştı ki, Milano ve Nikomedya kentlerinin yeğlenmiş olmaları Dioklesianus'un kişisel eğiliminden değil, onun kurduğu devlet yönetimindeki sürekli biçim nedeniyledir. Onun ardılları, tahttan çekilişinden birkaç ay sonra, Dioklesianus adına —boş yere— görkemli hamamlar yaptırmışlardı. Bu hamamların çevre duvarlarının içerisinde günümüzde birçok kilise ve manastır bulunmaktadır (1183) ve özenleri çok sayıda modern yapı için malzeme olarak kullanılmıştır. Şatafat ve gevşeklik yeri olan bu sessiz huzur yapılarında Romalıların artık taşan sabırları büyük mırıltılara dönüştü. Yavaş yavaş bu yapıların inşasında kullanılmış olan paraların nereden geldiği soruları biçiminde gürültüler yükseldi. O sıralarda, Galerius'ün doymazlığı, belki de devlet gereksinmeleri nedeniyle uyrukların iyeliklerinden ve kişiliklerinden vergi alınmak üzere sert yükümlülükler getirilmişti. Taşınmaz ve taşınır malların sıkı bir denetimi yapılıyordu. Bundaki amacın da beyanların doğru olup olmadığının araştırılması ve gizlenmiş (1184) matrahların ortaya çıkarılabilmesiydi. Italya'yı öbür eyaletlerin üstüne çıkarmış olan ayrıcalıklar unutulmuştu. Vergi memurları Roma halkının sayımını yapıyor, yeni vergilerin oranını saptamaya başlıyorlardı.

Özgürlük ruhu da tümden yok olunca boyunduruğa alışmış uyruklar bile, mal ve mülkleri üzerine o zamana dek örneğini görmedikleri bir elkoymaya karşı kimi zaman savunma cesareti göstermişlerdir. Bu kez onura saldırış haksızlığı ciddi duruma soktu, bireysel çıkar duygusu ulusal onur duygusuyle uyandırılmış oldu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Makendonya'nın fethi Romalıları kişisel vergi yükümlülüğünden kurtarmıştı. Beş yıla yakın zamandan beri bu bağışlıklıktan yararlanıyorlardı. Bu evrede despotluğun bütün biçimlerini görmüşlerse de Illirya'lı bir köylünün, Asya'daki konutunun dibinden, Roma'yı, imparatorluğun haraç ödeyen herhangi bir kenti durumu-

na sokmaya kalkışabilme küstahlığında bulunmasına dayanamadılar. Ilk öfkelenme hareketleri senato'nun otoritesiyle, ya da hiç değilse bu meclisin alttan alta kışkırtmalarıyle desteklendi. Pretoryen muhafızlarının zayıf kalıntısı da tam bir son bulmadan korktukları için kılıç çekme yolunda çok onurlu bir bahane yakalamış oldular. Bu yiğit askerler, baskı altında tutulan vatanlarını savunmaya hazır olduklarını ilân ettiler. Bütün yurttaşlar, yabancı zorbaları İtalya'dan kovmak, imparatorluk asâsını, yer ve oturma ile yönetim özellikleri bakımlarından Roma imparatoru ünvanını almaya lâyık bir hükümdarın eline vermeyi istiyorlardı. Bu istek, kısa bir süre içerisinde umut haline dönüştü. Maksensius (Maxentius)'ün adı ve durumu, halkın coşkusunu onun üzerine çekiniş oldu.

İmparator Maksimianus'ün oğlu olan Maksensius, Galerius'ün kızıyle evliydi. Bu evlilik ve bağlı bulunduğu soy ona tahtın yolunu açmış gibiydi. Ne var ki Caesar ünvanının ona verilmesi kabul edilmemişti. Kusurları ve yetisizliği, Konstantinus'ün yetenek bakımından tehlikeli üstünlüğüyle elde ettiği saygınlıktan Maksensuis'ü yoksun kılmıştı. Galerius, iyilikçilerinin seçimini ne bozacak ne de buyruklarına karşı çıkacak taht ortakları istemiyordu. O halde, adı sanı bilinmeyen bir yabancı Italya hükümdarlığına getirilmeliydi. Bir uyruk durumuna inmek zorunda kalmış olan son imparatorun oğlu, başkente bir kaç mil uzaklıktaki bir kır evine çekilmişti. Ruhundaki karanlık tutkular, utanç, can sıkıntısı ve öfke, Konstantinus'ün başarılarını öğrenince alevlendi. Genel hoşnutsuzluk Maksensuis'ün umutlarını körükledi. Kızgınlıklarının ve kişisel savlarının Roma halkının savıyle kolayca birleştirilebileceği konusunda ona güven verdiler. Pretoryen muhafızlarının iki tribunusu ile bir levazım subayı onunla birlik oldular. Herkes aynı amacı gütüüğüne göre, olay ne şüpheli ne de güçtü. Muhafızlar, Severus'e bağlı kalan az sayıda yüksek dereceli memurla kentin valisini öldürdüler. Erguvanı kuşanan Maksensius, senatörlerin ve halkın alkışları arasında, Romalıların saygınlığı ve özgürlüğünün koruyucusu ilân edildi. Bu gizli tertip patlak

vermeden önce Maksimianus'ün haberi olup olmadığı bilinmemektedir. Ne var ki, isyan bayrağı başkentte açılır açılmaz yaşlı imparator, Dioklesianus otoritesinin kendisini hüzün içerisinde bir yalnızlık yaşamına mahkûm ettiği sessizliğinden sıyrıldı. Maksimianus, yeniden sahnede göründüğü zaman tutkusunu babalık sevgisinin perdesi arkasında gizledi. Oğlunun ve senatonun yalvarması karşısında erguvanı yeniden kuşanmayı iyice istedi. Onun eski saygınlığı, deneyimi, ordular üzerindeki ünü Maksansüis'ünün davasına ışık ve güç ekliyordu (1185).

İmparator Severus, taht arkadaşının sözünü, ya da daha doğrusu, buyruklarını dinleyerek, alacağı önlemlerle, kadınsı bir genç tarafından yönetilen küçük bir halk hareketini kolayca dağıtacağından kuşkusuz bir halde süratle Roma'ya gitti. Ama oraya vardığında kent kapılarının kapalı olduğunu, kale duvarlarının asker ve mancınıkla dolu bulunduğunu, ayaklananlara deneyimli bir askerin komuta ettiğini gördü. İmparatorun birlikleri de cesaretsizdiler ya da öyle görünüyorlardı. Büyük bir ödül vaad edilen kalabalık bir Magripli birlik, düşman yanına geçti. Bu barbarların, Maksimianus'ün Afrika seferinde onun tarafından ayaklandırıldığı doğruysa minnet duygularının doğal bağlarını disiplinin yapay bağlarına yeğ tutmuş oldular. Pretorium praefektüsü olan Anulinus, Maksensius'ü tuttuğunu ilân ederek buyruklarına alışık olan askerlerinin büyük bir bölümünü birlikte alıp götürdü. Bir hatibin deyişine göre, Roma, ordularını çağırdı. Güçsüz ve yandaşsız kalan mutsuz Severus hızla Ravenna'ya çekildi, daha doğrusu kaçtı. Orada bir süre güven içerisinde kalabilirdi. Bu kenti çevreleyen bataklıklar, İtalya ordusunun buraya yaklaşmasını engellemeye yeterdi. Ţahkimat da onların saldırılarına dayanabilecek güçteydi. Severus'ün buyruğunda tuttuğu kuvvetli bir filo nedeniyle gereksinmelerini denizden sağlıyabiliyordu ve limanı, ilkbaharda yardımına koşup gelecek olan İllirya ile doğu eyaletleri lejyonlarına giriş sağlıyabilirdi. Kuşatmayı kendisi yürüten Maksimianus, zamanını ve ordusunu eritip bitirebilecek sonuçlarından çok korkuyordu. Güç ve açlık umudu bulun-

madığına inansaydı kendi karakterinden çok eski taht arkadaşınınkine uygun düşecek araçlara başvurabilirdi. Saldırılarını kale surlarından çok Severus'ün morali üzerine yöneltti. Bu mutsuz hükümdar daha önce uğradığı hiyanet yüzünden en sadık dostlarına bile güven duymaz hale gelmişti. Maksimianus'ün gönderdiği özel görevliler kenti teslim etmek için gizli bir kompla kurulduğuna Severus'ü kolayca inandırdılar. Öfkeli bir galibin yapabileceği kötülüklere karşı onurlu bir teslimin iyi yanlarını belirterek onu bu yönde koşullandırdılar. Baştan insancıllıkla ve saygıyla davrandılar. Maksimianus, tutsak imparatoru Roma'ya gönderdi, erguvanı bırakmış olduğu için yaşamının güvenlik altında olduğunu ona resmen bildirdi Ne var ki Severus, yumuşak bir ölüm ile imparatorlara ayrılmış bulunan cenaze alayından başka birşey elde edemedi. Karar kendisine tebliğ edilince bunun yerine getirilme biçimi kendisinin seçimine bırakıldı. O da, eskilerin yaptığı gibi, damarlarını kesti. Son nefesini verdikten sonra, cesedi, Galienus ailesi için yapılmış olan mezarlığa gömüldü (1186).

Maksensius ile Konstantinus'ün karakterleri birbirlerine pek benzer durumda olmamakla birlikte durumları ve çıkarlarında benzerlik vardı. Ortak düşmana karşı kuvvetlerini birleştirmeleri gerekiyordu. Yorgunluk nedir bilmez Maksimianus, yüksek durumuna ve ilerlemiş yaşına karşın Alpleri geçti, Galya hükümdarı ile kişisel bir görüşme rica etti, yeni anlaşmanın güvencesi olarak, ona kızı Fausta'yı sundu. Evlenme Arles kentinde olağanüstü bir görkemlilikle kutlandı, Dioklerianus'ün eski taht arkadaşı, Batı imparatorunun haklarını yeniden alarak, damadı ve müttefikine augustus ünvanını verdi. Kayınbabasının elinden bu saygınlığı alan Konstantinus Roma'nın ve senato'nun da davasını benimsemiş oluyordu. Ne var ki, bu konuda pek kesin bir sözle doğrulama yapmak yoluna gitmedi. Sağladığı yardımlar da ağır tempolu oldu ve terazinin kefesini eğmeye yetmedi. Kısa bir süre sonra kuvvetlerini ölçüşecek olan İtalya hükümdarlarıyle Doğu imparatorunun hareketlerini dikkatle gözlüyordu. Ondan sonra gelişecek ortamda kendisinin

güvenliğiyle tutkusunun ne olacağını kafasında tasarlıyor ve tartışıyordu (1187).

Bu denli önemli bir savaş için Galerius'ün başta bulunması ve onun ustalıkları gerekliydi. İllirya'dan ve doğu eyaletlerinden toplanarak meydana getirilmiş pek büyük bir ordunun başında, Severus'ün ölümünün öcünü almak, ya da bu barbarın dediği gibi, senatoyu ezmek, halkını kılıçtan geçirerek ayaklanan Romalıları cezalandırmak kararıyla İtalya'ya girdi. Yetenekli Maksimianus akıllı bir savunma planı hazırlamıştı. Rakibi, her yeri tahkim edilmiş, alınması olanaksız ve düşmanlarla dolu olarak buldu. Roma'ya altmış mil uzaklıktaki Narni'ye dek sökebildiyse de İtalya'daki imparatorluk yetki alanı, ordugâhının dar sınırlarının ötesine uzanmıyordu. Her yandan karşısına çıkan engelleri gördükten sonra anlaşma'dan ilk söz eden yine Galerius oldu. Belli başlı subaylarından ikisini Roma'daki hükümdarlara göndererek onlardan bir görüşme istedi. Bu elçiler Maksensius'ü kendisini baba gibi seven bir hükümdarın en iyi duygularını getirdiklerini, bir savaşın bilinmez rastlantısının yerine onun yüce gönüllü tutumuna güvenmesi gerektiğini belirttiler (1188). Doğu imparatorunun önerisi kesinlikle geri çevrildi ve kalleşçe dostluğu kınanarak raddedildi. Galerius, geri çekilmeye karar vermezse Severus'ün uğradığı sona uğrayacağını hemen anladı. Tiksindikleri bir zâlimin yıkılışını çabuklaştırmak için Romalılar onun açgözlülüğüne vermek istemedikleri büyük paraları cömertçe harcıyorlardı. Maksimianus'ün adı, oğlunun halka karşı takındığı insancıl tutum, gizlice dağıtılan çok büyük paralar ve daha da büyük ölçüde verilen ödüllendirme sözleri İllirya leiyonlarının gayretini kesti, bağlılıklarını bozdu. Sonunda, Galerius hareket buyruğu verdiği zaman, birçok kez onur kazanmaya ve yengiye götürmüş olan bir sancağı bırakıp geri gitmemeleri için kıdemli askerleri inandırmak üzere yalvarmalara ve büyük yakarmalara başvurma zorunda kaldı. Çağdaş bir kitap yazarı, bu seferin az başarısını iki başka nedene yüklüyor; ne var ki bu nedenler, yapıları bakımından, ussal bir kabule değer nitelikte değiller-

dir. Denildiğine göre, Galerius, Roma'nın büyüklüğü üzerine çok yetersiz bilgiye sahipti. Bu kent için de, bildiği Doğu kentlerine göre yargı ileri sürdüğünden imparatorluğun pek çok büyük başkentinin kuşatılmasıyle ilgili bir girişimde bulunmadı. Şu da var ki, bir yerin büyüklüğü ve genişliği onu düşmanın istilâsına daha kolay duruma sokar. Uzun süreden beri Roma, surlarına yaklaşan bir yeniciye boyun eğmeye alışmıştı. Geçici coşkunlukla hareketlenmiş bir halkın cılız gayretleri lejyonların disiplini ve değerliliği karşısında kısa sürede kırılacaktı. Yine sava göre, askerler de büyük korku ve vicdan azabı içerisinde kaldılar, eski bağlılıklarına duydukları saygıyla dolup taşan bu cumhuriyet çocukları kutsallığa saldırmayı reddettiler (1189). Bu son derece büyük inceliği eski iç savaşların kırıcı ve yırtıcı sonuçlarıyle bağdaştırmak oldukça güçtür. Yan tutma ve askersel disiplin ruhunun, yurttaşlara Romaya karşı nasıl silah çektirdiği ve onları ne tür en yatışmaz düşmanlar haline getirdiği hatırlanınca savaşın İtalya'ya yayılmasından önce, bu ülkeyi hiç görmemiş bir sürü yabancı ve barbar hakkında artık ne düşünmek gerekir? Daha çıkarlı güdülerle bağlı olmasalardı Galerius'e verecekleri yanıt Caesar'ın kıdemli askerlerince verileninki gibi olurdu: «Bizi Tiberis kıyılarına götürmek istiyorsan, ordugâhını orada kurmaya hazırız. Yıkmak istediğin surlar ne olursa olsun, bizim kollarımıza güvenebilirsin. Hemen mancınıklarını kullanacaklardır. Sarsılmayacağız. Senin öfkene bağlanan kent, Roma'nın kendisi oldu.» Gerçekte bu sözler bir ozanındır. Ne var ki bu ozan, tarihi dikkatle incelenmişti, hatta o, tarihe çok sıkı bağlı kalmış olmakla kusurlandırılmıştır (1190).

Galerius'ün askerleri, çekilişleri sırasında yaptıkları yakıp yıkmalarla eğilimlerinin hüzünlü bir kanıtını vermiş oldular. Geçtikleri her yerde öldürme, yağma ve dizginsiz başıbozukluğun izlerini bıraktılar. İtalyanların hayvan sürülerini ellerinden aldılar; köyleri kül haline getirdiler. Sonunda, yenerek egemen olamadıkları ülkeyi yakıp yıkmaya çabaladılar. Bütün geri çekiliş süresince, Maksensius, onların artçılarını hırpaladı,

ama bu saldırıları yiğit ve umutsuz lejyon askerleriyle genel bir savaşa girişecek ölçüye çıkarmamaya da özen gösterdi. Babası, Galya'ya ikinci kez bir yolculuğa çıkmıştı. Amacı, sınır boyuna bir ordu yerleştirmiş olan Konstantinus'ü düşmanı izlemeye ve utkuyu tamamlamaya râzı etmekti. Hınç değil ama ihtiyatlılık Konstantinus'ün bütün hareketlerini yöneten ögelerdi. Impâratorun çeşitli hükümdarları arasında eşit bir denge kurma gibi ussal kararından şaşmadı. Girişimci Galerius'ün bir terör konusu olmaktan vazgeçmesinden beri ondan nefret etmiyordu (1191).

Galerius'ün ruhu, en şiddetli tutkulara elverişli idiyse de içtenlikli ve sürekli bir dostluğun çekiciliğine de duyarsız değildi. Aşağı yukarı aynı eğilimlere ve aynı karaktere sahip olan Lisinius (Licinius), her zaman Galerius'ün dikkat ve beğenisini kazanmıştı. Onların içli dışlılıkları, en iyi ve en kötü dönemlerinde de olmak üzere, gençliklerinde başlamıştı. Askerlik yaşamının bağımsızlığı ve tehlikeleri bu ilk birliği perçinlemişti. Askerlik mesleğinin getirdiği onuların derecelerini, hemen hemen eşit biçimde aşarak yükselmişlerdi. Galerius imparatorluk saygınlığını kazandığından beri arkadaşının da aynı saygınlığa yükselmesini kafasında planladı. Gönencinin sürdüğü az bir zamanda caesar ünvanının Lisinius'ün yaşına ve değerine uygun düşmeyeceğine inanmıştı ve ona, Batı imparatorluğuyle birlikte Konstansius'ün yerini gerekli görüyordu. İmparator Italya'da yürüyüşe hazırlandığı sırada, dostunu, önemli bir sınır olan Tuna'yı korumak üzere, oraya gönderdi. Bu mutsuz seferden hemen sonra, Severus'ün ölümüyle boşalan tahta Lisinius geçti ve İllirya eyaletlerinin dolaysız yönetimini eline aldı (1192). Tahta çıkışının haberi Doğu'ya ulaşınca, Mısır ve Suriye üzerinde hükümdarlığını yürüten Maksimianus (daha doğrusu bu ülkeleri baskı altında tutuyordu), kıskançlığını ve hoşnutsuzluğunu saklıyamadı. Aşağı durumda olan caesar adından nefret ettiğinden, gururla augustus ünvanını istedi. Galerius, yararsız yere ricalarda ve çok güçlü nedenler ileri sürdükten sonra onun isteğini kabul etti (1193). Roma dünyası

İlk ve son kez altı imparatorca yönetilme durumunda kaldı. Batıda Konstantinus ile Maksensius, babası Maksimianus'e saygılı gibi duruyorlardı. Doğu'da Lisinius ve Maksiminus, iyilikçileri Galerius'e karşı büyük saygı duymaktaydılar. Çıkar karşıtlıkları ve kanlı bir savaşın henüz yeni olan anısı Roma'yı iki büyük düşman devlet haline soktu. Şu da var ki, karşılıklı korkuları, görünüşe dayalı bir sessizlik ve sanki anlaşma havası oluşturduysa da bu durum en kıdemli hükümdarlar olan Maksimianus ve özellikle Galerius'ün ölümlerine dek sürebildi ve bu ölümler, yaşamakta olan hükümdarların tutkulu görüşlerine yeni bir yön getirdi.

Maksimianus, istekli olmadığı halde, tahttan ayrılmış olduğu zaman o çağın aşağılık sözen (hatip)'leri onun filozofca ılımlılığına alkış tutmuşlardı. Bu kez, tutkusu savaş ateşini tutuşturunca, hiç değilse bu ateşi canlandırınca, onun dinlenme ve yalnızlığa çekilme isteğini övmek yerine, devlet işlerinin yürütülmesini başıboş bırakamıyacağını, aksini düşünmenin olanaksız bulunduğunu ilân etmeye kalkıştılar (1194). Oysa, aynı tahtta oturdukları sürece Maksimianus ile oğlu arasındaki uyumluluğun sürüp gitmesi olası değildi. Senato ve Roma halkınca meşru olanak kendini İtalya hükümdarı seçilmiş sayan Maksensius, babasının kibirli savlarına dayanamıyordu. Obür yandan Maksimianus, taht'a gözüpek ve deneyimsiz genç bir hükümdarı yalnızca kendisinin adı ve yeteneklerinin getirdiğini söylüyordu. Bu denli önemli bir sav, pretoryen muhafızları önünde de dile getirildi. Yaşlı imparatorun sertliğinden korkan bu birlikler Maksensius'ten yana oldular (1195). Eski durumuna dönmek istiyor gibi görünme yolunu seçen Maksimianus yeniden İllirya'ya çekildi ve yeni komploları gizlilik içerisinde düşünmeye koyuldu. Ne var ki onun karıştırıcı karakterini bilen Galerius, topraklarını terketmesi için Maksimianus'ü zorladı, böylece, zavallının son barınağı, Konstantinus'ün sarayı oldu (1196). Bu düzenci hükümdar kayın babasına pek büyük sevgi ve saygı gösterdi, Fausta da onu evlat sevgisinin bütün sevecenliğiyle karşılayıp ağırladı. Makimianus, her türlü

kuşkuyu dağıtmak için, şimdiye dek içinde bulunduğunu itiraf ettiği büyüklük ve ihtiras övünmelerinden sıyrılarak, ikinci kez, erguvandan vazgeçti (1197). Bu niyetini bozmadan izleyebilseydi, ilk çekilişine göre yalnızlıktaki günlerini belki daha az saygınlık içerisinde geçirecekti ama hiç değilse onurlu bir dinlenmenin keyfini çıkaracaktı. Gözlerini kamaştıran tahtın görünüşü ona, üzerinden düşmüş olduğu parlak makamını anımsattı ve, umutsuz bir gayretle, ya saltanat sürmeğe ya da yok olup gitmeye karar verdi. Frankların bir akını Konstantinus'ü Ren kıyılarına gitmek zorunda bırakmıştı. Ordusunun bir bölümünü de oraya götürmüştü. Öbür bölümüyse, İtalya imparatorunun girişimlerine karşı durmak üzere Galya'nın güney eyaletlerini tutuyordu. Arles kentinde de çok büyük bir hazine oluşturulmuştu. Birdenbire, Konstantinus'ün, sefer sırasında yaşamını yitirdiği haberi yayıldı. Bu yalan haberi uydurup yayan Maksimianus, hiç duraksamadan tahta geçti, hazineye elkoydu, olağan elaçıklığıyle askerlere dağıttı, başarılarını ve eski saygınlığını onlara yeniden göstermiş oldu. Anlaşıldığına göre oğlu Maksensius'u da kendi yanına çekmeye çalıştı. Ama bu görüşmeyi sona erdiremeden ve otoritesini bile tam kuramadan Konstantinus'ün elini çabuk tutması, onun bütün umutlarını altüst etti. Kayınbabasının nankörlük ve kalleşliğinden daha erken haber alamamış olan Konstantinus şaşılası bir hızla Ren'den Saon'a uçarcasına geçti. Bu ırmak üzerindeki Şalon (Châlons)'dan su yoluyla Liyon (Lyon)'a vardı. Lyon'dan, Ron'un akıntısıyle ve düşmanınınkinden üstün kuvvetleriyle Arles kapılarına dayandı. Maksimianus, yakındaki Marsilya kentine canını zor attı. Burasını anakaraya bağlayan küçük kara parçası takkim edilmişti ve deniz, Maksensius'ün mutsuz ve hakarete uğramış bir babayı savunmak gibi onurlu bir bahaneyle Galya'yı almaya niyeti varsa, Maksimianus'ün kaçmasına elverişli olabilir ya da oğlunun yardımlarını kolaylaştırabilirdi. Vakit yitirmenin getireceği tehlikeleri önceden kestiren Konstantinus saldırı buyruğunu verdi. Batı imparatoru, Caesar'ların birincisi kadar uzun süre Marsilya önünde du-

rup beklemek zorunda kalabilecekti. Birliklerin kendileri bu kuşatmaya son verdiler: askerler, korkusu altında bulundukları yanılgı ve tehlikeleri gizleyemiyerek, kenti ve Maksimianus'ü teslim etmek suretiyle bağışlanmalarını satın aldılar. Tahtı ele geçirmeye kalkan için ölüm cezası gizlice bildirildi. Şu da var ki, Severus'e tanınan hoşgörü ona da gösterildi ve çok kez işlediği suçlardan dolayı duyduğu vicdan azabı sonucu kendi kendini doğduğu ilân edildi. Maksimianus, Dioklesianus'ün yardımından yoksun kalınca ve bu akıllı iş arkadaşının ılımlı düşüncelerine önem vermeyince yaşamı, devlette karışıklıklar yaratmak, kişisel bozgunlara uğramak gibi bir son ile yaşamını bitirmek durumunda kaldı; bu sonu hak etmişti. Ancak, kızıyle evlendiği ve babasına iyilik etmiş olan bir yaşlı adamı kollamış olsaydı Konstantinus'ün insanlığını daha çok beğenecek ve alkışlayacaktık. Bu hüzün verici sahnede Fausta'nın doğal duygularını evlilik görevine kurban ettiği anlaşılıyor (1198).

Galerius'ün son yılları daha az utanç verici ve daha az mutsuz geçti. Caesar ünvanını taşıdığı dönemde augustus'dakine oranla daha şanlı işler gördüyse de, ölümüne dek Roma imparatorluğundaki hükümdarlar arasında baştaki yerini korudu. Italya'dan geri çekilişinden sonra dört yıl daha yaşadı ve, dünya monarşisi tasarılarından akıllıca vazgeçerek, elinden geldiğince hoş bir yaşam sürmeye baktı. Uyrukları için yararlı işlerle de uğraştığı oldu. Pelson gölünün taşan sularını Tuna'ya akıttı ve onu çevreleyen çok büyük ormanları kestirdi. Bu önemli işin sonunda Pannonya'ya büyük ölçüde ekilebilir toprak kazandırılmış oldu (1199). Kendini kaptırdığı aşırılıkların kurbanı olan bu hükümdar uzun ve çektirici bir hastalık sonunda öldü. Delik deşik olmuş ve inanılmayacak derecede şişmiş vücudu biçimsiz bir kütle görüntüsü almıştı. Bu kütleden, adını korkunç bir hastalığa vermiş olan sayısız böcekler çıkıyordu (1200). Galerius'ün, daha önce küçük düşürdüğü önemli insanlar, bu hasta halinde ona acımak şöyle dursun bu durumu tanrısal adaletin doğuşu gibi yorumladılar (1201). Kendilerine iyilik ettiği ve birbiriyle savaşmak ya da ona bağlı yerleri arala-

rında paylaşmak amacıyle kuvvetlerini toplamaya başlayan iki hükümdardan önce davranıp son nefesini Nikomedya'daki sarayında veremedi. Bunlar, tasarladıklarından ikincisiyle yetinmeye ve birincisinden vazgeçmeye râzı oldular. Bölüşmede Asya eyaletleri Maksiminus'e düştü, Avrupa eyaletleri Lisinius'ünkileri artırdı. Hellespontus (Çanakkale) ile Trakya Bosforus (Boğaziçi)'ü aralarındaki sınırı oluşturdu ve, imparatorluğun merkezinde bulunan bu iki boğazın kıyıları, askerler, silahlar ve Tahkimatla kapalı duruma sokuldu. Maksimianus ile Galerius'ün ölümlerinden sonra imparatorluk dört imparatorla yönetildi. Ortak bir çıkar Konstantinus ile Lisinius'ü hemen birleştirdi. Maksiminus ile Maksensius de kendi aralarında gizli bir ittifak kurdular. Mutsuz uyrukları ise, bu hükümdarların Galerius'e duydukları saygı ya da ondan korkmaları yüzünden anlaşmazlığa düşerek neden olacakları felâketli sonuçları korkuyla bekliyorlardı (1202).

Roma hükümdarlarının tutkularından doğan cinayet ve mutsuzluklar furyası arasında, belki de onların erdemine verilebilecek tek bir eylemi görerek keyiflenilebilecektir. Saltanatının altıncı yılında Konstantinus, Autun kentine bir gezi yaptı ve büyük bir hoşgörüyle, tahsil artığı kalmış vergileri bağışladı. Baş vergisi hesaplamasında yirmi bin kişi varsayılıyordu. Bu sayı onsekiz bin olarak saptandı (1203). Bu iyilik bile, genel sefaletin en tartışılmaz bir kanıtıdır. Bu vergi, hem başlıbaşına kendisi, hem de tahsil biçimi bakımlarından o denli eziciydi ki, haksız tahsilâtıyle insan sayısını yüksek göstermeye çalıştığı halde, halkta uyandırdığı umutsuzluk yüzünden verimsiz kalıyordu. Autun topraklarının büyük bir kesimi ekimsiz bırakılmıştı. Halkın çoğu, gurbet elde yaşamayı yeğliyor ve yurttaşlık yükümlülüklerine katlanmak kadar yasaların korumasından da vazgeçiyordu. Uyruklarının çektiği sıkıntıları bu özel cömertlik davranışiyle hafifleten iyilikçi imparator, genel yönetim kurallarının getirdiği öbür kötülükleri —görünüşe göre— olduğu gibi bıraktı. Bu kurallar kendisinin buluşu olabileceği gibi, durumun zorunluğundan da konulmuş olabilirlerdi.

Maksimianus'ün ölümünü dikkate almazsak, Konstantinus'ün Galya'daki saltanatını yaşamının en masum ve de en erdemli dönemi olarak niteleyebiliriz. Onun Galya'da bulunuşu, gözüpekliliğinin ne denli olduğunu bilen barbarların akınlarından eyaletleri koruyordu. Franklar ve Almanlar üzerinde kazandığı bir savaştan sonra bunların birçok hükümdarı, Treves amfiteatr'ında yabanıl hayvanların önüne onun emriyle atıldılar; ve, bunca ünlü tutsağın uğradığı bu davranışa tanık olan halk, ulusların haklarını ve insanlık hukukunu yaralayan başka bir benzerini herhalde hiç görmemişti (1204).

Maksensius'un kusurları Konstantinus'ün erdemleri üzerine yeni bir ışık saçtı. Galya eyaletleri, içerisinde bulundukları koşullar nedeniyle mutluluğun tadını çıkarırken İtalya ve Afrika, aşağılık olduğu kadar tiksinti de uyandıran bir zorbanın keyfe bağlı yönetimi altında inliyorlardı. Gerçekte, fesatçılık ve dalkavukluktaki aşırı çaba çoğu zaman yeniklerin ününü olduğu kadar mutlu rakiplerinin övünçlerini de artırmaya yarar.

Ne var ki, Konstantinus'ün kötü yönlerini beğeniyle ve serbestçe ortaya koymaktan çekinmeyen yazarları bile Maksensius'ün zalim, doymak bilmez ve sefahate batmış kişiliğini belirtmekte birleşmektedirler (1205). Afrika'da küçük bir ayaklanmayı bastırma mutluluğuna ermişti. Yalnız Valî ve az sayıda yandaşı suçluydular. Onların cezası bütün eyalete uygulandı. Bu verimli ülkenin bütün yüzeyi ve Cirtha ve Kartaca gibi parlak kentler kılıç ve ateş altında yakılıp yıkıldılar. Utkunun kötüye kullanılmasını yasaların ve adaletin kötüye kullanılması izledi. Çok kalabalık bir casus ve hafiye ordusu Afrika'yı kapladı. Zenginlerle soylular, hemen başkaldırmış olanlarla ilişkili gösterildi, bunlar arasından imparatorun yarlıgama (şefaat)'sıyle bağışlananlar da yalnızca mallarına el konularak cezalandırıldı (1206). Bu denli parlak bir utku görkemli bir zafer töreniyle kutlandı. Maksensius, halkın gözleri önüne bir Roma eyaletinden alınan ganimetleri ve tutsakları serdi. Başkentin durumu da Afrikanınkinden daha az acınacak gibi değildi. Roma'nın serveti, zalim hükümdarın delice giderlerine

ve savurganlığına tükenmez bir hazine hizmeti görüyordu. Maliye Bakanları da halkı soyma sanatını yetkin biçimde biliyorlardı. Senatörlerden karşılıksız bağış isteme yöntemi onun saltanatı döneminde bulundu. Para tutarı yavaş yavaş çoğaldığı gibi, bir yengi, bir doğum, bir evlenme ya da hükümdar konsülüsluğu gibi bu parayı almak bahaneleri aynı oranda arttırıldılar (1207). Maksensius, senatoya karşı Roma'nın eski zorba hükümdarlarınca belirtilmiş olan aynı köklü kini besliyordu. Bu nankör yürekli insan, onu tahta çıkarmış ve bütün düşmanlarına karşı desteklemiş olan yüksek nitelikteki bağlılığı takdir edebilecek yaradılışta değildi. Senatörlerin yaşamı onun zâlim kuşkuları altındaydı. Alçakça arzularını dindirmek için en ünlü ailelerin içerisine çirkef sıçratıyordu (1208). Erguvan giymiş bir âşıkın bir kadının elde edilmesine özendiği pek az görülmüştür. Râzı olması için yapılan başvuru yanıtsız kalınca zora başvuruyordu. Namusunu canına kıyarak koruyan büyük ve soylu bir kadının anılmaya değer örneğini tarih bize aktarmaktadır. Maksensius'ün saygı gösterdiği ya da sevgisini kazanmaya çalıştığı tek toplum sınıfı askerlerdi. Roma kentini ve İtalya'yı, başıbozukluklarına gözyumduğu birliklerle doldurdu. Ceza görmeyeceklerine güvenen askerler halkı soymak ve de öldürmek özgürlüğüne sâhiptiler (1209). Maksensius, çoğunlukla çevresindeki yardakçılarına kırsal alanda bir köşk ya da bir senatörün güzel karısını veriyordu. Bu karakterdeki bir hükümdar, ne seferde ne de barışta yönetmeye yetkin olmadığı lejyonların desteğini böylece satın alabiliyordu. Her şeye karşın onların saygısını kazanması olanaksız kaldı. Bir yandan da kendini beğenmişliği öteki kusurlarından aşağı kalmıyordu. Silah seslerinden uzakta kaldığı zaman yaşamını utanç verici bir tutumla sarayının duvarları içerisinde geçiriyor ya da Salluste bahçelerinde dolaşarak, kendisinin tek imparator olduğunu yineleyen seslenişleri dinliyordu. Öbür hükümdarlar onun vekilleriydi ve başkentteki keyif ve zevklerini aksatmadan tadabilmeyi sürdürmek için sınır eyaletlerinin korunmasını onlara emanet etmişti (sesler bunları yineliyordu). Saltanatının altı

yılı süresince, uzun süre efendisiz kaldığı için yakınmış bulunan Roma, bu değersiz hükümdarın görüntüsünden ürperiyordu (1210).

Maksenius'ün tutumu için Konstantinus'ün korkusu ne olabilirse olsun, Romalıların alınyazısı ona ne gibi acıma duygusu esinlerse esinlesin, bu gibi etkenlerin onu silaha sarılmaya itemeyeceği söylenebilirdi. Kendi ülkesi içerisine savaşı çekip getiren yine zâlim hükümdar olmuştur: Korkunç bir hasmı kışkırtmayı göze aldı. Halbuki bu hasım, tutkusunu, ihtiyatlılık düşüncesi ve adalet ilkeleriyle baskı altında tutmuştu (1211). Maksimianus'ün ölümünden sonra, benimsenen tutuma göre, ünvanları silindi ve heykelleri, aşağılatıcı bir biçimde yıkılıp atıldı. Yaşamı sırasında ona sıkıntı ve eziyet vermiş ve kendisini yalnız bırakmış olan oğlu, anısı için büyük saygı gösterilerinde bulunmuş ve ayrıca buyruklar vererek, Konstantinus onuruna İtalya ve Afrika'da dikilmiş olan bütün heykellerin de aynı sonuca uğramasını sağlamıştı. Bir savaşın önemini ve güçlüklerini bilen akıllı Konstantinus, önce bu hakareti anlamazlıktan geldi. İtalya imparatorunun düşmanca tutumlarını ve tutkulu tasarılarını iyice görüp anlayıncaya dek görüşmelerle yumuşak bir yol kullandı; bunun yararsız olduğuna inanınca, savunması için savaşın gerekliğine aklı yattı. Maksensius Batı monarşisi üzerindeki savlarını açıkça ortaya koyuyordu. Buyruğu ile oluşturulan büyük bir ordu şimdiden Retia yönündeki Galya eyaletlerine saldırmaya hazırlanıyordu. Lisinius'ten hiçbir yardım bekleyemeyeceğini bildiği halde, verdiği armağanlar ve sözlerle gözleri kamaşan İllirya lejyonlarının, emrinde bulundukları Konstantinus'ün sancağını bırakarak kendi askerleri ve uyrukları arasına katılacaklarını söylüyor, bununla övünüyordu (1212). Konstantinus'ün duraksaması uzun sürmedi. Etrafı kollıyarak danışmalar yaptı. Kesin bir tavır takındı. Senato ve Roma halkı, kendilerini bir zalimden kurtarması için gönderdikleri elçiler aracılığıyle ona yalvarmışlardı. Bu elçilerle özel bir görüşme yaptı. Danışma konseyinin ürkek gösterilerine kulak asmadan, hasmına haber vermeyi ve sava-

şı İtalya'nın kalbine götürmeyi kararlaştırdı (1213).

Bu çatışma kazanılacak gbii görünüyorduysa da, büsbütün tehlikesiz de değildi. İlk iki saldırının mutsuz başarısı çok ciddi tehlikeleri esinlemişti. Bu iki savaşta, Maksimianus'ün adına besledikleri saygı nedeniyle kıdemli askerler onun oğlunu desteklemişlerdi. Onur ve çıkar, ikinci bir ordu değiştirmeyi düşünmelerine olanak vermiyordu. Pretoryenleri tahtı için en güçlü savunma aracı olarak gören Maksensius, onların sayısını, eskisine oranla artırmıştı. Bu askerler, hizmete giren, öbür Italyanlarla, seksenbin kişilik büyük bir ordu oluşturuyordu. Afrika'nın küçültülmesinden sonra kırkbin Mağripli ve Kartacalı da askere alınmıştı. Sicilya bile birlikler göndermişti. Böylece, Maksensius'ün ordusu yüzyetmiş bin piyade ve onsekizbin süvariye ulaşıyordu. İtalyanın zenginlikleri savaş giderlerini karşılıyor, çevredeki eyaletlerden bütün buğday ile her türlü erzak —anbarları kurutulurcasına— alınıyordu. Konstantinus'ün topladığı kuvvetler doksan bin yaya ve sekizbin atlıdan oluşuyordu (1214). Imparatorun yokluğunda Ren'in savunması büyük önem göstereceğinden özel nitelikteki savaşımlar için genel güvenliği tehlikeye sokmamak kaygısıyle, var olan kuvvetlerinin ancak yarısını İtalya'ya götürebilirdi (1215). Yaklaşık kırkbin askerin başında, sayıca dört kat fazla askeri bulunan rakibiyle boy ölçüşmekten çekinmedi. Uzun süreden beri her türlü tehlikeden uzakta, gevşeklik içerisinde yaşamakta olan İtalyanların sefâhatten sinirleri de bozulmuştu. Tatlı hamam âlemlerine ve Roma tiyatrolarına alışmış olduklarından savaş alanına sıkıntı içerisinde, sanki sürüklenerek gidiyorlardı. Bu birlikler arasında özellikle, silah kullanamayı bile unutmuş eski askerlerle bunları kullanmayı hiç öğrenmemiş acemiler de vardı. Savaş zahmetlerine alışık bulunan Galya'daki leiyonlar, birçok yıldan beri Kuzey barbarlarına karşı imparatorluk sınırlarını savunuyorlardı. Bu çetin hizmet, onları daha değerli kılarken disiplinlerini de pekiştiriyordu. Ordular arasındaki farklılık komutanlar arasında da göze çarpıyordu. Duygusal düşünce ve dalkavukluk işin başında Maksensius'a

zafer müjdesi aşılamıştı. Kısa bir süre sonra tutkulu umutlar keyif alışkanlığına ve deneyimsizliğin giderilmesine dönüştü. Konstantius'ün ruhu, yılmazlığını göstermek için sabırsızlanıyordu. Askerlik içerisinde yetişmiş ve Komuta sanatını öğrenmişti.

Anibal, Galya'dan İtalya'ya geçtiği zaman, barbar halkların yaşadığı, düzenli bir ordunun geçişine hiçbir biçimde elverişli olmayan dağlar arasında bir yol bulup oradan geçit sağlamak zorunda kalmıştı (1216). O zamanlar Alpler, doğa tarafından korunuyordu. Zamanımızda ise insan bilgisiyle güçlendirilmektedir. Ustalıkla olduğu kadar bunca emek ve para harcanarak yapılan kaleler, ovaya giden bütün yolları denetim altında tutmakta ve Sardunya kralının Fransa yönünden gelecek düşmanlarına İtalya'yı alınamaz hale getirmekteydi (1217). Bu önlemler alınmış olmadan önce, pasajdan geçmeye girişen generaller çok seyrek olarak güçlüğe ya da dirence uğradılar. Konstantinus zamanında dağlardaki köylüler, yabanıllıktan çıkmışlar, söz dinleyen uyruk haline gelmişlerdi Memlekette ambarlar doluydu. Alpler üzerinde Roma büyüklüğünün şaşılası ve anıtsal nitelikteki yolları Galya ile İtalya arasında geniş ulaşım olanakları sağlıyordu (1218). Konstantinus, bugünkü Cenis dağını —ki Kotyen (Cottiennes) Alpleridir— yeğledi. Ve, Maksensius'ün sarayına, kendisinin Ren kıyılarından hareket ettiğine ilişkin bir haber bile ulaşmadan önce birliklerini büyük bir hızla Piemonte ovasına indirdi. Cenis dağının eteğinde kurulu Suze Kenti kale duvarlarıyle çevriliydi ve fâtihin ilerlemesini durdurmaya yetecek kadar çok sayıda asker bu kale içerisinde bulunmaktaydı. Konstantinus'ün komutasındaki birliklerin sabırsızlığı bir kuşatmanın can sıkıcı beklentilerine katlanmayı bir yana iterek kale önüne geldikleri gün kapıları ateşe verdiler, duvarlara merdivenleri dayadılar, taş ve ok yağmuru altında, elde kılıç, kente girdiler ve savunanlardan çoğunu parça parça doğradılar. Konstantinus alevleri söndürttü, Suze'nin geri kalan kesimini genel bir yıkımdan korumuş oldu. Bu yerden yaklaşık kırk mil ötede onu büyük işler bekli-

yordu. Maksensius'ün generalleri Torino ovalarında birçok Italyan birliği toplamışlardı. Bu ordunun ana kuvvetini bir tür ağır süvariler oluşturmaktaydı. Bu çeşit bir kuvvet, Roma disiplininin gerilemesi üzerine, Doğu uluslarının birliklerine öykünülerek meydana getirilmişti. İnsanlarda olduğu gibi atlar da, baştan ayağa bir zırhlı giysiyle örtülüydü ve ek yerleri, yetkin biçimde vücut hareketlerine uyum sağlıyabiliyordu. Bu tür bir süvarinin korkunç bir görünüşü vardı. Onun vuruşuna dayanabilmek olanaksız görünüyordu. Generaller bu atlıları sıkışık bir sütun halinde, kanatları büyük derinlikle uzanan sivri bir nokta görünümü veren biçimde dizmişlerdi. Bu durumda Konstantinus'ün ordusunu kolayca alaşağı edebilmeyi ve ezmeyi umuyorlardı. Deneyimle hasımları da, buna benzer bir durumda imparator Aurelianus'ün izlediği savunma taktiğini benimseyip uygulamamış olsaydı bu generallerin önlemleri belki başarılı olabilirdi. Konstantinus'ün ustaca manevraları bu süvari kitlesini dağıtıp etkisiz hale getirdi. Maksensius'ün birlikleri, karma karışık bir halde Torino'ya doğru kaçmaya başladılar. Bu kente geldikleri zaman da kale kapılarının açık olmadığını gördüler. Böylece çok azı kılıç artığı olabildi. Gördüğü bu anlamlı hizmet nedeniyle Torino, yenen'in yarlıgamasına, hattâ ödüllendirilmesine hak kazandı. Milano imparatorluk sarayına girdi. Alplerden Po kıyılarına dek bütün İtalyan kentleri Konstantinus'ün otoritesini tanımakla kalmayıp ondan yana olmaya büyük istek göstererek kendisini bağırlarına bastılar (1219).

Emilianus ve Flaminianus yolları Milano ile Roma'yı yaklaşık dörtyüz millik uzunlukla birbirine bağlıyordu. Konstantinus, zorbayla bir an önce savaşmak için yanıp tutuşuyorduysa da, tedbiri elden bırakmıyarak, şansı kötü giderse, ilerleyişini durdurabilecek ve çekilişini kesebilecek güç durumda, İtalyanlardan kurulmuş başka bir orduya karşı ordularını hareketе geçirdi. Yiğit ve yüksek nitelikleriyle tanınmış general Ruricius Pompeianus'ün komutası altında Verona kenti ile Venedik eyaletinin bütün birlikleri bulunuyordu. Kontantinus'ün ona

karşı yürüdüğü haberini alır almaz büyük bir süvari birliğini düşmana saldırmak üzere yolladıysa da bu birlik Brescia yakınında bozguna uğradı ve Galya lejyonlarınca-Verona kapılarına dek kovalandı. Bu yerin kuşatılmasındaki zorunluk, önem ve güçlükler (1220) Konstantinus'ün kavrayışlı kafasını çok meşgul ediyordu. Duvarlara, ancak kentin batısındaki dar bir yarımadadan yaklaşılabilirdi. Öbür üç yanı ise, Venedik eyaletini kesen derin Adige çayı ile doğal bir savunmaya sahipti. Kuşatılanlar buradan —insan ve gereksinme maddesi olarak— tükenmez yardım sağlıyabilirlerdi. Bu suyu geçmek Konstantinus için kolay olmadı. Çok sayıda sonuçsuz denemeden sonra, kentin yukarısında, yeterince az coşkun bir noktadan suyu geçti, Verona'yı güçlü biçimde sardı, saldırılarında dikkati elden bırakmadan sertleşti ve Pompeianus'ün umutsuz bir çıkışını püskürttü. Eldeki kuvvetiyle garnizondan sağlanabilen bütün savunma araç ve gereçlerini seferber ettikten sonra, kendi canından çok kamu güvenliği için kaygı duyan bu usta general gizlice Verona'dan kaçtı. Kısa bir süre içerisinde, inanılmayacak denli bir süratle, Konstantinus'le ovada avaşmak ya da, kuşatma düzeninde kalmakta direndiği takdirde onun saflarına saldırmak üzere yeni birlikler topladı. Korkunç bir düşmanın hareketlerini dikkatle izleyen ve yaklaştığından haberi olan imparator, bir bölüm lejyonlarını kuşatmayı sürdürmeleri için orada bırakarak, değerlilik ve bağlılıklarına en çok güvendiği birliklerle Maksensius'ün karşısına çıkmak üzere yürüyüşe geçti. Galya ordusu, genel taktik ilkelerine uygun olarak, önce iki eşit çizgi halinde dizilmişti. Ama, İtalyanların sayı bakımından kendi ordusundan çok olduğunu gören deneyimli komutan, birdenbire tertibinde değişiklik yaptı. İkinci safı küçülttü, birinci safa, düşmanın cephesi kadar büyük bir genişlik verdi. Tehlikeli zamanlarda, karışıklık yaratmadan bu tür manevraları yapabilmek ancak lejyonlardaki deneyimli askerlerle olasıydı. Savaş, akşama doğru başladı ve büyük bir hırsla bütün gece sürdü; askerlerin yiğitliği de komutanların ustalığından aşağı kalmadı. Güneşin ilk ışıkları Konstantinus'ün utkusunu aydın-

lattı. Ovanın binlerce yenik İtalyanla örtülü olduğunu gördü. Generalleri Pompeianus de ölüler arasında bulundu. Verona, hemen, kayıtsız ve şartstz teslim oldu, garnizon için savaş esiri işlemi yapıldı (1221). Kazanan ordunun subayları, bu önemli yengi üzerine komutanlarını kutladıkları zaman övgülerine birtakım sitemleri eklemekten de geri durmadılar —ki, bu sitemler en sert krallara bile ağır gelmezdi: subaylar, Konstantinus'ün bir komutan olarak yaptığı bütün atılımlardan memnun kalınamayacağını, gösterdiği yiğitliğin körükörüne gözüpekliği bile aştığını belirterek kişisel varlığını koruyup özen göstermesini, Roma ile imparatorluk güvenliğinin onun vücuduna bağlı olduğunu düşünmesini istediler ve bunun için yalvardılar (1222).

Konstantinus savaş alanında değerini ve tutumunu tanıtlarken Italya hükümdarı, devletin sinesini yiyip bitiren bir iç savaşın yıkıntılarına ve kayıplarına karşı duyarsız görünüyordu. Eğlence, Maksensius'ün tek uğraşıydı. Ordularının kötü sonuçlarını kamuoyundan gizleyerek (1223) ya da gizler görünerek, kötülüğün varlığını uzaklaştırmadan ilâcını elinden kaçırtan boş güvene kendini kaptırıyordu (1224). Güvenliğini alın yazısına bırakmış olduğu bir sırada düşmanlarının süratli ilerleyişleri onu bu uykudan ancak uyandırabildi (1225). Ünlü yüce gönüllülüğünün ve Roma adındaki görkemin, daha önce nasıl iki kez istilâdan kendilerini kurtarmışsa şimdi de aynı kolaylıkla, Galya'nın isyancı ordusunu yok edeceğini söylüyor, bununla övünüyordu. Maksimianus'ün bayrağı altında hizmet görmüş olan yetenekli ve deneyimli subaylar, artık dayanamayarak onun değersiz oğluna içerisinde bulunduğu büyük tehlikeyi anlatmak zorunda kaldılar. Onu hayrete düşüren bir serbestlikle, elinde kalan kuvvetleri sıkı bir disiplinle güçlendirerek felâketin önüne geçmesi gerekliliğini anlattılar. Maksensius'ün para ve insan olarak hâlâ büyük olanakları vardı. Pretoryen muhafızları, çıkarlarının ve güvenlerinin ne denli efendilerinin yaşamına bağlı olduğunu anlıyorlardı. Torino ve Verona ovalarına gömülen ordulardan daha çok sayıda askeri kapsayan yeni

bir ordu oluşturuldu. İmparator, birliklerinin komutasını ele almaya pek yanaşmıyor gibiydi. Ters talihine neden olabilecek tehlikeli bir savaştan çok korkuyordu. Soyut olarak korku, boş bir inanç belirtisi olmakla birlikte, Maksensius ayrıca, yaşamını ve imparatorluğunu korkulu duruma düşmüş olarak gösteren falcıların ve kâhinlerin verdikleri haberleri de dinliyordu. Sonunda utanç, yerini cesarete bıraktı, onu savaş alanında görünmeye zorladı. Bu alçak zâlim, Roma halkının kınamasına dayanamadı: her yanda kınama sesleri çınlıyordu. Tasasız hükümdarı alçaklıkla suçlayan ve rakibinin kahramanca cesaretini kutlayan kalabalık halk kütleleri, büyük gürültülerle sarayın kapılarında gösteri yapıyorlardı (1226). Roma'dan ayrılmadan önce Maksensius, Sibil yazmalarına danıştı. Bu eski tanrısal seslenişlerin yazmalarını bekleyen muhafızlar alınyazısının gizlerini bilmeseler de bu dünyanın yolu ve yöntemini yetkin bir biçimde biliyorlardı. Orduların alınyazısı ne olursa olsun, mevcut duruma uygun ve kendi ünlerini kurtaracak nitelikte, çok dikkatli yanıt verdiler (1227).

Konstantinus'ün yürüyüşündeki sürat, Caesar'ların ilki tarafından İtalya'nın hızlı fethiyle karşılaştırıldı. Bu dalkavukça koşutluk gerçekte tarihin akışına da uygundur, çünkü Verona'nın teslim olmasıyla savaşın kesin sonucunun alınması arasında yalnızca elli sekiz gün geçmiştir. Konstantinus, zâlimin korkuya kapılma öğütlerini dinlemesinden ve ihtiyatlı davranarak son umutlarını bir genel savaş riski yerine Roma'nın içerisine kapanmakta bulmasından kaygılanıyordu. O takdirde, büyük erzak ambarları, her türlü açlık tehlikesine karşı Maksensius'ü güven altında tutacaktı. Konstantinus, hiçbir önelden acı çekmesi söz konusu olmadığı halde, imparatorluk kentini kılıç ve ateşle yakıp yıkmak zorunda kalacak, bu da amacının ya da daha çok iç savaşın bahanesi olarak katlandığı zahmetlerin ödülü haline gelmiş olacaktı (1228).

Maksensius ile birliklerinin, Roma'ya yaklaşık dokuz mil uzaklıktaki (1229) *Saksa Rubra* (Saxa Rubra) denilen yerde savaş durumuna girmiş olduklarını görünce Konstantius şaşır-

makla birlikte keyiflendi de (1230). Bu ordunun geniş cephesi, çok büyük ovayı kaplıyordu. Arkaya doğru derinliği, ardını örten ve çekilmesini kesen Tiberis'e dek uzanıyordu. Önemle belirtilmektedir ve biz de inanabiliriz ki Konstantinus lejyonlarını büyük bir ustalıkla savaş düzenine sokmuş, kendisi için tehlikeli ve yiğitliğini göstereceği bir noktayı seçmiştir. Silahlarının parıltısı içinde, rakip ordunun süvarileri üzerine kendisi saldırıya geçti. Bu korkunç saldırı anılmaya değer o günün alınyazısını da belirlemiş oldu. Maksensius'ün süvarileri başlıca, Mağriplilerden ve Nümidyalılardan kurulu hafif bir birlikle, ağır zırhları hareket yetilerini kesen zırhlı atlılardan oluşuyordu. Bu süvari birliği, Afrikalılara oranla daha sıkı olan ve hız bakımından daha ileri durumdaki Galyalı atlıların coşkunluğuna dayanamadı. İki kanadın çökmesi piyadeyi meydana çıkarmış oluyordu. Disiplinsiz İtalyanlar, her zaman tiksindikleri ve artık korkmadıkları bir zâlimin bayraklarını sevinçle bir yana attılar. Günahlarının büyüklüğü kendilerini bağışlanmaz kılan ve buna kendileri de inanan pretoryenler, öcalmak için, umutsuzlukla vuruşmayı sürdürüyorlardı. İnatla yineledikleri atılışlara karşın bu yiğit askerler utkuyu elde edemediler ama onurlu bir ölüme kavuştular. Cesetlerinin, savaş için kendilerine ayrılmış olan yeri örttüğü görüldü (1231). Karışıklık genel bir hal aldı. Yeniden birleşme olasılığı kalmayan Maksensius'ün binlerce ve binlerce askeri yatışmak bilmez bir düşmanın önünde kaçarak Tiberis'in derin ve hızlı sularına gömüldüler. Imparator da, Milvius köprüsünden geçerek canını kente atmak istediyse de, binlerce kaçak bu dar geçidin üzerinden yol bulmaya çalışarak sıkışıklık yarattığından, ırmağa düştü ve üzerindeki silâhların ağırlığı yüzünden hemen boğuldu (1232). Çok derinde, Tiberis'in balçığına gömülmüş olan cesedi, ertesi gün zorlukla bulunabildi. Bir mızrağın ucuna geçirilen başının görülmesi halkı, kurtulduğuna inandırdı. Romalıların bağlılık ve minnet alkışlarıyle karşılanan Konstantinus, yetenekleri ve değerleri yüzünden, yaşamının en parlak zaferini elde etmekle mutluydu (1233).

Bu hükümdarın, utkudan sonra yarlıgaması övülmeye değer değilse bile aşırı bir sertlikle de suçlayarak kınanamaz (1234). Eğer kendisi yenilseydi o ve ailesi ne gibi duyguya kapılabilecekse yeniklere karşı aynı davranışta bulundu. Maksensius'ün iki oğlu öldürüldü, bütün soyu özenle yok edildi. En sadık hizmetkârlarının da, onun mutlu zamanlarını ve cinayetlerini nasıl paylaşmışlarsa, alınyazısına da öylece ortak olmaları gerekirdi. Ne var ki, Romalılar bağırarak çok sayıda kurban isteyince imparator, dalkavukluğun olduğu kadar hıncın da dile getirdiği bu aşağılık haykırışlara kuvvetle ve insanlıkla karşı koydu. Jurnalciler cezalandırıldı, gözleri korkutuldu. Adaletsiz bir zâlimin sürgün cezasına çarptırdığı kimseler yurtlarına döndüler, malları kendilerine geri verildi. Genel bir af, halkın ruhunu huzura kavuşturdu, İtalya'da ve Afrika'da mal güvenliğini sağladı (1235). Konstantinus ilk kez giderek senato'yu onurlandırdı, alçak gönüllü bir söylevle hizmetlerini ve başarılarını anlattı. Bu ünlü meclis için en içtenlikli saygı beslediğini dile getirdi, onun eski saygınlığını ve ayrıcalıklarını yeniden kuracağına söz verdi. Bu kabataslak inancalar, senatonun hâlâ kullanmayı sürdürdüğü onur ünvanları verme yetkisiyle ona da sunduğu boş ünvanlarla ödenmiş oldu. Konstantinus'ün otoritesini onamaya cesaret göstermeksizin, görkemli bir kararnameyle, ona, Roma dünyasını yöneten üç *augustus* arasında ilk sıra verildi (1236). Bu büyük utkunun anısını sonsuzlaştırmak üzere oyunlar ve bayramlar konuldu, Maksensius hesabına yapılmış birçok yapı onun mutlu rakibinin adına kurulmuş hale çevrildi. Konstantinus zafer anıtı bugün sanattaki gerileyişin hazin bir kanıtı, çok aşağılık bir övüncün acayip bir tanığı halinde hâlâ durmaktadır. İmparatorluk başkentinde bu kamusal anıtı süslemeye yetenekli bir yontucu bulma olanağı yokmuş gibi, bir büyük hükümdarın anısına duyulması gereken saygı gereğine aldırmaksızın, terbiye kurallarını da hiçe sayarak, Trajanus tâkının en güzel süslemeleri söküldü. Kişilerin, zamanın, görülen işlerin ve karakterlerin ayrılığı hiç hesaba katılmadı. Konstantinus'ün hiçbir ilişkisi bulunmayan Partlar sec-

deye kapanmış olarak görülmektedir. Eski eser uzmanları, Konstantinus'ün armaları üzerinde Trajanus'ün başını gözlemleyebilmektedirler. Boşlukları doldurmak üzere eskilerine eklenen süslemeler ise çok biçimsiz ve kaba olarak işlenmiştir (1237).

Öcalmak kadar politik olarak da Pretoryen'liğin kaldırılması gerekiyordu. Maksensius'ün yeniden ele alarak sayılarını ve ayrıcalıklarını artırdığı bu kendini beğenmiş birlikler Konstantinus tarafından tam anlamıyle ortadan kaldırıldı. Tahkimatlı ordugâhları yıkıldı, savaş sonunda kalmış olan pretoryenler lejyonlara dağıtıldı, bir daha tehlikeli olamıyacak biçimde, belki yararları dokunması için imparatorluk sınırlarındaki birliklere gönderildiler (1238). Görevleri Roma'da olan birlikleri ortadan kaldırmakla Konstantinus, senato'nun ve halkın saygınlığına da öldürücü bir darbe indirmiş oluyordu. Silahtan arındırılmış başkent, uzaktaki bir efendinin ihmaline ya da sataşmalarına karşı korumasız kalmıştı. Romalıların, can çekişmekte olan özgürlüklerini korumak için gösterdikleri son çabada bir vergi kaygısının onları önce Maksensius'ü tahta geçirme koşuluna bağlamış olduğunu gözlemleyebiliriz. Karşılıksız bir bağış adı altında Maksensius senatodan bu vergiyi isteyince, yalvara yakara Galya hükümdarının yardımını dilemişlerdi. Konstantinus, zâlimi yendi ve bu bağışı sürekli bir vergiye dönüştürdü. Bir bildiri yayınlamaya zorlanan senatörler yetkilerine uygun olarak, çeşitli sınıflara ayrıldılar. En zenginleri yıllık olarak sekiz altın lira ödüyordu. İkinci sınıftan dört ve sonuncu sınıftan iki altın lira istendi. Fakirlikleri nedeniyle vergi dışı bırakılmaları gerekenler bir altının onda yedisini ödeyeceklerdi. Bu meclisin üyelerinden başka, oğulları, torunları, ana babaları da senatör saygınlığına bağlı olarak yararlandıkları ayrıcalıklardan dolayı yüksek vergiler ödüyorlardı. Bu denli yararlı bir sınıfta bulunan kimselerin sayısını artırmak için Konstantinus'ün gösterdiği özene şaşmamak olası değildir (1239). Maksensius'ün yenilgisinden sonra utku kazanmış olan imparator Roma'da yalnızca iki ya da üç ay kaldı. Ya-

şamının geri kalan bölümünde bu kente, saltanatının onuncu ve yirminci yıllarında yapılan törenlere katılmak üzere ancak iki kez geldi. Her an hareket halinde bulunan Konstantinus, askerlerine talim ve manevralar yaptırmakla ve eyaletlerin durumunu incelemekle vakit geçiriyordu. Treves, Milano, Sirmium, Naissus ve Selânik, sırasıyle oturduğu kentlerdi. Bu durum, Avrupa ile Asya sınırlarının birleştiği yerde Yeni Roma'yı kuruncaya dek böylece sürdü (1240).

İtalya'ya yürüyüşe geçmeden önce, İllirya eyaletleri hükümdarı olan Lisinius'ün dostluğu ya da hiç değilse yansızlığı üzerinde kanı edinmişti. Konstantinus bu hükümdara, kız kardeşi Konstantina (Constantina) için söz vermişti. Evlenme töreni, savaşın bitişine dek ertelenmişti. Bu tören için kararlaştırılan Milano kentinde iki hükümdarın buluşması, çıkarlarını ve ailelerini birleştirme gereğinin belirtisi olarak yorumlanmıştı (1241) Genel sevinç arasında ansızın birbirlerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Frankların bir akını haberi üzerine Konstantinus Ren kıyılarına doğru uçarcasına koştu. Silah elde ilerleyen Doğu hükümdarının yaklaşmakta oluşu, Lisinius'ü ona karşı çıkmaya zorlamış oldu. Maksiminus'ün Maksensius ile gizli ittifakı vardı. Onun başına gelenlerden cesareti kırılmayan Maksiminus bir iç savaşla şansını denemeye karar verdi. Sert kış koşulları içerisinde, Suriye'den Bitniya sınırlarına geldi. Mevsim elverişsizdi. Çok sayıda insan ve hayvan karlar içinde yok oldular. Durmadan yağan yağmur yolları geçilmez hale soktuğundan, zorlu yürüyüşlerini izleyemeyen büyük bir kısım levazımı geride bırakmaktan başka umar bulamadı. Bu olağanüstü sürat çabasıyle Trakya Bosforus'ü kıyısına vardığı zaman ordusu dökülür duruma gelmiş olmakla birlikte yine de çok büyüktü ve Lisinius'ün adamları Maksiminus'ün yaklaştığını haber aldılar. Bizans, onbir gün dayandıktan sonra kapılarını Maksiminus'e açtı. Hükümdar bir süre Herakle (Ereğli)'nin kuşatılmasıyle durakladı. Bu kenti aldıktan sonra Lisiniüs'ün yalnızca onsekiz mil uzakta olduğunu öğrenince buna şaşıp kaldı. Her iki hükümdar da, karşılıklı birbirlerinin yandaşlarını kandırmaya

çalışarak yaptıkları sonuçsuz bir görüşmeden sonra silaha başvurdular. Asya hükümdarı, iyi disiplinli veteran (kıdemli asker)'lardan oluşan yetmişbinden çok sayıda askerin bulunduğu bir orduya komuta ediyordu. Yaklaşık otuz bin İlliryalı askeri bulunan Lisinius, baştan sayı üstünlüğü karşısında bunalım geçirdi. Askersel yetenekleri ve birliklerinin sıkı duruşu savaşın akışını değiştirdi ve kesin bir yengi kazandı. Maksiminus'ün kaçışı sırasında gösterdiği inanılmaz hızlılık, ona savaş alanındaki değerinden çok daha büyük ün kazandırmıştır. Yirmi dört saat sonra Maksiminus sapsarı, tirtir titrer bir halde, ve imparatorluk süs ve takıları dökülmüş olarak, yenilgiye uğradığı yerden yüzaltmış mil uzaktaki bir kentte, Nikomedya'da ortaya çıktı. Asya'nın zenginlikleri henüz tükenmiş değildi. Deneyimli askerler (Veteran)'in en değerlileri şu son yenilgide yok olmuşlarsa da, zamanla Suriye ve Mısır'da çok sayıda yeni birlikler oluşturabilirdi. Ne var ki, bu mutsuzluğa uğradığının üçüncü ya da dördüncü ayına kadar yaşayabildi. Tars'a gelen haberler birbirini tutmuyordu: umutsuzluktan, zehirden ve tanrısal adaletin çarpmasından öldüğü söyleniyordu. Yetenekler ve erdemlerden yoksun olan Maksiminus için ne halktan ne de askerlerden üzüntü ve acıma sesi duyulmadı. Bir iç savaşın tedhişlerinden kurtulan Doğu eyaletleri, Lisiniüs'ün hükümdarlığını sevinçle tanıdılar (1242).

Yenik imparator, sekiz yaşında bir oğlan ve yedi yaşında kadar bir kız olmak üzere iki çocuk bırakmıştı. Bu denli küçük yaşın masumluğu ancak acıma uyandırabilirdi. Ama böyle bir duygu Lisinius'de çok zayıftı ve bu zayıf acıma duygusu, hasmının adını ve anısını söndürmesine engel olamadı. Severus'ün oğlunun ölümü, ne politika ne de öc alma onu yok etmeye mahkûm etmiş olmadığı için, daha az hoşgörülebilirdi. Yenen, mutsuz Severianus'ün babasından şikâyetçi değildi. Severus'ün, imparatorluğun uzak bir kesimindeki kısa ve olaysız sürmüş saltanatı unutulup gitmişti bile. Ama Kandidianus (Condidianus) ün öldürülmesi bir kan dökücülük eylemi ve kapkara bir nankörlüktü. Kandidianus, Lisinius'ün dostu ve iyilikçisi olan Ga-

lerius'ün (doğal) çocuğuydu. Babası, ölürken, onun, imparatorluk tacını taşıyabilmesi için daha pek genç olduğunu düşünmüştü. Kendisinin imparatorluk erguvanı kuşandırdığı hükümdarların koruması altında oğlunun huzur içinde ve onurlu bir yaşam sürdürebileceğini umuyordu. Kandidianus o sırada yirmi yaşında kadardı. Ne göze çarpan bir değeri ne de tutkusu olmadığı halde sırf parlak aile adı, Lisinius'ün kıskançlığını tutuşturmaya yetti (1243). Onun zulmünün mâsûm ve ünlü kurbanlarına Dioklesianus'ün karısını ve kızını da katabiliriz. Bu hükümdar, Galerius'e caesar ünvanını verirken, mutsuz serüvenleri çok ilginç bir trajediye konu olabilecek kızı Valeria'nın bu yeni caesar'la evlenmesine de râzı olmuştu. Valeria, bir kadının görevlerini fazlasıyle yerine getirmişti. Çocuğu olmayınca, kocasının, evlilik dışı doğmuş oğlunu evlât edinmek istedi ve mutsuz Kandidianus'e karşı gerçek bir annenin sevecenliğini ve özenini gösterdi. Galerius son nefesini verince dul kadının çok büyük serveti Maksiminus'ün aç gözlerini iştahlandırdı, ayrıca çekiciliği de isteklerini dürtükledi (1244). Kendisi o sırada evliydi. Roma yasaları boşanmayı kabul ediyordu ve zorbanın şiddetli tutkuları ivedi bir karar bekliyordu. Valeria'nın yanıtı bir hükümdar kızı ve karısına yaraşır biçimde oldu. Bu yanıtta yalnızca, mutsuz durumunun gerektirdiği dikkat ve özeni belirtti. «Benim mensup olduğum soy katında ve benim karakterimdeki bir kadının ikinci bir evlenmeyi düşünmesine onurca izin verilseydi bile, benim kocam ve kendilerinin iyilikçisi olan bir ölünün naaşı henüz soğumamışken hükümdarın bu yoldaki önerisini dinlemeyi en azından yol ve yöntem yasaklıyacaktır. Şu yas giysilerine bakınız. Bunlar, ruhumun, içerisinde boğulduğu acıyı anlatmaktadır. Sadık ve sevgili karısını boşayabilen zâlim ve kararsız bir kimsenin inancalarına nasıl güvenebilirim?» (1245) diyordu yanıtında Valeria. Bu red karşısında Maksiminus'ün sevgisi kızgınlığa dönüştü. Kendi istek ve emellerine göre yargıç ve tanıklara her zaman sahip olduğundan, yasal yoldan hıncını gizlemesi zor olmadı. Valeria'nın ününe de ve huzuruna da saldırıya geçti. Bu mutsuz prensesin

mallarına el kondu; yanındaki harem ağaları ve hizmetkârları en acı işkencelere çarptırıldı; Valeria'nın dostluğunu kazanarak onurlanmış birçok erdemli ve saygıdeğer hanımefendi, zina suçlamasiyle iftira edilerek ölüm cezasına çarptırıldılar. İmparatoriçe'nin kendisi ve annesi Priska da, Suriye çöllerinin ortasındaki bir köyde sürgün yaşamı geçirmeye mahkûm edildiler. Otuz yıl boyunca onların yüce saygınlığına hürmetle bağlı kalmış olan Doğu eyaletlerinde kentten kente alçakça sürüklendirilerek utanç ve sefalet içerisinde sergilendirildiler. Dioklesianus, kızının alınyazısını yumuşatmak için birçok yararsız girişimlerde bulundu. Valeria'nın Salone'deki *inzivagâhına* gelmesine ve yaslar içerisinde bulunan babasının son nefesinde bulunmasına izin verilmesini istiyordu (1246). «Kendisine imparatorluk erguvanı verdiği bir hükümdardan, diyordu Maksiminus'e, beklediği tek lûtuf.» Dioklesianus yalvarıyor, ama daha ileri gidemiyordu. Onun ricaları soğuk biçimde ve hakaretle karşılandı. Kendini beğenmiş zâlim, Diocletianus'ü yalvartmaktan ve kızına suçluluk kondurmaktan zevk alıyordu. Maksiminus'ün ölümü, imparatoriçelere, tâlihlerinde değişiklik olacağı umudunu uyandırmıştı. Ortalığın karışması muhafızların sert hareketlerini yavaşlatmıştı. Sürgünde bulundukları yerden kaçma, dikkatle ve tebdil giysilerle Lisinuis'ün sarayına teslim olma olanağını buldular. Bu hükümdarın saltanatının ilk günlerinde ve genç Kandidianus'e karşı gösterdiği saygılı kabul Valeria'da gizli bir hoşnutluk izlenimi yarattı; Bundan böyle kendi yaşamını ve manevî evladının geleceğini acıların beklemediğine inandı. Bu iyimser umutları kısa bir süre sonra şaşkınlık ve dehşet izledi, Nikomedya sarayını kanlara boğan öldürmeler Maksiminus'ün tahtına ondan daha yabanıl bir zâlimin geçtiğini Valeria'ya öğretmiş oldu. Valeria, güvenliğini kaçmakta gördü ve yine annesi Priska ile, imparatorluğun eyaletlerinde, tanınmayacak biçimde tebdil olarak gezdi (1247). Sonunda Selânik'te görülerek yakalandılar. Daha önce verilmiş olan ölüm kararına uyularak başları kesildi ve bedenleri denize atıldı. Halk bu hüzün verici manzarayı korku ve şaşkınlıkla izliyor-

du. Ne var ki, bir muhafız askerin şiddet hareketleri acıyı ve nefreti boğazlarda tıkalı bıraktı. İşte Dioklesianus'ün karısıyle kızının acı sonları böyle oldu. Talihsizliklerinden dolayı onlara acıyoruz. Hiçbir suçları olmadığını görüyoruz. Lisinius'ün canavarlığı karşısında oluşturulabilecek düşünce, öcünü daha gizli ve hâle yola uydurarak almakla yetinmemiş olmasının şaşırtıcılığıdır (1248).

Artık Roma dünyası Konstantinus'le Lisinius arasında bölüşülmüş durumdaydı. Birincisi Batı'yı yönetiyor, öbürüyse Doğu eyaletlerinde yasalar çıkarıyordu. Umut edilebilirdi ki bu galipler, iç savaşlardan yorgun düşmüşler, aralarında resmen olduğu kadar özel olarak da anlaşmışlar, her türlü tutkularından vazgeçmişler, hiç değilse bu gibi tasarılarını başka bir zamana ertelemişlerdir. Ama, Maksiminus'ün ölümünden sonra ancak bir yıl geçince bu iki *yenen* hükümdar, ordularını birbirlerine karşı harekete geçirdiler. Konstantinus'ün dehâsı, başarıları ve girişimci ruhu, ilişki kesilişini onun başlattığı izlenimini vermektedir. Ne var ki, Lisinius'ün kalleş karakteri en az olasılıklı kuşkuları bile haklı çıkarır. Tarihin bu olay üzerine tuttuğu zayıf ışıkta (1249) Lisinius'ün, taht arkadaşının otoritesine karşı düzenleriyle bir fesat hareketi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Konstantinus, kız kardeşi Anastasia'yı, çok zengin ve ünlü bir soydan gelen Bassianus ile evlendirmiş, eniştesini Caesar'lığa yükseltmişti. Dioklesianus'ce kurulan yönetim düzenine göre İtalya'nın, belki Afrika'nın da, bu yeni hükümdarın, imparatorluk içerisindeki yönetim bölgesini oluşturması gerekiyordu. Ne var ki, verilen sözün yerine getirilmesi zaman bakımından birtakım ertelemelere uğruyor ya da çekici olmayan koşullar ileri sürülüyordu. Bassianus'ün elde etmiş olduğu ayrıcalıklı saygınlığın verdiği bağlılık, güçleneceği yerde bu gibi durumlar yüzünden sarsıntı geçirmeye başlamıştı. Lisinius de onun seçilmesini onaylamıştı. Bu düzenci hükümdar, gizli adamları aracılığıyle, yeni Caesar'la gizli ve tehlikeli bir iletişim sağladı, onun hoşnutsuzluklarını artırarak imparatorun adaletinden beklediğini silah zoruyle koparmak gibi ataklık yoluna

kaydırmaya kalkıştı. Ama, Konstantinus onlar harekete geçmeden önce bütün komployu ortaya çıkardı. Hemen Bassianus'ün evliliğini feshetti, imparatorluk erguvanını geri aldı, hainliği ve nankörlüğü nedeniyle hak ettiği cezaya çarptırdı. Lisinius'e o, kendi bölgesinde sığınmaya gelen suçluları geri vermesi için başvurduğu zaman, yüksekten atarak terslemesi, onun kalleşliğini de ortaya koymuş bulunuyordu. İtalya sınırı üzerindeki AEmone'de, Konstantinus'ün heykellerine karşı işlenmiş yakışıksız hareketler iki hükümdar arasındaki bozuşmanın işareti sayıldı (1250).

İlk savaş Sibalis (Cibalis) adındaki, Sirmium'un elli mil yukarısında, Sava üzerinde, bir Pannonia kentinde oldu (1251). Iki hükümdarın az kuvvetlerle savaşa girmiş olmalarından şu kanıya varılabilir ki, biri birdenbire kışkırtılmış, öbürüyse ansızın baskına uğramıştır. Doğu hükümdarının otuz beşbin askeri vardı. Batı hükümdarının ordusunda ise ancak yirmi bin kişi bulunuyordu. Sayıdaki azlık arazideki elverişlilikle giderilmişti. Konstantinus sarp bir tepe ile derin bir bataklık arasında yaklaşık yarım mil genişliğinde bir geçitte mevzilenmiş durumda, güven içerisinde düşmanı bekliyordu. İlk saldırıyı püskürttü. Bu elverişli durumdan yararlanma kararıyle ovaya indi. Ne var ki, İllirya'nın veteran (kıdemli askerler)'ları askerlik sanatını Probus'ün ve Dioklesianus'ün okulunda öğrenmiş olan bir komutanın bayrağı altında toplandılar. İki tarafın da okları tükendi. Aynı gözüpeklikle savaşan rakip ordular, birbirlerine coşkuyla saldırdılar, kılıç ve kalkanlarla vuruştular. Yenenin belli olmadığı savaş günün doğuşundan gece yaklaşıncaya dek sürdü. Sonunda, Konstantinus'ün komutasındaki sağ kanat şiddetli bir saldırıyla sonucu elde etti. Akıllı bir çekiliş Lisinius'ün geri kalan kuvvetlerini kurtarmış oldu. Yirmi binden çok asker yitimine uğrayan bu hükümdar geceleyin, hareketli ve savaşı kazanmış durumdaki bir hasmın önünde güvenlik içinde kalamıyacağını anlıyarak, yiyecek ve cephanelerini bırakıp gizlice ve süratle süvarilerinin büyük bir bölümünü tehlikeli bölgenin dışına çıkardı. Gösterdiği ivedilik, Sirmium'

da bıraktığı karısının, çocuklarının ve hazinelerinin de uğrayabilecekleri tehlikeyi ortadan kaldırmış oldu. Lisinius bu kentin içerisinden geçti, Sava üzerindeki köprüyü yıktıktan sonra Daçya ve Trakya'da yeni bir ordu oluşturmak için hemen işe girişti. Kaçarken, İllirya sınırı üzerinde komutan olarak bulunan Valensius adındaki bir generaline, geçici nitelikte, Caesar ünvanını verdi (1252).

Trakya'daki Mardia ovası, birincisi denli çetin ve kanlılık bakımından ondan aşağı kalmayan ikinci bir savaşa sahne oldu. Her iki ordu da eşit bir değer ve disiplin sergilediler. Utku, bir kez daha Konstantinus'ün üstün yeteneğiyle saptanmış oldu. Bu hükümdar, önemli bir tepeyi ele geçirmek üzere beş bin kişilik bir kuvveti oraya göndermişti. Savaşın kızışması nedeniyle bu birlik düşmanın arkasına düştü ve büyük bir insan kıyımı meydana geldi. Bununla birlikte, iki cephe halinde döğüşen Lisinius'un lejyonları, savaşı olanaksız kılan gecenin bastırmasına ve Makedonya dağlarına doğru çekilmelerini sağlamasına dek savaş alanını bırakmadılar (1253). İki savaşın ve en yiğit veteramların verdiği yitikler, kendini beğenmiş Lisinius'ü barış istemek zorunda bıraktı. Konstantinus'ün huzuruna alınan elçisi Mistrianus, yeniklerin dillerinden eksik etmedikleri ılımlılık ve insanlık kuralları üzerinde açıldıkça açıldı. En dokunaklı terimlerle, savaşın henüz bitmiş olmadığını ve neden olduğu zararların her iki tarafı da kaçınılmaz felâketlere sürükleyeceğini dile getirdi, ve sözlerini şöyle bitirdi. «Efendilerim olan Lisinius ve Valensius, sağlam ve yüz kızartmayan bir barış önermek için bana yetki verdiler.» Valensius adını duyunca Konstantinus tiksintisini ve hoşnutsuzluğunu saklıyamadı. Ust perdeden konuşarak elçiyi yanıtladı; «nankör bir yakınımızı cezalandırdıktan sonra batı da Okyanus kıyılarından kalkarak, bunca, büyük memleketleri aşıp çok sayıda zaferler kazanan bizler aşağılık bir köleyi taçlandırmak için buraya gelmedik. Valensius'ün tahttan indirilmesi anlaşmanın birinci maddesini oluşturacaktır.» Durumun gereği bu utanç verici koşulun kabulünü zorunlu kıldı. Valensius, birkaç günlük sal-

tanattan sonra erguvanı ve yaşamını yitirdi (1254). Bu engel ortadan kaldırılınca Roma dünyasında huzur yeniden sağlanmış oldu. Arka arkaya uğradığı yenilgiler Lisinius'un kuvvetlerini tüketmişse de cesaretini ve yeteneklerini geliştirmişti. Durumu hemen hemen umutsuzdu; ne var ki umutsuzluğun çabaları çoğunlukla çok büyük olur. Dikkatli Konstantinus, büyük ve gerçek bir üstünlüğü, üçüncü bir savaşın kuşkulu rastlantısına yeğ tutuyordu. Rakibi, ya da yeniden, dost ve kardeş diye anmaya başladığı Lisinius'e Trakya'yı, Küçük Asya'yı, Suriye ve Mısır'ı bırakmaya râzı oldu. Pannonia, Dalmaçya, Daçia, Makedonya ve Yunanistan eyaletleri Batı imparatoruna bağlandı, böylece Konstantinus'ün hükümdarlık alanı Kaledonya sınırlarından Peloponez'in ucuna dek yayılmış oldu. Anlaşmaya özel bir hüküm de konularak, imparatorların oğulları olan üç genç prensin, babalarına ardıl olmaları kabul edildi. Krispus (Crispus) ile genç Konstantin hemen, Batı'da caesar olarak ilân edildiler. Doğu'da, genç Lisinius aynı saygınlığa erişti. Bu iki katlı onurun Konstantinus ailesinde birleşmesi, onun asker ve devlet gücü bakımlarından üstünlüğünü gösteriyordu (1255).

Konstantinus ile Lisinius'un uzlaşması hınçla, yeni hakaretler ve tehlike korkusuyle zehirli bir temele dayanmaktaysa da sekiz yıl süreyle Roma dünyasını huzur içerisinde tutabildi. Bu dönemde çok yararlı imparatorluk yasaları düzenlemeleri başladıysa da Konstantinus'ün boş zamanlarını alan hukuk çalışmalarını buraya aktarmak güç olmayabilirdi, ama bunlardan en önemlileri yeni politik ve dinsel düzene sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadırlar; ancak saltanatının çok dingin geçen son yıllarında yetkin biçimde yürürlük kazanmışlardır. Bireylerin haklarıyle mülkiyetleri ve avukatlıkla ilgili bulunan bu yasalardan çoğu, imparatorluğun kamu hukukunu değil de özel yorumlara elverişli olduğu ve bunların yanında çıkartılan fermanlarla yine belirli hal ve koşulları düzenleyici nitelikte bulunmaları gözönünde tutularak bir genel tarih içerisinde yer almaya değmez görülmüşlerdir. Bununla birlikte, biri taşıdığı

önemle, öbürü ise pek eşine rastlanmaz niteliğiyle ele alınmaya değer: birincisi en büyük insanlık duygusundan kaynaklanmaktadır. İkincinin aşırı sertliği onu çok ilginç kılmaktadır.

I. Eskilerce çok korkunç olduğu denli çok da alışılmış bir uygulama olan yeni doğmuş çocukları terk etmek ya da öldürtmek, özellikle İtalya'da hergün en çok rastlanan olaylardandı. Bunun nedeni yoksulluk ve vergi yükünün dayanılmaz ağırlığından başka, vergi borcunu ödemekten âciz yükümlülere karşı maliye memurlarınca başvurulan haksız ve zâlim yollardı. Ailesinin büyümesinden keyiflenmeyi akıllarına bile getiremeyen yoksul ya da yeteneksiz uyruklar, ezâ ve cefaya mahkûm bir yaşamın mutsuz armağanı olarak gördükleri çocuklarını, kendilerinin bile dayanamıyacakları yokluk ve perişanlıktan çekip atmayı gerçek bir sevecenlik sayıyorlar, ve böyle hareket etmenin doğruluğuna inanıyorlardı. Belki de umutsuzluğun yeni ve çarpıcı örnekleriyle etkilenen insancıl Konstantinus, önce İtalya'nın, sonra da Afrika'nın tüm kentleri için bir buyrultu çıkardı. Bu düzenleme gereğince, yargıç önünde, yoksullukları nedeniyle çocuklarını bakamıyacaklarını beyan edenlere hemen ve yeterince yardım yapılması öngörülmektedir. Davranış pek görkemli olmakla birlikte bunun gerçekleştirilmesi için gerekli araçlar genel ve sürekli bir kolaylık ya da elverişlilik sağlaması konusunda açıklık getirmez biçimde saptanmıştı (1256). Övülmeye değer olmasına karşın bu yasa, sefilliği azaltmaktan çok artırmaya yaradı. Gerçekliğinde kuşku bulunmayan bu hukuk anıtı, halkının altında inlediği kusur ve mutsuzluklar tablosunu yüce gönüllü bir hükümdarın önüne sermek yerine kendi durumlarını yeğ tutan aşağılık sözenlerin tam tersini dile getirici ve onları susturucu bir nitelik taşımaktadır (1257).

II. İnsan doğasının en bağışlanabilir zayıflıklarından biri olan (insan kaçırma)'ya karşı çıkarılmış Konstantinus yasaları, bu suçun kapamına yalnız, yirmi beş yaşına varmamış özgür bir kadını şiddet kullanarak ailesinden çekip almayı değil tatlı çekiciliğine kapılarak baba evini bırakıp gitmeyi de

aldığı için bu insansal zayıflıklara karşı pek de hoşgörülü sayılamaz. «Eylemi işleyen kaçırıcı ölümle cezalandırılır. Eğer ölüm cezası, suçunun büyüklüğüyle orantılı bulunmazsa, canlı olarak yakılır, ya da amfiteatr'da yabanıl hayvanlara parçalattırılır. Eğer bâkire, âşıkını kurtarmak amacı gütmeden, kendi rızâsıyle kaçırıldığını beyan eylerse o da öbürünün sonuna uğrar. Zorla ya da kendi isteğiyle kaçırılan kızın ana - babası, kaçıranı adalet önüne çıkartmaya zorunludurlar. Eğer, başka işlerine dalıp, bu saldırıyı görmezlikten gelir ve ailelerinin onurunu kurtarmak üzere onları evlendirme yoluna başvururlarsa, bu ana - babalar da sürgün cezasına çarptırılır ve malları zoralım (müsadere)'a uğratılır. Taraflardan biri köle olup da kaçırma ya da kandırmayı kolaylaştıran durumunda ise canlı olarak yakılır ya da ağıza eritilmiş kurşun boşaltmakla yapılan sistemli işkenceyle son nefesi verdirilir. Suç, kamuya karşı işlenen bir eylem niteliği taşıdığından yabancılar için de bu hükümler uygulanır. Davanın ilk soruşturması belirli bir yıl sayısıyle sınırlı değildir. Ceza hükmünün sonuçları, yasalara aykırı bir birleşmenin mâsum meyvasına dek yaygındır (1258).» Çok ağır cezalar, insan yüreğindeki doğal eğilimlere boyun eğmek zorunda kalır. Bu buyrultunun nefret uyandıran maddeleri sonraki saltanatlar döneminde yumuşatıldı ya da yürürlükten kaldırıldı (1259). Konstantinus'ün kendisi de, çoğu kez genel hukuk kurallarının zâlim ruhunu, yargılayıcı özel değiştirmelerle ılımlaştırdı. İşte bu hükümdarın huyu böyleydi; yasaları yayımlarken sert ve de zâlim gibi görünüyor, uygulama sırasında savsayıcı ve hattâ yarlıgayıcı oluyordu. İmparatorun kendi karakterinde olsun, devlet yönetimi esaslarında olsun, zayıftan da ileri birşeyler bulunabileceği olası gibi görünüyordu (1260).

Sivil yönetim, imparatorluğun savunması için girişilmiş askersel hareketlerle kesintilere uğrayabiliyordu. Caesar ünvaniyle Ren komutanlığına getirilmiş olan en güzel umut halindeki genç prens Krispus (Crispus), Franklar ve Almanlar üzerinde kazandığı çok sayıdaki zaferlerle değerini ve yeteneğini tanıt-

lamıştı. Bu sınırın ötesindeki barbarlara Konstantinus'ün büyük oğlundan ve torunundan korkmalarını öğretmişti (1261). Imparator, en önemli ve en güç koşulları olan Tuna eyaletlerini kendi elinde tutuyordu. Klaudius ve Aurelianus'ün saltanatları süresince olduğu gibi Gotlar, bu hükümdarların ölümünden sonra da iç kargaşalık ve çekişmeler sırasında bile, imparatorluğun gücüne saygı göstermişler, onun askersel ağırlığını kendi üzerlerinde duymuşlardı. Ne var ki, elli yıllık bir barış dönemi bu avaşkan ulusun gücünü onarmıştı. Eski zamanların mutsuzluklarını yeniden anımsaması söz konusu olmayan yeni bir kuşak yetişmişti. Palus Meotide Sarmatları da, uyruk ya da müttefik olarak, Gotlar'ın sancaklarını izliyorlardı. Bu birleşmiş barbarlar, ansızın İllirya eyaletlerine saldırdılar. Kampona, Margus ve Bononia, anmaya değer birçok kuşatmaya ve savaşlara sahne oldular (1262). Konstantinus inatçı bir dayanma ile karşılaştıysa da bu korkunç hasımları yere serdi. Gotlar, aldıkları ganimetleri geri vererek utançlı bir geri çekilme iznini satın alabildiler. Bu durum, imparatorun tiksintisini gidermiş olmuyordu. Roma topraklarına saldırmaya cesaret etme küstahlığında bulunmuş olan bu barbarları cezalandırmaya karar verdi. Trajanus'ün yaptırdığı köprüden lejyonlarıyle geçti. Daçya'nın en ulaşılmaz ve ıssız yerlerine dek ilerledi (1263). Sert bir öc alışın etkisi altında kalan ve yalvaran Got halkına, her istediği an kırk bin kişilik bir orduyu emrine vermeleri koşuluyle barış yapmaya razı oldu (1264). Bu gibi başarılar, kuşkusuz bu hükümdarı onurlandırır ve imparatorluğa yararlı olmuştur. Ama Eusebe'nin abartmalı savını doğrulayabileceklerinden kuşku duyulur. Bu kitap yazarının savına göre, Konstantinus'ün utku kazanmış orduları, çok değişik adlar ve pek yabanıl geleneklerdeki uluslara bölünmüş büyük bir ülke olan BÜTÜN İskit illerini boyunduruk altına aldı. Roma monarşisinin sınırları da kuzeyin en uzak bölgelerine dek genişlemiş oldu (1265).

Şan ve ünün bu denli yüksek katına erişen Konstantinus için, imparatorluğun daha uzun süre bölünmüş kalmasından ra-

hatsızlık duymaması güç olurdu. Dehâsının üstünlüğüne ve askersel kudretine güveni tam olarak, hiçbir hakarete uğramadığı halde, ilerlemiş yaşı ve nefret edilen huyları nedeniyle alt edilmesi kolay bir hükümdarlık ortağını tahttan atmaya karar verdi (1266). Yaşlı imparator ise, tehlikenin yaklaşması üzerine yakınlarını olduğu denli düşmanlarını bile şaşırtan bir davranışla, birdenbire kendisini Galerius'ün dostluğuna değer kılan ve imparatorluk erguvanını kuşanmasını sağlayan yiğitlik ve yeteneklerini yeniden takındı. Savaşa hazırlandı, Doğu ordularını bir araya topladı, birlikleri, Edirne ovasına yığarken gemileriyle de Hellesport (Çanakkale)'u kapadı. Ordusu yüz elli bin piyade, on beş bin süvariden oluşuyordu. Süvari askerleri Frigya (Phrygie) ve Kapadokya'dan alınmış olduğuna göre atların güzelliği kadar onlara binenlerin de gözüpeklikleri ve ustalıkları üzerine bir kanıya varılabilir. Üç çifteli üç yüz elli kadirga deniz filosunu oluşturmaktaydı. Mısır ve ona bitişik Afrika kıyısından yüz otuz gemi verilmişti. Gemilerden yüz onu Fenike'den ve Kıbrıs adasından geliyordu. Deniz ülkeleri olan Bitniya, Iyonya ve Karya (Carie)da geri kalan yüz on tanesini vermeye zorlanmışlardı.

Konstantinus, birliklerinin Selânik'te buluşmalarını buyurdu. Bu birliklerin tutarı, piyade ve süvarisiyle birlikte, yüz yirmi bin kişiyi buluyordu (1267). Komutanları, onların savaşa hazır durumlarını keyifle izliyordu. Ordusu, hasmınınkine göre sayı bakımından daha küçük ise de, askerilk gücü bakımından daha yüksek sayılırdı. Konstantinus'ün leiyonları Avrupa'nın savaşçı eyaletlerinden devşirilmişti. Disiplinleri denenmişti. Eski yengileri, umutlarını artırıyordu. Aynı komutanın buyruğunda yaptıkları on yedi şanlı savaştan sonra şimdi son bir cesaretle onurlu bir emekliliğe hazırlanan veteranlar da bu ordunun içerisinde bulunmaktaydılar (1268). Denizde ise Konstantinus'ün hazırlıkları Lisinius'ünkilerle karşılaştırılabilecek gibi değildi. Yunanistan'ın deniz kentleri, her biri ayrı ayrı, toplayabildikleri asker ve gemileri ünlü Pire limanına göndermişlerdi. Bu gemilerin tümü ancak iki yüz küçük parçayı buluyor-

du. Peloponez savaşı süresince Atina Cumhuriyeti'nce donatılarak sefere sokulan o büyük donanmayla karşılaştırılacak olursa bu iki yüz küçük gemi çok düşük bir kuvvet sayılırdı (1269). İtalya, hükümet merkezi olmaktan çıktığından beri, Mizena ve Ravenna limanlarındaki kuruluşlar da yavaş yavaş savsaklanır olmuşlardı. İmparatorluğun denizle ilişkisi savaştan çok ticaret konusunda yoğunlaşmaya başlayınca, doğal olarak, Mısır'ın ve Asya'nın hünerli eyaletlerinden, daha büyük sayıda gemi ve tayfa edinmek gerekiyordu. Şaşılacak nokta şudur ki, Doğu imparatoru, deniz kuvvetleri bu denli büyük olmasına karşın, savaşı hasmının topraklarında ileri bir merkeze götürmeyi ihmal etmiştir.

Savaşın akışını bütün bütün değiştirebilir daha etkin bir karar olacak yerde, Lisinius, ihtiyatı elden bırakmadan hasmını Edirne yakınlarında bekledi. Ordusunun durumunu güçlendirmek uğrunda gösterdiği özen kaygılarını ortaya çıkarıyordu. Konstantinus, Selanik'ten ayrıldıktan sonra, Edirne'ye doğru ilerlerken geniş ve hızlı akan Hebre (Meriç) ırmağında durmak zorunda kaldı, bir tepenin bayırında mevzilenmiş olan çok sayıdaki Lisinius birliklerinin ırmakla kent arasında sıralandığını gördü. Birkaç gün iki ordu arasında karşılıklı küçük atışma ve çekişmelerle geçti. Sonunda Konstantinus'ün gözüpekliği ırmağın geçilmesi ve saldırıyı başlatma güçlüklerinin üstesinden geldi. Bu hükümdarın olağanüstü başarısını burada anlatmaya değer. Bu başarıyla karşılaştırılabilecek bir olay belki hiçbir şiir ya da romanda bulunamazsa da, Konstantinus'ün Edirne'deki yengisi, para karşılığı satın alınmış övgücülerce değil, fakat bu hükümdarın amansız düşmanı olan bir tarihçinin kalemiyle bizlere aktarılmıştır. Buna göre, yiğit imparator, yanında yalnızca on iki süvariyle ve, bileğinin yenilmez gücü ve dehşetiyle yüz elli kişilik bir düşman bölüğünü yere serdi, kılıçtan geçirerek parçaladı. Saflık Zosime'nin ruhunda ihtirasın o denli üstüne çıkmış olacak ki, bu ünlü savaşın en önemli olaylarıyle ilgilenmesi gerekirken en hayranlık uyandıran yönlerini anlatmaya kendini kaptırmıştır. Konstantinus'ün değeri

ve geçirdiği tehlike oyluktan aldığı hafif bir yara ile kanıtlanmıştır. Ne var ki, yetkin olmayan bir anlatı, belki de bozulmuş bir metinle olsa da zaferin bir generalin taktiğine olduğu ölçüde bir kahramanın yiğitliğine de borçlu olduğunu anlayabiliyoruz. Irmak üzerine köprü kurmak amacındaymışçasına gerekli malzemeyi toparladı. Karşı taraf bu hazırlıklarla meşgulken hasımlarının ardını örten koyu bir ormanı ele geçirmek üzere beşbin kişilik bir okçu birliğini oraya sevketti. Bu denli ustaca manevralarla şaşkına dönen Lisinius, üzülerek avantajlı yerini bırakmak zorunda kaldı ve, açık bir alanda savaşmak üzere ovaya çıktı, ki bu koşullar altında artık yengiden söz etmek olası değildi. Batı'nın deneyimli Veteranları yeni silah altına alınmış bu karmakarışık kalabalığı kolayca yenilgiye uğratıp dağıttılar. Denildiğine göre otuz dört bin kişi öldü. Aynı akşam, Lisinius'ün müstahkem mevkii, saldırı ile ele geçirildi, dağlara sığınmış kaçanlardan çoğu, kayıtsız şartsız olarak, ertesi günü, yenene teslim oldular. Artık savaşı yürütemez hale gelen Lisinius ise, Bizans'ın surları içerisine kapandı (1270).

Konstantinus hemen bu kenti kuşattı. Böyle bir harekât büyük çalışmaları gerektiriyor, başarı çok belirsiz görünüyordu. Son iç savaşlarda, bu denli önemli bir yer ve Avrupa ile Asya'nın anahtarı olması nedeniyle, iyi tahkim edilmiş ve eski surları onarılmıştı. Lisinius, denize egemen kaldıkça içerdeki garnizonun, düşmandan olduğu kadar aç kalmaktan da korkusu olmıyacaktı. Konstantinus donanmasına komuta edenlere Çanakkale (Hellespont)'yi zorlamaları emri verildi. Çünkü Lisinius'ün donanması, daha zayıf bir düşman filosunu arayıp batıracak yerde bir boğazda hareketiz halde duruyordu. Halbuki böyle bir yerde denizi tutmak için sayı üstünlüğü çok az yararlı ve o ölçüde az avantajlıydı. Konstantinus'ün büyük oğlu Krispus bu atak harekâtla görevlendirildi. Krispus bu görevi öyle mutlu bir biçimde ve cesaretle yerine getirdi ki, babasının takdirini kazandı, belki onu kıskandırdı bile denilebilir. Savaş iki gün sürdü. Gecenin yaklaşmasıyle, karşılıklı olarak büyük yitiklere uğrayan iki donanma, biri Avrupa, öbürü Asya yakası-

na çekildiler. İkinci gün, öğleye doğru hızla esmeye başlayan bir güney rüzgârı (1271) Krispus'ün gemilerini hasım gemiler üzerine itti. Bu prens, gözüpekliği ile bu iyi fırsattan yararlanmasını bilerek kısa sürede tam bir yengi kazandı. Yüz otuz gemi denizin dibini boyladı, beş bin kişi de yaşamını yitirdi. Asya donanmasının komutanı Amandus, bin bir güçlükle canını Kadıköy (Chalcedoine) kıyısına atabildi. Çanakkale serbest duruma gelince kuşatmayı bir hayli ilerletmiş olan Konstantinus'ün ordusuna büyük erzak ve silah ikmali yapılması sağlandı. Bizans'ın surlarına yerden yetişebilen yükseklikte toprak tabya yapıldıktan sonra bu terasa, her cinsten mancınık v.b. gibi savaş makineleri yerleştirildi. Kontantinus'ün yaptırdığı yüksek kulelerden, sur içindekilere mızraklar, büyük taşlar ve koçbaşı denilen ağırlıklar atılarak surlar birçok yerlerinden sarsıntıya uğratıldı. Lisinius uzun süre savunmada inat etseydi kentin yıkıntıları altında gömülü kalabilecekti. Bütün bütün yollar kapanmadan hazinelerini de alarak, Asya kıyısındaki Kadıköy'e geçti ve, arkadaşlarını kendi talihinin umut ve tehlikesine ilgisiz kalmamalarını istediğinden, imparatorluğunun en önemli hizmetlerini gören Martinianus'e Caesar ünvanını verdi (1272).

Arka arkaya uğradığı bunca yenilgiye karşın, yeteneklerini ve başvuracağı kaynaklarını yitirmemiş olan Lisinius, Konstantinus'ün Bizans kuşatmasıyle uğraştığı sırada, Bitniya'da elli ya da altmış bin kişilik yeni bir ordu kurdu. Ama uyanık imparator da, hasmının son çabalarını yabana atmadı. Yengi kazanmış ordunun büyük bir bölümü küçük teknelerle boğazı geçti, karaya çıkışından biraz sonra, bugün Üsküdar denilen (Krisopolis-Chrysopolis)'in tepelerinde kesin savaşa girişildi. Lisinius'ün askerleri, silah altına yeni alınmış, kötü teçhizatlı ve çok disiplinsiz olmalarına karşın, umutsuzluğun verdiği yararsız bir gözüpeklikle, tam bozgunun ve yirmi beş bin kişilik ölümün artık kesin olarak komutanlarının alınyazısını belirlemesine dek, yenenin karşısında dayandılar (1273). Lisinius, kendini korumaktan çok görüşme için vakit kazanabilmek üze-

re Nikomedya'ya gitti, Konstantinus'ün kızkardeşi olan eşi Konstansia (Constantia), kardeşinden kocası için bağışlama istedi. Yenenden, politik değil, acımaya dayanan bir söz aldı ve yeminle desteklediği bu söze göre, Lisinius imparatorluk erguvanını çıkaracak, Martinianus'ü de bu yolda fedâ ettikten sonra, yaşamının geri kalan günlerini, onurlu koşullar altında sessiz bir köşede geçirecekti. Konstansia'nın tutumu ve iki rakip hükümdarla ilişkileri, doğal olarak Augustus'ün kızkardeşi ve Marcus Antoninus'ün karısı olan erdemli Roma kadınını anımsatıyor. Ne var ki, insanların düşüncelerinde değişmeler olmuş, artık yalnızca onuru ve özgürlüğü için yaşama gibi bir kavram kalmamıştı. Lisinius, işlediği yanılgılardan dolayı bağışlanmasını istemekten ve bunu kabul etmekten bir utanç duymuyordu. *Senyörü* ve *efendisi* önünde yere kapandı; erguvan harmâniyesini onun ayaklarına bıraktı, hor gören bir acımayla yerden kaldırılarak imparatorluk şölenine kabul olundu. İnzivâ yaşamı için seçilen Selânik'e gönderildi (1274). Kısa bir süre sonra ölüm cezasına çarptırıldı. Askerlerin mi onun öldürülmesini istediği, yoksa senato kararı gereğince mi idam edildiği bilinmemektedir. Mutlak yönetimlerde kurbanı yok etmek için bahane bulmak zor değildir. Lisinius, barbarlarla bir fesat birliği ya da iletişim kurmakla suçlandırıldı. Ne gidişatında, ne de herhangi bir kanıtla suç hali görülmediğine göre günahsız olduğunu düşünmek gerekir (1275). Bu mutsuz hükümdarın anısı, sürekli bir alçaklığa adanmış olarak kaldı. Heykelleri, aşağılatıcı hareketlerle yıkılıp atıldı. Acele bir buyrultuyla, onun saltanatı sırasında çıkarılmış bütün yasalar ve hukuksal yöntemler yürürlükten kaldırıldıysa da, kısa bir süre sonra, değişikliğe uğratılarak yeniden uygulandı (1276). Konstantinus'ün bu zaferi, Dioklesianus'ün, taht ortağı Maksimianus ile kudretini ve eyaletleri paylaşmasından otuz yedi yıl sonra, dağınık durumdaki Roma dünyası bölümlerini yeniden bir hükümdarın yönetimi altında biraraya getirmiş oldu.

York kentinde ilk seçilişinden Lisinius'ün Nikomedya'da tahttan çekilmesine değin Konstantinus'ün birbirini izleyen

yükselme aşamaları, bu olayların yalnız çok ilginç ve pek çok önemli olmasından değil, fakat savurganlıkla akıtılan kan ve harcanan büyük paralarla ve askersel gücün artmasıyle orantılı olarak durmadan artan vergi yüküyle imparatorluğun gerileyişinde payları olduğu için ayrıntılı halde ve ince noktaları da belirtilerek sunulmuştur. Konstantinopolis'in kuruluşu ve hıristiyan dininin yerleşmesi bu devrimin her zaman için anılmaya değer dolaysız sonuçlarıdır.

BÖLÜM XV

Hıristiyan Dininin İlerlemesi — İlk Hıristiyanların Duyguları, Töreleri, Sayı ve Durumları

Hıristiyan dininin ilerlemesi ve kurumlaşması üzerinde yansız ve iyi düşünülerek yapılacak bir incelemeye, Roma imparatorluğu tarihinin en esaslı kesiminin incelemesi olarak bakılabilir. Bu koca gövde, her yandan saldırıya uğrarken ve gerileyişin gizli nedenleri el altından devlet yapısını sarsarken alçak gönüllü, saf bir din, hiç çaba harcamadan, insanların ruhunda kökler salıyor, engellenmek istenince daha da güçleniyor, sonunda Kapitolium (Capitoluim)'un yıkıntıları üzerinde haçın yengi bayrağını dalgalandırıyordu. Etkisi, imparatorluğun süresi ve sınırları içerisinde kalmış değildir. On üç ya da on dört yüzyıllık bir evrimden sonra bile, sanatta, bilimlerde askerlikte dünyanın bütün öbür halklarından ileri geçmiş olan Avrupa uluslarının dini olmayı sürdürmektedir. Avrupalıların büyük çabası, bilgileri, hıristiyanlığı Asya kıyılarına ve Afrika'nın en ücra köşelerine dek götürmüştür. Bunların sömürgeleri aracılığıyle de eskilerce bilinmeyen bir dünya'daki Şili'den Kanada'ya değin sağlam bir biçimde yayılmıştır.

Bu tür bir inceleme kuşkusuz yararlı ve ilginç olacaktır. Şu var ki, burada iki ayrı güçlük kendini göstermektedir. Kilise tarihinin şüpheli ve noksan verileri hıristiyanlığın kaynağını örten kalın bulutları bir yana itmeye pek seyrek olarak elverişlilik göstermektedir. Öbür yandan, büyük tarafsızlık yasası, üzerinde hiç kafa yormadan İncili vaaz eden ve kabul eyleyen

hıristiyanların eksiklerini de ortaya koymaya bizi zorunlu kılmaktadır. Dikkati az olan bir gözlemciye göre onların yanılgıları benimsedikleri inanç üzerine belki de bir gölge düşürmekten öteye geçmemiş olacaktır. Ama gerçek inananın yanılgısı ve dinsizin imgesel zaferi tanrısal vahyin yalnız *kimden* değil fakat *kime* geldiğini de anladıkları zaman sona erecektir. Tanrıbilimci dini gökten inme oolarak, zaferinin parıltısı içerisinde ve ilkel saflığıyle kuşatılmış bir halde sunabilir. Tarihçiye çok hazin bir görev düşmektedir. O, inanç'ın, zayıf ve yozlaşmış yaratıklar arasında uğradığı yanıltma ve bozulmanın kaçınılmaz karışımını bulup ortaya çıkarmalıdır.

Hıristiyanlığı o sırada dünya'da yerleşmiş dinlerin üzerine çıkaran şaşırtıcı başarıların sağlayıcısı durumundaki araçları meydana koymaya merakımız bizi zorlamaktadır. Bu merakı doğal ve kesin bir yanıtla gidermek kolaydır. Şüphe yok ki, bu başarı doktrinin inandırıcı açıklığında ve büyük kurucusunun değişmez koruyucusundadır. Ama, akıl ve gerçeğin insanlar arasında elverişli bir kabul gördüğüne pek seyrek rastlandığı da bilinmez mi? Büyük koruyucu'nun bilgeliğiyle bizim tutkularımızı kullanmayı lutfetmesi ve, insan denilen yaratığın içerisinde bulunduğu genel hal ve durumlar, tıpkı görüşleri uygulamaya ayrılmış âletler gibi, — uygun bir itaatle hareket etmemiz koşuluyle — hıristiyan kilisesinin kaydettiği hızlı ilerlemelerin birinci nedeni nedir, diye değil de ikinci derecedeki nedenlerin neler olduğunu sorma iznini — o yüce koruyucu — bize verebilir. Aşağıdaki beş tanesi onun tutunmasına en çok yardımcı olmuş ve en etkin biçimde elverişli duruma sokmuş olarak görünmektedir: I. Yahudi dininden alınmış, fakat bu dinin, Musa yasasını benimsemeye soyluları çağırmak şöyle dursun, onları geri çevirmiş olan dar düşünceli biçimiyle aktarılan ve söylememize izin verilirse, hıristiyanların hoşgörüsüz ve bükülmez büyük çabaları. II. Şu önemli gerçeğe ağırlık ve güç verebilen her şeyin yetkinleştirdiği ve eşlik ettiği bir gelecek yaşam doktrini. III. İlkel kiliseye tanınan (atfedilen) tansık (mucize) yeteneği. IV. İnananların temiz ve

sıkı ahlakı. V. Hıristiyan Cumhuriyetinin birliği ve disiplini, ki, zamanla, Roma imparatorluğu içersinde, gücü günden güne artarak çok büyük boyutlara ulaşan bağımsız bir devlet biçimini almıştır.

I. Eski dünyanın dinsel uyumunu, bunca çeşitli, belki de birbirine düşman ulusun birbirlerinin boş inançlarına karşılıklı saygı göstermelerine olanak veren kolaylığı daha önce betimlemiştik. Bir tek halk, insanlık âleminin bu evrensel tutumuna uymayı reddetmiştir. Asurluların ve Perslerin egemenliği altında Yahudiler yüzlerce yıl en aşağılık köleler durumunda kalarak ezildikten sonra (1277) İskender'in ardıllarının buyruğuna girince, karanlık yaşamdan çıkmış oldular. Sayıları Doğu'da, sonra da Batı'da şaşılası bir hızla artarak öbür ulusların dikkatini ve merakını çektiler (1278). Kendilerine özgü törenlerini, üzerinde tartışılması olanaksız törelerini koruma konusunda yenilmez dikkafalıklarıyle, kendilerinden başka halkların tümüne karşı dinmek bilmeyen bir kin beslediklerini çekinmeden ya da pek az gizleyerek belli ediyorlardı (1279). Ne Antioküs (Antiochus)'ün şiddeti, ne Herode'nin düzenleri, ne de çevrelerindeki ulusların örneği, Grekler'in ince mitologyasını Musa'nın kuruluşlarına katmayı Yahudilere kabul ettiremedi (1280). Evrensel bir hoşgörünün kurallarına bağlı olan Romalılar tiksindikleri bir boş inancı korudular (1281). İmparatorluğunun bütün uyrukları için büyük bir alçak gönüllülük gösteren Augustus, saltanatının yücelmesi için Kudüs tapınağında dualar edilmesini buyurmak lutfunda bulundu (1282). Halbuki İbrahim'in evlâtlarından en basit birisi Kapitolium Jupiter'ine karşı aynı saygıyı gösterseydi, önce kendi gözünde bile iğrenç ve ayıplı duruma düşecek ve din kardeşlerinin kargıması (Lânet)'na uğrayacaktı. Yenenlerin ılımlılığı, bir Roma eyaleti olarak girmesinde zorunluk bulunan putataparlık simgelerinin ortada görünmesi üzerine felâket ve dehşete kapılan bu halkın daha da artan bağnazlığını dindiremiyordu (1283). Kaligula, kendi heykelini Kudüs tapınağına koymak için boşuna isteklendi. Bu akılsızca istek, ölmekten çok

bu denli dinsizce saygısızlıktan dehşete kapılan halkça oybirliğiyle, başarısızlığa uğratıldı (1284). Musa'nın yasasına bağlılıkları bütün yabancı inanışlara karşı nefret duymalarını gerektiriyordu. Gayretkeşlik ve kaba sofuluğun dar sınırlar içerisinde kalarak sıkıştıklarından, kuvvetle ve kimi zaman da bir sel coşkunluğuyle ayaklandılar.

Eski dünyada çok çirkin ya da pek gülünç görünen bu bükülmez dikleniş, seçilmiş halkın gizemli tarihini Yüce Tanrı bize bildirmeyi lûtfettiğinden beri, ulu bir nitelik kazanmıştır. İkinci tapınağın Yahudilerince Mûsâ Kuruluşlarını korumada gösterilen saygı ve titizlik, atalarının dirençli inançsızlığıyle karşılaştırılacak olursa pek şaşırtıcı görünür. Yıldırımlar ve şimşekler arasında Sînâ dağında yasa bildiriliyordu; Koca denizin dalgaları kımıldamaz halde kalmış ve İsrailoğulları'nın geçişine elverişli kılmak üzere, göksel güçler bu dalgaları askıya almışlardı. Ve de, bu geçici dünyanın sevap ve günahlarının karşılıkları olan ödüller ya da cezalar hemen yerli yerini bulmuş olduğu halde o insanlar, dinsel krallarının gözle görülen görkemine karşı durmadan başkaldırdılar. Yabancı ulusların putlarını Yahova tapınağının baş köşesine yerleştirdiler. Arap çadırlarında ve Fenike kentlerinde yapılan değişik törenlere bile öykündüler (1285). Bu isyanlar karşısında kızan Tanrı, nankörlerin üzerindeki korumasını çekip aldı, o zaman inançları yeni bir güç ve saflık aşamasına erişti. Mûsâ'nın ve Işua (Josue)'nin çağdaşları çok şaşırtıcı tansık (mûcize)'ları ilgisizlikle izlemişlerdi. Pek uzak olmayan bir zamanda, Yahudiler, en acı yıkımlar içerisinde inlerlerken aynı tansıkların gerçeğiyle çarpılmış oldular. İnançları, putataparlığın evrensel salgınından onları korudu. İnsan aklının genel gidişine tümden aykırı olarak bu garip halk, kendi akıl ve duygularının tanıklığına değil de, ilk atalarının geleneklerine inanmış gibidir (1286).

Yahudi dini, savunmasına yarayabilecek olan her şeyi kapsıyordu. Buna karşılık, fetihler yapmakla ilgili bir yönü yoktu. Bu dini sonradan kabul eden putataparların sayısı, olasıdır ki,

olası tek bir aileye yapılmıştır. Sünnetin ayırdedici uygulaması ona buyurulmuştu. İbrahim oğulları denizdeki kumlar gibi çoğalınca, ona kendi ağzıyle yasalar ve törenler düzeni bildiren Tanrı, kendisinin, İsrail'e özgü ve bir çeşit onun ulusal Allah'ı olduğunu beyan etmiştir. İsrail oğulları da bu nedenle, Tanrısal lutfa uğramış olan kalkını, insanlığın bütün öbür halklarından ayrı tutma yolunda olağanüstü kıskanç tutum takınmıştır. Kenan topraklarının istilâsı o denli hayranlık uyandıran hal ve koşullar yarattı ve öylesine kan dökülmesine neden oldu ki, Yahudiler bütün komşu halklarıyle, uzlaşılması olanaksız düşmanlık içerisinde kaldılar. Yenenler, en ileri kertede puta tapar olan oymaklardan bir bölümünü yok etmek buyruğunu almışlardı. İnsanın zayıf yanları, Yüce Varlığın istencini yerine getirmede onları pek az ölçüde engelledi. Öbür uluslarla evlilik ve ittifak ilişkileri kurmak onlara yasaklanmıştı. Kendi toplulukları içerisine yabancıları alamıyorlardı. Kimi konularda sürekli olan bu yasaklama hemen her zaman üçüncü, yedinci, ve de onuncu kuşağa kadar bile yayılıyordu. Musa dinini yayma zorunluğu dinsel bir yasa buyruğu olarak varsayılmış değildi. Yahudiler böyle bir görevi, kendi istekleriyle yükümlenmeyi hiçbir zaman düşünmediler. Yeni yurttaşları kabul etmek sözkonusu olunca, bu — görüşme yapılması olanaksız — halk, Romalıların yüce gönüllü politikalarından çok Yunanlıların kendini beğenmiş gururlarını takınıyordu. İbrahim'in soyundan gelenler, ittifakın tek kalıtçısı olma kanısiyle gururlanıyorlar ve varlıklarının değerini, dünyanın yabancılarıyle paylaşarak azaltmaktan korkuyorlardı. İnsanlarla büyük bir iletişim, boş inançlarını düzeltmeden, bilgi alanlarını genişletti. İsrail Tanrısı her yeni tapınıcıları kabul ettiği zaman bundan kendi misyonerlerinin etkin çabasına değil de çok tanrılığın kararsız mizâcına borçluluk duyuluyordu (1287). Mûsâ dini, tek bir ulus için olduğu kadar belirli bir ülke için de kurulmuş gibi görünmektedir. Yahudiler, bütün erkeklerin her yıl üç kez Yakova önünde görünmelerini buyuran temel dinsel kuralı katı bir biçimde uygulayacak olsalardı, hiçbirisinin «va-

ad edilen toprak» dışına çıkamamaları gerekirdi (1288). Gerçekte, Kudüs tapınağının yıkılması bu engeli kaldırdı. Mûsâ dininin en büyük bölümü onun yıkıntıları üzerinde gelişti. Zındıklar, uzun süre, bu yapının ancak boş bir sunak içereceğini, söylenti olarak duyuyor ve şaşıp kalıyorlardı (1289). Yahudi ulusu dağılınca, tapınaklarınığ sunaklarını, râhiplerini ve sungularını yitiren bir dinin konusunun ve araçlarının ne olabileceğini kısa süre içerisinde buldular. Bu yeni süreçte, içine düştükleri aşağı düzeydeki durumlarına karşın, gururlarını okşayan tekelci ayrıcalıklardan da vazgeçmediler. Yabancıların toplum yaşamına katılmak şöyle dursun, bundan özenle sakındılar ve, uygulama gücünü ellerinde tuttukları yasanın hükümlerine bükülmez bir katılıkla, uydular. Kendi yaşam özellikleri, yiyecekleri ve birçok aslı astarı olmayan tutum ve davranışları nedeniyle nefretlerini ve tiksintilerini dürtüklememek için başka halkların törelerinin ve boş inançlarına açıkça aykırı olan toplumsal yaşamlarının dışında kaldılar. Can yakıcı bir uygulama olan sünnet, kimi zaman tehlikeli olsa da, Sinagok'a girmek ve Mûsâ dinine geçmek isteyen yabancının isteğini söndürebilecek tek olasılıktı (1290). İşte, hıristiyanlık, Mûsâ yasasının hükümleriyle biçimlenen, ne var ki onun zincirlerinin ağırlığından kurtulmuş olarak dünya yüzünde göründü. Bu yeni sistem, eskisi denli açık ve seçik olarak, dine ve Tanrı'nın birliğine ilişkin gerçek üzerinde tekelci bir çaba buyuruyordu. Yüce varlığın niteliğine ve niyetlerine ilişkin olarak insanlara verdiği bütün kayıptan haberler bu gizemli doktrine karşı saygı ve inanç duygularını artırdı. Musa'nın ve peygamberlerin dinsel otoritesi, hıristiyanlığın en sağlam temeli olarak kabul edildi ve bu haliyle yerleşmiş oldu. Dünyanın başlangıcından beri sürüp gelen bir (önceden haber verme), çok istenilen Kurtarıcı'nın geleceğini bildirmiş, bu gelişi hazırlamıştı. Şurası da gerçektir ki, Yahudilerin kaba ve bayağı düşünceleriyle uyum sağlamak için Mesih, peygamber, şehit ve Allah'ın oğlu biçiminde olduğu kadar bir kral ve fatih niteliğinde de gösterilmiştir. Günah ödeyici (kefaret) sungusuyle kilisenin eksik ve ku-

surlu kurban etmeleri etkinsizleştirilmiş ve yürürlükten kaldırılmıştır. Biçimlerle betilerden başka bir şeyi olmayan eski yasanın yerine saf, ruhsal, bütün iklim ve koşullarda yaşayan insanların tümünce benimsenebilecek bir din geçmiştir. Kan ile dine alınmanın yerini su ile dine kabul edilme aldı. İbrahim'in soyundan gelenlerin tekelinde gösterilen tanrısal kayırma (lutuf), bütün insanlığı kapsar nitelikte özgür insanlara, kölelere, Grek'lere, barbarlara, yahudilere ve Yahudi olmıyanlara da tanındı.

Hıristiyan kilisesinin üyeleri, ayrım gözetmeksizin, dine girenleri göklere çıkartarak onların dinsel bağlılıklarını coşturuyor, mutluluklarını sağlayabiliyor ve bağlılık görünüşü altında insan kalbindeki şu gizli övünç duygusunu doyurabiliyor, bunları yapabilmek için her çeşit ayrıcalıktan yararlanıyorlardı. Bütün insanlardan, kendilerine tanınan bir lutuf olarak kalmayıp aynı zamanda bir yükümlülük olarak da üstlenmeleri gereken bir ödev bekleniyordu. Hıristiyanlığa yeni giren bir kimsenin en kutsal ödevi yakınlarına, dostlarına elde ettiği çok büyük hazineyi haber vermek ve reddettikleri takdirde, iyiliksever bir Tanrı'nın istencine karşı cinayet sayılacak bir itaatsizlik olarak şiddetle cezaya çarptıralacaklarını, çünkü bu iyilikseverliğin yanında onun salt gücünün korkunç olduğunu önceden onlara bildirmekti.

Kilisenin sinagog boyunduruğundan kurtulması kolay olmadı. Bu özgürlüğe kavuşma oldukça uzun zamana gereksinme gösterdi. Din değiştiren Yahudiler, İsa'nın kişiliğinde, eski tanrısal haberlerle bildirilmiş Mesih'i görüyor ve tanıyorlardı. Onu, dini, erdemi öğreten bir Tanrı habercisi olarak sayıyorlardı. Ne var ki, atalarının dinsel törenlerine inatla bağlı kaldılar, durmadan inananların sayısını artıran yabancı uluslardan gelmiş yeni kimselere de bunları benimsetmek istediler. Yahudi dinsel törenlerini yapan hıristiyanlar, Musa yasasının Tanrısal kökeninde ve Büyük Yaratıcı'sının değişmez eksiksizliğinde yeteri kadar ussal kanıtlar bulmuş gibiydiler. «Bütün öncesizlik ve sonsuzlukta aynı olan Varlık, diyorlardı, kendilerine gönde-

rilmiş halkı başkalarından ayırmaya hizmet etmiş olan bu kutsal âyinleri kaldırmak niyetinde olsaydı, istencinin bu ikinci buyruğunda da bildirilmiş olması, ilki kadar açık ve görkemli olurdu. Mûsâ'nın dini, sürekliliğini varsayan ya da ona güven verdiren birçok bildirileri yerine, geçici bir plan olarak sunulacaktı ve bu plan, insanlara daha yetkin bir inanç ve tapınma biçimi gösterecek olan Mesih'in gelişine dek uygulanacaktı (1291). Mesih'in kendisi ve dünya yüzünde onunla görüşmüş olan çırakları, kendileri de örnek oldukları gibi, «Mûsâ dininin (1292) en küçük hükümlerine bile izin vermeleri şöyle dursun, bunların yararsız olduğunu ve yıkıldığını, hıristiyanlığın birçok yıl yahudi kilisesine inananlar arasında belli belirsiz bir karışıklık içerisinde kalmış olmasından acı çekmeyeceklerini dünyaya ilân edeceklerdi». Öyle anlaşılıyor ki, Mûsâ yasasının sona eriş nedenini savunmak için buna benzer kanıtlar kullanıldı. Şu var ki yorumcu azizlerin ussal tutumu Tevrat (Ahd-i atik)'ın gizemli dilini yeterince açıklamış oldu ve havârî vaazlarının iki anlama çekilebilen havası da böylece bir anlaşırlığa kavuşturuldu. İncil düzenini de yavaş yavaş geliştirmek gerekiyordu. Din değiştiren yahudilerin eğilimlerine ve boş inançlarına bu denli aykırı bir mahkûmluk kararını bildirirken en büyük dikkat ve ölçüyü elden bırakmamak gerekiyordu.

Kudüs kilisesinin tarihi, yahudi dininin, kendi inananlarının ruhu üzerinde yapmış olduğu derin izlenimin ve gösterilmesi gereken bu dikkat ve ölçünün önemi hakkında çarpıcı bir kanıt vermektedir. Kudüs'ün ilk onbeş piskoposu sünnetli yahudilerdendi ve başkanlık ettikleri papazlar topluluğu Mûsâ yasasıyle İsa doktrinini birleştiriyordu (1293). Kurtarıcı'nın ölümünden yalnızca kırk gün sonra kurulmuş ve yıllar boyu doğrudan doğruya havârilerce yönetilmiş olan bir kilisenin ilkel geleneğinin, temel ve doğru inancın örneği olarak alınması doğaldır (1294). Uzaklardaki kiliseler çoğu zaman ana kiliselerinin saygıdeğer otoritesine başvuruyor, gereksinmelerini yüce gönüllü sadaka yardımlarıyle gideriyorlardı. İmparatorluğun büyük kentlerinde (Antakya, İskenderiye, Efes, Korent ve Ro-

ma gibi) çok sayıda ve zenginlik içinde yüzen toplumlar oluşunca Kudüs'ün tüm hıristiyan kolonilerinde yaratmış olduğu dinsel saygıda belirli bir ölçüde azalma olmuştu. Din değiştirmiş olan Yahudiler, ya da, sonraları kendilerine *Nazareen* denilenler, kilisenin temelini atmışlardı. Az bir zaman içerisinde, yeni dine geçenlerin akınlarıyle karşı karşıya kalmışlardı. Çok tanrılı olan bütün değişik dinlere mensup insanlar kitleler halinde Isa'nın sancağı altında toplanmaya koşuyorlardı. Müsâ âyinlerinin dayanılmaz yükünden sıyrılmalarına havârilerince izin verilen Yahudi asıllı olmayan Müseviler de aynı hoşgörünün, kendilerine olduğu gibi öbür din kardeşlerine de gösterilmesini istediler. Nazareenler, yahudi halkının, kentinin, tapınağının ve genel dininin çöküşünü acıyla duyumsadılar. Gerçekten, atalarının inancından vazgeçmiş olmakla birlikte, mutsuzlukları zındıklarca yüce varlık'ın nefretinden ileri geldiği söylenen ve hıristiyanların gözündeyse bu mutsuzlukları öcalıcı (müntakim) Tanrı'nın hiddetinden doğan dinsiz hemşerilerine, töreleriyle, içten bağlılıklarını sürdürüyorlardı. Kudüs'ün yıkılmasından sonra Nazareen'ler Şeria ırmağının öbür yanına geçerek küçük Pella kentine çekildiler. Eski kilise, burada kaldığı altmış yıldan çok bir süre içerisinde, yalnızlık ve ilgisizlik sisleri arasında bitkin hale geldi (1295). Çok zaman *Kutsal kent*'e inançla ziyaretler yaparak kendilerini avutuyorlardı. Dinin ve doğanın sevmeyi, saymayı kendilerine öğrettiği bu aziz yerlere bir gün dönecekleri umudunu besliyorlardı. Ama sonunda, Hadrianus'ün saltanatı sırasında, yahudilerin umutsuz bağnazlığı, kargaşalıklarının ölçüsünü kaçırdı ve, bu halkın durmadan yinelenen başkaldırmalarından bıkıp usanan Romalılar fetih haklarını sert bir biçimde kullanmaya başladılar. İmparator, Sion tepesinde yeni bir kent kurdu (1296). Ona *OElia Capitolina* adını vererek bir koloni ayrıcalığı tanıdı; bu kente yaklaşacak yahudiler için ağır cezaları içeren buyrultu çıkararak bu yasakları ve cezaları uygulamak üzere Roma kohortu'ndan oluşan bir garnizon yerleştirdi. Nazareenler, bu genel yasak arasından kaçamak olarak tek bir yol bulabiliyorlardı. Gerçeğin

gücü, geçici çıkarların etkisinden yardım görmüş oldu. Baş râhip olarak, yahudilik dışındaki bir ırktan, kökeni İtalya ya da Lâtin eyaletlerinden birinden olan bir râhibi seçtiler. Bu yüzden, yahudilerden büyük bir kısmı da, yüzyıldan çok süreyle izledikleri Mûsâ yasasını bıraktılar. Törelerinden ve boş inançlarından vaz geçen Nazareenler Hadrianus'ün kolonisine serbestçe girme olanağını elde ettiler ve katolik kilisesiyle birlikte oluşlarını sağlama bağladılar (1297).

Kudüs kilisesinin adı ve onurları Sion tepesinde kurulunca, Nazareen'lerin Latin piskopos ile birlikte olmayı reddetmiş olan bir bölümü dinden sapma ve sapıklık ile suçlandı. Bunlar, Pella'daki yerlerini, ilk haliyle, korudular, oradan, Şam dolaylarındaki köylere yayıldılar, Bugünkü adı Halep olan *Boere*'de küçük bir kilise meydana getirdiler (1298). Nazareen adı bu hıristiyan yahudiler için çok onur verici bulundu. Kısa bir süre sonra, bunlara Ebionit denmeye başlandı (299). Bu söz bir hakaret deyimi olarak ruhlarındaki sözde fakirlik kadar, içinde bulundukları durumu da gösteriyordu. Kudüs kilisesinin dönüşümünden birkaç yıl sonra çıkan bir sorun, kuşku ve dinsel bir tartışma konusu haline geldi. İsâ'yı içtenlikle Mesih olarak tanıyan bir kimsenin, Mûsâ yasasının buyruklarını yerine getirmeyi sürdürmesi halinde yine de kurtulmuş olmayı umut edebileceğine karar vermek söz konusuydu. Şehit Justinus'ün insanlığı buna olumlu yanıt verdirmeye yöneliyordu. Her ne denli çok dikkatli bir biçimde güvensizlikle belirttiyse de, Mûsâ âyinlerini yapmakla yetinmeleri ve bunların bütün öbür hıristiyanlar için de genel ve zorunlu olduğunu savunmamaları koşuluyla bu eksik hıristiyanlara elverişli gelecek biçimde beyanda bulundu. Aziz Justinus, kilisenin bu konudaki duygusunu belirtmesi için sıkıştırılınca, dini bütün hıristiyanlardan birçoğunun Yahudi kökenli kardeşlerini umudundan yoksun bırakmakla kalmayıp, olağan dostluk, konukseverlik ve günlük yaşamdaki görevlerinde de onlarla her türlü ilişkiyi kestiklerini açıklamıştı (1300). En sert kanı onu en yumuşağa doğru yöneltti. Doğal olarak da böyle beklenirdi; sonunda Mûsâ dininin

inananları İsa'nınkilerden kesin olarak ayrılmış oldular. Sapmış sayılarak atılmış durumda kalan zavallı Ebionit'ler, öbür dince de makbul sayılmadıklarından, daha kararlı bir tutum takınmak zorunda kaldılar. Bu eski mezhebin kimi izlerine dördüncü yüzyıla kadar rastlanabildiyse de, sinagog'ta ya da kilisede yavaş yavaş silinip bitti (1301). Geleneksel kilise Mûsâ yasasına karşı açık bir kutlulama ile yersiz bir nefret arasında doğru bir noktada bulunurken, çeşitli mezhepler tam zıt uçlarda yer alıyor, yanlış ve zırva tutumlar içerisinde bu doğru yoldan ayrılıyorlardı. Yahudi dininin bilinen gerçeği, Ebionit'leri kendisinin yok edilemeyeceğine inandırmıştı. Ebionit'lerin eksiklikleri, hiçbir Tanrı belgeliğiyle kurulmamış Gnostik'lerin daha az atak olmayan inançlarının doğmasına yol açtı. Gnostiklerin boş bilimleri de birtakım karşı koyma (itiraz)'lara dayanıyordu (1302) ve bunda inatla direniyorlardı. Çoğunlukla duygusal zevklere düşman olan bu mezhep sapkınları eski peygamberlerin çok karılı olmalarını, Davud'un düşünce ve kavrayış inceliklerini ve Süleyman'ın sarayını şiddetle eleştiriyorlardı. Ken'an topraklarının fethini, savunmasız bir halkın kırılıp geçirilmesini, adalet ve insanlığın genel kavramlarıyle nasıl bağdaştırmalı, diye soruyorlardı. Her sayfasında Yahudilerin tarihini kirleten öldürmeler, kıyımlar ve topluca kılıçtan geçirmelerin kanlı listesine göz atınca Filistin barbarlarının, dostları ve yurttaşları için putatapar düşmanlarına gösterdiklerinden daha fazla acıma göstermemiş olduklarını anlıyorlardı (1303). Sonra da Mûsâ yasasının müritlerini geçerek yasa'nın kendisine geliyorlar ve yalnızca kanlı kurbanlardan, çocukca dinsel törenlerden ibâret bulunan bütün cezalarla ödülleri geçici ve *cismânî* olan bir dinin gerçeğin aşkını telkin edemeyeceğini, ihtirasların coşkunluğunu önleyemeyeceğini ileri sürüyorlardı. Kutsal yazarın dünyanın yaradılışı ve insanın günahları için anlatı'larını gülünç bir biçime sokarak eleştiriyorlardı. Altı günlük çalışmadan sonra Tanrı'nın dinlenmesini, Âdem'in kaburga kemiğini, Aden (Cennet) bahçesini, Tûbâ ve bilim ağaçları, konuşan yılan, yasak meyve ve sonsuz hükümlülük gibi ilk ata-

larını küçük düşürmek üzere söylenmiş sözlerle alay ediyorlardı (1304). Gnostikler İsrâil Tanrısını, tutkusuna ve yanılgısına bağlı, nasıl keyfine gelirse öylece lutfeden yatışma bilmez bir intikamcı, dinsel görüşünde aşağılık derecesinde kıskanç, iyiliklerini yalnız bir tek halk için saklayan ve yargılamasını bu geçici yaşamın ötesine geçirmeyen olarak göstermeye cesaret ediyorlardı (1305). Böyle bir betimlemede, bütün evrenin efendisi olan ortak bir baba'yı niteleyen hiçbir işareti göremiyorlardı. Yahudi halkının dinini, öbür ulusların putataparlığına göre daha az suçlu bulan Gnostikler'in doktrini, kendisine temel olarak, İsa'nın özel görevini almış bulunuyordu. İsâ'ya ilk kez ve en parlak biçimde Tanrı'nın bir belirtisi olarak tapınılması gerektiğini ve, insanların birçok yanılgılarını düzeltmek, yeni bir gerçek ve yetkinlik düzenini bildirmek üzere dünyaya geldiğini çevrelerine yayıyorlardı. Kilisenin en bilgin râhipleri, şaşılası bir alçak gönüllülükle, bu mezhebin safsatasını kabul etme yanılgısına düştüler. Tanrısal kitap metinlerinin tüm akıl ve inanç ilkelerine aykırı olduğunu söyleyerek Mûsâ sisteminin en nazik bölümü üzerine yaymaya özen gösterdikleri geniş istiâre perdesi arkasında kendilerini güvenlik ve dokunulmazlık içerisinde görüyorlardı (1306).

Trajanus ya da Hadrianus'den önce, İsa'nın ölümünden yaklaşık yüz yıl sonra kilisenin ilk sâdeliğinde herhangi bir değişiklik ve sapma olmadığı söylenmiştir (1307). Önemle belirtmek gerekir ki, Mesih'in müritleri, o dönem süresince inanç'a ve ibâdete bir genişlik vermişlerdir. Sonraki yüzyıllarda ise, inananlar, bu gibi genişlikler vermeyi başaramamışlardır. Yavaş yavaş, âyinler daha sıkılaştırıldı, dinsel otoriteyi ele geçirenler bunu daha sert biçimde kullandılar, en saygın kilise mensuplarının, değişik kanılarından vazgeçmeleri istendi. Aralarından çoğu, bundan yılmayarak kişisel duygularına daha da canla başla sarıldılar, yanılgılı ilkeleri izlemeyi sürdürdüler ve kilise birliğine karşı isyan bayrağını çektiler. Gnostik'ler, özellikle nezaketleri, bilgileri ve gönençleriyle kendilerini gösterdiler. Gurur ve kibir, onlara bilgi üstünlüğü anlamını belirten

Gnostik ya da *aydınlar* adını verdirtti. Olabilir ki bu ad, kıskanan hasımlarınca biraz da alay amacıyle verilmiştir. Hıristiyanlık dışı ailelerden gelenlerce kurulmuş olan bu mezhep, ruhu ve vücudu, içe kapanık bir tapınışa yönelten iklimdeki sıcaklığın hüküm sürdüğü Suriye ya da Mısır gibi ülkeler halkı arasından yetişen kurucuların eseridir. Gnostikler, doğu felsefesinden alınmış ve hattâ Zerdüşt dininden aktarılmış, maddenin sonsuzluğu, gözle görülmez dünyanın iki ilkesinin varlığı ve gizemli aşama sırasıyle ilgili birçok yüce doğmaları İsa dinine karıştırmışlardır (1308). Bu dipsiz uçuruma atılınca, karışık bir imgelemeyi kılavuz edindiler; yanılgının çığırları değişik ve sonsuzmuşcasına Gnostikler, birbirinden ayrı olarak seçilmesi olanaksız elli tarikate bölündüler (1309). Bunlardan başlıcaları Bazilidyenler, Valentinienler, Marsionitler ve, yakın bir zamanda da, Manişeen'ler adını aldılar. Bu tarikatlerden her biri, kendi rahipleri ve râhipler topluluğu, bilginleri ve şehitleriyle övünebiliyordu (1310). Kilise'ce kabul edilen dört incil yerine, sapkınlar bir çok öykü üretiyor, bunlara İsa'nın davranış ve sözlerini —aslında varmış gibi— geçiriyorlardı (1311). Gnostiklerin başarısı çabuk ve yaygın oldu (1312). Asya'yı ve Mısır'ı kapladılar ve Batı'nın da kimi eyaletlerine sızdılar. Çoğunlukla, ikinci yüzyılda yükseldiler. Üçüncü yüzyıl onların görkemlilik çağı oldu. Dördüncü ve beşinci yüzyıllarda ise, egemen kudretin gücüyle tam anlamıyle yıkıldılar. Kilisenin huzurunu durmadan kaçırmalarına ve saygınlığını sarsmalarına karşın hıristiyanlığın ilerlemesini geciktirmekten çok onun ilerlemesine yardımcı oldular. En şiddetli karşı çıkmaları Mûsâ yasası'na olan ve zındıklıktan dönerek hıristiyan olmuş bulunanlar, geçmiş bir bildirinin inancını, onların hâlâ boş inançlarla dolu ruhlarından istemeyen birçok hıristiyan toplumlarına kabul edilebiliyorlardı. Sonunda kilise, en eski ve köklü düşmanlarının yıkılmasından yararlı çıktı (1313).

Mûsâ yasası'nın Tanrısallığı ya da zorunluğu ile ilgili kanıları arasındaki ayrılık ne olursa olsun, geleneksel dincilere hep aynı niyet ve çaba devinim veriyor, ve bir zamanlar yahudileri,

eski dünyanın öbür uluslarından ayıran putataparlık korkusu onlarda da egemen duygu olarak sürüyordu. Çok tanrılı sistemde gülünç bir kandırma ve yanılgı karmasından başka bir şey göremeyen filozof, görünmeyen, ya da ona göre, imgesel bir kudretin hıncına uğratacak bir nefret ya da hoşnutluğundan korku duymaksızın, sofuluk maskesi altında, serbestçe acıyarak gülümseyebilirdi. Ama ilk hıristiyanlar, paganizm dinini korku ve dehşetle görüyorlardı. İnananlar ve sapkınlar şeytanlara puta taparlığın yaratıcıları, patronları ve konuları olarak bakıyorlardı (1314). «Meleklerin katından indirilmiş ve cehennem çukuruna atılmış olan başkaldırıcı ruhlar, dünya yüzünde serbestçe dolaşmak, günah işleyenlerin vücuduna işkence etmek, onların ruhlarını baştan çıkarmak konusunda izinli kılınmışlardı. Şeytanlar, kısa sürede, insanın canla başla bağlılık duyguları olduğunun farkına vardılar ve bunu kötüye kullandılar. Fânileri ustalıkla yaratıcılarına karşı yapmaları gereken tapınmadan saptırarak Yüce Varlık'ın yerini ve saygınlıklarını düzenle ele geçirdiler. İğrenç düzenbazlıklarındaki bu başarı böbürlenme ve öcalma duygularını doyurdu. Ve, insan denilen yaratığın suç işleme ve mutsuzluğa düşme konusunda gelişme göstereceği umudu ve kendilerinin bunu yapabileceklerini anlamaları tek avuntuları oldu». Denildiğine ya da hiç değilse, imgelendiğine göre, çok tanrılılığın en önemli rollerini aralarında paylaşmışlardı: Bu şeytanlardan biri Jupiter adını ve niteliklerini takınmış, öbürü Eskülap, üçüncüsü Venüs ve dördüncüsü de Apollon olmuştu (1315). Uzun deneyimlerinin ve uçucu yapılarının onlara cesaretle ve uygun bir saygınlıkla bu çeşitli karakterleri benimseyip uygulama olanağını verdiği de söyleniyordu. Tapınaklarda gizlenip, bayramlar ve kurbanlar düzenlemişlerdi. Masallar uydurmuşlardı. Tanrı seslenişleri bu tamusal (cehennemi) ruhların düzeniydi ve kendilerine çoğu zaman tansıklar (mucizeler) göstermeleri için izin verilmişti. Şeytanların aralarında bulunmasıyle bütün doğaüstü görüntüleri kolaylıkla açıklayabilen hıristiyanlar, puta tapar mitolojisinin en zırva varsayımlarını da kolayca ve de özenle kabullenebiliyor-

lardı. Ne var ki, bu varsayımlara inanç katarken aynı hıristiyan bunlardan büyük bir korkuyla kaçıyordu. Ulusal inanç için gösterilecek en küçük bir saygı davranışı, gözlerinde, tamusal ruhlara karşı gösterilmiş bir saygı ve Tanrı'nın büyüklüğüne karşı ise bir isyan sayılıyordu.

Bu kanının sonucu olarak, bir hıristiyanın en temelli ve de en güç ödevi bozuk düzen bir dünyada kendisini temiz tutmak, putataparlığın eylemiyle kirlenmemekti. Eski halkların dini, yalnızca okullarda okutulan ve tapınaklarda vaaz edilen soyut us'a dayalı bir doktrin değildi. Çok tanrılılığın sayısız tanrıları ve âyinleri kamusal ya da özel yaşamın bütün ayrıntılarına sıkı sıkıya bağlı bulunuyorlardı. Eğlenceler ve işler her an bu âyinleri anımsatıyordu. Bunları, insanlarla olan ilişkilerini gözönünde bulundurmadan, toplumun ödev ve eğlencelerinden vazgeçmeksizin düşünebilmek ve uygulamak olası değildi (1316). Savaşın ve barışın en gösterişli törenleri hemen her zaman kurbanlarla hazırlanır ya da sonuçlanırdı. Devletin büyük görevlileri, senatörler ve askerler bu törenlere başkanlık etmeye ya da katılmaya zorunlu tutulurlardı (1317). Genel tiyatro temsilleri hıristiyan olmayanların hoş görünüşlü tapınmalarının esaslı bir bölümünü oluşturuyordu. Bu oyunların, tanrılar onuruna hükümdar ve halk tarafından düzenlendiği için, onlarca büyük bir hoşnutlukla kabul edileceğine inanıyorlardı (1318). Sirkin ya da tiyatronun kötülüklerinden dinsel bir dehşetle kaçan mümin, yemeklerde, dostlarının iyi tanrıları yardıma çağırmak için şarap dökmeleri gibi hareketlerle karşı karşıya kalınca cehennem tuzağına düşmüş oluyordu (1319). Ana ve babasının kolları arasında gelin, bütün düğün alayı ile birlikte, yapmacık bir isteksizlikle yeni evinin eşiğinden geçiyordu (1320). Cenaze alayı, cesedin yakılacağı odun yığınına doğru ağır ağır ilerliyordu (1321). Bu ilginç törenler arasında, kendi dinine saygısızlık göstermiş olacağından korkan hıristiyan, en çok sevdiği insanları bile bırakıp kaçmak zorunda kalıyordu. Put yapımında yardımcı olan ya da onların süslenmesiyle uğraşan bütün meslek ve sanatlar, putataparlığın zehiriyle kokuşmuş

olarak nitelendirilmişti (1322). Çünkü sert dinsel yargıya göre, toplumun büyük bir kesimini oluşturan bu meslek ve sanat erbabı sonsuz azaplara çarpılacaklardı. Eski zamandan bugünlere gelen sayısız kalıntılara göz gezdirecek olursak, kendi dinlerinin tavrı tasvirleri ve kutsal araç ve gereçlerinden başka, Grek'lerin imgelemesiyle kutsal sayılmış zarif biçimler ve hoş varsayımlarla, zengin süslerle bezenmiş evler, giysiler, döşemeler de görürüz (1322). Aynı saygısız davranış müziğin, resmin, yazın'ın ve şiirin güzelliklerinden çok şeyler yitirmelerine neden olmuştur. Kilisenin büyük râhiplerinin dilinde Apollon ile Müzler şeytan ruhunun örgenleridir. Homeros ile Virgilius onun başlıca temsilcileridir. Onların dehâlarının ürünlerini meydana getiren parlak mitoloji şeytanların zaferini kutlamak için uydurulmuştur. Yunan ve Roma dillerinde de o denli alışılmış kâfir'ce deyimler vardı ki, ancak titiz davranmasını bilmeyen bir hıristiyanı bile, bu konuşmaları sabırla dinleyebilir ya da çok hafifçe söyleyebilirdi (1323).

Hıristiyan inanan'ı ağına düşürmek için her yanda tuzak kurmuş olan tehlikeli eğilimler genel bayram günlerinde büsbütün korkulu bir hal alıyordu. Yıl içinde, bunca özenle kurulmuş olan bu yüce bayramlar, eğlenceye olduğu denli erdeme de hizmet etmekteydi (1324). Romalılarda en kutsal bayramlar ocak ayının ilk günlerinde kamu gönenci ve yurttaşların mutluluğu için törenle dile getirilerek yapılırdı. Bundan başka, ölülerin anısını anımsatmak, tanrıların bakışlarını yaşayan kuşak üzerine çevirtmek; mal, mülk için kayba uğramamak; ilkbaharın gelişinde verimlilik veren güçlerin lutfunu istemek; Roma'nın iki büyük kuruluş tarihini sonsuzlaştırmak (Kentin ve Cumhuriyetin kuruluşları); Saturnal'lerin iyiliksever izinleriyle insanlar arasındaki ilkel eşitliği kurmak... Hiç de tehlikeli nedenlere dayanmadığı halde bu törenlere karşı hıristiyanların bu denli titizce korku duymaları neyle açıklanabilirdi? Bu türlü sevinç günlerinde eski insanlar, evlerinin kapılarını fenerler ve defne dallarıyle donatırlar ve başlarına çiçeklerden örülmüş taç takarlardı. Hoş bir görünüş veren bu mâsum gelenek, temiz

bir yurttaşlık davranışıydı. Ama ne var ki, kapılar Penat tanrılarının koruması altındaydı, defne, Dafne (Daphne)'nin âşıkına adanmış bir ağaçtı, ve şu çiçeklerden örülmüş taç, her ne kadar çok zaman sevinç ya da hüzün simgesiyse de, kökeninde boş inançlar için kullanılmıştı... Memleketin âdetlerini ve devletin buyruklarını dinlemek zorunda olan hıristiyanlar büyük sıkıntı çekiyorlardı. Bu sıkıntıları çok yönlüydü: vicdanlarının kınamasından, kilisenin eleştirisinden ve Tanrısal intikamın sonuçlarından korkuyorlardı (1325).

Incil'in temizliğini putataparlığın zehirli esintisinden korumak için gösterlmesi gerekli çabalar böyleydi. Eski dinin yandaşları, eğitimini gördükleri ve alışık oldukları genel ve özel âyinlerini kayıtsız ve kaygısız bir biçimde uyguluyorlardı. Bu boş inanca dayanan âyinlerin her uygulamasında, eski yanılgılara var güçleriyle karşı çıkmak için hıristiyanlara fırsat verilmiş oluyor, duygularını açıklama olanağına kavuşturuluyorlardı. Bu sık sık yinelenen protestolar dine bağlılıklarını pekiştiriyordu. Bu yoldaki gayretleşlikleri arttıkça, şeytanların imparatorluğuna karşı giriştikleri bu kutsal savaşta büyük bir gayretle ve çok belirgin başarılarla savaşımlarını sürdürüyorlardı.

II. Cicero'nun yazılı eserleri (1326) eski filozofların ruhun ölümsüzlüğü konusundaki bilgisizliklerini, yanılgılarını ve belirsizliklerini canlı renklerle çizmektedir. Öğretililerini ölüm korkusuna karşı güçlendirmek istedikleri zaman, yok oluşumuzun bizi yaşamın binbir türlü eziyet ve işkencesinden kurtardığını, dünyada az yaşamış olanların ise daha az ıstırap çekmiş sayılacaklarını basit ve acı bir kanı olarak onlara belletiyorlardı. Bununla birlikte Roma'da ve Yunan'da, her ne kadar araştırmalarında çoğunlukla usları imgelemelerinin kılavuzluğunu kabullenmiş, ve imgelemeleri de gururları tarafından yönetilmişlerse de, daha yüksek düşüncede bulunan akıl sahipleri de vardı. Aydın güçlülüklerinin alanını hoşnutlukla düşünmeye daldıklarında, ve, en derin kurgularında ya da en önemli incelemelerinde çeşitli bellek, imgeleme ve düşünce yetilerini kullanıyorlardı. Ve de bizi ölümün ve mezarın sınırla-

rından çok ötedeki yüzyıllara aktaran şu ün aşkını düşünmeye daldıkları zaman hayvanlarla farksız hale gelmekten utanç duyuyorlar, saygınlığı en canlı hayranlık izlenimi veren bir varlığın, bir kaç yıl gibi kısa süre içerisinde bir avuç toprağa dönüşeceğine inanamıyorlardı. Türümüzün üstünlüğüne elverişli duyguları desteklemek için bilimi, daha doğrusu fizik ötesi (metafizik) anlatma yolunu yardıma çağırdılar. Hemen gördüler ki hiçbir maddesel yeti ruhsal işlemlere uygulanamamaktadır ve ruh, vücuttan ayrı, saf, basit, tinsel bir varlık olduğuna göre dağılıp parçalanması olası değildir, ve vücut hapishanesinden çıkıp kurtulduktan sonra daha yetkin mutluluk ve erdem olanağına erişmeye yeteneklidir. Platon'un izinden yürüyen filozoflar bu soylu ve —görünüşe göre— doğru ilkelerden, tanıtlanması çok güç bir sonuç çıkardılar. Çünkü, ruhun ölmezliğini savunmakla yetinmeyip onun ezelden beri var olduğunu da ileri sürüyorlar, ona kendiliğinden var olan, evreni kaplıyarak yürüten o sonsuz ruhun bir parçası gözüyle bakıyorlardı (1327). Bu denli anlaşılmaz ve bütün insanların duyu ve deneyimlerinin üzerinde kurulmuş bir düşünce düzeni bir filozofun boş zamanlarında kendisi için eğlence konusu olabilirdi. Belki de ezginliğe uğramış erdem için ıssızlığın huzuru içerisinde bu avutucu doktrin bir umut ışığı oluşturabilirdi. Ne var ki, okullarda yaratılmış olan zayıf izlenim gerçek yaşamın gürültüsü ve devinimleri arasında hemen yitip gidiyordu. Çiçero ve ilk Caesar'lar zamanında yetişip gelişmiş nice büyük kişiler biliyoruz ki bunların çabaları, karakterleri ve etkilendikleri güdüler, herhangi bir —ölümlerinden sonraki zamanlarında— uğrayacakları ceza ya da ödüllendirmelerle hükümlendirilmiş değildir. Baro'da ve Roma senatosu'nda en uzman sözen (hatip) ler, ruhu eğitimle zenginleştirilmiş insanları reddeden boş ve zırva bir kanı olarak bu doktrini, dinleyicileri karşısında sergileyerek, kötülemekten çekinmiyorlardı (1328).

Çok yüce çabalarına karşın felsefe, ancak isteği, umudu belirtebildiğine, ya da olsa olsa, bir gelecek yaşam olasılığının tasarısını yapabildiğine göre, insan ruhunun vücuttan ayrıldık-

tan sonra kabul edileceği şu görünmeyen ülke (âlem-i gayb)'nin varlığını saptamak ve niteliğini betimlemek de tanrısal bildiri'ye (vahy'e) düşmekteydi. Eski Yunan ve Roma dinlerindeki, çok zor bir ödevi yerine getirme konusunda onları yetersiz kılan çeşitli noksanlıkları görmek kolaydır. 1° Eski mitolojinin genel düzeni hiçbir sağlam kanıta dayanmıyordu ve dinsizler arasındaki en akıllılar bu mitolojinin otoritesini çoktan sarsmışlardı. 2° Tamusal (cehennemle ilgili) bölümlerin betimlenmesi ressamlara ve ozanlara bırakılmıştı. Ressamlarla ozanların imgelemeleri çok sayıda hayalet ve devler üretiyor, pek zayıf bir adaletle cezalar ve ödüller dağıtıyordu, ki insan kalbi için en büyük olgu olan yüce bir gerçek, en kaba varsayımların saçma bir karışımıyle yavaş yavaş baskı altında kalıyor ve değerinden çok şeyler yitiriyordu (1329). 3° Yunan ve Roma'nın en dindar çoktanrıcılarından pek azı, inancın temel bir koşulu olarak ahret yaşamı tasarlıyorlardı —Tanrıların yarlıgaması bireylerden çok toplumlarla ilişkili bir konuydu— Ve o da ilke olarak, görünen dünya sahnesinde oluşurdu. Jüpiter ya da Apollon sunakları önünde dile getirilmiş bireysel dilekler, tapıcılarınca geçici mutluluklarıyle ilgili kaygı dolu isteklerini belirtiyor, aynı zamanda gelecek bir yaşama değgin bilgisizliklerini ya da duyarsızlıklarını gösteriyordu (1330). Ruhun ölmezliğiyle ilgili önemli gerçek daha başarılı olarak, Hindistan'da, Asûr'da, Mısır'da ve Galya'da söylendi. Bu durum, adı geçen barbarlardaki bilimsel üstünlükten değil, olsa olsa o ülkelerde yerleşmiş ve erdem güdülerini ihtiras gereçleri olarak kullanan râhip sınıfının etkisinden ileri gelmiştir (1331).

Dinin temeline ilişkin bu denli bir Tanrı bildirisinin en açık ve anlaşılır terimlerle, Filistin halkına iletilmiş olduğu doğal olarak beklenirdi ve büyük bir güvenle *Aaron* papazlık ırkına emanet edilebilirdi. Ulu Tanrı'nın gizemli buyrukları önünde eğilmek, ruhun ölmezliği doktrininin Mûsâ yasası'nda unutulmuş olduğunu görünce, bizim ödevimizdir (1332). Peygamberler, kapalı olarak bunu bildirdiler. Mısırlıların yanında tutsak kaldıkları ve Bâbil'de tutuklu oldukları zaman arasında geçen

uzun dönem süresince Yahudilerin umutları kadar korkuları da içinde bulundukları yaşantının dar çerçevesinde sıkışıp kalmış gibidir (1333). Kirus, sürgünde olan ulusun vaad edilen toprağa dönmesine izin verdikten ve Esdras, dinin eski anıtlarını yeniden kurduktan sonra iki ünlü mürit topluluğu, Sedüseen'ler ile Farisien'ler yavaş yavaş Kudüs'te sivrilmeye başladılar (1334). Devletin en zengin ve en seçkin sınıfını oluşturan birinciler, Mûsa yasasına kelimesi kelimesine ve sımsıkı bağlanıyorlar, ruhun ölmezliğini dindarca bir saygıyla reddediyorlardı. Çünkü bu kanıt, inançlarının tek kuralı olarak kutsadıkları Tanrı kitabında yoktu. Farisienler ise Kutsal kitabın getirdiklerine geleneğin verilerini de ekliyorlar ve gelenek adı altında, Doğuluların dinlerinden ya da felsefelerinden alınmış akla yatkın birçok doğmayı da topluyorlardı. Meleklerin ve ruhların dünya ve ahret için alınyazısı ve kaderleriyle ilgili öğretiler ve öbür âlemdeki ödüllendirmelerle cezalar, inançlarının yeni maddeleri arasında bulunmaktaydı. Törelerinin ağırbaşlılığı ve sıkılığıyla yahudi ulusunun çoğunluğu Farisien'lerce ele geçirilince ruhun ölmezliği de Amoen hükümdarları ve yüksek rütbeli din adamları döneminde sinagogun ana düşüncelerinden biri haline geldi. Yahudilerin doğası bu soğuk ve çoktanrılı din mensubunun hoşlanacağı bitik ve cansız boyun eğmeye râzı olacak gibi değildi. Gelecekteki bir yaşantı düşüncesini benimseyince, bu ulusu her zaman nitelendiren, gereğinden çok bir çabayla ona canla başla sarıldılar. Bununla birlikte, büyük çabaları bu doktrinin belirginliğine ve de olasılığına hiçbir şey eklemiyordu. Doğanın zorladığı ve akıl ile kanıtlanarak boş inancın benimsediği yaşam ve ölmezlik doğması'nın, İsâ yetkesi ve örneğinden tanrısal gerçeğin yaptırımını da alması zorunlu bulunuyordu.

İnsanlara sonsuz bir mutluluk vaadi sunulduğu zaman bu denli elverişli bir önerinin bütün dinlerin, bütün devletlerin ve bütün Roma imparatorluğu eyaletlerinin halklarınca kabul edilmesinde şaşılacak bir şey yoktur. İlk hıristiyanlar dünyadaki varlıklarını hor görüyorlar, güvenle ölmezliği bekliyorlardı,

ki yeni zamanların şüpheci ve eksik inancının bu bekleyiş biçimi üzerinde pek belirli bir kanı edinmesi kolay değildir. İlk kilisede, gerçeğin etkisi, deneyimle tanıtlanmış olmamakla birlikte, yararlılığı ve eskiden beri gelen sürekliliği nedeniyle saygı değer bir kanıdan olağanüstü bir güç alıyordu. Dünyanın sonu ve göklerin hükümdarlığı gelmekte olduğuna ilişkin genel bir inanış ortalığı sarmış bulunuyordu. Bu şaşılası ve hayranlık uyandırıcı olayın yaklaşmakta olduğu havarilerce önceden haber verilmişti. En eski öğretilileri bu geleneği koruyup sürdürmüşlerdi. İsâ'nın sözlerini kelimesi kelimesine açıklayan bu kimseler, kısa bir süre sonra Mesih'in bulutlar arasında görüneceğini, ve Vespasianus ile Hadrianus'un saltanatları sırasında yahudilerin büyük kıyımına tanıklık edebilen ve bu dünyadaki gösterişsiz yaşamını gördüğü kuşağın tümden yok oluşundan önce, bütün saygınlığı ve parlaklığıyle yeniden yer yüzüne ineceğini bildiriyorlardı. On yedi yüzyıllık bir zaman devrimi, kayıptan verilen ve anlaşılmaz haberlerin gizemli anlatılışlarının ivedilikle gerçekleşeceği yolundaki kanının gereksizliğini bize öğretmiştir. Bununla birlikte, Ulu Tanrı'nın yüce buyruklarıyle kilisede varolmayı sürdürmesine izin verilen bu yanılgı, Tanrısal yargının görüntüsü karşısında her çeşit fânî ırkların tümünün ve dünyanın kendisinin bile titreşeceği o kıyamet ânının büyük bekleyişi içerisinde yaşamakta olan hıristiyanların inançları ve davranışları üzerinde pek esenleştirici etkiler meydana getirmiştir (1334).

Eski (Millener) doktrininin çok yandaşı vardı ve bunlar Mesih'in dünyaya ikinci kez geleceğine içtenlikle inanıyorlardı. Peygamber İlyas'dan geldiği söylenen bir geleneğe göre, yaratılış altı günde tamamlanmış ve evrenin altı bin yıl süreceği saptanmıştır (1335). Aynı andırışla, bu uzun dönemde, bütün kavgalar ve işler bitmiş olacak, on yüzyılın sevinçli cumartesisi gelecek ve İsâ, ölümden kurtulmuş ya da yeniden yaşama kavuşturulmuş azizler ve Tanrı'nın sevgili yaratıklarıyle birlikte, son ve genel diriliş için belirlenen zamana dek yer yüzünde saltanat sürecektir (1336). Bu umut, inananların ruhunu o den-

li okşadı ki, bu kutlu hükümdarlığın merkezi olan *yeni Kudüs* kısa zamanda en çekici imgelemeleri canlandıran resimlerle süslendi. Oturanlarının duygularını ve insan doğasının tüm niteliklerini korumaları gereken bu tadına doyum olmaz yerde yalnızca saf ve ruhâni beğenilerden oluşan bir mutluluk belirecekti. Aden bahçesi ve kırsal yaşamın eğlenceleri, Roma imparatorluğundaki toplumun eriştiği ilerlemeyle bağdaşmıyordu. Altın gibi parıldayan değerli taşlardan bir kent yapıldı. Dolaylarındaki topraklar kendiliğinden doğa-üstü bir bolluk üretiyordu. Ekilmeden bağ yetişiyordu; mutlu ve alçak gönüllü halk, mülkiyetleri eşitsizlikle dağıtan o kıskanç yasaların hiç biriyle engellenmeden bu iyilik ve güzelliklerin tümünden yararlanıyordu (1337).

Şehit Saint Justin'den ve, havârilerin ilk öğretilileriyle yakından tanışıp görüşmüş oolan Saint Irene'den Konstantinus' ün oğlu'na öğretmenlik (1338) etmiş olan Lactance'ye dek kilisenin bütün büyük papazları bu türden haber vermeye özen gösterdiler: verdikleri güvence ve kendileri tarafından yapılan beyanlar zamanındaki hıristiyanların bu düzene, hemen hemen genellikle râzı olduklarını tanıtlamaktadır. Bunun hıristiyanlık dininin ilerlemesinde yardımcı olduğu da görülmektedir, çünkü insanın istek ve kavramlarına uygun bir duygusallık taşımaktadır. Ama kilisenin oluşumu tam olarak yetkinleştiği zaman, onu kurmak işinde kullanılmış araç ve gereçler bir yana bırakıldı. İsâ'nın yeryüzündeki saltanatıyle ilgili öğreti, önce derin bir istiâre biçimine sokuldu, yavaş yavaş belirsiz ve yararsız duruma düştü. Sonunda bu öğreti, mezhep sapkınlığının ve bağnazlığın zırva bir buluşu olarak nitelendirildi ve reddedildi (1339). Kutsal kitapların bir kısmını oluşturan gizemli vahiy, halkı memnun etmekte olmasına karşın, kilisenin yargılamasından zor kurtulmuş oldu (1340).

İsâ'nın öğretililerine ruhsal bir saltanatın mutluluğu ve onuru için söz verildiği sıralarda, inançsız bir dünyada en müthiş azgınlıklar ve yakıp yıkmalar sürüp gidiyordu. Yeni Kudüs'ün ortaya çıkarılması gizemci Bâbil'in yıkılmasıyle aynı za-

mana rastlatılmasını gerektirirdi. Konstantinus'den önce saltanat süren hükümdarlar puta taparlık inanışında kalmayı sürdürdükçe Roma kenti'ne ve imparatorluğuna Bâbil adı verilmişti. uygarlıkta ilerlemiş bir milleti acılara boğmak için ne türlü maddesel ve tinsel (mânevi) kötülükler varsa hepsi meydana gelmişti. İç çekişmeler, kuzeylerden akıp gelen yırtıcı barbarların saldırıları, salgın hastalıklar, açlık, kuyruklu yıldız, güneş ve ay tutulmaları, depremler, su baskınları, hep birden korkunç bir değişikliğin habercileriydi (1341). Son saat yaklaşıyordu. Bu saatte Scipion'ların ve Caesar'ların yurdu gökten inecek bir ateşle yok olacak, yedi tepeli kent, sarayları, tapınakları ve zafer anıtlarıyle birlikte ateş gölüne gömülecekti. Romalıların gururunu okşayabilecek tek şey, imparatorluklarının sona ermesi dünyanın da sona ermesiyle birlikte olacağı avuntusuydu.

Genel bir yangın kanısında hıristiyanların inançları Doğu' nun geleneğine, Stoacı'ların felsefesine ve doğa'nın örneklenmesine dayanıyordu. Din tarafından ateşte yanacağı söylenen bu ülkede doğa da sanki bu büyük olaya katılacakmış gibi belirtiler gösteriyordu. Topraklarının içerisinde derin oyuklar, kükürt yatakları, yanardağlar vardı ve bunlardan Etna, Vezüv ve Lipari volkanları henüz sönmemiş durumdaydılar. En ılımlı ve en gözüpek şüphecilerin gözünde bile dünyanın o günkü durumuyle ateşle yok olacağı çok olası görünüyordu. İnancını aklın aldatıcı kanıtlarından çok geleneğin etkesine ve kutsal kitabın yorumuna dayandıran hıristiyan, çok yakında geleceğinden kuşku duymadığı tüm yakılıp yıkılmayı güvenle bekliyordu. Bu görkemli düşünce onun ruhunu aralıksız biçimde etkilediğinden, imparatorluğun üzerine çöken bütün felâketler ona, can çekişen bir dünyanın gerilemesine ilişkin belirtiler olarak geliyordu (1342).

Bütün suçu tanrısal gerçeği bilmemek ya da ona inanmamak olan en akıllı ve en erdemli dinsizlerin kınanması, zamanımız akıl ve insanlığını yaralayacak bir davranıştır (1343). Ne var ki, inancı çok daha kapalı ve katı bir temele oturan ilk kilise, hiç tartıp incelemeden, insanların çok büyük bir bölümü-

nü sonsuz azaplara teslim ediyordu. Sokrat ve kimi eski çağ akıl sahipleri için, İncil'in ışığı parıldamadan önce aklın ışığını farketmiş olmaları nedeniyle acıma duyulabilirdi (1344). Oybirliğiyle söyleniyordu ki, İsâ'nın doğumundan ya da ölümünden beri putatapanlar, şeytanların yolunda yürümekte inat ettikleri için, çok kızmış olan bir Tanrı'nın adaletinden bağışlama bekleyemeyecekleri gibi böyle bir bağışlanmaya lâyık da değillerdi. Eski dünya'da bilinmeyen şeyler olan bu katı duygular bir sevgi ve uyum düzeninde acı ve ıstırap dalgaları oluşturdular. Din ayrılığı, çoğunlukla kan ve dostluk bağlarının kopmasına neden oluyordu. Hıristiyan olmayan zâlim iktidarın elinde bu dünyada ezilen ve inleyen inananlar, kimi zaman hınca kapılıyorlardı. Ruhsal övünç devinimleriyle aldanmış halde, düşmanlarının uğrayacakları azapları kendi cennetleriyle karşılaştırıp zevk alıyorlardı: «Tiyatroları seviyorsunuz, diye Tertullien haykırıyordu: bütün temsillerin en büyüğü, evrenin evrensel kararı olan son hükmünü bekleyiniz. Oh! bir sürü kendini beğenmiş kralın ve imgesel tanrıların, uçurumun dibinde inim inim inlediklerini görerek kimbilir nasıl şaşıp kalacağını, ne denli gülecek, sevinecek ve keyifleneceğim. Tanrı adına zulüm yapan nice yüksek dereceli görevlinin, vaktiyle hıristiyanları yaktıkları ateşin bin katı şiddetindeki cehennem fırınlarında erimiş ateş haline geleceğini; akıllı filozofların, kendilerine hayran çömezleriyle birlikte, alevler arasında bangır bangır bağıracaklarını; bunca ünlü ozanın, Minos'un değil, ama İsa'nın mahkemesi önünde nasıl tirtir titreyeceğini; birçok trajedi artistinin, kendi acılarını belirtmek üzere bütün güçleriyle seslerini yükselttiklerini; dansçıların ...!» ... Ama, insanlık duygusu - bu ihtilâlci betimlemenin sürüp giden bölümünün üstüne bir perde çekilmesine bizi zorlamaktadır; çünkü bu betimlemede, canına tak demiş kimsenin gereğinden aşırı ölçüde bir şiddet ve ruhsal taşkınlık vardır (1345).

Kuşkusuz, ilk hıristiyanlar arasında, kanılarını daha yumuşaklık ve acımayla açıklayanlar da çoktu. Bunlar arasında çoğu, dostları ve yurttaşlarının başına gelecek felâketlerden iç-

tenlikle üzüntü duyuyor, iyilikçi bir davranışla onları kaçınılmaz kötü sondan kurtarmaya çalışıyorlardı. Rahat ve kayıtsız yaşantısı olan çok tanrılı insan, artık kendi râhipleri ve filozoflarının güvencesinden yoksun, beklenmedik bir terör çenberi içerisinde kalıvermişti. Her an, sonsuz bir ceza ve azap tehdidi altında bunalıyordu. Hıristiyan dininin gerçekleri dile getirdiğine inanabilseydi onu benimsemekte ve ona inanmakta bir an bile duraksamıyacaktı.

III. Denildiğine göre hıristiyan, henüz yaşamaktayken bile, onu başkalarının üstüne yükselten, başkalarının yaptıkları haksızlıklara karşı avunduran ve, inançsızların hak dinini kabullerine yardımcı kılan birtakım yeteneklerle donatılmıştır. Kimi zaman Tanrı'nın doğrudan doğruya araya girmesiyle meydana gelen geçici tansıklar (mûcizeler) dan başka, dine hizmet amacıyle doğa yasaları bir süre için askıya alınınca hıristiyan kilisesi, konuşma yeteneği, gönül gözüyle görme ve vahiy yoluyla gerçeklerin bildirilmesi, şeytanların kovulması, hastaların iyileştirilmesi ve ölülerin dirilmesi gibi tansıkların kesintisiz, süreceğini ilân etti. Yabancı dillerin de din için kullanılması aziz Irini'nin çağdaşlarınca kabul edildi (1346). Aziz İrini'nin kendisi bile Galya doğumlulara İncil üzerine vaaz ederken, barbar şivesinin güçlükleriyle uğraşmak zorunda kalmıştı (1347). Tanrısal esin (İlâhi ilham) ister uyku sırasında, isterse uyanık iken, gönül gözüyle iletiliyordu. Her ulustan ve her sınıftan kadınlar, yaşlılar ve çocuklar bile, piskoposlar gibi bu tanrısal yetiden yararlanabiliyorlardı. İnanç dolu ruhları, dualar, oruçlar ve uyanıklılıklarla olağanüstü içtepileri algılamaya yeterince hazır duruma gelince ansızın bir kutsal esrime (vecit) haline geçip Kutsal Ruh (Ruhül - Kudüs)'un âleti olarak, tıpkı üfleyerek ses çıkartan bir kimsenin elindeki flüt gibi, kendilerine esinlenenleri anlatıyorlardı (1348). Biz de diyebiliriz ki bu kalp gözündeki amaç kilisenin geleceğine yol açmak içindi. Acı çektirme izni almış olan şeytanların, zavallı kimselerin vücudundan kovulması, inancın olağan ve belirgin bir başarısıydı ve, eski savunucular böyle bir başarının, hıristiyanlık gerçeğinin en inan-

dırıcı kanıtı olduğunu durmadan yinelemekteydiler - Bu saygı değer olay, genellikle çok sayıda seyircinin önünde geçiyordu - Musibete uğramış olan kimse, iblisi kovucu duaları okuyanın gücü ya da ustalığıyle kurtuluyor, yenilgiye uğrayan şeytanın, düzmece put-tanrı adı altında uzun zamanlar insanların tapmasını kötüye kullandırdığını itiraf ettiği duyuluyordu (1349). Ikinci yüzyılın sonuna doğru Aziz İrene'nin zamanı anımsanırsa ölülerin dirilmesi artık olağanüstü bir olay sayılmadığı için, kökleşmiş ve de doğa üstü diye nitelenen hastalıkların tansıklı (mûcizevî) iyileştirilmesi şaşılacak bir şey gibi karşılanmıyordu. Zorunlu fırsatlarda o yerdeki bütün inananların uzun oruçları ve topluca yakarışları bu tansığın oluşması için yeterliydi ve din kardeşlerinin bu dualarında amaçladıkları kimseler onların arasında birçok yıllar yaşamışlardı (1350). Dinin ölüm üzerinde bunca utkular kazanmakla övünebildiği bir dönemde, diriltme öğretisini reddeden ya da onu gülünç hale çevirmeye kalkışan filozofların şüpheciliğini açıklamak zordur. Soylu bir aileden gelmiş bir Grek, Antakya piskoposu Teofil'e karşı çıkarak tartışmayı tek bir noktaya indirgedi; bu nokta da sorunun en önemli yanıydı. Kendisine, ölümden geri getirilmiş tek bir kimse gösterilebilirse hemen hıristiyanlığı kabul edeceğine söz vermişti. Çok gariptir ki, Doğu'nun ilk kilisesinin baş piskoposu dostunun dine girmesi için büyük çaba harcamasına karşın bu basit ve usa uygun meydan okumaya yanaşma konusunda bir karara varamadı (1351).

İlk kilisenin tansıkları her dönemde onaylandıktan sonra merak uyandırıcı ve gözüpek olarak yapılmış araştırmalarla dolu bir yapıtta ele alınarak saldırıya uğramıştır (1352). Kamuoyunda elverişli bir kabul görmesine karşın bu yapıt, Avrupa'nın bütün kiliselerindeki tanrıbilimciler arasında kıyamet kopmasına neden olmuştur (1353). Bu konu üzerindeki duygumuzu oluruna bırakarak, birtakım özel kanıtları ileri sürmek yerine görme ve düşünme biçimimizi kullanarak, özellikle bir tansıklı olayı tanıtlamak söz konusu olduğunda, âdetimiz gereği, bunun açıklık derecesini araştıracağız. Bir tarihçinin görevi, bu denli

ince ve bunun gibi önemli bir dinsel tartışmada, özel bilgisine dayanarak yargıç niteliğine bürünmemektir. Bir başka yönden de, her taraftan kendini gösteren engellere karşın dinin yararını aklın yararıyle bağdaştırabilecek bir kuramı benimsemek durumundadır. Bu kurama yakışır bir uygulamaya geçerek doğaüstü bir gücün damgasını tanımaya hazırlandığımız bu mutlu dönemin sınırlarını —yanılgı ve hileden uzak bir biçimde— büyük bir titizlikle çizmek zorunluğu vardır. (Peder)'lerin birincisinden (papa)'ların sonuncusuna dek yüksek dereceli papazların, azizlerin, şehitlerin ve tansıkların birbirini izlemesi sürüp gitmiş ve aynı zamanda boş inaçlardaki ilerlemeler de o denli birbirini izlemiş, o kadar belirsiz görünüm almıştır ki, gelenek zincirinin hangi halkasında kopukluk olması gerektiğini bilemiyoruz. Her yüzyıl, kendisini öbürlerinden ayıran özgün ve hayranlık uyandıran olaylara sahne olmuştur ve onun tanıklığı, önceki kuşağın gördüklerinden ne daha güçsüz, ne de daha az saygıdeğerdir. Ancak biz, ikinci yüzyıldaki aziz Justin ile aziz İrene'ye geniş ölçüde duyduğumuz güveni saygı değer Bede ile Bernard'a duyamıyoruz. Bunun da nedeni, yavaş yavaş kendi kendimize karşı çıkmaya başlamamız olmuştur (1354). Bu tansıklardan bir bölümünün birtakım yararları olmuştur denebilir, çünkü her zaman inanca çağrılacak inançsızlar, davranışlarının yanlış olduğu tanıtlanacak sapkınlar ve hak dine çağrılacak putatapanlar vardı. Tanrının araya girdiğini tanıtlamak için birtakım yollara başvurmak gerekiyordu. Ne zaman ki bunların gerçekliğine inanmadan vahiylerin kabul edilmesi olanaksızlaştı ve aklının gösterdiği yolda yürümeye başlayan insanın tutumu karşısında bu doğa-üstü güç de tansıklardan vazgeçti. İşte böyle bir çağ başlayınca, birdenbire ortadan kalkan tansıklar, yavaş yavaş hıristiyan kiliselerinden de ayrılıp gitmeye başladı. Böyle bir tasarı için seçilmiş dönemin havarilerin ölümüne, Roma imparatorluğunun din değiştirmesine ya da Arius sapkınlığının ortadan kaldırılmasına rastlamış olmasının, o zamanlarda yaşayan hıristiyanlarda hiç etki yaratmamasına, her zaman, haklı olarak şaşılacaktır (1355). Bunlar, doğa-

üstü güçlerin yitmesinden sonra bile savlarını yitirmediler. Çabuk kanıcılık inancın işlevlerini gördü. Bağnazlığa esinlenme dilini kullanma ödünü verildi. Rastlantının etkileri ya da sahtekârlığın uydurmaları tanrısal nedenler olarak yorumlandı. Gerçek tansıkların yeni deneyimi hıristiyan dünyasına Yüce Tanrı'ya giden yolları tanıtacak, ve tam olarak diyemesek bile, inananların gözlerini o büyük sanatçının ustalığını görmeye yatkın hale getirecektir. Günümüzde İtalya'nın en usta ressamı, kendi az değerli tablolarına Rafaello ya da Corregio'nun imzalarını koyacak olsa bu kendini bilmez hilecilik hemen anlaşılacak ve en büyük bir nefretin doğmasına neden olacaktır.

Havâriler zamanından beri ilk kilisenin tansıklarından edinilen bir kanıya göre ikinci ve üçüncü yüzyıllardaki hıristiyanlar arasında görülen şu yumuşak başlılık, gerçeğin ve dinin yararına birtakım çıkarlar sağlıyabilecektir. Bugün, gizli ve de istek dışı bir şüphecilik en dindarca eğilimlere bağlanmaktadır. Doğaüstü gerçekleri benimserken edinilen duygu güçlü bir inanıştan çok, soğuk ve edilgen bir boyun eğiştir. Uzun süreden beri doğanın değişmez buyruğunu gözlemlemeye ve saymaya alışmış olan usumuz, ya da hiç değilse imgeleme gücümüz, Tanrı'nın gözle görülen eylemini desteklemeye ya da ona boyun eğmeye yeterince hazırlıklı değildir. Ne var ki, hıristiyanlığın doğuşunda, insanlık büsbütün değişik bir durumda bulunuyordu. Bu dine henüz girmemiş olanlar arasından en meraklıları ya da en safları, tansık yetkesinden yararlanmakla övünen bir topluma girmiş olmakla niteleniyorlardı. İlk hıristiyanlar, her zaman gizemli bir yol izliyorlardı. En olağanüstü olaylara inanma alışkanlığı ruhlarını da ona göre etkiliyordu. Her yandan şeytanlarla kuşatılmış oldukları duygusunu taşıyorlar ya da öylece imgeliyorlardı. Durmadan göksel görüntülerle telkine uğrayorlar, tansıklarla bilgi ediniyorlar, ve ancak kilisenin dualarıyle tehlikelerden, hastalıklardan, hattâ ölümden bile kurtuluyorlardı. Madde, gereç ya da kendilerini gözleyici olarak inandıkları tansıkları kolaylıkla, fakat İncil'in doğaüstü verileri sayrak mutluluka kabulleniyorlardı. Böylece, deneyimleri-

nin ölçüsünü aşmayan tansıklar, bu gizemlerin gerçeğinden kuşku duymalarına meydan vermiyordu, ama bir bakıma da uslarının sınırını aşmış oluyordu. İşte iman adı altında bu denli ululanan şey bu doğaüstü gerçeklerle ilgili içtenlikli kanı'dır. Tanrısal yarlıgamanın ve ahret mutluluğunun en güvenli inancası olarak görünen ve bunlardan izlenimlenen bir ruhun huzurlu hali bir hıristiyanın ilk ve belki de tek amacı olarak ona salık veriliyordu. En katı din bilginlerine göre, inançsız olanlarca da uygulanabilecek olan ahlaksal erdemler bizim tanıtlamamızda hiçbir değer ve etkinlik taşımamaktadırlar.

IV. Kilisenin ilk yüzyıllarında hıristiyan, inancını erdemleriyle tanıtlıyordu. Etkisi zekâyı aydınlatmak ya da boyunduruk altına almak olan Tanrısal inanış, aynı zamanda, inananın kalbini temizlemeli ve davranışlarını yönetmeliydi. Hıristiyanlığın en eski savunucuları, din kardeşlerinin masumluğunu akladıkları ve atalarının kutsallığını dile getirdikleri zaman, İncil'in insanlar arasında meydana getirdiği töreler reformunu çok renkli çizgilerle belirtirler. Amacım yalnızca tanrı esini'nin etkisine yardımcı olan insansal nedenleri belirtmek olduğundan, ilk hıristiyanların yaşantısını çağdaşları olan puta tapanlarınkine ya da kendi ardıllarınınkine oranla daha temiz ve daha ağır başlı kılan iki güdüyü sunacağım: biri, geçmiş yanılgılarından pişmanlık duyma, öbürüyse yaşadığı toplumun ününü korumak gibi soylu bir istek idi.

Bir zamanlar hıristiyanlar en kötü cânileri bile kendi aralarına çekmiş olmakla suçlandırılmışlardı. İnanmak gerekirse, bilgisizliğin ya da hıristiyan olmayanların kötülüğünün aşıladığı yüklemelerden dolayı suçlu vicdan azâbı duyarsa, puta taparlıktaki tanrılar, herhangi bir kefareti kabul etmedikleri halde, o kimse vaftiz sularıyle yıkanınca işlediği suçlardan arınmış oluyordu. O günlerde yapılan bu kınamalar, inananların sayısını artırmaya yararlı hareket etmesi nedeniyle kilise için onur verici bir nitelik kazanmış sayılır (1356). Hıristiyanlığın savunucuları, en saygın azizlerden çoğunun, vaftiz edilmelerinden önce, günahkârların en utanç vericilerinden olduk-

larını yüzleri kızarmadan itiraf edebilirler. Şu dünyada, tam olmasa da, iyilik ve namusluluk kurallarına uygunluk göstermiş olan kimseler kendi doğruluklarıyle yetinirler ve bağışlamak gibi bir kurtuluş yolu aramaya gerek duymazlardı. Bunların duyacakları huzur, parlak din değiştirmelerini doğuran utanç, acı ve korku telâşına oranla daha etkisizdi. Kutsal efendilerinin örneğini kendilerine kılavuz edinen İncil misyonerleri, suçluluklarının ağırlığı altında bunalmış bulunan erkeklere, ve özellikle kadınlara sesleniyor ve çoğunlukla bu seslenişin etkisini görüyor, meyvesini topluyorlardı. Kendilerini birdenbire günahtan ve boş inançtan kurtulup ölümsüzlüğün cennetine erişmiş bulan bu yeni hıristiyanlar, yalnızca erdemli eylemlere girişmekle yetinmiyor, günah çıkarma (istigfâr) yaşamına da giriyorlardı. Yetkinlik isteği ruhlarını egemenliği altına alan tutkuya dönüştürüyordu. Akıl, ancak ortahalli bir yetide ise, tutkularımızın, iki karşıt uçların arasında bulunan alanı ne denli hızla ve ne şiddetle aşıp geçtiği bilinmektedir.

Dine yeni girenler, eski inananlar arasına katılıp vaftiz edilme ve şaraplı ekmek yeme gibi kilisenin dinsel eylemlerine de kavuşturulunca, daha az yüce, ama temiz ve saygıdeğer başka bir düşünce, geçmişteki düzensizliklerine yeniden dönmelerini engelliyordu. Ulusun büyük kütlesinden, ya da dininden ayrı duruma gelmiş her topluluk hemen genel bir ilgi ve kıskançlık uyandırır. Bu durum, bu küçük topluluğun, erdemleri ya da kusurları toplumun genel karakteri üzerinde etki yaratabilen kimselerden oluşması halinde en tipik niteliğini kazanmış olur. Her inanan, çok uyanık bir dikkatle kendi hareketlerini olduğu gibi din kardeşlerininkini de denetim altında tutmak zorundadır, çünkü kötü hal ve gözden düşmeler de hepsini içerisine alacak biçimde yorumlanacağından bu ünün iyi yönde gerçekleşmesine çalışır. Bitniya'daki hıristiyanlar *Plinius Secundus* mahkemesinin önüne çıkarıldıkları zaman prokonsulus'e, devletin yasalarına aykırı hiçbir devinime katılmadıklarını, hırsızlık, haydutluk, zina, yalan yere and içme, hile ve kaçakçılık gibi kamu barışını bozucu hiçbir suç işlememeye din-

sel bir zorunlukla bağlandıklarını bildirdiler (1357). Yaklaşık yüz yıl sonra, Tertullianus soylu bir gururla, din yüzünden olanlar dışında, celladın elinde can veren hıristiyanların pek az sayıya inmiş olmasıyla övünebiliyordu (1358). Zamanın bütün şatafat ve eğlencelerinden uzak, ciddi ve yalnız yaşamları, namus anlayışında, ılımlılıkta, tasarrufta, azla yetinirlikte ve her türlü aile erdemlerinde onları katılaştırıyordu. Aralarından büyük bir bölümü herhangi bir sanat ya da bir mesleğin meslek sahibi olduğundan, bunlar işlerini görürken, hıristiyan olmayanların taşıdıkları tüm kuşkuları silmek için çok belirgin bir iyi niyetle davranmaları gerekiyordu. Dünyanın duyduğu nefret, hıristiyanları her zaman sabır, yumuşaklık ve alçak gönüllülük duyguları içerisinde bulunmaya zorluyordu. Onlara ne denli zulmedilirse o denli birbirlerine bağlanıyorlardı. Karşılıklı yardımlaşmaları ve birbirlerine sonsuz güvenleri hıristiyan olmayanların gözünden kaçmıyordu ve onların dostları çoğu zaman bu iyilikleri kötüye kullanıyorlardı (1359).

Ilk hıristiyanlardaki ahlakla ilgili olarak, yanılgıları ya da daha iyisi, yanlışları hakkında ortaya çıkan düşünce bunların erdem aşırılığından ileri gelmesidir. Tanıklığı gerçeğin işareti sayılan ve yetkesi inancı yönetebilen kilisenin yüksek dereceli râhipleri ve din bilginleri, çağdaşlarının ilke ve de pratik bilgilerinden daha aşağı düzeyde bilgiye sahip değillerdi. Kutsal kitapları akıllarından çok sofulukla incelemişlerdi. İsâ ve havârilerce öğretilmiş katı temel bilgileri kelimesi kelimesine anlamlandırıyorlardı. Sonraki zamanlarda dikkatli eleştirmenler daha yumuşak ve daha simgesel biçimde açıklamalar yaptılar. İncil'in yetkinliğini felsefenin akılcılığından üstün bir düzeye yükseltmek isteğiyle hareket eden (inanç kurucu) kilise büyükleri, kör nefsi (benliği) öldürmek, erişebileceğimiz noktaya dek temiz kalmak, sabırlı olup zayıflık göstermemek ve bozuk durumda kalmamak ödevlerini de çabalarının içerisine kattılar. Bu denli olağanüstü ve yüce bir öğretinin halk üzerinde hayranlık yaratacağında kuşku yoktu. Ama bu öğretinin, doğa devinimlerini ve toplumun yararını arayıp ancak bu geçici yaşam

olaylarını inceleyen, dünyaçı filozofların onayını kazanmasına olanak yoktu (1360).

Çok erdemli ve namuslu karakterlerde, doğal olarak bulunan iki eğilimi ayırdetmek kolaydır: Eğlence sevgisi ve eylem sevgisi.. Eğlence sevgisi sanat ve bilimle arıtılmışsa, toplumun hoş yanlarıyle güzelleşmişse ve, ılımlılığın gerektirdiği tam ilgi ve saygıyle düzeltilmişse, özel yaşamda tadılabilen mutluluğun büyük bir bölümünü meydana getirir. Eylem sevgisi daha güçlü türden bir ilkedir ve etkileri o denli belirgin değildir; kızgınlığa, tutkuya ve öc almaya yol açabilirse de namuslu ve iyilikçi bir duyguyla yönetildiği zaman her türlü erdemi yaratır. Bu erdemler, kendilerini geliştirmeye elverişli yeteneklerin eşliğinde bulunurlarsa, bir aile, bir devlet ya da bir imparatorluk güvenini ve gönencini tek bir adamın önüne geçilemez gözüpekliğine borçlu olacaktır. O halde, sevimli niteliklerin çoğunu eğlence sevgisine verebiliriz - Saygıdeğer ve yararlı niteliklerin çoğunu ise eylem sevgisine yükleyebiliriz. Bu iki güçlü güdünün birlikte ve tam bir orantıda etkilediği bir karakter, insan doğasının en yetkin düşüncesini oluşturmuş bulunacaktır. Bu iki ilkeden hiçbiriyle yönetilmediği varsayılacak duyarsız ve eylemsiz bir ruh, ne bireye ne de dünyaya hiçbir mutluluk sağlama yeteneğinde olmadığından, oybirliğiyle toplumdan dışarı atılacaktır - İlk hıristiyanlar ise hoş ve yararlı olmayı bu dünya için istemiyorlardı.

Ruhu eğitimle işlenmiş bir kimse, boş zamanlarında yeni bilgiler edinebilir, aklını ve imgeleme gücünü işletebilir ve kendini rahatlıkla neşeli bir söyleşinin canlılığına kaptırabilir. Kilise büyükleriyse, kendi tutumlarının katılığına uymayan her türlü davranıştan korku duyuyorlar ya da o gibi şeylere ancak büyük kayıt ve koşullarla izin veriyorlardı. Selâmete erişmek için yararsız buldukları bütün bilgilerden tiksiniyorlardı. Havâi sözler ise onlara, konuşma nimetinin ağır suçla kötüye kullanılması olarak görünüyordu. Günlük yaşantımızda vücut, ruh ile o denli sıkı biçimde birleşmiştir ki, bu sâdık eşin yetenekli bulunduğu zevklerden alçak gönüllülükle ve ılımlılıkla

yararlanmakta çıkarımız vardır. Sofu atalarımız çok başka türlü düşünüyorlardı: boşyere meleklerin yetkinliğine öykünerek her çeşit dünyasal ve bedensel zevklerden tiksiniyorlar ya da tiksinir görünüyorlardı (1361). Duygularımızdan bir bölümü korunmamıza, öbür bölümüyse geçinmemize yarar; ve bunlar bize eğitimimiz ve öğretimimiz için verilmiştir. Yalnız kötüye kullanılması cinayettir. Zevkin ilk duyumu bu kötüye kullanışın birinci aşaması olarak gösterilmiştir. Tanrı'ya kavuşmak isteyen aday, bütün zevk duyumlarından sıyrılarak, yalnızca beğeni ve koku almanın kaba çekiciliklerine karşı koymayı öğrenmekle kalmıyor, kulağını seslerin din dışı uyumuna kapamayı ve insan sanatının en yetkin ürünlerine ilgisizlikle bakabilmeyi öğreniyordu. Şık giysiler, güzel evler, görkemli mobilyalar kendini beğenmişliğin ve nefis düşkünlüğünün birleşmesinden oluşmuş katmerli suçlardı. Basit bir dış görünüş, nefsini körletmişliğin sağladığı tavır, günahları nedeniyle âhret mutluluğuna ereceğinden kuşku duyan inanan (mu'min'e)'a daha yakışırdı, süsü ve gösterişi yasaklayan papazlar her şeyi inceden inceye gözden geçirmekte ve ayrıntılara inmekteydiler (1362). Onların sofuca tiksinmelerini dürtükleyen çeşitli konular arasında takma saçlar, beyaz dışında her renkten giysiler, müzik gereçleri, altın ve gümüş kaplar, yumuşak yastıklar (yakup, başını taşa koyduğu için), beyaz ekmek, yabancı şaraplar, genel selâmlama, sıcak su ile yıkanma ve, Tertullianus'ün deyişine göre, kendi yüzümüze karşı bir talan ve yaratıcı'nın eserini yetkinleştirmek için dinsizce bir davranış olan sakal bırakma sayılabilir (1363). Hıristiyanlık zenginlikleri ve törelerinin kibarlığıyle belirgin durumdaki kimseler arasına da girebildiği zaman, zamanımızda olduğu gibi, bu garip kurallar sâdece onlara karşı kutsal bir tutkuyla bağlı kalan az sayıdaki inananlara bırakıldı. Toplumun alt sınıfları, talihin kendilerine kısmet etmediği lüksü ve eğlenceleri kötü görmek gibi bir tutum takınırlar. Böyle bir yapay nefret, onlar için her zaman kolay ve belki de hoş bir şeydir. Roma cumhuriyetinin ilk vatandaşlarındaki gibi ilk hıristiyanların da erdemi fakirlikleri ve bilgisizlikleri yüzünden korunabilmişti.

Kadın ve erkek arasındaki tüm ilişkilerde kilise otoritelerinin sert namus görüşü aynı ilkeden kaynaklanıyordu: insanın cinsel iştahlarını yatıştırabilen ve ruhsal yapısının değerini aşağılandıran bütün tad duymalara karşı büyük korkuları... Şu kanılarını canlı tutuyorlardı ki, Âdem, yaratıcı'ya karşı söz dinlemezlik etmeseydi bir erdenlik (bâkirlik) yaşamı içinde kalmış olacaktı. Ve, daha temiz biçimdeki kuşaklar, cennette masum ve ölümsüzler halinde kalacaklardı (1364). Önce kabul edilmeyen evliliğe, isteklerimizin doğal başı bozukluğuna karşı bir fren olarak ve de insan türünün sürekliliğini sağlamak üzere - ancak bu nedenle - izin verildi. Dinde doğru yolu gösteren Kasuistler (Casuistes)'in bu ilginç konudaki engeli, hoşgörüye zorlanan bir kuruluşu onaylamak istemeyen bir kanun koyucusunun şaşkınlığını gidermektedir (1365). Evlilik yatağını çepeçevre sarmış olan acâyip ve kılı kırk yaran kurallar dizisi genç kocaya bir gülümsemeyi bile yasaklıyor ve zavallı bâkirenin yüzünü kızartıyordu. Verilen ilk sözün doğa ve toplumun bütün ereklerini yanıtladığını oybirliğiyle savunuyorlardı. Cinsel bağlantı daha yüksek bir nitelik aldı, İsa'nın kilise'yle gizemli birleşmesiyle bir tutuldu. Evliliğin ne boşanma, ne de ölümle sona ermeyeceği bildirildi. İkinci evlilik yasal fuhuş adıyle lânetlendi. İncilin temizliğine bu denli hakaret etmiş olmakla suçlanan hıristiyanlar kilisenin onurlarından ve de üstelik sadakalarının dışında bırakıldılar (1366). Arzu bir suç olarak yorumlanıp evlilik bir yanılgı gibi izne bağlanınca, bu ilkelerin ışığı altında bekârlık tanrısal yetkinliğe epeyce yaklaşan bir hal durumuna geldi. Eski Roma'nın *altı vestal'ler* kuruluşunu ayakta tutabilmek için büyük güçlükler çekilmeye başlandı (1367). İlk kilise, sonsuza dek sili (iffetli) olmaya kendilerini adamış her iki cinsten birçok insanla dolup taştı (1368). Baştan çıkaranın silâhını elinden almanın daha dikkatli bir iş olduğuna inanan az sayıdaki kimseler arasında bilgin Origen'i de sayabiliriz (1369). Kimileri cinsel isteklerin varlığına karşı duyarsız görünüyorlardı. Kimileri de bu istekleri, yenilmeden zaptedebiliyorlardı. Afrika'nın yakıcı ikliminde doğmuş olan

bâkireler, aşağılık kaçıştan tiksinerek, düşmanla boy ölçüşmekten korkmuyorlar ve en büyük tehlikelere bile meydan okuyorlardı. Yataklarını diyakos (papaz çömezleri)'larla ve papazlarla paylaşıyorlar ve kirliliğin tüm ateşlerini kovmuş olan bir erdemle övünüyorlardı. Ne var ki, hakarete uğrayan doğa çoğu zaman hukukunu davâ ediyordu ve bu yeni şehitlik türü kiliseye yeni bir rezaletin girmesine neden oluyordu (1370). Çileci hıristiyanlar (perhiz eylemleri dolayısıyle bu ad verilmişti) arasında, kendini daha az beğenmiş olan birçoklarının belki de daha çok başarı sağladıkları görülmekteydi.

Ruhsal gurur cinsel zevklerle bütünleşiyor ve yitik ödünlenmiş oluyordu. Hıristiyan olmayan kütle bile, görünüşteki güçlüğüne bakarak bu özveriyi takdir ediyordu. İsâ'nın sili (afif) eşlerini övmek için kilise babaları coşkun çabalar harcadılar (1371). İşte, sonraki yüzyıllarda hıristiyanlığın bütün çıkarlarını ödünlemiş olan manastır yaşantısındaki ilk ilkelerin ve kuruluşların çizgileri böyleydi (1372).

Hıristiyanlar, bu dünyanın eğlencelerinden olduğu kadar işlerinden de kaçıyorlardı. Uğranılan haksızlıkların kayıtsız koşulsuz bağışlanmasını buyuran ve yeni hakaretler görmeyi neredeyse yalvararak istemeyi öneren bir sabır öğretisiyle canlarının ve mallarının savunmasını nasıl bağdaştırabileceklerini kendilerini de bilemiyorlardı. Sâdelikleri, kamu yaşamının çetin ve gösterişli koşullarıyle uyuşamıyordu. Haydutların saldırısına karşı da olsa, barışı ve toplum güvenliğini tehdit eder nitelikteki düşmana karşı bile olsa, insan olarak türdeşlerinin kanını dökmeye izinli bulunduklarına inanamıyorlardı (1373). Yahudilerin devlet kuruluşunda, esinli peygamberler ve kutsal yağ sürünmüş krallar ulusun tüm güçlerini kullanmışlarsa da daha az eksiksiz bir yasa altında yaşadıkları için Tanrı'nın onayını elde edememişlerdi. Hıristiyanlar, dünyanın o günkü düzeninde bu gibi kuruluşların zorunlu olabildiğini anlıyarak, kabulleniyorlar ve büyük bir nefret duymaksızın putatapar bir efendinin buyruğu altına giriyorlardı. Edilgen uysallık kurallarını içlerinden yineleyerek benimsemelerine karşılık, impara-

torluğun iç yönetimine ve askersel savunmasına katılmayı reddediyorlardı. Hıristiyanlığa geçmeden önce bu şiddetli ve kanlı işlerde bulunmuş olanlar için hoşgörü gösterilebilirdi (1374). Ama hıristiyanların yerine getirecekleri çok kutsal bir görev vardı: Onlara askerlik, yüksek devlet görevi ya da hükümdarlık yapmaları için izin verilmemişti (1375). Bu tasasız savsama hattâ kamu yararına karşı işlenen suç, onları hıristiyan olmayanların hakaretine ve kınamasına uğratıyordu. Yeni dinin mensuplarına, bütün uyruklar bu denli korkak duygulara kapılırsa, barbarlarla çevrili imparatorluğun hali nice olur, diye soruluyordu (1376). Bu onura saldırıcı soruyu hıristiyanlığın savunucuları kapalı ve iki anlama gelebilen sözcüklerle yanıtlıyorlardı. Bütün insanlığın toptan dini kabul etmesine değin içerisinde bulundukları şu bekleyiş döneminde savaş imiş, devletmiş, Roma imparatorluğu imiş, ve dünya imiş, onlar için önemli değildi; güvenliklerinin bu gizli nedenini putataparlara bildirmek istemiyorlardı. İlk hıristiyanların durumu dinsel kuruntularına da uygun düşüyor, eylemli bir yaşama karşı duydukları tiksinti onların devlete ve orduya hizmetten bağışık tutulmaları kadar sivil ve askersel onurların da dışında kalmalarına yardımcı oluyordu.

V. Geçici bir esrime (vecit ve hayranlık) ile yücelmiş ya da çöküntüye uğramış olan insan ruhu yavaş yavaş doğal düzeyine yeniden döner ve o sıradaki koşullarına en yatkın gibi görünen tutkularının egemenliği altına yine girer. İlk hıristiyanlar dünya işleri ve eğlenceleriyle olan ilişkilerinde ölü durumundaydılar. Ama, doğadan aldıkları şu devinim aşkı ve onun izleri büsbütün silinmiş olmadığından, kısa bir süre sonra yeniden ortaya çıktı, kilisenin yönetiminde yeni besinler buldu. Imparatorluktaki egemen dine saldıran ayrı bir toplum, kendi içinde bir güvenlik düzeni kurmak zorunda kalmıştı. Ayrıca, yalnız tinsel (mânevi) sorunlarla uğraşan değil, hıristiyan cumhuriyetinin dünya (cismâni) işlerini görecek râhipleri ve yöneticileri de seçmek gerekiyordu. Bu toplumun güvenliği, onuru ve büyümesi, en dindar ruhlarda bile, vatanları için ya-

nıp tutuşan ilk Romalıların ruhlarında olduğu gibi alevlenmeler doğurmakla birlikte inananlar, o denli sürekli bir amaç üzerinde pek titiz davranmadılar. İşlerini yaparlarken, çoğu zaman mezhep sapkınlığının yanlışlarını ya da fesatçıların düzenlerini ortaya çıkarma fırsatını buluyorlardı. Kalleşlik eden din kardeşlerinin niyetlerini engelliyorlar, onları lâyık oldukları yüz karası ile damgalıyorlar, kendi toplumlarının huzur ve mutluluğunu bozmamaları için aralarından kovuyorlardı. Hıristiyanlığın rûhanî yol göstericilerine yılanın ihtiyatlılığı ile güvercinin mâsûmluğunu benliklerinde birleştirip bağdaştırmaları öğretiliyordu. Emir ve komuta alışkanlığı onların tutumunu daha da incelttikçe töreleri de bozuldu. Dünyada olduğu kadar kilisede de büyük orun tutanlar yetkileri ve kesinlikleriyle kendilerini gösterdiler. Eylemlerinin gizli güdülerini başkalarından ve belki de kendilerinden bile saklayınca, dinsel çabalarının yeni bir inatçılık ve acılık verdiği eylemli yaşamın bütün gürültülü tutkuları içerisine düşüyorlardı.

Kilise yönetimi çoğu zaman bir çekişme aracı oldu. Birbirinden ayrı duruma girmiş olan Roma, Paris, Oksford ve Cenevre'nin yüksek din bilginleri, havârilerden gelen ilk örneği kendi öz yönetimlerine indirgenecek sistemler olarak benimsemek için çok çaba harcadılar (1377). Bunlardan küçük bir bölümü, iyi niyet ve yansızlıkla davranmayı ilke edinerek, havârilerin, yasa koyucu durumuna girmekten çekindiklerini ve hıristiyanların ileriki çağlarda, zamanın, hal ve koşulların değişikliğine göre kilise yönetimlerinde değişiklik yapabilmelerine olanak (1378) sağlamak için kimi kötülüklere ve özel bölünmelere katlandıklarını ileri sürüyorlardı. Kudüs, Efes ve Korent'deki uygulama ilk yüzyıllardaki inananlarca kullanılmış olarak kabul edilen bir yönetim planıyle ilişkisi bakımından bize bir fikir verebilir. O sıralarda Roma imparatorluğunda kurulmuş toplumlar, yalnız inanç ve yardımseverlik bağlarıyle birleşmiş bulunuyorlardı. Bağımsızlık ve eşitlik iç kuruluşlarının temelini oluşturuyordu. Disiplin eksikliğini ve insanla ilgili bilgileri tamamlamak için *peygamberlerin* yardımına

başvurulmuştu (1379). Yaş, kadın erkek ve doğal yetenek ayrılığı gözetilmeden, her hıristiyanın bu kutsal işlevi yerine getirmeye hakkı vardır. İçinde tanrısal doğuşu duyunca Kutsal Ruh'un buyruklarını inananlar önünde dile getirecekti. Ne var ki ilk kilisenin bu yalvaçları bu olağanüstü esinleri kötüye kullandılar, ya da doğru bir uygulamasını yapmadılar; bir kaç kez genel dinsel törenlerde karışıklığa neden oldular. Sonunda, Korent apostolik kilisesinde çok kötü sonuç veren düzensizlikler meydana getirdiler (1380). Yalvaçlar kuruluşu böylece yararsız, ve de zararlı duruma gelince yetkileri geri alınarak bu örgüt kaldırıldı. Dinin kamusal işlevleri yalnızca kilisenin oluşturduğu din adamlarına, *piskopos* ve *papazlara* verildi. Bu adlandırmanın ilk kökeninde bu yolda olduğu anlaşılıyor. Papaz adı, yaşlarını ya da daha çok ağır başlılıklarını ve akıllılıklarını anlatıyordu. Piskopos ünvanı ise hıristiyanlara baba özeniyle bakmakla görevlendirilmiş ve onların inançlarıyle törelerini denetlediğini gösteriyordu. Hıristiyanlığın ilk zamanlarında, sayıları inananların sayısına oranla az çok yüksek olan piskoposluk papazları, her papaz topluluğunu ortak bir uyum ve aynı yetkeyle yönetiyorlardı (1381).

En yetkin eşitlik bir yüksek görevlinin onu yürüten elini ister, ve kamu işlerinde gerekli düzen, en azından meclisin oylarını toplamak ve kararları uygulamakla yükümlü olacak bir başkan yaratır. İlk hıristiyanlar, yıllık olarak ya da gerektiğinde yapılacak seçimlerin kamu huzurunu bozacağını düşünerek sürekli ve saygıdeğer bir yüksek görevlilik oluşturmak, yaşamı boyunca kilise işleri yönetimine ilişkin görevleri yapmak üzere, papazlar arasında, azizliği ve aklı ile en çok tanınmış olanını seçmekle yetindiler. İşte o zaman şatafatlı piskopos (ya da metropolit) adı gösterişsiz papaz adının üstüne çıkmaya başladı. Bu adlardan sonuncusu her hıristiyan senatosunun üyelerini belli ederken öbürü yeni başkanının saygınlığını anlatıyordu (1382). Bu piskoposluk hükümet biçiminin — ki, olasılıkla birinci yüzyılın sona ermesinden önce kurulmuştur (1383) yararları öyle çarpıcı ve hıristiyanlığın barışı ve gele-

cekteki büyüklüğü için o denli önemli görüldü ki, imparatorluk içerisine yayılmış bulunan tüm topluluklarca hemen benimsendi. Başından beri ilk çağın onayını kazanmıştı (1384). Bugün de Doğu'da olduğu denli Batıda da, en güçlü kiliseler onu, ilkel ve de tanrısal bir kuruluş olarak saygıyla anmaktadırlar (1385). Belirtmekte yarar yoktur ki, piskopos yetkesiyle donatılmış olan basit ve sofu papazlar şimdiki Roma papalarının çevresini oluşturan şatafatı ya da yüksek aşamalı bir Alman papazının başlığını ve otoritesini, hiç kuşkusuz giyip kullanmadıkları gibi bu yoldaki önerileri de geri çevirmişlerdir. Başlıca rûhâni, kimi zaman da dünya işleriyle ilgili olan yargılamalarının dar sınırlarını birkaç sözcükle çizmek kolaydır (1386). Yönetim konusu olarak kilisedeki dinsel işler (vaftiz v.b.) ile disiplin sorunları vardı. Günden güne değişik biçimlere giren dinse tlörenler üzerindeki genel denetim artıyordu. Piskoposun görevlendirdiği kilise temsilcilerinin seçimi, topluluğun mallarını yönetme ve, inananların putatapar bir yargıcın mahkemesine götürmek istemediği uyuşmazlıklar üzerinde karar verme gibi sorunlar da bunlardandı. Kısa bir süre boyunca, piskopos öbür papazların düşüncesini alıyor ve yetkisini hıristiyanlar meclisinin onayı ile ve onun rızasına göre kullanıyordu. Ona, eşitleri arasında birinci adam ve özgür bir halkın onur duyulan bir hizmetkârı olarak bakılıyordu. Onun ölümüyle piskoposluk boşalınca, papazlar arasından ve tüm tarikat papazlarının katıldığı meclisçe yeni bir başkan seçiliyordu. Bu meclisin üyelerinden her biri böyle bir seçimde aday olabileceğine inanıyordu (1387).

Işte, havârilerin ölümünden sonra yüzyıldan çok bir sürede hıristiyanların kendilerini tatlılık ve eşitlikle yönetmeleri böyle oldu. Her topluluk, kendi içerisinde ayrı ve bağımsız bir cumhuriyet kuruyordu, ve çok uzaklardaki bu küçük topluluk devletleri, birliklerini mektupla ve temsilcileriyle pekiştiriyorlarsa da, hıristiyan dünyasının çeşitli bölümleri, kendi üzerlerinde, ne üstün bir güç ne de yasama meclisi biçiminde bir otorite tanımıyorlardı. İnananların sayısı arttıkça, çıkarlarının ve niyetle-

rinin daha sıkı olarak birbirine bağlanmasının kendileri için ne denli yararlı olacağını anladılar. İkinci yüzyılın sonuna doğru Yunan ve Asya kiliseleri eyalet sinodları kurulmasını benimsediler ve her halde böyle bir temsilci konsey kurarken, memleketlerinin ünlü kuruluşları olan Amfiksiyon (Amphyction), Akeen (Ackeene) birliği, ya da İyonya kentleri Meclisleri gibi örneklerden yararlandılar. Bağımsız kilise piskoposları, önce alışkanlık olarak, kısa bir süre sonra da bir yasa ile zorunlu kılınarak, ilk ve sonbaharın saptanan tarihlerinde, eyalet merkezinde hazır bulunuyorlardı. Toplantılardaki görüşmelerde az sayıdaki tanınmış din adamının düşüncesini alıyorlar ve kendilerini dinleyen kitlenin içerisine katılıyorlardı (1388). Kanon (Canon) adını alan kararnameleri inanca ve disipline ilişkin bütün önemli noktaları düzenliyordu. Kutsal - Ruh'un, hıristiyan halkın temsilcilerinden oluşan birleşik meclis üzerine bol bol rahmetini yağdıracağı doğallıkla imgelenebilirdi. Sinod örgülenmesi, halkın özel tutkusuna ve çıkarına o denli uygun düştü ki, birkaç yıl içinde bütün imparatorlukta benimseniverdi. Eyalet konsilleri, düzenli bir haberleşme aracılığıyla, karşılıklı davranışlarını birbirlerine iletiyorlar ve onaylıyorlardı. Katolik kilisesi, kısa zamanda biçimlendi ve büyük bir konfedere cumhuriyetin tüm gücünü kazandı (1389).

Konsil düzeniyle yavaş yavaş kiliselerin yasama otoritesi kalkınca, piskoposlar, bağlantılarıyle yürütme ve yargı gücünün çok önemli bir bölümünü ellerine geçirdiler. Ortak çıkarlarıyle kendi aralarında birleşmiş olarak, kendilerine bağlı papazların ve halkın özgün haklarına kuvvetle el atmak durumunda kaldılar. Sekizinci yüzyılın yüksek aşamalı papazları yüreklendirme dilini, sessizce, buyruk biçimine çevirdiler, ilerdeki zorbalıklarının tohumlarını attılar, kutsal kitaptan aldıkları istiâreler ve tumturaklı sözleri güç ve akıl yerine koydular. «Kilise birliği ve gücü, diye çok zaman yineliyorlardı, her üyesinin eşit ve bölünmez bir yanına sâhip bulunduğu *piskoposluk görevi*'nde simgelenmiştir (1390). Hükümdarlar ve yüksek aşamalı görevliler geçici dünya'daki hak ve güçleriyle övü-

ne dursunlar; yalnız piskoposluk yetkisi Tanrı'dan kaynağını alan tek yetkidir; ve bu dünyaya olduğu gibi öbür dünya'ya da yaygındır. Piskoposlar, İsa'nın vekil yardımcıları, havârilerin ardılları ve Mûsâ yasası'nın büyük râhibinin gizemci vekilleridir.»

Papazlıkla ilgili buyrukları vermek yolunda tekel halindeki ayrıcalıkları, kilise mensuplarının ve halkın hakkı olan seçim özgürlüğünü kaldırmış oluyordu ve, kilise yönetiminde arasıra papazların düşüncesine göre davranıyorlarsa, bu alçak gönüllülük göstermiş olmakla saygınlık kazanmaya büyük özen göstermelerinden ileri gelmekteydi. Piskoposlar, yüce otoritenin kardeşleri (frater)nin meclisinde olduğunu biliyorlardı. Ne var ki onlardan her biri, özel piskoposluğunun yönetiminde, *sürüsü*'nden, bu benzetiş doğruysa, bir çobanın beklediği uysallığı bekliyordu (1391). Bununla birlikte, böyle bir otorite, bu yanın birtakım çabalar harcamasından, öbür yanın da direnmesinden önce kendiliğinden kurulamadı. Birçok yerde alt aşamalı papazlar çaba ya da çıkar sonucu, demokratik kuruluş düzenini büyük istekle desteklediler. Ama onların yurtseverliği fesatçılık ve mezhep sapkınlığı gibi çirkin sıfatlarla adlandırıldı ve piskoposlar, en hırslı devlet adamının düzenleriyle bir aziz ve şehidin karakterini benimsemiş olan erdemlerini bağdaştırmasını bilen Kartacalı Kiprianus (Cyprianus) gibi birçok etkin din bilginlerinin çalışmaları sayesinde yarışı kazandılar (1392).

Onceleri papazların eşitliğini bozmuş olan aynı nedenler, daha yüksek saygınlık ve yargılama üstünlüğü konuları olarak piskoposlar arasına da girmiş oldu. İlkbaharda ve sonbaharda, eyalet sinod meclisleri olarak her toplanışlarında, konsil üyeleri arasında ünlülük ayrımı ve kişisel değerlilik sorunları elle tutulurcasına kendini gösteriyordu. Ne var ki, herkesin önünde yapılan görüşmelerin düzeni daha dikkatli olunmasını ve düzeyin aşağılaşmamasını gerektiriyordu. Her eyaletin konsilinde değişmez başkanlık merkez piskoposlarınca yürütülüyordu. Baş râhiplik ve metropolit gibi ünvanlarla bezenmiş olan

bu girişken yüksek aşamalı din görevlileri, papazlar kurulundan henüz alıp kaçmış oldukları aynı otoriteyi öbür piskoposlardan gaspetmeye gizlice hazırlanıyorlardı (1393). Metropolitlerin kendileri de, çok geçmeden aşama ve iktidar savaşımına başladılar. Her biri, en gösterişli adlar altında, başkanlık ettiği kentin cismânî avantajları ve onurlarını, babaca koruması altında bulunan hıristiyanların sayısını, varsıllığını, ve aralarından yetişmiş olan azizlerle şehitleri göstererek övünüyorlardı. Kilisesini kurmuş olan havariye ya da onun çömezine dek çıkarak geleneksel ilkelere uygun piskoposların birbirini izlemek suretiyle kesintisiz biçimde aktardıkları inanç geleneğindeki temizliği koruduklarını ısrarla yineliyorlardı (1394). Ister kilise dışı; ister kilise içi üstünlük koşulları, eyaletlerin saygısını Roma'nın kendi üzerine çekmesi gerektiğini ve arkasından da kendisinin sözü dinlenir hale gelmesini isteyeceği düşünülüyordu. Bu kentteki inananlar topluluğu, imparatorluğun merkezine uygun bir sayıda ve önemdeydi. Kilisesi en büyüktü ve çok sayıdaydı. Batı'ya oranla, çoğu Romalı misyonerlerin dinsel çalışmalarıyle kurulmuş bütün hıristiyan kurumlarının en eskisiydi. Antakya'nın, Efes'in ya da Korent'in en büyük övünmeleri, kurucu olarak tek bir havari ile yetinmeleriydi. Roma ise, Tiberis kıyılarının, iki büyük havârinin vaazı ile parlaklık kazanmış olmasından övünç duyuyordu (1395). Onun piskoposu da Sen Piyer'in kişiliğine ve saygınlığına verilen her türlü kalıtsal değeri özenle simgelemeliydi (1396). Italya'daki ve eyaletlerdeki yüksek aşamalı papazlar ona, hıristiyanlık aristokrasisinin buyruk ve topluluktaki en büyük saygınlığı tanımaya râzı oluyorlardı (1397). Ama mutlak bir hükümdar yetkisi büyük bir tiksintiyle reddolundu ve bütün dünyayı ruhânî iktidarı altına almak isteyen Roma'nın atılgan dehâsı, çok eski yıllarda cismânî egemenliğine karşı koymamış olan Afrika'da ve Asya'da dirençle karşılandı. Kartaca kilisesini ve eyalet sinotlarını en geniş bir despotlukla yöneten aziz Kiprianus Roma pontifi'nin tutkusuna karşı şiddetle ve başarıyla direndi. Bu gayretli yurtsever insan, kendi savını Doğu

piskoposlarının savlarıyle birleştirmesini bildi, Annibal gibi, Asya'nın göbeğinde yeni müttefikler aradı (1398). Bu yeni Pün savaşında hiç kan dökülmemişse bu, karşı yandaki yüksek aşamalı din adamlarının ılımlılığından çok zayıflığından olmuştur. Sövüp saymalar, afaroz etmeler onların tek silâhıydı ve düşmanlıkları sürdükçe, eşit kızgınlıkla ve eşit yobazlıkla birbirlerine hep bu silahlarla saldırdılar. Bir papanın ya da bir azizin veya bir şehidin anısını mahkûm etme zorunluğu bugün bile bizi rahatsız etmekle birlikte, dinin savunucularının kendilerini kaptırdıkları kavgada tutkularının orduda ve senato'da bile patlamalara neden olduğunu ve bütün bu olayların özelliklerini aktarmak istiyoruz (1399).

Kilise yetkililiğinin ilerlemeleri, Yunanlılar ve Romalılarca bilinmeyen laiklik ve din adamları diye dikkate değer bir ayırımın doğmasına neden oldu (1400). Bu sözcüklerden birincisi hıristiyan halk için kullanılıyordu. İkincisi ise, sözcüğün anlattığı gibi, halkın tümünden ayrılmış ve kendini dinsel hizmetlere bağlamış kimseler bölümünü anlatıyordu. Bu insanlar, yeni tarihte en önemli kıldıkları kişileri, din ve erdem konusunda her zaman en ileri gelen olmasalar da, onları kutlayanlardır. Karşılıklı düşmanlıkları kilisenin barışını daha emekleme çağında çok kez bozmuştur. Bununla birlikte çabaları ve uğraşları ortak savda birleşiyordu. Çok aldatıcı görünüşler altında, yüksek aşamalı din adamlarına ve şehitlere kayan iktidar aşkı onlarda uyruklarının sayısını artırmak isteğini harekete geçiriyor ve hıristiyan imparatorluğunun sınırlarını genişletmeye özendiriyordu. Dünya işleriyle ilgili (cismânî) hiçbir güçleri yoktu. Devlet otoritesi altında desteklenmek şöyle dursun, cesaretsizlendirilmişler ve baskı altında tutulmuşlardı. O zaman içerisinde bile kendi toplumlarında ödül ve ceza gibi, yönetimin iki güçlü başarı aracından yararlandılar: birincisi inananların sofuca el açıklıklarından, öbürü dinsel korkularından geliyordu.

I. Platon'un imgeleme yetisini ışıldatmış (1401) ve *Essenîyen'* mezhebinde bir türde var olan (1402) mal ortaklığı, bir

süre ilk kilisece de benimsenmiş bulunuyordu. Dine yeni girenlerin aşkı ve heyecanı, sahibi oldukları dünya mallarını satmaya, karşılığında aldıkları parayı havârilerin eteklerine bırakmamaya ve genel üleştirmede eşit payı almaya kendilerini özendiriyordu. Hıristiyanlıkta ilerlemeler oldukça, havârilerin ellerine oranla daha az temiz ellerde kısa bir sürede bozulacak olan bu yüce gönüllü davranışlar aşama aşama gevşetildi ve kaldırıldı. İnsandaki doğal çıkarcılık duygusunun birdenbire uyanmasından ve bu kutsal emanetlerin kötüye kullanılmasından korkuluyordu. Bu nedenle, hıristiyanlığa yeni girenlere varlıklarını korumaları, bağış ve kalıtları kabullenmeleri ve özel mal ve mülklerini her türlü meşrû ticaret ve sanat yollariyle çoğaltmaları konusunda izin verildi. Saltık (mutlak) bir özveri yerine İncil'in uygulayıcıları ılımlı bir pay aldılar. Her hafta, ya da her ay topladıkları meclislerde, tarikat kardeşi papazlar topluluğunun gereksinmelerine göre, ve varlıklarıyle dindarlıklarının ölçüsü gözönünde tutularak, her hıristiyan bu topluluğun kasasına gönül hoşluğuyla — sunguda bulunuyordu (1403). Az da olsa hiçbir sungu geri çevrilmiyordu. Ondalıklar (âşâr) maddesinde Mûsâ Yasası dinsel bir yükümlülük koymaktaydı; tam bir düzen içerisinde olmasa da, Yahudiler, sahibi bulundukları her şeyin onda birini vermek üzere buyruk aldıklarına göre İsa'nın müritleri, daha büyük bir el açıklığıyle (1404) kendilerini göstermeleri ve şu geçici dünya ile birlikte hemen yok olacak gereksiz bir varlıktan kurtularak sevap kazanmaları uygun düşecekti (1405). Ayrıca belirtmeye gerek yoktur ki, kendi yöresindeki inananların fakirliğine ve zenginliğine, göre yoksul kiliselerle varsıl kent kiliselerinin gelirleri arasında da değişiklikler meydana geliyordu. İmparator Desius zamanında devlet büyükleri, hıristiyanların büyük servete sahip olduklarına inanıyorlardı. Yine onlara göre, bu hıristiyanlar altın ve gümüş kâseler kullanıyorlardı. Din değiştirirken, hıristiyan topluluğunun varlığını artırmak için topraklarını ve evlerini satmışlar, mutsuz çocukları, babalarının *azizlik* rütbesi kazanmasına karşılık, bu yüzden dilenciliğe düş-

müşlerdi (1406). Genellikle, yabancılar ve düşmanlarca oluşturulmuş kuşkulara inanmamak gerekir. Ne var ki bunlar akla uygun ve olası gibi görünen kanıtlarla donatılmışlardır ve aşağıda gösterilen iki olayla tanıtlanmış gibidir, ki bilgi edindiğimiz bu iki olay bize açık seçik bir fikir verebilecektir. İmparator Desius'ün saltanatı sırasında Kartaca piskoposu, çöl barbarlarınca kaçırılıp tutsak edilen Numidya'lı din kardeşlerini para karşılığında geri almak üzere inananlara yaptığı çağrı sonunda, Roma'ya göre daha az varlıklı toplumundan yüz bin sesters (yaklaşık yirmi bin sterlin) toplayıverdi (1407). Yüzyıl önce ikiyüz bin sesters tutarında bir para, başkentte sürekli oturabilmek isteyen bir Pontus'lu tarafından Roma kilisesi'ne bağış olarak verilmişti (1408). Bu sunular, para olarak veriliyordu. Hıristiyanların, toprak olarak az sayıda da olsa, varlığa sahip olma konusunda ne istekleri, ne de güçleri vardı. Zamanımızda da var olan ve kullandığı kimi malları başkasına herhangi bir biçimde devredemez durumdaki kimselerle ilgili hükümler gibi, çeşitli yasalarla, özel bir ayrıcalığı bulunmaksızın ve senatonun ya da imparatorun izni olmadan özel mülkiyete bağlı malların bir kuruluşa verilmesi ya da ölüme bağlı tasarruf yoluyle bırakılması yasaklanmıştı (1409) Roma hükümdarları, nefretlerinin konusu olduktan sonra kıskançlıklarını ve korkularını dürtüklemiş bulunan bir inanç'a pek seyrek olarak hoşgörüde bulunmuşlardır. Bununla birlikte Aleksander Severus zamanında meydana gelen bir olay, bu düzenlemelerin kimi zaman atlatıldığını ya da askıya alındığını ve hıristiyanların Roma yakınlarında bir arazi parçasına sahip olma iznini aldıklarını tanıtlamaktadır (1410). Hıristiyanlığın elde ettiği ilerlemelerle imparatorluktaki iç çekişmeler yasaların sertliğini yumuşatmış üçüncü yüzyılın sona ermesinden önce birçok büyük araziler Roma'nın, Milano'nun, Kartaca'nın, Antakya'nın, İskenderiye'nin ve İtalya'nın öbür büyük kentleriyle eyaletlerin varsıl kiliselerinin malı olmuştur.

Piskopos, kilisenin doğal yöneticisiydi. Kilisenin mal varlığını dilediği gibi kullanıyor, bundan dolayı hesap vermekle

yükümlü bulunmuyordu. Papazlara ruhâni işleri bırakıyor, kilise gelirlerinin dağılımını ve yönetimini sıkı sıkıya kendisine bağlı papaz çömezleriyle yürütüyordu (1411). Aziz Kipriyanus'ün şiddetli ve tumturaklı sözlerine inanabilirsek Afrika'da, görevlerini yaparken İncil yetkinliğinin temel kurallarını çiğnemekle kalmayıp ahlâkı da yıkan çok sayıda yüksek aşamalı papazlar bulunmaktaydı. Bu kalleş papazlardan bir bölümü, kendi dünyasal keyiflerini sürdürmek için kilisenin gelirlerini yok ediyorlardı. Öbürleriyse bu servetleri özel çıkarlarında, hileli alışverişlerde ve büyük tefeciliklerde kullanıyorlardı (1412). Ama, hıristiyan halkın yardımı serbest ve isteğe bağlı hale gelince bu güvenlerine karşı gösterilen kötü kullanışlar da azalmaya başladı. Yapılan yardımların kullanıldığı konular din toplumuna onur veriyordu. Bu yardımlardan ayrılan uygun bir pay, piskopos ile yanındaki papazların geçimini karşılıyordu. O tarihlerde *agapes* denilen ve en büyük payın ayrıldığı sadaka yemekleri de dinin buyrukları gereği yapılan harcamalardandı. Artanı ise yoksullar için ayrılan kutsal varlığı (mâmelek) oluşturuyordu. Bu da, toplumdaki dullara, yetimlere, sakatlara, hastalara ve yaşlılara gerekli yardımın yapılması için piskoposun emrine veriliyordu. Bunun yanında, yabancıların ve hacıların dertlerine çare bulmak, hükümlülerin ve tutsakların acılarını azaltmak, özellikle hıristiyanlığa bağlılığı nedeniyle kötülük görmüş olanların çektiklerini unutturmak üzere yapılan yardım ve harcamalar da bu paydan yapılıyordu (1413). Yüce gönülle yapılan bu yardımlaşmalar en uzak eyaletleri bile birbiriyle kaynaştırıyordu. Dar kadrolu küçük toplulukları, kardeşlerinin gereksinmelerini karşılamak üzere severek koşan daha varsıl toplumların dinsel yardımlarıyle elverişli kaynaklara sahip oluyorlardı (1414). Bu soylu tutum hıristiyanlığın ilerlemesinde çok yardımcı oldu. Hıristiyan olmayanlar, dinin kendisine (ve öğretisine) karşı nefret duydukları halde, insanlık bakımından, bu yeni mezhebin iyilikseverliğini teslim ediyorlardı (1415). Dolaysız bir yardım ve güvenli bir koruma, insanların vefasızlığı ve kayıtsızlığı nede-

niyle yoksulluğun, hastalıkların, yaşlılığın pençesine düşmüş olan çok sayıda mutsuzu kendi kucağına çekiyordu. O zamanların insanlık dışı tutumuna uygun olarak doğar doğmaz terk edilen bebeklerden çoğunun kurtarıldığı, vaftiz edildiği, büyütüldüğü ve bütün bu hizmetler için hıristiyanların sevecenliklerinden ve oluşturdukları topluluk hazinesinden yararlanıldığı düşünülebilir (1416).

II. Her toplum, genel benimsemeyle yerleşmiş kuralları tanımayan ya da onları çiğneyen mensuplarını topluluğun dışına atma ya da yararlara katılmasını engelleme hakkına sahiptir. Hıristiyan kilisesi bu yetkiyi uygularken rezalet çıkaran günahkârları ve özellikle, katilleri, hilecileri ve dine aykırı işler yapanları lânetledi. Piskoposluğun kararıyle suçlandırılmış sapık bir kanı'nın ortaya atıcıları ya da müritlerine karşı ve, vaftiz edildikten sonra, putataparların inanışının içerdiği bir eylemi işleyerek kendi iradesiyle ya da zora dayanamıyarak günah işleyip kendilerini kirletenlere karşı aforoz cezası uygulanıyordu. Aforoz, ahret yaşamını olduğu kadar geçici dünya yaşamını da etkiliyordu. Aforoza uğramış hıristiyan, sadaka bölüşümünden hiçbir pay alamıyordu. Bütün dinsel ve özel dostluk bağlarının koptuğuna kendisi de tanık oluyordu. En saygı duyduğu kimseler ve büyük sevgiyle bağlı olduğu insanlar, ondan din dışı bir şeymiş gibi korkuyla kaçıyorlardı. Aforoza uğrayanın ruhunda meydana gelen sarsıntı bir yana, zaten herkes onu toplum dışına itiyordu. Saygın bir toplumun dışında bırakılmış bu kimseye artık hiç güven gösterilmiyordu. Toplumun dışına itilen bu mutsuzların durumu ne denli hüzün verici ve zor olsa da, asıl korkuları, çektikleri ıztırabı geride bırakıyordu. Hıristiyan âyinlerinin sağladığı yararlar sonsuz yaşamı elde edebilmeyi olanaklı kılıyordu. Aforoza uğrayanlar ise, kendilerini mahkûm eden kilise büyüklerinin Tanrı'nın elinden kendilerine ait cehennem ve cennet anahtarlarını almış olmalarıyle ilgili korkunç düşünceyi kafalarından atamıyorlardı. Ne var ki, böylece sapkın hale sokulmuş olanlar, belki de niyetlerinin bilinciyle ve gerçek selamet yolunu bulmuş

olma umuduyla, artık hıristiyan toplumundan alamıyacakları bu tinsel ve dünyasal çıkarları, oluşturdukları kendi toplumlarında yeniden elde etmeye çalışıyorlardı. Ama, kusur ya da putataparlık suçlamaları altında bunalmış olan bütün bu insanlar, içerisine düştükleri aşağılatıcı durumdan büyük üzüntü duyuyorlar ve alınyazıları için titreyerek yeniden inananların âyinlerine katılabilmeyi büyük bir istekle bekliyorlardı.

Bağışlanmalarını isteyen bu kimseler konusunda uygulanacak davranış, adalet isteyenlerle acımayı yeğ gören duygular halinde, ilk kiliseyi ikiye böldü. En sert ve en eğilmez Kazüist (Casiustes)'ler, sürekli olarak ve istisnasız, onursuzlaştırdıkları, terk ettikleri kutsal toplumdaki en son yeri bile onlara vermeyi reddediyorlardı ve suçlu vicdanlarının azaplarıyle tek başlarına bırakılıp olsa olsa bu dünyada ya da ölümlerinde Yüce Tanrı'ca istiğfarlarının kabul edilmesi olasılığını beklemeleri gerektiğini söylüyorlardı (1417). Hıristiyan kilisesinin en temiz ve en saygıdeğer kişileri, kuramsal alanda olduğu kadar uygulamada da daha yumuşak bu tutumu benimsediler (1418). Uzlaşma ve Tanrı kapıları, pişmanlık duyan günahkârlara pek seyrek olarak kapatıldı. Suçunun kefaretini ödemeye yarayan sert ve törenli bir düzenleme oluşturularak, izleyenlerin ona öykünmelerini önleyici nitelik verildi. Günah çıkartan kimse, herkesin önünde itiraftan utanç içine düşmüş, oruçlarla bitik hale gelmiş ve bir çuvalla örtülü halde toplantı yerinin girişinde yerlere kapanıp secdeye varmış olarak sergileniyordu. Orada, gözlerinden yaşlar boşanarak, günahlarının bağışlanmasını diliyor ve inananların dua etmeleri için yalvarıyordu (1419). Günah çok ağırsa, istiğfar için çekilen çile yılları, Tanrısal adaletle orantılı olamıyacaktı. Günahkâr, sapkın ya da dinden ayrılmışlar (mürted), ancak çok ağır ve eziyetli deneyler geçirdikten sonra yeniden hıristiyanlığa kabul edilebilirlerdi. Bununla birlikte çok büyük suçlar, özellikle, din adamı olup kilise üstlerinden aldığı şefaatle bağışlananlar bu bağışlanmayı kötüye kullanmaları halinde sürekli aforozla cezalandırılıyorlardı. Hıristiyan disiplininin saltık yetkilileri olan pis-

koposlar, cezanın hal ve koşullarına ya da suçluların sayısına göre bu disiplin hükümlerini uyguluyorlardı. Ankara (Ancyre) ve Elvire konsilleri, birincisi Galatia'da, öbürüyse İspanya'da olmak üzere, aşağı yukarı aynı zamanda toplandılar. Bugün bile hâlâ var olan karşılıklı kararlarında, değişiklik bulunmaktadır. Vaftiz edildikten sonra birçok kez putlara kurban edilmiş olan Galate, yedi yıllık bir çileden sonra bağışlanmış oluyordu. Din kardeşlerinden birkaçını da ayartmış olsaydı, aforoz cezasına üç yıl daha eklenecekti. Mutsuz İspanyol, aynı günahı işlemiş olmakla birlikte, bunun aksine, ölmek suretiyle de olsa bağışlanmayı umamazdı. Onun putataparlığı, daha az korkunç olmayan cezalarla mahkûm edilmiş öbür on yedi suçu kapsayan listenin başında yer almıştı. Bir piskoposa, bir papaza ya da bir papaz çömezine bile yapılan kara çalma suçu, kefaretle ödenmesine olanak bulunmayan suçlar arasındaydı (1420).

Yumuşaklıkla sertliğin karışımından yoğurulmuş bir tutum, cezaların ve ödüllerin akıllıca dağıtılması, adalet kurallarına olduğu kadar politika'ya da uygunluk dünya işlerinde kilisenin ilkeleriydi. Babaca özen ve koruyuculukları her iki dünyanın yönetimi üzerine yayılan piskoposlar sahip oldukları ayrıcalığın algısındaydılar. Yalnız düzeni ve barışı ayakta tutma aşkıyle hareket ettiklerini savunuyorlardı. Kimi zaman onlarda, toprağın açılması ve Aaron râhiplerine karşı koymuş kâfir ırkın alevler arasında gömülmesi için buyuran Mûsâ'nın sesini duyar gibi oluyoruz. Kimi zaman da Romalı bir konsulus gibi Cumhuriyetin görkemine dayanarak, yasaları bütün şiddetiyle uygulama konusunda kesin kararlı olduğunu görüyoruz. «Bu düzensizliklere cezalandırılmadan katlanılırsa (Kartaca piskoposu, meslekdaşının yumuşaklığını böyle kınıyor) bu, *piskoposluk gücü*'ne zarar verecektir (1421); kiliseyi yöneten yüce ve tanrısal yetke'ye zarar verecektir; sonunda hıristiyanlık için de zararlı olacaktır.» Aziz Kipriyanus bu dünya onurlarından vazgeçmişti, belki de hiçbir zaman bunları elde edemiyecekti. Ne var ki, tarikat kardeşi papazlar topluluğunda vicdanlar ve ruhlar üzerinde saltık bir otorite kurmak, herkesin gözünde kö-

tü bir görüntü meydana getirmiş olsa da, silah ve fetih hakkı ile bir halkı boyunduruk altına almış olmaktan daha gerçek bir kıvanç sağlıyacaktı.

Bu önemli inceleme sırasında, pek yaygın biçimde olmasa da, hıristiyan dininin doğruluğuna etkinlikle yardımcı olmuş bulunan ikinci derecedeki nedenleri işlemeye çalıştım. Bu nedenler arasında, birtakım yapay süslemelerin kimi değişik hal ve koşulların ya da bir yanılgı ve tutku karışımının farkına varmışsak bunun, doğal noksan yaradılışlarına uygun güdülerle insanların derin biçimde etkilenmiş olmalarından ileri geldiğini anlamalı ve şaşmamalıyız. Kimseye meydan bırakmayan bir çaba, başka bir dünyanın beklenişi, tansıkların sözümona bağışı ve ilk kilisenin kuruluşu Roma imparatorluğunda hıristiyanlığın başarısını sağladı. Hıristiyanlar, her şeyden önce, yok edilmesine and içmiş oldukları düşmanla uzlaşmaktan nefret ettiren yenilmez bir duyguyu sürdürdüler. Arkadan gelen üç tanesi de değerlerine en büyük silahları sağladılar. Sonuncusu ise, cesaretlerini birlikle tamamladı, silahlarını yönetti ve onların çabalarına, konusunu bile bilmediği bir savaşın çıkışı üzerinde kayıtsız ve içine kapanmış bir topluluğun umutsuz ve zaferler kazanan disiplinli bir sürüsü haline getiren o yenilmez coşkuyu verdi. Çok tanrılı çeşitli dinlerde halkın boş inancından yararlanarak onları elde etmek üzere Mısır ve Suriye'de dolaşan fanatik rahipler, tüm varlıklarını ve saygınlıklarını kilise devletinden alan ve koruyucu kutsallıklarının güvenliği ya da gönenci için göze çarpacak, aşamada kişisel çıkar sağlayan belki de tek papaz tarikatını oluşturuyorlardı (1422). Çok tanrılığın Roma'da ve başlıca eyaletlerdeki râhipleri çoğunlukla soylu ve namusuyle zengin ailelerden gelmeydiler. Onurlu bir ayrıcalık olarak saydıkları için, ünlü bir tapınakta ya da genel bir sungu töreninde baş râhip'lik görevini yapıyorlardı. Çoğu zaman, kutsal oyunları, (1423) giderlerini kendileri ödeyerek, kutluyorlar, vatanlarının yasalarına ve geleneğine göre eski törenleri, görev ciddiliği içerisinde yönetiyorlardı. Kendileri yaşamın olağan uğraşları çerisinde bu-

lunduğundan, çıkar duygusu ya da râhiplik ruhu pek seyrek olarak onlara egemen oluyordu. Yalnızca kendi kentlerinde ve tapınaklarında bulunduklarından, aralarında hiçbir yönetimi ya da disiplini ilgilendiren bir ilişki bulunmuyor ve kurulmuyordu. Sivil büyük aşamalı görevliler senato'nun, yüksek papazlar kurulunun ve imparatorun yüce gücünü tanıdıklarından, kendilerine verilmiş olan devlet içerisindeki barışı ve saygınlığı sürdürme görevini yerine getirmekle yetiniyorlardı. Çok tanrılı'nın dinsel duygularının ne denli değişken, belirsiz ve güvencesiz olduğuna dikkati çekmiştik. O, boş inanç içerisindeki imgelemesinin doğal işlemlerine —hiçbir kayda bağlı kılınmadan— terk edilmişti. Durumunun ya da yaşamının hal ve koşulları, dine bağlılığının amacı denli aşamasını da belirliyorlardı. Her ne kadar sayısız tanrıya tapmak gibi aşağılatıcı bir ibadete kendini kaptırmış olsa da, kalbini, bu tanrılar arasında birine daha içtenlikle bağlamış olduğu da düşünülebilirdi.

Hıristiyanlık dünyada görüldüğü zaman bu zayıf ve eksik izlenimler, yavaş yavaş silinip gitmişti. Kendi gücünü kullanamadığı zaman inancın gizemlerini anlama yeteneğini elde edemeyen insan aklı; paganlığın deliliklerine karşı kolay bir utku elde etmişti. Tertullianus ile Laktans istedikleri kadar zırva ve yanlış demiş olsalar da, Çiçero'nun uzdilini ve Lüsyanus'ün şaka ve latifelerini almak zorunda kaldıkları da bir gerçektir. Bu yazılı eserlerde yaygın olan şüphecilik okuyucuların ruhunu yalnız etkilemekle kalmış değildi; benzer ilkelerle nitelenmiş başka kimeslerin de sayısı çoktu. Filozofundan zevk ve iş yaşamına düşkün insanlarına varıncaya dek toplumun büyük bir kesimine inançsızlık egemen olmuştu. Soylulardan plebiyenlere, efendiden, yemek sırasında çağrılılarla görüşmeleri büyük bir zevkle dinleyen hizmetkâra dek herkes bu ruh halini taşımaktaydı. Bütün bu filozoflar, herkesin önünde, vatanlarının dinsel kuruluşlarına karşı gereken saygı ve uyumu gösterir gibi davranıyorlardı. Ne var ki, içlerinden gelen tepki, sanki örtmeye çalıştıkları ince bir örtüyü delip parçalayacakmış gibi

hareketleniyordu. Halk ise, toplum içindeki yerlerine ve yeteneklerine saygı duymaya alışkın olduğu kimselerce tanrıların reddedildiğini ve gülünç hale sokulduğunu görünce, derin biçimde bağlandığı inancında birtakım şüphelere ve kaygulara düştü. Eski boş inançlarını yıkılışı, kalabalık bir insan kesimini güç ve sıkıntılı bir durumda bıraktı. Şüphecilik hali kimi kuramcılar için eğlence konusu olabilir. Ama boş inancın uygulama eylemi geniş halk yığınları için öylesine doğaldır, ki bunun çekiciliği bir kez kopukluğa uğrarsa böyle bir hoş imgelemenin yitmesinden her zaman büyük üzüntü duyar. Genellikle insanların tanrıklara ve doğa üstü olay ve öykülere karşı büyük sevgisi, geleceği bilmek için uyanan merakları ve umutlarıyle korkularını görünen dünyanın ötesine yaymak konusunda önüne geçilmez eğilimi çok tanrılı dinin oluşmasını kolaylaştıran başlıca nedenler olmuşlardır. İnanma zorunluğu basit halkı o denli etkiler ki, bir mitoloji sisteminin çöküşü, doğal olarak, yerini başka bir boş inanca bırakır. Yüce Tanrı, en ussal düşünceyi ve kanıyı esinleyici ve halkların merakını, hayranlığını ve kutsamasını harekete geçirici kutsal ve sâf bir vahyi dünyaya göndermemiş olsaydı yeni kuşakların beğenisine daha uygun ve daha yeni bir örnek üzerine oluşturulan tanrılar Apollon'dan ve Jupiter'den boşalan tapınaklardaki yerlerini hemen almış olacaklardı. Bu insanların, içerisinde bulundukları durumda, yapay boş inançlarından hemen tümüyle sıyrılmış ve dinsel bir bağlılığa elverişli ve susamış halde, kendi değerlerinden daha az saygınlıkta da olsa, yeni bir konu, kalblerindeki boşluğu, tutkularındaki kayguyu doldurmaya ve gidermeye yetecekti. Hıristiyanlığın hızlı gelişmesine şaşmanın dışında, bu düşüncenin bütün genişliğiyle ele alınması halinde, gelişmedeki hızın ve yayılmanın daha geniş olmamış bulunmasına şaşmak bile gerekir.

Gerçekçilikle ve adaletle söylemek gerekirse, Roma'nın fetihleri hıristiyanlığın ilerlemelerini hazırlamış ve kolaylaştırmıştır. Bu eserin ikinci bölümünde Avrupa'nın, Asya'nın ve Afrika'nın uygar uluslarının tek bir hükümdarın egemenliği altın-

da nasıl birleşmiş olduklarını ve yasalar, töreler ve dil araçlarıyle nasıl en içten ilişkilerle birbirlerine bağlanmış hale geldiklerini açıklamaya çalıştık. Bu geçici dünyada bir kurtarıcıyı kesin bir güvenle bekleyen Filistin Yahudileri, Tanrı elçisinin tansıklarına karşı duyarsız kaldılar ve bir Yahudi İncili'nin yayınlanmasına gerek bulunmadığı kanısına vardılar (1424). İsâ'nın yaşamına ve eylemlerine ilişkin gerçek bilgiler, Kudüs'ten çok uzakta bulunan bir yerde Yunanca yazılmış ve bu da, hıristiyanlığa geçen kimselerin sayısında büyük artmalar olduktan sonra bulunmuştur (1425). Bu tarihsel bilgiler Latinceye çevrilince, Suriye ve Mısır köylüleri dışında — ki, onlar için daha sonra özel biçimde hazırlandı — bütün Roma uyruklarına ulaşmış oldu. Lejyonların yararlanması için yapılmış büyük yollar, İncil misyonerlerine Şam'dan Korent'e, İtalya sınırlarından İspanya ve Britanya'nın en ücra noktalarına dek kolay bir ulaşım sağlıyordu. Böylece ruhânî fatihler geciktirmeye neden olan ya da uzak ülkelere yabancı bir dinin girmesini olanaksızlaştıran engellerin hiçbiriyle karşılaşmadılar. Bütün kanıtlar bize gösteriyor ki, hıristiyanlığın anlatılması için her eyalette ve tüm büyük kentlerde Dioklesianus'ün ve Konstantinus'ün saltanatlarından önce vaazlar verilmişti. Ne var ki, birçok kongregasyon'un kuruluşu, onları oluşturan inananlar sayısı ve putatapar halkla olan orantıları bugün için karanlıkta gömülüdür ya da varsayımla ve tumturaklı sözlerle başka biçimlerde gösterilmektedir. Bununla birlikte, Asya'da, Yunanistan'da, Mısır'da, İtalya ve Batı'da hıristiyan adının duyulup yayılmasıyle ilgili olarak elde ettiğimiz tam olmayan bilgileri toparlayacağız. Ve dinin Roma imparatorluğunun sınırlarını da aşan gerçek ya da imgesel edinmelerini savsamadan aktaracağız.

Fırat'dan İyoniyen denizine yayılan zengin eyaletler Gentil'ler havârisi (ulusları dine çağıran havâri)'nin çabasını ve dindarlığını yaygın biçimde sürdürdüğü alanlar oldu. Verimli bir yere saçılmış olan İncil'in tohumlarından yetişen ürünler o havâri'nin müritlerince özenle toplanmıştır. Ve görünüşe

göre ilk iki yüzyıl süresince bu ülkeler hıristiyanların en kalabalık bölümünü barındırmış oluyordu. Suriye'de kurulmuş topluluklar arasında Şam, Bere ya da Halep ve Antakya en ünlüleriydi. Apokalips'in ortaya çıkmasıyle Asya'nın yedi kilisesi, Efes, İzmir, Bergama, Tiyatir (Thyatire) (1426), Sart, Eskihisar (Laodicée) ve Alaşehir (Philadelphie) ölümsüzleştiler. İlk zamanlardan beri Girit ve Kıbrıs adaları, Trakya ve Makedonya eyaletleri yeni dini çok iyi karşılamışlardı. Kısa bir süre içerisinde Korent, Isparta ve Atina (1427) kentlerinde hıristiyan cumhuriyetleri doğdu. Yunanistan'daki ve Asya'daki kiliselerin kuruluşu çok uzak dönemlerde meydana geldiğinden gelişmeleri ve çoğalmaları için gerekli zamanı da bulmuş oldular. Bu kiliselerden çıkan bir sürü Gnostikler ve öbür mezhep sapkınları, en az sayıdaki bölümüne her zaman sapkın adı verildiği için, ortodoks kilisesinin en verimli durumunu da göstermeye yaramaktadır. İnananlarca yapılmış bu tanıklıklara, Gentil' lerin istek, şikâyet ve tehlike işaretlerini de ekleyebiliriz. İnsanları incelemiş ve onların âdetlerini en belirgin renkleriyle çizmiş olan filozof yazar âdtlerini en belirgin renkleriyle çizçizmiş olan filozof yazar Lusyanus, doğduğu memleket olan Pontus'ün Komodus zamanında Epikürcü'ler ve hıristiyanlarla dolu olduğunu bildirmektedir (1428). İsâ'nın doğumundan seksen yıl sonra (1429) Pline'nin insanlığı, ortaya çıkan kötülüğü kökünden kazıma çabasına düşmeye onu boş yere zorlamıştır. Imparator Trajanus'e yazdığı ilginç mektupta, tapınakların hemen hemen terkedilmiş olduğunu, kutsal sungulaın güçlükle satın alıcı bulabildiklerini, boş inancın yalnızca kentleri zehirlemekle kalmadığını, Pontus'ün ve Bitniya'nın köyleriyle kırsal alanlarının tümüne yayılmış olduğunu bildirmekteydi (1430).

Hıristiyanlığın ilerlemelerini sevinçle ya da acınarak karşılayan yazarların sözlerini ve güdülerini inceden inceye, gerçekçilikle tartmak istemeksizin şunu diyebiliriz ki, bunların hçbirisinin kitabından, bu eyaletlerdeki inananların gerçek sayısı hakkında bilgi edinme olasılığı bulunmamaktadır. Bunun-

la birlikte, bu bilinmezlerle dolu ama ilginç konu üzerine çok büyük bir ışık tutacağa benzer bir durum elimize geçmiştir. Teodosius'ün saltanatı sırasında, imparatorluk desteğinden aldığı hızla hıristiyanlık parıldadıktan sonraki altmış yıldan fazla süre içerisinde, eski ve ünlü Antakya kilisesi, üçbini kamu yardımıyle desteklenen, yüzbin kişilik bir halktan oluşuyordu (1431). Doğu kraliçesi'nin görkemi ve saygınlığı, Tonca ve Şerşel, Selösi ve İskenderiye kentlerinin nüfusu, Eski - Justinus zamanında meydana gelen Antakya depreminde yok olan 250. 000 kişi (1432) o denli inandırıcı kanıtlardır ki bu sonuncu kent, hiç değilse beşyüz bin nüfusa sahipti, bütün çabalara ve devlet otoritesinden yararlanmasına karşın hıristiyanlar bunun ancak beşte birini oluşturuyordu. Zulüm görmüş kilise'yle utku kazanmış kilise, Batı ile Doğu, sönük kentlerle kalabalık kentler ve yeni olarak dini kabul etmiş olanlarla hıristiyan adını ilk kez duyan inananların bulunduğu yerler karşılaştırılacak olursa orantı ne denli değişiklikler gösterecektir! Bununla birlikte saklamaya gerek yoktur ki, kendisine çok değerli bir konuda borçlu olduğumuz aziz Krizostom (Chrysostome), başka bir bölümde, inananların sayısının Yahudi ve putataparların sayısını aştığını söylemektedir (1433). Bu göze çarpan güçlüğün çözümlenmesi kolaydır ve doğal bir biçimde ortaya çıkmaktadır: Uzdilli vâiz sivil kuruluşla Antakya kilise kuruluşunu koşut olarak ele alıyor. Cenneti vaftiz yoluyla kazanmış hıristiyanların karşısına kamusal bağışıklık ve cömertlikleri paylaşma hakkına sahip vatandaşları koyuyor. Köleleri, yabancıları bunların dışında bırakmış oluyordu.

Iskenderiye'nin yaygın ticareti ve Filistin'e yakınlığı hıristiyanlığın bu kente girmesini kolaylaştırdı. Yeni din, ilk önce, Mûsâ tapınma biçimleri nedeniyle saygınlığından çok şeyler yitirmiş olan Terapöt ya da Esseniyen denilen ve Mareotis gölü dolaylarında yaşayan yahudilerin çoğunluğunca benimsendi. Esseniyen'lerin sert ve çetin yaşam biçimleri, oruçları, aforozları, mal ortaklıkları, bekârlık beğenisi ve sıcaklık, inaçlarının saflığını değil, ilkel disiplinleriyle ilgili canlı bir görünümü yan-

sıtıyordu (1434). Hıristiyan tanrı bilimi'nin düzenli ve bilimsel nitelik kazanması İskenderiye'de gerçekleşmiştir. Hadrianus Mısır'a yaptığı gezide Yahudi ve Greklerden oluşan ve dikkatini çeken önemli bir kilise görmüştü (1435). Ne var ki, uzun süre hıristiyanlığın ilerlemesi, yabancı bir koloni olan bir kentin ötesine geçemedi. İkinci yüzyılın sonuna doğru. Demetrius'ün öncelleri Mısır kilisesinin tek yüksek aşamalı papazı oldular. Uç piskopos Demetrius'ün eliyle bu kiliseye verildi; ardılı Heraklas, bu sayıyı yirmiye çıkardı (1436).

Korkunç biçimde karakter bükülmezliğiyle tanınmış olan bu ülkenin insanları (1437) yeni öğreti'yi soğuk olarak ve nefretle karşıladılar. Vatanının kutsal kayvanlarını yücelten eski inançlarını bırakmış Mısırlı, yok denecek denli azdı (1438). Hıristiyanlık tahta çıkınca, barbarların çabası ağır basan içtepi' ye boyun eğdi. Mısır kentleri yüksek aşamalı papazlarla ve Teb (Kuzey Mısır) çölleri de keşişler (târik-i dünyalar)le doldu.

Yabancılar ve eyaletlerin ahalisi, ardı arkası kesilmeksizin, Roma'nın varoşlarına akınlar halinde üşüşüyorlardı. Değişik ve kötü iş yapmış olanlar, suçlu ya da sanık, kim vurduya getirerek yasaların pençesinden sıyrılabileceğini umuyordu. Birçok ulusun iç içe kaynaştığı bu mahşerde, gerçek ya da sahte bir din adamı, belki de bir cinayet çetesinin kurucusu ya da erdemli bir kuruluşun temsilcisi olarak, müritlerinin ya da suç ortaklarının sayısını artırma olanağını kolayca buluyordu. Tacitus'e göre Roma hıristiyanları Neron'un zulmü sırasında, çok kalabalık bir nüfusa sahiptiler (1439). Bu büyük tarihçinin anlatış biçimi, Baküs törenlerinin kabulü ve kaldırılışını dile getirirken Tite-Live'nin kullandığı anlatış diline çok benzemektedir. (Bakşanal eğlenceleri) senatonun sertleşmesine neden olunca çok büyük bir halk kesiminin ve denebilir ki bütün halkın bu korkunç gizemlere alışmamasından da korkuldu. Yapılan kesin araştırma sonuçlarına göre suçluların yedibini aşmadığı anlaşıldı. Kamusal adalet bakımından düşünülürse bu sayı korkunç olarak kabul edilebilir (1440). Put-tanrılara inancı bırakan ve gözleri dönmüş softalar haline gelen bu güruhtan söz ettikleri

zaman Pline'yi ve Tacitus'ün kapalı sözlerini aynı değişik görüşle yorumlamak zorundayız. Hiç kuşku yok ki Roma kilisesi imparatorluğun birinci ve en kalabalık dinsel kuruluşuydu ve, otuz sekiz yıllık bir barış süresinden sonra üçüncü yüzyılın ortalarına doğru bu kentteki dinin durumunu belirleyen çok gerçek bir resmi kayıta bugün sahip bulunuyoruz. O dönemde din adamları sınıfı bir piskopos, kırkaltı papaz, yedi diyakoz, bir o kadar diyakoz çömezi, kırk iki papaz adayı, elli, öbür (ikinci aşamalı) papaz adayı, dua okuyucu ve hademelerden oluşuyordu. İnananların zekât ve sadakalarıyla bakılan dullar, hastalar ve yoksulların sayısı binbeşyüzü buluyordu (1441). Antakya örneğinde olduğu gibi, akıl, Roma'da yaklaşık elli bin hıristiyan bulunduğunu göstermektedir. Bu pek büyük olan devlet merkezinin nüfusunu kesinlikle saptamak olası değildir. Ama, en ılımlı bir hesapla bu nüfusun bir milyondan az olmadığı ve hıristiyanların ise bu sayının en fazla yirmide birini oluşturduğu söylenebilir (1442).

Batı eyaletleri, hıristiyanlık üzerine bilgiyi, Roma'nın dilini, duygularını ve törelerini kendilerine sağlayan kaynaktan edinmişlerdi. Bu çok daha önemli olan devrimde Afrika ve Galya da, sessizce, başkentin örneğini izlediler. Eyaletlerinin Romalı misyonerlerce ziyaret edilmesi için birçok elverişli nedenlere karşın bu misyonerlerin denizi ya da Alpleri aşmaları bir yüzyıldan çok zaman geçmesini gerektirecekti (1443). Bu büyük ülkelerde, Antoninus'lerden önce hiçbir din ve zulüm izlerine rastlanamamaktadır (1444). Galya'nın soğuk iklimi ve hristiyanlığın ağır ilerlemesi, İncilin Afrika'daki kızgın çöllerin ortasında gördüğü kabule göre değişik koşullarda meydana gelmesindendir. Afrika eyaletinde inananlar toplumu hemen ilk kilisenin başlıca üyelerinden biri oldular. En küçük kentlere ve çok zaman da en geri kalmış köylere bile yüksek aşamalı papazlar gönderiyorlardı. Bu uygulama onların dinsel toplumlarının görkemini ve önemini artırdı, ve, üçüncü yüzyıl boyunca Tertullianus'ün çabasıyle hareket ettiler, aziz Kipriyanus (Cyprien)'in yetkinliğiyle yönetildiler ve ünlü Laktans'ın uzdiliyle

bezendiler. Bir başka yönden, Galya üzerine göz atarsak, Markus Aurelius döneminde zayıf birer örgütlenme içerisinde birleşmiş Liyon ve Viyana papaz topluluklarından başka bir şey göremiyoruz. Israrla belirtildiğine göre, imparator Desius'ün saltanatına dek dağınık bir durumda olan Arles, Narbon, Toulouse, Linoj, Klermon Tours ve Paris kiliseleri yalnızca az sayıda inananın bağlılığına dayanıyorlardı (1445). Suskunluk bağlılıkla uyuşabilir, ama, büyük çaba ile bağdaşabilmesine pek seyrek olarak rastlandığından, Kelt dilini bırakarak Lâtinceyi benimsemiş olan eyaletlerdeki hıristiyanlığın, ilk üç yüzyıllık sürede hiçbir kilise yazarı yetiştirmemiş olmasından ne denli bitkin ve acıklı halde olduğu kanısına varılabilir. Nitelikleri ve yazın alanındaki üstünlüğyle Galya, Alpler'in beri yanındaki tüm ülkelere İncil'in ışığını ulaştırdığı halde bu ışık İspanya'ya ve Britanyaya pek zayıf olarak yansıyabilmiştir. Tertullianus'ün şiddetli savlarına inanmak gerekirse dinsel savunma kitabını imparator Severus'ün yüksek görevlilerine sunduğu zaman bu eyaletler dinin ilk ışıklarıyle aydınlanmış bulunuyorlardı (1446). Avrupa'nın batı kiliselerinin kökeniyle ilgili olarak elimizde yetersiz ve değersiz bilgilerden başka birşey yoktur. Eskilerin suskunluğuna birşeyler eklemek isteyecek olsaydık, keşişlerin manastırlardaki çilehanelerinde tembelce söylediklerine, boş inançların uzun sürede kattığı masallara başvurmak zorundan başka yapacak bir şeyimiz kalmayacaktı (1447). Bütün bu kutsal varsayımlar arasında havârî aziz Jak (Saint Jak)'ın roman gibi serüvenleri zırva olmakla birlikte, anılmaya değer niteliktedir. Genezaret gölünün kendi halinde balıkçısı değerli bir şövalye'ye dönüşmüştür. İspanyol süvarilerinin başında, birçok savaşta Mağripli'lere saldırmıştır.

Hıristiyanlığın yayılması Roma imparatorluğunun sınırlarıyle bağlı kalmadı (1448). Olayları tansıklarla açıklayan ilk din kurucusu papazlara göre, yeni din, tanrısal kurucusunun ölümünden yüzyıl sonra, dünyanın bütün kesimlerine ulaşmış bulunuyordu: «Buna, diye haykırıyor şehit Justinus, Yunanlıları, barbarları ya da bütün başka ırktan insanları tanık olarak

gösteririm; adları ya da töreleri ve gelenekleri ne olursa olsun; sanat ve tarımdaki bilgisizlikleri hangi aşamada bulunursa bulunsun; ister çadırlarda yaşamakta, ister arabalar içerisinde çöllerde dolaşmakta olsunlar ... hepsini tanık olarak gösterebilirim. Hiçbir ulus yoktur ki, İsa adına, her şeyini yaratıcı olana ve baba'ya adamış olmasın (1449).» Bu tumturaklı abartışı insanların gerçek durumuyle bağdaştırmak zordur ve bu nedenle zaten doğru olmayan savı, yazarın isteklerini yansıtan bir (arzu) olarak değerlendirmek gerekir. Ne dinsel inanç, ne de din kurucu papazların arzusu tarihin gerçeğini değişikliğe uğratamaz. Her zaman için itirazsız kabul görecek bir durum vardır ki Roma monarşisini devirmiş olan İskit ve Cermen barbarları putataparlığın en karanlık aşamalarında bulunuyorlardı ve İberia, Etyopya gibi yerlerde krallık asâsı ortodoks bir imparatorun eline geçtikten sonra hıristiyanlık ilelemeler gösterebildi (1450). Bu dönemden önce de, savaşlar ticaret aracılığıyle Kaledonya ile Ren, Tuna ve Fırat kıyılarında (1451) oturanlar arasında İncil'le ilgili olarak birtakım eksik bilgiler yayılmış bulunuyordu (1452). Bu ırmaklardan sonuncusunun öbür yanındaki Edesse (Urfa), başından beri inanç'a tam bir bağlılık göstermiştir (1453). Hıristiyanlık ilkeleri, Ardeşir'in ardıllarına boyun eğmekte bulunan Yunan ve Suriye kentlerine Urfa'dan yayıldı. Persler'in ruhunda ise derin bir etki uyandıramadı, çünkü disiplinli din adamları örgütünün yapıtı olan Pers dini Yunan ve Roma'nın belirsiz ve kararsız mitolojisinden daha özlü ve güçlüydü (1454).

Bu gerçek tabloya bakınca, bir yandan korkunun, öbür yandan bağlılığın hıristiyanlıktaki yayılmaları abarttığı sonucuna varılabilir. Origen'in kusursuz tanıklığına göre Hıristiyan sayısı puta taparlar sayısına oranla çok azdı. Ne var ki, elimizde gerçek bir kanıt bulunmadığı için ilk hıristiyanların doğru olarak sayısını saptamak olanağı yoktur. Antakya ve Roma örneklerinden çıkarabileceğimiz en elverişli hesap, bize, Konstantinus'ün dine girmesi gibi önemli olaydan önce bütün imparatorluktaki hıristiyanların sayısına göre bu iki kentteki haç san-

cağının altında toplanmış olanlar, ancak genel sayının yirmide birini oluşturduğu biçiminde bir sonuca varmamıza izin verebilir. Ama, inançlarının gücü, sarfettikleri büyük çaba ve aralarındaki birlik onları çok kalabalıkmış gibi gösteriyordu ve bu nedenler, gelecekte de ilerlemelerine yardımcı oldu, o sırada var olan güçlerinin daha derin ve çok daha büyükmüş gibi görünmesine yaradı.

Bir ülke toplumunda servetler, onurlar ve bilim az sayıda kimselerin elinde paylaşılmış durumdaysa halk yığınları karanlığa, bilgisizliğe ve yoksulluğa mahkûm edilmiş olur. Tüm insanlığa seslenen hıristiyan dininin, üst sınıflardan çok alt katmanlardan olan insanları sancağı altında toplaması gerekirdi. Bu basit, doğal durum ve koşul çok çirkin bir biçimde sunuldu ve din savunucularınca kullanılan savunma araçlarının hasımlarınca yapılan saldırılar kadar güçlü olmadığı görüldü. İleri sürüldüğüne göre, yeni din halkın en alt katmanında bulunan köylülerle işçileri, kadınları, çocukları, dilencileri ve özellikle köleleri bünyesine alıyor, kölelerin bağlı bulundukları soyluların ve zenginlerin evlerine de böylece adım atmış oluyordu. Bu tanınmamış ve silik vâizler (kötü insanlar onları böyle betimliyorlardı) herkesin ortasında sessiz kalıyor, sâdece dine çağrıda bulunmak için konuşuyorlardı. Bilginlerle karşılaşmamaya özen gösteriyorlar, kaba ve câhil yığınlarla ilgilenerek, yaşları, cinsellik durumları ya da yetişme biçimleriyle boş inançların dehşetinden etkilenebilecek olanları kendilerine bağlıyorlardı (1455).

Bu portrenin koyu renkleri ve zorlanmış çerçevesi her ne kadar bütün bütün olasılıktan yoksun değilse de, bir düşman fırçasını meydana çıkarmaktadır. İsâ'nın gösterişten uzak dini dünyaya yayıldıkça birtakım yeteneklere ve zenginliğe bağlı saygınlıklardan yararlanmakta olan çok sayıda kimselerce de hoş karşılandı. İmparator Hadrianus'e uzdilli bir din savunumu sunan Aristid, Atinalı bir filozoftu (1456). Şehit Justinus, Yahudilerin tansıklarını incelemek üzere cesaret veren (ihtiyar) 'la ya da melek'le buluştuğu o mutlu andan önce gerçeği Ze-

non'un, Aristo'nun, Pıtagor'un ve Platon'un öğretilerinde aramıştı (1457). Aziz Kleman (İskenderiyeli) bir çok Yunanca bilgi edinmiş, Tertulianus de Latinceden aynı biçimde yararlanmıştır. Afrikalı Juluis, zamanındaki bütün bilimleri öğrenmişti ve aziz Kiprianus (Cyprien)'ün üslûbu Laktans'inkinden çok değişik olsa da bu iki yazarın da halka güzel konuşma (Retorik) dersleri verdikleri sanılmaktadır. Sonunda felsefe öğrenimi bile hıristiyanlar arasına girebildi. Ne var ki, her zaman pek de esenlikli etkiler yaratmadı ve edebiyat da çoğunlukla dine bağlılıktan çok sapkın düşüncelerin meydana gelmesine yol açtı. Havârilerin ardıllarına karşı çıkan çeşitli mezhepler için söylenenleri Artemor yanlıları için de şöyle dile getiriyorlardı: «Din kitaplarını (Tevrat ve İncil) bozmaya kalkışıyorlar; inancın eski kuralını bırakıp mantığın kurnaz kurallarına göre birtakım kanılar oluşturmaya cesaret ediyorlar. Geometri araştırması yapmak bahanesiyle kilise bilimini savsıyorlar ve, yeri ölçmekle uğraşırken gökyüzünü görmez oluyorlar. Ellerinde bulundurdukları hep Öklidestir; Aristo ve Teofrast onların hayranlık duyduğu konulardır; Galienus'ün yapıtları onlarda olağanüstü bir saygı uyandırmaktadır. Yanılgılarının kaynağını kâfirlerin sanat ve bilimleri oluşturmaktadır. İncil'in sâdeliğini insan aklının aşırı titizlikleriyle bozmaktadırlar» (1458).

Bu demek değildir ki soyluluk ve servet sahibi olmak gibi avantajlar her zaman hıristiyanlığın ilgisi dışında kalmıştır. Birçok Roma vatandaşı Pline mahkemesi'nin önüne çıkarılmıştır. Kısa bir süre sonunda, Bitnia'da oturan her sınıf ve meslekten çok sayıda kimsenin, atalarının dinini bıraktıkları anlaşılmıştır (1459). Şüphe götürmez olan bu tanıklık, zâlimce niyetleri arasında Kartaca'yı yerle bir etmek varsa onu da yapsın, diyerek Afrika prokonsulusü'nün korkularını ve insanlığını dürtükleyen Tertullianus'ün atakça meydan okumasından daha ağır basmaktadır. Prokonulus, suçlular arasında kendi sosyal sınıfından çok sayıda kimseleri, senatörleri, en soylu ailelerden gelen hanımları bulacak ve en yakın dostlarını, onların yakınlarını cezalandırmak zorunda kalacaktı (1460). Ondan yaklaşık

kırk yıl sonra, imparator Valerianus, kendisine yöneltilen bir soruya verdiği yazılı yanıtta senatörlerin, Romalı şövalyelerin ve soylu kadınların hıristiyanlığı kabul etmiş olduklarına ilişkin kanısını açıklamış ve bundan kuşkusu olmadığını bildirmişti (1461). Kilise, kendi içerisindeki arılığını yitirdikçe dış büyümesini sürdürdü; ve Dioklesianus'ün saltanatı sırasında saray, mahkemeler ve ordu bile, bu dünyanın nimetleriyle öbür dünyanınkileri bağdaştırmaya çalışan çok sayıda hıristiyanı bünyelerinde bulunduruyorlardı.

Bununla birlikte bu itirazlar çok sayıda değildi; hıristiyanlığın doğuşundan çok zaman sonra ortaya çıktı ve, ilk inananlara yüksekten bakarak yapılan bilgisizlik ve gerilik yüklemesini tümden yıkmak amacını güdüyordu. Savunmamız için sonraki yıllarda bulunmuş varsayımlardan yararlanmak yerine skandal fırsatını erdemli tutuma bırakmak daha doğru bir davranış olacaktır. Ciddi düşünceler, havârilerin Galile balıkçıları arasından yüce Tanrı *tarafından seçildiklerini bize öğretecek*tir, ve ilk hıristiyanların dünyadaki koşullarına bakarak onları ne denli aşağı göstermeye çalışırsak değerlerine ve başarılarına da o denli hayranlık duyacağımızda kuşku yoktur. Unutmamamız gerekir ki, göksel saltanat yoksullara vaad edilmiştir ve insanların zulüm ve nefretiyle acı çekmiş olan ruhlar sonsuz mutluluk vaadeden tanrısal seslenişe kulak verirler. Halbuki o dönemin mutluları bu dünyanın mal ve varlıklarıyle yetinirler ve kendilerini şüphelere kaptırmış ya da gereksiz çekişmelere sürüklenmiş akıl erbabı boş bir akıl ve bilgi üstünlüğünü kötüye kullanırlardı.

Tanrı'nın lutfunu kazanmaya en çok yaraşır olarak umduğumuz kimi ünlü kişilerin sonu için, bu avuntudan yoksun kalsaydık büyük acı duyardık. Seneka, iki Peline'ler, köle Epiktet ve imparator Markus Aurelius, yetiştikleri yüzyılı adlarıyle onurlandırmışlar, onların karakterleri insan yapısının saygınlığını yükseltmiştir. Gerek dış âlemlerinde, gerekse iç âlemlerinde yerlerini ve kişiliklerini doldurmuşlar, saydırmışlardır. Yüksek nitelikli düşünce yetileri, bilimsel çalışma ve araştırma-

larıyle daha da yetkinleşmiştir. Felsefe, onların ruhunu boş inancın önyargılarından kurtarmış, günlerini gerçeğin izlenmesinde ve erdemin uygulamasında geçirmişlerdir. Bununla birlikte (acı olduğu kadar şaşılası olarak) bütün bu akıllı insanlar, hıristiyan öğretisinin yetkinleştirilmesini savsamışlar ya da reddetmişlerdir. Bu konudaki sözleri ya da suskunlukları, Roma imparatorluğunda o sırada yayılmakta olan yeni din için ne denli nefret duyduklarını göstermektedir. Bunlardan, hıristiyanlarla ilgili sözler söylemek lutfunda bulunanlar yeni dinin inananlarını, aklı başında ve bilgili bir kimseyi inandırmaya elverişli tek bir kanıt gösteremeden gizemli doğmalarına tam bir boyun eğme isteyen inatçı ve bozuk ruhlu düşkünler olarak görüyorlardı (1462).

Bu filozoflardan hiçbirinin, ilk hıristiyanlarca dinlerinin ilerlemesi ve savunması için çoğaltılarak yayımlanan din savunu'larını okumamış olması kesin değildir. Böyle bir nedenin en hızlı savunucularca bile tutulmadığı görülmektedir. Yersiz bir düşünce ve uzdillilikle putataparlığın zırvalığını sergilemektedirler. Ama, hıristiyanlığın göksel kökenini göstermek istedikleri zaman, gelişine tanık (mûcize)'ların eşlik ettiği Mesih'in önceden verdiği haberler (kerametler) üzerinde var güçleriyle direnmektedirler. Bu gözde kanıtları bir hıristiyanın bilgisini artırabilir, bir Yahudiyi hıristiyan yapabilr, çünkü bunların her ikisi de tanıkların gücüne iman etmişler, bağlılık ve sofulukla anlamını ve eylemini onda bulmak için öğrenmeye zorunlu kılınmışlardır. Ne var ki, Mûsâ kurumlarına ve peygamberlik stiline saygı duymayan ve bu gibi kavramlardan birşey anlamayanı inandırma söz konusu olunca bu tür düşünce biçimi gücünden ve etkisinden çok şeyler kaybetmektedir (1463). Şehit Justinus'ün pek de usta olmayan ellerinde ve din savunucularında eski Yahudi *vahiy*'leri özgünlüklerini yitirerek uçup gitti. Az aydın bir putataparın bile Orfe, Hermes ve Kibele (Sibylle) adları altında, göksel gerçeklermiş gibi din sahtekârlıklarını kabul etmesi için zorlanınca bu *vahiy*'lerin doğruluğundan kuşku

duyması işten değildi (1464). Bu hiyle ve safsata karışımı bize, yenilmez kahramanlarına sıkıntılı ve kırılabilen yararsız bir zırhlı giysi yükleyen ozanların pek akla yakın olmayan tutumlarını anımsatmaktadır.

Bu putataparlarla filozofların, akıllarına değil de duygularına seslenen Yüce Tanrı'nın belirlemeleri karşısındaki derin ilgisizliklerini nasıl açıklamak ya da mâzur görmek gerekmektedir? İsâ'nın, havârilerinin ve ilk öğretili'lerinin yaşadığı birinci yüzyıl boyunca vaaz ettikleri öğreti sayısız tansık (mûcize) larla doğrulanmış oldu. Kilise sâyesinde topal yürüyor, kör görüyor, hasta sağlığını kazanıyor, ölüler mezarlarından çıkıyor, şeytanlar kovuluyor ve doğa yasası sürekli olarak işlemez hale geliyordu. Ama Yunan'ın ve Roma'nın akıllıları bu görkemli görünüşlerden bakışlarını başka yönlere çevirdiler. Yaşamın olağan uğraşlarına ya da bilimsel incelemelere kendilerini kaptırmış olan bu kimseler dünyanın maddesel ve tinsel gidişinde hiçbir bozumaya dikkat etmiş görünmüyorlardı. Tiberius'ün saltanatı sırasında bütün dünya (1465) ya da hiç değilse Roma imparatorluğunun ünlü bir eyaleti (1466) üç saat süreyle olağanüstü karanlıklara gömüldü. İnsanların hayranlığını, merakını ve tanrısal güce bağlılığını uyandıran bu tansıksal olay, bilimlerin başarıyle öğretilip öğrenildiği ve ünlü tarihçilerin yaşadığı bir yüzyılda sessizce olup geçmişti (1467). Bu olay Seneka'nın ve eski Pline'nin zamanlarında meydana geldiği için en başta bunların haberi olması gerekirdi. Bu her iki bilgin de, her biri büyük araştırmaları kapsıyan kendi eserlerinde (1468) yorulmak bilmez meraklarıyle, depremler, meteorlar, kuyruklu yıldızlar, güneş ve ay tutulmaları gibi büyük doğa olaylarından söz etmişlerse de her ikisi de, dünyanın yaratılışından beri insanın tanık olmadığı en büyük olaydan söz etmeyi unutmuşlardır (1469). Pline, güneş ve ay tutulmaları için özel bir bölüm ayırmış ve buna olağanüstü doğa olayı demişti. Süreleri ise az biliniyordu. Caesar'ın ölümünden sonraki bir yıldan çok sürede güneşin parlak olmayan mat bir renkte görünmesini Pline, ga-

rip bir ışık eksikliği diye nitelemekle yetinmişti. İsâ'nın çektikleri (Passio)'nin olağanüstü karanlıklarıyle karşılaştırılması hiçbir biçimde olası bulunmayan bu karanlık zaman, anılmaya değer olan o yüzyılın birçok ozan (1470) ve tarihçisince dile getirilerek anılmıştır (1471).

BÖLÜM XVI

Neron'un Saltanatından Konstantinus'ün Saltanatına dek Roma Yönetiminin Hıristiyanlara Karşı Tutumu.

Hıristiyan dininin temizliğini, getirdiği ahlakın kutsallığını, ilk yüzyıllarda İncil inancına sarılmış olan çok büyük sayıdaki insanların çetin ve saf yaşamını gözönüne getirdiğimizde bu denli iyilikçi bir öğreti'ninğ hak ettiği tam bir saygıyla, puta tapanlarca bile kabul edileceğini; bilgileri ve törelerinin inceliğiyle tanınmış kimselerin yeni dinin tansıklarını gülünç gösterebileceklerini, ancak, onun erdemlerini değerli bulacaklarını, etkin olarak savaş çalışmalarına ve hükümet çabalarına katılmayı reddetseler de yasalara edilgen olarak saygı gösteren bir insan grupunu yüksek aşamalı devlet görevlilerinin, onlara işkence etmek şöyle dursun, koruma yoluna gideceğini doğal olarak düşünebilirdik. Obür yandan, çok tanrılılığın dünya ölçüsündeki hoşgörüsü, halkın inancıyle filozofların inançsızlığı, senato'nun ve Roma imparatorlarının politikalarıyle değişmez biçimde desteklenmekte olması anımsanırsa hıristiyanların ne gibi bir küçük düşürme günahı işlediklerini anlamak güç olur. Ve böyle bir hareketin o zamana dek her türlü değişik dinsel görüşlere karşı barış içerisinde kalarak ilgisiz duran Roma hükümdarlarını nasıl çileden çıkardığını, ilk çağın yumuşak kayıtsızlığını nasıl hırçınlaştırdığını, ve kendi uyruklarından kimilerinin, yeni bir inanç ve din denilen değişik biçimi benimseyerek ne gibi zâlimce cezalara çarptırılmalarına neden olan

güdüleri anlamak kolay değildir.

Eski dünyanın dinsel politikası, hıristiyanlığın yayılmasını önlemek için çok sert ve çok hoşgörüsüz bir tutum takınmış görünmektedir. İsâ'nın ölümünden yaklaşık seksen yıl sonra, mâsum ümmeti, genel yönetiminde akıllılığı ve adaletiyle tanınmış bir imparatorun yasalarına uyarak insancıl ve filozof bir prokonsulus'ün kararıyle ölüm cezasına mahkûm edilmişlerdir. Trajanus'ün ardıllarına yazılmış olan (savunu)'lar çok dokunaklı yakınmalarla doludur. Bu savunularda vicdanlarının emirlerini dinleyerek inançlarının gereklerini serbestçe yerine getirme izni isteyen ve akla dayalı bir idareyi simgeleyen hükümetlerinin yarattığı ortak yararların dışında bırakılan hıristiyanların mutsuz alınyazıları çiziliyordu. Bu arada çok değerli birkaç şehidin de adı özenle belirtiliyordu. Hıristiyanlığın üstün bir güç kazanmasından beri kilise hükümetleri de putatapan hasımlarının zulmünü daha da geliştirerek uygulamakta onlardan aşağı kalmadılar. Amacımız bu bölümde, olabilirse varsayıma ve yanılgılara yer verilemez nitelikteki ilginç ve gerçek olayları ele almak ve, ilk hıristiyanların çektikleri büyük acıları, nedenleri, genişliği ve süreleri bakımından ortaya koymaktır.

Korku altında bunalmış, hınç alma duygusuyla harekete geçmiş ve belki de vecde gelerek taşmış olan bir dinin müritleri, kendi düşmanlarının güdülerini sağduyu ile ölçüp biçecek ve soğukkanlılıkla inceleyecek bir ruh halinde olamazlar, çünkü çektikleri azap ve sıkıntı onların yansız bir görüşle olayları görebilmelerini engeller. Hıristiyanlara karşı imparatorların tutumu açıklanmıştır. Hele bunun için gösterilen neden, çoktanrılığın yapısından kaynaklandığı için yeğlikle akla uygun gelmektedir. Gördük ki, eski dünyanın dinsel uyarlığı (âhengi) başlıca, her ulusun kendine özgü törelerine öbür ulusların - karşılıklı olarak saygı göstermesine dayanıyordu. Bu açıdan bakılırsa, bütün bu saygılı uluslar, insanlığın ortak düzeninden ayrılan, din bilimini tekeline aldığını savunan ve kendisininki dışında kalan her türlü dinsel inanışı kâfirlik ve putataparlık

sayan bir yeni mezhebe ve onun mensuplarına karşı haklı bir nefret duyacaklardı. Hoşgörü hakkı karşılıklı tolerans esası üzerine kurulmuştur. Alışılmış olan verginin reddedilmesinden sonra artık bu hoşgörü hakkı ileri sürülemiyordu. Yahudiler, yalnız onlar bu haracı ödemediklerinden ve bunda ısrarla direttiklerinden, yüksek görevlilerce nasıl tepki gördüklerini incelediğimizde bu ilkelerin hangi noktaya dek olaylarla doğrulandığını açıklamaya yardımcı olacaktır. Böylece hıristiyanlığa karşı yapılan cezalandırmanın gerçek nedenleri de belki ortaya çıkarılmış olacaktır.

Roma hükümdarlarının ve yöneticilerinin Kudüs tapınağı için gösterdikleri saygı ve yüceltme duygularından burada yine söz etmeye gerek görmeden yalnızca tapınağın ve kentin yıkılmasını fatihlerin ruhunu altüst etmeye yeterli bütün hal ve koşulları doğuran nedenler olarak düşünebilir ve adaletin, politikanın ve genel güvenliğin en doğru görünen kanıtlarıyle dinsel eziyete izin verildiği kanısına varabiliriz. Neron'dan Sofu Antoninus'ün saltanatına dek Yahudiler, Roma egemenliğine karşı sık sık başkaldırdılar ve böylece en şiddetli genel kıyımlara neden oldular. İnsanlık onların Mısır, Kıbrıs, Siren (Cyrene) kentlerinde döktürdükleri kanları ve işledikleri cinayetleri, ayrıca halkın güvenini kötüye kullanarak yaptıkları kalleşlikleri unutamıyordu (1472). Biz de, yalnız Roma devletinin değil bütün inanlığın amansız düşmanı haline gelen barbar ve boş inançlı yobaz bir topluluktan sert bir intikam alan lejyonları alkışlamak isteriz (1473). Yahudilerin azgınlıklarının ana nedenini, putatapar bir efendiye vergi ödemeyi yasaklayan dinsel yasaları oluşturuyordu - Eski vahiylere göre, bağlı oldukları zincirleri kırmak üzere ve dünya devletini gök imparatorluğunun buyruğuna vermek için bir mesih ineceğine inanıyorlardı. Ünlü Barkoşebas, kendini uzun süreden beri beklenen kurtarıcı olarak ilân etti ve İbrahimoğullarını yüreklendirerek büyük bir ordu kurdu; bu orduyla imparator Hadrianus'e karşı iki yıl dayandı (1474).

Yinelenen onca saldırı ve sataşmalara karşın, Roma hü-

kümdarlarının hıncı utkularının ötesine geçmemiştir. Silaha sarılmaları da savaşla ve tehlikelerle birlikte sona ermiştir. Çoktanrılılığın hoş görüsü ve Sofu Antoninus'un yumuşak huyu yahudilere eski ayrıcalıklarını yeniden kazandırdı. Yeniden çocuklarını sünnet ettirme özgürlüğünü elde ettiler. Yalnız, yahudi ırkının belirgin işareti olan sünnetin yabancı ırktan gelerek Musa dinine girene uygulanmaması gibi kolay bir koşul onlara zorunlu kılındı (1475). Bu halkın çok sayıdaki kalıntısı, Kudüs dışında olmakla birlikte, İtalya'da ve eyaletlerde büyük kuruluşlar meydana getirme ve bunları sürdürme, Roma burjuvazisi hukukunu elde etme ve toplumun ödediği ağır ve ezici vergilerden bağışık tutularak kentsel onurlardan yararlanma iznini kazandılar. Romalıların ılımlılığı ya da nefreti yenilgiye uğrayan din tarafından kurulmuş olan kilise yönetimi biçimine bir çeşit meşrûluk kazandırdı. Kendisine merkez olarak Tabariye (Tiberiade)'yi saptamış olan patrik, alt aşamadaki papazları ve havârileri atayor, bir çeşit iç yargılama uyguluyordu. Dağınık durumdaki kardeşleri (freres) ona yıllık ödenti gönderiyorlardı (1476). İmparatorluğun başlıca kentlerinde yeni sinagoglar oluştu. Mûsâ yasasıyle buyrulmuş ya da hahamların gelenekleriyle zorunlu hale gelmiş bulunan cumartesiler, oruçlar ve bayramlar büyük törenlerle ve herkesin gözü önünde kutlanır hale geldi (1477). Çok yumuşak bir tutum zamanla yahudileri yatıştırdı. Artık kendilerini boş kehânetlere kaptırmadılar. Her türlü fetih düşüncesinden vazgeçerek sessiz ve becerikli uyruk olma yoluna girdiler. İnsanlara karşı besledikleri kin ve nefret, kıyıcılık ve şiddete başvurma yerine daha az tehlikeli bir niteliğe dönüştü: Ticaret alanında putatapanları her fırsatta ve büyük bir açgözlülülkle sömürmeye başladılar. Ve gizlice yüksek Edom krallığına, iki anlama gelen ilenme (bedduâ)'lerde bulunmayı elden bırakmadılar (1478).

Hükümdarlarının ve imparatorluktaki öbür vatandaşların tapındığı tanrıları büyük bir tiksintiyle reddeden Yahudiler, bağdaşılması olanaksız dinlerini serbestçe uygulayabildiklerine göre, İsâ'nın ümmetini İbrahimoğullarının karşılaşmadığı bir-

takım güçlüklere uğratan başka bir neden var demekti. İkisi arasındaki ayrım basit ve anlaşılması kolaydı. Ne var ki ilkçağda yaşayanların gözünde bu ayrım çok büyük bir önem taşıyordu. Yahudiler bir *ulus*'tu, hıristiyanlar ise bir *mezhep*. O zamanki genel anlayışa göre, her siyasal topluluk komşularının dinsel törenlerine saygı gösterdiği takdirde atalarından gelen törenlerini sürdürebilirdi. Tanrıların sözleri, filozofalrın koyduğu temel kurallar ve yasaların zoru bu ulusal yükümlülüğü güçlendirmekte birbirlerini destekliyorlardı. Kendi kutsal üstünlüklerini övünerek savunan yahudilerin bu kendini beğenmişliklerine karşı çok tanrılı din mensuplarının onları iğrenç ve pis bir ırk olarak görmesi doğaldı. Öbür halklarla karışıp kaynaşmaktan nefretle kaçan İbrahimoğulları o halkların kınamasına uğrayacaktı. Mûsâ yasaları, çoğunluğuyle, havâiyattan sözeden saçma şeyler olabilirdi, ama büyük bir toplumca yüzyıllar boyunca benimsenmiş ve bunları uygulayanlarca insanlara bir örnek olarak ileri sürülmüştü. Herkesçe üzerinde birleşilen bir kanıya göre, onların, suçlu (günahkâr) olmadan ihmal etmelerinin olanaksız olduğu bir dine sahip olmaya hakları vardı. Yahudilerin sinagog'unu koruyucu nitelikte olan bu ilke ilk hıristiyan kilisesini ne koruyabilir, ne de ona elverişli olabilirdi. İncil'in inanç türünü benimsemiş olan hıristiyanlar bağışlanamaz ve işitilmemiş bir suçun failleri olarak nitelendir-i liyorlardı. Törelerin ve eğitimin kutsal bağlarını koparıyorlardı. Memleketlerinin dinsel kurumlarını bozuyorlardı. Atalarının gerçek sandığı ve kutsal olarak saygı duyduğu her şeyi —yüksekten bakarak— hor görüyorlardı. Bu tür bir dinden dönüş, belirli bir şeyi ya da bir yeri ilgilendiriyor değildi: gerçekten, putataparlıktan ayrılıp hıristiyanlığa geçen sofu insan Mısır ve Suriye tapınaklarından uzak kalmakla birlikte Atina ve Kartaca tapınaklarında da bir sığınak bulmaya yanaşmadığı gibi onlardan da nefret ediyordu. Her hıristiyan, ailesinin, kentinin ve eyaletinin boş inançlarını tiksinerek atıyordu. Tüm hıristiyanlar Roma'nın, imparatorluğun ve dünyanın tanrılarını oybirliğiyle, reddediyorladı. Baskı gören hıristiyan, herkes

vicdanının ve aklının gösterdiği yola gidebileceğiyle ilgili devredilmez haklarından boşuna sözediyordu: durumu kendisine karşı acıma uyandırabilirdi, ama ileri sürdüğü kanıtlar, filozofların ve hıristiyanlık dışı dünya çoktanrılılarının ruhunu hiçbir zaman etkilemedi. Yerleşmiş dinlerini dengeleyebilecek bir inanış düşünemiyorlardı (1479).

Hıristiyan olmayanların şaşkınlığı kısa sürede hınca dönüştü ve dindar insanlar haksız ve tehlikeli suçlamalara uğratıldılar. Kötülükle boş inanç, hıristiyanları imparatorluğun dinsel kuruluşuna saldırmaya yeltenen ve magistraların, yasalarla verilebilecek en ağır cezalarla cezalandırmaları gereken bir dinsizler topluluğu olarak gösterme konusunda elbirliği ettler. Dünyanın değişik kesimlerindeki çoktanrıcılığın benimsediği tüm boş inançlardan ayrılmış olduklarını övünerek söylüyorlardı. Ne var ki, ilkçağın tanrıları ve tapınakları yerine ne biçimde ve hangi tanrısallığı koydukları anlaşılmıyordu. Yücevarlık hakkındaki arı ve yüce düşünceleri halkın kaba bilincinin dışında kalıyordu. Cismanî bir biçimle ya da herhangi görünen bir simgeyle belirlenmemiş ruhanî ve tek bir tanrıya akıl erdirebilmek, şarap dökülerek ve bayramlarla kutlanan, sunaklı ve kurbanlı dinsel törenin dışında tapınmak, hıristiyan olmayanlarca, olası değildi (1480). Bir ilk nedenin varlığına ve simgelerinin seyrine ruhlarını yüceltmiş olan Yunan ve Roma'nın akıllılarını bu felsefesel bağlılığın ayrıcalığını kendilerine ve seçtikleri çömezlerne ayırmaya akılları ya da övünmeleri zorluyordu (1481). İnsanların boş inançlarını gerçeğin kuralı olarak almaktan çok uzaktılar; bu boş inançların doğamızdaki ilkel eğilimin içerisinde bulunduğuna inanıyorlardı, ve onlara göre, halk için yapılmış ve duyguların yardımına gereksinme duymadığını savunan her çeşit inanç ve mezhep bu boş inançlardan uzaklaştıkça imgeleme ile ham hayallerin arasındaki ayrılıkları sınırlayıp kısmakta yetersiz kalmak zorundaydı. Hıristiyanlığın kayıptan haber vermesiyle ilgilenme lutfunda bulunan tinsel ve bilimsel alanlardaki kimselerin bu davranışları kanılarını doğrulamış oluyordu. Kendilerinin de bağlılığını ve inancını

sağlayablecek nitelikte olan (Tanrının birliği) ilkesinin yeni din mensuplarının saçma sapan coşkunluklarıyle değerini yitirdiğine ve, aslı astarı olmayan birtakım düşsel kuruntularla yıkıldığına inanıyorlardı. Lusianus'e yüklenen (atfedilen) ünlü bir söyleşide Teslis (Trinite) denilen gizemli doğma ile alay ediliyor ve kötü bir şey olarak gösteriliyordu - Bu da insan aklının ne denli zayıf olduğunu ve tanrısal yetkinliklerin sırrına varılamaz yapısını müellifin çok az anladığını tanıtlamaktadır (1482).

Hıristiyanlığın kurucusu, kendisine inananlarca yalnız akıllı bir kimse ve bir peygamber sayılmakla kalmayıp Tanrı olarak tapınılsaydı daha az şaşırtıcı bir durum meydana gelmiş olacaktı. Çok tanrılılar, benzerlikleri ne denli az ve eksik olsa da, halkın mitolojisine yaklaşan tüm inanç biçimlerini benimsemeye hazır durumdaydılar. Baküs, Herkül ve Eskülap'ın öyküleri Tanrı'nın oğlunu insan biçiminde görünmeye onu hazırlamış gibiydiler (1483). Ama, hıristiyanların bu eski kahramanların tapınaklarını bırakıp gitmelerine şaşıp kaldılar. Nasıl şaşmasınlar ki, dünyanın ilk zamanlarında bu kahramanlar sanatları bulmuşlar, yasalar çıkarmışlar, dev ve canavarları yenmişler, zâlimleri alaşağı etmişlerdi, Hıristiyanlar ise sırf kendi dinsel inançları için bilinmeyen bir vâiz seçmişlerdi, ki o da modern bir yüzyılda ve barbar bir halkın arasında yurttaşlarının kötülüğüne ya da Roma yönetiminin çekememezliğine kurban gitmişti. Putataparlar toplumu yalnızca dünya nimetlerine karşı duyarlı olduğundan, Nâsıralı İsâ'nın insanlara sunduğu yaşamın değer biçilmez armağanı olan ölümsüzlüğü reddediyorlardı. Keyif ve tutkularına düşkün bu insanlar onu ünsüz, güçsüz ve başarısız görüyorlar ve bu gibi yoksunlukların ondaki ruh yiğitliği ve, seve seve katlandığı zalimlerin işkenceleri sırasında bile gösterdiği yumuşaklığı, herkesçe bilinen iyilikseverliği, davranışlarında ve karakterindeki yüce sâdeliği ile ödünlenmiş olabileceğini düşünemiyorlardı. Onun karanlıkların ve mezarın güçlerine karşı kazandığı şaşkınlık uyandıran utkusunu reddederlerken, gerçek dinin tanrısal kurucusunun şüpheli doğumu-

nu, gezici yaşamını ve utanç verici ölümünü, kötü boyalarla ya da alaylı bir biçimde sergiliyorlardı (1484).

Böylece, özel duygularını ulusal dinine yeğleyen bir hıristiyan, kişisel bir suç işlemekle kalmıyor, ulus birliğini de bozuyor ve suçlu sayısını artırıyordu. Bilindiği üzere, daha önce de söylediğimiz gibi, imparatorluğun uyrukları arasındaki her gruplaşma Roma'nın politikasını alarma geçiriyordu. Her zaman şüpheci ve kıskanç düşünerek hareket eden bu politika, en az zararlı ve en çok yararlı açılardan kurulmuş olsalar bile, özel kuruluşlara çok ağır kayıt ve koşullarla ayrıcalık tanınabiliyordu (1485). Halk inanışı olarak ayrılmış bulunan hıristiyanların dinsel meclisleri mâsum olarak görülmediler ve bu yüzden pek tehlikeli sonuçlar doğurabilirlerdi. İmparatorlar, bu gizli ve kimi zaman da geceleri yapılan toplantıları, devletin düzenini sürdürmek amacıyle yasaklarken eşitlik kuralla ını çiğnemiş olduklarına inanmıyorlardı (1486). Hıristiyanların dindarca itaatsizliği, tutumlarını ve belki de niyetlerini çok ciddiye alma, hatta suç işlemiş gibi nitelendirmeye neden oluyordu. Hemen gösterilecek bir söz dinleme halinin yumuşatabileceği Roma hükümdarları buyruklarının uygulanmasını bir onur sorunu yaptılar. Ağır cezalarla bu bağımsız ve Roma magistrasından daha yüksek bir otoriteyi tanıyan insanlara boyun eğdirilmeye çalışıldı. Bu ruhâni fesat hareketinin genişliği ve süresi gün geçtikçe hükümdarın dikkatlerini daha çok çekmeye başladı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, hıristiyanların etkin ve başarılı çabası, imparatorluğun tüm eyaletlerine ve hemen bütün kentlerine yavaş yavaş yayılmış bulunuyordu. Yeni dinin inananları, her yerde insanların genel karakterinden ayrı bir karakter alan özel bir topluluğa sarsılmaz bağlarla katılmak üzere, yurtlarından ve ailelerinden kopmuş gibiydiler. Karanlık ve asık suratlı halleri, yaşamın günlük işleri ve zevkleri için duydukları büyük korku, dünyayı tehdit ettiğini sürekli olarak dile getirdikleri büyük felâketle ilgili ön sezileri (kerâmet) (1487) çok heyecanlı kaygıların doğmasına neden oluyordu. Hıristiyan olmayanlar ne idüğü belirsiz olan yeni dinin için-

den bir tehlikenin gelebileceğinden korkuyorlardı. «Gidişleri ne olursa olsun, diye hıristiyanlardan sözediyordu Pline, bükülmez inatçılıklarının cezalandırılması gerekir» (1488).

Isâ'nın inananlarınca dinin ödevlerini yerine getirirken dikkat edilen ölçülülükler önceleri zorunluk ve korku nedenleriyle uygulanmıştı. Sonraları bu zorunluğa gerek görülmemişti. Eleusis gizlerindekilere öykünerek hıristiyanlar, kendi kutsal kurumlarını putataparlar dünyasının gözünde daha saygın kılmakla övünmeye başladılar (1489). İnce ve yumuşak bir politika uygulamasında ortaya çıkan olay isteklerini ve beklentilerini yanılgıya uğrattı. Göstermekten yüzleri kızaracak olan şeyi sakladıkları anlaşıldı. Kötü kişilerce uydurulmuş korkunç masallar bu sahte ölçülüğünün sonucu oldu ve şüpheci bağnazlıkça bunlar benimsendi. Hıristiyanlar, karanlık yalnızlıklarında, bozulmuş bir ruhun meydana getirebileceği bütün kötülükleri uygulayan ve bilinmeyen bir Tanrı'nın lutfunu elde etmek için her türlü tinsel erdemleri kurban eden kara ruhlu vicdansızlar olarak betimleniyorlardı. Bir kısım kimseler de bu iğrenç mezhebin törenlerini anlatıyorlardı: «Yeni doğmuş bir çocuk, unla sıvanmış halde, dine girişin gizemli simgesi olarak, yeni inananın bıçağına sunuluyor ve o da kendi yanılgısının mutsuz kurbanını tanımadan bıçağıyle onun vücudunda sayısız ve öldürücü yaralar açıyor. Cinayet işlenir işlenmez, inananlar kan içiyorlar ve aşka gelerek kendilerinden geçmeleri sırasında canlı organlarını koparıyorlar. Hepsi bu cinayetten eşit olarak suçlu bulunduğundan sonsuza dek karşılıklı gizlerini saklamak zorunda kalmaktadırlar.» Ve sözlerini şöyle sürdürüyorlardı: «Bu insanlık dışı sahneyi, onun korkunçluğuna uygun bir şölen izlemekte ve bunda ölçüsüzlük en rezil alçaklıklara yol açmaktadır. Belirlenen bir anda ışıklar söndürülmekte, ayıp yok olmakta, doğa unutulmakta, rastlantıya göre, gecenin karanlığı, erkek ve kız kardeşler, ana ve oğullar gibi mahremler arasındaki yaklaşmalarla kirlenmektedir» (1490).

Ne var ki, eski savunmalar okunduğu zaman, iyi niyet sahibi bir hasmın kafasında en küçük bir kuşku bile kalmamak-

tadır. Hıristiyanlar, mâsumluğun verdiği gözüpek güvenle, bu kapalı ve olağan dedikoduları mahkemelerin adaletine götürüyorlardı. Kendilerine alçakça yükletilen bu suçlar tanıtlandığı takdirde en ağır cezalara çarptırılmalarını istiyorlardı. Cezayı istiyorlar, kanıtlamalara meydan okuyorlardı. Bu yüklemeler (ithamlar)'in olasılıktan olduğu denli açıklıktan da yoksun olduğu ileri sürülüyordu. Çoğunlukla en meşru eğlenceleri bile kısıtlayan İncil'in kutsallığı ve temizliği üzerinde dirençle duruyorlardı. «İnanılabilir mi ki ciddi olarak, diye haykırıyorlardı, bu kutsal âyetler en çirkin suçların işlenmesini emretsin; büyük bir toplum, kendi mensuplarının gözünde onursuz hale gelmeye râzı olsun; her durumda, her yaşta ve kadın-erkek her cinsten kimseler, ölüm ve alçaklık korkusunu bir anda unutsunlar ve doğa ile eğitimin ruhlarının derinliklerine dek sinmiş o ilkeleri hiçe sayarak çiğnesinler?» (1491). Kilisenin iç düşmanlarına karşı kinlerini yatıştırmak için dinin ortak davasına hıyanet eden apolojist (savunucu)'lerin pek de akla yatkın olmayan tutumunun dışında bu düşünce düzenini yanıtlamak olanaksızdı ve hiçbir şey bunun gücünü azaltamaz ya da etkisini zayıflatamazdı. Apolojistler, gerçek inananlara yanlış olarak yükletilen böyle kanlı sunguları ve mahremler arasındaki cinsel yaklaşmalara olanak sağlayan törenleri Marsiyonist'lerin, Karpokratiyen'lerin ve öbür Gnostik mezheptekilerin yaptıklarını kimi zaman kapalı bir biçimde, kimi zaman da açık açık söylüyor ve doğruluyorlardı. Yanlış yollarda şaşırıp kalmış olsalar da bütün bu mezhep sapkınları, hıristiyanlığın temel kurallarına ayak uyduruyorlardı (1492). İnan birliğinden ayrılmış olan sapkınlar, kilise hakkında bu tür iftiralarda bulunulmasına neden oluyorlardı (1493). Her yanda hıristiyan adını kullanan çok sayıda kimseler arasında bu rezaletlere rastlanıyordu. Dini bütünlerle sapkınlar arasındaki pek belirsiz nüans ayrılığını kavrıyabilmek için ne vakti ne de bu konuda yeteneği bulunmayan bir putatapar yargıç, bu iki hıristiyan grup arasındaki karşılıklı suçlamaları ortak nitelikte kanısıyle ele alabilir. Ne mutlu ki, ilk inananların huzuru, hiç değilse onurları için

yargıçlar, dinsel gayretkeşlikle pek seyrek olarak bağdaşabilen bir titizlik ve ılımlılıkla davrandılar. Ve araştırmalarının yansız sonucu şu oldu ki, yerleşik mezhepten ayrılmış olan softalar her ne kadar boş inançlarının aşırılığı ve zırvalığıyle yasaların sert biçimde uygulanmasını hak etseler de, inançlarında içtenlikli ve törelerinde kusursuz görünüyorlardı (1484).

Geçmiş olayları gelecek yüzyılların bilgisine aktarmaya çalışan tarih, zalimlerin savını eleştirmekten kaçınıp eziyet ve işkence kurallarını haklı göstermeye kalkışsaydı onurlu olan bu bilgi aktarma işi aşağılık bir niteliğe bürünmüş olacaktı. Bununla birlikte, söylemek gerekir ki, ilk kilise'ye karşı çok elverişsiz görülen imparatorların tutumu, kendi uyruklarından bir bölümünün dinsel kanılarına karşı terör ve kıncılıkla davranan modern hükümdarlarınki kadar cânice olmamıştır. Bir Şarlken ya da bir Ondördüncü Louis vicdan (bulunç), inanç yükümlülüğü ve yanılgı masumluğu haklarıyle ilgili olarak gerçek bir düşünceyi kendi düşünce düzenlerinden ya da yüreklerinden sağlayabilirlerdi. Ama, eski Roma'nın hükümdarları ve yüksek aşamalı görevlileriyle yargıçları, gerçek savında hıristiyanların bükülmez inatçılıklarına esin kaynağı olan ve buna izin veren ilkeleri hiç tanımıyorlardı. Ve vatanın kutsal kurumlarına meşru, haydi diyelim ki doğal baş eğmeyi reddetmeye kendilerini yöneltecek hiçbir güdü göremiyorlardı Tutumlarını daha az nefret edilir hale sokan aynı neden, görünüşe göre, zulümlerinin ağırlığını azaltmaya yardımcı oldu. Yobazların öfkeli çabalarıyle değil, fakat yasa koyucunun hor görmesi ve insanlığı nedenleriyle İsâ'nın ne idüğü belirsiz ve basit inananlarına karşı konulmuş yasaların uygulanması gevşetildi ve askıya alındı. İmparatorların karakterleri ve onları etkileyen güdüler düşünülürse doğal olarak şu sonuçlara varılır: 1° Yeni dinin devlet yönetiminde dikkate alınmaya değer olduğunun anlaşılabilmesi için çok zaman geçmesi gerekmiştir. 2° Kendi uyrukları arasında birtakım kimselerin olağanüstü bir cürümle suçlanmaları söz konusu olunca dikkatle ve tiksintiyle hareket ettiler. 3° Onları cezaya çarptırırken ılımlı oldular. 4°

Kilise, birçok barış ve sükûnet sağlayan dönemler yaşadı. Zamanlarının tarihini en geniş biçimde ve bütün ayrıntılarıyle işlemiş bulunan hıristiyanlık dışı kitap yazarları hıristiyanların durum ve sorunları üzerinde aşırı bir ilgisizlik göstermişlerse de (1495) aslı bilinen olaylara dayanarak şu olası varsayımların her birini burada ele alabiliriz.

I. Tanrısal güç (Kudret-i ilâhiye), hıristiyanları putataparlar dünyasının kötülüğünden korumakla kalmayıp, inançları olgunlaşıncaya ve sayıları artıncaya dek öbür insanların gözlerinden saklamak üzere kilise beşiğinin üzerine bir duvak germiştir. Mûsâ âyinleri yavaş yavaş ve aşamalı biçimde kaldırılmıştır. Onların yürürlükte bulunduğu zamanlarda hıristiyanlar, kendilerini düşmanlarından gizleme olanağını bulmuşlardır. İncil'e iman edenlerin hemen tümü İbrahim soyundan olan ilk hıristiyanların başlıca ayırdedici nitelikleri sünnetli olmalarıydı. Kudüs'ün tüm yıkılmasına değin bu kentin tapınağında isteklerini yerine getirdiler. Böylece gerçek esinleri olarak peygamberlerin yasasını ve kitaplarını kabullendiler. Dine girmiş olan putataparlar bir çeşit tinsel evlat edinilmiş olarak İsrail kalıtına mirasçı durumuna gelmiş ve böylece Yahudilerle kaynaşmışlardır (1496). Çok tanrılılar, dinin dış görünüşüne öz içeriğinden daha çok dikkat ettiklerinden, geleceğe ilişkin büyüklüğünü ve tutkusunu özenle gizleyen ya da çok zayıf bir biçimde açıklayan yeni din, imparatorluklarının eski ve ünlü bir halkına Romalıların öteden beri gösterdikleri genel hoşgörüden yararlandı. Olasıdır ki, dinleri için daha kıskanç ve daha şiddetli bir çabayla hareket eden Yahudiler, Nâsıralı kardeşlerinin gitgide sinagogtan ayrılmakta olduğunun farkına vardılar. Bu sapkınlığa tutulmuş olanların kanlarındaki ateşin sönmesinden keyifleneceklerdi. Ne var ki Tanrısal buyruklar onların nefretini etkisiz duruma getirmişti. Adalet işlerinin yönetimi onların ellerinden alınmıştı. Kimi zaman ayaklansalar da, çabalarının ve boş inançlarının keskinliğiyle Romalı yargıcın dingin ruhunu esinlemek kolay değildi. Eyalet yöneticileri kamu güvenliğiyle ilgili olabilecek bütün suçlamalara kulak ve-

rlyorlardı. Buna karşılık, bu olayların yalnız sözde kaldığı ve eyleme konulmadığı, Yahudi yasaları ve tansıklarının yorumu üzerinde açılan, barbar ve boş inançlı bir halkın içinden çıkabildiği halde Roma'nın görkemini ilgilendirmediği gerekçesiyle kovuşturmaya değer görülmüyordu. Bilgisizlik ve nefret ilk hıristiyanların masumluğunu korudu. Putatapar yargıçların mahkemesi sinagogun kızgınlığına karşı onlar için en güvenli barınak oldu (1497). İlk çağın çok saf geleneklerini benimsemiş olsaydık, on iki havârinin uzun yolculuklarından, şaşılası serüvenlerinden ve değişik biçimlerdeki ölümlerinden söz edebilirdik. Ama en gerçek araştırmalar, İsâ'nın tansıklarını görmüş olan kimselere Filistin dışına çıkmak ve tanıklıklarının doğruluğunu kanlarıyle mühürlemek izin ve olanağı hiçbir zaman verilmemiş olduğuna bizi inandırmaktadır (1498). İnsanların olağan ömrü gözönüne getirilirse onlardan çoğunun Yahudilerin hoşnutsuzluğuyle alevlenmiş ve ancak Kudüs'ün yıkılmasıyle sona ermiş bulunan savaş sırasında artık dünyada bulunmadıkları anlaşılır. İsâ'nın ölümüyle bu anılmaya değer ayaklanma arasında geçen uzun zaman süresi boyunca, — bu büyük olaylardan birincisinden otuz beş yıl sonra ve ikincisinden yalnızca iki yıl önce, Neron'un geçici, fakat kıyıcı biçimde hıristiyanları acılara boğan zulmü istisna edilirse — Romalıların herhangi bir hoşgörüsüzlüğüne rastlamıyoruz. Bu garip olayla ilgili olarak bize bilgi aktaran filozof tarihçinin karakteri büyük bir dikkatle konunun üzerine eğilmemizi gerekli kılmaktadır.

Neron'un hükümdarlığının onuncu yılında, imparatorluğun başkenti o zamana değin eşine rastlanmamış bir ateşle yanıp yıkıldı (1499). Yunan sanat anıtları ve Roma halkının meydana getirdiği yapıtlar, Pün savaşlarının ganimetleri, Galya'nın anıları, en kutsal ve en değerli tapınaklar tam bir yıkımın içerisinde yok olup gittiler. Roma kentini oluşturan on dört mahalleden yalnızca dördü sağlam kaldı. Alevler içerisinde kavrulan yedisi bir viranelik ve perişanlık görünümüne büründü. Bu büyük yıkım ve acı arasında insanları avutan şey, devletin

uyanık davranarak hiçbir savsamaya meydan vermemesi olmuştur. Hükümdarın bahçeleri mutsuz insanlara açıldı. İvedilikle yapılan birtakım binalar onların barınmasına ayrıldı. Çok düşük bedeller karşılığında buğday ve erzak dağıtıldı (1500). Görünüşe göre çok akıllı bir şehircilik kafasıyle yolların ve özel konutların yapımını ve koşullarını düzenleyen tüzükler ve buyrultular çıkarıldı. Yangın, olağan koşullarda yüzyılda meydana getirilebilecek olan imar hareketinin birkaç yılda uygulanmasına neden oldu ve bu denli kısa bir sürede, eskisine göre daha düzenli ve güzel bir Roma kenti ortaya çıktı. Neron'un gösterdiği bütün dikkat, özen ve duyduğu insanlık, onun hakkında çıkarılan şüpheli düşüncelere engel olamadı. İmparator, başkenti ateşe vermiş olmakla suçlanıyordu. Ve, kızgınlıktan köpürmüş olan bir halk için söylenebilecek en inanılmaz masallar gibi, Neron'un, neden olduğu bu felâket karşısında eski Truva'nın yıkılışını lir çalarak dile getirip neşelendiğine inanılıyordu (1501). Imparator, bütün devlet istibdadının silip atamadığı bu şüpheyi kökünden kazımak için, birtakım kararlar aldı: «Bu amaçla, diyor Tacitus, halk arasında hıristiyan denilen, yüzkaraları nedeniyle nefret edilen insanları en ağır işkencelerle öldürttü. İsimlerini aldıkları Christ (Krist - İsâ)' adındaki kimse, Tiberius döneminde yönetici Pontius Pilatus tarafından ölüm cezasına çarptırılmıştı (1502). Başlangıçta bastırılmış olan bu zararlı boş inanç, yalnız kötülüğün kaynağı olan Juda'da değil, her çeşit kötülükleri ve zâlimce tutkuları yapıp yakıştırmak üzere Roma'da bile şiddetleniyordu. Önce, suçlu olduklarını itiraf eden kimseler ve onların bildirdikleri birçok hıristiyan tutuklanmakla birlikte bunların Roma'yı ateşe vermekten çok insanlara karşı fenalık düşündükleri saptandı (1503). Kötülükler işkence cezalarıyle karşılandı: bir bölümü yabanıl hayvan derilerine sarılarak köpeklere yedirildi; öbürleri çarmıha gerildi; kimileri de canlı canlı yakıldı. Vücutları akşamleyin yakılıyor, meşale olarak yararlanılıyordu. Neron, bahçelerini bu gösteri için açtı ve sirk oyunlarının yapılmasını buyurarak arabacı giysileri içerisinde kendisi de yarış arabasını sürdü.

Hıristiyanlar böylece, en ağır cezalara çarptırılmakla birlikte, yine de şikâyetlerinin önüne geçilemiyordu; çünkü onlar halkın yararı için değil tek bir kimsenin zulmüne kurban edilmişlerdi (1504).»

Insanların devrimlerini meraklı bir gözle inceleyenler, ilk hıristiyanların kanlarıyle sulanan Vatikan üzerindeki Neron bahçeleri ve sirkinin, zulüm görmüş dinin utkusuyle ve bu utkuyu kötüye kullanmasıyle çok ün kazanmış bulunduğuna dikkat etmiş olacaklardır. Aynı yerde (1505) hıristiyan papaları, Kapitolium'un eski ünlü anıtsal yapılarını gölgede bırakan bir tapınak dikmişlerdir. Bunlar, Galile'li basit bir balıkçı iken dünya hükümdarlığı savını benimseyerek Caesar'ların tahtına geçtiler. Romayı ele geçiren barbarlar üzerine yasalar koyduktan sonra, Buz denizinden Pasifik okyanusu'nun kıyılarına dek ruhanî yargılama yetkilerini yaydılar.

Neron'un zulmünü bütün bütün gözden yitirmeden önce bu olayın öyküsünü örten güçlükleri ortadan kaldırmaya yarayabliecek ve kilisenin daha sonraki tarihine ışık tutabilecek birkaç noktayı belirtmeyi gerekli görüyoruz.

1° En koyu şüphecilik bile Tacitüs'ün bu ünlü pasajındaki yetkinliğe ve gerçeğe saygı duymak zorunluluğunda kalmıştır. Gerçekliğine Suetone'nin tanıklığıyle de inanılmıştır. Bu kitap yazarı, yeni ve zararlı bir boş inanca sarılmış insanların (hıristiyanların) Neron tarafından cezalandırılışından söz etmektedir (1506). Tacitus metninin temizliği en eski el yazısı nüshaların çoğuna uygunluğuyle, ve bu büyük yazarın öykünülemez karakteriyle, softaların hiylesiyle eserlerinde değiştirmeler yapılmasını önleyen ünüyle ve, tansıklara, ya da sihirbazlar gibi hıristiyanları öbür insanların üstüne yükseltebilecek görüntü ve bilgileri duyduğunu söylemeksizin, ağır ve en yırtıcı suçlarla onları suçlandırdığı anlatmasındaki mantık düzeniyle güven altına alınmış bulunmaktadır (1507).

2° Tacitus belki Roma yangınından birkaç yıl önce doğmuş olduğuna göre, çok küçük yaşlardayken meydana gelmiş bir olayı ancak okuyarak ya da ağızdan aktarılarak öğrenmiş ola-

bilirdi (1508). Ortada görünmeden önce dehâsının tam yetkinliğe erişmesi için sessizce bekledi. Erdemli Agricola'nın anısına duyduğu içtenlikle saygının etkisiyle ve çok ileriki kuşaklara derin zevk ve bilgi kaynağı olacak o tarih ürünlerinden ilkini kaleme aldığı zaman kırk yaşını aşmış bulunuyordu. Gücünü kayın babasının yaşam öyküsünde Cermanya'nın betimlenmesinde denedikten sonra, daha zor bir konu olan ve Neron'un düşüşünden Nerva'nın tahta çıkışına dek süren döneme ilişkin Roma Tarihini tasarladı ve bu tasarısını eyleme geçirdi. Bu hükümdarlardan ikincisinin yönetimi bir adalet ve gönenç çağı oluşturuyordu ve Tacitus bu tabloyu yaşlılığında işlemeye saklıyordu (1509). Ne var ki, konuyu daha yakından gözönüne getirdiğinde, artık yaşamayan müstebitlerin kusurlarını betimlemenin, yaşayan bir hükümdarın erdemlerini dile getirip övmekten belki de daha onurlu ve daha az tehlikeli olacağına karar vererek Augustus'ün ilk dört ardılının saltanatını yıllık tarihler biçiminde yazmayı daha uygun buldu. Seksen yıllık bir dönemde geçen olayları toparlamak ve her sözü en derin gözlemleri ve en parlak imgeleri kapsayan ölmez bir yapıtta bu olayları sıralamak ve sunmak Tacatus'ün yaşamının büyük bir bölümünde dehâsını kullanmasına yeterli olabilecek bir girişimdi. Trajanus'ün son saltanat yıllarında bu başarılı hükümdar Roma'nın gücünü eski sınırlarının ötesine yayarken, tarihçi, eserinin ikinci ve dördüncü kitaplarında Tiberius'ün zorbalığını betimliyordu (1510). Olasıdır ki Tacitüs, yapıtının gidişine göre, Roma yangınından ve Neron'un mutsuz hıristiyanlara karşı zulmünden söz edemeden önce imparator Tiberius tahta çıkmıştı. Bu tarihçi, altmış yıllık bir arayla çağdaşların ilişkilerini bağdaştırmak zorunda kalıyordu. Yeni dinin yayılmasını ve niteliğini ortaya koyan filozof, doğal olarak Neron yüzyılının düşüncelerinden çok Hadrianus zamanının konularına ve boş inançlarına uyum göstermeliydi.

3° Tacitus, çoğu zaman düşüncelerine ve bu ara hal ve koşullarına göre eksiğin tamamlanmasını okuyucunun merakına ya da derin kavrayışına bırakarak kendi düşüncesini açıklama-

maktadır. Şu halde, basitlikleri ve sessizlikleriyle onun nefretino değmemesi, ve gözüne bile çarpmaması gereken hıristiyanlara karşı Neron'un öfkesini uyandıran bir nedenin varlığını düşünmemiz olasıdır. Kendi yurtlarında ezilmiş olan Yahudiler, başkentin içerisinde kalabalık bir grup oluşturuyorlar, imparatorun ve öbür halkın kuşkularına daha açık bir kaynak durumunda bulunuyorlardı. Roma boyunduruğuna karşı büyük tiksinmesiyle tanınmış yenik bir ulusun, başkentteki bu durumu sanki yatışma bilmez öcünü gidermek amacıyle bu canavarca araca başvurması gibiydi. Ama Yahudilerin sarayda ve zâlim hükümdarın yüreğinde bile güçlü savunucuları bulunmaktaydı. Neron'ün karısı ve her sözünü dinleticisi olan Poppe ile, hükümdarın gözüne girmiş olan, İbrahimoğullarından bir şaklaban zulüm görmüş Yahudiler için şefaatte bulunmaktaydılar (1511). Onların yerine başka kurbanlar sunmak gerekiyordu. Bu nedenle Roma yangınını Yahudilere değil, her türlü ve en korkunç suçları işleyebilecek olan Galilelilerin yeni ve tehlikeli dinine inananlara yüklemelidir. Birbirinden tamamıyle ayrı, gelenekleri ve ilkeleri bakımından taban tabana karşıt iki insan sınıfı Galileli adı altında adlandırılıyordu. Bunlar, Nasıriye'deki İsâ'nın dinini benimsemiş olan inananlar ve Gaulonit'li Juda'nın sancağını izleyenlerdi (1513). Birinciler insanlara dosttu, ikinciler ise düşman... Aralarında bir benzerlik de vardı ve bu değişmez bir inatçılıktı ki her ikisini de, inançları söz konusu olunca, işkencelere ve ölüme karşı duyarsız kılıyordu. Yoldaşları arasında başkaldırma ateşini körüklemiş olan Judas yanlıları kısa bir süre sonra Kudüs'ün yıkıntıları içerisine gömüldüler; Isâ'nın öğretilileri ise daha ünlü olarak hıristiyan adını aldıktan sonra, imparatorluğun her yanına yayıldılar.

4° Görünüşte doğru gibi görünen bu düşüncenin bir kanının oluşabilmesi (ki, biz de böylesini ileri sürmüş bulunuyoruz) halinde açıkça anlaşılır ki Neron'un yaptığı zulmün etkileri ve nedeni, Roma başkenti surlarının dışına yayılmamıştır (1514). Galileli'lerin ya da hıristiyanların dinsel dogmaları o sıralarda ne cezalandırıldı ne de soruşturuldu. Bunların acılarıyle ilgili

düşünce uzun süre bu zulüm ve adaletsizlik düşüncesine bağlı tutulduğundan, daha sonraki hükümdarlar, öfkesini erdeme ve mâsumluğa karşı yöneltmeyi huy edinmiş bir zâlimin ezmiş olduğu bir dini daha ılımlı tutumlarıyle korudular.

Ne denli gariptir ki, savaşın ateşi Kudüs tapınağıyle Roma Kapitoliumu'nu hemen hemen aynı zamanda yok etti (1515). Bir saygısız galibin bu kutsal yapılardan birincisinin yapımı için büyük bir coşkuyla verilmiş olan vergi gelirini ikincisinin yapımı ve süslenmesi için kullanması da yukarıki rastlantıdan daha az garip değildi (1516). İmparatorlar, Yahudi halkına genel bir baş vergisi koydular. Her bireyin ödediği az bir para idiyse de bu verginin uygulanma biçimi ve tahsil edilirken kullanılan ağır yöntemler dayanılmaz bir baskı halini almıştı (1517). Vergi memurları, haksız tahsilatlarında Yahudi kanından ve dininden olmayanları da ayırmadığı için, sinagogun gölgesine sığınmış olan hıristiyanlar da bu eziyetli uygulamadan kendilerini kurtaramadılar. Putataparlık niteliği taşıyan her şeyden ellerini ayaklarını çekmiş olduklarından, Kapitolium Jupiteri adı altında kendisine tapılan şeytana yardım etmeye vicdanları izin vermiyordu. Sayıları durmadan azalmakla birlikte yine de Mûsâ yasasını sürdürenler vardı ve kökenlerini gizlemeye boş yere uğraşıyorlardı: Sünnetliliklerini belirten durum Yahudiliklerinin kesin kanıtı olabilirdi, ama Romalı yargıçların ve yüksek aşamalı görevlilerinin dinsel dogmaların arasındaki ayrımları inceleyecek zamanları yoktu. İmparator mahkemesinin önüne çıkarılan, ya da büyük bir olasılıkla Juda valisinin makamına getirilen hıristiyanlar arasında, en büyük hükümdarların soyluluğundan daha gerçek soydan gelen iki kimseye rastlandı. Bu sanıklar, İsâ'nın gerçek kardeşi olan havârî aziz Jude'nin torunlarıydılar (1518). Davud'un tahtındaki doğal hakları halkın saygısını onlara yöneltebilecek ve valinin çekememezliğini harekete geçirebilecekti. Ne var ki, dış görünüşlerindeki hırpânilik ve yanıtlarındaki basitlik bunların ne imparatorluk barışını bozabilecek güçleri, ne de bu yolda bir istekleri bulunmadığını göstermekteydi. İyi niyetle, Filistin'in

eski krallarının soyundan geldiklerini ve Mesih'in yakın akrabası olduklarını söylediler. Her türlü dünya görüşlerinden uzak olduklarını, yalnız tinsel ve göksel (ruhâni ve melekûti) yapıda bir varlığı beklediklerini inananlara özgü bir saygıyla belirttiler. Servetleri ve ne işle uğraşıtkları konusunda kendilerine soruldukta günlük işlerden nasır tutan ellerini gösterdiler, Kokaba köyü yakınında, yaklaşık yirmi dört akr (1519) büyüklüğünde, dokuz bin dragma tutarında ürün veren bir çiftliğin ekilmesiyle geçimlerini sağladıklarını anlattılar. Aziz Jude'nin torunları acımayla aşağısanarak geri gönderildiler (1520).

Davut soyunun bilinmezliği, onu bir zorbanın kuşkularından koruyabilirdi. Korktuğu, nefret ettiği ya da beğendiği Romalıların kanını her zaman dökmeye hazır olan alçak Domitianus, kendi ailesinin büyüklüğünden bile kaygılandı. Amcası Flavrius Sabinus'un (1521) iki oğlundan büyüğü gizli fesat hareketi kurmakla suçlandırıldı. Flavrius Klemeus adındaki küçük kardeşi güvenliğini cesaretsizliğine ve yeteneksizliğine borçlu oldu (1522). İmparator, uzun süre onu sevdi ve korudu, çünkü pek tehlikeli bir yakını değildi. Kendi yeğeni Domitilla ile onu evlendirdi ve bu evlilikten dünyaya gelecek çocukları kendisinden sonra taht için ardıl olarak gösterdi. Babaları konusulus yapıldı. Ama Klemens (Clemens) yıllık magistralığını henüz tamamlamıştı ki, küçük bir bahane bulunarak mahkûm edildi ve öldürüldü. Domitilla, Kampania kıyısında bir adaya sürgün edildi (1523). Aynı suçlandırma'ya sokulan birçok kişiler için de zoralım ve ölüm cezaları verildi. Onlara yüklenen suçlamalar *tanrı tanımazlık* ve *Yahudi töreleri* suçlarıydı (1524). Yüksek aşamalı devlet görevlileriyle o yüzyılın yazarlarınca bilinmez ya da çok eksik bilgi edinilmiş oldukları için böyle acayip düşünceler bir arada, ve haklı olarak, ancak hıristiyanlar sözkonusu olunca ileri sürülebilirdi. Bir zorbanın kuşkularını sanıkların onur verici suçunun kanıtı olarak kabul eden kilise, çok olası bir yorumun inanışıyle Klemens'i ve Domitilla'yı ilk şehitler arasına koydu, Domitianus'ün zulmü, işkencenin ikinci adı olarak damgalandı. Bu işkence, eğer böyle demek

doğruysa, uzun süreli olmadı. Klemens'in ölümü ve karısının sürgüne gönderilmesinden birkaç ay sonra, Domitilla'nın gözüne girmiş ve onun tarafından azat edilmiş bulunan Etienna — hıritiyanlığı kabul etmemiş olmakla birlikte — imparatoru sarayda öldürdü (1525). Senato, Domitianus'ün anısını mahkûm etti; yapmış olduğu işlemler yürürlükten kaldırıldı, sürgünler geri çağrıldı; Nerva'nın yumuşak yönetiminde suçsuz insanlar eski niteliklerine ve servetlerine kavuşturuldular, en suçlu olanlar bile bağışlandılar ya da adaletin sert pençesinden kurtuldular (1526).

II. Yaklaşık on yıl sonra, Trajanus'ün saltanatı sırasında bu hükümdarın, hocası ve dostu olan Genç Pline, Bitnia ve Pontus valiliğine atandı. Pline, göreve başlayınca büyük bir sıkıntıyla karşılaştı. Yaradılışına uygun olmayan görevini yaparken hangi yasaların ve hangi adalet kurallarının söz konusu olacağı sorunu ortaya çıkmıştı. O zamana dek hıristiyanların yalnız adını duymuş, fakat onlar için uygulanacak yargılama yöntemini işitmemişti. Onların suçunun yapısı, uygulanacak yöntem için kendilerini inandırma ve hak edecekleri cezanın biçim ve niteliği üzerine en küçük bir düşüncesi yoktu. Bu karmaşa içerisinde, her zamanki us kaynağı olan Trajanus'ün anlayış ve bilgisine başvurdu. Yeni boş inanç üzerine duyduğu kuşkular ve bilgisizliğini gidermek lûtfunda bulunmasını hükümdardan yalvararak istedi (1527). Pline, yaşamını şiir ve edebiyatla ve dünya işleriyle geçirmişti. On dokuz yaşından başlayarak Roma mahkemeleri önünde başarıyle savunmalarda bulunmuştu (1528). Daha sonra konsulus saygınlığını kazanmış, Italya'da ve eyaletlerde her sınıf halkla çeşitli ilişkiler kurmuştu. Sözünü ettiği (hıristiyanlar üzerine bilgisizliği) bize yararlı birtakım aydınlatmalar verebilir. Bitnia valliğini üstlendiği zaman, hıristiyanlarla ilgili olarak ne bir genel yasa ne de senatoca çıkarılmış bir kararname bulunmuyordu. Ne Trajanus ne de erdemli öncellerinin medeni hukuk ve ceza hukuku uygulamalarında dikkate alınan buyruklarında yeni din ile ilgili bir beyan yoktu. Hıristiyanlara uygulanan yargılama yöntemine

karşın Roma yargıcının elinde örnek ve emsal hizmeti görebilecek hukuksal bir dayanak bulunmamaktaydı.

Sonraki yüzyıllarda hıristiyanların çoğu kez yararlandıkları Trajanus'ün yanıtı ise, bu hükümdarın dinsel yönetim üzerine olan birtakım kanıları yanlış olsa da, yine de bağdaşabilir nitelikle insanlık ve adalet duygularına uygun noktaları kapsıyordu (1529). En hafif bir mezhep sapkınlığının izlerini ortaya çıkarmak için can atan ve kurbanlarının çokluğu ile övünen bir engisizyonun yatışmak bilmez heves ve çabasının tersine imparator, suçlunun kaçmasına engel olmaktan çok suçsuzu korumaya özen göstermektedir. Genel bir planlama yapmanın ne denli güç olduğunu biliyordu. Bununla birlikte, ezilen hıristiyanların çoğu zaman dayanağı ve avuncu olan yararlı iki düzenleme meydana getirdi. İnsanlığa yakışmayacak biçimde ve yasalara göre suçlu bulunan herkesi cezalandırmalarını yargıçlara buyuruyorsa da bu suçlardan ötürü sanık olabilir diye hiçbir biçimde arama yapılmasını da yasaklamaktadır. Herhangi bir biçimde olursa olsun, yargıçların ihbar kabul etmelerine izin vermemektedir. İmparator, kimliğini bildirmeden yapılan jurnalciliği, devlet yönetiminin adaletli niteliğ-i ne aykırı bulmaktadır. Kendilerine hıristiyanlık suçu yüklenen insanları mahkûm edebilmek için bunu iddia edenin, herkesin önünde ve açıkça suçlandırmada bulunmasını şart koşmaktadır. Kötü rol oynayanlar, öyle görünüyor ki, kuşkularının gerekçesini göstermek için hıristiyanların katıldığı gizli toplantıların zamanını ve yerini özellikle belirtmek ve, en açıkgöz titizliğin bile görmekte zorluk çekeceği birçok hal ve koşulu bildirmek zorundaydı. Bunların dediği doğru çıksa da büyük bir kütlenin nefretini kazanıyorlar, iyi niyetli insanların sitemlerine uğruyorlar ve, her yüzyılda, her ülkede jurnalcılara vurulan yüz karasıyle damgalanıyorlardı. Tersine, hiç kanıt gösteremezlerse, imparator Hadrianus'ün bir yasasına dayanarak, yurttaşlarına hıristiyanlık suçunu yalan yere yüklemiş olan bu gibilere (ölüm) gibi şiddetli cezalar veriliyordu. Kişisel ya da insansal hıncın şiddeti kimi zaman tehilke ve alçaklığın verdiği

doğal korkuyu da etkileyebilirdi. Ama herhalde Roma imparatorluğunun putatapan yurttaşları iyice inanmadan şu ya da bu biçimde suçlamalarda bulunmaktan sakınmış olacaklardı (1530).

Yasaların dikkatinden sıyrılmak için başvurulan araçlar kötülükle ya da boş inançla tutuşturulmuş çabanın zararlı tasarılarını ne denli boşa çıkardığını tanıtlar. Gürültülü bir toplantıda, bireylerin ruhunu büyük ölçüde etkileyen korku ve utanç, etkinliklerinden çok şey yitirirler. Şehitlik tacını elde etmeyi isteyen ya da bundan korkan hıristiyan softası, eski zamanlarda kutlanan genel bayramların ya da şenliklerin geri gelmesini sabırsızlıkla ya da dehşetle bekliyordu. Bu fırsatlarda, imparatorluğun büyük kentlerinde oturanlar, kalabalık bir halde sirk'e ya da tiyatroya giderlerdi. Oralarda, gözlerine çarpan her şey ve hazır bulundukları her tören, dine bağlılıklarını alevlendirmeye ve insanlıklarını boğmaya yardımcı oluyordu. Başlarına çiçekten taçlar takmış, günlük yakarak tütsülenmiş, kurbanların kanıyle arınmış ve koruyucu tanrılarının sunak ve yontularıyle çevrili olan seyirciler dinsel inançlarının başlıca bir bölümü olarak baktıkları zevk ve eğlencelere kendilerini kaptırırken, insanların tanrılarından yalnızca hıristiyanların korku duyduğunu ve bu görkemli şenliklerde onların bulunmasının bu bayramlara hakaret sayılacağını düşünüyorlardı. İmparatorluk yeni bir kötülüğe, bir salgın hastalığa, açlığa ya da mutsuz bir savaş felâketine uğramışsa; Tevere (Tiberis) ırmağı taşmış ya da Nil yükselerek yanlara yayılmamışsa; deprem olmussa, mevsimlerin düzeninde düzensizlik görülmüşse boş inançlı putataparlar bütün bunlardan hıristiyanları sorumlu tutuyor ve devlet yönetiminin hıristiyanlarca işlenen dinsel suç ve kâfirliklere yumuşak davranması nedeniyle tanrısal adaletin kendini göstermesi biciminde yorumluyorlardı. Bu, öfkeli ve heyecana kapılmış bir halkın ya da yabanıl hayvanlarla gladyatörlerin kana buladığı anfilerdeki sesler değildi. Kalabalık halk yığınlarının hıristiyanları, tanrıların ve insanların düşmanı olarak betimlemesiydi. Halk onları en korkunç cezalara mahkûm ediyordu. Yeni dinin başlıca önderlerinin adlarını söyle-

yerek hemen yakalanmalarını ve aslanların önüne atılmalarını istiyorlardı (1531). Genel temsil ve gösterilerde hazır bulunan yönetici ve yargıçlar, halkın isteğini karşılama yoluna giderek bu tiksinilen kurbanlıklardan az sayıda öldürterek genel öfkeyi yatıştırmaya çalışmışlardı. Ama imparatorların yetkin akıllılığı, kendi yönetimlerinin olgunluk ve ádalet ilkelerine uymayan bu taşkınlık ve suçlamalardan kilise'yi korumuştur. Hadrianus'un ve sofu Antoninus'ün buyrultularıyle açıkça ilân edildi, ki (1532) halk yığınlarının bağırmaları, hıristiyanların coşkuyla bağlandığı bu dindeki mutsuz kimseleri suçlandırmak ve cezalandırmak için yasal bir kanıt olarak kabul edilmeyecektir.

III. Ceza, kanı'nın kaçınılmaz bir sonucu değildi. Suç, suçlunun isteyerek itirafıyle ya da tanıklarla tanıtlanmış olsa da, kendisine yaşamını sürdürme ya da ölüm seçeneği tanınıyordu. Yargıcın öfkesini uyandıran nokta, geçmişteki suçluluktan çok sanığın o sıradaki direnciydi. Pişmanlık duyanlar kolayca bağışlanıyordu. Sunak üzerine birkaç günlük tanesi atmaya râzı olurlarsa güven içerisinde ve alkışlar arasında eski durumlarına dönebiliyorlardı. İnsancıl bir yargıcın görevi bu körü körüne kendilerini kaptırmış olanları cezalandırmak yerine saptıkları yanılgıdan kurtarmaktır, diye düşünülüyordu. Tutukluların yaşına, kadın-erkek oluşuna ya da durumlarına göre davranan yargıç, yaşamın güzelliklerini ve ölümün dehşetini onların gözünde canlandırıyor, kendileri, aileleri ve dostlarını düşünmelerini ve acımalarını rica ediyor, hatta onlara yalvarıyordu (1533). Bu göz dağları ve yüreklendirmeler hiçbir etki yapmazsa şiddete başvuruluyordu: uslamlamanın yerini kırbaçlama ve işkenceler alıyordu. Hiçbir biçimde eğilme göstermeyen bu direnmeyi (hıristiyan olmayanlara göre bu cinayeti) kırmak için en zâlim işkence yöntemleri uygulanıyordu. Hıristiyanlığın eski savunucuları, yalnız itiraf için değil, kovuşturmalarına konu olan suçun yadsınması için de işkence uygulayan yöneticilerin düzensiz tutumunu sert bir dille eleştirmişlerdir (1534). İlk şehitlerin ölümünü ve çektiklerini dile

getirmekten tat alan ve sessiz köşelerinde yaşamlarını sürdüren sonraki yıllardaki keşişler, daha ayrıntılı ve ustaca türden işkenceler buldular. Romalı yargıçların, bütün ahlâksal erdem ve genel yol ve iz düşüncelerini çiğneyerek, yenemediklerini kandırmaya çalıştıklarını ve buna da direnç gösteren olursa o zaman bu kimselere karşı en sert ve acı buyruklarla işkence edildiğini bu keşişler imgelemekten zevk alıyorlardı. Dinin ölümü küçümsemeye hazırladığı kadınlar, kimi zaman çok tehlikeli uygulamalara uğratılıyor ve ancak namusları karşılığında dinlerinden vazgeçmemeleri olanağı üzerine karar vermek durumunda bırakılıyordu. Yargıç onları genç erkeklerin temiz olmayan tatminlerine teslim ediyordu. Ve yine bu yargıç, sunaklar üzerinde günlük yakmayı reddeden dinsiz bir bâkireye karşı Venüs'ün onurunu korumak için o genç adamları bu yolda en cesur davranış ve çabaları göstermeye özendiriyordu. Ama yine de amacına varamıyordu. Çünkü İsâ'nın namuslu karılarını, tam zamanında araya giren bir tansık (mûcize), istençleri dışında da olsa, böyle bir utançtan kurtarıyordu. En eski ve en doğru kilise anılarının delice ve densizce varsayımlarla değişikliğe uğratılmasına pek az rastlandığını da gözden uzak tutmamak gerekir (1535).

Büyük bir nefret duyulduğu için ilk şehitlerin betimlenmesinde (gerçek) ile (olası)'yı birbirinden ayırmakta çokça titizlik gösterilmemesi doğaldır. Yaşadıkları zamandaki din sapkınlarına ya da putataparlara karşı yatıştırılamaz ve bükülmez bir hırsla öfkelenen dördüncü ve beşinci yüzyılın kilise yazarları Roma yargıçlarının da aynı duygularla hareket ettiklerine inanmışlardı. İmparatorlukta birtakım önemli görevler almış bulunan bu gibiler arasında belki halkın duygularına kapılmış olan bir kaçına rastlamak olasıdır. Bir bölümünün kıyıcılığı da kişisel hınç gibi güdülerden ileri gelmiş olabilir (1536). Ama şundan da kuşku duyulamaz ve zâten ilk hıristiyanlarca da minnetle anılmıştır ki eyaletlerde imparator ve senato adına devlet hukukunu temsil eden, yaşam ve ölüm hukuku kendilerine emanet edilmiş bulunan yargıçlar, genellikle adalet ku-

rallarına saygılı ve felsefe bilgilerini öğrenerek yetişmiş yüksek ve onurlu bir eğitimi özümsemiş insanlardı. Çoğu, kötü işkenceciliği reddediyorlardı. Suçlamaları da geri çeviriyorlar ve yasaların sert kapsamından nasıl sıyrılabilecekleri konusunda hıristiyanlara yol gösteriyorlardı (1537). Onlara sınırsız yetki verildiği zamanlardaysa bu yetkilerini kiliseyi ezmek şöyle dursun onun acılarını dindirme yolunda kullanmayı yeğliyorlardı (1538). Mahkemelerine sanık olarak getirilen bütün hıristiyanları mahkûm etmekten ve yeni dine büyük bir aşkla bağlanmış olanları cezalandırmaktan büyük ölçüde kaçınıyorlardı. Çoğunlukla hapis, sürgün ya da madenlerde çalışma (hidemat-ı şakka) cezaları vermekle yetiniyor (1539) ve mahkûm ettiklerine de, imparatorun evlenmesi, zafer alayı v.b. gibi mutlu olaylar nedeniyle ilân olunabilecek genel aftan yararlanabilecekleri umudunu veriyorlardı. Yargıçların ölüm cezasına çarptırmak zorunda kaldıkları kimseler, birbirine zıt iki sınıftakilerdi. Bu kurbanlar ya piskoposlar ya da yüksek aşamalı papazlar gibi, bütün inananlar üzerinde dehşet ve ibret yaratabileceklerden, veya, yaşamları çok önemli olmayan en alt sınıftan, özellikle köleler arasındakilerden seçiliyordu (1540). Deneyimiyle kilise tarihini incelemiş ve öğrenmiş bulunan bilgin Origene (1541) çok kesin bir deyişle, şehit sayısının çok az olduğunu söylemektedir. Onun bilimsel verileri, çoğu Roma'nın yeraltı gömütünden çıkarılarak onca kiliseyi doldurmuş (1542) ve hayranlık uyandıran serüvenleri birçok kutsal romanın konusu olmuş sayısız — dinini yadsımaz — hıristiyanlarla ilgili bu kalıt yığınlarını tek başına çürütmeye yetecektir (1543). Dostu aziz Denis'in özel tanıklığıyle onaylanan ve açıklanan Origen'in genel savunmasına göre, imparator Desius'ün kasıp kavurucu zulüm zamanında bile, çok büyük İskenderiye kentinde, hıristiyan dinini kabul ettiler diye yalnızca on erkek ve yedi kadın ölüm cezasına çarptırılmıştır (1544).

Aynı zulüm ve işkence döneminde gayretli, uzdilli ve hırslı aziz Kıprianus, yalnız Kartaca değil, Afrika kilisesini de yönetiyordu... İnananların saygısını kazanabilecek, ya da putatapar

yöneticilerin kuşku ve hıncını uyandırabilecek bütün niteliklere sahip bulunuyordu. Bu aziz papazın karakteri ve işgal ettiği görev, onu tam kendi ellerine düşmesi gerekli bir kurban olarak sergiliyordu (1545). Bununla birlikte, aziz Kiprianus'ün yaşam öyküsü, yüksek aşamalı bir hıristiyan papazının içerisinde bulunduğu tehlikeli durumu imgelememizde oldukça abarttığımızı bize göstermektedir, ve eğer tehlikelerle karşı karşıya gelmişse, bunun nedeni asıl hırs ve tutkularının dünya nimetlerinin peşinde koşmak olmasındandır. Aziz Kiprianus'ün kilise kurallarını otoritesi ve yeteneğiyle yönettiği on yıllık süre içerisinde dört Roma imparatoru, aileleri, dostları ve yandaşlarıyle birlikte, öldürüldüler. Desius'ün sert buyrultuları, yüksek aşamalı devlet görevlilerinin baskısı ve halk yığınlarının suçlamaları onun kilise yönetimindeki üçüncü yılına rastlamaktadır. Halk hıristiyanların başı olan aziz Kiprianus'ün aslanlara parçalattırılmasını bağıra çağıra istiyordu. Tedbirli olması, birkaç zaman için gözlerden uzak kalması gerekiyordu; öyle yaptı. Kimsenin görmeyeceği bir köşeye çekilmekle birlikte kilise' ile ve Kartaca halkıyle haberleşmesini sürdürdü. Zulüm fırtınası geçinceye kadar böylece saklanarak, ününü ve gücünü yitirmeksizin yaşamını sağladı. Bütün önlemlerine karşın, kişisel düşmanlarının olduğu denli, genellikle hıristiyanların da bu tutumunu kınamalarından yakasını kurtaramadı (1546) En kutsal ödevlerini cânice bir kaçışla ve alçakça bırakmış olmakla suçlandırıldı. Aziz Kiprianus, kendini haklı göstermek için, birçok aziz piskoposları (1547) örnek aldığını, kilisenin gelecekteki gereksinmelerini göz önünde tuttuğunu ve kendisine, ayık zamanında olduğu kadar esrime (cezbe) halinde de bildirilmiş tanrısal tebliğleri ileri sürdü (1548). Ama onun en yetkin savunması, sekiz yıl sonra, din davasını savunurken uğradığı ölüm acısıdır. Şehitliğinin gerçek tarihi, az rastlanan bir içtenlik ve yansızlıkla yazılmıştır. Bu olayı, Romalıların yaptıkları işkencenin biçimi ve özü üzerinde büyük aydınlatmalar sağlayacağına inanarak en ilginç yönleriyle buraya aktaracağız (1549).

Valerianus üçüncü ve Galienus de dördüncü kez konsulus iken aziz Kiprianus'ün Afrika prokonsulüs'ü Paterinus'ün özel konseyine gelmesi buyruldu. Bu devlet adamı, bir imparatorluk buyrultusu aldığını (1550) ve bunda Roma dinini bırakmış olanların hemen atalarının dinsel âyinlerine dönmelerinin emrolunduğunu aziz Kiprianus'e bildirmekteydi. Aziz Kiprianus verdiği yanıtta hıristiyan ve piskopos olduğunu, gerçek ve tek Tanrı'nın dinine bağlı kalacağını ve kendisinin yasal hükümdarları olan iki imparatorun güvenliği ve gönenci için her gün dua ettiğini bildirdi. Prokonsulus'ün kendisine yönelttiği öfkelendirici ve de yasadışı birtakım soruları, vatandaşlık hukukuna dayanarak, yanıtlamayı reddetti. Aziz Kipriyanus, itaatsizlik suçuyle sürgün cezasına çarptırıldı ve Kartaca'ya kırk mil uzaklıktaki verimli bir arazide kurulu Zeugitane'nin serbest kıyı kenti olan Kurubis'e — süre saptanmadan — götürüldü (1551). Sürgün piskopos, yaşamın ve erdemin tüm olanaklarını kullanmayı sürdürdü. Ünü Afrika'ya ve İtalya'ya yayılmıştı. Hıristiyan dünyasının gelişmesi için onunla ilişki kurulması her yana bildirildi (1552) ve sürgündeki yaşamı hıristiyanların mektuplarıyle, ziyaretleri ve kutlamalarıyle dolup taştı. Eyalete yeni bir prokonsulüs'ün gelmesi üzerine, bir zaman için durum daha da elverişli oldu. Sürgünden geri çağrıldı ve, önce Kartaca'da oturmasına izin verilmediyse de, bu kent dolaylarında sahibi bulunduğu bahçelerde oturması için müsaade edildi (1553).

Sürgün tarihinden tam bir yıl sonra (1554). Aziz Kipriyanus ilk kez yargıç önüne çıkarıldı. Afrika prokonsulus'ü olan Galerius Maksimianus, hıristiyan dinini vaaz edenlerin ölüm cezasıyle yargılanmalarını isteyen bir imparatorluk buyrultusu aldı. Kartaca piskoposu kendisinin hemen kurban edileceğini bilmekteydi ve insan doğasına göre gizli bir kaçışta bulunabilir, tehlikeyi atlatmakla birlikte şehit niteliğini de yitirirdi. Metin olmanın daha uygun düşeceğine karar vererek bahçelerine döndü ve ölüm yargıçlarını orada sabırla bekledi. Bu işle görevlendirilmiş olan iki yüksek rütbeli subay, aziz Kiprianus'ü,

bir arabaya koyarak kendi aralarına oturttular. O sırada prokonsulus başka işlerle meşgul olduğu için, onu. hapishaneye değil, subaylardan birinin Kartaca'daki evine götürdüler. Piskopos'a güzel bir yemek verildi ve dostlarıyle bir kez daha görüşmesi sağlandı. O sırada, ruhânî pederlerinin (yakın sonu)' ndan kaygulanmış ve yerinde duramaz olmuş hıristiyanlar, büyük kalabalıklar halinde sokakları doldurmuş bulunuyordu (1555). Sabahleyin mahkemeye çıkarılarak kimlik saptaması yapıldıktan sonra Roma tanrılarına kurban kesmesi buyuruldu ve buyrukları dinlememenin sonuçları ne olacağı kendisine anımsatıldı. Aziz Kiprianus'ün reddi kesin ve açık oldu. Yargıç, konseyin de düşüncesini alınca, nefret edercesine olsa da, ölüm kararını okudu' Bu karar şöyleydi: «Tassius Kiprianus'ün (Thassius Cyprianus), Roma tanrılarının düşmanı ve çok kutsal imparatorlar Valerianus ile Gallienus'ün yasalarına aykırı bir direniş içerisine sürüklediği cinayet işleyen bir topluluğun başı olarak hemen boynunun vurulmasına». (1556) Ona yapılan işkence, büyük bir cinayetle suçlanan kimseye uygulanacak olana göre yumuşak ve az acı vericiydi. Kartaca piskoposu, ilkelerinden vazgeçsin ve suç ortaklarını bildirsin diye işkenceye uğratılmadı.

Sarayın kapıları önünde yığınlar halinde toplanmış olan hıristiyanlar, karar okunup bildirilince, hep bir ağızdan, biz de onunla birlikte öleceğiz, diye haykırdılar. Coşkularının ve sevginin içtenlikli taşkınlığı kötü bir tepkiyle karşılaşmamakla birlikte aziz Kiprianus'a bir yarar da sağlamadı. Halkın ve subayların arasında, direnç göstermeksizin ve herhangi bir kötülüğe uğramadan, kentin yakınında, çok sayıda izleyicinin doldurduğu geniş ve ağaçsız bir alana götürüldü. Diyakozlara ve papazlara, aziz piskoposlarına eşlik etmeleri için izin verilmişti. Giysisinin üst bölümünü çıkarmakta ona yardım ettiler ve kanının değerli damlalarını edinebilmek için yere çamaşırlar serdiler. Cellada yirmi altın verilmeini isteyen şehit, elleriyle yüzünü kapadı ve, tek bir vuruşla, başı bedenden ayrıldı.

Vücudu, kâfirlerin meraklı bakışları karşısında, birkaç sa-

at öylece kaldı. Geceleyin onu kaldırdılar, törenle ve parlak ışıklar arasında, hıristiyan mezarlığına götürdüler. Aziz Kiprianus'ün cenaze töreni, resmi makamlardan hiçbir engelleme olmadan, halk tarafından yapıldı. Onun kişiliğine ve anısına son saygı görevini yapan hıristiyanlar ne kovuşturuldu, ne de cezalandırıldı. Ne ilginçtir ki, Afrika eyaletinde çok büyük sayıdaki yüksek aşamalı papazlar arasında şehitlik tacını almaya ilk lâyık olan aziz Kiprianus olmuştur (1557).

Aziz Kiprianus'ün ya şehit olarak ölmek, ya da dinden dönmüş olarak yaşamaktan gayrı seçeneği yoktu. Bunların sonucu da onur ve alçaklıktı. Kartaca piskoposunun hıristiyanlık dinini kendi tutku ve inancının sömürü aracı olarak kullandığını varsayabilseydik aynı rolü durmadan oynaması gerekecekti, ve, en ufak bir gözüpekliği olmasaydı hıristiyan kardeşlerinin korku dolu bakışları ve putatapar dünyasının kınaması karşısında yaşamını işkenceler içerisine atmış olacaktı (1558). Aziz Kiprianus'ün vaaz ettiği dogmaların gerçekliğine kendisi de temelli bir kanıyla inanmakta idiyse şehitlk tacını giymekten korkmak şöyle dursun, onu, isteklerinin amacı olarak gördüğünde kuşku yoktur.

Yüksek aşamalı papazların uzdilli olmakla birlikte anlaşılır gibi olmayan tumturaklı sözleri özellikli bir düşünceyi içermemektedir ve, din davası için kanlarını akıtmaktan mutluluk duyacak kimselere güvenle vaad ettikleri ölümsüzlük şan ve onur rütbelerini kazandırdıklarına da inanmak kolay değildir (1559). Şehit ateşinin her yere yayıldığını ve bütün günahların ödenmesini sağladığını her inananın kafasına yerleştirmek üzere onları koşullandırıyorlardı. Günahlarından temizlenmeleri ağır ve zor olan herhangi bir hıristiyana oranla dinini gizlemeye yanaşmayan ve bunu açıkça söyleyen inananlar hemen sonsuz mutluluk evrenine giriyorlar, orada, büyük aşamalı papazlar, havârîler ve İsâ ile birlikte insanların evrensel yargılanmasında hazır bulunuyorlardı. İnsanın övünme gereksinmesini okşayan bir güdü olarak dünyada şehit adının bir ün halinde sürüp gitmesi çoğunlukla şehit olmak için cesa-

retleri artırıyordu. İncil'in şanlı şampiyonlarını bağlılık ve gönül borcu duyarak ilk kilisenin kutlamasına oranla Roma ve Atina'nın, vatanları için ölen yurttaşlarının anısına gösterdiği kutlama davranışları soğuk hareketlerden ve boş saygıdan ileri geçemezdi. Kilise'de her yıl onların erdemleri ve çektikleri ıstıraplar anılıyordu. Bu anma, sonraları tapınmaya dönüştü. Çoğunlukla yargıçlar, inancını açıkça söyleyen hıristiyanlara en ağır cezaları vermiyorlardı. Bu hıristiyanlar hapisten çıktıktan sonra yarı kalmış şehitlikleri ve yüce kararlılıkları nedeniyle birtakım onurlar ediniyorlardı. En dindar kadınlar, bu yarı şehitlerin bağlandıkları zincirlerin yara izleri üzerine dudaklarını sürmek için izin istiyorlardı. Kişilikleri kutsallaşıyor, söz ve kararları aygınlaşıyordu. Gayretlerine ve gözüpekliklerine borçlu oldukları bu üstünlüğü, çok zaman ruhâni gururları ve düzensiz tutumlarıyle kötüye kullandılar (1560) Şehitlerin sayısı böylece aşırı biçimde artmasına karşın hıristiyanlığın yayılması uğrunda acı çeken ve ölenlerin sayısı küçük ölçüde kalmıştır.

Bugün artık, eski inananların aşırı gayretlerine hayranlık duyma yerine, ihtiyatlı bir suskunluk egemen olduğundan birtakım eleştirilerde bulunmak da olasıdır. Bize öyle geliyor ki, ona hayranlık duyma öykünmekten daha kolaydır. Sulpius Severus'ün çok canlı anlatışına göre, hıristiyanların çoğu piskoposluktan çok şehitlik istiyorlardı (1561). Zincire vurulmuş halde Asya kentlerinden geçerken aziz Ignace'nin yazdığı mektuplar, insanın olağan duygularına karşıt duygular esinlemektedir. Ignace, Romalıların acımasından nefret etmektedir. Kendisine acınmamasını, yarlıgamada (şefaat) bulunulmamasını ve arenada şehitlik kazanarak bu tâcı giymesine engel olunmamasını onlara yalvarıyordu (1562). Ölümünü sağlayacak olan yabanıl hayvanları kızdırmak ve harekete geçirmek istediğini bildirmekteydi. Aziz Ignace'nin kesinlikle istediği cesaret gösterilerinden birçoğu tarihten bizlere iletilmiştir. Bunlar, aslanları öfkelendirmişler, cellatları ellerini çabuk tutmaya isteklendirmişler, kendilerini yok edecek alevlere sevinçle atılmış-

lar ve en kıyıcı işkencelerin içerisinde zevk ve hoşnutluk belirtileri göstermişlerdir. Çok kez de, kilisenin güvenliğini korumak üzere hükümetçe konulan engel parmaklıklarını zorlayan hıristiyanlara rastlanmıştır. Suçlanacakları bir şey bulunmadığı hallerde kendileri birtakım suçlamaları — kendileri için — yapmışlardır. Yöntemlere aykırı davranışlarda bulunarak, hep birlikte mahkemelerin çevresinde panik yaratıyorlar, kendilerini mahkûm edecek kararı hazırlamaya, yasayla verilecek cezaya çarptırılmaya yargıçları zorluyorlardı (1563). Bu denli dikkate değer tutum eski filozofların gözünden kaçamazdı. Ancak bu durum onlarda hayranlıktan çok şaşma yaratıyordu. Kimi zaman inananların gözüpekliğini ihtiyatlılığın ya da usallığın sınırları ötesine taşıran güdüleri (1564) anlayamaz hale gelen bilginler bu ölüm isteğini, bitmek tükenmek bilmeyen umutsuzluğun, şaşkın duygusuzluğun ya da boş inancın neden olduğu çılgınlığın sonucu olarak yorumluyorlardı. «Karabahtlılar! diye Asya'daki hıristiyanlarla konuşan prokonsulus Antonius bağırıyordu, mutsuzlar! Yaşamaktan bu denli yorgun düştüyeniz ip ve uçurumlar bulmanız o kadar güç mü? (1565)». Bu yüksek yönetici (dindar ve bilgin bir tarihçinin de dikkatinden kaçmamış olduğu gibi), o zamanlar henüz yasalarda özel hükümler bulunmadığından, kendi kendini suçlayan kimseleri cezalandırma işinde çok düşünceli davranıyordu. Öbür hıristiyanlara gözdağı vermek için, az sayıda kimseyi cezalandırıyor, kalanını nefretle ve kınayarak geri çeviriyordu (1566). Bu gerçek ya da yapmacık nefrete karşın inananların gözüpek sabırlılığı, doğanın ya da Tanrı'nın verdiği yetenekle dinin ruhlar üzerinde esenleyici etkilerini olası kıldı. Bu yürekler acısı görüntü karşısında orada bulunan birçok kâfir acıma ve hayranlık duyarak hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. Yüce gönül coşkusu şehitten izleyiciye geçiyor ve, çok kez görüldüğü gibi, şehitlerin kanı kilisenin ektiği tohum niteliğini kazanıyordu.

Ne var ki, dinsel bağlılık bu ruhsal kaynamaya neden olsa da ve uzdillilik onu her zaman bu durumda tutabilmeye çalışsa da, insan kalbinin umutları, doğal korkuları, yaşama aşkı,

acı çekme kaygusu ve yok olma telâşı ussal düşüncelerin düzenlemesi altına alındılar. Kilisenin akıllı yöneticileri hıristiyanların yersiz kahramanlıklarını kısıtlamak ve tehlike anında kendilerini bırakıp giden bir yüce gönüllülüğe güven duymak zorunda kaldılar (1567). İnananlar yaşamı hor görmekten vazgeçmeye başladıkça ve yaşamlarındaki sıkıntı ve güçlük azalmaya yüz tuttukça şehitlik onuruna karşı daha duyarsız ve isteksiz hale geldiler. İsâ'nın erleri, kahramanlık gösterecekleri yerde savaş alanını çoğu zaman bırakıyor ve, dayanılması gereken düşman saldırıları karşısında, panik halinde kaçıyorlardı. Bununla birlikte, işkence ateşinden kaçmak için, pek de kınanamayacak üç yol vardı. Bunlardan birincisi suçsuz olarak belirlenmesiydi. İkincisi, hafif bir günah işlemiş olmak haliydi, ve üçüncüsüyse suç sayılan bir dinden dönme durumuydu.

I. Romalılarda, bir kimsenin hıristiyan olduğu yargıçlara ihbar edildiği zaman bu suçlama sanığa bir bildiriyle tebliğ olunuyor, özel işlerini düzene koyması ve kendisine yüklenen suç konusunda yanıt vermesi için uygun bir süre tanılıyordu. Hiç kuşku yok ki, bu tür işlemlerin yapıldığını öğrenen zamanımız engizisyoncusu şaşırıp kalacaktır (1568). Eğer sanık kendi sabır ve yüce gönüllülüğünden kuşku duymaktaysa, herhangi bir uzak ya da akla gelmeyecek bir yere kaçarak gizlenmek ve ortalığın yatışmasını beklemek gibi bir kolaylıktan yararlanarak canını ve onurunu koruyabilirdi. Usa uygun olan davranışlar kısa zamanda en aziz yüksek aşamalı papazların kanıları ve örnekleriyle onaylanmış oldu. Anlaşıldığına göre, montanist'ler dışında, eski disiplinin, sonunda insanları mezhep sapkınlığına düşürdüğü görülerek yukardaki davranışlar, genellikle, onaylandı (1569).

II. Cimrilikleri gayretlerini bastıran eyalet valilerinin *(libellum* denilen) gerçekleme belgesi satma gelenekleri vardı. Bu belgeler, içerisinde adı yazılı olan kimsenin yasalara uygun davranış içerisinde bulunduğunu ve Roma tanrılarını kutsal saydığını belirtmekteydi. Bu belgelerin sahtesini yaptırabilen zengin ve çekingen hıristiyanlar, jurnalcıları susturabiliyor ve

güvenlikleriyle dinlerini bağdaştırabiliyorlardı. Hafif bir tövbe ve istiğfar bu din dışı yanıltmanın kefâreti olabiliyordu (1570).

III. Bütün zulüm ve işkencelerde birçok değersiz hıristiyan, herkesin gözü önünde hıristiyanlıklarını yadsıdılar ya da dinlerini bıraktılar, hıristiyanlığı bırakışlarını, günlük yakarak, kurbanlar sunarak içtenlikle tanıtlama yoluna gittiler. Bunlar arasında, daha ilk ihtarda ve yargıçların ilk isteklendirmesinde uyum gösterenler olduğu gibi, daha geç ve birkaç işkenceden sonra yeniden putataparlığa dönenler de vardı. Bu gibiler, tanrıların sunaklarına doğru ilerlerken, sevinçli gibi görünüyorlarsa da, çektikleri vicdan azapları bakışlarından okunuyordu (1580). Korku yüzünden sapanların bir bölümü, tehlikenin azalması üzerine kilise kapılarına doluyorlar ve hıristiyanlıktan vazgeçerken gösterdikleri istek ve sevinci yeniden bu dine alınmalarını istemelerinde de belirtiyorlardı. Ancak, bu dilekleri değişik biçimlerde karşılanıyordu (1581).

IV. Geniş ve keyfe bağlı bir devlet yönetimi içerisinde hıristiyanların yargılanıp cezalandırılmaları konulmuş genel hüküm ve kurallara karşın onların alınyazıları yine de, çoğunlukla, kendi tutumlarına, zamanın hal ve koşullarına, esas şeflerin ve onların astı olan yöneticilerin davarnışlarına bağlı kalmıştır. Hıristiyanlık uygulamaları, kimi zaman, putataparların boş inançlı öfkelerini dürtükleyebliiyordu. Dikkatli davranmak ise fırtınayı atlatıyor ya da hafifletiyordu. Çok çeşitli güdüler, eyalet yöneticilerini, yasaları bütün şiddetiyle uygulamaya zorladığı gibi bu uygulamaları gevşetmeye de eğilimli kılabiliyordu. Bu güdülerden en güçlüsü yalnızca yasalara ve buyrultulara göre değil, bir bakışıyle işkencelerin artırılmasını ya da sona erdirilmesini belli eden imparatorun gizli niyetlerine uygun hareket etmekti. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinde birtakım şiddet olaylarının her uygulanışında ilk hıristiyanlar çektikleri ve gördükleri acılardan yakındılar. Ne var ki ünlü *on* işkence, beşinci yüzyıl kilise yazarlarınca saptanmıştır. Bunların özelliği, Neron'dan Dioklesianus'e dek kilisenin gelişim

ve mutsuz dönemini belirgin bir biçimde göstermesidir. Mısır'ın *on* felâketi ile Apokalips'in on boynuz'ları arasındaki ustalıklı koşutlar bu hesap üzerinde onlara ilk düşünceyi vermiş oldular: tansık (mûcize)'ların gerektirdiği inancı tarihin gerçeğine uygulayarak hıristiyanlık dâvasına en kötü dönemleri oluşturan saltanat dönemlerini seçmekte özen gösterdiler (1582) Bu geçici zulüm ve işkenceler yalnızca inananların gayretini ve disiplinlerini artırmaya yaramış oldu. Ve aşırı sertlikler dönemini uzun barış ve güvenlik dönemleri izledi. Kimi hükümdarların ilgisizliği ve brçoğunun da hoşgörüsü, yasayla izin verilmemiş olsa da, halkın da katıldığı bu olumlu hava, hıristiyanların dinsel görev ve törenlerini yapmalarına olanak sağladı.

Tertullianus'ün savunu kitabında, imparatorların yarlıgama (şefaat)'larıyle ilgili olarak, çok eski çok garip ve de çok şüpheli iki örnek bulunmaktadır: Bunlar Tiberius ve Markus Aurelius'ün buyrultularıdır ve yalnızca hıristiyanların suçsuzluğunu korumak için değil, hıristiyan inancının gerçekliğini tanıtlayan tansıkları da bildirip öğütlemek için çıkarılmıştır. Bu örneklerden birincisi, şüpheci bir ruhu sıkıntıya uğratabilecek birtakım güçlükleri de birlikte getirmektedir (1583). Örneğin, Pontius Pilatus'ün imparator'a yazarak, suçsuz ve görünüşe göre tanrısal yapıda bir kimseye karşı haksız yere ölüm cezası verdiğini şehitlik saygınlığı kazanmadan tehlikeye atıldığını; her türlü dine karşı duyduğu nefretle tanınan Tiberius'ün Yahudilerin Mesihini Roma tanrıları arasına koyma niyetini sezdiğini; kölelerden oluşan bir senato'nun, efendisinin buyruklarını dinlememeyi göze aldığını; Tiberius'ün böyle bir red'den kızacağı yerde, yasaların çıkmasından çok seneler önce, kilise henüz özel bir ad bile almamışken ya da henüz kişilik ve güç kazanmamış olduğu bir zamanda, hıristiyanları — henüz çıkmamış olan — bu yasaların sertliğine karşı korumakla yetindiğini varsaymak gerekecekti. Bundan başka, bu olağanüstü olayın devletin arşivlerinde belgelerine rastlanacağına ve bu belgelerin Yunanlı ve Romalı tarihçilerin araştırmalarında gözlerinden kaçmış, yalnızca, Tiberius'ün ölümünden yüz altmış yıl

sonra savunusunu kaleme almış bulunan Afrikalı bir hıristiyan tarafından bilinmiş olacağına da inanmak zorunda kalacaktık. Yine ileri sürüldüğüne göre Markus Aurelius, Markoman'lar savaşında tansıksal (mûcizevî) kurtuluşunun sonunda duyduğu hayranlık ve minnet duygusuyle bu buyrultuyu çıkarmıştır. Lejyonların acıklı hali, tam o sırada yağan yağmur, dolu, şimşekler ve yıldırım, barbarların korkusu ve bozguna uğramaları, hıristiyan olmayan birçok yazarın uzdilli kalemleriyle canlandırılmıştır. Orduda hıristiyanlar da bulunsaydı. tehlike sırasında kendi canları ve bütün askerler için ettikleri yakarışlara bağlanmaları doğal olurdu. Ama tunç ve mermer anıtlar, imparator madalyaları ve Antonius dikili taşı, ne hükümdarın, ne de halkın böyle bir yardımdan yararlanmadıklarını, çünkü kurtuluşlarının Jüpiter'in bağışlamasından ve Merkür'ün araya girmesinden ileri geldiğine inandıklarını bize bildirmektedirler. Markus Aurelius, bütün saltanatı süresince filozof olarak hıristiyanlardan nefret etti ve hükümdar olarak da onları cezalandırdı (1584).

Şaşılacak bir rastlantı olarak, erdemli bir hükümdar zamanında kendini gösteren kötülükler bir zâlimin tahta çıkmasıyle sona erdi. Sanki yalnız bu kötülükler Markus Aurelius'ün adaletsizliğini duymuş da Kommodus'ün yumuşak korumasına sığınmış gibi oldular. Nikâhsız karıları arasında birinci sırayı alan ve sevgilisinin öldürülmesi uğrunda kurulan harekete katılan ünlü Marcia, ezilen kilise için özel bir acıma duygusu taşıyordu. İşlediği günahlarla İncil'in temel kurallarını bağdaştırma olasılığı yoksa da, kendini hıristiyanların dişi patronu ilân ederek kadınlığının ve gördüğü işteki hafifliklerinin kefâretini bu yolla ödeyebilirdi (1585). Marcia'nın elverişli koruması altında hıristiyanlar, kıyıcı bir zulüm dönemi olan on üç yılı güvenlik içerisinde geçirdiler. İmparatorluk Severus'e geçince, yeni sarayla özel ve de daha onurlu bağlar kurdular. Tehlikeli bir hastalık sırasında, maddesel ve ruhsal bakımlardan yararlandığı bir ilâcın, kölelerden biri tarafından okunduğu imparatora söylendi ve o da buna inandı. İmparator da her

iki cins (kadın - erkek) hıristiyanlara özel bir davranış gösterdi. Karakalla'nın süt annesi ve lalası hıristiyandı. Bu genç hükümdar kimi zaman insanlık duyguları belirtmişse bunun nedeni hıristiyanlığın özü değildir (1586). Severus'ün saltanatı sırasında halkın öfkesi bastırıldı ve eski yasaların sert hükümlerinin uygulanması bir süre için askıya alındı. Eyalet valileri, kendi yetki alanları içerisindeki kiliselerin, gösterilen ılımlılığın bedeli ya da ödülü olarak kendilerine verdikleri sungu (hediye) ile yetiniyorlardı (1587). Tam Paskalya bayramı kutlanacağı sırada bu bayramın zamanı üzerinde doğan tartışma Italya'daki piskoposlarla Asya'dakiler arasında büyük boyutlar kazandı. Ne var ki, o tarihteki rahatlık ve huzur dönemi içerisinde daha ileriye gitme olanağı bulamadı (1588). Ama, hıristiyan olanların sayısı artmaya başlayınca bu durum Severus'ün dikkatini çekti ve onu çok öfkelendirdi. Bu da kilisenin huzuruna son vermiş oldu. Severus, hıristiyanlığın yayılmasını durdurmak için bir buyrultu yayınladı. Amacı, hıristiyanlığa yeni girenlerle ilgilenmekti, ama, bu amaç için gerekli uygulama, dinin yayıcılarına ve uğrunda büyük çaba göstermekte olanlara dokunmadan yapılamazdı. Bu yumuşak zulümde, atalarının dinsel törenlerini uygulayanların hatırını sayarak özür dileyenlerin bu dileklerini, kabul eden Roma ve putataparlık hoşgörüsü'nün pratik dehasını görmek olasıdır (1589).

Severus'ün koyduğu yasalar bu imparatorun otoritesi yüzünden, kısa süre sonra etkinliğini yitirdi. Bu geçici fırtınadan sonra hıristiyanlar otuz sekiz yıllık bir huzurdan yararlandılar (1590). O zamana dek dinsel toplantılarını özel evlerinde, uzak ve tenha yerlerde yapıyorlardı. O dönemdeyse dinsel ibadetlerini yapmak üzere uygun yapılar kurmalarına, Roma kentinde bile, hıristiyan topluluğunun yararlanmasına ayrılmış mülkler edinmelerine ve kilise papazlarının serbestçe atanmasına izin verildi (1591). Hıristiyanlar, bu seçimlerde o denli düzgün ve örnek alınacak biçimde davrandılar ki bu hal *kâfirler'* in beğenisini kazandı (1592). Bu uzun dinlenme evresinde kilise saygınlık da elde etti. Kökenlerini Asya eyaletlerinden alan

bu hükümdarların saltanatları hıristiyanlar için çok elverişli oldu. Dinin önde gelen kişileri, bir kölenin ya da hükümdarın nikâhsız karısının korumasını yalvarmak yerine, yüksek aşamalı papaz ve filozoflar'ın onurlu sıfatlarıyle saraya kabul olundular ve, halk arasında yaygın hale gelmiş bulunan inançları, yavaş yavaş imparatorların da merakını çekmeye başladı. İmparatoriçe Mamme, Antakya'ya gidince, tüm Doğu'nun dindarlığı ve bilgisiyle övdüğü Origene'yle görüşmek istèğinde bulundu. Origene, bu onur verici çağrıya uydu. Herhalde kurnaz ve tutkulu bir kadını hıristiyan yapabileceğini düşünmediyse de özendirmeleri zevkle dinlendi. Mamme, onu Filistin'deki ıssız köşesine saygılı bir biçimde geri gönderdi (1593). Aleksander, annesinin duygularını benimsedi. Bu hükümdarın filozofca bağlılığı, hıristiyan dini için garip fakat akıllıca bir saygı biçiminde kendini gösterdi. İnsanlara, yüce ve evrensel Tanrı'ya saygı duymalarını öğreten akıllı varlıkların en değerlileri olarak gördüğü Ibrahim'in, Orfeus (Orpheus)'ün, Apollonius'ün ve Isâ'nın heykellerini kendi aile tapınağına koydu (1594). En sâf bir inanç ve bir din onun sarayında açıkça dile getirildi ve uygulandı. Belki de ilk kez olarak sarayda yüksek aşamalı papazlar görüldü. Aleksander'in ölümünden sonra barbar Maksiminus, kendisine iyilik etmiş olan bahtsız, kimsenin hizmetkârlarına ve gözdelerine zulmetmeye kalkıştığı zaman her sınıftan, kadın ve erkek olmak üzere, çok sayıda hıristiyan da gürültülü genel kıyımın içerisinde kalmışlardı ve bu nedenle, çok yanlış olarak, buna hıristiyanlara karşı zulüm ve işkence adı verilmiştir (1595).

Zâlimin kıyıcı doğasına karşın, hıristiyanlar için duyduğu nefretin etkileri dar bir çerçeve içerisinde kaldı ve kısa bir süreyi aşmadı. Olüm için bir kurban gibi gösterilmiş olan Origen, İncil'in gerçeğini kralların kulağına ulaştırmakla görevlendirilmişti (1596). Filip'e, onun karısına ve annesine dinsel bilgileri kapsayan çok sayıda mektup yazdı. Filistin dolaylarından bir yerde doğmuş olan bu hükümdarın zorla tahtı ele geçirmesinden başlayarak hıristiyanlar bir dost ve koruyucu kazan-

mışlardı. Yine dine inananlardan yana olması ve kilise papazlarına gösterdiği saygı biçiminde Filip'in belirgin hale gelen elverişli durumu, o sıralarda oluşan kuşkulara bir olasılık değeri vermektedir. Sanki imparator da yeni dini kabul etmiş gibiydi (1597). Yine bu söylentilerin bir sonucu olarak, günahsız Gordien'in yaşamına son vermekle kendi kendini suçlayan Filip, itiraf ve tövbelerle günahlarından arındırıldığı masalı uydurulmuştur. İmparator Desius dönemindeki birkaç yıllık şiddetli işlemlerle karşılaştırılırsa, Filip'in çöküşü, Domitianus zamanından beri yetkin bir serbestlik içerisinde olan hıristiyanlar için çok baskılı yeni bir yönetim biçimine yol açtı (1599) Desius'ün erdemleri, öncelinin gözdelerine karşı bu hükümdarın öcalma duygularıyle hareket ettiğini düşünmemize bile izin vermez. Akla uygun olarak tahmin edilebilir ki, genellikle Roma geleneklerini yeniden yerleştirmek tasarısıyle imparatorluğu bu yeni ve yasaya aykırı boş inanç mezhebinden kurtarmak istiyordu. En büyük illerin piskoposları, cemaatleriyle birlikte sürgüne gönderilmek ya da öldürülmek yoluyla ortadan kaldırıldılar. Yargıçların uyanıklığı, onaltı ay boyunca, Roma kilisesinin yeni bir seçim yapmasına engel oldu. Hıristiyanlar, imparatorun başkentte bir piskopos görmesindense taht için hak iddia eden birisi karşısında daha sabırla acı çektiğini söylüyorlardı (1600). Desius'ün yüksek görüşü, insanlık maskesi altındaki kendini beğenmişliğin farkına varabilseydi, ya da ruhânî otoritenin belli etmeden oluşturduğu dünya nimetlerini elde edişini sezinleyebilseydi, bu hükümdar, aziz Petrus (Piyer)'ün ardıllarını Augustus'ün ardılları için en büyük rakipler olarak görmesine şaşılmayacaktı.

Valerianus'ün yönetimi, *Roma Censor*'luğunun ağırbaşlılığına yakışmayacak hafiflik ve kararsızlık içerisinde geçti. Saltanatının başlangıcında, hıristiyan dinine bağlandıklarından şüphe edilen prensleri bağışladı. Son üç buçuk yıllık dönemindeyse, Mısır'ın boş inançlarına kendini kaptırmış olan bir din adamının telkinerine kulak vererek, öncelinin kurallarını adamının telkinlerine kulak vererek, öncelinin kurallarını benim-

sedi (1601) ve onun sert davranışlarına öykündü. Galienus'ün tahta çıkması, imparatorluğun dertlerini artırmakla birlikte kilise'ye eski huzurunu geri vermiş oldu. Yüksek aşamalı papazlara yöneltilmiş ve onlara kamu kuruluş ve kişiliği tanırcasına kullanılmış terimlerle yazılı bir buyrultu ile hıristiyanlar, dinlerini serbestçe sürdürme iznini almış oldular (1602). Kesin olarak yürürlükten kaldırılmamakla birlikte, eski yasalar unutulmaya terkedildi. İmparator Aurelianus'ün olduğu söylenen ve kilise için kötülükler getirecek türdeki niyetler bir yana bırakılırsa (1603) hıristiyanlar, kırk yıldan çok bir süre için, erdemleri üzerinde en zalim işkence felâketinden daha tehlikeli olan bir gönenç içerisinde yaşadılar.

Doğu, Odenat ile Zenobi'nin elinde bulunduğu sırada Antakya metropolitliği görevini yapmakta olan Paulus Samasate'nin öyküsü, o zamanlardaki koşulların ve ruhların tanınmasına yardımcı olabilir. Bu yüksek aşamalı papazın zenginliği, atalarından servet kalıtımı olmadığına ve namuslu bir çalışmayla bunu elde etmiş olması sözkonusu bulunmadığına göre, ne denli suçluluğun ürünü olduğunu tanıtlamaya yeterlidir. Paulus, kilise görevini çok kazançlı bir meslek olarak görüyordu (1604). Onun kilise yargılamasında herşey parayla satın alınabiliyordu. En zengin inananlardan sık sık vergi topluyordu. Onun kendini beğenmişliği ve lüks yaşayışı, kâfirlerin gözünde hıristiyanlığı — nefret edilen — bir din durumuna düşürmüştü. Bu kendini beğenmiş metropolitin kurul odası ve tahtı, halkın karşısına çıktığı zamanlardaki görkemliliği, dikkatini çekmek için yalvarıcı bakışlarla onu kollayan halk yığınları, yanıtladığı mektup ve dilekçelerin çokluğu, ve durmadan onu uğraştıran işlerin çeşitliliği ilk (1605) kilise papazının alçak gönüllü uğraşından çok bir devlet görevlisinin göreceği işlerdendi. Yüksekteki İncil dersi kürsüsünden halka vaaz ederken bir Asya filozof taslağının mecazlı üslûbu ve hiç de doğal olmayan çalımlariyle hareketler yapıyor, katedralin kubbeleri onun tanrısal uzdilini öven saçma sapan sesler ve alkışlarla çınlıyordu. Onun gücüne karşı gelenlere yukardan bakan, sert ve acıma-

sız olan Antakya piskoposu kendine bağlı papazlar yararına kilisenin disiplinini gevşetiyor ve papaz sınıfı için hazineler saçıp savuruyordu. Papazlar da, bütün cinsel iştahlarını gidermek için şeflerine öykünme iznini almışlardı. Paulus, hiç tedirginliğe kapılmaksızın istek ve hazlarını yürütüyordu ve piskoposluk sarayına çok güzel iki genç kadın almıştı. Bu kadınlar, boş zamanlarında arkadaşlık ederek ona hizmette bulunuyorlardı (1606).

Bütün bu rezalet sınırına varan kusurlarına karşın, Paulus Samosate dinin temizliğini doğru yoldan ayrılmayarak koruyabilseydi, Suriye'nin başkentindeki saltanatı ömürünün sonuna kadar sürebilirdi. Bir rastlantıyla işkenceye bile uğratılsaydı azizler ve şehitler katında yer alabilirdi. Ama inanç ve Üçleme (Teslis - Trinite) ile ilgili ince ve duyarlı birtakım yanlışlıkları benimseme dikkatsizliğinde bulunmuştu: Bunları desteklemekte direnmesi doğu kiliselerinin hoşnutsuzluğuna neden oldu (1607). Mısır'dan Karadeniz (Pontus Euxinus)'e dek, piskoposlar ayaklandılar ve çok büyük tepkiler gösterdiler. Birçok konsiller toplandı. Çürütücü bildiriler yayınlandı. Aforozlar birbirini izledi. Zaman zaman benimsenen ve reddedilen iki anlama da gelebilir açıklamalardan, yapılan ve hemen arkasından bozulan anlaşmalardan sonra Paulus Samosate, bu konu için Antakya kentinde toplanan ve papaz sınıfıyla ya da halkla görüşüp danışmaya gerek görmeyen yetmiş ya da seksen piskoposun bir kararıyle piskoposluktan düşürüldü ve yine onlar tarafından bir ardıl atandı. Bu işlemin açık uygunsuzluğu hoşnutsuzların sayısını artırdı. Saray entrikalarını bilmez olmayan Paulus, kendini Zenobi'ye sevdirmenin yolunu buldu ve dört yıldan fazla bir süre, sarayın ve piskoposluk saygınlığını, o sâyede, elinde tuttu. Aurelianus'ün utkusu Doğu'nun durumunu değiştirdi. Birbirine «dinin aslından ayrılanlar» ve «sapkınlar» adını veren iki yandakiler savunmalarını galip'in mahkemesi önünde dile getirme buyruğunu ya da iznini aldılar. Bu açık ve çok benzersiz dava, yasalarla olmasa da, hiç değilse imparatorluk yargıçlarınca hıristiyanların varlığı, mülkiyetleri, ayrıcalıkları

ve iç güvenliklerinin tanınması yolunda bir kanıt oluşmasını sağladı. Putatapar ve asker olarak Aurelianus'den Paulus ile karşıtlarının duygularını tartışmaya girişmesi ve dinin aslına uygun olanın hangisi olduğunu belirlemesi beklenemezdi. Bununla birlikte kararı, aklın ve adaletin genel ilkeleri üzerine kurularak verilmiş oldu. İtalya piskoposları, ona göre, hıristiyanlar arasında en yetkin ve en saygın kişiler olarak bu konuda yargıçlık edebilirlerdi. Bunların da oybirliğiyle konsil'in kararını onayladıklarını öğrenince o kanıyı benimsedi. Paulus, imparatorun buyruğuna uyarak, din kardeşlerinin kararıyle yoksun bırakıldığı dinsel saygınlığına bağlı cismâni varlıklarını hemen bıraktı. Şu var ki, Aurelianus'ün adaletini alkışlarken onun politikasını da gözden kaçırmamak gerekir: Başkente imparatorluğun bütün kesimleri üzerindeki üstünlüğünü yeniden kazandırmak ve eyaletlerin bağımlılığını pekiştirmek için bütün uyruklarının çıkarı ya da inançlarıyle kendisi arasında bir ilişki kurabilecek her çareye başvuruyordu (1608).

Imparatorlukta sık sık doğan ayaklanmaların arasında hıristiyanlar sürekli olarak barış ve gönenç içerisinde serpilip büyüdüler. Dioklesianus'ün tahta çıkmasıyle başlayan şu ünlü şehitler dönemine karşın (1609) bu akıllı hükümdarca kurulup sürdürülen yeni yönetim düzeni, onsekiz yıldan çok bir zaman hıristiyanlık için pek elverişli oldu. Devlet yönetimi bu dönemde, en yumuşak ve en geniş hoşgörü ilkelerini benimsemiş görünüyordu. Gerçekte, Diokletianus'ün ruhsal yapısı savaş ve devlet yönetimi alanında, — bilimsel araştırmalara göre— daha etkin durumdaydı. Onun ihtiyatlılığı her türlü yeniliğe karşı çıkmasını geretiriyordu. Karakteri, ne aşırı gayretkeşliğe ne de kendini her hangi bir tutkuya kaptırmaya elverişli bulunmadığından imparatorluğun eskiden beri süregelen tanrıları için her zaman saygı duymaktaydı. Ne var ki, boş zamanlarında. birlikte bulunduğu iki prenses, karısı Preiska ile kızı Valeria, çok büyük bir dikkat ve saygıyle, hıristiyanlık üzerine kendisine birtakım bilgiler aktardılar. Doğrusunu söylemek gerekirse, her çağa kadınların gösterdiği bağlılık, hıristiyanlığa çok yar-

dımcı olmuştur (1610). Diocletianus'ün her zaman yakınında bulunan, onun güvenini kazanan ve saraydaki aile yaşamını çekip çeviren Lucianus, Doroteus, Gorgonius ve Andre gibi harem ağaları, sahip oldukları etkinlik yüzünden, hıristiyanlıklarını koruyabildiler. Sarayın en gözde subayları da onlara öykündüler. Bunların, tuttukları görevle orantılı madalyaları, giysileri, takıları, eşyaları ve de özel hazineleri vardı. Kimi zaman imparatoru izleyerek Roma tapınağına gitmek ve âyinlere katılmak zorunda kalsalar da (1611), karıları, çocukları ve köleleriyle birlikte hıristiyan dininin ibadetlerini serbestçe yerine getiriyorlardı. Diocletianus ile iş arkadaşları, puta tapmaktan nefret ettiklerini saklama gereği duymayan, bununla birlikte devlet hizmetlerini canla başla yerine getirmekte kusur etmeyen görevlilerle en önemli sorunlar üzerinde danışma ve görüşmeler yapıyorlardı (1612). Piskoposlar, bulundukları eyaletlerde saygın bir yer tutuyorlardı. Halk ve yüksek aşamalı devlet görevlileri onlara karşı ayrıcalıklı ve saygılı bir tutumla davranıyorlardı. Hemen her kentte kiliseler, sayıları hergün artan hıristiyan cemaatini içerisine sığdıramaz hale gelmişti. İnananların dinsel ödevlerini yerine getirmek için çok görkemli ve çok büyük yapılar meydana getirildi. Eusebe'nin o denli şiddetle yakındığı töre ve ilke bozulmaları, Diokletianus zamanında hıristiyanların yararlandığı ve kötüye kullandığı özgürlüğün bir sonucu olarak değil, bu serbestliğin bir kanıtı olarak da alınmalıdır (1613). Gönenç, disiplin bağlarını gevşetmişti. Hile, kıskançlık kötü yüreklilik bütün papaz kuruluşlarını sarmıştı. Papazlar, gitgide tutkularının bir ereği haline gelen piskoposluk saygınlığını bütün güçleriyle kazanmak istiyorlardı. Kilise içerisinde saygı üstünlüğünü ele geçirmek için birbirleriyle savaşın içinde bulunan papazlar, cismânî ve saltık (mutlak) bir gücü de kazanmak istiyorlardı. Ve hıristiyanları kâfirlerden ayıran canlı inanç dinsel tartışma konularında yazdıklarındaki kadar davranışlarında pek belirgin değildi.

Sükûn içerisindeki görüntüsüne karşın, dikkatli bir gözlemci, kiliseyi tehdit eden fırtınanın ilk habercilerini görebilir-

di. Kısa bir süre sonra, o zamana değinkilerin tümünden daha şiddetli bir zulme uğrayacaktı. Hıristiyanlığın elde ettiği hızlı gelişme ve etkenlik çoktanrılıların aymazlıktan uyanmalarına neden oldu. Geleneklerin ve eğitimin kendilerine bellettiği bu çok tanrılılık inanışını savunmanın sırası geldiğini düşündüler. Ikiyüz yıldan çok bir süreden beri karşılıklı sürüp gelen hınç ve öfkenin verdiği nefret büyük kinlere dönüşmüştü. Putataparlar, insanları günah işlemekle suçlayan ve atalarının sonsuz cezalara çarptırılacağını savunmaya yeltenen bu yeni ve karanlık dinin ataklığından tiksiniyorlardı. Yatışmak bilmez bir düşmanın saygısızlıklarına karşı çoktanrılı mitolojiyi temize çıkarma alışkanlığı, en büyük kayıtsızlıkla başüstünde tutmayı bellediklerı bir düzen için birtakım inanç ve saygı duyguları esinlemişti. Kilise'ce, doğaüstü güçlerden yararlandığının ileri sürülmesi, bir yandan terör havası esmesine neden olurken öbür yandan bir yarışa geçme isteği de uyandırıyordu. Kurulu dinin yandaşları, hıristiyanlarınkine benzer bir tansıklama ile savunmaya geçtiler. Yeni biçimde sungular, günah çıkarmalar ve dine kabul törenleri bulup oluşturdular (1614) Ve, tanrılardan gelen seslenişlerin can çekişen değerini yeniden canlandırmaya çalışarak (1615) hayranlık uyandıran masallarla boş inançlarını okşamasını bilen her sahtekârı derin ve saf bir inanışla dinlediler (1616). İki taraf da, karşılarındakilerce ileri sürülen tansıkların gerçekliğini tanıyor gibiydiler; ve bunları imgeleme sanatına ya da şeytanlara yorarak karşılıklı biçimde boş inançların egemen olmasını istiyor ve yaymak için yarışıyorlardı (1617). En tehlikeli düşmanları olan felsefe, müttefiklerinin en güçlüsü haline geldi. Akademi'nin korulukları, Epikür'ün bahçeleri ve hatta stoacıların Kemeraltları, çeşitli şüphecilik ve dinsizlik okulları gibi, hemen tümden terkedildiler(1618). Romalılardan kimileri de Çiçeron'un kitaplarının da, senato'nun buyruğuyle mahkûm edilmesini ve yasaklanmasını istediler (1619). Yeni platoncuların başlıca mezhebi, nefret ettiği din adamlarıyle — korkmakta haklı olduğu hıristiyanlara karşı birleşmek gereğini duydu — Her yana yayılmış olan bu filozoflar

Yunan şiirinden varsayımlarla istiâreli us çıkarmaya kendilerini verdiler. Seçilmiş bir kısım , öğretilileri için gizemli dinsel âyinler uygulamaya başladılar. Yüce tanrısal varlığın simgeleri ya da vekilleri olarak adlandırdıkları eski tanrıları salık vererek, İncil inancına karşı (1620) büyük özenlerle kitaplar yazdılar. Bu kitaplar, geleneksel ilkelere göre hareket sayılarak imparatorlarca yaktırıldı (1621).

Diokletianus'ün politikası ve Konstansius'ün insanlığı hertürlü hoşgörünün kurallarından onları uzaklaştırmamakla birlikte çalışma arkadaşları olan Maksimianus ile Galerius'ün hıristiyan adına ve dinine karşı derin bir nefret duydukları anlaşıldı. Maksimianus ile Galerius'ün kafaları bilimle aydınlanmış değildi. Yalnızca eğitim, karakterlerini yumuşatmaya yetmemişti. Yükselmelerini kılıçlarına borçluydular — Şan ve ünlerinin doruğuna yükseldikleri zaman köylülerin ve askerlerin boş inançlarını saklamayı sürdürdüler — Eyaletlerin genel yönetiminde, kendilerine iyilik etmiş olanın koyduğu yasalara uyuyorlardı. Ne var ki, ordularında ve saraylarında, hıristiyanların aymazlık içerisinde yaptıkları kimi davranışları fırsat bilerek gizlice zulüm ve işkence yoluna gidiyorlardı (1622). Afrika eyaletinde genç bir köylü olan Maksimlianus adlı hıristiyan en ağır işkenceyle cezalandırıldı. Babası onu, yasanın aradığı tüm niteliklere sahip bir genç olarak orduya yazılması için yerel devlet görevlisine tanıtmıştı. Ne var ki Maksimilianus, askerlik mesleğini yürütmeye vicdanının elvermediğini ileri sürmüş ve bu kararında diretmişti (1623). Yüzbaşının eylemini cezasız bırakan devlet yönetimi herhalde yok denecek kadar azdır. Bir genel bayram günü, bu subay, merasim kayışını, kılıcını ve rütbe simgelerini çıkarıp attıktan sonra, bundan böyle yalnız sonsuz hükümdar İsâ'nın sözlerini dinleyeceğini ve bir hıristiyana yakışmayan silahları ve bir putatapar komutanın emrinde çalışmayı reddettiğini haykırarak ilân etti. Moritanya'nın Tingis kentindeki başkan tarafından kovuşturma yapıldı. Bunu bilerek ve isteyerek yaptığına kanı edinildikten sonra askerden kaçma cezasına çarptırılarak boynu vurduruldu (1624).

Bu işlemdeki ağırlık, işkenceden çok, asker ya da denebilir ki, sivil yasaların uygulanmasından yanadır. Ne var ki bu tür örnekler imparatorların aklını karıştırıyor ve, çok sayıda hıristiyan subayın rütbesini geri alan Galerius'e hak verdiriyor, ilkeleri kamu yararına bu denli aykırı olan bir tutkular dininin imparatorlukta yararsız kalması ya da kısa bir süre sonunda tehlikeli bir hal alması gerektiği kanısına yol açmış oluyorlardı.

Pers savaşındaki başarısı Galerius'ün umutlarını ve ününü artırınca Dioklesianus'le birlikte Nikomedya sarayında bir kışı geçirdi ve hıristiyanlığın alınyazısı, ikisi arasındaki gizli görüşmelerde çizildi (1625). Deneyimli imparator her zaman yumuşak davranış eğilimindeydi. Hıristiyanların sarayındaki ve ordudaki görevlerinden çekilmeleri için onlara zor kullanmaya hazır olmakla birlikte, bu kör bağnazların kanını dökmenin ne denli kıyıcı ve de tehlikeli olacağını en güçlü kanıtlarıyla dile getiriyordu. Sonunda Galerius, devletin sivil ve asker örgütlerinde önemli yerlerde bulunan kimselerden oluşan bir kurul toplanması için izin aldı. Bu önemli sorun, toplanan kurulda ele alınarak enine boyuna tartışıldı ve dalkavuklar Caesar'ın şiddetli tutumunda kendisine yardımcı olmaları gerektiğine karar verdiler. Kolayca tahmin edilebilir ki, bu dalkavuklar, efendilerinin gururunu, dindarlığını ya da korkularını ilgilendiren bütün noktalar üzerinde önemle durdular ve özellikle hıristiyanlığı kökünden kazıması için onu isteklendirdiler. Belki de imparatorluğu bütün düşmanlardan arındırıp kurtarsa da, eyaletlerin bağrında bağımsız ve günden güne sayısı artan bir halk kaldıkça, bu zaferiyle övünebilmesinin olanaksızlığını ona anlattılar. Yararlandıkları —görünüşte doğru— kanıt şöyleydi: «Hıristiyanlar Roma tanrılarını ve kuruluşlarını bıraktılar. Ayrı bir çumhuriyet kurdular. Henüz bir askersel güç oluşturmadıkları için hemen yok edilmeleri zor değildir. Ama, kendileri yasa çıkarıp kendi görevlileriyle yönetilmektedirler. Şimdiden bir kamusal hazineleri vardır. Bütün kesimler, sıksık toplanan piskopos kurulları aracılığıyle birbirlerine bağlıdırlar ve çok

sayıda, zengin dinsel cemaat toplulukları tam bir söz dinlerlikle bu kurullardan buyruk almaktadırlar.» Bu gibi belgelerin Dioklesianus'ü etkilediğine inanılabilir, ve hiç istememesine karşın bunlar yeni bir zulüm düzeni izlemeye onu yönlendirebilmiştir. Bizim sanılarımız ne olursa olsun, imparatorlukların alınyazısı üzerine etki yapan ve en akıllı kralların özel kurullarında geçen gizli saray entrikaları, kişisel görüş ve kinler, kadınların ve hadım ağalarının kıskançlıkları gibi, havâî olmakla birlikte kesin etkili olayları bilip aktarmak bizim gücümüzün dışında kalmaktadır (1626).

Sonunda imparatorlar, bütün kış boyunca yaptıkları gizli görüşmelerin sonucunu, öldürücü bir kaygıyla bekleyen hıristiyanlara bildirdiler. Terminalis'ler (1627) şenliğinin kutlandığı 23 şubat günü ,ya bilerek ya da rastlantıyla hıristiyanlığın yayılmasını sınırlama tarihi olarak açıklandı. Pretorium praefectusü (1628) başta olmak üzere, generaller, tribunus'ler ve hazine temsilcileri sabah erkenden, kentin en kalabalık ve en görkemli semtindeki yüksek bir yerde kurulmuş olan Nikomedya kilisesine geldiler. Onların önünde kapılar zorlanmaya başladı. Mihrap bölümüne saldırıldı. Boş yere bir dinsel simge arıyorlardı. Böyle bir şey bulamayınca kutsal kitapları ateşe atıp yaktılar. Dioklesianus'ün temsilcilerini, savaş düzeninde yürüyen ve müstahkem kentleri yıkmak için yararlandıkları bütün araç ve gereçlerle donanmış çok sayıda muhafız ve piyadelerden kurulu bir birlik izliyordu. Bir kaç saatlik uğraştan sonra, çatısı imparaotrluk sarayından da yukarı yükselen ve ne zamandan beri kâfirlerin kıskançlığını ve öfkesini dürtükleyen kutsal yapı, baştan başa yıkılıp yok edildi (1629).

Ertesi günü, işkence üzerine genel buyrultu duyuruldu (1630). Galerius, tanrılara kurban vermeyi reddeden kimselerin diri diri yakılmasını istiyordu. Dioklesianus ise, her zaman için kan dökmeyi reddetmekle birlikte, hıristiyanlara verilecek cezaların sert olmaktan kurtarılması konusunda taht arkadaşını daha fazla ılımlaştıramadı. İmparatorluğun bütün eyaletlerindeki kiliselerin tümden yıkılmaları buyruğu verildi ve gizli ola-

rak hıristiyan meclislerini toplamaya yeltenenler için ölüm cezası uygulanacağı bildirildi. Boş inancı körü körüne yönetmiş olmaktan yüzleri kızarmayan filozoflar hıristiyan dininin yapısını ve dehâsını özenle incelemişlerdi. İnancın kurgularla ilgili inak (dogma)'larının, peygamberler, İncilci dört havâri ve tüm havârilerin yazılarında bildirilenler olduğunu onlar da biliyorlardı. Magistraların emirlerine göre, piskoposların ve papazların ellerinde bulunan kutsal kitaplar herkesin gözü önünde yakılacak ve buna uymayanlar için en ağır cezalar uygulanacaktı. Bu yolda karar alınmasını bu filozofların kışkırtmasına bağlamak olasıdır. Aynı buyrultuyla kilisenin bütün varlığı artırma ile satıldı ya da zoralıma uğratıldı, kentlere ve topluluklara verildi veya aç gözlü saray mensuplarına dağıtıldı - Hıristiyanların inancını ortadan kaldırmak ve onların dinsel örgütlenmesini yok etmek için, doğu'nun, Roma'nın ve atalarının dinini reddetmekte direnenlere en dayanılmaz vergiler yüklemenin zorunluluğuna inanılmıştı. Ünlü bir soydan gelmiş olan kimselerin hicbir saygınlık taşıyamıyacakları ve hicbir görev alamıyacakları kararlastırıldı - Köleler, bundan böyle artık özgürlüğe kavusabilme umudunu yitirmiş oluyorlardı Ve hıristiyan halkın tümü, yasaların koruması dısında bırakılıyordu. Hıristiyanlara karsı acılan her davaya bakmak ve onu karara bağlamak için yargıçlara yetki verildi. Hıristiyanlara ise, uğradıkları saldırılar için dava açmalarına izin verilmiyordu. Böylece bu mutsuzlar, adaletin yararlarından paylarını almadan onun dısına çıkarılmış oluyorlardı. Bu çok acı verici ve ağır gidisli, cok karanlık ve asağılatıcı yeni şehitlik türü, belki de inananların sabrını tüketecek en etkili aractı İnsanların tutku ve çıkarlarının bu fırsatta imparatorların görüslerine yardımcı olmaya hazır bulunmadığı herhalde ileri sürülemez. Bununla birlikte akıllı bir yönetim, güttüğü politikayla zaman zaman bu ezilmiş olan hıristiyanları kollayıcı hareketler de yaptı. Roma hükümdarları ceza korkusundan bütün bütün ve de her şiddet hareketini desteklemekten uzaklaşamıyorlardı. Zâten bunun için de kendi otoritelerini ve halkın öbür bölümünü birtakım tehlike-

lere atmak gerekiyordu (1631).

Bu buyrultu Nikomedya'nın en işlek bir yerine henüz asılmıştı ki, bir hıristiyan onu koparıp yırttı ve parça parça etti. Bir yandan da en ağır sövüp saymalarla dinsiz ve zâlim hükümdarlar için beslediği nefret ve tiksintiyi dile getiriyordu. Yasaların en hafif hükümlerine göre bile onun bu davranışı büyük ölçüde bir hiyanet suçunu oluşturuyor ve ölüm cezasına çarptırılmasını gerektiriyordu. Toplumun yüksek sınıflarından ve de soylu ise bu eylemler daha ağır biçimde suçlandırılmasına yol açıyordu. Canlı olarak yakıldı, daha doğrusu yavaş ateşte kızartıldı. İmparatorların kişiliklerine yapılan saldırının öcünü almak için ivedi davranan cellatlar mahkûmun vücudu üzerinde zulüm ve işkencenin bütün biçimlerini uyguladılar. Ama, onun ne sabrını yok etmeye ne de en acılı can çekişme sırasında sürdürdüğü hakaret saçan gülümseyişini ve sarsılmaz kararlığını bozmaya güçleri yetmedi. Hıristiyanlar onun yaptığını dikkat ve tedbir kurallarına aykırı buldularsa da davranışındaki kutsal çaba ve yüceliğe de hayran olmaktan kendilerini alamadılar. Kahramanlarının ve şehitlerinin anısı için düzenledikleri büyük övgüler Dioklesianus'ün ruhuna derin bir terör ve kin izlenimi bıraktı (1632).

İmparatorun korkusu, tehlike belirtileri karşısında katmerleşti. Onbeş gün içerisinde Nikomedya sarayı iki kez ateşe verildi. Büyük bir zarara yol açmasına olanak verilmeden iki yangın da söndürüldüyse de, aynı olayın ikinci kez yinelenmiş olması bunun bir rastlantı ya da savsama sonucu olmadığını gösteriyordu. Doğal olarak kuşkular hıristiyanlar üzerinde toplanıyordu. Yavaş yavaş şu kanıya varıldı ki, umutsuzluğun etkilediği, çektikleri çilelerden ötürü öfkeli ve yeni kıyımlardan korkan bu bağnazlar, saraydaki kardeşleri hadım ağalarıyle, Tanrı kilisesi'nin amansız düşmanları olarak nefret ettikleri iki imparatorun canına karşı fesat birliği kurmuşlardı. Öfke ve kin, bütün ruhları, özellikle Dioklesianus'ün ruhunu sardı. Bulundukları görevlerde kendini beğendirmiş ve sevdirmiş olan birçok kimse hapse atıldı. İşkencenin her çeşidi kullanıldı. Kent-

te olduğu gibi sarayda da çok kanlı cezalandırmalar yapıldı (1633). Bu kötülük düzeniyle ilgili olarak hiçbir ipucu ele geçirilemediğine göre hıristiyanları suçsuz saymamız ya da kararlılıklarına hayranlık duymamız gerekmektedir. Birkaç gün sonra Galerius, bu denli uğursuz bir yerde uzun süre kalırsa, hıristiyanların kudurganlığına kurban gideceğini söyleyerek ivedilikle Nikomedya'dan ayrıldı. Bize, bu işkenceler üzerine yanlı ve gerçeğe uymayan bilgilerden başka şey bırakılmamış olan kilise tarihçileri, imparatorların korkularını ve içerisinde bulundukları tehlikeyi nasıl açıklayacaklarını bilmemektedirler. Bu yazarlardan, biri prens, öbürü de (konuşma sanatı) uzmanı olan ikisi Nikomedya yangınına tanık olmuşlardı. Biri, bunu tanrısal cezaya ve öfkeye yormakta, öbürüyse, Galerius tarafından bilerek ve isteyerek yapılmış bir kötülük olduğunu söylemektedir (1634).

Hıristiyanlara karşı çıkarılmış olan buyrultunun bütün imparatorlukta uygulanması gerekiyordu. Dioklesianus ile Galerius'ün Batı'daki hükümdarlardan onay almamış olmakla birlikte onların da kendilerine uyacaklarına güvenleri vardı. Bizim bugünkü yönetimsel düşüncelerimize göre öyle bilinir ki, bütün eyaletlerin valileri, aynı günde yayınlanmak üzere bu buyrultuyu daha önce almış olmalıdırlar. Hiç değilse bütün yollar üzerinde kurulu postalar, imparatorların buyruklarını Nikomedya'dan Roma dünyasının en uzak noktalarına dek ulaştırma olanağını sağlamıştır. Ama şaşılası bir durumdur ki, bu buyrultu ancak elli gün sonra Suriye'de ve dört ay sonra Afrika kentlerinde yayınlanabildi (1635). Bu gecikme belki Dioklesianus'ün tutumundan ileri gelmişti. Amacı, işkence cezası için imzasını koyarken, imparatorluğun uzak bölümlerinde meydana getirebileceği kötü sonuçlara şimdiden meydan verilmeden, kendi gözleriyle uygulamanın sonuçlarını görmek istemesiydi. Gerçekte, yüksek dereceli görevliler'in kan dökmeleri yasaklandı. Buna karşılık, başka türlü şiddet yollarına gitmelerine izin verildi. Kiliselerinin donanımından vazgeçmeye râzı olan hıristiyanlar, dinsel toplantılarının yasaklanmasını ve kutsal kitaplarının

ateşe verilmesini kabul edemiyorlardı. Afrika piskoposu aziz Feliksius'ün sofuca direnmesi yönetiminin alt kademelerindeki görevlilerin canını sıkmaktaydı. Kentin yöneticisi onu zincire vurarak prokonsulus'e gönderdi. O da İtalya pretoium prefesi'ne yolladı. Feliksius, kaçamak yollu sözler kullanmaktan tiksindiği için, Horacius'ün doğum yeri olmakla ünlü Lukanya'nın Venusa kentinde başı kesilerek idam edildi (1636). Bu örnek, belki de daha sonra yayımlanan bir imparatorluk emri, kutsal kitaplarını vermeye yanaşmayan hıristiyanları ölüm cezasına çarptırma yetkisini valilere bırakmaktadır. Çok sayıda inanan, şehitlik tâcını kazanmak için pek uygun fırsatı bulmuş oldular. Buna karşılık çoğu hıristiyanlar da, kutsal kitaplar bularak bunları putatapanların ellerine teslim ettiler ve canlarını kurtarmış oldular. Çok sayıda piskopos ve papaz bile, bu suçu işleyerek, *Traditor* adına hak kazandılar — Önceleri Afrika kilisesinde rezaletlere neden olan bu günahları, sonraları birçok ayrılıkların doğmasına yol açtı (1637).

Incil'in nüshaları ve çevirileri o denli çoğaltılmıştı ki en şiddetli engizisyon bile bunların tümünü toplatmaya yetmezdi. Tarikat kardeşi papazlar topluluklarında saklanan ve genel yararlanmaya ayrılmış kitapların da ortaya çıkması ancak aşağılık bir hıristiyanın kalleşliği yüzünden olabilirdi. Ne var ki, devletin gücü ve kâfirlerin çabaları, kiliseleri yıkmayı başardı. Kimi eyaletlerde yüksek aşamalı yöneticiler dinsel ibadete ayrılmış olan yerleri kapatmakla yetindiler. Öbürlerindeyse buyrultunun özüne titizlikle uyuldu ve, kapılar, sıralar ve kürsü söküldükten sonra, ölü yakar gibi, yapının geri kalan kısımlarını da baştan başa yakıp yıktılar (1638). Çok dikkate değer ve, oldukça değişik biçimlerde aktarılmış olmakla birlikte olasılıktan yoksun bir öyküyü buraya aktarmamız merakımızı uyandırabildiği gibi onu yatıştırmaya da yardımcı olacaktır. Frikya'nın, adını bilemediğimiz küçük bir kentinde, baştaki devlet memurlarıyle birlikte tüm ahali hıristiyan olmuştu. Bağlı olduğu eyaletin valisi herhangi bir dirençle karşılaşılabileceğini düşünerek, birkaç lejyoner müfrezesini de yanına almıştı. Onun

kente yaklaştığını öğrenen halk kilise'de toplandı ve ya bu kutsal yapıyı savunmak ya da onun yıkıntısı altında gömülü kalmaya and içti. Boşaltmaları için yapılan öneriyi nefretle geri çevirdiler. Bu denli inatçı bir tutumdan öfkelenen askerler binayı her yanından ateşe verdiler ve, karıları ve çocuklarıyle birlikte çok sayıda Frikyalı bu olağanüstü şehitlik türü içerisinde yaşamlarını yitirmiş oldu (1639).

Suriye'de ve Arınenia sınırlarında birtakım hafif karışıklıklar olmuş ve bunlar hemen bastırılmışsa da bu olaylar kilise düşmanlarının eline yeni silahlar kazandırmış oldu. Bu düşmanlar, edilgen ve sonsuz söz dinlediklerini allandıra pullandıra güvencelerle belirtmiş olduklarını unutan piskoposların kışkırtmasıyle karışıklıkların meydana geldiğini söylüyorlardı (1640). Hınç ve korku, sonunda Dioklesianus'ü de, her zaman elinde tuttuğu ılımlılığı bırakmaya yöneltti ve kıyıcı buyrultuların sonucu olarak hıristiyan adının yasaklanmasıyle ilgili niyetini açıkladı. Bu buyrultulardan birincisi, eyalet yöneticilerine, tüm kilise adamlarının tutuklanmasını emrediyordu — En aşağılık suçlulara ayrılmış olan cezaevleri çok sayıda piskopos, râhip, diyakoz, papaz çömezi ve duâ okuyucularla dolup taştı. Ikinci bir buyrultuya dayanarak, yüksek aşamalı görevli, bu hıristiyanların kötü boş inançlarından vazgeçerek tanrılar inancına dönmeleri için gerekli bütün sert araç ve gereçleri kullanabilecekti. Bu sert tutum, genel ve şiddetli bir zulüm ve işkenceye açık durumda bulunan bütün hıristiyanlara, üçüncü bir buyrultuyla, yaygınlaştırıldı (1641). Bir suçlayıcının doğrudan ve resmen tanıklığını şart koşan o güvence kısıtlamaları yerine imparatorluk görevlilerinin, inananlar arasından en suçlularını arayıp bulmak, kovuşturmak ve işkenceye çarptırmak yetkisi geçiyordu. Tanrıların ve imparatorların haklı öfkesini uyandıran bir yasağı bozma cesareti gösterenlere karşı şiddetli cezalar verildi. Bununla birlikte, bu yasanın sertliğine karşın, yakınlarını ve arkadaşlarını saklamış olan birçok putatapanın erdemli yiğitliği, boş inanç kudurganlığının, doğal ya da insanlık duygularını onların ruhunda söndüremediğinin onur verici

bir kanıtıdır (1642).

Dioklesianus, hıristiyanlara karşı buyrultuları, nasılsa uygulanmak için başka ellere bırakacağından, çıkarmakta acele etmiş oldu. Çünkü imparatorluk erguvanından vazgeçti. Taht ortaklarının ve ardıllarının karakterleri gibi durumları da bu buyrultuların uygulanmasını kimi zaman sıkıya kimi zaman da askıya aldılar. Kilise tarihinin bu önemli dönemi üzerine doğru ve belirgin bir kanı edinmek için Dioklesianus'ün ilk buyrultularıyle kilise'ye yeniden kazandırılan barış arasında geçen on yıllık süre boyunca imparatorluğun çeşitli kesimlerindeki hıristiyanlığın durumunu ayrı ayrı incelemek zorunludur.

Konstansius'ün yumuşak ve gönül okşayıcı yaradılışı, uyruklarından kimi insanların baskı altında tutulmasından hoşlanmıyordu. Sarayındaki başlıca hizmetler hıristiyanlarca görülüyordu. Adamlarını çok iyi tutuyordu. Bağlılıklarını değerlendiriyor ve onların dinsel ilkelerine karşı hiçbir kötü duygu beslemiyordu. Ne var ki bu hükümdar Caesar ünvanıyle asıl imparatora ast olarak kaldıkça, Dioklesianus'ün buyrultularını açıkça geri çeviremiyeceği gibi Maksimianus'ün de sözlerini dinleyememezlik edemezdi. Bununla birlikte, Konstansius'ün güçlülüğü, nefret ettiği ve acıma duygularını harekete geçiren kötülükleri yumuşatıyordu. Kiliselerin yıkılmasına güçlükle râzı oldu. Ama halkın öfkesine ve yasaların sertliğine karşı hıristiyanları korumaktan çekinmedi. Galya eyaletleri, olasılıkla Britanya'dakiler de, hükümdarlarının araya girmiş olmasından dolayı huzurlu ve tatlı davranış içerisinde kaldılar (1643). İspanya'nın başkanı ya da yöneticisi olan Datianus, Konstansius'ün gizli niyetlerini anlamaktan çok, gayretkeşliğe kapılarak ya da politika gereği, imparatorluk buyrultularını uygulama yoluna gitti. Konstansius'ün yönetim tutumu tam olarak uygulansaydı, İspanya'da küçük sayıda bile şehit kanı dökülmüş olmıyacaktı (1644). Konstansius yüksek ve bağımsız .nitelikli augustus saygınlığına yükselmesiyle erdemlerini uygulayacak özgür bir alan elde etmiş oldu. Saltanatının kısa sürmüş olması, bir hoşgörü düzeni kurmasına engel olmadı. Çünkü bunun ilkesini

ve örneğini mutlu oğlu Konstantinus'e bıraktı, o da, tahta çıkar çıkmaz kendini kilisenin koruyucusu olarak ilân etti ve yerleştirdiği hıristiyan dinini açıkça dile getiren ilk imparator olarak tanınma onurunu kazandı. Onun bağlılık duymasına, erdemlerine, politikaya ya da vicdan azabına gibi çeşitli nedenlere yorulabilecek bir davranışı olan din değiştirmesi, kendisiyle evlatlarının etkisi altında, hıristiyanlığın Roma imparatorluğu içerisinde başta gelen din haline dönüşmesi, bu tarihin sonraki kısımlarında çok ilginç ve çok önemli bir bölümün konusunu oluşturacaktır. Şimdilik, Konstantinus'ün her başarısının kiliseye bir yardım ya da bir çıkar sağlamış olduğuna dikkati çekmekle yetiniyoruz.

İtalya ve Afrika eyaletleri kısa süren, ama şiddetli bir işkenceye uğradılar. Maksiminanus, uzun süreden beri hıristiyanlardan nefret ediyor, kanlı ve ağır işlemlerden hoşlanıyordu. Taht ortağının buyruklularını sert biçimde ve seve seve uyguladı. Zulüm ve işkence yılının güz aylarında iki hükümdar, başarılarını kutlamak üzere, Roma'ya geldiler. Görünüşe göre, çok sayıda baskı yasası onların başbaşa görüşmelerinin ürünü oldu ve hükümdarların orada bulunmaları, yüksek aşamalı devlet adamlarının sertliğini daha da artırmaya neden oluşturdu. Dioklesianus imparatorluğu bırakıp ayrılınca, Severus adına yönetilen İtalya ve Afrika, efendileri olan Galerius'ün yatışmaz hıncının tuzağına, savunmasız halde, düştüler. Roma şehitleri arasında Adanetus, sonraki kuşakların dikkatini çeker bir durumun simgesidir. İtalya'nın çok soylu bir ailesinden gelen Adanetus, sarayın tüm saygınlıklarını sırasıyle kazanmış ve özel varlıklar (emvâl-i şâhâne)'nin başı olan *hazinedarlık* gibi önemli bir göreve yükselmşiti. Adenatus'ü bu denli dikkate değer kılan durumun, o genel zulüm ve işkence dönemi sırasında öldürülen tek soylu ve yüksek rütbeli bir kimse olmasıdır (1645).

Maksensius'ün başkaldırması İtalya ve Afrika kiliselerine huzur getirdi ve bütün öbür uyruklara baskı yapan aynı müstebit hükümdar acı çekmiş hıristiyanlara karşı doğru, insancıl ve —denebilir ki— yanlı davranışlar içerisinde bulunuyordu.

Hıristiyanlara yaptığı iyilikleri onların unutmayacağına ve sevgilerine güveniyor, uğradıkalrı kötülüklerle amansız düşmanından korkuları ve karşı karşıya bulundukları tehlikeler içerisindeki bu insanların bağlılığından kuşku duymuyordu (1646). O kadar ki, Maksensius'ün Roma ve Kartaca piskoposlarına karşı tutumu, sonraki dindar hükümdarlarca tüm din adamlarının benimsenmesinde örnek alınacaktır. Bu yüksek aşamalı din adamlarından biri oolan Marcellus'ün son zulüm ve işkence dönemi sırasında dinlerinden dönmüş ya da bunu saklamış olan çok sayıda hıristiyana verdiği günah çıkarma cezası başkenti birbirine katmıştı. Çözülme fırtınası çok sık ve kıyıcı ayaklanmalara neden oldu. Hıristiyanlar, ellerini birbirinin kanına buladılar. Gereksiz çabasına karşı dikkatli davranışı daha az olduğu anlaşılan Marcellus'ün sürgüne gönderilmesi Roma kilisesinin huzura kavuşması için tek yol olarak görüldü (1647). Kartaca piskoposu olan Mensurius'ün tutumu daha da kınanacak niteliktedir. Bu kentteki bir diyakoz, imparatora karşı bir açık mektup yayınlamıştı. Suçlu, piskoposluk sarayına sığındı. O zaman henüz kiliselerin dokunulmazlığı söz konusu olmadığı halde piskopos onu, güvenlik görevlilerine teslim etmeyi reddetti. Yasalara bu denli aykırı bir direnişin cezalandırılması gerekirdi. Mensurius mahkemeye çağırıldı ve, ölüm ya da sürgün cezasına çarptırılacak yerde piskoposluk görevine dönmesine izin verildi (1648). Maksensius'ün yönetimi altındaki hıristiyanların mutlu yaşam koşulları içerisnde şehitlik rütbesi kazanmak isteyenler bunu çok uzaklardaki eyaletlerden satın almak zorunda kalıyorlardı. Aglae adında Romalı bir kadının öyküsü anlatılmaktadır. Bu hanım, bir konsulus ailesinden gelmekteydi. O denli zengindi ki, mal ve mülklerini yönetmek için yetmiş üç vekilharç kullanıyordu. Bu vekilharçlardan biri olan Bonifasius, hanımının büyük ilgi ve sevgisini kazanmıştı. Aglae cinsel sevgi ile dinsel aşkı birbirine karıştırdığından Bonifasius'le yatağını da paylaştığı söyleniyordu. Doğu'da kutsal azizlerden kalma birtakım anı eşyasına sahip olmak istiyordu ve serveti, onun bu dinsel arzularını gidermeye elverişliydi. Sev-

gilisine bir yük altın ile çok sayıda güzel kokular (itriyat) teslim ederek on iki atlı adam ve üç kapalı araba verdi. Bonifasius, bu düzenle Kilikya'daki Tarsus kentine gitmek üzere, bir haç seferine çıktı (1649).

Zulüm ve işkencenin ilk ve başlıca koyucu ve yürütücüsü olan Galerius'ün kan dökücü yaradılışta oluşu, onu hıristiyanlar için korkunç bir yaratık haline getirmişti. Ne zenginliğin zincirleri ne de yoksulluğun olanaksızlıklarıyle bağlı olmayan orta sınıftan hıristiyanlar, Batı'nın daha az fırtınalı kesimlerine sığınmak üzere anayurtlarını bırakıp göç etme yolları aradılar. Galerius, ordulara ve İllirya eyaletlerine buyruk vermesine karşın şehit bulması kolay olmadı; çünkü bu ülkeye gelen İncil misyonerleri de, imparatorluğun başka hiçbir yerinde rastlamadıkları soğuk ve nefret dolu bakışlarla karşılaşmışlardı (1650). Galerius yüce gücü ve Doğu'nun yönetimini eline geçirince, yalnız onun otoritesini tanıyan Trakya ve Asya eyaletlerinde değil, iyilikçisinin şiddetli buyruklarına kayıtsız koşulsuz uyarak kendi eğilimini de tatmin eden Maksimianus'ün bulunduğu Suriye Filistin ve Mısır eyaletlerinde de kıyıcılığına uygulama alanları buldu (1651). Tutkulu tasarılarını uygularken Galerius'ün uğradığı engellemeler, altı yıldır süren zulüm ve işkenceden edinilen deneyim ve ağır ilerlemekle birlikte büyük acılar veren bir hastalığın uyandırdığı düşünceler en şiddetli müstebitlik çabalarının bile bütün bir halkı değiştirmeye ya da onların dinsel inançlarını söküp atmaya yeterli olmadığına onu inandırmış oldu. Kendisinin neden olduğu kötülükleri onarmak istercesine, Galerius'le birlikte, Lisinius'ün ve Konstantius'ün de adına olmak üzere, tumturaklı imparatorluk ünvanları belirtilerek şu buyrultu yayımlandı:

«Devletin sürekliliğini korumak ve onun iyiliği için uğraş verdiğimiz önemli işler arasında, Romalıların eski yasalarına ve kamu düzenine aykırı tüm kötü davranışları düzeltmeyi ve bu düzeni yeniden kurmayı kendimize görev bildik. Atalarının dinini ve törenlerini bırakmış ve, ilk çağın göreneklerine cüretli bir biçimde hakarette bulunarak, fantaziden başka bir şey ol-

mayan birtakım kurallar ve saçma sapan kanılar uydurmuş ve imparatorluğumuzun çeşitli eyaletlerinde ayrı topluluklar kurmuş bulunan gözleri körleşmiş hıristiyanları akıl ve doğa yoluna kavuşturmak amacıyla hareket etmiştik. Tanrılar inancının sürmesini sağlamak amacıyla yayınladığımız buyrultular birçok hıristiyanın yok olmasına ve kıyımına neden oldu. Aralarından kimisi ölüm acısını çekti, kimisi de, dinsizliklerinde delice direnmelerini sürdürmektedir ve her türlü dinsel uygulamadan yoksundurlar. Bu mutsuzlara bağışlamaya kararlı bulunuyoruz. Devlet yasalarına ve yönetimine saygılı olmaları koşuluyla özel inançlarını serbestçe uygulayabilirler, korkusuzca ve tehlikesizce küçük dinsel meclislerini toplayabilirler. Bu bağışlamamız üzerine hıristiyanların kendi inandıkları Tanrıya kendi korunmaları ve Cumhuriyetin korunması, bizim güvenliğimiz ve gönencimiz için de dua edeceklerini umuyoruz. İstencimiz ayrı bir buyrultuyla yargıçlara ve yüksek aşamalı devlet görevlilerine de bildirilecektir (1652)». Buyrultuların ve bildirilerin dili üzerinde hükümdarların gerçek karaklerini ve gizli etkenlerini okuyup yorumlamak doğal ve olası bir yol olmamakla birlikte, burada söz konusu olan, ölmek üzere bulunan bir kimsenin sözleridir ve onun bu durumu içtenliğinin bir inancası olarak alınabilir.

Galerius bu hoşgörü buyrultusunu imzalarken, Lisiniüs'ün dostu ve iyilikçisinin isteklerini seve seve ve hemen, Konstantinus'un ise hıristiyanlığın hayrına olduğu için memnunlukla bunu uygulayacaklarından kuşku duymamıştı. Galerius, buyrultunun giriş bölümüne Maksiminus'ün adını geçirmek istememişti. Onun buna (evet) demesinin önemi büyüktü, ve bir kaç gün sonra Asya eyaletlerinin komutanlığına getirilmiş olacaktı. Yeni saltanatının ilk altı ayında Maksiminus, öncelinin tedbirli öğütlerini benimser göründü. Ayrı bir genel buyrultuyla hıristiyanların huzur ve barışı için önlem almadıysa da, pretorium prefesi olan sabinus'ün imzasıyla, eyalet yöneticilerine ve yargıçlarına birer genelge göndererek, imparatorluk bağışlamasını bildirmiş ve hıristiyanların bükülmez direncini gözö-

nünde bulundurarak, adalet örgütü mensuplarına yararsız kovuşturmaları durdurmalarını ve bu tutkulu insanların gizli toplantılarına göz yummalarını buyurmuştu. Bu buyruklara dayanılarak cezaevlerinde bulunan ve kürek cezasına çarptırılmış olan çok sayıda hıristiyan serbest bırakıldı. Dinini yadsımaktan çekinmeyen ve bu yüzden tutuklu bulunanlar da, özgürlüklerine kavuşunca zafer ilâhileri söyleyerek yurtlarına döndüler. Fırtınanın şiddeti yüzünden dinlerini bırakmış olanlar kiliseye yeniden kabulleri için göz yaşlarıyla yarlıgama (şefaat ve af)larını istediler (1653).

Ne var ki, bu aldatıcı barış kısa süreli oldu. Doğu'daki hıristiyanların, hükümdarın tutumuna güven duymalarına olanak yoktu. Zulüm ve boş inanç Maksiminus'ün ruhunda vardı. Bu iki tutkudan birincisi ona işkence araçlarını aşılamıştı, öbürüyse konularını belirledi. Putperestlik âyinlerine ve büyücülük irdelemesine kendini kaptırmış olan imparator, yanıt veren tanrı seslenişlerine çok inanıyordu. Gökyüzünün gözdeleri olarak sevip saydığı yalvaçları ya da filozofları, eyaletlerin yöneticiliğine getirdi, ve çok gizli (mahrem) kurullarına kabul etti. Bunlar, hıristiyanların elde ettikleri başarıyı düzenli disiplinlerine borçlu olduklarına ve çok tanrılıktaki sarsıntının başlıca tanrıların vekilleri arasında birlik ve bağlılık eksikliğinden ileri geldiğine onu inandırdılar. Buna göre, kilise örgütlenmesi örnek alınarak yeni bir dinsel yönetim düzeni kuruldu. İmparatorluğun tüm büyük kentlerinde tapınaklar Maksiminus'ün buyruğu ile onarılıp güzelleştirildi. Çeşitli tanrıların tapılma hizmetiyle görevli râhipler, piskopos karşılığı olarak ve putataparlık davasını güçlendirmek için yeni kurulan yüksek aşamalı bir pontifliğe bağlandılar. Bu pontifler de imparatorun kendisini doğrudan doğruya vekili gibi davranabilen yüce eyalet din başkanları ya da metropolitlerine bağlanıyorlardı. Saygınlık simgesi olarak beyaz giysi kuşanıyorlardı. Bu yeni yüksek dereceli din adamlarının en soylu ve en varlıklı ailelerden seçilmesine özen gösterilliyordu. Büyük devlet görevlilerinin ve din örgütünün etkisiyle birçok kentten, özellikle Nikomedya, Antakya ve Tir

(Sur)'dan, halkların genel duygusu olarak ustalıkla sunulan çok sayıda saygılı mesajlar geldi. Bunlar sarayca bilinen niyetlerdi. Halk, imparatordan bağışlama ve yarlıgamadan çok adalet yasalarının ele alınmasını istiyordu. Hıristiyanlar'dan nefret ettiklerini ve korktuklarını bildiriyorlardı. Hiç değilse bu dinsiz yobazların kendi topraklarının sınırları dışına çıkarılmasını diliyorlardı. Maksiminus'ün, Tir halkınca kendisine yazılmış bu dilekçelere verdiği yanıt bugün mevcuttur. Hükümdar, onların davranışını ve bağlılıklarını çok görkemli sözlerle övmekte ve hıristiyanların inatçı yobazlığı üzerinde durmaktadır. Onları kolayca sürgüne göndermeye râzı oluşu, kendisini lutufta bulunandan çok lutuf kabul eden olarak gördüğünü tanıtlamaktadır.: Tunç plaklar üzerine oymayla yazılmış olan buyrultularını tüm sertliğiyle uygulamaları konusunda yüksek yönetim görevlilerine olduğu gibi çoktanrılı inanç râhiplerine de yetki vermişti. Her ne kadar onlara kan dökülmemesi için emir verilmişse de başkaldıran hıristiyanlar en kıyıcı ve en aşağılatıcı cezalara çarptırıldılar (1654).

Asya'daki inananlar, şiddet eylemlerini tasarlanmış bir politikayla hazırlamış olan boş inançlı ve müstebit hükümdardan çok korkuyorlardı. Henüz birkaç ay geçmişti ki, iki Batı imparatorunun yayımladıkları buyrultular, tasarılarını yürürlüğe koymadan askıya almaya onu zorlamıştı. Lisinius'e karşı sert biçimde giriştiği iç savaş bütün dikkat ve ilgisini üzerine toplamıştı. Maksiminus'ün yenilgisi ve ölümü, kliseyi, sonuncu ve amansız düşmanlarının birinden kurtarmış bulunuyordu (1655).

Dioklesianus'ün buyrultularıyla başlatılmış olan zulüm ve işkencenin genel sergilenmesinde şehitlerin değişik acıları ve ölümlerinin betimlenmesini ihmal ettim. Eusebe'nin tarihinden, Lactance'nin tumturaklı anlatılarından ve en eski kaynaklardan korkunç ve yürek kaldırıcı tabloları alıp buraya aktarmak kolay olacaktı. Darağaçlarından ve kırbaçlardan, demir cengellerden, kızgın yataklardan, demir ve ateş dışındaki bütün acı çektirme araç ve gereçlerinden, yabanıl hayvanlardan ve onlardan daha yabanıl olan cellatların insan vücuduna neler yap-

mış olduğundan geniş ve ayrıntılı bir biçimde söz edebilecektim. Bu hüzün verici sahneler şehitlerin ölümünü geciktiren birçok görüntü ve tansıklarla ya da azizleşmiş olanların anısı olarak bıraktıkları kalıtların anlatılmasıyle çok canlı biçimde sunulmuş olacaktı. Ne var ki, neyi yazmam gerektiğini saptayamıyor ve neye inanmam gerektiğine uzun süredir karar veremiyorum. Kilise tarihinin en ciddi yazarlarından biri olan Eusebe bile kilisenin şânına ekleyebileceği herşeyi iyi niyetle yaptığını ve onun onurunu zedeleyebilecek olan herşeyi yazmamaya dikkat ettiğini itiraf etmektedir (1656). Bu yolda söylenmiş olan sözler, tarihin temel iki kuralından birini açıkça çiğnemiş olan bir yazarın ikinci kuralı da tam ve doğru biçimde kullanmış olduğunda bizi kuşkuya düşürmektedir. Pek saf olmayan ve çağdaşlarına oranla sarayı daha iyi tanıyan Eusebe'nin karakteri gözönünde tutulursa bu kuşku daha da güç kazanır. Kişisel kin ya da çıkar güdüleriyle yüksek devlet görevlileri öfkelendirilince, aşırı gayretkeşlik şehitlere ihtiyatlılık ya da yol yöntem kurallarını unutturduğu zaman, tapınaklardaki sunaklara saldırdıkları, imparatorlara ilendikleri ya da kürsüsünde oturan yargıcı vurmaya kalktıkları zaman bu hıristiyanların üzerinde kıyıcılığın bulabildiği her türlü işkence uygulanmış olabilir (1657). Hiçbir kasıt bulunmaksızın aktarılan hal ve koşullar, adalete teslim edilen hıristiyanların, genellikle sanıldığı gibi sert işlemlere uğratılmadıklarını göstermektedir:

I. Ağır hizmet (kürek) cezasına çarptırılan hıristiyanlar (hıristiyanlıklarını yadsımayanlar), gardiyanlarının insanlıkları ya da ihmallerinin sağladığı kolaylıkla, bulundukları kötü koşullar içerisinde bile dinlerini serbestçe yerine getirebiliyorlardı (1658).

II. Piskoposlar, yüksek aşamalı devlet görevlilerine kendi istekleriyle teslim olmuş bulunanların gayretkeşliğine engel olmaya zorunlu kılınmışlardı. Bu hıristiyanlar arasında, borç içerisinde ve yoksulluğun yükü altında bunalmış olanlar, umutsuz yaşamlarına onurlu bir ölümle son vermek istiyorlar, bir

bölümüysee, kısa süreli bir hapis cezasından sonra, günahlarından arınmış olarak yaşama dönecekleri için seviniyorlardı. Kimisi de, daha az onurlu düşüncelere kapılıp, inananların hapistekiler için kendi aralarında topladığı yardım ve sadakadan yararlanmak amacıyla bu yola başvuruyorlardı (1659). Kilise, bütün düşmanları üzerinde utku kazanınca, zulme uğramış olan hıristiyanların çıkarı ve övünçleri, onları çektikleri acıların gerçek ölçüsünü abartmaya yöneltti. Uygun bir zaman ve mekân aralığı (mesâfesi), varsayım için geniş bir alan açtı. Ve sayılabilecek çok sayıda örnek — yaraları birdenbire iyileşen aziz şehitler, kopan uzuvları, mûcize gibi, yeniden oluşanlar, bütün güçlüğü yok etmeye ve her türlü itirazı etkisiz kılmaya yeter ve diyecek bir söz bırakmaz. En saçma ve zırva masallar, kilisenin şânı olarak gösterildi, saf ve herşeye kolayca inanan topluluklarca hayranlıkla anıldı ve kilise tarihinin şüpheli tanıklığıyle dile getirildi. Bizim, doğal olarak belirsiz çizgilerini araştırdığımız ve zorluklarını gördüğümüz hapis, sürgün, acı çekme ve işkence gibi olayları usta bir konuşmacı (hatip) kolayca abartabilir ya da yumuşatabilir. Bize gerekli olan Dioklesianus buyrultularının kurbanları olarak canlarını yitiren insanların sayısını saptamak ve bunu onun ardılları zamanındakilere de yaymaktır. Pek uzak olmayan zamanların menkibe yazarları zulüm ve işkence yüzünden yıkılmış kentlerden, kırılıp yok olmuş ordulardan söz ederler. Daha eski yazarlar ise, bol bol sövüp saymalardan haber verirler. Ama, İncil inanışını kanlarıyla yaymayı başarmış olanların sayısını saptamaya yanaşmazlar. Eusebe tarihi, ancak dokuz piskoposun ölüm cezasına çarptırılmış olduğunu bize bildirmektedir. Filistin şehitleri için verdiği sayıda da yalnızca seksen iki hıristiyanın bu ünvanı (şehit ünvanını) kazanma onurunu hakettiğini yazmaktadır (1660). O sıralarda piskoposlar arasında egemen olan hareket ve gözüpekliğin aşamasını bilmediğimize göre bu olaylardan yeterli bir sonuç çıkarabilmemiz de olası değildir. Ama ikincisi, çok önemli ve pek olası bir sonucun elde edilmesine elverişli olabilir. Roma eyaletlerinin dağılımına göre, Filistin'in

Doğu imparatorluğu'nda altıncı kesimi oluşturduğu (1661) yöneticiler, gerçek ya da göstermece bir bağışlayıcılıkla ellerini hıristiyan kanına bulaştırmaktan sakındıkları için (1662) bu toprakların hıristiyanlığın doğduğu yer olması nedeniyle, Galerius ve Maksiminus'ün yönetimlerinde ölüm acısını çeken şehitlerin sayısı bakımından onaltıncı sırayı alması akla uygun gelmektedir. Toplam sayı yaklaşık binbeşyüzü bulacaktır. Bu sayı, işkencenin sürdüğü on yıla bölünürse her yıla rastlayan şehit sayısı yüzelli oarak bulunacaktır. Bu orantı İtalya, Afrika ve belki de İspanya eyaletlerine uygulanırsa, iki ya da üç yıl sonunda ceza yasalarının sertliği askıya alınan veya kaldırılan bu eyaletlerde mahkeme ilâmıyle ölüm cezasına çarptırılan hıristiyanların sayısı ikibin kişiden biraz daha aşağıya düşmüş olacaktır. Diokles ianus zamanında hıristiyanlar gerçekten çok kalabalık ve düşmanları da, o zamana dek görülmemiş ölçüde, öfkeli oldukları için eskiden yapılmış bütün zulüm ve işkencelerde, İncil'in ışığını dünyaya yaymak amacıyla canlarını vermiş olan aziz ve şehit sayısında bu olası ve ılımlı hesap doğru bir kanı edinilmesinde yardımcı olabilir.

Bu bölümü, tiksinti duymakla birlikte gözönüne almak zorunda olduğumuz hüzünlü bir gerçekle bitireceğiz. Bunu yaparken de, hiç incelemeden ve üzerinde durmadan, tarihin bize aktardığını ve dindarlığın şehitler konusunda neler düzenlediğini de olduğu gibi benimseyeceğiz — Şunu da açıkça söylemek gerekir ki, hıristiyanlar, iç ayrılışma ve çekişmeleri sırasında, putataparların onlara yapmadığını, kendi aralarında ve birbirlerine büyük kötülüklere neden olan eylemleri işlemekten geri kalmamışlardır. Cahillikle geçen yüzyıllar süresince — (Batı'daki Roma imparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki) — Roma kentindeki piskoposlar söz geçirişlerini laik'lar'a da yaydılar ve Latin kilisesine bağlı papaz örgütünü de egemenlikleri altına aldılar. Yükselttikleri boş inanç yapısı uzun süre zayıf ussal çabalara meydan okuduktan sonra, onikinci yüzyıldan onaltıncıya dek, halka kendilerini kabul ettirebilmek için, reformcu rolü oynayan birtakım atak bağnazların saldırısına uğradılar.

Roma kilisesi hile ile ele geçirdiği imparatorluğu şiddetle savundu. Şiddet ve baskı rejimi, savaşlar, genel kıyımlar ve engizisyon mahkemeleri iyilik ve barış düzenini kısa sürede yok ettiler. Reformcuların dinsel özgürlük gibi sivil özgürlük aşkıyla harekete geçen katolik hükümdarlar da kişisel çıkarlarını kilisenin çıkarlarına bağladılar ve, kılıç ve ateşle, dinsel silâhların saçtığı teröre yardımcı oldular. Yalnızca Hollanda'da, Şarlken'in uyruklarından yüzbin kişiden çok insan celladın eliyle yok oldu. Bu olağanüstü sayı Grotius'ün yapıtlarında gösterilmiştir (1663). Grotius bir dehâ adamıydı ve bilgilerniin geniş alanlara yaygınlığıyla ünlüydü. Düşman din ve mezheplerin boğuşması arasında bile ılımlılığını sürdürmüştü. İçinde bulunduğu yüzyılın ve kendi vatanının tarihini yazmış, matbaanın buulnması bu bilgilerin yayılıp öğrenilmesini kolaylaştırmıştı. Kitapların basılmaya başlaması, gerçeklerden uzaklaşılmasını da önlüyordu. Grotius'ün bilimsel otoritesine başeğmek zorunda kalsaydık, bir tek eyalette ve yalnız bir hükümdarın saltanatı döneminde öldürülen protestanların, Roma imparatorluğunun uçsuz bucaksız ülkelerinde, üçyüz yıllık bir zaman süresinde işkenceye ve ölüme uğrayan ilk hıristiyan şehitlerinin sayısını aştığını kabul etmek durumunda kalacaktık. Grotius'ün tanıklığını kabul etme olasılığı bulunmasaydı ve o, protestanların ve çektikleri acıları abartmış olmakla suçlansaydı (1664), çabuk ve kolay inanırlığın şüpheli ve yarım yamalak yapıtlarına nasıl güvenilebilieceğini ve dalkavuk bir piskoposun masalına hangi noktaya dek inanmanın olası bulunacağını, Konstantinu'ün koruması altında onun gözdesi olarak lutuflarını kazanan ve, yenilgiye uğramış rakip imparatorlarca ya da öncellerince hıristiyanlara yapılmış işkenceleri dile getirme tekel ve ayrıcalığına sahip tumturaklı *vak'a* yazarlarına hangi güvenceyle inanabileceğimizi sormaya hakkımız olmayacak mıydı?

Birinci cildin sonu

Dipnotları

1) Dion Cassius, Reymar'ın notlarıyle.

2) Strabon; Pline (Historia natura) ve Dion Cassius, bu savaşlarla ilgili olarak bize çok ilginç ayrıntılar bıraktılar, Romalılar, Doğu'da çok tanınmış bir Arap kenti olan Marlaba ya da Merab'a kendilerini (sâhip) olarak kabul ettirdiler. Bk. Ebülfedâ ve Mübi coğrafyası). Üç günlük bir yürüyüşten sonra, Istilâlarının amacı olan, baharat üretici ülkeye kadar sızdılar.

3) Cermenler Romalı general Varus ile üç tümenini kılıçtan geçirmişlerdi. Augustus, bu yenilgi'n haberini, ondan beklenen ılımlılık ve olgunlukla karşılamadı.

4) Germanicus, Suetonius Paullnus ve Agricola, kazandıkları zaferlerden ötürü geri çağrılmış ve yargılanmışlardır. **Tacitus'ün** hayranlıkla belirtliği gibi, askersel değerlilik ancak imparatorlara özgü bir sıfattır **(imperatorla virtus)**.

5) Caesar böyle bir güdüsü olduğunu belirtmemiştl, ama **Suetone** böyle bir şeyden sözetmektedir. Bundan başka, Britanya inci'leri, koyu ve soluk morumsu renklerinden ötürü değerli sayılmamışlardır. Tacitus bunun giderilecek cinsten bir kusur olmadığını söylemektedir (Vie d'Agricola). **«Ego facilius erediderim naturaram margaritis deesse, quam nobis avaritiam.»**

6) Bu savaş sırasındakl hükümdarlar **Claudius, Neron ve Domitianus** idl. Bunlardan ilkl zamanında yaşamış Pomponius Mela şöyle yazıyordu: «Roma silahlarının başarısı sayesinde ada ve onun yabanıl sakinleri kısa sürede iyice tanınmış olacaklardır». Londra'nın göbeğinde bu gibi yazıları okumak oldukça eğlencelidir.

7) Agricola'nın yaşamı üzerine Tacitus'ün verdiği hayranlığa değer özeti görünüz. Eski bilim adamlarımızın araştırmalarına karşın bu konu, kapanmış olmaktan uzaktır.

8) Vatanlarının yenilmezliği üzerine büyük titizlik gösteren İrlandalı

yazarlar, bu yüzden Tacitus'e ve Agricola'ya çok kızmaktadırlar.

9) Herodotos, I. IV. Bö. 94; Spanheim'ın gözlemleriyle Julianus.

10) Dion Cassius, I. LXVIII, S. 1123, 1131; Julien, In Coesaribus; Eutrope, VIII, 2, 6; Aurelius Victor, In Epitom.

11) BK. Daçla eyaleti üzerine anılar. (Recuell de l'Acadmie des Inseriptions, cilt XXVIII, S. 444.

12) Trajanus'ün duyguları, Imparator Julianus'un Caesarlar'ında çok doğal ve çok hoş olarak sunulmuştur.

13) Eutrope ve Sextus Rufus bu evhamı sürdürüp götürmek istediler (Bk. Freret'n'n İnseriptions Akademisi anıları cilt XXI, S. 55).

14) Dion Cassius, I. LXVIII, ve özetler.

15) Ovid. Fast. I. II, S. 667. Bk. Targuin'In hükümdarlığı - Tite - Live ve Halikarnas.

16) Az'z Augustinus, tanrı Terme'n'n zayıflığının ve kâhin'erin böbürlenmesinin bu belgesini bildirmekten çok hoşlanmıştır. (Bk. de Civitate Dei, IV, 29.)

17) Bk. Augustine tarihi, S. 5. Hieronymus'un kroniği. Anılmaya değer olan bu olayın Dion ya da Xiphilin tarafından unutulmuş ve zikredilmemiş olması çok gariptir.

18) Dion, I. LXIX. S. 1158, Augustin tarihi S. 5, 8. Bütün tarihçilerin yapıtları kaybolsaydı bile, o yüzyılın madalyaları, yazıtları ve öbür anı ve anıtları Hadrianus'un gezileri konusunda bizi aydınlatmaya yetecekti.

19) Bk. Augustine tarihi.

20) Unutmamak gerekir ki, Hadrianus zamanında bağnazlık yahudileri silâhlandırdı ve imparatorluğun bir eyaletinde şiddetli bir ayaklanmayı dürtük'edi. Pausanias bu gerekli savaşlardan söz ediyor (I. VIII b. 43), ve sofu Antoninus'un generalleri tarafından mutlu bir sonuca erişt'rildiğini anlatıyor. Bir', çölün içerisinde Atlas dağından kovulan göçer Maures'lara karşı; öbürü de, Roma'ya ait eyaleti ele geçiren Britanyalı haydutlara karşı. (Augulstine tarihi S. 19)

21) Dion, I. LXXI, Augulstine tarihi, In Marco-Part'lar üzerinde kazanılan zaferler b'rçok ilişkilerin doğmasına, neden oldu've bunların kötü yapıcıları da unutulmaktan kurtarılarak **Lucianus'un** çok nükteli taşlamasıyle gülünç hale düştüler.

22) En düşük gelirli asker dokuz yüz Sterlinden fazla alıyordu (Denis d'Hallcarnasse, IV, 17), buysa madenî paranın çok az bulunduğu bir devirde çok büyük bir rakamdı (bir ons gümüş 70 tunç liraya bede'dî). Eskî hukuk düzenîyle askerlik hizmetinin dışına çıkarılmış olan ayak takımı, ayırd edil-

meksizin, Marius düzeninde yeniden orduya alındı.

23) Caesar, lejyonlarından birini, adını alanda «çayır kuşu - toygar» koydukları Galyalı'lardan ve öbür yabancılardan kurmuştu. Fakat bu iç savaşlardaki hoşgörü sırasında uygulandı. Zaferden sonra, ödül olarak onlara Roma vatandaşlığı hakkını verdi.

24) İmparatorun birliklerden istediği bağlılık andı, her yıl ocak ayının başında tazelenliyordu.

25) Tacitus, Roma kartallarını **bellorum deos** diye adlandırıyor. Ordu kampının orta yerinde küçük bir kilisenin içerisine konulur, öbür tapınılanlar gibi askerlerin tapmasına açık tutulurdu.

26) Bk. Gronovius, de **Pecunîâ vetere** s. 120 v.b. İmparator Domitianus lejyonerlerin yıllık ödentisini on iki altına yükseltti. Bu miktar, sonraları hep çoğaltıldı. Askerî hükümet ilerledikçe ve servet arttıkça bu yolda yürüme sürdürüldü. Yirmi yıllık hizmetten sonra emekliye ayrılan askere üç bin dinar ya da o paraya denk bir yer veriliyordu. Muhafızlara bunun iki katı ödenliyordu ve genellikle muhafızlar çok büyük ayrıcalıklardan yararlanıyorlardı.

27) **Exercitus, ab exercitando: Varron, de Linguâ Latinâ, l. IV;** Çiçeron, Tuscul l. II, 37. Bir ulusun dili ile töreleri arasında var olan ilişki incelenecek çok ilginç bir yapıt meydana getirilebilir.

28) Vegetius, 1. II. ve birinci kitabının geri kalan bölümü.

29) Le Beau, **Académie des Inscriptions'da pyrrhique** dansına ilişkin birtakım aydınlatmalar yaptı. Cilt. **XXXV,** s. 262 v.b... Bu akademi üyesi bilim adamı çok değerli anıları içinde, Roma lejyonuyle ilgili olarak bütün eski belgeleri topladı.

30) **Josephe de Bello Judaico,** l. III. C. 5. Roma disipliniyle ilgili birkaç ayrıntıyı bu yahudi yazara borçluyuz.

31) Pline'nin Panegyrique'i, c. 13; Augustine tarihinde Hadrianus'ün yaşamı.

32) Polybos'un tarihinin altıncı kitabında, konu dışı olarak anlattığı **Romalıların disiplini.**

33) Vegetius, **de Re militari,** l. II. B. 4, v.d. Özetinin büyük bir bölümü Trajanus'ün tüzüklerinden alınmıştır. Yazdığı gibi lejyon Roma İmparatorluğunun öteki hiçbir yüzyılındakine uymamaktadır.

34) Vegetius, **de re militari,** 1, II. B.1. Cicero ve Caesar zamanında **miles** sözcüğü piyade için kullanılıyordu. Aşağı İmparatorlukta ve şövalyelik yüzyıllarında bu terim, at üzerinde savaşan silahlı kimseler için de kullanılmıştır.

35) Lejyonlerin silahları için (bk.) **Juste Lipse, de Militiâ romanâ** 1. III. B.z-7.

36) Virgilus'ün güzel karşılaştırmasına bakınız. Georg. II. IV. 279.

37) Guichard, (Memoires militaires) cilt I, Bö. 4, ve (Nouveaux memoires, cilt I, s. 293-311, aydın bir kimse olarak ve bir subay gibi bu konuyu işlemiştir).

38) Arrien'in taktiğine bakınız. Vatanının kurumlarına tutkuyla bağlı olan bu Yunanlı yazar, komuta ettiği lejyonlardan çok okuyarak fikir edindiği phalange'ları daha iyi bulduğunu belirtmiştir.

39) Polyb. I. XVII.

40) Vegetius, **de Re militari,** 1. II, Bö. 6. gerçek hal ve koşullara dayanan olumlu tanıklığı, İmparatorluk lejyonlarında süvari sınıfının varlığını reddedenlerin eleştirilerini susturucu nitelikte olmalıdır.

(41) Bk. kitabımızın her konusunda **Tite Live.**

42) Pline, Historia naturale, 2. Çok ilginç olan bu pasajın gerçek anlamı **Beaufort'un Republique Romaine'i** ile bulundu ve aydınlandı. 1. II. B. 2.

43) Horatius ve Agricola bize birer örmek vermiş oluyorlar. Bu yöntemin Roma disiplinine aykırı bir davranış olduğu açıktır. Hadrianus, tribunus olmak için yaş sınırı saptamak yoluyle bu aykırılığı gidermeye çalıştı.

44) **Arrien'in Tactique'**ine bakınız.

45) Tacitus, **Cermenlerin Töreleri,** Bö. 29.

46) Marcus Aurelius Quides'leri ve Marcomans'ları yendikten sonra onları büyük bir birlik oluşturmaya mecbur etti ve hemen Britanya'ya yolladı. Dion, 1. LXXI.

47) Vegetius, II, 2 Arrien (Alain'lere karşı yürüyüş ve savaşın betimlenmesi.)

48) Şövalye Folard, Polybos'ü eleştirisinde bu eski makineleri derin bir bilgi ve mantıkla incelemektedir. Hattâ birçok bakımlardan bizim kullandığımız toplardan ve havan toplarından bunları yeğ bulmaktadır. Şunu da gözönünde bulundurmak gerekir ki, İmparatorlukta kişisel değer ve askersel yetenekler yitirildikçe bu mancınıkların kullanımı da yaygınlaşmaya başladı. İnsan bulma olanağı kalmadığı zaman bu boşluğu çeşitli türden değişik gereçlerle doldurmak gerekli oldu.

49) **«Universa quove in quoque belli genere necessaria esse creduntur, secum legglo debet ubique portare; In quovis loca fixerit castra, armatam faciat civitatem.»** Vegetieus, bu tumturaklı sözlerle ikinci kitabını ve

lejyon'un betimlemesini tamamlıyor.

50) **Bk. Polybos, 1. VI: Juste Lipse ile (de Militiâ romanâ Joseph, de Bel.Judaic., I. III, Bö. 5; Vegece, I, 21-25, III, 9; Gichard'ın anıları;** cilt I. Bö. 1.

51) **Çiçero, Tuscul, II, 37; Joseph, de Bel. Judaic I. III, 5; Frontin, IV; 1.**

52) Vegetius, I, 9. Aendémie des İnstructions anılarına bk. Cilt XXV, s. 187.

53) Bu dönüşümler Gulchard'ın Yeni anılar (Nouveaux mémoires) adlı yapıtında çok güzel bir biçimde açıklanmıştır. Cilt 1, s. 141 - 234.

54) Tacitus (Annal., IV, 5) bize İmparator **Tiberius** zamanındaki ve **Dion (1. LV. S. s. 794) Alexander Severus zamanındaki lejyonları** bildirmişlerdir. Ben bu iki dönem arasında bir orta nokta bulmaya çalıştım. **Juste - Lipse'ye (Magnitudine romanâ, I. I. Bö. 4,5)** bakınız.

55) Romalılar bilgisizliklerini ve korkularını, dinsel bir saygı örtüsü altında gizlemeye çalıştılar. Bk. **Tacitus, Cermenlerin töreleri, Bö. 34.**

56) Bk. **(Plutark, Marcus Aurellus'ün yaşam öyküsü, Orose'ye** inanırsak, bu büyük kuleler su düzeyinden ancak 10 ayak kadar yüksekliktеydiler. **VI, s. 19.**

57) **Bk. Juste Lipse, de Magnitudine romanâ, I, 1, Bö. 5. Vegetius'ün son 16 bölümü deniz kuvvetleriyle ilgilidir.**

58) **Voltaire, XIV. Louis asrı, Bö. 19.** Fransa'nın da bugün hâlâ aynı gayreti gösterdiğini unutmamak lâzımdır.

59) **Bk. Strabon, 1. II. Aragon'un Taraconensis'ten** gelmiş olduğunu düşünmek pek doğaldır. Yapıtlarını Latince ile yazmış olan çağdaş birçok yazar bu iki sözcüğü eş anlamlı olarak saymaktadırlar. Şurası gerçektir ki, Pireneler'den çıkıp Ebre'ye dökülen küçük ırmak Aragon, adını önce bir eyalete, sonra da bir krallığa vermiş oldu. Bk. d'Anville, Céographie de moyon âge (Ortaçağ coğrafyası) s. 181.

60) Galya'ya ilişkin tarih notlarında 115 site (cité) görülmektedir. Bilindiği gibi, bu ad yalnızca başkente değil, her devletin ülkesine de verilmişti. Plutarkus ve Applanus boy'ların sayısını 3 hatta 4 yüze çıkarmaktadırlar.

61) **D'Anville, Notice de l'ancienne Gaulle.**

62) **History of Manchester, Whitaker, cilt 1. Bö. 3.**

63) Her ne kadar çoğu zaman Galyalı'larla karıştırılırlarsa da, İtalya Venetleri, kökenleri bakımından - olasılıkla - İlliryalı'ydılar. **(Bk. M. Freret, Mémoires de l'Lademie des inseriptions, Cilt XVIII.)**

64) Bk. Maffei, **Verna Illustrata, I. 1.**

65) İlk karşıtlık eskilerce gözlemlenmişti **(Bk. Florus, I. 11).** İkincisi ise zamanımız yolcularının tümünü etkilemelidir.

66) **Pline (Hist nat., I. III)** İmparator Augustus tarafından İtalya'nın bölünümünü izliyor.

67) **Tournefort, Yunanistan'a ve küçük Asya'ya yolculuk. Bk. de Bouffor, Hist not. Cilt I, s. 411).**

68) İllirya adı, oldum olası Adriyatik kıyılarına verilen isimdi. Romalılar bu adı, Alpler'den Karadeniz (Pont-EUXINUS)'e dek uzayan topraklara yaydılar. **(Bk. Severini Pannonia) I. I, Bö. 3,**

69) Rahip Fortis adındaki Venedikli gezgin bu karanlığa gömülü memleketler üzerine bize bilgi vermektedir. Ne var ki, batı İllirya'nın coğrafyasını ve ilk zamanlarını ancak bu ülkenin hükümdarı olan imparatorun kayrasından bekleyebiliriz.

70) Sava'nın kaynağı İstirya'nın sınırlarına yakındır. İlk çağlardaki Yunanlılar bu ırmağa Tuna'nın başlıca kolu gözüyle bakıyorlardı.

71) **Bk. Periple d'Arrien.** Bu yazar Kapadokya'da vali iken Karadeniz kıyılarını incelemiştl.

72) Dindeki ilerleme üzerine çok bilgi vardır. Harflerin kullanılması İsa'dan yaklaşık bin beşyüz yıl önce Avrupa'nın yabanıllarına ulaşmış ve Kurtarıcı'nın doğumundan yaklaşık bin beşyüz yıl sonra da Avrupalılarca Amerika'ya götürülmüştür.

Fenike alfabesi, Yunanlıların ve Romalıların elinde, üç bin yıllık bir süre içerisinde büyük ölçüde bozulmuş oldu.

73) Dion, **LXVIII,** s. 1131,

74) Batlamyos'a, Strabon'a ve zamanımız coğrafyacılarına göre Süveyş kıstak (berzah)'ı Asya ile Afrika'yı ayıran sınırdır. Denis, Mela, Pline, Salluste, Hirtius ve Solin, Asya'nın sınırlarını Nil'in batı koluna kadar, ya da hattâ Katabatmus'a kadar götürerek dünyanın bu kesimine yalnız Mısır'ı değil Libya'nın tamamını da sokarlar.

75) Atlas dağının kapladığı uzun alan, orta derecede yükseklik ve tatlı bayırlı yüzeyl (Bk. Shaw'un seyahatleri, s.5).

76) Bay Voltaire, cilt **XIV,** s. 297, Kanarya adalarını cömertçe Romalılara vermektedir. Ne var kl onların bu adalara hiçbir zaman sâhip olmadıklarına değgin bilgiler vardır.

77) Berger, Histoir'e des grands chemins, I. III, Bö. 1,2,3,4; çok yararlı araştırmalarla dolu bir yapıt.

78) Tempieman'ca yapılan (dünya'nın nitelendirilmesi)'ne bakınız. Ne var ki, ben bu yazarın ne derin bilgisine ne de haritalarına güvenemiyorum.

79) **Bunlar, Lahor ve Delhi kentlerine aynı uzaklıkta ve bu iki kentin** arasında inşa edilmişlerdi. İskender'in fetihleri, İndus nehrinin beş büyük kolunun suladığı Hindistan'ın Pencab bölümünde noktalanmıştı.

80) Bk. M. de Guignes (Hünler'in tarihi Histoire des Huns, **I. XV, XVI ve XVIII.)**

81) Bütün eskiler arasında gerçek çok tanrıcılık dehâsını en güzel betimleyen **Herodotos** olmuştur. Bize bıraktığı en üstün açıklamalı bilgiler, **M. Hume'un Din'in doğal Tarihi** adlı eserinde yer almaktadır. **M. Bossuet de Evrensel Tarih'inde** çok dikkat çekici karşıtı olarak birtakım bilgiler vermektedir. Mısırlılar'ın tutumunda hoşgörüsüzlük halleri görülmektedir (Bk. Juvenal, sat. **XV**) Yahudiler ve hıristiyanlar ise imparatorlar zamanında çok önemli bir ayrılık oluşturmuşlardır, o kadar önemli ki, bu eserimizin özel bir bölümünde bunun nedenlerini incelemeyi uygun görmekteyiz.

82) Olympos hükümdarının hakları, gücü ve savları İlîada'nın on beşinci kitabında çok, pek çok güzel betimlenmiştir.

83) Bk. —örnek olarak— Caesar, **de Bello Gallico, VI,** 17. Bir ya da iki yüzyıl boyunca Galyalılar da kendi tanrılarına Merkür, Mars, Apollon gibi adlar verdiler.

84) Tanrıların doğası üzerine Cicero'nun yazdığı hayranlık yaratıcı güzellikteki eser bu karanlıklar dolu alanda ve çok derin bir uçurumda izleyebildiğimiz en güzel bir rehberdir. Bu yazar, filozofların kanılarını hiç değişikliğe uğratmaksızın yetenekli bir biçimde yansıtmaktadır.

85) Dindar olmıyan bu yüzyılda bâtıl inanışların hüküm sürmesinin sona erdiğini ve, rüyaların, falların ve heyûlaların artık dehşet salmadığını iddia ediyor değilim.

86) Sokrat, Epikür, Çiçero ve Plûtark, memleketlerinin dinine karşı her zaman en büyük saygıyı göstermişlerdir. Epikür, örneğini kendisi verdi ve bu bağlılığı sürekli oldu. (Diojen Laërce, **X.** 10.)

87) Polybos, 1. **VI,** Bö. 53, 54. Juvenal, kendi zamanında bu korkunun artık etkisini yitirdiğinden yakınmaktadır.

88) Bk. Çiçero açt. II. Or. 44 - Siraküza'nın, Taranto'nun, Ambraçya'nın, korent'in v.b.'nin talihleri ve Verres'in tutumu... **VIII** incideki Juvenal'in taşlamasındaki valilerin olağan uygulaması.

89) Suetone, Cludius'un yaşamı; Pline, Histoire naturelle **XXX. 1.**

90) Pelloutier, Histoire des Celtes, cilt. **VI,** s. 230252.

91) Seneca, **Consolat ad Helvian,** s. 74 - Juste - Lipse basım.. Denis Halicarnasse, Antiquités romaines; **I. II.**

92) 701 Roma yılında Senato'nun buyruğu gereğince İsis ve Serapis

tapınağı yıktırıldı (Dion, 1. **XL**, s. 252), ve hattâ bu, konsülus'un ellerlyle oldu (Valere - Maxime, 1,3). Caesar'ın ölümünden sonra kamu hesabına yeniden inşa edildi (Dion, **XLVII**, s. 581). Augustus, Mısır'da oturduğu sırada Serapis'in ululuğuna saygı gösterdi (1. II. s. 647)). Ne var kl Roma **pomoerium**'unda Mısır tanrılarına tapınmayı yasakladı (Dion, 1. **LIII**, s. 679; 1. **LIV**, s. 735). Bununla birlikte bu tanrılara onun hükümdarlığı döneminde de tapılma sürdü (Ovidius - de Art. aman. I. I) bu, ardılı'nda da devam etti, fakat Tiberius'ün şiddet döneminde sona erdi (Tacitius'e Bk. Annal, II. 85; Jozef, Antiquit, 1. **XVIII**. Bö. 3). Tertullienanus, Apolog. Bö. 6. s: 74: Havere baskısı. Bana öyle geliyor kl bu kuruluş Flavius ailesinin acımasından ötürü gerçekleşmiştir.

93) Bk. Tite - Live, I. **XI** ve **XXIV**)

94) Macrobe, Saturnales, 1. **III**, Bö. 9. Bu müellif bir anıları çağırma formülü veriyor.

95) Minutius Felix, **In Octavio**, s. 54; Arnobe, 1. **VI**, s. 115.

96) Tacitus, Annal. **XI**, 34. Bilgin Spanheim'in **Roma Dünyası** adlı eseri, birbirini izleyen Latium, İtalya ve öbür eyaletlerin Roma özgürlüğüne katılışının tam bir tarihidir.

97) Heredotos, **V.** 97. Bu sayı pek çok gibi geliyor. Belki de yazar halktaki kargaşalıkların etkisinde kalmıştır. Bk. Athénée, Delpnosophist., 1. **VI**, s. 272, Casaubon baskısı; Meursius, de **Fortunâ Attlcâ**, Bö. 4.

98) Bk. M. de Beaufort (Républlque romaine, 1. **IV**. Bö. 4) Bu eserde her sayımda bulunan yurttaşların tam sayısı gösterilmektedir.

99) Mecene ona, bir buyrultu (edictum) ile bütün uyruk'ara vatandaşlık sıfatının vermesini öğütledi ama biz Dion Cassius'ün, çağının düşünce düzenine tam uymuş bulunduğu halde, çok az politik yanı bulunan bu öğüde uyacağından, haklı olarak kuşku duyarız.

100) Senatörler mallarının üçte birine İtalya'da sahip olma zorundaydılar (Bk. Pline, I. **VI** ep. 19) Marcus Aurellus ancak dörtte birine izin verdi. Trajanus'ün saltanatından başlıyarak İtalya'nın da öbür eyaletlerden ayrımlı durumu kalmadı.

101) Markl de Maffei'nin Verona Illustrata'sının birinci kısmı, sezarların idaresindekl İtalya'nın durumu üzerine en açık ve en geniş betimlemeyl vermektedir.

102) Pausanias'a bakınız, I. **VII.** Bu meclislerin (kurum'arın) artık tehlikeli olmadıklarını gören Romalılar adlarının geri verilmesine râzı oldular.

103) Caesar bundan sık sık sözetmektedir. (s. 21).

104) Seneca, **In Consol, ad Helviam**, Bö. 6.

105) Memnon, **apud Photium,** Bö. 33. Valere - Maximus, **IX.** 2. Plütark ile Dion Cassius bu ölümlerin sayısını yüzelli bine çıkarıyorlarsa da söylediğimiz sayı yeter de artar niteliktedir.

106) İspanya'da yirmi beş sömürge kuruldu (Bk. Pline, Hist Natur, **III,** 3, 4; **IV,** 35). Britanya'da ise Londra, Colchester, Lincoln, Chester, Gloucester ve Bath'de kurulan sömürgeler sonradan çok büyük kentler haline geldiler (Bk. Richard de Circenster, s. 36; Hist. of. Manchester, Whitacker, I. 1, Bö. 3).

107) Aulu - Gelle, Noctes - Atticoe, **XVI,** 13 (Bk. Spanheim, **de Usu numismat.,** dissert. **XIII.**)

108) Spanheim, **Orb. rom.,** Bö. 8, s. 62.

109) Aristide, in **Romoe Encomio,** c. 1, s. 218, Baskı Jebb.

110) Tacite, Annal., **XI,** 23, 24. Historle., **IV,** 74.

111) Pline, Hist. nat., **III,** 5; s. Augustin, **de Cvitate Dei, XIX. 7. Juste Lipse, de pronunciatione linguce latinoe, Bö. 3.**

112) Apule ve s. Augustinus Afrika için, strabon İspanya ve Galya için tanıklık etmektedirler. Tacitus, Britanya, Velleius ise Pannonya hakkında aynı tanıklığı yapmaktadırlar. Bütün bu tanıklıklara lâtince yazılmış yazıtları da ekleyebiliriz.

113) Kelt dili, Galya, Cornuailles ve Armorigue ülkelerinin dağlık bölgelerinde yaşamını sürdürdü. Apule, genç bir Afrikalı'nın, Yunancayı hemen hemen unuttuğu ve Latince'yi konuşamadığı ya da konuşmak istemediği halde ayak takımının en düşük tabakasındakilerin arasında kullanılan pünce (Kartaca dili)'yi konuşmasından dolayı onu kınamaktadır (Apolog., s. 596). St. Augustinus, kendi mezhebindeki papazlar topluluğunda pek seyrek olarak Kartaca dilini kullanmıştır.

114) Yalnız İspanya **Columelle'yi,** iki **seneca'ları, Lucain'i, Mential'i** ve **Quintilien'i** yetiştirdi.

115) **Denis'**den **Libonius'a** kadar hiçbir Yunan eleştirisi ne Virgilus'dan ne de Horatius'tan söz etmemektedir. Sanki Romalıların hiç iyi yazarları yokmuş gibi bilmezlikten gelirler.

116) Meraklı okuyucular, Dupin'in (Bibliothèque ecclesiastique - Cilt **XIX,** s. 1, Bö. 8)'nde Suriye ve Mısır dillerinin kullanımında ne denli dikkatli olunduğunu görebilirler.

117) Bk. Juvenal, sat. **III** ve **XV; Ammianus-Marcellinus, XXII,** 16.

118) Dion Cassius, I. **LXXVII,** s. 1275. Septimus Severus'ün saltanatı sırasında bir Mısırlı, ilk kez senato'ya kabul edildi.

119) Valere - Maximus, I. **II.** Bö. 2, n. 2 - İmparator Claudius, Latinceyi

anlamadığı için yetenekli bir Yunanlıyı cezalandırdı. Olasıdır ki bu Yunanlı bir kamu hizmetinde çalışıyordu. (Claudius'un yaşamı **Suetone**, Bö. 16.)

120) Lucullus'ün ordugâhında bri öküz bir drahmiye, bir tutsak ise üç drahmiye satılmıştı **(Plütark, Lucullus'ün yaşamı, s. 580).**

121) Sicilyalı Diodore, **In Eelog hist.**, I. **XXXIV** ve **XXXVI**; Florus, **III**, 19,20.

122) Gruter ve öbür derleyiciler, kölelerin karılarına, çocuklarına, arkadaşlarına, efendilerine v.b. yazılmış çok sayıda yazıtı bize bırakmışlardır. Görünüşe göre bunlar imparatorlar çağına aittir.

123) Bk. Augustine tarihi ve Romalı köleler üzerine M. de Burigny'nin Belles - Lettres Akademisi Dissertation'u cilt **XXXV.**

124) M. de Burigny'nin (Romalı azadlılar) adlı, aynı Akademinin **XXXVII.** cildindeki incelemesine bakınız.

125) Spanheim, Orb. Rom., I. I, Bö. 16, s. 124, v.b.

126) Seneca, Clemence, I. I, Bö. 24 Orijinali çok daha güçlüdür: «Quantum periculum immineret, si servi nostri numerare nos coepissent.»

127) Bk. Pline, (Hist. Nat., I. ve Athéné (Delpnos., **I. VI, s.** 272);

128) Paris'te, on iki kişiye bir hizmetli düşmektedir (Bk. Messange, Nüfus üzerine araştırmalar, s. 186).

129) Okumuş yazmış bir köle birkaç yüz altına satılıyordu. Atticus, köleleri bu nitelikte yetiştiriyor ve satıyordu (Cornel. Nep; Büyük adamların yaşamı, Bö. 13).

130) Pignorius, de servis, sınıflarının ve hizmetlerinin çok uzun bir listesini vermektedir.

131) Tacitus, Annal **XIV**, 43 - Efendilerinin öldürülmesini önleyemedikleri için idam edildiler.

132) Apulee, In Apolog, s. 548, Delph baskısı.

133) Fransa'da yirmi milyon, Almanya'da yirmi iki, Macaristan'da dört, İtalya'da ve bağlı adalarda on, İngiltere ve İrlanda'da sekiz, İspanya ve Portekiz'de sekiz, Avrupa Rusyası'nda on ya da on iki, Polonya'da altı, Avrupa Türkiyesi'nde altı, İsveç'te dört, Danimarka'da ve Norveç'te üç ve Hollanda'da dört olmak Avrupa tutarı yüzbeş ya da yüz yedi milyonu bulabilir (Bk. M. Voltaire'in Genel Tarihi.)

134) Josephe, de Bello Judaico, I. **II**, Bö. 16. Agrippa söylevi, ya da daha çok, tarihçininki Roma imparatorluğunun güzel bir betimlenmesidir.

135) Suetone, **Augustus'ün yaşamı, Bö. 28.** Augustus, Roma'da (Öç alan Mars tapınağı ve Alanı)'nı yaptırmıştı. Bundan başka, Kapitol'de (Gürleyen Jupiter) tapınağını; halka açık kitaplıklarıyle (Apollon Palatin) tapı-

nağını, Calus ve Lucius Kemeri ve Bazilikası'nı, Livia ve Oktavgus Kemerleriyle Marcellus tiyatrosunu yine Roma'da İnşa ettirmişti. Hükümdar örneğine devlet adamları ve generaller de öykündüler. Augustus'un arkadaşı Agrippa da, eski çağlardan bizlere kalan en güzel eserlerden biri durumundaki Pantheon'u yaptırdı.

136) Bk. Maffei, Verona Illustrata, I. **IV**, s. 68.

137) Pline'nin Mektupları'nın yedinci kitabına bakınız.. Bu yazar, vatandaşlarca parası ödenerek yaptırılan eserler arasında şunları sayıyor. Nikomedya'da yeni bir meydan, bir su kemeri ve bir kanal (ki, eski krallar kullanılmaz halde bırakmışlardı), Niş'de, bir jimnaz iki milyona yakın mal olmuştu; Bursa (Prousa) ve.. (Claudiopolis)'da hamamlar ve Sinop'da beş fersah uzunlukta su kemeri.

138) Hadrianus daha sonra, bulunan her hazinenin (definen'n) mülkiyet hakkı ile keşif hakkı arasında bölüştürülmesini hükme bağlıyan bir tüzük çıkartmıştı. (Augustin tarihi, s. 9)

139) Philostrate in Vitâ Sophist., I. **II**. s. 548.

140) Bk. Philost, I, **II**, s. 548, 566; Pausanias, I, I ve **VII**; 10; Herode un yaşamı, Memoires de l'Academie cilt **XXX**.

141) Bk. yukardaki (3) sayılı dip notu.

142) Bu nokta Dicaearchus tarafından Atina Cumhuriyeti için belirtilmiştir (de Statu Graecia, s. 8. Inter geographos minores, baskı Hudson.

143) Donatus, de Româ veetre, I. **III**, Bö. 4, 5, 6. Nardini, Roma antica, I. **II**. **III**, 12, 13; ve Floransa'daki Başpiskoposluk kitaplığından bir örneğini aldığım Bernardo Oricellarius ya da Rucellai tarafından eski Roma'nın betimlemesini kapsıyan bir el yazması. Pline, Barış tapınağına Timanthe ve Protegene'nin iki ünlü tablosunun konulduğundan söz etmektedir. Laocoon, Titus hamamlarında bulundu.

144) Montfaucon, Antique, cilt **IV**, s. 2, I, 1. Bö. 9. Fabretti, Roma su kemerleri üzerine çok bilimsel bir eser derledi.

145) Aelien, Histoire var. I. Bö. **IX**, Bö. 16: Bu yazar Alexandre Severe zamanında yaşamıştır. Bk. Fabricus, Biblidtheque graeca, I, **IV**, Bö. 21.

146) Josephe, de Bello Judaico, **II**, 16: bu rakamı, olduğu gibi aldık. Pek fazla güvenmemek doğru olur.

147) Pline, Hist. nat. **III**, 5,

149) Pline, Hist, nat., **III**, 3,4; **IV**, 35 Liste aslına uygun ve gerçek görünüyor. Eyaletlerin bölünümü ve kentlerin değişik koşulu çok büyük ayrıntılarla vurgulanmıştır.

150) Strabon, Coğrafya, 1. **XVII**, s. 1180.

151/152) Tacitus, Annal. **IV,** 55. On iki kentin o zamanki durumuyle bugünkü arasında karşılaştırmalar yapmak için çağımızda yolculuk yapmış olanlarla boş yere görüşmeler yapmaya çalıştım. Yedi ya da sekizi tamamiyle harab olmuştur: Hyraepe, Tralles, Laodice, Truva, Halikarnas, Miiet, Efes.. Bunlara Sardes'ı da ekleyebiliriz. Bugün ayakta kalmış olanlardan Bergama (Pergame) iki ya da üç bin uüfuslu bir kasabadır. Güzelhisar adını almış bulunan Magnésie oldukça büyük ve önemlidir. İzmir ise yüzbin nüfuslu büyük bir kenttir. Ne var ki, İzmir'de Frenkler ticareti ellerine almışlar, Türkler ise sanatları tahrip etmişlerdir.

153) Chandler'in **Anadolu'da seyahat'i**, s. 225 ve devamı (Laudicée örenlerin'n hoş ve çok gerçekçi bir betimlemesi.)

154) Strabon, 1. **XII,** s. 866. Tralles'de öğrenim görmüştü.

155) M. de Boze'un. Memoires de l'Académie, Cilt **XIII'**deki bilimsel araştırmasına bakınız. Aristid'in, rakip kentleri anlaşmaya çağıran bir konuşması de bu araştırmanın içerisinde bulunmaktadır.

156) İskenderiye'de oturanları hesaba katmadan, Mısırlıların sayısı yedi buçuk milyona yükseliyordu (Joseph, de Bel. Jud., **II,** 16). Memlûk'ların askerî yönetiminde Suriye'de altmış bin köy olduğu tahmin ediliyordu. (Timurbey tarihi, 1. **V.** Bö. 20)

157) Yolların geçtiği yerler bize bunların yönünü ve belli başlı kentler arasındaki uzaklığı verebilmektedir: 1 — Antoninus duvarından York'a kadar, İkiyüz yirmi Roma mili; 2 — Londra'ya, İkiyüz yirmi yedi; 3 — Rhutupiae ya da Sandwich, altmış yedi; 4 — Boulogne'a dek kırkbeş; 5 — Reims, yüz yetmiş dört, 6 — Lyon, üçyüz otuz; 7 — Milano, üçyüz yirmi dört; 8 — Roma, dörtyz yirmi altı; 9 — Brindizi, üçyüz altmış; 10 — Dirrachum'a kadar uzanan yol, kırk; 11 — Bizans, yediyüz on; 12 — Ankara, İk'yüz seksen üç; 13 — Tarse, üçyüz bir; 14 — Antakya yüz kırkbir; 15 — Tyr, İkiyüz elli dokuz; 16 — Kudüs yüzaltmış sekiz, ki hepsi yüz seksen Roma mili eder. 1200 fersah kadar tutmaktadırlar. Vesselin'in yayınladığı yol bilgilerine bakınız. Galle ve Stukeley'in İngiltere için ve M. Anvrille'in Galya ve İtalya için yayınladıklarına bakınız.

158) Montfaucon (Açıklamalı İlk çağ, cilt **IV,** kısım 2. 1. I, Bö. 5) Narni, Alcantara Nimes v.b. köprülerini anlatmaktadır.

159) Bergier, İmparatorluğun büyük yollarının tarihi, 1 **II,** Bö. 1, 28.

160) Procope, in Hist, Arcanâ, Bö. 30. Bergier, Hist, des grands chemins, I. **IV. Codex** Théodosien, I. **VIII,** tit. **V,** Cilt **II,** s. 506 - 563, Godefroi'nin bilimsel açıklamasıyle.

161) Theodossius döneminde yüksek dereceli bir memur olan Cesarius,

Antakya'dan İstanbul'a (Constantinopolis) posta ile seyahat etmiştl. Geceleyin yola çıktı. ertesi akşamı elli beş fersah uzaktakl Kapadokya'da geçirdi ve altıncı gün, yaklaşık ikiyüz yirmi fersah yol alarak, İstanbul'a vardı. **Bk. Libanius, Orat XXI,** ve güzergâhlar, s. 572 - 581.

162) Pline, her ne kadar bakan ve imparatorun gözünde ldiyse de çok acele bir iş için karısına posta atlarının tahsisine gerek olduğunu ispatlamak zorunda ka'mıştı. I. **X,** let. 121, 122.

163) Bergier, büyük yolların Tarihl (Histoire des grands Chemlus, I. **IV,** Bö. 49).

164) Pline, Hist. nat **XIX,** 1.

165) Görünüşe göre, Yunanlılar ve Fen'keliler Kadiks ve Marsllya yörelerine yeni zanaatlar ve yenl ürünler taşımışlardır.

166) Bk. Homeros, Odysseus, I. **IX, V** 358.

167) Pline, Hist nat., I. **XIV.**

168) Strabon, Géog, I. **IV,** s. 223

169) Dördüncü yüzyılın başlarında hatip (konuşmacı) Eumenes (Panegyr. **VIII,** 6, baskı. Delph.) Zamanla modası geçmiş bulunan Autun şaraplarından söz etmektedlr. Ve bu kentin toprağına bağların ne zaman ekildiği tam olarak bilinmiyordu. M. d'Anville, **Pragus Arebrignus**'u Beaume bölgesine eklimiş olduğunu söylüyor, ki bugün de şaraplarının güzelliğiyle ünlüdür.

170) M. Harte'in **Tarım üzerine kalem denemesl** adlı olup kaba yoncaya eskilerin ve yeni zamanlardakilerin neler dediğinl topladığı esere bakınız.

171) Tacite, **Germanla,** Bö. 45. Plne, Hlst. nat., **XXXVIII,** 11 - Yazar, amberln yararını modanın hâlâ anlatamamış olmasını eğlenceli blr blçlmde belirtiyor. Neron, bu değerli taneden büyük miktarda satın almak lçln bir Romalı şövalyeyl Baltık kıyılarına gondermiştl.

172) Buraya Romalılar **Taprobane,** Araplar lse **Serandlp** diyorlardı. Bu ada Claudlus döneminde bulundu ve yavaş yavaş Doğu'nun başlıca tlcaret yerlerinden blrl oldu.

173) Pline, Hist. nat., I. **VI.** Strablon, I. **XVII.**

174) H'stoire Augustine, s. 224. İpek elbise kadınlar için süslü bir glysi, erkekler lçlnse yakışıksız olarak görülüyordu.

175) O zamankl lkl büyük avlanma da bugünkü gibi Ormuz ve Comorin burnunda yapılıyordu. Roma, Bengal'deki Jumelpur madeninden elmas alıyordu. **(Bk. Tavernier, geziler, cilt II. s. 281)**

176) Tacitus, Ann. **III,** 52 (Tiberius'un blr söylevinde).

177) Pline, Hist nat., **XII**, 18. Başka bir yerde, bu tutarın yarısı kadar bir sayı hesaplıyor (Quingenties H.S. Yalnız Hindistan için — Arabistan hariç..)

178) Bire on ve on ikiye yarım olan orantı, Konstantinus'ün bir yasasıyle quatorz sept cinquième'e yükseldi. Eski paralar üzerine Arbutnot'nun tablolarına bakınız.

179) Bk. çeşitli bölümlerde **(Historie naturelle, III, 5, Pline)**; Aristides **(de urbe Roma)**, ve Tertullien **(de anima, Bö. 30)**

180) Herode Atticus, söz sanatçısı Polemon'a üç tumturaklı söz yapıtı için seksen bin sterling değerinde ödül verdi. (Philostorate'ye Bk. 1. I, s. 558. Antoninus'lerce, gençlere gramer, söz sanatı, politika ve felsefenin dört büyük kolunun ilkelerini öğretmek üzere Atina'da profesörlerin ders verdiği bir okul kuruldu. Bir filozofa yılda on bin drahmi (8-10 bin sterling) ücret veriliyordu. İmparatorluğun öbür büyük kentlerinde de buna benzer kurumlar açıldı. (Bk. Luclanus, **Eunuque**, cilt **II**, s. 353, Baskı Reitz, Philost., I. **II**; s. 566. Historie Augustine, s. 21. Dion Casslus, I. **LXXX**, s. 1195.): Kederli bir tablatte olan **Juvenal** bile şöyle demek zorunda kalmıştı:

O Juvenes: Circunspic't et stimalat
Materiamque sibi Ducisindulgentla quoerit (Sat. **VII**. 20).

181) Longinos, **Sublime** adlı eser, bö. 45, s. 229, Baskı Toll. Bu büyük yazarı bir davranış örneği olarak gösterebiliriz. Duygularını ulu orta ileri sürmek yerine büyük bir dikkat ve ihtimamla aşılıyor. Onları bir dostun ağzından söylüyor gibidir. O kadar ki, sanki değişikliğe uğratılmış bir metin izlenimini vermekte ve kendisi bile onları çürütmek istermiş gibi görünmektedir.

182) Orose, **VI**, 18.

183) Juluis Caesar senato'ya askerleri, yabancıları ve yeni zaptedilen barbarlardan kimseleri soktu (Suetone - Caesar'ın yaşantısı, Bö. 77, 80). Ölümünden sonra bu kötüye kullanış daha rezilce oldu.

184) Dion Casslus, I. **III**, s. 693. Suetone, Augustus'un yaşamı, Bö. 55.

185) Dlon Cassius (I. **LIII, s. 689**), Bu hükümdara uygun düşebilecek ifadeleri Tacitus'den ve Suetone'den aldım.

185) Bizim (emperor) diye aldığımız **İmparator** sözcüğü, Cumhuriyet döneminde general anlamında kullanılıyordu. Askerler, savaş alanında utku kazanmış komutanlarına törenle bu ünvanı veriyorlardı. Roma İmparatorları onu bu anlamda aldıkları vakit, bu sözcüğü kendi adlarından sonra kullanıyorlar ve onu kaç kez kazandıklarını belirtmiş oluyorlardı.

186) Dlon, 1. **LIII**, s. 703, v.b.

187) Tite - Live, Epitt., I. **XIV.** Valere Maxime, **VI,** 3.

188) Tite - Live'in sekizinci kitabındaki **Manlius Torquatus** ve **Papirius Cursor**'un davranış ve tutumuna bakınız. Onlar doğa ve insanlık yasalarını çiğnemişler, fakat bu davranışlarının askerlik disiplini gereği olduğunu kanıtlamışlardı. Yapılanlardan tiksinen ve nefret eden halk, bu ilkeye saygılı olmak zorunda kalmıştı.

189) Pompeius, düşüncesizce olsa da serbest oylamalarla, halktan, Augustus'un biraz altında bir askeri komutanlık onayı aldı. Çeşitli olağanüstü otorite eylemleri arasında Asya galibi yirmi dokuz kent kurdu ve bölüklere altmış ya da seksen milyon dağıttı. Bu eylemlerin onaylanması senatoda birtakım önellere ve muhalefetlere yol açtı. (Bk. **Plutark, Aplen, Dion Cassius ve Atticus'a mektuplar'ın birinci kitabı).**

190) Cumhuriyet döneminde zafer, halk adına hareket etmesine izin verilmiş olan general'e tanınırdı. Bu din ve politika ilkesinden çıkarılan haklı bir sonuç ile zafer, imparatora özgü kılınmıştır. En parlak hizmetler arasında onun vekilleri birkaç ayrıcalıkla donatılmayı yeterli gördüler ki bu da, utkusal saygınlık ünvanlarının onlar için yararlı olacağıydı.

191) Cicero **(de legibus, III, 3),** konsüllük saygınlığına **regia potestas** adını veriyor. Polybe (I. **VI,** Bö. 3) ise Roma Anayasal düzeninde üç güç görüyor. Monarşi iktidarı konsüllerle temsil ve icra edilmiştir.

192) Tribunus'lük gücü (yıllık tribünlük hizmetinden ayrı) diktatör Caesar'ın bir buluşudur (Dion, I. **XL IV,** s. 384) ve olasıdır ki halkın ve tribünlerin kutsal haklarını silâhla güven altına almak gibi yüksek nitelikte bir hizmetin ödülü olarak kendisine verilmiştir. (Bk. Dion, Eleştiriler, de Bell. civil., I. I).

193) Augustus, konsüluslüğü aralıksız dokuz yıl kullandı, sonra da, yapay bir jestle, diktatörlük kadar önemli olan bu görevi reddetti, ve Roma'dan uzaklaşarak kötü sonuçlu karışıklıkların başgöstermesini ve halkın sabırsızlanarak senato'nun kendisine yaşam boyu koşuluyla konsuluslük vermek zorunda kalmasını bekledi. Bu hükümdar ve ardılları, uyruklarının nefretini uyandırabilecek bir ünvanı kullanmaz gibi göründüler.

194) Kendisinden önce gelenlere tanınmış bütün yetkileri imparator Vespasianus'e veren senato kararnamesinin ilgili bölümüne bakınız (bu imparatorlar Augustus, Tiberius ve Claudius'tur). Bu merak verici ve önemli yapıt **Gruter** yazıtlarında bulunmaktadır (No. **CCXLI).**

195) Ocak ayının ilk günlerinde iki konsülüs seçiliyordu; yılın devamı süresincede bunlara başkaları ekleniyor ve yıllık konsülüs sayısı en az on ikiye ulaşıyordu. Genellikle on altı ya da on sekiz pretor seçiliyordu **(Juste**

- **Lipse, in excurs. D. ad Taciti Annal., I. I).** Belediye meclisi üyesi ve yönetim amirlerinden söz etmiyorum. Güvenlik işleri ve tahsilât gibi hizmetlerle görevli sıradan memurlar her tür yönetim uğraşına kolaylıkla katılabilirler. Neron'un hükümdarlığı sırasında, kullanılması tehlikeli olmakla birlikte, tribünüs'ler yasal olarak şefaat (ötünleme) hakkına sahiptiler (Tacitus Ann., **XVI,** 26). Trajanus zamanında ise tribünüslüğün bir saygınlık ya da bir ad olduğu bile bilinmiyordu (Pline'nin mektupları, I, 23).

196) Âlimler bile konsüllük işinde entrika çevirmişlerdir. Erdemli hükümdarlar bu saygın görevi ılımlı olarak istediler ve onu doğrulukla icra ettiler. Trajanus eski andı yeniledi ve, yasaları gözetim altında tutan konsülüsler kurulu önünde and içti (Pline, Panégyrique, Bö. 64).

197) **«Quoties Magistratuum comitiis interesset, tribus cum candidatis suis circulbat; supplicabatque more solemni. Ferebat et ipse suffragium in tribubus, ut unus è populo.»** (Suetone, Augustus'un yaşamı, Bö. 56).

198) **«Tum primum comitia è campo ad patres translata sunt,»** (Tacite, Ann, I, 15.) **Primum** sözcüğü, seçim hakkını halka geri vermek için yapılmış zayıf ve yararsız birtakım çabalara gönderme (atıf) yapıyor gibi bir anlam taşımaktadır.

199) Dion (1. **LIII,** s. 703 - 714) kayırıcı bir elle İmparatorluk yönetiminin zayıf bir taslağını çizmiştir. Onu aydınlatmak, çoğu zaman da düzeltmek için **Tacitus'**ü yorumladım. **Suetone'**yi inceledim ve çağdaşımız olanlar arasında şu yazarlarla istişare ettim: **Républlque Romalne, cilt I. s. 255 - 275; Noodt ve Gronovius, de lege regia'den iki inceleme, Baskı Leyden 1731; Gravina, de İmperio Romano,** s. 479 - 544 iki küçük yapıtından; **Maffei, Verona Illustrata,** kısım I, s. 255, v.b.

200) Kudretsiz bir hükümdar, hizmetçilerince yönetiliyor. Kölelerin iktidarı Romalıların utancını daha da ağırlaştırdı, ve senatörler bir Pallas'ın ve bir Narkisos'ın peşinde koştular.

201) Bk. Van-Dale, **de Consecratione principum.** Bu Hollandalı bilginin metin aktarmalarının gerçekliğine güvenim olsaydı onları aynen almak benim için rahat olacaktı.

202) Râhip Mongault'nun, Académie des Inscriptions'nun birinci cildindeki bilimsel araştırmasına bakınız.

203) Jurandasque tuum per nomen ponimus aras, diyor Horatius, İmparatorun kendisine. Ve bu dalkavuk ozan Augustus'un sarayını iyi tanıyordu.

204) Bk. Çiçeron, Philip. I, 6; Julien, **in Caesaribus: Inque Deum templis Jurabit Roma per'umbrasl** diye gücenmiş Lucain haykırır; ama bu nef-

ret bir vatanserindir, bir sofunun değildir.

205) Dion, 1. **LIII,** s. 710, Reymar'ın ilginç notlarıyle.

206) «Sonra da Octavius göründü. Yüzünde birbiri ardınca oluşan renkleri görseydiniz onu gerçek bir bukalemun sanırdınız. Önce soluk, sonra kırmızı, daha sonra kara, esmer, koyu halde sessiz ve zarif bir tavır takınıyordu.» (Caesars de Julien, Tercüme Bléterie Rahibi). Julianus'ün ustaca betimlediği bu varsayım doğru ve hoş olmakla birlikte bu karakter değişkenliğini gerçekmiş gibi düşünüyor ve bunu felsefenin gücüne dayıyor, ama felsefeye de, Octavius'e de oldukça fazla onur vermiş oluyor.

207) Monarşinin kuruluşundan ikiyüz yıl sonra Marcus - Aurelius, Brutus'tan, Roma erdeminin noksansız bir örnek karakteri diye övünç duymaktadır.

208) Bu olayın geçtiği ve kaybolduğu yer için pek üzülemiyoruz. (Bunları Tecite anlatmıştı.). Joseph tarafından aktarılan halk patırtıları ve Dion ile Sueton'un eksik aktarışıyle yetinmek zorunda kaldık.

209) Augustus disiplinin sertliğini yeniden kurdu. İç savaşlardan sonra emrindeki kıtalara **arkadaşlar** demeyip, sâdece **asker** diye hitap etti.

(Suetone dans Augustus, Bö. 25). Tiberius'un, Pannonia lejyonlarının ayaklanmasını bastırmak için senato'dan nasıl yararlandığına bakınız. (Tacitus, Ann. 1).

210) Bu ayaklanmalardan birincisini Camillus Scribonianus yaptı. Claudius'a karşı Dalmaçya'da silaha sarıldı, ne var ki yandaşları kendisini — beş gün sonra — yalnız bıraktılar. İkinci olarak, Germanya'da, Lucius Antonius, Domitianus'e karşı ayaklandı; Üçüncüsü ise, Marcus Aurelius'un döneminde Avidius Cassius'ün başkaldırmasıydı. Son ikisi bir aydan az zamanda sona erdi ve yandaşlarının hiyanetine uğradılar. Camillus ve Cassius. ayaklanmalarını cumhuriyetin yeniden kurulması uğrunda yapılmış gibi gösterdiler. Cassius, girişimin kendi adına ve ailesine özgü olduğunu söylüyordu.

211) **Vellelus Paterculus,** 1. **II,** Bö. 121; **Suetone, Tiberius'ün yaşamı, Bö. 20.**

212) Bu düşünce Tacitus'de sık sık ve ısrarla belirtilmiştir. (Bk. Histoire, I, 5, 16; **II,** 76.

212) İmparator Vespasinus, olağan sağduyusuyle, ailesinin köklerini, (doğduğu memleket olan) Reate'nin kurucusu ve Hercules'in arkadaş'arından biri olan Flavius'a kadar indiren soy kütük bilgilerliyle alay ediyordu. **(Suetone, Vespasianus'ün yaşamı, Bö. 12)**

213) Dion, I. L **XVIII,** s. 1121. Pline, Paneg.

214) **Felicior Augusto, melior Trajano** - Eutrope, **VIII, 5.**

215) Dion (I. L **XIV, s. 1249**) Trajanus'ün öldüğü eyaletin valisi olan babasına dayanarak, bir varsayımda bulunuyor ki, bu da gizli kolayca çözebilirdi. Bununla birlikte Dodwel (Proelect. Cambden, **XVII**), **Hadrianus'**ün, henüz Trajanus hayatta iken veliaht seçilmiş olmasını daha gerçeğe uygun bulmaktadır.

216) Dion, I. **LXX**, s. 1171. Aurel. Victor.

217) Antoninus'ün tanrılaştırılması, madalyaları, heykelleri, tapınakları, kentleri tanrı yanıtları ve burçları çok tanınmıştır ve ileriki kuşakların gözünde imparator Hadrianus'ün kişiliğini gölgelendirmiştir. Bununla birlikte, on beş ilk Caesar'lerdan yalnız Claudius'un aşklarının doğaya aykırı olmadığını gözlemleyebiliriz. (Antoninus'e verilmiş onurlar için Bk. Spanheim, Julien Caesar'ları üzerine eleştiriler, s. 80).

218) Madalyalar ve yazıtlar imdada yetişmeseydi Antoninus'ün anısına onur veren bu davranışından haberimiz olmayacaktı.

219) Antoninus'ün yirmi üç yıllık saltanatı süresinde Marcus Aurelius saraydan yalnız iki gece uzak kaldı ve ilk kez de ayrı oldu. **(Hist. Aug. s. 25.)**

220) Bu hükümdar tiyatro temsillerini seviyor ve temiz cinsel yaşamın güzelliklerine yabancı kalmıyordu. **(Marc . Aurele, 1, 16; Histoire Augustine, s. 20, 21; Julien, Caesar'lar).**

221) Marcus Aurelius ikiyüzlülükle suçlandırılmıştır ve düşmanları onu, Sofu Antoninus'ü hattâ Verus'u de niteleyen sadelikte olmadığı için eleştirmişlerdir (Histoire Augustine, 6, 34). Mareus Aurelius'ün kendisi ikiyüzlü olarak nitelendirilmiştir. Ama en aşırı şüpheci hiçbir zaman Caesar'ın bir korkak ya da Çiçeron'un bir ahmak olduğunu söylemeyecektir. Espri ve değer insanlığa ve adalet sevgisine oranla daha göz kamaştırıcıdır.

222) Tacitus, Portique okulu'nun ilkelerini az sözcükle anlatmıştır: «Doctores sapientiae secutus est, qui sola bona quae honesta, mala tantum quae turpia; potentiam, nobilitatem, coeteraque extrâ animum, neque bonis, neque malis adnumerant.» Histoire, **IV. 5.**

223) Cermenler'e karşı yaptığı ikinci seferden önceki üç günde Roma halkına felsefe dersleri verdi. Yunan ve Asya kentlerinde de aynı biçimde davranmıştı. (Histoire Augustine, In Cassio, bö. 3)

224) Dion, I. L **XXI**, s. 1190; **Histoire Augustine in Avid. Cassio.**

225) Histoire Augustine, In Marc. Anton., bö. 18.

226) Vitellius, yemek gideri olarak, yaklaşık yedi ayda en az otuz milyon harcadı. Bu hükümdarın günahlarını dörtbaşı mamur olarak anlatabilmek zordur. Tacitus ona domuz yavrusu» diyor; ne var ki, onu bu kaba şeye benzetmek yine de çok güzel bir imge yaratmak demek olur. «At Vitellius, umb-

raculis hortorum abditus, ut ignava animalia, quibus si cibum suggeras, facent, torpentque, proeterita, instantia, futura, pari oblivione dimiserat Atque illum nemore Aricino desidem et marcentem, etc.» Tacitus, Historia III, 36, II,

227) Chardin'in İran seyahatleri, cilt 3, s. 293.

228) Köleleri devletin en ileri saygınlık rütbelerine kadar yükseltme geleneği Türklerde bugün bile İranlılara oranla çok daha yaygın biçimde süregelmektedir. Zavallı Gürcistan ve Çerkezistan, Doğu'nun büyük bir kesimine ünlü kimseler yetiştirmektedir.

229) Chadrin'in savına göre Avrupalı gezginler, İran halkı arasında birtakım özgürlük ve kendi ülkelerindeki yönetim yumuşaklığı düşüncelerini yaymışlardır.

230) Scipion'un ve Caton'un örneğini ileri sürüyorlardı (Tacite, Ann., III, 66). Neron'un saltanatı sırasında Marcellus Eprius ve Crispus Vibius elli altı milyon kazandılar. Suçlarını ağırlaştıran servetleri, Vespasien döneminde onları korudu (Bk. Tacite, Histoire IV, 43, Dialog de Orat., Bö. 8). Gence Pline'nin çizdiği portrenin sahibi olan Regulus, bir suçlama karşılığında senato'dan konsullük onurlaması bir milyon üçyüz altmış bin para ödülü aldı.

231) Devlet başkanlığına karşı işlenen suç, önceleri Roma halkına karşı işlenmiş çok büyük bir saldırı olarak nitelendiriliyordu. Halkın tribünüsleri olarak Augustus ve Tiberius (devlet başkanlığına karşı işlenen suç) deyimini kendi karşı olarak nitelendirdiler ve böylelikle ona sonsuz genişlikte bir uygulama alanı açmış oldular.

232) Germanicus'un erdemli ve mutsuz dul karısı Agrippina ölüm cezasına çarptırıldığı zaman senato onun bağışlanması için Tiberius'den acıma istedi. Kadın, herkesin önünde boğulmadı ve cesedi olağan idam hükümlülerinin cesetleriyle aynı yere gömülmedi (Bk. Tacite, Ann, VI, 25; Suetone, Tiberius'ün yaşamı, Bö. 53).

233) Ege denizinde bulunan Serifos (Seriphos) adası, üzerinde oturan halk koyu cahillik içerisinde bulunduğu için nefret edilen bir yerdi. Avridius'ün şarkıları onun sürgün yerini bize iyice tanıtmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki bu ozan, birkaç gün için başkenti terketmesi için buyruk almış ve sonra da Tomes'e dönmesi bildirilmişti. Bu buyruğa uydu, yanına kimse katılmadı ve gardiyan da bulunmadı.

234) Tiberius'ün saltanatı sırasında bir Romalı şövalye Part'lara kaçmak istedi. Sicilya boğazında yakalandı. Bu örnek o denli az tehlikeli göründü ki, zalim imparatorların en gaddarı bile suçluyu cezalandırmaya te-

nezzül etmedi (Tacitus, Ann., **VI**, 14.).

235) Çiçero, ad Familiâres, **IV**, 7.

236) (Bk. Avridius Cassius'un eleştirileri, Histoire Augustine, s. 45). Bunlar bir başkaldıranın sözleridir, ama abartmakla birlikte herhalde uydurmamaktadır.

237) «Faustinam Satis Constat apud Cayetam, conditiones sibi nauticas et gladiatorias elegisse.» Hist. Aug., s. 30. Lampride, Faustina'nın seçtiği değer türünü ve istediği koşulları açıklıyor (Histoire Augustine s. 102).

238) Histoire Augustine, s. 34.

239) Düşünceler, I. I. Herkes Marcus'un saflığına güldü. Madam Daciez her kadın istediği anda kocasını aldatabilir, diye bizi temin etti.

240) Dion, I. L **XXXI**, s. 1195; Histoire Augustine., s. 33. Spanheim'in Caesar'lar üzerine eleştirili düşünceleri, s. 289. Yergici Julien'in Marcus Aurelius'de bulduğu tek kusur Faustina'nın tanrılaştırılmasıdır.

241) Kommodus, babası tahtta iken doğmuş birinci evlâtlı. En büyük dalkavukluklarla kulaklara arasında yetişmiş, doğduğu tarihi taşıyan Mısır madalyalarına sahip olmuştu. Tillemont, İmparatorlar tarihi, cilt **II**, s. 752.

242) Histoire Augustine, s. 46.

243) Dion, I. L **XXII**, s. 1203.

244) Tertullien'e göre (Apolog. Bö. 25), Sirmium'da öldü; fakat **Vindobona'** durumu Qudes'lere ve Marcoman'lara karşı girişilen savaşlar için daha uygun yer olarak görülüyor.

245) Herodien, I. I, s. 12.

246) Herodien, I. I, s. 16.

247) Bu genel sevinci M. Wotton güzel betimlemektedir (Histoire de Rome, s. 192, 193).

248) Avidius Cassius'un özel sekreteri olan Manilius, birkaç yıl saklandıktan sonra bulundu. İmparator genel kayguyu — soylu bir tutumla — gliderdi, onu görmek istemedi ve kâğıtları açmadan yaktı. Dion, I. L **XXII**, s. 1209.

249) Bk. Maffei, degli Amphitheatri, s. 126.

250) Dion, I. L **XXII**, s. 1205; Herodien, I. I, s. 16; Histoire Augustine., s. 46.

251) Casaubon, Augustine tarihi üzerine yazdığı bir notta bu ünlü kardeşlerle ilgili birçok özellikler toplamıştır. Bu bilgince yazıya bakınız. s. 69.

252) Dion, I. L. **XXII**, s. 1210; Herodien, I, I, s. 22; Hist. Augus., s. 48; Dion, öbür tarihçilerin tersine, Perennis'in karakterini daha az kötü göstermektedir. Onun böyle ılımlandırması doğruculuğunun bir güvencesidir.

253) İkinci Pun savaşı süresince Romalılar Asya'dan (tanrıların anası) inancını alıp getirdiler. Kybele bayramı **Megalesia** (4 Nisan'da başlıyor ve altı gün sürüyordu. Yollar çılgın bir kalabalıkla dolup taşardı. Seyiciler tiyatroları doldururdu. Herkese açık sofralarda her cins ve çeşit çağrılı bulunurdu. Genel düzen ve polis kontrolü, o günler için askıya alınırdı ve eğlence bütün kentin en önemli işi haline gelirdi. (Bk. Ovidius, **de Fastis, I, IV, 189, v.b.**)

254) Herodien, I. I, s. 23, 28.

255) Çiçeron, pro Flacco, bö. 27.

256) Bu pahalı yükselmelerden biri güzel bir sözcüğe yer verdi: Julius Solon senato'ya **sürüldü** denlyordu.

257) Dion Cassius (1. L **XXII,** s. 1213,) hiçbir azatlının o güne değin bu denli servet edinmediğ'nl gözlemlemiştir. Pallas'ın varlığı elli altı milyonu aşmaktaydı, **ter millies,** H.S.

258) Dion, **LXXII,** s. 1213; Herodien, 1. I, s. 29; Hist. Augus., s. 52; bu hamamlar Capena kapısı yanında yapılmıştır. Bk. Nardini, **Roma antica,** s. 79.

259) Hist. Augustine, s. 48.

260) Herodianus, I, I, s. 28; Dion, I. **LXXII,** s. 1215: Dion'a göre, uzun süre Roma'da günde iki bin kişi ölmekteydi.

261) «Tuncque primum tres praefecti praetorio fuêre: interquos libertinus.» Bazı küçük alçak gönüllülük gösterileri yüzünden Kleandre pretorlar başkanlığı ünvanını almamış olmakla birlikte onunla ilgili bütün otoriteyi kullanmaktaydı. Öbür azatlılar çeşitli hizmet durumlarına göre **à rationibus, ab epistolis** olarak adlandırılıyorlardı. Kleandre efendisinin kendisini savunmakla görevli olarak **a pugione** diye nitelendirilliyordu. Sauma'se ve Casaubon bu pasaja ilişkin olarak çok kapalı anlatımlarda bulunmuşlardır.

262) Herodien, I. I, s. 31. Bu tarihçinin altı bin kişi derken pretor piyadelerinin mi yoksa kent piyade birliklerinin sayısını mı belirtmek istediği pek anlaşılamamaktadır. Ne M. de Tillemont, ne de Wotton bu sorun hakkında bir karara varmak istememişlerdir.

263) Dion, 1. **LXXII,** s. 1215; Herodien, I, I. s. 32; Hist. Aug., s. 48:

264) «Sororibus suis constupratis, ipsas concubinas suas sub oculis suis stuprari jubebat. Nec irruentium in se juvenum carebat infamiâ, omni parte corporis atque ore in sexum utrumque pollutus.» Histoire Augustine, s. 47.

265) Afrika arslanları, aç kalınca açık köyleri ve ekili toprakları kor-

kusuzca talan ederlerdi. Bu hayvanlar, imparatorun ve başkentin eğlenmesi için besleniyordu. Zavallı bir köylü, kendini savunmak için de olsa, onlardan birini öldürürse ağır biçimde cezalandırılıyordu. Bu yasayı, Honorius yumuşattı ve Justinianus kaldırdı. Cod. Theod., cilt **V**, s. 92, ve bilimsel eleştiri. Gothofred.

266) Spanheim, **de Numismat.**, Bilimsel inceleme, **XII**, cilt. **II**, s. 493.

267) Dion, I. **LXXII**, s. 1216; Hist, Aug., s. 49.

268) Deve kuşunun boynu üç ayak uzunluğundadır ve on yedi omur kemiğinden oluşur. (Buffon, Histoire naturelle).

269) Kommodus, bir zürafa öldürdü (Dion, I. **LXXII**, s. 1211). Bu acâyip çok uzun, çok yumuşak huylu ve dört ayaklılar arasında en az yararlı hayvan yalnızca Afrika'nın iç bölgelerinde bulunur. Rönessanstan beri Avrupa'da hiç görülmemiştir. M. de Buffon onu tanımlarken resmini çizmeye cesaret edememiştir. Ancak, kendisine Ümit Burnu'dan gönderilen bir resime bakarak biçimini vermiştir (Historia natura, Ek. cilt **III.**); Leyde Üniversitesi'nde doğa tarihi profesörü olan M. Allamand, bu kent üniversitesi koleksiyon salonuna, canlı durumdaki biçimini bozmadan içerisine saman doldurulmuş bir zürâfâ koydu.

270) Herodien, I. I, s. 37; Histoire Augustine, s. 50.

271) Akıllı ve erdemli hükümdarlar, senatörlere ve şövalyere bu yakışıksız uğraşı, yüz kızartıcı suç sayıp cezalandırarak, ya da, bugün bile ağır sayılabilen, sürgün cezasıyle, yasakladılar. Müstebit ve zalim olanları ise, onların onurlarını kırmak için, tehdit ve ödül kullandılar. Neron, bir kez kırk senatörle altmış şövalyeyi arenaya çıkarttı. (Juste-Lipse, Saturnalia, 1, **II**, Bö. **2**. Bu bilgin, bereket versin ki Suetone'nun Nerone'sindeki bir bölümü düzeltmiştir.

272) Juste-Lipse, I. **II**, Bö. 7,8 Juvenal, sekizinci taşlamasında bu savaşın çekici bir betimlemesini vermektedir.

273) Histoire Augustine, s. 50; Dion, I. **LXXII**, s: 1220. İmparator her defasında **decies**, aşağı yukarı yüzseksen bin lira (sterling) aldı.

274) Victor'un anlattığına göre Kommodus hasımlarına ancak bir kılıç darbesi vuruyor ve, görünüşe göre, onların sonları bundan anlaşılabiliyordu.

275) Senatörler altı yüz yirmi kez (Paulus, sekutorların en birincisi) diye yineleme zorlandılar.

276) Dion, I. **LXXII**, s. 1221; onun kendine özgü aşağılığından ve yaklaştığı tehlikeden söz ediyor.

277) Gözü pek Pompeianus büsbütün de tedbirsiz davranmadı; yaşının

ilerlemiş olmasını ve gözlerinin zayıfladığını ileri sürerek yaşamının büyük bir bölümünü kentten uzakta, kırsal alanda geçirdi. «Pertinax'ın kısa süren saltanatı dışında, onu senato'da hiç görmedim» diyor Dion. Bu pek büyük hükümdar öldürüldüğü anda bütün rahatsızlıklar geçiverdi. (Dion, I. **LXXIII,** s. 1227).

278) Valiler her gün, denebilir ki her saat değişiyordu.

279) Dion, I. **LXXII,** s. 1222; Herodien, I. I, s. 43; Histoire Augustine, s. 52.

280) Pertinaks bir dülgerin oğluydu. Piyemonte'de Alba Pompela'da doğdu. Capitolin'in saptayarak bize ulaştırdığı başarılarını sıra ile burada belirtmeye değer: I. Pertinaks bölük komutanı oldu; **II.** Suriye ve Britanya'da kohort komutanı; **III.** Moesia'da süvari bölüğü komutanı; **IV.** Emilien yolu üzerinde levazım komiserliği; **V.** Ren filosu komutanlığı; **VI.** Yılda otuzaltı bin lira maaşla Daçya'da entandan; **VII.** Bir lejyonda kıdemli askerlerin komutanlığı; **VIII.** Senato üyeliğine getirildi; **IX.** Pretor; **X.** Orada iken ve Norik'deki birinci lejyonun komutanlığı; **XI.** 175. yıla doğru konsül seçildi; **XII.** Doğu'ya gidişinde Marcus Aurelius'e eşlik etti; **XIII.** Tuna'da bir orduya komuta etti; **XIV.** Moesia legatus konsüllüğü; **XV.** Daçya'nın; Suriye'nin; **XVII.** Britanya'nın; **XVIII.** Roma'da genel işe başkanlığı; **XIX.** Afrika prokonsüllüğü; **XX.** Cita valliliğix Herodien onun paraya önem vermediğini söylerken Capitolin, halkın arasında dolaşan dedikodulara dayanarak, ahlâkını bozduğunu ve büyük bir servet topladığını - itham ederek - beyan ediyor.

281) Julianus'e göre (Caesar'larda), Kommodus'ün öldürülmesinde suç ortaklarından biriydi.

282) Capitolfu, bu görültülü oturumdan tablolar vermektedir. Bir senatör bir kararname önermiş ve bu, öbürlerince büyük alkışlarla yinelenmişti. (Historia Augustine, s. 52).

283) Senato, Neron'u ölüme mahkûm etti, **more majorum.** Suetone, Bö. 49.

284) Dion, I. **LXXIII,** s. 1223, bu hoş vakit geçirmelerden, bir senatörün bir hükümdarla yemek yemesi gibi söz etmektedir. Capitolin ise (Histoire Augustine, s. 58) bir aşçı yamağından bilgi alan bir köle gibi göstermektedir.

285) **Decies,** Pertinaks, akıllı bir tasarrufla, ardıllarına aşağı yukarı beşyük milyon **(vicies septies millies)** luk hazine bıraktı. Dion, I. **LXXIII,** s. 1231.

286) Pertinaks, bu yararsız süsleri paraya çevirmenin dışında (Dion'a göre, I. **LXXIII,** s. 1229) iki gizli güdünün de etkisi altındaydı. Bir yandan

Kommodus'ün kötülükler'nl sergilliyor, öbür yandan da bunları satın alanla-rın, bir bakıma Kommodus'e benzeyenlerın kimler olduğunu öğrenmek is-tiyordu.

287) Capitolln, Pertinaks'ın özel yaşamıyle ilgili olarak birçok çocukça masallar anlatıyorsa da, onun halk için gösterdiği tutuma hayranlıkta Dion ve Herodlen'le birleşiyor.

288) Leges, rem surdan, lnexorabllen esse - Tite - Live, **II,** 3.

289) Capitolln'ln anlattığı öyküye lnanılabll'rse Falco, Pertinaks'ın tah-ta çıktığı gün büyük bir küstahlıkla lmparatora gitmiş, ama akıllı hükümdar ona yalnızca genç ve tecrübesiz olduğunu hatırlatmakla yetinmiştir. (Histo-ire Augustine, s. 55).

290) Bugünkü Liege piskoposluğu.. Bu asker, olasılıkla Bataavyalı sü-vari muhafız bölüğündendi. Bunlar Gueldres dukalığından ve dolaylarından devşirliliyorlardı. Seçilirlerken değerlerine ve gözüpekliklerine bakılıyor ve at üzerinde en hızlı akan ve en geniş ırmakları geçebiliyorlardı. (Tacitus, Histo'ra, **IV,** 12; Dion, 1. **LV,** s. 297; Juste - Lipse, **de Magnitudine romanâ,** l. I, Bö. 4.

291) Dlon, l. **LXXIII,** s. 1232; Herodlen, I. **II,** s. 60; H'stoire Augustine, s. 58; Victor, **in Epitom, et in Caesaribus;** Eutrope; **VIII,** 16.

292) Sayıları — kuruluşlarına göre — kohort denilen bölükelre ayrıl-mış olarak dokuz ya da on bin kişiydi. (Dlon ve Tacitus bu konuda uyum halinde değiller).. Vitellus sayılarını onaltı bine çıkarttı. Sonraları da, ya-zılı met'nlerden öğrendiğimize göre, bu sayı aşağı yukarı aynı kaldı. (Bk. Juste - Lipse, de **Magnitudine romanâ** ,I, 4.)

293) Suetone, Augustus'un yaşamı, bö. 49.

294) Tacite, Annal. **IV,** 2; Suetone, Tiberius'un yaşamı, Bö. 37; Dion Cassius, I. **LVII,** s. 867.

295) Vespasianus lle Vitellius arasındakl lç savaşta pretorlyenlerin kışlası, en güçlü koruması olan kentler'n kuşatılmasında kullanılan her çeşit savaş makineleriyle saldırıya uğradı ve savunuldu. Tacitlus, Hlstorla **III,** 84.

296) Quirinal ve Viminal teplerinln doruğunda, kent surlarının yakının-da (Bk. Nardini, Roma antlca, s. 174; Donato, **de Româ antiquâ, s.** 46.)

297) Askerler'n lmparatorluğa yükselttiği Claudius, onlara ilk bahşiş-leri va el açıklığını tattırmıştı. Her birine **quinadena** (lkl bin yedlyüz ster-ling) vermişti. (Suetone, Claudius'ün yaşamı, bö. 10). Marcus Aurelius, ar-kadaşı Lucius Verus'la birlikte, barış içerisinde tahta çıktığında her preto-rien'e **vicena** (üçbin altıyüz sterling) verdi (Histoire Augustine, s. 25; Dion,

I. LXXIII, s. 1231). Hadrianus Caesar olduğunda bu yükselmenin kendisine ter millies'el elli altı milyon) mal olmasından yakınıyordu.

298) Çiçeron, de Legibus, III, 3. Tite - Live'nin birinci kitabı, ve Denis Halicarnasse'in ikinci, halkın otoritesini, hatta kralın seçiminde bile, gösteriyorlar.

299) Roma'nın Galyalılarca kuşatılmasında. (Bk. Tite - Live, V, 48. Plütarke, Camille'nin yaşamı, s. 143.

300) Dion, I. LXIII, s. 1234. Herodien, I. II, s. 63; Histoire Augustine, s. 60. Bütün bu tarihçiler bunun açık bir satış olduğunda birleşiyorlarsa da yalnız Herodien, askerlerin ilân ettiği biçimde olduğunu söylemektedir.

301) Spartien, Julianus'ün karakterindeki daha kötü yönleri yumuşatmış olarak göstermiştir.

302) Dion Cassius o sırada yargıçtı ve Julianus'ün kişisel hasmı idi. I. LXXIII, s. 1235.

303) Histoire Augustine, s. 61. Burada oldukça ilginç bir durumu öğrenliyoruz: doğumu ne olursa olsun, bir imparator, seçiminden sonra, dolaysız olarak, patrisiyenler sınıfına geçmektedir.

304) Dion, I. LXXIII, s. 1235; Histoire Augustine, s. 61.

305) Dion, I. LXXIII, s. 1235.

306) Posthumien'ler ve Cejonien'ler. Posthumien ailesinden bir vatandaş, kuruluşundan beş yıl sonra Konsuluslüğe yükselmişti.

307) Spartianus, derlemesinde, insan yapısını oluşturan bütün erdemlerin ve bütün kusurların bir karmasını yapar ve bunu tek bir birey'e yükler. Histoire Augustine'deki portrelerin çoğunluğu bu düşünce düzenine göre çizilmiştir.

308) Histoire Augustine, s. 80 84.

309) Birkaç yıl önce Britanya'yı yönetmiş olan Pertinaks, askerlerin ayaklanması sonucu ölüme bırakılmıştı. Augustine, tarihi s. 54.) Bununla birlikte birlikler ona candan bağlıydı ve buna çok üzülmüşlerdi. «Admirantibus eam virtutem, cui lrascebantur.»

310) Suetone, Galba'nın yaşamı, bö. 10.

311) Augustine, Tarihi s. 76.

312) Herodien, I. II, s. 68. Jean Malala'nın (Antakya) kroniğinde, dinsel inançlarıyle eğlenceye düşkünlüklerini aynı zamanda giderdikleri bayramlara, vatandaşlarının ne denli bağlı oldukları gösterilmektedir.

313) Histoire Augustine'de, Niger'in kişisel dostu ve müttefiki olan Mısır'da bir Thebes kralından söz edilmektedir. Spartien yanılmamışsa, bu olsa olsa tarihçilerce hiç bilinmemiş kabile hükümdarlarından bir soydan

başka bir şey olmasa gerektir.

314) Dion, I. **LXXIII**, s. 1238. Herodien, I. **II**, s. 67. O sıralarda herkesin ağzında yinelenen bir dize üç rahip için genel kanıyı yansıtır gibiydi; Optimus **Niger**, bonus **Afer**, pessimus **Albus**.

(Hist. Aug. s. 75.)

315) Herodien, I. **II**, s. 71.

316) Anımsanmaya değer bu savaşın, Tiberius ordusunda bulunan Velleius Paterculus'ten okunması olasıdır (**II**, 110, v.b.)

317) Herodien böyle düşünmektedir (I. **II**, s. 74). Çağdaş Avusturyalılar bu etkiyi kabullenecekler midir?

318) Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, Kommodus, Albinus'e yazdığı bir mektupta Severus'ü ihtiraslı, hükümdarın tutumunu eleştiren ve onun yerine geçmek isteyen bir komutan olarak göstermektedir (Hist. Aug., s. 80).

319) Pannonya, bu denli parayı sağlayamıyacak kadar yoksuldu. Herhalde bu para ordugâhta vaad edilmiş ve sonra başkentte ödenmiş olmalıdır. Ben de Casaubon'un sanısını kabul ettim (Bk. Hist. Aug., s. 66; Comment., s. 115).

320) Herodien, I. **II**, s. 78. Severus, Tuna kıyılarında imparator ilân olundu spartien'e göre **Karuntum**'da, Victor'a göre **Sabaria'da**.. Bay Hume ise, Severus'ün kökeni ve saygınlığı imparatorluk erguvan renkli giysisinin çok altında görüldüğünden ve İtalya'ya yalnızca komutan olarak yürüdüğünden, her zamanki kesin tutumuyle bu olayı irdelememiştir. (Denemeler.)

321) Velleius Paterculus, I. **II**, Bö. 3. Pannonya sınırlarından Roma önlerine gelebilmek için altmış altı fersah yol yürümek gerekiyordu.

322) Bu, yalnız yaldızlı sözler değil, Dion'un aktardığı ve belki de birden çok meydana gelmiş bir olaya gönderme (atıfta bulunma)dır. (Dion, **LXXI**, s. 1181).

323) Dion, I. **LXIII**, s. 1233. Herodien, I. **II**, s. 81. Romalılar, fîlleri düşman üzerine salarak yaptıkları savaşlarda, bunlarsız yaptıklarından daha büyük utkular kazanmış olmadılar. Sonraları bu korkunç hayvanları kullanmaktan nefret etmişlerdir.

324) Histoire Augustine s. 62, 63).

325) Victor ve Eutrope, **VIII**, 17, Milvius köprüsü yakınındaki, **ponte Mole**'de bir savaş olduğunu söylüyorlarsa da zamanın en değerli yazarları böyle bir şeyden söz etmemektedirler.

326) Dion, I. **LXXIII**, s. 1240: Herodien, I. **II**, s. 83. Hist. Aug., s: 63:

327) Bu altmış altı günden on altı günü çıkarmak gerekir. Pertinaks 28

martta katledildi, Severius ise olasılıkla 13 nisanda şeçildi (Bk. Hist. Aug., s. 65 ve Tillemont, Hist, des empereurs, cilt III, s. 393, not 7). Sonra da ordusunu harekete geçirebilmek için ona on gün gerekmiştir. Buna göre, bu hızlı yürüyüş kırk günde yapılmış oldu. Roma ile Viyana arası ikiyüz altmış altı fersah olduğu gözönüne getirilirse, Severus'un birliklerinin her gün, hiç durmadan altı fersah yapmış oldukları anlaşılır.

328) Dion, I. LXXIV, s. 1241; Herodien, 1. II, s. 84.

329) Bu törende senatör sıfatiyle hazır bulunmuş olan Dion, töreni pek büyük ve tantanalı olarak betimlemektedir, 1. LXXIV, s. 1244.

330) Herodien, 1. III, s. 112.

331) Her ne kadar Lucain'in amacı Caesar'ı abartarak anlatmak değildiyse de, bize ulaşan Pharsale'inde (7. kitap) bu kahraman üzerine ileri sürdüğü düşünceler bir kaside olabilecek niteliktedir. Bu anlatımında Kleopatra'ya kur yapışını, bütün Mısır kuvvetlerine karşı bir yer tutarak ve aynı zamanda bu ülkenin bilim adamlarıyle de görüşerek hepsiyle olan değişik ilişkilerini birlikte sürdürdüğünü renkli bir biçimde âdeta çizmektedir.

332) Seçim'nden (13 Nisan 193), Albinus'ün ölümü (19 Şubat 197)'ne kadar.

333) Herodien, 1. II, s. 85.

334) Severus, tehlikeli biçimde hasta iken, tâcı Niger ve Albinus'e bırakmak istediği gürültüsünü yaydı. İkisi için de içtenlikli olamıyacağına göre, belki onları aldatmak niyetindeydi. Severus iki yüzlülüğü o denli ileri götürmüştür ki, anılarında, gerçekten onları kendine ardıl yapmak niyetini taşımış olduğunu belirtmektedir.

335) Augustine Tarihi, s. 65.

336) Kommodus'ün düşündüğü bu uygulama, Severus'ün çok işine yaradı. Rakiplerinin belli başlı yandaşlarının çocuklarını bu'durttu, bununla düşmanlarının gözünü korkuttu, ya da onların gözünü boyadı.

337) Herodien, 1. III, s. 96; Hist. Aug., s. 67, 68.

338) Hist, Aug., s. 84. Anlatılarında, Spartien, bu merak değer mektubu olduğu gibi vermiştir.

339) Herodien'in üçüncü kitabına ve Dion Cassuis'un yetmiş dördüncü kitabına bakınız.

340) Dion, I. LXXV, s. 1261; Herodien, I. III, s. 110; Histoire Augustine, s. 68. Savaş, Lyon'a üç ya dört fersah uzaklıktaki Trévoux ovasında oldu. (Bk. Tillemont, Cilt III, s. 406, not 18.)

341) Montesquieu, Romalıların Büyüklüğü ve Gerileyişi üzerine Düşünceler, bö. 12.

342) Gözönüne getirilebileceği gibi, bu gemilerden çoğu çok küçük teknelerdi. Bununla birlikte aralarında iki ya da üç çifte kürekli kadırgalar da vardı.

343) Bu mühendisin adı Priskus (Priscus)'tu. Galip, onun hayatını, bilgi ve yetenekleri nedeniyle, bağışladı ve kendisini hizmetine aldı. Bu konu üzerine özel bilgiler için Bk. Dion (I. LXXV, s. 1251), ve Herodien (I. III, s. 95). Şövalye Folard, kendi imgelemesine göre onu betimlemiştir (Bk. Polybe, cilt I, s. 76).

344) Spartien ve çağdaş birtakım Yunanlının savlarına karşın, Herodien ve Dion. Severus'ün ölümünden çok yıl sonra, Bizans'ın harabe halinde olmadığından kuşku duymamıza elverişli olmamaktadırlar.

345) Dion, I. LXXIV, s. 1250.

346) Dion (I. LXXV, s. 1264) yalnız yirmi dokuzunu anıyor; Augustine Tarihi ise, s. 69, kırkbir diyor, ki bunlar arasında altısının soyadı Pescennius'dür. Herodien (I. III, s. 115) genellikle Severus'ün zulümlerinden söz etmektedir.

347) Dion, I. LXXVI, s. 1272; Augustine, Tarihi, s. 67. Severus eski oyunları çok büyük görkemlerle canlandırarak kutladı, ve devlet anbarlarında, bin modil bedelinde ya da, günde, yirmi bin buvasso (bassean) ölçeğinde yedi yıllık buğday bıraktı. Severus'un anbarlarının bu kadar çok zaman yetecek buğdayla dolu olmasından kuşku duyuyor değilim, ama, bir yandan politikanın, öbür yandan hayranlığın gerçeğe çok şeyler eklediğine inanıyorum.

348) Eski madalyalar ve yazıtlar üzerine Spanheim'in yapıtına bakınız. Bizim bilgin gezgin, (seyyah)'lerimiz Spon ve Vheeler, Shaw, Pocock, v.b.'nin Afrika, Yunanistan ve Asya'da yaptıkları gezilerde, hiçbir Roma imparatorunun erişemediği kadar çok Severus'ün yapılarını görmüşlerdir. (Bunların gezi yapıtlarına bakınız).

349) Galip silahlarını Part'ların başkentleri olan Seleuc'e ve Ctesiphon'a kadar götürdü. Biraz sonra bu anılmaya değer savaştan söz etme fırsatını bulacağım.

350) **Etiam in Britannis.** Yararlandığı doğru ve gösterişli deyim böyleydi. (Augustine, Tarihi s. 73).

351) Augustine, Tarihi, s. 73.

352) Herodien, 1. III, s. 131.

353) Dion, I. LXXIV, s. 1243.

354) Müstebit yönetimin en zalim ve en cüretli eylemlerinden biri de, kimi evli ve de aile babaları olan özgür yüz Romalı'nın kısırlaştırılması

(hadım edilmesi) oldu. Plautianus bu korkunç buyruğu verirken kızı, İmparatorun oğluyle evlenince, özel hizmetinde, Doğu ülkelerinin kraliçelerininki gibi değerli hadım (harem) ağaları bulunmasını düşündü (Dion, I. **LXXVI,** e. 1271).

355) Dion, I. **LXXVI,** s. 1274. Herodien, I. **III,** s. 122 - 129 - İskenderiye gramercisi, doğal olarak, bu gizli entrikayı Roma senatöründen daha iyi bilir görünüyor ve Plautianus'ün suçluluğuna inanıyor.

356) Appianus, **In proem.**

357) Dion Cassius bu düşünceleri bir tarih düzeni içerisinde toplarken kendisi de başka kanıda değilmiş gibi görünmektedir. Öbür yandan, Pandekt'ler, hukukçuların, İmparatorluğun ayrıcalık konusu için nasıl çaba harcadıklarını göstermektedir.

358) Augustine, Tarihi, s. 71. **«Omnia fui, et nihil expedit.»**

359) Dion Cassius, 1. **LXXVI,** s. 1284.

360) 186. yıla doğru.. M. Tillemont, Dion'un bir pasajını incelemekle garip sıkıntılara düşmüştür. Bu pasajda, 175 yılında ölen İmparatoriçe Faustina'nın, Severus ile Julia'nın evlenmesinde yardımcı olduğu görülmektedir (I. **LXXIV,** s. 1243). Bu derleyici bilgin, Dion'un bir rüyayı anlattığının ve gerçekte bunun bir ilgisi olmadığının farkına varamamıştır. Kuşkusuz, rüyalarda zaman ve mekân sınırı yoktur. M. Tillemont, evlenmelerin Roma'daki Venüs tapınağında yapıldığını da imgeledi mi? (Histoire des empereurs, cilt, **III,** s. 389, not - 6).

361) Histoire Augustine, s. 65.

362) Histoire Augustine, s. 85.

363) Dion Cassius, I. **LXXVII,** s. 1304, 1314.

364) Diojen Laerce, de Foemnis Philosophis. (Dissertation de Ménage).

365) Dion, I. **LXXVI,** s. 1285; Aurelius Victor.

366) Adı önce annesinin babasının ismi olan Bassianus olarak konmuştu. Tahta geçtiği zaman, hukukçuların ve eski tarihçilerin belirttiği gibi, Antonius adını aldı. Ölümünden sonra, kendisine kızgın ve öfkeli yurttaşlar ona Tarantus ve Caracalla adını taktılar. Birincisi ünlü bir gladyatör'ün adıydı. İkincisiyse uzun bir Galyalı giysisiydi ve Severus'ün oğlu onu Roma halkına armağan etmişti.

367) M. de Tillemont Caracalla'nın tahta çıkışını 198 yılında, Geta'nın katılmasını da 208 yılında olarak doğru saptıyor.

368) Herodien, I. **III,** s. 130; Augustine Tarihi'nde (Caracalla ve Geta'nın suçları).

369) Dion, I. **LXXVI**, s. 1280, v.b.; Herodien, **I.III**, s. 132, v.b.

370) Ossian'ın koşutları, cilt I, s 131, 1765 baskısı.

371) Ossian'ın Caracul'unun Romalıların Caracalla'sı olduğu, M. de Macpherson'la M. Whitaker'in eski Britanya üzerinde anlaştıkları tek noktadır. Bununla birlikte bu nokta da birtakım güçlükleri beraberinde getirmektedir. Kaledonya savaşında Severus'ün oğlu Antonius adıyle tanınıyordu. Bir İskoçyalı ozanın, bu savaştan dört yıl sonra böyle bir adı bulup yakıştırması garip değil mi?. Üstelik Romalıların da onun yaşadığı sürece çok az ve eski tarihçilerin ise pek seyrek kullandıkları bir ad olduğu halde.. (Bk. Dion, I. **LXXVII**, s. 1317; Augustine, Tarihi s. 71; Aurellus Victor.

372) Dion, I. **LXXVI**, s. 1282; Augustine, Tarihi, s. 71; Aurelius Victor.

373) Dion, I. **LXXVI**, s. 1283; Augustine, Tarihi, s. 89.

374) I. **LXXVI**. s. 1284; Herodien, I. **III**, s. 135.

375) Mr. Hume, haklı olarak, Herodien'in bir pasajına şaşıyor (I. **IV**, s. 139). Bu pasajda, imparator sarayının kapladığı alan Roma'nın geri kalan alanına eşit olarak gösterilmektedir. Üzerinde kurulduğu Palatinus tepesinin çevresi on bir ya da onikı bin ayaktı (Bk. Notit, ve Victor; Nardini'nin **Roma antica'sı**); unutmamak gerekir ki, senatörlerin sarayları ve bahçeleri hemen bütün kentin çevresini kuşatıyorlardı ve İmparatorlar bunların büyük bir kesimini zor alıma (müsadere) uğratmışlardı. Geta, Ianloulum'da oturduysa (ki bahçelerine onun adı verilmiştl), ve Caracalla Esquilin tepesindeki Mecena bahçelerini almışsa, rakip kardeşler birbirinden birkaç mil uzaklıkta ve ayrı durumda kalmışlar demektir. Bu iki yer arasında Salluste bulunmaktaydı. Bunlar, başkentin çevresinde bir çember oluşturuyor saraya olduğu gibi, birbirlerine de — Tiberis üzerine atılmış — köprülerle bağlanıyor ve Roma yollarını kesiyorlardı.

Herodien'in bu pasajı açıklanmaya değerse, özel bir bilimsel araştırma ve eski Roma'nın bir haritasını yapmak gereklidir.

376) Herodien, I. **IV**, s. 139.

377) Herodien, I, **IV**, s. 144.

378) Kardeşi Geta'yı öldürdüğü kılıcı Serapis tapınağına bağışlayan Caracalla, bu kılıçla övünüyordu. Dion, I. **LXXVII**, s. 1307.

379) Herodien, I. **IV**, s. 147. Bütün Roma ordugâhalrında, komutan karargâhının yanıbaşında. İçerisinde koruyucu tanrıların saklandığı ve kutsandığı küçük bir tapınak bulunurdu. Kartallar ve öbür askersel nişan ve armalar bu tanrılar arasında baş sırada yer alırlardı. Disiplini dinsel yaptırımla pekiştiren çok güzel bir düzen.. (Bk. Juste - Lipse, **de Militiâ romanâ, IV**, 5; V. 2. 3) Herodien, I. **IV**, s. 148; Dion Cassius, I. **LXXVII**, s. 1289.

380) Geta, tanrılar arasına konuldu. «**Sit divus**, dedi kardeşi, **dum non sit vivus.**». Augustine Tarihi., s. 91. Geta'nın tanrılaştırıldığını belirten bazı madalyalara bugün de rastlanmaktadır.

381) Dion, I. **LXXVII**, s. 1307.

382) Dion, I. **LXXVII**, s. 1290; Herodien, I. **IV**, s. 150; Dion Casslus (s. 1298) komedi yazarlarının Geta adını kullanmaya cesaret edemediklerini ve, tutsu (vasiyetname)'larında bu mutsuz hükümdarın adını kullanmış olanların mallarının zoralıma uğratıldığını yazmaktadır.

383) Caracalla, birçok yenik uluslardan adlar almıştı. Gotlar ve Getler üzerine bazı avantajlar sağlamış olduğunu gören Pertlnaks, İmparatora, Particus, Allemanicus'den sonra Geticus adının da alınmasının uygun olacağına işaret etmişti (Augustine, Tarihi s. 89).

384) Dion, I. **LXXVII**, s. 1291. Belki de, Helvidlus Prlscus ve Poetus Thraseas'ların soyundan geliyordu. Gözleri pek, ama yararsız ve yersiz cesaret sahibi olan bu ünlü yurtseverler Tacıteus tarafından ölümsüzleştirilmiştir.

385) Papinlanus'ün, imparatoriçe Julia'ya akraba olduğuna ilişkin bir de sav vardır.

386) Augustine Tarihi, s. 88.

387) Tacitus, Ann., **XIV**, 11.

388) Papinianus konusunda, bk. Helnecclus'un **(Historia Juris romani**, I. 330, v.b.

389) Tiberlus ve Domitianus, Roma dolaylarından daha öteye hiç gitmediler. Neron ise, Yunanistan'a küçük bir seyahat yaptı. **Et laudatorum principum usus ex Oequo quamoris procul agentibus. Saevi proXimis ingruunt.**» Tacitus, Histo're, **IV. 75.**

390) Dion, I. **LXXVII**, s. 1, 294.

391) Dion, I. **LXXVII**, s. 1307; Herodien, I. **IV**; s. 158. Birinci'si, bu genel kıyımı bir canavarlık eylemi olarak gösteriyor. Öbürü ise, orada alçakça birtakım olaylar olduğuhu savlıyor. Öyle görünüyor ki, İskenderiyeliler müstebit hükümdarı alay ederek ve belki de karışıklıklar yaratarak kızdırdılar.

392) Dion, I. **LXXVII**, s. 1196.

393) Dion, I. **LXXVII**, s. 1284. M. Wotton (History of Rome, s. 330) sanıyor ki, bu söz Caracalla tarafından söylenmiş olduğu halde babasına mal edilmiştir.

394) Dlon'a göre (I. **LXXVIII**, s. 1343), Caracalla'nın birliklerine verdiği olağanüstü ödül (hediye)'ler, bizim paramızla yılda yaklaşık elli dört milyona varıyordu (Sterling). Dion'un başka bir bölümünde sonsuz derecede

ilginç bir pasaj vardır. Bu bozukça kısım iyi çözülebilirse, pretoryen askerlerin yılda dokuzyüzyirmi sterling aldıkları ortaya çıkacaktır (Dion, I. **LXXXII**, s. 1307). Augustus'un saltanatı sırasında yılda yedlyüz yirmi (sterling) alıyorlardı. (Tacitus, Annal. I, 17, Domitianus, askerlerin ücretini artırdı, pretoryenlerinkini de dokuzyüz altmış Drahmi'ye çıkarması gerekli oldu (Gronovius, **de pecunia veteri**, I. **III**, Bö. 2) Ardarda yapılan bu artırmalar İmparatorluğu batırdı. Çünkü ödemelerle birlikte askerlerin sayısı da çoğaldı. Önceleri onbin olan pretoryenlerin sayısı sonradan ellibine çıktı.

395) Dion I. **LXXVIII**, s. 1312. Herodien I. **V**, s. 168.

396) Caracalla'nın İskender'e ne denli benzeme isteğinde olduğu Severus'ün oğluna ait madalyalarda da görülmektedir. Bk. Spanheim, **de usu Numismat**, inceleme **XII**. Herodien (I. **IV**, s. 154), bir yandan İskender'e, öbür yandan Caracalla'ya benzeyen bir resmi canlandıran bir tablo görmüştü.

397) Dion, I. **LXXXVIII**, s. 1350. Hellogabal, öncelinin, her ne kadar praetorium praefectus'ü ise de, senato'dan içeri girme özgürlüğü olmadığı için tahta oturmuş olmasını ayıplamıştır. Plautianus'un ve Sejan'ın kişisel ayrıcalıkları onları bütün yasaların üstünde tutmuştu. Gerçekte, şövalyelikten yetişmişlerdi. Senatör düzeyindeki durumlarıyle praefectus'lüğü korumuşlardır, hatta konsüllüğü bile.

398) Nümidya'daki Cesare'de doğdu. Düşmanları onun için, çok ileri giderek hep aşağılık işler yaptığını, gladyatörlüğünün de bunlardan biri olduğunu söylediler. Baştan Plautianus'un evinde çalıştırılmıştı. Bir düşmanın kökenini ve yaşam koşullarını lekelemek işi, anlaşılan eski Yunan hatipleri zamanından başlıyarak çağımız gramer bilginlerinde de süregelmiştir.

399) Dion ve Herodien, Macrinus'ün erdemler'nden ve kusurlarından içtenlikle ve yantutumadan sözetmektedirler. Ne var ki, onun yaşam öyküsünün yazarı, Augustine tarihinde, bu yazarların bir bölümünden aktarmalar yaptığı anlaşılmakla birlikte, İmparator Hellogabalus'ce kalemi satın alındığından satılmış bir yazar olarak, Hellogabalus'ün öncellerini lekelemekten geri kalmamıştır.

400) Dion, I. **LXXXIII**, s. 1336. Yazarın söylediği hükümdarın amacı kadar açık olduğu halde, M. Wotton, ayırımı yaparken ne onu ne de öbürünü anlamamış gibidir. Burada söz konusu olan eski askerlerle yeniden askere alınanlar değil, eski lejyonlarla yenilerldir. Roma Tarihi, s. 347.

401) Dion, I.**LXXVIII**, s. 1330. Her ne kadar tuhaflıklarla dolu olsa da, Kalfilen (xiphilin)'in özeti, bu noktada orijinal'inden daha açık ve aydınlıktır.

402) Lampr'd'e göre (Augustine, Tarihi, s. 135) Alexander Severus yirmi dokuz yıl üç ay ve yedi gün yaşadı. 19 mart 235'de öldüğü için doğum tarihini 12 Aralık 205 olarak saptamak gerekir. O sırada onüç yaşındaydı ve kuzeni ise aşağı yukarı 17 idi. Bu hesaplamaya göre, iki prens'in arasında üç yaş fark vardır, d'yen Herodien'in verdiği bilgiye uygun gelmektedir. (I. V, s. 181). Öbür yandan, bu yazar, Heliogabalus'ün saltanatını iki yıl daha uzatmış o'uyor. Dion'da entrikanın ayrıntıları görülebilir (I. LXXXVIII, s. 1339, ve Herodien'de, I. V, s. 184).

403) Uydurma Antonyus'ün mutsuz bir bildirgesi gereğince, subayının başını getiren her asker onun mirasçısı olacak ve yine onun rütbesini kazanacaktı.

404) Dion, I. LXXVIII, s. 1345; Herodien, I. V, s. 186. Savaş, Antakya'ya yaklaşık yedi fersah uzaklıktaki Imma köyünde oldu.

405) Dion, I. LXXIX, s. 1353.

406) Dion, I. LXXIV, s. 1363, Herodien, I. V, s. 189.

407) Bu ad, iki tane siryak (Syriaque) sözcüğünden üremektedir: ela, Allah, ve gabal, oluşmak. Oluşturan ve biçim verebilen Allah. Güneş için doğru ve de mutlu tanımlama. Wotton, Roma Tarihi, s. 378.

408) Herodien, I. V, s. 190.

409) Vesta tapınağını zorladı ve palladium sandığı bir heykeli oradan aldı. Râhibeler ise, hile ile, kutsal varlıklara yapılan bu saldırıyı, sahte bir tanrıça simgesi vererek atlatmış olmakla övündüler. (Augustine tarihi, s. 103).

410) Dion, I. LXXIX, s. 1360; Herodien, I. V, s. 193. İmparatorluk yurttaşları, yeni evlilere zengin armağanlar vermeye zorladılar. Mamme, daha sonraları, Heliogabalus'ün yaşamı süresince, Romalılardan vaad ettikleri bütün armağanları getirmelerini istemişti.

411) Yeni bir yemeğin icadı büyük ölçüde ödüllendirilliyordu. Ne var ki, eğer hoşlanmazsa, bu yemeği icat etmiş olan kimse, sarayı memnun edecek yeni bir çeşit buluncaya dek, imparatorun beğenmediği o aşı yemek zorunda bırakılıyordu.

412) Ancak denizden uzakta olduğu zaman balık yiyordu. En az bulunan kıymetli balıkları köylülere dağıtıyor ve çok büyük miktarlara ulaşan taşıma giderlerine neden oluyordu.

413) Dion, I. LXXIV, s. 1358; Herodien, I. V, s. 192.

414) Hierocles bu onuru elde etmişti. Eğer Zoticus'ü bir hâçla zayıf düşürmenin yolunu bulmamış olsaydı bu rak'bi onun ayağını kaydırmış olacaktı. Zoticus, gücünün, önce söylenene uymadığı anlaşıldığından utanıla-

cak biçimde saraydan kovulmuştu (Dion, I. LXXIX, s. 1363-1364). Bir dansçı, Roma kenti valiliğine atandı. Bir arabacı güvenlik bakanlığına ve bir berber de yiyecek yedeklemeleri başkanlığına getirildi. Bunların böyle yüksek yerlere getirilmesini önerilir duruma getiren şeyin ne olduğu hakkında Augustine Tarihi'ne bakınız (s. 105).

415) Onun yaşam öyküsünü derlemiş olan saf derleyici bile, kusurlarının abartılmış olabileceğini sanmaktadır (Augustine Tarihi, s. 111,)

416 Dion, I. LXXIX, s. 1365. Herodien, I. V, s. 195 - 201. Augustine Tarihi, 1. 105. Bu üç tarihçiden sonuncusu, ayaklanmanın anlatılışında en iyi yazarları izlemiş olduğu izlenimini vermektedir.

417) Heliogabalus'ün ölümüyle Aleksander'in imparator oluşunu kapsayan dönem, Pagi, Tillemont, Valsecchi, Vignoli ve Adria piskopusu Torre'nin bilgili ve akıllı anlatışlarıyla aktarılmıştır. Kuşkusuz, tarihin bu noktası çok karanlıktır. Ben Dion'un bilgisini gerçeğe yakın buluyorum. Onun hesabı açıktır ve metni bozuntuya uğramamıştır, çünkü Xiphilin, Zonare ve Cedrenus her bakımdan onunla aynı kanıdadırlar. Hellogabalus, Macrinus'e karşı kazandığı zaferden, öldürüldüğü tarih olan 10 Mart 222'ye kadar üç yıl, dokuz ay ve dört gün saltanat sürdü. Güzel ama, gerçek madalyalarının üzerinde okunan «tribünüslüğünün beşinci yılı» sözlerine ne diyeceğiz? Bilgin Valsecchi'yle birlikte, diyeceğiz ki, Macrinus'ün elinden alınmış olmasından gayri bir bilgi yoktur ve Caracalla'nın oğlu saltanatını babasının ölümünden başlıyarak hesaplamaktadır. Bu büyük güçlüğü çözdükten sonra, sorunun öbür düğümlerini de açmak ya da kesmek kolaylaşacaktır.

418) Histoire Augustine, s. 114. Hiç de olağan sayılmıyacak bir çabuklukla hareket eden senato'nun amacı, hak iddia edecek olanların savunmalarını ve askerlerde uyanabilecek bir fesat başlangıcını önlemekti.

419) «Doğa, kadınların yardımı olmaksızın varlığımızı sürdürebilme olanağını bize vermiş olsaydı, çok can sıkıcı bir arkadaştan kurtulmuş olurduk» diye Roma halkı önünde Sansor (Censor) Metellus Numidicus böyle demişti.

420) Tacitus, Annal., XIII, 5.

421) Augustine Tarihi, s. 102, 107.

422) Dion, I. LXXX, s. 1369; Herodien, I. VI, s. 206; Augustine Tarihi, s. 131. Herodien'e göre patricius masumdu. Augustine tarihinde ise, Dexippus'a dayanarak, onu, Aleksander'in hayatına tertip hazırlamakla suçlamaktadır. Bu iki görüş arasında bir karı yürütmek olanaksızdır. Ne var ki Dion, Mamme'nin genç kraliçeye karşı duyduğu kıskançlığın ve kötülük yapma niyetlerinin aözgötürmez bir tanığıdır. Aleksander bu zalim alınyazısından do-

layı acı çekmiş, ama ona karşı koyamamıştır.

423) Herodien, I. **VI**, s. 203; Augustine *Tarihi*, s. 119. Bu ikinci tarihçiye göre, bir yasa yapmak sözkonusu olunca, konseye yetmişkli hukukçular ve deneyimli senatörler çağrılıyor, bunlar, herbiri ayrı olarak kanılarını bildiriyorlar ve sonunda yazılı metin hazırlanmış oluyordu.

424) Augustine Tarihi'nde onun yaşamına bakınız. Derleyici, hiçbir yazı zevki gözetmeden bir sürü bayağı olayları toplamıştır. Bunlar arasında ilginçleri de vardır.

425) Bk. **XIII.** Juvenalis taşlaması.

426) Histoire Augustine, s. 119.

427) Aleksander ile Senato arasında bu konuda çıkan çekişme, Augustine tarihinde bulunmaktadır, s. 116, 117. Bu çekişme, olasılıkla 223 üncü yılın 6 Martında başlamıştır. O günlerde, Romalılar aşağı yukarı 12 ay kadar bir süreden beri yeni saltanatın yönetimi altındaydılar. İmparatora Antoninus adı bir saygınlık unvanı olmak üzere sunulmadan önce, senato ona bu ünvanı aile adı olarak almasını önerdi.

428) İmparator hep şöyle diyordu: «Se milites magis servare quàm selpsum, quod salus publica in his esset.» Augustine Tarihi, s. 130.

429) (Aleksander'in yaşamı)'nın yazarı (Augustine Tarihi, s. 132) her ne kadar Ulpianus'a karşı askerlerin ayaklanmasından söz ediyorsa da, kahramanının yönetimindeki zayıflığı gösterir diye felâketi sessizce geçmektedir. Böyle bir gereği yerine getirmediğine göre, bu yazarın doğruluğu ve hak ettiği güvenilirlik hakkında yargıya varabiliriz.

430) Dion'un Tarihi'nin kesilmiş sonunda (I. **LXXX**, s. 1371), Ulpianus'ün sonunun nasıl olduğu, Dion'un ne gibi tehlikelerle karşı karşıya kaldığı görülebilir.

431) Hâşiye. Reymar ad Dion, I. **LXXX**, s. 1369.

432) Julius Caesar, bir ayaklanmayı Quirites sözcüğüyle yatıştırmıştı. Bu terim, asker sözcüğünün tersine bir hakaret deyimiydi ve suçluları, ayak takımı deyiminden daha aşağı bir düzeye indirgiyordu. (Tacitus, Annal 1, 43.)

433) Augustine Tarihi, s. 132.

434) Des Metellus, Augustine Tarihi, s. 119. Seçim mutluydu. Onikl yıllık bir dönemde, Metellus'ler yedi konsülüslük ve beş utku elde etmişlerdi. (Velleius Paterculus'e bakınız, II, 11, ve Fastes'ler).

435) Augustine Tarihinde Aleksander'in yaşamı, dörtbaşı mamur bir hükümdar örneği gibi gösterilmiştir - Bu, Cyropedia ve Xenophon'un kötü bir kopyasından ibarettir. Herodien'in bize verdiği onun saltanatıyle ilgili

betimleme, sağduyuya ve o yüzyılın genel tarih akışına daha uygundur - Kapsadığı ve en kötülenebilir çizgilerinden bazıları Dion'ün bir kısım bölümlerinde de görülmektedir. Boş inançlarla gözleri körleşmiş olan zamanımız yazarlarından çoğunluğu Herodien'i yanlış anlar ve anlatırlar ve, birer köle gibi, Augustine tarihinden kopya ederler. (Dk. Baylar Tillemont ve Wotton) İmparator Julianus ise, aksine (in caesaribus, s. 31) **Suriyeli'nin** kadınsı zayıflığını ve annesinin gülünç cimriliğini anlatmaktan hoşlanmaktadır.

436) Hallkarnaslı Denys'e göre bu kent Roma'dan yüz stadı, aşağı yukarı dört fersah uzaklıktaydı (her ne kadar kimi bölümleri Etrurla yanından daha uzaklara yayılıyorduysa da). Nardini, Veil'nin Civita Castellena'da olduğunu söyleyen iki papanın otoritesi'ne ve böylece kabullenilen düşünceye karşı çıkmaktadır. Bu bilgin, bu eski kentin İaola denilen ve Roma ile Bracclano arasında yolun yarısında bulunan küçük bir yerde kurulmuş olduğunu sanmaktadır.

437) Tite-Live'nin **IV.** ve **V** kitaplarına bakınız. Romalıların nüfus sayımında (Cens) iyelik (mülkiyet), iktidar ve vergi orantılı ve —birbirine— uygundu.

438) Pline, Hist natura, I. **XXXIII,** Bö. 3. Cicero, de Officiis, 11, 22. Puntark, Paul-Emile'in yaşam öyküsü s. 275.

439) Pharsak Luca'nus'de bu biriktirilmiş hazinelerin güzel bir betimlemesi vardır, I. **III, V.** 155, v.b.

440) Tacitus, Annal. I, 11. Bu kayıtların Applanos zamanında mevcut olduğu anlaşılıyor.

441) Plütark, Pompelus'ün yaşamı, s. 642.

442) Strabon, I. **XVII,** s. 798.

443) Vellelus Paterculus, I. **II,** Bö. 39. Bu yazar, Galya'nın gelirine üstünlük tanıyor gibidir.

444) Eubeylk, Fenike ve Aleksandrins talanları Attik talanlarının iki kat ağırlığındaydı. (Bk. Eskilerin ölçü ve ağırlıkları - Hopper - Bö. 5, s. **IV.** Aynı talanın Tyr'den Kartaca'ya götürülmüş olduğu olasıdır.

445) Polybe, I. **XV,** Bö. 2.

446) Appianus'ln **punicis,** s. 84.

447) Diodore de Sicile, I. V. Kadiks (Cadix), İsa'nın doğumundan bin yıldan biraz fazla önce Fenikelilerce inşa edildi. Bk. Vellelus Paterculus, I. 2.

448) Strabon, I. **III,** s. 148.

449) Pline, Hist. nat., I. **XXXIII,** Bö. 3. Devlete günde elli Lira (sterling) sağlayan bir gümüş madeninin Dalmaçya'da bulunduğundan aözedilmektedir.

450) Strabon, I. **X,** s. 485; Tacitus, Annal. **III,** 69, ve **IV,** 30. Tournefort'dakl (Doğu'ya yolculuk, mektup **VIII)** Gyare'nln, içinde bulunduğu sefaletin canlı tasfirine bakınız.

451) Juste-Lipse (de Magnitudine Romanâ, I. **II,** Bö. 3), gelir yüzelli milyon altın eküye çıkarmaktadır. Ne var ki, kitabı, her ne kadar ustaca ve çok bilgileri kapsar olarak yazılmışsa da bu çok ileri gideri bir imgeleme ürünüdür.

452) Tacitus, Annal. **XIII,** 31.

453) Bk. Pline (Hist natur, I. **VI,** Bö. 18); Pline'ye göre, Hind malları, malolma bedelinin yüz katına Roma'da satılıyordu. Bu malolma değeri onsekiz milyonun üstüne çıktığı düşünülürse, gümrük vergilerinin getirdiği gelir hakkında bir kanıya varabiliriz.

454) Eskiler elması traş etme sanatını bilmiyorlardı.

455) (Romalılarda Vergi adlı) eserinde M. Mouchaud, Digesta'da bulunan bu listeyi kitabına almış, gereksiz ve uzun bir açıklama ile onu aydınlatmak istemiştir.

456) Tacitus Annal. 1, 78. İki yıl sonra, Kapadokya krallığına boyun eğdirerek dönen Tiberius, tüketim üzerindeki vergiyi yarı yarıya azalttı. Ne var ki bu ılımlaştırma uzun süreli olmadı.

457) Dion, 1. **LV.** s. 794; I. **LVI,** s. 825.

458) Miktar, görünüşe göre saptanıyordu.

459) Roma vergi düzeninin yürürlükte kaldığı birçok yüzyıllarda Cognati' (kan hısımları) ler ya da ana yönünden akrabalar kalıtıma katılamıyordu. Bu adaletsiz yasa insancıl duygularla —yavaş yavaş— etkisiz hale getirildi ve sonunda da Justinianus tarafından kaldırıldı.

460) Pline, Paneg. Bö. 37.

461) Bk. Helnecchus, Antıq. Juris Romana, I. **II.**

462) Horaclus, I. **II,** Sat. **V;** Petrone, Bö. 116, ve sonrası. Pline, I. **II,** let. 20.

463) Çlçero, Philip **II,** bö. 16.

464) Onun mektuplarına bakınız. Bütün bu vasiyetnameler, ölülere karşı saygısını ve yaşayanlar için adaletini artırma fırsatı veriyorlardı. Anası tarafından mirastan yoksun bırakılmış bir oğula karşı tutum tarzı görülebilir (V, 1).

465) Tacite, Annal., **XIII,** 50; Esprit des Lois (Kanunların Ruhu), Cilt, **XII,** bö. 19.

466) Pline'nin (Övgü)'süne bakınız Augustine Tarihi ve Burman, **de Vectigal., passim.)** Yeni yurttaşların durumu Pline'ce çok kesin ve açık bir

biçimde betimlenmiştir (Panegyr. Bö. 37, 38, 39); Trajanus, onlar için çok elverişli bir yasa çıkardı.

467) Dion, I. **LXXVII**, s. 1295.

466) Olağan haraç **aurei** ile on **aurei** olarak vergilendirilen kimse bir **aureus'ün** üçte birini öder hale geldi, ve Aleksander yeni altın liralar bastırdı. Hist. Aug. s. 127 (Saumaise'nin bilimsel notlarıyle).

469) Agricola'nın, Vespasianus'ün, Trajanus'ün, Severus'ün, onun üç rakibinin, ve genellikle imparatorluğun bütün ünlü kişilerinin tarihine bakınız.

470) Tahtta üç kuşağın arka arkaya geldiğini gösterir bir örnek yoktur. Yalnızca, babalarının ölümünden sonra imparatorluğun üç oğul'ca yönetildiği görülmüştür. Boşanmaya karşın, Caesar'ların evlenmeleri genellikle meyvasız kalmıştır.

471) Augustine Tarihi, s. 138.

472) Augustine Tarihi, s. 140; Herodien, I. **VI**, s. 223; Aurelius Victor. Bu yazarları karşılaştırırken, sanki Maksiminus yalnızca Tribaliyen süvari birliğinin özel komutanlığını ve bütün ordu için yeni alınan acemi erlerin disiplin altına alınması göreviyle çalıştırılmış gibi bir hava estirilmektedir. Onun yaşam öyküsünün yazarı başarılarını ve bütün derecelerde yaptığı hizmetleri dikkatle belirtmeliydi.

473) Aleksander Severus'ün yazdığı mektuba bakınız (Augustine Tarihi, s. 149).

474) Augustine Tarihi, s. 135. Yaşamı için aktarılmış en olasısız hal ve koşullardan kimisini yumuşatmaya çalıştım: Yaşam öyküsünün mutsuz yazarına ne denli inanmak gerekirse, Aleksander'in soytarısı, rastlantı olarak hükümdarın çadırına girmiş ve imparatoru uyandırmıştır. Ceza göreceğinden korktuğundan, zaten hoşnut olmayan askerleri Aleksander'i öldürmeleri için kışkırtmıştır.

475) Herodien, I. **VI**, s. 223-227.

476) En yaşlıları olarak Kaligula, tahta çıktığı zaman yirmi beş yaşındaydı; Karakalla yirmi üç, Kommodus on dokuz, Neron ise onyedi yaşında tahta çıkmışlardır.

477) Anlaşıldığına göre, o zamanlar yaygın olan Yunancayı bilmiyordu. Bu dil, eğitimin esaslı bir bölümünü oluşturuyordu.

478) Augustine Tarihi, s. 141; Herodien, 1. **VII**, s. 237. Bu ikinci tarihçinin Maksiminus'ün kusurlarını görmezlikten geldiğini söyleyerek onu suçlamak haksızlık olur.

479) Spartaküs ve Athenion'la karşılaştırılıyordu; Augustine Tarihi,

s. 141. Bununla birlikte, Maksiminüs'ün karısı, kadınlığa özgü tatlılıkla verdiği öğütler sayesinde kimi zaman, zalimi gerçeğin ve insanlığın yoluna koymasını sağlıyabiliyordu. Ammianus Marcellinus'e bakınız, I. **XIV**, bö. 1, Gallienus'ün zamaniyle ilgili uzun boylu bilgi aktarırken, bu hal ve koşula da yollamada bulunmuştur. Bu iyiliksever İmparatoriçenin adı Paullina olduğu madalyalarda görülmektedir: **Diva** unvanı, onun Maksiminus'ten önce öldüğünü bize anlatmaktadır. (Valois, **ad loccitat;** Annon.; Spanheim, de U. ve P.N. cilt. II, s. 300).

480) Herodien, I. **VII**, s. 238; Zosime, I. 1, s. 15

481) Verimli Bisasen topraklarında, Kartaca'nın elli fersah güneyinde. Olasıdır ki bu kente koloni adı Gordien tarafından verilmiş ve zamanla bozulmayan güzel bir açık hava tiyatrosunu orada yaptırmıştır. Bk. **Itineraria,** Wesseling, s. 50, ve Shaw'ın seyahatleri, s. 117.

482) Herodien, I. **VII**, s. 239; Histoire Augustine, s. 153.

483) Augustine Tarihi, s. 152; Marcus Antonius, Pompeius'un güzel evine el koymuştu, **(in Carinis)** - Triyomvira'nın sona erişinden sonra bu bina İmparatorluk malikânesi haline getirildi. Trajanus, zengin senatörlere bu görkemli sarayları satın almalarına izin verdi ve hükümdar için kullanılmadı (Pline, panegyrique, bö. 50) - Öyle anlaşılıyor ki Gordianus'ün eski atalarından biri o sırada Pomperius'ün malikânesini satın almıştır.

484) Bu dört çeşit mermer Claud'us, Berberistan, Karistos adası ve Afyon stil ve kökenliydi. Renklerini belirtecek denli yeterli betim'eme yoktur. Bununla birlikte Karistos mermerinin deniz yeş'li ve Afyon'ununkin'n, oval erguvan lekeleri bulunan beyaz olduğu anlaşılıyor. (Bk. Saumaise, **ad** Histore Augustine, s. 165.)

485) Hist. Augustine, s. 151, 152: Arena'da kimi zaman beşyüz çift gladyatör sayısı genellikle yüzelli'den aşağı düşmüyordu. Bir kez sirkte yüz sicilya atı ve o kadar da Kapadokyalı vardı. Avlanma keyfi için ayrılan hayvanlar başlıca, ayı, domuz, boğa, geyik, ren geyiği, yaban eşeği v.b. idi. Arslan ve fil, öyle anlaşılıyor ki, İmparatorlar için saklanıyordu.

486) Histoire Augustinde de 152. sayfada Aleksander'in senato otoritesine duyduğu saygıyı ve prokonsulluğe seçilen bu arkadaş hakkındaki takdiri gösteren mektubun orijinal'ni okuyunuz.

487) Genç Gordianas'ün her nikâhsız karısından üç ya da dört çocuğu vardı. Yazınsal yapıtları, sayısı azsa da, yabana atılacak şeyler değildi.

488) Herodien, I. **VII**, s. 243; Hist. Augs, s. 144.

489) «Quod tamen patres dum periculosum existimant, inermes armato resistere approbaverunt.» Aurelius Victor.

490) Senato subayları içeri alınmamıştı, senatörler yazmanların v.b. görevlilerin işlerini de kendileri görmüşlerdi. Cumhuriyet döneminde kullanılan bu eski gelenekle ilgili örneği Augustine Tarihinden öğrenmiş olmakla ona borçluyuz (s. 159).

491) Büyük bir vatansevere yakışan bu söylev, senato arşivindeki tutanaklardan alınmışa benzer, Augustine tarihi'nde metin olarak mevcuttur, s. 156.

492) Herodien, I. **VII**, s. 244.

493) Herodien, I. **VII**, s. 247; I. **VIII**, s. 277; Augustine Tarihi, s. 156-158.

494) Herodien, I. **VII**, s. 254; Augustine Tarihi, s. 150 - 160. Saçma olan bir yıl altı ay saltanat sürdüler gibi bir savın yerine Gordianusların, Casanbon ve Panvinius'te yazılmış olduğu üzere, bir ay yedi günlük süreyi kabul etmek gerekir. Bk. Commentaire, s. 193; Zosime, I. 1, s. 17'de, Gordianus' lerin, deniz yolculuğunda bir fırtına ile yok olduklarını bildirmektedir; tarih bilgisinde bu denli cahillik, ya da söz sanatında çok garip bir eğretileme (istiâre)'nin kötüye kullanılışı....

495) Histoire Augustine'de (s. 166) senato arşivlerinden alınmış metinlere bakınız. Tarihi, açıkça görülüyor ki, yanlıştır. O sırada Apolinер oyunları kutlandığına göre bu yanlışlık düzeltilebilir.

496) Soylu İspanyol Cornelius Balbus'ün soyundandı ve Yunanlı tarihçi Teofanes'in —hukuksal— evlâdıydı. Balbus, Pompeius'ün lutfu ile burjuvazi hakkını elde etti ve hakkı, Çiçeron'un onu savunmasında uzsözlülüğe (belâgate) borçlu olarak korudu. İç savaşta Caesar tarafından ona verilen gizli ve önemli görevlerle kurulan dostluk yüzünden konsülüslük ve pontiflik rütbelerini elde etti.-kl hiçbir yabancı henüz bu unvanları kazanamamıştı. Bu Balbus'ün yeğeni Garamantes'leri yenmiştl. Bayle'nin sözlüğündeki Balbus sözcüğüne bakınız: Bu iyi düşünen yazar bu ad altındaki çeşitli kimseleri ayrı ayrı belirtiyor ve her zamankl doğruluğu ve kesinliğiyle aynı konudaki yazarların yanılgılarını gösteriyor.

497) Zonare, I. **XII**, s. 622; ne var ki, üçüncü yüzyıl tarihi üzerine bilgisi az olan ve gerçekten yaşayıp yaşamadığı bilinmeyen birtakım hükümdarları birbirine karıştıran bir Yunanlının sözlerine inanılabilirse..

498) Herodien, I. **VII**, s. 257, senatonun önce Kapitolium'a çağırıldığını varsayıyor ve birtakım parlak sözlerle bunu anlatıyor. Augustine Tarihi s. 116, daha gerçeğe uygun gibi görünüyor.

499) Herodien'de, I. **VII**, s. 249, ve Histore Augustine'de, Afrika ve Roma ayaklanması üzerine ordusuna Maksiminus'ün verdiği üç ayrı söylev vardır. M.de Tillemont'un da pek güzel anladığı gibi bu söylevler, ne birbiri-

ne, ne de gerçeğe uygun değildir. İmparatorlar Tarihi, Cilt **III**, s. 799.

500) Bu yüzyılın yazarlarındaki doğruluk eksikliği bizi büyük sıkıntıya düşürüyor. 1° Maksimus ile Balbinus'ün Kapitolium oyunları sırasında öldürüldüklerini biliyoruz. Herodien, I. **VIII**, 285. Censorin'in kesin doğruluğu **(de die natali**, bö. 18) bu oyunların yıl 238'de kutlandığını bildiriyor; Ne var ki, ne ayı ne de günü biliyoruz. 2° Gordianus'ün 27 mayısta seçilmemiş olmasından kuşku duyamıyoruz, ama bunun o yıl mı, yoksa ondan önceki yılda mı olduğunu anlıyamıyoruz. Karşılıklı iki kanıyı destekleyen Tillemont ve Muratori çok sayıda sağlam kaynağa, sanıya ve olasılığa dayanmaktadırlar . Biri, olayların sıralanmasını bu iki dönem arasında toplanmakta, öbürü ise daha öteye yaymakta ve her ikisi de akıl yolundan ve tarihten ayrılmış görünmektedirler. Bununla birlikte, yine ikisi arasında bir seçim yapma zorunluğu vardır.

501) Velleius Paterculus, I. II, bö. 24; Üstad Montesquleu, (Eucrate ile Sylla arasında söyleşi)'sinde, diktatörün duygularını ustaca ve de yüce bir biçimde dile getirmektedir.

502) Muratori (Ann. d'İtalie, Cilt II., s. 294)'nin düşüncesine göre, karların erimesi olayından haziran ya da temmuz aylarını anlamak gerekiyor, şubatı değil.. Yaşantısı Alplerle Apeninler arasında geçmiş bir insanın düşüncesi su götürmez bir biçimde, ağır basar. Bununla birlikte gözlemlemek gerekir ki, 1° Muratori, uzun kış olduğunu bildiren pasajın yalnız Latince nüshasında olmasından ve Yunanca metninde Herodien'in bundan söz etmemesinden yararlanmaktadır; 2° Maksiminus'ün askerleri zaman zaman yağmur altında ve kimi günlerde de güneşte kaldıklarına göre bu durum yazdan çok ilkbaharı betimler gibidir (Herodien, I. **VIII**, s. 277). Adriyatik'e dökülen bu sular, dökülmeden önce, tek bir yatakta birleşerek Timava'yı oluştururlar. O Timava ki, Virgilius, sözcüğün en geniş kapsamıyle şiirsel betimlemesini bize vermiş bulunmaktadır. Suları, Akuile'ye yaklaşık dört fersah uzaklıktan akar. (Bk. Cluvier, **İtalia Antiqua**, cilt 1, s. 189, v.b.)

503) Herodien, I. **VIII**, s. 272. Keltlerin tanrısallığı Apollon olarak varsayıldı, ve senato, ona bu ad altında (tanrıya şükürler)'ini sundu, Ayrıca, saçsız (dazlak) başlı Venüs'lü bir tapınak yaptırıldı. Kuşatma sırasında kadınlar saçlarını kesmişler ve düşmana karşı içerden kullanılan mancınıkların yapımında kullanmışlardı. Tapınak ve saçsız Venüs, Akuile'li kadınların zaferini ebedileştirmek için kurulmuştu.

504) Herodien, I. **VIII**, s. 279, Augustine Tarihi, s. 146. Eutrope, Maksimianus'e üç yıl ve birkaç günlük saltanat sürdürüyor (I. IX, I): Bu müellifin

metninde yanlışlık olmadığına inanabiliriz, çünkü latince aslı Paean'ın Yunanca nüshasıyle arındırılmıştır.

505) Sekiz Roma ayağı ve üçte biri. Roma ayağı için Greaves'in kitabına bakınız. Maksiminus, bir günde bir **amphora** (yaklaşık yirmibeş pinte - «bir pinte 0, 568 litre») şarap içebilir ve otuz ya da kırk livre et yiyebilirdi. Dolu bir arabayı çekebilir, bir yumrukla atın bacağını kırabilir, taşları elinde ezebilir ve küçük ağaçları kökünden sökebilirdi (Augustine Tarihindeki yaşam öyküsüne bakınız).

506) Histoire Augustine Tarihi'ndeki Konsulus Claudius Julianus'ün iki imparatora yazmış olduğu kutlama mektubuna bakınız.

507) Augustine Tarihi s. 171

508) Herodien, I. **VIII**, s. 258.

509) Herodien, I. **VII**, s. 213.

510) Senato, böyle hareket etme dikkatsizliğinde bulunmuştu ve bu, askerlerin aklından çıkmamış, bunu bir hakaret saymışlardır. (Hist. Aug., s. 170).

511) **«Discordioe tacitoe, et quoe intelligerentur potius quam viderentur.»** Hist, Augustine, s. 170. Bu hoş ve mutlu deyim belki de çok değerli bir yazardan alınmıştır.

512) Herodien, I. **VIII**, s. 287, 288.

513) **«Quia non alius erat in proesenti.»** Augustine Tarihi.

514) Quintius - Curtius (I. X, bö. 9) tahta çıkışının mutluluğu ile birçok karışıklığı yok ettiği, çok yaraları sardığı ve devleti kemiren ayrılıklara son verdiği için yeni imparatoru kutlamaktadır. Bu pasajın tüm sözcüklerini çok dikkatle tarttıktan sonra, bütün Roma tarihinde Gordianus'ün tahta çıkışı denli uygun bir hükümdar olma dönemine rastlamadım. Buna göre, Quintius - Curtius'ün yazdığı zamanı belirlemek olasıydı. Onu ilk Caesar' lar zamanında gösterenler üslübunun temizliğine ve inceliğine bakarak yargıya varmaktadırlar. Ne var ki, Aleksander'in yaşam öyküsünü yazanı anmaksızın bize Roma tarihçilerinin çok kesin bir listesini vermiş olan Quintilianus'ün susgunluğunu açıklıyamamaktadırlar.

515) Augustine Tarihi, s. 161. Bu iki mektuptaki kimi özgürlüklere göre, sanırım ki hadımlar sert muamele görerek saraydan uzaklaştırıldılar ve böyle davranış genç Gordien'in rızası altında yapılmıştır.

516) **«Duxit uxorem filiam Misithei, quem Causa eloquentioe dignum parentelâ suâ putavit, et proefectum stalim fecit; post quod non puerile jam et contemptibile videbatur Imperium.»**

517) İki imparatorluğun sınırı üzerinde bulunan küçük Circesium ken-

tine yaklaşık altı fersah uzaklıkta.. Çok tuhaf kelime oyunu bulunan yazıtı, kendisinin Filip'in hısımı olduğunu söyleyen Licinius'un buyruğu ile silinmiştir. (Augustine Tarihi, s. 165), Ne var ki, dikilmiş olan anıt Julianus zamanında henüz ayaktaydı. (Bk. Ammien Marcellin, **XXIII**, 5).

518) Aurelius Victor; Eutrope, **IV**, 2; Oroze, **VII**, 20; Ammien Marcellin, XXIII, 5; Zosime, I. 1, s. 19.

519) Augustine Tarihi, (s. 163, 164) bu noktada kendisiyle, ne de olasılıkla bağdaşamıyor - Filip, öncelini nasıl mahküm edebilirdi? Herkesin önünde genç Gordianus'ü nasıl öldürtebilirdi, ki senato'ya yazdığı protesto mektuplarında onun katili olmadığını yazmıştı? Her ne kadar ihtiraslı bir gaspedici idiyse de Filip hiçbir zaman akılsız bir zâlim olmadı. Yeter ki Tillemont ve Muratori, Filip'in imparatorluğa katılması konusunda bazı kronolojik güçlükler buldular.

520) Bu oyunların son kez hangi tarihte kutlandığını saptamak güçtür. **VIII.** Bonifas jubileleri kurdu ve istedi ki, sekülaris oyunları gibi, her yüz yılda kutlansın.. Bu papa, yalnızca eski bir kutlamayı canlandırdığını ileri sürmüştü (M. le Chais'ye bakınız, jübile'lere ilişkin mektuplar).

521) Bu aralık, yüz yıl ya da yüzon yıldı. Varron ve Tite-Live bu kanılardan ilkini benimsediler. İkincisi ise, falcı kadınların yenilmez otoritesiyle onlara inanıldı. (Censorin, **de Die nat.**, bö. 17) Bununla birlikte, Imparator Claudius ve Filip tanrı seslenişlerinin buyruklarına uyum gösteremediler.

522) Sekularis oyunları üzerinde tam bir kanı elde edebilmek için Horatius'ün koşugunu ve Zosime'nin betimlemesini incelemek gerekir (I. II, s. 167 ve arkası).

523) Varron'un kabul edilen hesabına göre, Roma, İsa'dan 754 yıl önce kurulmuştur. Ne var ki, bu eski zamanların kronolojisi belirsizdir. Sir Isaac Newton, kuruluş tarihini, İsa'dan 627 yıl önce olarak saptamaktadır.

524) Paterculus'ün andığı eski bir kronoloji yazarı (I. 1, bö. 6) Asurluların, Med'lerin, Pers'lerin ve Makedonyalıların, Ninus'ün tahta çıkışından Antioküs'ün Romalılarca yenilgiye uğratılana dek geçen bindokuz doksan beş yıllık süre boyunca Asya'da hüküm sürdüklerini bildirmektedir. Bu iki olaydan ikincisi, İsa'dan yüzseksen dokuz yıl önce, birincisi ise yine İsa'dan ikibin yüz seksen dört yıl önce meydana gelmiştir. Aleksander'in Bâbil'de bulduğu astronik gözlemler, beşyüz yıl daha geriye uzanmaktadır.

525) Seleucus tarihine göre beşyüz otuz ikinci yılda. (Bk. Agathias, I. II, s. 63). Bu büyük olayı (Doğuluların az doğruluğu işte böyledir), Eutychius, Kommodus'ün saltanatının onuncu yılına dek ileri almış, Moyse Koren

İse Imparator Filip'e kadar uzaklaştırmıştır. Amminus Marcellinus, Asya'nın tarihi için güzel kaynakları kurutmuştur. Topladığı bilgileri o denli kölece İşlemekted'r ki, Arsacid'lerin dördüncü yüzyılın ortasında hâlâ Perslerin tahtında oturmakta olduklarını yazar.

526) Sepicinin adı Babek, askerinki İse Sassan'dı. Bundan dolayı Ardeşir'in takma adı Bebegan, ve bu hükümdardan gelenler de Sâsâniler diye adlandırılmıştır.

527) D'Herbebot, Ardeşir sözcüğü için Bibliotheque Orientale.

528) Dion Cassius, I. LXXX; Herodien, I. VI, s. 207; Ebül Fereç, s. 80.

529) Bk. Moyse de Chorene, I. II, Bö. 65-71.

530) Hyde ve Prideau, Pers öykülerine ve ağızdan ağıza taşınan anlatılara dayanarak çok hoş bir tarih hazırlamışlar ve Zerdüşt'ün Darius Histap ile çağdaş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Aynı yüzyılda yaşamış bulunan Yunanlı yazarlar, Zerdüşt'ün birkaç yüzyıl hattâ bin yıl daha önce yaşamış olduğunda birleşmektedirler. Bu gözlem Bay Moyle'nin gözünden kaçmadı ve amcası doktor Prideau'nun aksine, İranlı peygamberin daha eskiliğini savundu (Onun eserine bk. cilt II).

531) Bu eski dile Zend deniliyordu. Eleştirmeli açıklama dili olan Pehlevi, daha modern İse de, birkaç yüzyıldan beri konuşulan dil olma niteliğini yitirdi. Eğer doğru ve gerçekse bu tek olay, Bilgin Bay Anquetil'ce Fransızca'ya çevrilerek getirilmiş eserlerin eski zamanlara ilişkin olduğunu yeter derecede doğrulamış olur.

532) Hyde, **de Religione veterum Persarum**, bö. 21.

533) Zenda Vesta'yla ilgili bu betimlemeyi Bay Anquetil'den ve doktor Hyde'nin kitabına ek olarak bulunan Sadder'den elde ettim. Bununla birlikte, söylemek gerekir ki, bir peygamberin incelenmiş karanlığı, doğuluların mecazlı üslûbu ve bir metnin Fransızca ya da Lâtince'ye çevrilmesi sırasında anlam değişikliğine uğraması bizi belki de yanılgıya uğratabilir ve Persler'in ilâhiyatına dair bu özet bilgide bize önemli yanlışlar yaptırmış olabil'r.

534) Bugün de Pers dini inançlıları (ve bir tür Sadder) Ahuramazda'yı başka ve (kaadir-i mutlak) tam güçlü olarak tutarlar. Ahriman'ı İse aşağılık fakat başkaldırıcı bir ruh sayarak horlarlar. Müslümanlara hoş görünmek arzusu belki de tanrıbilim düzenlerini arıtmaya yardımcı olmuştur.

535) Hercdot, I. I, bö. 131. Doktor Prideaux, Zerdüşt dininde daha sonraları tapınakların açılmasına izin verilmiş olduğunu haklı olarak, söylemektedir.

536) Hyde, de Rel-Pers. bö. 8. Oldukça içtenlikli görünen ayrı tutma-

larına ve protestolarına karşın, müslüman olan müstebit hükümdarlar onları ateşe taparlıkla suçlamışlardır - En küçük bölümü bile ahlak kurallarını oluşturan Sadder'e bakınız. Farz kılınan ibadetler sayısızdır ve çoğu gülünçtür. Dindar İranlı, tırnaklarını keseceği ya da kutsal kemerini takacağı zaman onbeş kez d'zçökmeye, dualar etmeye v.b. mecburdur. (Sadder, madde, 14, 56, 60).

537) Zenda - Vesta, Cilt I, s. 224, Zerdüşt düzeni, Cilt III.

538) Hyde, de Rel. Pers., bö. 19.

539) Aynı eser, bö. 28. Hyde ve Prideaux, mûbit (Mage)lerin hiyerarşisi için, hıristiyanlık hiyerarşisindeki terimleri kullanmaya özenmişlerdir.

540) Ammien Marcellius, **XXIII,** G. (Bu yazara inanmamız gerekirse) iki merak verici özellikten b'ze söz etmektedir: Mûbit'(mage)ler, Hind Brahmenlerinin çok gizli dogmalarından birkaçını tutmaktadırlar; İkincisi, mûbitler bir örgüt olduğu gibi aynı zamanda bir oymak ya da aileydi.

541) Ondalık (âşâr)'ın Zerdüşt yasasında ve Musa'nınkinde tanrısal kuruluş olmaları şaşılacak şey değil midir? Bu uyarlığı açıklıyacaklarını bilmeyenler, daha az uzak zamanlarda mûbitlerin, kendi peygamberlerinin kitabına bu denli yararlı bir hükmü aktarıverdiklerini varsayabilirler.

542) Sadder, art. 8.

543) Platon, Alkibyat.

544) Pline (Histoire naturelle, Kitap **XXX,** Bö. 1)'nin gözlemine göre mage'ler insanları, din, tıp ve astronomi'den oluşan üçlü zincirle bağlı tutuyorlardı.

545) Agathlas, I. **IV,** s. 135.

546) Bay Hume, (Din'in doğal tarihi)'nde, en arıtılmış ve en felsefesel olan din topluluklarının her zaman en hoşgörüsüz olduklarına, görüş keskinliğiyle, dikkati çekiyor.

547) Çiçeron, **de Legibus,** II, 10; Yunan tapınaklarını yıktırmayı Ardeşir'e mage'ler öğütlediler.

548) Hyde, **de Rel, Pers.,** bö. 23 ,24. Herbelot, Bibliotheque Orientale, Zerdüşt sözcüğü. Zerdüşt'ün yaşamı cilt II (Zenda Vesta).

549) Moyse de Chorene'i Ammien Marcellinus'le karşılaştırınız (Noyse de Chorene I. II, bö. 74, Marcellinus **XXIII,** 6). Daha sonra bu pasajları kullanacağım.

550) Rabbi, Abraham, Tarıkh Şıkar, s. 108, 109.

551) Basnage, Yahudilerin tarihi, kitap **VIII,** b. 3; Sozame'ne, I. II, b. 1. Aşağılık bir ölüm ıstırabı çeken Manes'e, mûbitlerin dininden sapma biri olduğu kadar hıristiyan'lıktan da sapma biri gibi bakılabilir.

552) Hyde, de Rel. Pers, bö. 21.

553) Bu kolonilerin sayısı pek çoktu. Selöküs Nikator, kendi adını ya da yakınlarının ismini verdiği otuz dokuz kent kurdu (bk. Applen, **In Syrl. ec.**, s. 124). Doğu hıristiyanları arasında her zaman kullanılan Seleküs tarihi 508 yılı — İsa'dan 196 yıl sonra — Part imparatorluğu içerisindeki Grek kentlerinin, madalyaları üzerinde görülmektedir (bk. Moyle, cilt 1, s. 273 ve sonrası, ve B. Freret, Akademi anıları, cilt **XIX.**)

554) Zamanımızdaki İranlılar bu döneme (Uluslar kralları hanedanı) adını vermektedirler (bk. Pline, Histore natureíle, **VI,** 25).

555) Eutychius (cilt I, s. 367, 371, 375), Nisus ve Seylla'nın tarihine oldukça benzeyen durumlarıyle, Dicle'de, Mesen adasının kuşatılmasını aktarıyor.

556) Agathias, **II, 174.** Segestan hükümdarları birkaç yıl bağımsızlıklarını savundular. Genellikle roman yazarlarının, kendi zamanlarındaki olayları çok eskiden geçmiş olarak gösterdikleri gibi, bu gerçek tarih de, Segestan kralı Rustan (Rüstem)'in başarılarına belki de bu denli yer vermiş olmaktadır.

557) Bugünkü (18. yüzyıl) İran'ın toprakları ve nüfusu için bk. Chardin, cilt **III,** bö. 1,2,3.

İran krallığında Gedrozi ve Mekran'ın deniz kıyıları, Jask burnundan Guadel burnuna dek uzanır. İskender zamanında, olasılıkla birkaç yüzyıl sonra da bu yerlerdeki insanlar balıkçılıkla geçinen birkaç oymaktan ibaretti ve, hiçbir baş tanımadan yaşıyorlar, korkunç çöller dünya ile onları *ayırıyordu* (bk. Arrian, **de Reb. Indicis.**). On ikinci yüzyılda, B. d'Anville'ın Batlamyüs (Ptoleme)'ün Tesa'sı olduğunu sandığı küçük Taiz kenti Arap *tüccarlarının rekabetiyle kalabalıklaştı ve zenginleşti (bk. Nübye* Coğrafyası, s. 58, ve Eski Coğrafya, cilt **II,** s. 283). Son yüzyılda, biri müslüman; ikisi puta tapan olmak üzere üç hükümdar arasında bölünmüş bulunuyordu, ve bunlar Şah Abbas'ın öncellerine karşı bağımsızlıklarını korumuşlardı. (Tavernier'nin yolculuk'ları, bölüm I, I. **V,** s. 635).

558) Dion, I. **XXVIII,** s. 1335.

559) Çoğu zaman birbirleriyle karıştırılan Bâbil, Selösi, Medâyin ve Bağdat kentlerinin durumunu tanıyabilmek için B. d'Anville'in çok değerli bilimsel araştırmasına bakınız (Akademi anıları, cilt **XXX.**

560) Dion, I. **XXVIII,** s. 1335.

561) Strabon'dan çıkarılabilen anlam ve sonuç budur (I. **VI,** s. 743).

562) Aureng-Zep kampını Delhi'den Keşmir'e değin izleyen meraklı gezgin Bernier (Bk. Seyahatler tarihi, cilt **X**) bu hareketli çok büyük kenti

tam bir doğrulukla anlatmaktadır. Atlı muhafızlar otuz beş bin, yaya muhafızlar ise on bin kişiydi. Kampta yüzelli bin at, katır ve fil, elli bin deve, elli bin öküz ve üç dört bin arası insan bulunuyordu. Bütün Delhi hemen hemen, sarayı izliyordu. Onun görkemi ise bu büyük başkentin bilgi ve sanatını desteklemiş oluyordu.

563) Dion, I. **LXXI**, s. 1178; Historie Augustine, s. 38; Eutrope, **VIII**, 10. Eusèbe, Chron. Quadratus (Histoire Augustine'de anılan, selösi halkının baştan halnlik ettiğini ileri sürerek Romalıları haksız göstermemeye çalışıyor.

564) Dion, I. **LXXV**, s. 1263; Herodien, **IIII**, s. 120; Histoire Augustine, s 70.

565) Antakya'nın uygarlaştırılmış halkı, Urafalılar için barbar diyorlardı. Bununla birlikte Urfalıların leh'ne *olarak söylemek gerekir ki, bu kent*te Syriaque diyelektinin üç türünden biri ve en zarifi olan Arameen ile konuşuluyordu. (Bay Bayer bu noktayı Edesse tarihi, s. 5) George de Malatle (Suriyeli yazar)'den sağlamıştır).

566) Dion, I. **LXXV**, s. 1248, 1249, 1250. B. Bayer bu önemli bölümü ihmal etmiş.

567) Ülkeye yeni bir ad vermiş olan Oşroes'ten son Algare'ya kadar bu krallık üçyüz elli üç yıl sürdü (bk. B. Bayer'in bilimsel eseri **Historia Oshroena et Edessena**).

568) Cyropedia'nın ön sözünde Ksenofon (Xnepon), Keyhüsrev monarşisinin kapladığı yerler üzerine açık ve görkemli bilgi vermektedir. Herodot, (I. **III**, b. 79 ve sonrası) Dârâ'nın Pers imparatorluğunda ayırdığı yirmi büyük satraplığın özel ve çok merak çekici bir betimlesini yapmaktadır.

569) Herodien, **VI**, 209, 212.

570) Arbele savaşında Dara'nın iki yüz tırpanlı arabası vardı. Tigrane'nin; Lucullus tarafından yenilgiye uğratılan ordusunda, baştan başa silahlandırılmış yetmiş bin at bulunuyordu. Antiochus, Romalılar'a karşı elli dört fil çıkardı. Bu hükümdar, Hint hükümdarlarıyle sık sık yaptığı savaşlarda ve görüşmelerde bir kez hayvanlarından yüz elli tanesini toplamıştı. Ne var ki, Hindistan'ın en güçlü hükümdarının, savaş alanında yediyüz filden oluşan bir saf oluşturduğundan kuşku duyabilir. Tavernier Seyahatler, bölüm 11, I. I, 498), doğru yapılan araştırmalardan sonra, bu hükümdarın, malzeme taşımak için beşyüz ve savaş hizmeti için de seksen ya da doksan file sahip olduğunu saptamıştır. Yunanlılar, Porus'ün savaş alanına sürdüklerinin sayısı üzerinde değişik bilgiler vermişlerdir. Bu alanda aklı başında ve ılımlı davranan Quintus - Curce (**VIII**, 13),

kuvvetleri ve irilikleriyle dikkati çeken seksenbeş fil olduğunu kabul etmektedir. Bu hayvanların çok sayıda ve yüksek nitelikte bulunduğu Siam krallığında, bir ordunun bölündüğü dokuz tugaydan her birine on sekiz fil ayrılmaktadır. Tüm sayı olan yüz altmış iki savaş fili bâzan iki katına çıkarılabilmektedir. (Seyahatler tarihi, cilt **IX**, s. 260).

571) Histoire Augustine, s. 133.

572) B. de Tillemont, Herodien'in coğrafyasında birtakım karışıklıklar olduğuna dikkati çekmektedir.

573) Moyse de Chorène (Armenya tarihi, I. **II**, bö. 71) Medya'nın bu istilâsını anlatırken, Kosroes'in Ardeşire meydan okuduğunu ve onu Hind sınırlarına dek kovaladığını yazmaktadır. Kosroes'ın başarıları abartılmaktadır: bu kral, Romalıların bir müttefiki olarak davranmaktadır.

574) Bu savaşın ayrıntıları için (bk. Herodien, I. **VI**, s. 209, 210). Eski kısaltıcılarla yeni derleyiciler körü körüne Histoire Augustine'i izlemişlerdir.

575) Pococke'un yayımladığı Eutychius (cilt **II**, s. 180). Büyük Nuşirevan Ardeşir kodeksini, gidişatlarının değişmez kuralı olarak, bütün Satrap'lara gönderdi.

576) D'Herbelot, **Ardaşir** sözcüğü. Masallarla dolu eski dönemden sonra, karanlıkta kalan uzun bir dönem geçmiş ve İran tarihleri, Sasaniler hânedanıyle birlikte gerçekçi bir tutum takınmaya başlamışlardır.

577) Herodien, **VI**, s. 214. Ammien Marcellinus, I. **XXIII**, bö. 6. Bu iki tarihçi arasında bir ayrılık görülmektedir. Yüzelli yılın getirdiği değişikliklerin doğal etkisi.

578) İranlılar bugün de en yetenekli binicilerdir ve atları doğunun en ünlüleridir.

579) Herodot, Xenophon, Herodien, Ammien, Chardin v.b. İran soy'ları üzerine beni aydınlattılar. Bu yazarlardan, her devirde genellikle yararlanılabilecek özellikle Sâsâniler için ayrıntıları almış bulunuyorum.

580) Çağımızdaki İsveçli bilginler Baltık denizi sularının düzenli bir orantıda azalmakta olduğunu kabul etmekte gibidirler. Hesapladıklarına göre bu azalma, yaklaşık yılda yarım parmak (pus) kadardır. İskandinavye alçak ülkesi, iki bin yıl önce denizle kaplıydı ve yükseklikler, tıpkı adalar gibi denizin içinde yükseliyorlardı. Mela, Pline ve Tacitus'ün, denizle kaplı ülkelerden söz ederken belirtmek istedikleri düşünce buydu (İsvçce yazılmış İsveç ve Dalın tarihinin geniş bir incelemesi. Bk. Cilt **XI** ve **XLV**).

581) Özellikle B. Hume, Rahip Dubos ve B. Pelloutier (Keltler'in Tarihi, Cilt I.).

582) Diodore de Sicile, I, V, s. 340, baskı Vessel Herodlen, kitap VI, s. 221. Jornades, b. 55. Tuna kıyılarında şarap, çoğu zaman donardı ve masalara büyük parçalar halinde getirilirdi. Frusta vini. Ovidius, epist - ex ponto, I. IV, 7,9,10; Virgilius, Georg. I. III, 335. Bu olay Trakya'nın sert soğuğunu yaşamış olan asker ve filozof bir gözlemci tarafından da doğrulanmıştır (Bk. Ksenofon «xenophon» Onbinlerin inzivâsı, I. VII, s. 560, baskı Hutchinson).

583) Buffon, Histoire naturelle, cilt XII, s. 79, 116.

584) Caesar, de Bell - gall. VI, 23, v.b. Cermenler bu ormanın nerede bittiğini bilmiyorlardı. Kimileri, onun içinde altmış günden çok yürüdüklerini söylüyorlardı.

585) Cuvier (Germania antiqua, I. III, bö. 47) her yanda Hercynlyen ormanından kalma küçük parçaları araştırmaktadır.

586) Charlevoix, Kanada Tarihi (Histoire du Canada).

587) Olaus Rudberck'in kanıtladığına göre İsveç'te kadınların on ya da on iki, kimi zaman yirmi veya otuz çocuğu olmaktadır; ne var ki Rudberck'in bilimsel gücü çok kuşkuludur. (Şüphelidir).

588) In hos artus, in hoec corpora, quoe miramur exerescunt. Tacitus Germania, 3, 20. Cuvier, I. I. bö. 14.

589) Plutark, Marius'ün yaşamı. Cimbre'ler, karlı dağlardan, geniş kalkanları üzerinde inerek eğlenirlerdi.

590) Romalılar bütün iklimlerde savaşıyorlardı. Her yanda ve her yerde, geniş ölçüde disiplinleri sayesinde güçleri ve sağlıkları sürüyordu. Dikkat edilirse anlaşılır ki insan, ekvatordan kutuplara dek her iklimde yaşıyabilen ve iş görebilen tek hayvandır. Bu niteliği nedeniyle domuz bizim türümüze en çok benzeyen yaratıktır.

591) Tacitus, Germania, 2,3. Galyalılar, göçleri sırasında. Tuna'yı izlediler, Yunanistan'a ve Asya'ya yayıldılar. Tacitus, Galya kökeninin izlerini taşıyan ancak çok küçük bir oymağa rastlıyabildi.

592) Doktor Keating'e göre (İrlanda Tarihi, s. 13, 14), Seara'nın oğlu, Esra'nın oğlu, Sru'nun oğlu, Framant'ın oğlu, Fathaclan'ın oğlu, Magog'un oğlu, Japhet'in oğlu, Nuh'un oğlu dünyanın 1978'inci yılının 14 mayısında Munster'de karaya ayak bastı. Bu büyük girişimde her ne kadar başarılı olduysa da karısının düzensiz gidişatı onu, alle yaşamı içinde, çok mutsuz kıldı ve o denli kızdı, ki çok sevdiği bir tazıyı öldürdü. Bilgin tarihçinin ustaca dikkat çekişine göre bu, o zamana dek İrlanda'da kadınlar arasında görülen ilk sahtecilik ve sadakatsizlik örneği oldu.

593) Tatar soylarının Tarihi (Abdülgazi Bahadır Han).

594) Adı Atlantica s'ye Manhelm v.b. olan eseri özellikle benzeri az olan türdendir. Bay onun çok merak uyandırıcı iki özetini yaptı. (Rep. des lettres, Ocak ve Şubat 1685).

595) Tacitus, Germania, II, 19. **Litetrarum secreta' viri pariter ac feminve ignorant.** Birtakım sonuçsuz tartışmalara girmeks'zin rünik (eski cermen harfleri)'yle ilgili bu kesin otoriteyle yetinebiliriz. Bilgin Cels'us'a göre, (ki bu İsveçli bilgin felsefede allame olmuştur), bu harfler. Roma harfleri'nden pek farklı değildir. Şu kadar ki, kazımasının kolaylığı için eğriler düz hatlar hal'ne getirilmiştir. Bk. Pelloutier, Celtler'in Tarihi, I. II, bö. 11; Dictionnaire diplomatique, cilt I., s. 223. Ekleyebiliriz ki, rünik harflerle yazılmış en eski yazıtlar üçüncü yüzyılda ve rünik harflerinden söz eden en eski yazar da, altıncı yüzyılın sonunda yaşıyan Velantius Fortunatus'tür.

Barbara fraxinc'is pingatur runa tabellis

596) Amerikalılar üzerine felsefesel araştırmalar, cilt III, s. 228, Bu ilg'nç eserin yazarı Almandır.

597) İskenderiyeli coğrafyacı çoğu kez kesin bilgili Cluvier tarafından eleştirilmiştir.

598) Caesar'a ve bilgin Whitaker'e bakınız (Manchester tarih', cilt I).

599) Tacitus, Germania, 15.

600) Cermenler, Köln halkından Romalıların boyunduruğunu çıkarıp atmalarını ve yeni özgürlüklerliyle eski törelerini uygulama'arını Ubienler'e emrettiler, ve onlardan koloninin duvarlarını, hemen, yıkmalarını istediler «Postulamus à vobis muros co'oniae, munimenta servitil detrahatis;. etiam fera animalia, si clausa teneas, virtutis obl'viscuntur.» Tacitus, Histoire, IV, 64.

601) Silezya'da bir köyü oluşturan serpilmiş evler birkaç mil uzunluğunda bir alana yayılmaktadır (bk. Cluvier, I. I, bö. 13).

602) Tacitus'ten yüz kırk yıl sonra Ren ve Tuna kıyılarına yakın yerlerde daha düzenli yapılar meydana getir'ldi.

603) Tacitus, Germania, 17.

604) Tacitus, Germania, 5.

605) Caesar, de Bel. gal., VI, 21.

606) Tac'tus, Germania, 26. Caesar, VI, 22.

607) Tacitus, Germania, 6.

608 Denebilecek ki Meksikalılar ve Perulular, para ve demir kullanmasını bilmed'kleri halde sanat alanında büyük ilerlemeler yaptılar. Bu sanatlar ve yaptık'arı anıtlar, garip bir biçimde abartıldı. (Bk. Amerikalılar üzerine araştırmalar, cilt II, s. 153, v.b.)

609) Tacitus, Germania, 15.

610) Aynı eser, 22, 23.

611) Aynı eser, 24. Cermenler, belki oyunları Romalılardan almışlardır; ne var ki oyun hırsı insanları çok acayip biçimde sarmıştır.

612) Tacitus, Germania, 14.

613) Plutark, Camille'in yaşamı. Tite - Live, V, 33.

614) Dubos, Histoire de Monarchie Francaise, cilt I, s. 193.

615) Bugün İsviçre denilen ülkenin eski ahalisine Helvetya ulusu deniyordu, her yaştan ve her iki cinsten, toplam üçyüz almış sekiz bin kişilik bir nüfusu oluşturuyordu. (Caesar, de Bel. gal., I, 29.) Bugün ise, Cenevre gölünün kıyısındaki küçük yerleşme merkezi Vaud'da yüzonikibin beşyüz doksan bir kişi yaşamaktadır (B. Murat'nın, «Bern toplumunun Anıları»'daki pek güzel bilimsel araştırmaya bakınız.).

616) Paul Diacre, bö. 1,2,3. Davila, Makyavel, ve Paul Diacre'ı izleyenlerin tümü bu göçlerin yapısını yeteri kadar bilmediklerinden, onları tasarlanmış ve düzenli girişimler olarak göstermişlerdir.

617) Şövalye Temple ve B. Montesquieu, imgeleme güçlerinin bütün canlılığıyle kendilerini bu konuya kaptırıp gitmişlerdir.

618) Makyavel, Floransa Tarihi, Kitap I; Mariana, İspanya Tarihi, I. V, bö. 1.

619) Robertson, Charles - Quint Tarihi, Hume, Essais polit.

620) Rahip de la Bletterie'nin çevirisi.

621) Tacitus, Germania, 44, 45 - Tite - Live'in Ek'ini Christine'e ithaf eden Freinshemius - İsveç kraliçesi - Kuzey kraliçelerine karşı çok az saygı ile hareket eden Romalı'ye çok üzgün görünmenin gereğine inanmaktadır.

622) Despotizmi boş inançların doğurduğunu düşünemez miyiz? Odin'in soyundan gelenlerin ki, 1060 yılında bu soy hâlâ mevcuttu. İsveç'te bin yıldan çok saltanat sürdükleri söylenir. Upsala tapınağı dinin ve imparatorluğun eski merkeziydi. 1153'de, kral hâriç, herkesin silâh taşımasını ve bunu meslek edinmesini yasaklıyan bir yasa vardı. Bu yasanın eski bir kurumu yeniden yaşatmak bahanesiyle hazırlanmış olması mümkün değil midir? Bk. İsveç Tarihi, Dalin, cilt **xl** ve **XLV**.

623) Tacitus, Germania, bö. 43.

624) Aynı eser, bö. 11, 12, 13 ve arkası.

625) Grotius, Tacitus'ün **pertractantur** deyimini **protractantur** olarak değiştiriyor

626) Eski İngiltere parlamentosunda bile çoğu kez baronlar, oylardan

çok kendilerini izleyen silahlı adamlarına dayanarak sorunlarını kabul ettirirlerdi.

627) Caesar, **de Bel. gal., VI**, 23.

628) **Minuunt controversias;** Caesar'ın çok isabetli bir terimi.

629) **Regos ex nobilitate, duces ex virtute sumunt.** Tacitus, Germania, 7.

630) Cluvier, Germania antique, 1. I, bö. 38.

631) Caesar, **VI**, 22, Tacitus, Germania, 26.

632) Tacitus, Germania, 7.

633) Montesquieu, Yasaların Ruhu (Esprit des lois), I. **XXX**, bö. 3.

634) Esprit des lois, I. **XXX**, b. 3. Bununla birlikte, Montesquieu'nün parlak imgelemesi râhip Bay Mabby'nin gerçek mantığıyle düzeltilmiştir. (Observations sur l'histoire de France, I. I, s. 356).

635) Gaudent muneribus, sed nec data imputant, nec acceptis abligantur. Tacitus, Germania, 21.

636) Zina suçlusu olan kadın köy meydanında kırbaçlanıyordu. Ne zenginlik, ne de güzellik acıma uyandırmıyor ve ona ikinci bir evliliğe olanak vermiyordu. Tacitus, Germ., 18, 19.

637) Ovidius, aşk için en uygun yerleri aramak uğrunda ikiyüz dize kullanmış... Özellikle tiyatroyu, Roma'nın güzelliklerini toplamaya ve onlara gönül okşarlığıyle cinsel duyguyu esinlemeye en elverişli yer olarak görmektedir.

638) Tacitus, Tarih, **IV**, 61, 65.

639) Evlenme armağanı öküzler, atlar ve silahlardı. Germ., bö. 18. Tacitus, bu konuyu işlerken sanki bir tür gençleşmiş gibi bir havaya bürünmüştür.

640) **Exigere'nin exugere** olarak değiştirilmesi çok değerli bir düzeltmedir.

641) Tacitus, Germania, 7. Plutarque, Marius'ün yaşamı. Töton kadınları, kendilerini öldürmeden ve çocuklarını kılıçtan geçirmeden önce, tutsakların râhibesi olarak kabul edilmeleri koşuluyle teslim olmayı önermişlerdi.

642) Tacitus bu aydınlık olmıyan konuyu az sözle geçiştirmiştir, Cluvier ise yüzyirmi dört sayfa ayırmıştır. Birincisi, Cermanya'da Yunan ve Roma tanrılarını görmektedir. Öbürüyse, olumlu olarak, güven veriyor ki, güneş, ay ve ateş simgeleriyle, ataları teslis'i kutsuyorlardı.

643) Lucanus'ün pek büyük bir dehşetle betimlediği kutsal orman Marsilya yakınlarındaydı. Aynı türden birçok orman Cermanya'da da vardı.

644) Tacitus, Germania, 7.

645) Aynı eser, 40.

646) Robertson, Charles - Quint'in Tarihi, cilt I, not 21.

647) Tacitus, Germ., 7. Bu sancaklar yabanıl hayvan başlarından başka şeyler değildi.

648) Bu gelenek için bir örnek olmak üzere Bk. Tacitus, Ann., **XIII**, 57.

649) Caesar, Diodorus ve Lucanus bu doktrini Galyalılara mal eder görünüyorlar. B. Pellutier ise (Celt'lerin tarihi, I. **III**, bö. 18) onların sözlerini çok bağnaz bir anlama indirgemeye çalışıyor.

650) Bu basit, fakat çekici doktrini anlamak için Edda'nın yedinci öyküsüne bakınız (B. Mallet, Danimarka Tarihinin Girişi).

651) Tacitus, Germ., 3. Diodore de Sicile, I. **V**. Strabon, I. **IV**, s. 197. Demodocus'ün Feasoyenler kralı sarayında tuttuğu sıra, ve Tirte'nin, cesaretleri kırılmış Ispartalılara esinlediği gayret hatırlanabilir. Bununla birlikte Yunanlılarla Cermenler'in aynı ırktan olmaları pek az olasıdır. Bizim, eskilere meraklılarımız, benzer durumların benzer âdetler doğuracağını pek doğal olduğunu düşünmek zahmetine katlanırlarsa havâî allâmelik taslamaktan da vazgeçebileceklerdir.

652) **Missilia spargunt**. Tacitus, Germ., 6. Bu tarihçi kapalı bir deyiş kullanmış ya da bu mızrakların gelişi güzel atıldığını söylemek istemiştir.

653) Rahip Bletterie'nin çevirisi.

654) Cermenlerin, genellikle at üzerinde savaşan Sarmatlardan ayrıldığı özellik de buradadır.

655) Bu konuyu açıklıktan çok güzel bir anlatımla işlemiş olan, Tacitus tarihinin dördüncü ve beşinci kitaplarının büyük bölümü bu girişimle ilgilidir. Şövalye Saville, anlatırken birçok yanlışlıklar yapmıştır.

656) Tacitus, Histoire, **IV**, 13. Onlar gibi bir gözünü yitirmişti.

657) Bu ada, Ren'in iki eski kolu arasında oluşmuş bir kara parçasıydı ve, memleketin yüzü insan eli ve doğa ile değişikliğe uğramadan önce var olan adalardan biriydi. (Bk. Cluvier, Germ ant., I. **II**., bö. 30, 37).

658) Caesar, **de Bel. gal**. I. **VI**, 23.

659) Râhip Bletterie'nin çevirisi.

660) Nazarius, Ammien, Claudianus, v.b. bunlardan dördüncü ve beşinci yıllarda yaşamış bir Frank oymağı olarak söz etmektedirler. (Bk. Cluvier, Germ. antica, I. **III**, bö. 12).

661) Tacitus, Germ., 33. Tacitus'e çok kızan sofu rahip La Bletterie başından beri insan öldürücü olan Şeytandan söz etmemektedir, v.b.

662) Tacitus'te ve Dion'da bu politikanın çeşitli çizgileri görülebilir ve

İnsan doğasının ilkeleri gözönünde tutulursa çok daha fazla olduğu yargısına varılabilir.

663) Hist. Oug., s. 31. Ammien Marcellin, I. **XXXI**, bö. 5. Aurelius, Victor. Marcus Aurelius sarayın görkemli eşyalarını satılığa çıkarttı, ve tutsaklarla kötü adamları askere aldırttı.

664) B. Wotton (Roma Tarihi, s. 166)'un savına göre, on mislî daha uzağa çekilmeleri için emir almışlardır. Düşünce düzeni, kesinliği olmayan, bir doğruluk göstermektedir. Güçlendirilmiş bir engelleme için beşbin yeterliydi.

665) Dion, I. **LXXI** ve **LXXII**.

666) Ren kıyılarından çıkmış olan Markoman kolonisi Bohemya ve Morovya'da bulunuyorlardı ve, en eski zamanlarda büyük bir monarşi kurmuşlardı ve kral Maroboduus döneminde çok büyük bir devlet haline gelmişlerdi (Bk. Strabon, I. **VII**. Velleius Paterculus, **II**, 105. Tacitus, An. **II**, 63.).

667) Academie des Inscriptions Anıları'nda halkların göçleri ve kökenleri üzerine yapılmış pek güzel bir bilimsel araştırmaya bakınız (cilt **XVIII**, s. 48-71. Antikacı ile filozofun birleşmelerine çok az rastlanır da.

668) Atina'nın yirmi bin ve Isparta'nın da yalnızca otuz dokuz bin yurttaşı bulunduğuna inanacak mıydık? (bk. Hume ve Wallace, eski ve modern zamanlardaki halklar üzerine)

669) Zosime ve Zonare kullandığı deyimden Marinus'ün bir bölüğe, bir kohort'a ya da bir lejyon'a komuta ettiği anlamları çıkarılabilir.

670) Pannonya'da Bubali adlı küçük bir köyde doğu. (Eutrope, **IX**, Victor, **in Coesarib, et Epitome**.) Bu durum, bir rastantı ile meydana gelmedikçe, bu hükümdarın kökenini Decius'lere çıkaran kanıyı yok edecek gibidir. Altıyüz yıllık ün bu aileyi soylu kılmıştı. Decius'ler, ayrıcalıkı ve değerli bir plebiyen ailesinden gelliyorlardı. Konsüllükleri patrisyenlerle paylaşan ilk plebiyenlerdendi. **Plebeive Decionm animoe**, v.b. (Juvenal, sat. **VIII**, 254). Tite - Live, X, 9, 10.'da Decius'un güzel söylevine bakınız.)

671) Zosime, I. I, s. 20; Zonare, I. **XII**, s. 624, Louvre baskısı.

672) Cassiodore ve Jornandes'ın önsözlerine bakınız. İkincisinin, Grotius tarafından Gotik Yazarlar'ın nefis baskısında bilinmezlikten gelinmiş olmasına şasmamak olası değildir.

673) Ablavius'ün yetkili bilgisine göre, Jordandes, dizeler biçiminde yazılmış birtakım eski Gotlarla ilgili tarih notlarından söz etmektedir. **(De reb. Geticis**, bö. 4)

674) Jordandes, bö. 3.

675) Grotius önsözünde Adam de Brême'in ve Saxon le Grammarien'

in eserlerinden geniş olarak aktarılmış metinleri okuyunuz. Adam de Brême 1077'de, Saxon le Grammairien ise 1200 yılına doğru yazmışlardı.

676) Voltaire, **XII.** Charles'in Tarihi, **I. III.** Avusturyalılar Gustave Adolf'a karşı Roma'dan imdat istediklerinde bu savaşçıyı Alaric'ni doğrudan mirasçısı olarak göstermekten de geri kalmıyorlardı. (Harte, Gustave Tarihi, cilt **II.**, s. 123).

677) Grotius'ün önsözünde, s. 104, bk. Adam de Brême. Upsa'a tapınağı, 1075'de tahta çıkan İsveç kralı İgo tarafından yıktırıldı. Ondan yaklaşık seksen yıl sonra, örenleri üzerinde bir katedral yapıldı. (Bk. Dalin, İsveç tarihi, açıklamalı kitaplık.)

678) Mallet, Danimarka tarihine Giriş.

679) Mallet (bö. **IV**, s. 55) bu halka ve bu kente ilişkin bilgileri Strabon, Pline, Ptoleme ve Bizanslı Etien'den aldı.

680) Gotlarla Romalıların büyük düşmanlığını bu kadar eski zamanlara uzatıp güzel bir destan şiirine konu oalbilecek iken Odin'in bu hayranlık uyandıran göç seferini gerçekmiş gibi kabul etmek güçtür. Eddâ'nın en doğal anlamına ve en yetenekli eleştirilerin yorumlarına göre As gard, Asya Sarmatya'sının gerçek bir kenti değildir. Bu, İskandinav Olimpus tanrılarının oturdukları gizemli yerin adıdır. İsveç"in güney bölümünde yerleşmiş olan Got ulusuna yeni dinini tebliğe gelen peygamberlerin oraya indiği varsayılmıştır.

681) Tacitus, Gem. 44.

682) Tacitus, An. **II**, 62. Marsilyalı Piteas'ın seyahatlerine inanılabilirse Gotlar'ın Baltık denizini İsa'dan en az üçyüz yıl önce geçmiş olduklarını kabul etmek gerekecektir.

684) Teton şöva'ye ordularını izleyen Alman kolonilerince. Bu serüvenciler on üçüncü yüzyılda Prusya'nın alınmasını ve evrimlenmesini tamamladılar.

685) Ostrogotlar ve Vizigotlar, ya da doğu ve batı Goatları... İskandinavya'da oturdukları zamanlarda böyle adlandırılıyorlardı. Sonuç olarak, bütün yürüyüşlerinde ve her kuruluşlarında, kendilerine yapılmış olan bu adlandırmaları korumuşlardır. İsveç'ten ilk çıktıklarında, üç gemi içerisine sığmışlardı. Öbür ikisine göre daha iyi olmayan bir gemi yolda gecikti ve tayfaları, ilerde Gepit ya da Geri kalanlar diye adlandırılan büyük bir ulusu oluşturdular. Jornandes, bö. 17).

686) Patrice'nin **Ex cerpta legationum** adlı eserindeki bölüme bakınız, ve tarihi için de (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt **III**, s. 346.)

687) **Omnium harum gentium insigne, rotunda scuta, breves gladii, et**

erga reges obsequium. (Tacitus, Germ. 43). Olasıdır ki, amber ticareti Got ulusuna demir sağladı.

688) Jornandes, bö. 13, 14.

689) Bunlar arasında özellikle Herüller ve Burgınyonlar yer alıyordu. (Bk. Mascou, Cermenlerin Tarihi, I. V.). Histoire Augustine s. 28. bu büyük göçe göndermede (atıfta) bulunuyoruz. Markomanlar savaşı, kısmen daha kuzeyli barbarların orduları önünde kaçan barbar oymaklarının baskısıyle meydana gelmiştir.

690) Anvil'in eski Coğrafyası, ve eşsiz Avrupa haritasının üçüncü bölümü.

691) Tacitus, Germ. 46.

692) Cluvler, Germ. antica, I. III, bö. 43.

693) Venetler, Slavlar ve Ant'lar aynı halkın üç büyük oymağıydılar. (Jornandes, bö. 24).

694) Örneğin Tacitus için durum böyledir. Niteklm, onun kesinsizliği araştırmalarının doğruluğunu tanıtlamaktadır.

695) Tatarların soyu Tarihi, s. 593 (cilt II, s. 379). B. Beli Petersburg'tan kalkarak Ukrayna'yı bir baştan öbür başa geçti ve İstanbul'a gitti. Ülkenin yüzü, bugün de bir zamanlardaki durumunu korumaktadır. Çünkü, Kazakların elinde her zaman doğal niteliğinde kalmaktadır.

696) Jornandes'in on altıncı bölümünde (**Secundo Moesiam** yerine Marklanapolis'in gerçekten başkenti olduğu; ikinci Moesia **secundadem** denilebilir. Bk. Hierocles, **de Provinciis**, ve Wesseling, **ad locum**, s. 636. **İtinerarla**.) Mustenslhin çok açık bir yanlışının Grotius gibi usta bir insanın gözünden kaçmış olmasına şaşmamak olası değildir.

697) Bu yere yine Nikop denilmektedir. Kıyısında kurulmuş olduğu küçük ırmak da Tuna'yla birleşir. (D'Anville, Géographle anclenne, cilt I, s. 307).

698) Bizanslı Etlenne, **de Urbibus**, s. 740. Wesselıng, **Itinerarla**, s. 136; Zonare, garip bir küçümseme ile, Filippopolis'in kuruluşunu Imparator Decius'un önceline bağlıyor.

699) Ammlen, **XXXI**, 5.

700) İmparator Declus'ün kimi madalyaları üzerinde bulunan **victorloe carpicoe** sözcükleri bu avantajları simgelemektedir.

701) Daha sonra hükümdar olduğu zaman çok başarılar kazanan Claudius Termopilleri iki yüz Çanakkalell, yüz ağır süvarl, altmış hafif süvarl, altmış Giritli okçu ve bin kişi de iyi silahlandırılmış yeni birlik'le koruyordu. (Bk. Hist. Augs., Imparatorun, generaline yazdığı bir mektubun aslı s. 200)

702) Jornandes, bö. 16 - 18. Zosime, I. I, s. 22. Bu savaşın genel öyküsünde Yunanlı yazarla Got'lu tarihçinin zıt peşin yargılarını anlamak kolaydır. İkisindeki benzerlik doğru noksanlığıdır.

703) Montesquieu, Romalıların büyüklükleri ve gerileyişleri, Bö. 8. Censor'luğun yapısından ve uygulanmasından, kendi olağan kavrayışı ve az rastlanır bir titizlikle söz etmektedir.

704) Vespasianus ve Titus son Censorlardır. (Pline, H'st, naturelle, **VII, 49. Censorin, de die natali**). Trajanus'ün alçak gönüllüğü lâyık olduğu halde bir onuru kabullenmesini olası kılmadı ve onun göstermiş olduğu örnek, Antoninus'ler için bir yasa oldu. (Pline'nin övgü sözlerine bakınız, Bö. 45 ve 60).

705) Bu istisnaya karşın Pompelus, konsülüslüğü sırasında, Censorun mahkemesi önüne çıkarıldı. Gerçekte durum hem acayip, hem de saygı uyandırıcıydı. (Plutark, Pompelus'ün yaşamı, s. 630).

706) Augustine Tarihindeki söylev'n aslına bakınız, s. 173, 174.

707) Zonare'yi yanıltan da belki bu oldu. Bu yazar, Valerianus'ün Declus'le çalışma arkadaşı olduğunu sanmaktadır (I. **XII**, s. 625).

708) Augustine Tarihi, s. 174. İmparatorun yanıtı bilinmemektedir (omise).

709) Törelerde reform yapmak için Augustus'un girişimleri de böyle olmuştu (Tacitus, An. **III**, 24).

710) Tillemont (İmparatorlar Tarihi, cilt **III**, s. 598) de Zosime ve bunların izleyicilerinden kimileri gibi Tana's için Tuna'yı alıyorlar ve savaş alanını İskit (Scythie) ovaları olarak kabul ediyorlar.

711) Aurellus Victor, iki Dec'us'ün ölümünü iki ayrı işleme göre almaktadır. Ben, Jornandes'ın anlatı'sını yeğledim.

712) Bir Roma ordusuyle bir Cerman oymağı arasında buna benzer bir çatışma tablosunu Tacitus'den almaya (An., I., 64) cüret ettim.

713) Jornandes, C. 18; Zosime, I. I. s. 22; Zonare, I. **XII**, s. 627; Aurellus Victor.

714) Yeni hükümdarlar konsülüslüğü, bu olayı izleyen ocak ayının başlarında ele aldıklarına göre Dec'us'ler 251 yılının sonundan önce öldürülmüşler demektir.

715) Augustine Tarihi, s. 223, Augustus ile Diocletianus arasında tahta geçen az sayıdaki iyi hükümdarlar arasında Declus'lere çok onurlu yer vermektedir.

716) **Hoec ubi patres comperere... decernunt** (Victor, In Caesaribus).

717) Zonare, I. **XII**, s. 628.

718) Mısır'ın zengin kralı bir iskemle (sella), bir gıysi (toga) ve bir altın kupayı (patera) ki, iki buçuk kilo ağırlığındaydı — sevinçle ve minnetle kabul etti Tite - Live, **XXVII**, 4). **Quina milia oeris**, ki yaklaşık dörtyüz on sterlin ediyordu, cumhuriyetin yabancı elçilere verdiği olağan armağandı. Tite - Live, **XXXI**, 9.).

719) Alexander Severus dönemine dek bir Roma generalinin sertliği için bakınız (**Excerpta legationum**, s. 25, Lonore baskısı).

720) Vebâ için, bk. Jornandes, bö. 19; ve Victor, **in Caesaribus**.

721) Bu olası olmıyan ithamlar Zoşime'ce aktarılmıştır, I. I, s. 23, 24.

722) Jornandes, bö. 19. Got yazarı, hiç değilse yenen yurttaşlarının Gallus'a yaptıkları yeminle sağlanan barışı gözlemlemiş bulunuyor.

723) Zosime, I. I, s. 25, 26.

724) Victor, **In Coesaribus**.

725) Zonare, I. **XII**, s. 628.

726) Bandurl Numismata, s. 94.

727) Eutrope, **I. IX, bö. 6, tertio mense** diyor. Eusepe, bu imparatordan söz etmiyor.

728) Zosime, I. I. s. 28. Eutrope ve Victor, Valerianus'un ordusunu Retya'da gösteriyorlar.

729) Tahta çıktığı, ya da belki öldüğü zaman, yaklaşık altmış yaşındaydı (Hist. Aug., s. 173. Tillemont, İmparatorlar tarihi, cilt **III**, s. 893, not 1).

730) **Tnimicus tyrannorum**, (Hist. Aug., s. 173). Senato Maksimınus'e karşı cephe alınca Valerianus gerçek bir vatansever gibi davranmıştı (Hist. Aug., s. 156).

731) Victor'un belirttiğine göre, Valerianus ordudan imparator ve senatodan augustus ünvanlarını aldı.

732) Victor'a ve kimi madalyalara göre M. Tillemont (cilt **III**, s. 710) Gallianus'ün 253 yılı ağustos ayına doğru imparatorluk görevine katılmış olması sonucuna — haklı olarak — varıyor.

733) Grégoire de Tours'un güç bir pasajını açıklamak için çeşitli düzenlemeler oluşturuldu, I. **II**, bö. 9. Ravennalı Coğrafyacı, I, **II**, Danimarka sınırlarındaki **Mauringania**'dan Frankların eski yurdu olarak söz ederken Leibnitz'in başarılı sisteminin meydana gelmesini sağlamış oldu.

734) Bk. Cluvier, Germ. antique **III**, bö. 20. Bay Fréret, Memoires de l'Académie, cilt **XVIII**.

735) Olasılıkla Gordianus'ün saltanatı sırasında. Meydana gelen özel durum Tillemont'ca tam anlamıyle incelenmiştir. Cilt **III**, s. 710, 1181.

736) Pline, Hist. natur. **XVI**, 1. Övgücüler, çoğu zaman Frankların ba-

taklıklarına yollama yapmaktadırlar.

737) Bu eski adlardan çoğu daha yakın bir dönemde ortaya çıkmıştır. Bk. Cluvier, Germanie antique, I. III.

738) Simler, **de Republica Helvetica, cum. notis. Fuselini.**

739) Zosime, I. I, s. 27.

740) Bay de Baequigny (Memoires de l'Académie, cilt **XXX**) bize Postüm'ün çok ilginç bir yaşam öyküsünü vermektedir. Madalyalara ve yazıtlara göre imparatorların yaşamını yazma tasarıları yapılmıştır. Bu âna değin böyle bir eser olmamıştır.

741) Aurelius Victor, bö. 33. Çok değişik nedenlerle, **deleto** isteyen anlam ve deyişleri **poene direpto** yerine en mükemmel yazarlarla en kötülerinin metnini düzeltmek de aynı güçlükle karşılaşmaktadır.

742) Dördüncü yüzyılın sonundaki Ausone zamanında, Ilerda ya da Lerida olasılıkla bu saldırıların sonucu olarak, harâbe hal'nde bulunmaktaydı. (Ausone, epitomé. **XXV**, 53.)

743) Şu halde B. Valois, Frankların İspanya'yı denizden istilâ ettiğini sanmakla yanılmaktadır.

744) Aurelius Victor, Eutope, **IX**, 6.

745) Tacitus, Germ., 38.

746) **Sic Suevi à ceteris Cermanis, sic Suevorum Ingenui à servis separantur.** Ne kendini beğenmiş ayırım.

747) Caesar, Galya savaşı, **IV**. 7.

748) Victor. **In Caracalla;** Dion Cassius. **İ, LXVII** s. 1350.

749) Bilginlerin imgelemeleriyle alay edenler'nkinden çok değişik olan — bu etimoloji Agathias'ın belirttiği özgün tarihçi Asinius Qudratus tarafından bize gelmiştir.

750) Caesar'a karşı da böyle savaşmışlardı ve bunların savaşmasını yenen de takdir etmişti. (Galya savaşı, I, 48).

751) Augustine Tarihi, s. 215, 216; Dexippus, **Excerpta legationum, s.** 8; Saint Jérome, Chron. Orose, **VII**, 22.

752) Zosime, I. I. s. 34.

753) Aurelius Victor, **In Gallieno et Probo** . Sızlanmaları büyük bir özgürlük ruhunu belirlemektedir.

754) Zonare, I. **XII**, s. 631.

755) Victor'lardan biri Markomanların kralı, diyor; öbürüyse Cermenler'in kralı olduğunu söylüyor.

756) Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, Cilt **III**, s. 398 ve sonrası.

757) Bk. Claudius'ün, Aurellanus'ün ve Probus'ün yaşamları.

758) Geçidin genişliği, yaklaşık bir buçuk fersahtır (Tatarların Genel Tarihi, s. 598')... M. de Peyssonel, Caffa'da Fransa konsolosuydu: Tuna kıyılarında oturmuş barbar halklar üzerine gözlemlerinden.

759) Appianus, **In Mithrid**. Strabon, **I. VII**, s. 309, Bosphorus'ün ilk kralları Atina'yla müttefik oldular.

760) Bu krallık Agrippa'nın orduları tarafından haritadan silindi: (Orose, **VI**, 21; Eutrope, **VII**, 9.) Romalılar bir kez üç günde Tanaüs'e ilerlediler. (Tacitus, An., **XII**, 17).

761) Bk. Toxaris de Lucien, Scythe'in içtenliğine ve erdemlerine inanma olanağı varsa, ulusunun Bosphorus krallarına karşı büyük bir savaşı olmuş, onu anlatıyor.

762) Zosime, I. I. s. 38.

763) Strabon, I. **XI**; Tacitus, Histoire, **III**, 47. Bunlara **Camaroe** deniliyordu.

764) Tournefort'un on altıncı mektubunda Pontus Euxinus'teki deniz seferleriyle ilgili çok doğal bir resmi görünüz.

765) Arrien, sınır garnizonunun, Pityus'un doğusunda on beş fersah uzaklıktaki Dioscuras ya da Sivastopol'da olduğunu söylüyor. Onun zamanında Faz (Phase) garnizonunda ancak dörtyüz piyade askeri bulunuyordu. (Bk. Pontus Euxinus'ün Periple'si).

766) Zosime, I. I, s. 30.

767) Arrien (In Periplo maris Euxinus, 130) aranın iki bin altıyüz stad olduğunu söylüyor.

768) xenophon, On binlerin Çekilişi, I. **IV**, s. 348, baskı Hutchinson.

769) Arrien, s. 129. Genel gözlem Tournefort'undur.

770) Mascou'nun **(V. 37)** sözünü ettiği Yeni Caesar'lık papazı Saint Grégoire Thaumaturge'ün **mektubunu görünüz.**

771) Zosime, I. 1, s. 32, 33.

772) İtinerer Hyerosolym, s. 572. Wesseling.

773) Zosime, I. I. s. 32. 33.

774) Mihridat bu yerl dört yüz kadırga, yüzelli bin piyade. askeri ve çok sayıda suvariyle kuşatmıştı. (Bk. Plutark, **In Lucul.**; Applanus, **In Mithrid;** Ciceron, pro lege Manilia, bö. 8.); strabon, I. **XII**, s. 573.

775) Pocock, Doğu'nun Betimlenmesi, I. **II**, bö. 23, 24.

776) Zosime, I. 1, s. 33.

777) George Syncelle, Gotlara meydan okuyan ve prens Odenat tarafından öldürülen prens Odenat'ın anlaşılmaz tarihini aktarmaktadır.

778) Chardin'in yolculukları. I, s. 45. Kaffa'ya gitmek için Türklerle

birlikte İstanbul'dan gemiye binmişti.

779) George Syncelle, s. 382, bu seferden Herül'lerce girişimliş bir sefermiş gibi söz ediyor.

780) Strabon, I. **XI**, s. 495.

781) Pline, Histoire naturelle, **III**, 7.

782) Hist. Aug., s. 181; Victor, bö. 33; Orose, **VII**, 42; Zosime, I. I. s. 35; Zonare, I. **XII**, 635; George Syncelle, s. 382. Gerçek olmayan anlatıları iyice dikkat göstermeden açıklamamız ve bağdaştırmamız olası değildir. Dexippus'ün başarılarıyle yurttaşlarının başarıları arasında yan tutma izleri her zaman görülmektedir.

783) George Syncelle, s. 382. Bu Herül birliği uzun süre bağlılık gösterdi ve ün kazandı.

784) Tuna'da komutan bulunan Claudius'ün çok yerinde görüşleri vardı ve cesaretle hareket ediyordu. Öbür general onun ününü kıskanıyordu. (Hist. Aug., s. 181).

785) Jornandes, bö. 20.

786) Zosime ve öbür Yunanlılar (Philopatris'in yazarı gibi), Jornandes ve Latin yazarlarının sürekli olarak Got dedikleri halklara İskitler demektedirler.

787) Hist. Aug. 178; Jornandes, bö. 20.

788) Strabon., I. **XIV**, s. 640; Vitruve, I. I, bö. 1; giriş, I. **VII**; Tacitus, Annal. **III**, 61; Pline, Hist. Nat. **XXXVI**, 14.

789) Roma Saint - Pierre'inin uzunluğu sekiz yüz kırk Roma palmesidir; her palme, sekiz Fransız parmağı üç çizgi eder. (Bk. Melanges de Greave, Cilt I, s. 233, Roma ayağı üzerine).

790) Bununla birlikte Romalıların politikası, tapınağın çevresinde tavefa beşyüz adıma dek yayma ayrılacağını sürdürmekti.

791) Yunan tanrılarına hiçbir kurban sunmuyorlardı. (Bk. Saint Gregoire Thaumaturge).

792) Zonare, İ. **XII**. s. 635. Böyle bir tarih fıkrası Montaigne'nin tam anlamıyle keyfine uygun düşmektedir. Onun bilgiçlik taslad ığı boş **Deneme**sl'nde bunu kullanmıştır. I. I. bö. 24.

793) Moyse de Chorène, I. **II**, bö. 71, 73, 74; Zonare, I. **XII**, s. 628. Ermeni yazarın resmi bağlılığı Yunanlı tarihçideki anlaşılmaz anlatıyı açıklığa kavuşturmaktadır. Yunanlı, o sırada henüz kendisi bir çocuk olan Tridat'ın çocuklarından söz etmektedir.

794) Histoire Augustine, s. 191. Macrianus hıristiyanların da düşmanı olduğundan ona sihirbazlık da yüklenmiştir.

795) Zosime, I, I, s. 33.

796) Histoire Augustine, s. 174.

797) Victor, In Coesarib.; Eutrope, **IX**, 7.

798) Zosime, I. I, s. 33; Zonare, I. **XII**, s. 630; Pierre Patrice, Excerpta Legationum, s. 29.

799) Hist, Aug., s. 185; Bu koleksiyonda Siriyad'ın saltanatı Valerianus'ün ölümünden önce gösterilmiştir; ben, pek az gerçekçi olan bir yazarın şüpheli kronolojisindeki sıraya olası olaylar sırasını yeğledim.

800) Ammien Marcellinus'ün kesin tanıklığı (XXXIII, 5) Gallienus'ün saltanatı sırasında Antakya'nın kılıçtan geçirildiğini saptamış bulunmaktadır. Birçok tarihçiler bu olayın daha yukarı bir zamanda olduğunu söylerler.

801) Zosime, I. I, s. 35. Jean Malata, cilt I, 391. Bu olası olayı kimi masalımsı anlatılarla anormalleştiriyor.

802) Zonare, I. **XII**, 630. Katledilmiş olanların cesetleri vâdileri dolduruyordu. Tutsak sürüleri, tıpkı hayvanları gibi suya götürülüyor ve bu mutsuzlardan büyük bir bölümü gıdasızlıktan yitip gidiyorlardı.

803) Zosime, I. I, s. 25, Şapur, fetihlerden çok ganimetlere önem vermeseydi Asya'ya egemen olarak kalacaktı, demektedir.

804) Pierre Patrice, Exerpta legat., s. 29.

805) **Syrorum agrestium manû. Sextus Rufus**, bö. 23. Rufus'a, Victor'a, Hist Augustine'e göre Odenat bir Suriye vatandaşıydı.

Bedeviler arasında Odenat'a büyük saygı duyuluyordu;

Procooe (de **Beliooers**, I, **II**. bö. 5) ve Jean Malala (cilt. I, s. 391) ona Sarrasen'lerin hükümdarı demektedirler.

806) Pierre Patrice, s. 25.

807) Hıristiyan yazarlar Valerianus'ün mutsuzluklarına saldırırlar; Hıristiyan olmıyanlarsa acırlar. Bide Tillemont cesitli tanıklıkları özenle topladı. cilt **III**, s. 739 v.b. Muhammet'ten önceki Doğu tarihi çok az bilinmektedir. Zamanımızdaki Persler Sapur'un utkusunu dörtbaşı mâmur biçimde bilmemektedirler. Halbuki bu olay ulus için bir kıvanç nedenidir (**V**. Doğu Kitaplığı.)

808) Bunlardan biri Ermeni kralı Artavasdes'tendir. O sırada Ermenistan, Perslerin bir eyaleti olduğuna göre, kral ve krallık gibi mektup da mevcut olmaması gerekir.

809) Bk Augustine Tarihi'ndeki Gallienus'ün yaşamı.

810) Platon'un cumhuriyeti'ni gerceklestirmeyi denemesi için Campani'nin yıkık bir kentini Plotinus'e vermeyi düsünüyordu. (Fabriclus'ün Grek kitaplığı'nda «I. **IV**.», Porphyre'lu yazdığı, Plotinus'ün yaşamı'na bakınız).

811) Gallienus'ün başında taşıdığı bir madalya, **Gallienoe Augustoe** ve arka yüzünde görülen **Ubique pax** sözcükleriyle antikacıları çok uğraştırmıştır. Mr. Spanheim'in görüşüne göre bu madalya Gallienus'ün birtakım düşmanlarınca bastırılmıştır ve bu hükümdarın kadınsı tutumunun sert bir taşlamasıdır. Roma parasının ciddiliğine yakışmayan bir alay olarak, Mr. Tillemont, Trebellius Pollion'un (Hist. Aug., s. 198) bir pasajından akıllıca ve doğal bir açıklama çıkardı: Afrika'yı gasp eden Cellus'ün elinden kurtararak **Augusta** ünvanına değer ve hak kazandı. Kral kabinesi koleksiyonu'nun bir madalyasında, Marcus Aurelius'ün başının çevresinde **Faustina Augusta** yazısı bulunmaktadır. Ubique pax sözcüklerine gelince, geçici olarak belki biraz saklınleşmiş olan Gallienus'ün kendini beğenmişliğiyle bunları açıklamak kolaydır. (Bk. Nouvelles de la Repub. des Lettres, Ocak 1700, s. 21 - 34).

Gallenus'ün, yeğenlerinin evlenmesi dolayısıyle yazdığı düğün deyişi günümüze dek ulaşmıştır.

Ite, ait, o Juvenes, pariter sudate medullis,
Omnibus inter vos; non murmura vestra columbae
Brachia non hederae, non vincant oscula conchae.

812) Bu garip karakterin bize doğru olarak aktarılmış olduğunu sanıyorum. Ardılının saltanatı kısa ve hareketli oldu. Konstantinus ailesinin yükselmesinden önce yazmış olan tarihçilerin, Gallienus'ün karakterini yanlış renklerle simgelemekte hiçbir çıkarları olamazdı.

813) Pollion, bu sayıyı tamamlamak için acayip biçimde kendini zorlamıştır.

814) Saturnin'in erguvan giyisiyl kuşandığı ülkeyi tarih kesin bir biçimde belirtmemiştir. Pontus'de bir zâlim vardı ve öbürlerinin başkaldırdığı bütün memleketler bilinmektedir.

815) Tillemont, Cilt. **III**, s. **1163**, bunları biraz değişik biçimde anlatmaktadır.

816) Augustine Tarihl'ndekl Marius'ün söylevine bakınız (s. 197). Adlardaki uygunluk Pollion'u Salluste'ye öykünmeye özendiren tek şey olmuştur.

817) **Vos ô Pompilius sanguis!** Horaclus, Pison'lara, seslenirken böyle ifade ediyor. (Bk. şiir sanatı, **V**. 292, Dacler ve Sanadon'un notlarıyle).

818) Tacitus, Annal., **XV**, 48; Histoire, I, 15. Bu pasajların birincisinde **(paterna) (materna)** olarak değiştirilebilir. Augustus'dan Alexander Severus'e kadar her kuşak konsulus'lük yapmış bir ya da birkaç Pison görmüştür. Pison'lardan birl Augustus tarafından taht'a değer görülmüştür. (Ta-

citus, Annal., I, 13). Bir başkası da Neron'a karşı düzenlenen büyük bir gizli hareketin şefliğini yaptı. Bir üçüncüsü ise, Galba tarafından evlât edinildi ve Caesar ilân edildi.

819) Hist. Aug., s. 195. Bir coşkunluk sırasında senato, Gallenus'ün onayını var saymışa benzemektedir.

820) Hist. Augs., s. 196.

821) Yiğit Suriyeli'nin katılması, Gallenus saltanatının en halkçı bir davranışı olmuştur. (Hist. Aug., s. 180).

822) Galienus, Köln (Cologne) kentinde, ayaklananlardan biri olan Posthum tarafından öldürülen oğlu Sa'onin'e Caesar ve Augustus ünvanını vermişti. Galienus'ün ikinci bir oğlu da büyük kardeşinin ünvan ve derecesini aldı. Gallenus'ün kardeşi Gallianus de imparatorluğa ortak edildi. İmparatorun öbür erkek ve kız kardeşleriyle erkek ve kız yeğenleri çok kalabalık bir krallık ailesini oluşturuyorlardı. (Bk. Tillemont, Cilt. III, ve B. de Brequigny, Memoires d'Académie, Cilt - **XXXII**, s. 262).

823) Hist. Aug., s. 188.

824) Regillianus, bir Roxolan'ler sürüsünü hizmetine atmıştı; Posthume de Frank'lardan kurulu bir birliğe sahipti.

825) Hist, Aug., s. 177, Servile bellum çağrısı. (Bk. Diodore de Sicile, I. **XXXIV**.)

826) Pline, Hist. mat., **V**, 10.

827) Diodore de Sicile, I. **XVII**, s. 590, Vesselıng baskısı.

828) Histoire Augustine'de Adrianus'ün çok ilginç bir mektubuna bakınız (s. 245).

829) Kutsal bir kedinin öldürülmesi gibi (Bk. Diodore de Sicile, I. I.)

830) Histoire Augustine, s. 195. Bir askerle bir burjuva arasında bir çift kundura yüzünden çıkan kavga uzun ve korkunç bir ayaklanmaya neden olmuştu.

831) Denis, apud Euseb. Histoire Ecclesiastique, Cilt VII, s. 21; **Ammien, XXII**, 16.

832) Scaliger, **animadver. ad Euseb. Chron.**, s. 258, B.Bonamy'nin, Akademi Anıları'ndaki üç bilimsel araştırması, cilt IX.

833) Strabon, I. **XII**, s. 569.

834) Histoire Augustine, s. 197.

835) Bk. Cellarius, Gegrafie Antique, Cilt II, s. 137 (Isauri sınırları üzerinex)

836) Hist. Aug., s. 177.

837) Hist. Aug., s. 177; Zosime, I. I, s. 24 - Zonare; I. **XII**, s. 623; Eu-

sebe, **Chronicon**; Victor, **In epitom**; Victor, **in Caesar**.; Eutope, **IX**, Orose, **VII**, 21.

838) Eusebe, Historie Eccleslastique **VII**, 21. O karışıklıklar sırasında İskenderiye râh.bi olan Denis'in mektuplarından bu bilgiler alınmıştır.

839) Çok sayıdaki kiliseye bağlı nüfus çevresinde, ondört ile seksen yaş arasında onbir bin kişi; kırk ile yetmiş yaş arasında beşbin üçyüz altmış beş kişi bulunmuştur. (Bk. Bay de Buffon, Hist. nat., tom. **II**, s. 590).

840) **Pons Aureoli**, Bergame'ye onüç mil ve Milano'ya otuz iki mildir. (Bk. Cluvler, İtal. antl., Cilt I, s. 245). Fransızlarla Avusturyalıların 1703'de Cassana savaşını yaptıkları ve çok inatla savaştıkları yer burasıdır. O savaşta hazır bulunan şövalye Folard'ın yüksek lllşk'sl bu yer hakkında çok değerli bir fikir vermektedir. (Bk. Polybe de Folard, Cilt III, s. 223-248).

841) Galienus'ün ölümü için, Hist. Aug.'de Trebelllus Pollion'a bakınız, s. 181. Zosime, I, I, s. 37; Zonare, I, XII, s. 634; Eutrope, IX, 11; Aurellus V ctor **in Epitom** . Victor, **In Caesar** - Bütün bu yazarları karşılaştırdım ve yararlandım; ne var kl, en iyl belleklere sahip gibl görünen Aurellus Victor başlıca kaynak olarak aldım.

842) **Notoria** denilen bu tezkereleri, Imparatorlar, belirli zamanlarda, eyaletlere dağıtılmış **frumentarli** ya da ajanlardan alıyorlardı. Daha sonra bunlardan yine söz edebileceğiz.

843) Hlst. Aug. s. 208. Gallenus, sofra takımını, glysilerl v.b., bunları seven ve onlardan onlayan bir kimse gibl betimlemektedir.

844) Julien (**Orat**. I, s. 6)'in güvenle söylediğine göre Claudius, Imparatorluluğa dürüst ve kutsal bir biçimde geçmiştir. Bununla birlikte bir akrabanın taraf tutmuş olmasından kuşkulanılabilir.

845) Hlst. Aug. s. 203. Aureollus'ün son yenilgisi ve ölümüyle ilgili olarak birtakım hafif ayrımlar bulunmaktadır.

846) Aurelius Victor, **In Gallenus**. Halk, Galienus'ün cehennem azaplarına uğratılması için açıkça tanrılara yalvarıyordu. Senato, bir kararname ile dostlarını ve akrabalarını suçlu saydı. İhtilâstan sanık bir gelir görevlisinin davası görülürken gözleri çıkarıldı.

847) Zonare, I. **XII**, s. 137.

848) Zonare burada Posthume'den söz etmektedir; ama senato kayıtları (Hist, Aug., s. 203) tanıtlıyor ki Tetrlcus o sırada doğu eyaletlerinde Imparatordu.

849) Hist. Aug. küçük sayıyı, Zonare ise büyük olan sayıyı gösteriyorlar. Bay Montesquleu'nün kıvrak imgelemesi bu sonuncuyu benimsiyor.

850) Trebelluis Pollion, Hist. Aug., s. 204.

851) Hist. Aug., Cluduis, Aureollanus ve Probus; Zosime, I. I, s. 38-42; Zonare, I. XII, s. 638; Aureollus Victor, Epion.; Genç Victor, In Caesar; Eutrope, IX, 11, Eusebe, In Chron.

852) Zonare'ye göre (I. XII, s. 638), Claudius, ölümünden önce ona erguvanı giydirmiştir. Ne var ki,bu acayip olay öbür tarihçilerce doğrulanmamıştır.

853) Bk. Pollion (Claudius'ün yaşamı) ve Mamertinus'ün Eumenius ve Julianus'ün söylevleri. Bk. Julianus'ün Caesar'ları, s. 313. Julianus'ü böyle konuşturan dalkavukluk değil, boş inanç ve böbürlenmedir.

854) Zosime, I. I, s. 42. Pollion, onun erdemli olduğunu ve Pertinax gibi onun da askerlerin başıbozukluğuna kurban gittiğini söylüyor. Dexippus'e göre ise, hastalanarak öldü.

855) Theoclius (Histoire Aug.'de zikrettiği gibi, s. 211)'ün önemle belirttiğine göre, bir günde, kendi eliyle, kırk sekiz Sarmat'ı ve başka çeşitli günlerde de —toplam— dokuzyüz ellisini öldürdü. Bu kahraman değere karşı hayranlıkla dolu olan askerler, onu kendi basit şarkılarında, şu nakaratla kutluyorlardı: **mille, mille, mille occidit.**

856) Acholius (Ap., Hist. Aug., s. 213), imparatorun ve yüksek dereceli subayarlının huzurunda —Bizans'ta— bu evlât edinme töreninin nasıl uygulandığını anlatmaktadır.

857) Hist. Aug., s. 211. Bu kesin ve kısa anlatılı mektup tam bir asker niteliğiyle kaleme alınmıştır. O denli askerlik tümce ve deyişleriyle doludur ki, bundalardan bir bölümünü kolayca anlamak bile olanaksızdır. Solummaise, ferramenta samiata'yı çok güzel açıklamaktadır. Bu sözcüklerden birincisi bütün orduyu saldırıcı olarak ve arma ile, savunucu ordu ile, tam ters anlam taşımaktadır. İkincisi ise keskinlik ve bilenmişlik belirtmektedir.

858) Zosime, I. I, s. 45.

859) Dexippus (**Excerpta legat.**, s. 12) olayı, Vandallar adı altında aktarıyor. Aurellanus bu barbar kızlarından bir tanesini Gotlarla içmeye ve onların gizlerini anlamaya yetenekli olan general Bonosus'le evlendirmişti. (Hist. Aug., s. 247).

860) Hist. Aug., s. 222; Eutrope, IX, 15; Sextus Rufus, bö. 9. Lactance, **de Mortibus persecutorum**, bö.9.

861) Valak'lar bugün de latin dilinden kalma izleri sürdürmekte ve her zaman Romalılar'dan gelmiş olmakla övünç duymaktadırlar. Her bir yandan barbarlarla çevrilmiş olmalarına karşın onlarla karışmamışlardır. (B. d'An-

ville'in eski Dacla üzerlne bir anısı'na bakınız. Academle Anıları, Cilt XXX).

862) Jornandes'in birinci bölümüne bakınız. Bununla birlikte Vandallar (bö. 22), Te.ff'e dökülen **Marifia** ve **Crissia** (Maros ve Keres) ırmakları arasındaki bağımsızlıklarını az bir süre koruyabilmişlerdir.

863) Dexippus, s. 7-12; Zosime, I.I, s. 43; Vopiscus, Hist. Aug.'de Aurelianus'ün yaşamı. Her ne kadar bu tarihçiler **(Alemanni, Juthungi ve Marcomanni)** gibi değişik adlar kullanmışlarsa da hiç kuşku yok kl aynı halkı ve aynı savaşı belirtmek istemişlerdir. Ne var kl onları bağdaştırmak ve açıklığa kavuşturmak için çok özen göstermek gerekir.

864) Chanteclerc, olağan doğruculuğuyle, bu sayıyı üçyüzbin olarak aktarıyor. Bu yorumlama anlam bakımından da gramer bakımından da aykırıdır.

865) Kötü bir zevk örneği olarak bakılabilir ki Dexippus, yalnızca Grek falanjlarına özgü olan teknik terimleri Almamanların hafif piyadesine de uygulamaktadır.

866) Şimdl Dexippus'de **Rhodanus** okunabilir. M.de Valois **Eridamus** sözcüğünü koymuş olmakta haklıdır.

867) İmparator Claudiusde onlar arasındaydı. Ne var ki, bu saygınlşânesinin nereye dek uzandığını bilemiyoruz. Eğer Caesar'a ve imparator Augustus'e kadar çıkıyor duyse dünyanın efendilerini gösteren uzun ve görkemli bir görünüşe sahip olduğu söylenebilir.

868) Vopiscus, Hist. Aug., s. 210.

869) Dexippus, onlara, bir Yunan filozofuna yaraşır biçimde, ayrıntılı ve uzatmalı söylev verdirlyor.

870) Hist. Aug., s. 215.

871) Dexippus, s. 12.

872) Victor-le-Jeune, Aurellanus'de.

873) Vopiscus, Hist. Aug., s. 216.

874) Burası, Tite-Live gibi bir tarihçi ve Horacius gibi bir ozan yüzünden —küçük ırmağı, daha çok Metanre seliyle— ölümsüzleştirilmiştir.

875) Pesaro'da bulunmuş bir yazıtla bize kadar gelmiştir (Bk. Gruter, CCLXXXVI, 3).

876) Sizin için, dedi, tüm tanrıların tapınağında değil, sanki hıristiyan kilisesinde top'anmışsınız diyeceklerdir.

877) Vopiscus (Hist. Aug., s. 215, 216), senato zabıtlarından aldığı bilgilerle uzun ve ayrıntılı anlatılarda bulunmaktadır.

878) Pline, Hist nat., III, 5. Bu gözleme inanabilmek için kentin, cum-

hur'yet zamanındaki durumunu inceleyelim. Selienus (Cellenus) tepesi uzun süre meşe ormanı olarak kaldı; Viminalis tepesi sorgun ağaçlarıyle kaplıydı. Dördüncü yüzyılda Avantin tepesi, ıssız ve kuş uçmaz kervan geçmez haldeydi. Augustus'un saltanatına dek Esquiliae tepesi sağlıksız bir yer oldu ve ölüler gömüldü. Quirinal tepesi üzerinde eskiler'n işaret ettiği birçok eşitsizlikler bu tepenin binalarla kaplı olmadığını tanıtlamaktadır. Yedi tepeden yalnızca Kapitolium (Capitolium) ile Palat'nus, bitişik koyaklarıyle birlikte, Roma halkının ilk yerleşme yerleri oldular. Bu konu bilimsel olarak araştırılmalıdır.

879) **Exspatiantia tecta multas addidere urbes.** Pline'nin anlatısı böyledir.

880) Hist. Aug., s. 222. Juste Lipse ile Isaac Vossius bu ölçüyü hemen benimseyiverdiler.

881) Bk Nard'ni, **Roma antica**, I. I, bö. 8.

882) Tacitus, Histoire, **IV**, 23.

883) Aurelianus surları için, Bk. Vopiscus, Hist. Aug., s. 216, 222; Zosime, I. I, s. 43; Eutrope, **IX**, 15; Aurelius Victor, **In Aurel.**; Victor-le-Jeune, **in Aurel.**; Eusebe, Saint Jerôme ve Idace, Chron.

884) Rakibi Lollianus ya da Aelianus'tü; herhalde bu adlar aynı adamı anlatıyordu. (Bk. Tillemont, cilt III, s. 1177).

885) Bu hükümdarın karakteri Julius Aterianus tarafından o denli güzel ve o denli yansız olarak çizilmiştir ki, aynen aktarmaya değer: **«Victorino, qui post Junium Posthumium Gallias rexit, reminen existimo praeferendum: non in virtute Trajanum; non Antoninum in Clementiâ; non in gravitate Nervam; non in gubernando aerario Vespasianum; non in Censurâ tuitis vitae ac severitate militari Pertinacem vel severum. Sed omnia haec libido, et cupiditas voluptatis mullerariae sic perdidit, ut nemo audeat virtutes ejus in litteras mittere, quam constat omnium judicio merusse punirl.»**

886) Ordu komutanlarından Attit'anus'ün karısına tecavüz ettl (Hist. Aug , s. 186; Aurellus Victor, In **Aurelianus**).

887) Pollion, ona otuz müstebitler arasında yer vermektedir. (Hist. Aug., s. 200).

888) Pollion, Hist. Aug., s. 196; Vopiscus, Hist. Aug., s. 220; İki Victa' lar, Galienus'ün ve Aurelianus'ün yaşamı; Autrope, **IX**, 13; Eusebe, **In Chron**. Bütün bu yazarlardan yalnız ikisi, çok güçlü nedenlerin olmayışından değilse de, Tetricus'ün çöküşünü Zenob'r'den önce olarak gösteriyorlar. M. de Boze (Académie des Inscriptions, cilt **XXX**) onları izlemek istememiştir; M.de Tillemont (Cilt. III, s. 1189) ona cesaret edememektedir. Ben

ise birincisinden daha inançlı, ikincisinden de daha cesaretli davranmış oldum.

889) Genç Victor, **in Aurel**. Eumene'de **Batavicoe** okunur. Hiç bir neden olmadığı halde kimi eleştirmenler, bu sözcüğü **Bagaudicae** olarak değiştirmek istemişlerdi.

890) Eumen, **In vet. Panegyr., IV**, 8.

891) Vopiscus, Hist. Aug., s. 246. Autun, ancak Diocletianus'ün hükümdarlığı sırasında yeniden kuruldu (Bk. Eumene, **de restaurandis Scholis**)

892) Zenobi'ye ve Odenat'a ilişkin töreler Histoire Auguste'de yazılıdır ve bunların yaşam öyküleri Trebellius Pollion tarafından kale alınmıştır. (Bk. s. 192, 198).

893) Kocasından, ancak ilerde bir kuşağa sahip olmak için okşayış kabul ediyordu. Umudu boşa çıkarsa, ertesi ay yeni bir deneme yapıyordu.

894) Hist. Aug., s. 192, 193; Zosime, I. I, s. 36; Zonare, I. **XII**, s. 633. Bu sonuncusunun anlatısı, öbürlerininkilerin karışık ve çelişmeli olmaları yanında açık ve olası niteliktedir. George Syncelle'nin metni bozukluğa uğratılmamışsa, kesin olarak anlaşılmaz durumdadır.

895) Odenat ve Zenobi, çoğu zaman, kendilerine gönderilen düşman ganimetlerinden mücevherler ve değerli taşları çekip alıyorlardı. Ve bu armağanlardan büyük zevk duyuyorlardı.

896) Zenobi için de kocasının ölümünde ortak oldu diye çok haksız ithamlarda bulunulmuştu.

897) Hist. Aug., s. 180, 181.

898) Aurelianus'ün bu kadın hükümdar için duyduğu saygı ve Mısır'ın fethi için açıkladığı takdiri (Hist. Aug., s. 198)'de okuyunuz. Zosime, I. I. s. 39, 40.

899) Timolaüs, Herennianus ve Vaballathus. İlk ikisinin, savaştan önce öldükleri sanılıyor - Aurelianus, sonuncusuna, kral unvanıyle, bir Armenia eyaleti verdi. Bu genç hükümdarın hâlâ birçok madalyası bulunmaktadır. (Bk. Tillemont, Cilt III, s. 1190).

900) Zosime, I. I, s. 44.

901) Vospicus (Hist. Aug., s. 217) Aurelianus gerçek bir mektubunu ve bu imparatorun şüpheli bir boş düşüncesini kitapta vermektedir. Tyana'lı Apollonius, İsa ile aşağı yukarı aynı zamanda doğmuştu. Apollonius'ün yaşam öyküsü, bağnaz öğretililerince o denli masalımsı biçimde yazılmıştır ki, buna göre bu kimsenin bir us adamı mı yoksa bir sahtecimi olduğuna karar vermek güçleşmektedir.

902) Zosime, I. I, s. 46.

903) Immoe denilen bir yerde. Sextus Rufus ve Saint Jerome yalnız bu sonuncu savaştan söz etmektedirler.

904) Vopiscus, Hist. Aug., s. 217, yalnız ikinciyi aktarıyor.

905) Zosime, I. I, s. 44-48. Bu tarihçinin iki savaşı anlatışı açık ve ayrıntılıdır.

906) Palmira'nın tam betimlenmesi konusunda çok az söz söyleyen Pline'nin yaptığı hesaba göre bu kent, Sihfke'den beşyüz otuz yedi mil ve Suriye'den ise kıyı olarak en az ikiyüz üç mil uzaklıktaydı. (Hist, nat., V, 21).

907) Geçen yüzyılın sonlarında, Halep'ten kalkan birkaç İngiliz Palmira'nın örenlerini bulmuşlardı. Bizim merakımız, Mr. Mr. Wood ve Dawkins'in verdikleri bilgilerden beri tam olarak giderilmiştir. Palmira tarihi için, Lowthorp'un özetlediği doktor Halley'in Transactions phil'ndeki çok değerli bilimsel araştırma incelenebilir. (Cilt III, s. 518).

908) Vopiscus, Hist. Aug., s. 218.

909) Çok belirsiz bir kronolojinin pek olası bir tarihini saptamaya çalıştım.

910) Hist. Aug., s. 218; Zosime, I. I, s. 50 - Her ne kadar deve çok ağır yük taşıyan bir hayvansa da, aynı cinsten olan hecin, başka bir türü simgelediğinden, Afrika ve Asya halkı için yalnızca sürat istedikleri zaman kullanılır. «Araplar der ki, hecin, bir günde öyle yol alır ki, en iyi atlar bile o yolu ancak sekiz ya da on günde geçebilirler» (M. de Buffon, Hist. nat., cilt XI, s. 222. Shaw'un gezilerine de bakınız, s. 167)

911) Pollion, Hist. Aug., s. 199.

912) Vopiscus, Hist. Aug., 219; Zosime, I. I, s. 51.

913) Hist. Aug., s. 219.

914) Bk. Vospicus, Hist. Aug., s. 220, 242. Pencereleri camlı olduğundan bir lüks örneği olarak dikkat çekilmektedir. Gücü, iştahı, değeri ve her işteki ustalığıyla ünlüydü. Aurelianus'un bir mektubundan anlaşıldığına göre Firmus, başkaldıranların sonuncusuydu. Tetricus de daha önce yenilgiye uğratılmıştı.

915) Vospicus'ün Aurelianus için yapılan zafer alaylarını betimleyişine bakınız. En küçük özellikleri bu yazarın niteliğine uygun ayrıntılı anlatılarla orada görmek mümkündür. Çok ilginç olaylar yazılıdır (Hist Aug, s. 220).

916) Barbar uluslarda kadınlar çoğunlukla kocalarıyle birlikte savaşırlardı. Ne var ki, eski ya da yeni dünyada bir Amazonlar toplumunun mevcut olması olası değildir.

917) Kısa pantalon ya da tozluklu potur (braccoe)'a İtalya'da her zaman bir Galya ve barbar modası gözüyle bakılmıştır. Bununla birlikte Ro-

malılar da bunları benimsemeye başlıyorlardı. Oylukları ve bacakları sargıyle sarmak (fascioe), Pompeuls ve Horaclus dönemlerinde bu, zevke düşkünlük ya da sağlıksızlık göstergesi sayılıyordu. Trajanus'ün çağında, bu türlü kuşanma zengin ve gösterişli kimselere özgü b'r tutum haline ge'di. Yavaş yavaş basit halk tarafından da benimsendi. Bk. Casaubon'un çok merak çekici b:r notu, ad Suet., In Aug., C. 82.

918) Anlaşıldığına göre arabayı geyikler çekiyordu. Aurellanus'ün madalyalarında görülen filler, blg'n kardinal Norls'e göre, yalnızca bu hükümdarın Doğu'ya boyun eğdirmiş olmasını simgelemektedir.

919) Calphurnius'ün anlatısı (eclog. I. 50): **nullos ducet captiva triumphos**, Roma'da uygulanmıştır, bir göndermeyi (atıf) ve çok açık bir sansürü kapsamaktadır.

920) Vopiscus, Hist. Aug., s. 199. Solnt Jerome, **In Chron.**; Prosper, **In Chron**; Baronius, Saint Ambroise zamanında Floransa râhibi olan Zenobius'ün kendi ailesinden olduğunu ileri sürmektedir.

921) Vopiscus, Hist. Aug., s. 222; Eutrope, IX, 13; Genç Victor. Ne var kl Pollion (Hist. Aug., s. 196) Tetricus'ün bütün İtal'ya'nın eşgüdümcüsü **(Co recteur)** olduğunu ileri sürmekted'r.

922) Hist. Aug., s. 197.

923) Vospicus, Hist. Aug., s. 222; Zosime, I. I, s. 56. Oraya Palmire'den getirilen Belus ve güneş imgeleri yerleştirildi. Tapınak, Aurellanus'ün saltanatının dördüncü yılında adanmıştı. (Eusebe **In Chron)**; ne var k' Aurellanus gerçekten onu, tahta çıkışından hemen sonra inşaya başlamıştı.

924) Bk. Hist. Aug., s. 210, (talihinin yorumları). Güneş'e bağlılığı mektuplarında ve madalyalarında da görülmektedir; Julien Caesar'lar'da ondan söz etmektedir (Com. de Spanheim, s. 109).

925) Vospicus, Hist. Aug., s. 221.

926) Hist. Aug., s. 222 Aurellanus, askerlerini **Hiberi, Parlenses, Castriani** ve **Daciscl** olarak adlandırmaktadır.

927) Zosime, I. I, s. 56; Eutrope, IX, 14; Aurel. Victor.

928) Hist. Aug., s. 222; Aurelius Victor.

929) Bu kopukluk, Aurellanus'ün Mısır'dan dönüşünden önce dürtüklenmişti - Bk. Özgün bir mektuptan söz eden Vospicus, Hist. Aug., s. 224.

930) Vospicus, Hist. Aug., s. 222; Iki Victor'lar; Eutrope, IX, 14; Zosime (I. I, s. 43) ancak üç senatörden söz ediyor ve onların ölümünü Doğu savaşından önce gösteriyor.

931) **Nulla catenati pompa senatûs**
Carnificum lassabit; nec carcere pleno

Infelix saros numerabit curia Patres Calphurn, eclog 1. 60.

932) Genç Viktor'a göre, kimi zaman imparatorluk tacını taşıdı. Madalyalarında **Deus et Dominus** sözcükleri okunmaktadır.

933) Diocletianus'ün gözlemi böyleydi. (Bk. Vospicus, Hist. Aug., s. 224).

934) Vospicus, Hist. Aug., s. 221; Zosime, I. I, s. 57. Eutrope, **IX**, 15; İki Victor'lar.

935) Vospicus, Hist. Aug., s. 222; Aurel Vic. biçimsel bir temsilci kurulunun (orduları simgeleyen) senato'ya gönderildiğinden sözetmektedir.

936) Başlıca kaynak olarak aldığımız Vospicus, Aurellanus'ün ölümünden yalnızca onüç yıl sonra, Roma'da yazıyordu. Olayların üzerinden henüz çok zaman geçmemiş olması yanında, bilgileri senato zabıt'arından ve Ulpianus kitaplığındaki özgün yazılardan almaktadır. Zozime ve Zonare, Roma anayasal düzeninden —genellikle— olduğu gibi bu olaydan habersiz gibi görünmektedirler.

937) Tite - Live, I, 17. Densi Halicarnasse, I II, s. 115. Plutarque, **Numa'nın yaşam öyküsü**.

938) Vospicus (Hist. Aug., s. 227) onun **primoe sententioe consularis**, ve hemen sonra da **Princeps senatüs** diye adlandırıyor. Roma hükümdarlarının bu gösterişsiz ünvanı küçük gördüklerinden, bunu senatörlerin en kıdemlisine bıraktıkları varsayılabilir.

939) Bu soy kütüğüne yapılabilecek tek itiraz o tarihcinin **Cornelius** ve Imparator **Claudius** olmasıydı. Ne var ki, Bizans' (Bas-Empire)de takma adlar son derece değişik ve belirsizdi.

940) Zonare, I. XII, s. 637.

941) 273 de olağan konsulüs seçilmişti: çok sene önce de, olasılıkla Valerianus döneminde **suffectus** olduğunda kuşku yoktur.

942) **Bis millies octogenties**. Vospicus, Hist. Aug., s. 229. Bu tutar sekizyüz kırk bin Roma gümüş lirasına denktir ve herbiri Tur (Tours) kentinde basıldığı için —yaklaşık— herbiri yetmiş (tournois) karşılığıdır. Ne var ki, Tacitus döneminde para, ağırlığından ve saflığından çok şey yitirdi.

943) Tahta çıkışından sonra, Tacitus'ün eserlerinden, her yıl, on nüsha çoğaltılmasını ve genel kitaplıklara konulmasını buyurdu. Roma kitaplıkları çok zaman önce yok oldu. Tacitus'ün yapıtlarından en değerlileri tek bir el yazmasında saklandı ve bu da Westphalie'nin bir manastırında bulundu. (Bk. Bayle, Dictionnaire, **Tacite** sözcüğü, ve Juste - Lipse, **ad. Annal, II, 9.**)

944) Vopiscus, Hist. Aug., s. 227.

945) Hist. Aug., s. 228. İmparator Tacitus, Pretoryenler'i **sanctissimi**

milites, ve halkı da **sacratissini Quirites** diye adlandırmaktadır.

946) Bütün özgür kılmalarda yüz rakamını geçmedi. Bu sayı, Augustus zamanında konulmuş ve Justinianus'ce yürürlükten kaldırılmış olan yasa ile sınırlandırılmıştı. (Bk. Casaubon, **ad locum Vopisci**).

947) Augustine Tarihinde Tacitus'ün, Florianus'ün ve Probus'ün yaşam öykülerine bakınız. Şuna iyice inanabiliriz ki, askerin verdiği bütün bu şeyleri senatör şimdiden vermişti.

948) Vopiscus, Hist, Augustine, s. 216 - Pasaj çok açıktır; böyle olduğu halde Casaubon ve Saumaise onu düzeltmek istiyorlardı.

949) Vospicus, Hist. Aug., s. 230, 232, 233. Senatörler bu mutlu olayı kurbanlar keserek ve genel şenlikler düzenleyerek kutladılar.

950) Hist. Aug., s. 228

951) Vospicus, Hist. Aug., s. 230; Zosime, I. I, s. 57; Zonare, I. **XII**, s. 637. Probus'ün yaşamına ilişkin iki pasaj (s. 236,233) bu Scythe'lerin, yâni Pontus'ü istilâ edenlerin Alain'ler olduğuna beni inandırmaktadır. Zosime'ye inanabilseydik (I. I. s. 58), Florianus onları Simmerlyen (Cimmerlen) boğazına dek kovaladı. Ne var ki bu hükümdarın bunca uzun ve güç bir sefer için zamanı çok sınırlıydı.

952) Eutrope ile Aurelius onun sâdece öldüğünü söylemektedirler, Genç Viktor, bu ölümün ateşli bir hastalıktan olduğunu ekliyor. Zosime ve Zonare'ye göreyse onu askerler öldürmüştür. Vospicus bu çeşitli kanıları aktarıyorsa da tereddüte düşmüş görünüyor. Her halde bu aykırı duyguları bağdaştırmak zor değildir.

953) İki Viktor'lara göre, tam ikiyüz gün saltanat sürdü.

954) Hist. Aug., s. 231; Zosime, I. I, s. 58, 56, Zonare, I. **XII**, s. 637. Aurelius Victor, Probus'ün İllirya'da erguvanı aldığını söyleyecek denli ileri gidiyor. Pek bilgin bir insan tarafından benimsenmiş olsa da böyle bir kanı, tarihin bu dönemini pek çok karışık duruma sokabilecekti.

955) Hist. Aug., s. 229.

956) Bu kahramanın Parthe'lara, Pers'lere ve Sarmat'lara yargıçlar, Taproban'a bir başkan ve - Casaubon ile Saumaise'nin Britanya adası olduğunu sandıkları - bir Roma adasına prokonsülüs göndermesi gerekmektedir. Benimki gibi bir tarihçi (diyor, gerçek bir alçakgönüllülükle Vospicus) bu kehaneti açıklamak ya da doğrulamak için bin yıl sonra var olmayacaktır.

957) Probus'ün özel yaşamı için, Vopiscus'e bk. Hist. Aug., s. 234-237.

958) İskenderiye kroniğine göre, öldüğü zaman elli yaşındaydı.

959) Mektup pretuvar prefesine yazılmıştır. Hükümdar, işler yolunda

giderse onu da önemli görevde tutacağını vaad etmektedir. (Bk. Hist. Aug., s. 337.)

960) Vopiscus, Hist. Aug., s. 237. Mektubun tarihi kesin olarak yanlıştır. **Non.** yerine **Februar**, **Non.Augustus** okunabilir.

961) Hist. Aug., s. 238. Senato'nun Probus'e Marcus Aurelius'den daha elverişsiz davranması çok gariptir. Marcus Aurelius, sofu Antoninus'ün ölümünden önce bile **jus guintoe relationis'i** kabullenmişti (Bk. Capitolin, Hist. Aug., s. 24).

962) Probus'ün Cermenler'e karşı kazandığı utkulardan sonra senato'ya gönderdiği saygılı mektuba bakınız. (Hist. Aug., s. 24).

963) Probus'ün saltanat tarihi ve süresi, kardinal Noris'in büyük bir kesinlikle, **epochis Syro - Macedonum** adlı bilimsel eserinde, saptanmıştır (s. 96 - 105). Bir Eusebe pasajı Probus'ün ikinci yılıyle Suriye'nin birtakım kentlerinin tarihlerini birleştiriyor.

964) Vopiscus, Hist. Aug., s. 239.

965) Zosime (I. I, s. 62 - 65), İsaurien hırsız Lyclus'le ilgili çok uzun ve ayrıntılı bir öykü anlatmaktadır.

966) Zosime, I. I. s. 65, Vospicus, Hist. Aug., s. 239, 240 Ne var ki Etyopya yabanıllarının yenilgiye uğramasının Pers kralını etkilemesi pek olası değil gibi görünmektedir.

967) Bu çok tanınmış komutanlardan başka, Vopiscus (Hist. Aug., s. 41) yaptıkları işlerle ilgili bilgimiz olmayan öbürlerinin de adlarını vermektedir.

968) Julianus'ün Caesars'ına bakınız; ayrıca Hist. Aug., s. 238 240, 241.

969) Zosime, I. ı, s. 62; Hist. Aug. (s. 240) barbarın, krallarının da rızasıyle cezalandırıldıklarını tahmin ediyor. Eğer öyleyse, ceza da, saldırı gibi yan tutucu olmuş.

970) Bk. Cluvier, Cermanla Antica, I. III. Ptoleme, Calisia, olasılıkla Kalış (Calish) kentini onların topraklarında gösteriyor.

971) **Feralis umbra**, deyimi Tacitus'ün anlatısında (cesur) anlamını belirtmektedir.

972) Tacitus, Cermanla, 43. Bletterle rahibinin çevirisi.

973) Vopiscus, Hist. Aug., s. 238

974) Hist. Aug., s. 238, 239. Vospicus, Cermanya'yı bir eyalet durumuna getirme projesinden, bu hükümdarın senato'ya yazdığı bir mektupta söz ettiğini söylüyor.

975) Strabon, I. VII. Velleius Parterculus' (II, 108)e göre; Maroboduus, Markoman'larını Bohemya'ya götürdü. Cluvier, Suab'tan hareket ettiğini

tanıtlıyor (Germania Antica., III, 8).

976) Bu ondabirlik ödemeye oranın çiftçiler Dekümates adını verdiler (Tacitus, Germania, 29).

977) Tacitus'ün Cermanla'sına Bletterie râhibinin koyduğu notlara bakınız s. 183. Kale üzerinde söyledikleri (kendisinin de dediği gibi) M. Schoepflin'in, **Alsacia illustrata** adlı eserinden alınmıştır.

978) Mısırlılar ve Çinliler üzerine yapılmış araştırmalara bakınız. II. s. 81 - 102 - Bu eserin bilinmeyen yazarı genellikle dünyayı ve özellikle Almanya'yı çok iyi tanımaktadır. Bu memleket hakkında M. Hanselman'ın bir eserini anmaktadır; öyle görünüyor ki, Almanlara karşı yapılmış Probus kalesiyle, Frankfurt yakınlarında Kat (Catte)'lara karşı Maltlas'ların tahkimatını birbirine karıştırmaktadır.

979) O zamanki deyimiyle elli ya da altmış barbarı bir **numerus**'a yerleştirdi. Böyle bir birliği oluşturanların saptanmış sayısını tam olarak bilmiyoruz.

980) La Bretagne de Cambden, Giriş, s. 136; ne var ki çok şüpheli bir görünüşe göre sanıya dayanılmıştır.

981) Zosime, I. I, s. 62. Vopiscus'e göre, Vandal'ların başka bir kolu daha az bağlılık göstermiştir.

982) Hist. Aug., s. 240. Gotlar'ca kovulmuş olmaları olasıdır. (Zosime, I - I, s. 66).

983) Hist. Aug., s. 240.

984) Panegyr. Vet., V, 18; Zosime, I. I, s. 66.

985) Vorpicus, Hist. Aug., s. 245, 246. Bu talihsiz hatip Kartaca'da söz sanatı (rhétorque) üzerine inceleme yapmıştı ve biz de onu, Vospicus'ün adlandırdığı gibi onun Maure (Zosime, I. I, s. 60) olduğuna inanacak kadar ileri gitmiş bulunuyoruz.

986) Zonare I. **XII**, s. 638.

987) Proculus'ün başarısı üzerine çok şaşırtıcı bir hal anlatılmaktadır. bu subay yüz tane Sarmatyalı erden (bakire) almıştı. Hikâyen'n gerisini anlatmayı kendi ağzından dinlemek daha iyi olacaktır. «Ex his unâ nocte decem Inivi: omnes tamen, quod in me erat, mulleres intra dies quindecim reddidi.» (Vospicus, Hist. Aug., s. 246).

988) Cenova kıyısı üzerinde Albenga'da doğumuş olan Proculus, tutsaklarından iki binini silahlandırdı. Büyük servetler edinmişti. Ne var ki bunu yağmaya ve düşvete borçluydu. Kendisinden sonra ailesi «**nec latrones esse, nec principes sibi placere**» demeyi âdet edinmiştir. (Vospiscus. Hist. Aug., s. 247).

989) Hist. Aug., s. 240.

990) Zosime, I. I, s. 66.

991) Hist, Aug., s. 236.

992) Aurelius Victor, **in Prob**. Ne var kl, eski yazarlardan hiç birinin söz etmediği Annibal'in politikası yamının öyküsüyle bağdaşmamaktadır. Afrika'yı dokuz yaşındayken terketti. Geri döndüğü zaman kırkbeş yaşındaydı ve hemen arkasından kesin sonuçlu zama savaşında ordusunu yitirdi (Tire - Live, **XXX**, 37.)

993) Hist. Aug., s. 240; Eutrope **IX**, 17; Aurelius Victor, **in Prob**. Victor (genç). Bu hükümdar, Domitianus'ün yasağını kaldırdı, Galyalı'lara, Breton'lara ve Pannonyalı'lara bağ yetiştirmeleri için genel izin verdi.

994) Julien, mutsuz alınyazısına hak kazandıran Probus'ün sertliğini şiddetle kınamaktadır.

995) Vopiscus, Hist. Aug., s. 241. Bu boş umut üzerine büyük bir bilgiçlik (belagat) gösterisinde bulunuyor.

996) **Turris ferrata** - Öyle anlaşılıyor ki bu kule devingendi ve demirle güçlendirilmişti.

997) **Probus, et vere probus situs est: victor omnium gentium barbarum: victor etiam tyrannorum**.

998) Bütün bunlar bağdaştırılabilir. Bir İllirya kenti olan Narbon'da doğmuştu. Eutrope bu kenti, Galya'daki aynı adlı ve daha ünlü bir kentle karıştırmıştır. Annesi soylu bir Romalıdır, babası Afrikalı olabilir. Karus, başkentte büyüyüp yetişmiştir. (Bk. Scaliger, **Animadad Euseb**. Chron s. 241)

999) Probus, senato'dan Karus için, parası devletçe ödenerek, olağanüstü değerliliğinin ödülü olmak üzere, at üzer'nde bir heykeli, ile mermer bir saray yapılmasını istemiştl. (Vopiscus, Hist. Aug., 249.)

1000) Vopiscus, Hist. Aug., s. 242, 249 - Julianus, Imparator Karus'ü ve oğullarını (Caesar'lar şölenl)'nin dışında tutmaktadır.

1001) Jean Malala, Cilt I, s. 401. Ne var kl bu cahil Yunanlının yetkisi hemen hemen yoktur. Homeros'un sözünü ettiği Carrhes ve Carle kentinin Karus (Carus)'ten geldiğini gülünç bir biçimde ileri sürmektedir.

1002) Hist. Aug., s. 249. Karus, kendi üyelerinden birinin Imparator olmasından dolayı senato'yu kutlamaktadır.

1003) Hist. Aug., s. 242.

1004) M. de Fontemelle'In, plan bakımından Vırgilius'ün Pollion'unkine yeğ tuttuğu Calpurnius'ün ilk kasidesine bakınız. (Bk. Cilt III, s. 148).

1005) Hist. Aug., s. 353; Eutrope, **IX**, 18; Pagl, Annal.

1006) Agathias, I. IV, s. 135. Herbelot'un Doğu K'taplığı'nda vecizelerinden biri bulunmaktadır: «İnsanlığın tanımlanması bütün erdemleri kapsar.»

1007) Synes'us bu öyküsü Carin'e mal ediyor. Tillemont ve Petau'nun yaptığı gibi, Karus'e olduğu kadar imparator Probus'e de verilmesi pek doğaldır.

1008) Vopiscus, Hist. Aug., s. 250; Eutrope, IX, 18; iki Victor'lar

1009) Persler üzerine Karus'ün zaferi hakkında Filopatris (Philopatris)'in diyaloğunu ileliyorum, ki bu, bilginler arasında uzun süre tartışma konusu olmuştu. Ne var ki, benim düşüncemi açıklamak ve doğrulamak bilimsel bir incelemeyi gerektirecektir.

1010) Hist. Aug., s. 250. Eutrope, Festus, Rufus, İki Viktorlar, aziz Hyeronimus, Sidonius Apollinaris, George Syncelle ve Zonare —hepsi de— Karus'ün yıldırımla ölmüş olduğunu söylemektedirler.

1011) Bk. Nemesianus, Cynegeticon, V, 71, v.b.

1012) Festus'e ve Scribonianum sözcüğü üzerine eleştirmeli açıklamaları yapanlara bakınız. Yıldırım çarpmış yerler bu duvarla çevrilir, eşya da, gizemli törenlerle yere gömülürdü.

1013) Vopiscus, Hist. Aug., s. 250. Aurel. Victor bu boş inancı doğrular gibi görünüyor ve geri çekilmeyi sanki haklı buluyor.

1014) Nemesien, Cynegeticon, V, 69. Çağdaştı ama ozandı.

1015) Cancellarius. Kökeninde çok ılımlı olan bu sözcük, garip bir rastlantıy'a, Avrupa krallıklarında devletin baş yerinin adı oldu. (Bk. Casaubon ve Sauma'se, ad. Hist. Aug., s. 253).

1016) Vopiscus, Hist. Aug., s. 253, 254; Eutrope, IX, 19; Genç Victor - Gerçekte çok uzun ve çok verimli geçen Diokletianus'ün saltanatı Karinus'ün önüne çok zarar verm'ştir.

1017) Vopiscus, Hist. Aug., s. 254. Onu Carus olarak adlandırıyor. Oysa anlam çok açık olarak meydandadır. Zaten baba ile oğul isimleri çoğunlukla karıştırılır.

1018) Bk. Calpurnius, eclog. VII, 43. Probus'ün temsillerinin o sıralarda henüz yeni olduğuna ve ozana tarihçinin yardımcı olduğuna dikkati çekeb'iliriz.

1019) Filozof Montaigne (Essais, I. III, bö. 6), bu gösterilerdeki Roma görkemi hakkında çok gerçek ve çok hoş bir fikir veriyor.

1020) Vop'scus, Hist. Aug., s. 240.

1021) Bunlara onagri deniliyordu. Sayıları da, yaban eşekleri dışında, çok azdı. Cuper (de elephantis exercitat., II, 7), Oppien'e Dion ve adı bi-

ünmeyen bir Yunanlı'ya göre zebraların Roma'da görüldüğünü tanıtladı. Bu hayvanlar Okyanus'un bir adasından, belki de Madagaskar'dan getiriliyorlardı.

1022) Karinus bir hipopotam verdi. (Bk. Calphurn., eclog. **VII**, 66). Bir zamanlar Augustus da otuzaltı timsah sergilemişti; bu hükümdardan beri yapılmış gösterilerde timsah gösterildiğine rastlamadım. (Dion Casslus, I. IV, s. 781).

1023) Capitolin, Hist. Aug., s. 164, 165. Kimilerinin **argoleontes**, bir kısmının **agrioleontes** dedikleri **archeleontes** denilen hayvanları biz tanımıyoruz.

1024) Pline, Hist. Naturelle, **VIII**, 6. Bu bilgi Pison'un Annales'lerinden alınmıştır.

1025) Bk. Maffei, **Verona illustrata**, P. IV, I. I, Bö. 2.

1026) Maffei, I. II, bö. 2. Yüksekliği eskilerce çok abartılmıştır - Calpurnius'e (eclog. **VII**, 23) göre semalara yükseliyordu ve insanın görme gücü ve alanının üstüne çıkıyordu - Ammien Marcellinus'e göre - **XVI**, 10). Oysa, bu yükseklik, dik olarak beşyüz ayak yüksekliğindeki Mısır'ın büyük piramidiyle karşılaştırılacak olursa daha önemsiz kaldığı görülür!

1027) Victor'un çeşitli nüshalarında yetmişyedibin ya da seksen yedibin izleyicilden söz edilmektedir. Maffei ise (I. II, bö. 12) açıktakı yerlerin otuz dört bin olduğunu söylemektedir. Gerisi, yukardakı kapalı galerilerde bulunuyordu.

1028) Bk. Maffei, I. II, bö. 5-12 - Bu denli güç bir konuyu, mimarlık bakımından o'duğu kadar arkeolojik açıdan da, olabildiğince açıklıkla işlemektedir.

1029) Calpurn. eclog. **VII**, 64, 73. Bu dizeler ilginçtir ve bütün kır koşuğu Maffei için başvuru kaynağı olmuştur. Calpurnius ve Martial (birinci kitabına bakınız) ozandılar. Amfiteatrıyı betimledikleri zaman gördüklerini çizdiler ve Romalıların duygularına hitap etmek istiyorlardı.

1030) Bk. Pline, Hist, Not., **XXXVII**, I.

1031) Baiteus en gemmis, lusita porticus auro Certatim radiant, v.b. Calpurnius, **VII**.

1032) **Et Martis vultus et Apollinis esse putavi**, diyor Calpurnius; Jean Malata ise -kI, belki Karinus'ün portrelerini görmüştür- bu hükümdarın kısa boylu, enli ve beyaz olduğunu söylemektedir. (Cilt I, s. 403).

1032) Bu Roma oyunlarının kutlandığı zamana oranla çok açık ve net olan bir konuyu Scaliger, Saumalse ve Cuper bulanık hale sokmaya çalışmışlardır.

1033) Nemesien (Cynegeticon), kendi kuruntusunda bu mutlu günü öne almış gibidir.

1034) Öğretimli (didaktik) şiirde rakibi olan Nemesien karşı bütün ödülleri kazanmıştı. Senato, Karus'ün oğlu için, kelime oyunu olan yazıtla bir heykel dikti: **Hatiplerin en güçlüsüne** (Bk. Vopiscus, Hist. Aug, s. 254).

1035) Vospicus'ün sözünü ettiği nedene göre hiç değilse çok doğal bir neden (Hist. Aug., s. 251). Bu tarihçi, Numerianus'ün gözlerindeki zayıflığın, babasının ölümü için döktüğü göz yaşlarından dolayı olduğunu söylemektedir.

1036) Pers savaşında Arius Aperius, Karus'e hıyanet tertiplemekle suçlandırılmıştı. (Hist. Aug, s. 250).

1037) Diocletianus'ün imparator seçildiği zaman ve yer hakkındaki bilgimiz İskenderiye Kroniği (Chronique d'Alexanderie)'ye borçluyuz. (s. 274).

1038) Hist. Aug., s. 251; Eutrope, IX, 18, Saint Jerome, **In Chron**, Bu **aklı başında** yazarlara göre, Numerianus'ün ölümü cesedinin kokuşmasıyle anlaşıldı. İmparatorun otağında hoşkokulu bitkilerden hiç mi yoktu?

1039) Aurelius Victor; Autrope, IX 20; aziz Hyeronimus, **In Chron**,

1040) Vopiscus, Hist. Aug., s. 252.

1041) Eutrope durumu çok kesinlikle gösteriyor. Bu kent **Mons Aureus** ile **Viminiacum**'un arasındaydı. Bay d'Anville (Geographie ancienne, Cilt I, s. 304) Margus'un Sırbistan'daki - Belgrat ve Semendire'nin biraz aşağısında - Kastolatz'da olduğunu söylüyor.

1042) Eutrope, IX, 19; Victor, **in Epit** . Kentin, küçük bir İllirya oymağına ait **Doctia** adında olduğu anlaşılıyor (Bk. Cellarius, Geograf. ant., Cilt I, s. 393). Mutlu tutsağın ilk adı olasılıkla Docles idi. Sonra, Grek âhengine uygun bir seslendirme vermek için biraz uzatarak Diocles oldu. Daha sonra da, Roma görkemine daha yaraşır biçimde Diocletianus'e çevirdi. Küçük ad olarak, bir patrisyen adı olan Valerius'ü de edindi ve bununla birlikte kullanılması geleneksel olan Aurelius Victor da arkasından eklendi.

1043) Dacier'nin, Horacius'ün II. kitabının 6. taşlaması üzerine yazdıklarına bakınız; Corn. Nepos, Eumenes'in yaşam öyküsü, bö. I.
ondan şöyle söz ediyor: «Erat in omni tumultu meticulosus et animi disjec-

1044) Lactance (ya da küçük kitap Mortibus persecutorum'un yazarı kim ise) Diocletianus'ü iki yerde çekingenlikle suçluyor. 9 uncu bölümde ondan şöyle söz ediyor: «Erat in omni tumultu meticulosus et animi disyectus.»

1045) Bu övgüde Aurelius Victor, haklı olarak, dolaylı da olsa, Kons-

tans'ın zulmünü saklar gibi gelmektedir - Fastes'lerle görülüyor ki, Aristobule kent valisi olarak kaldı, Karinus'le başladığı Konsulüslüğü Diocletianüs'le bitirdi.

1046) Aurelius Victor, Diocletianus'ü **parentem potius quam dominum** diye adlandırıyor. (Bk. Hist. Aug., s. 30).

1047) Modern eleştiriler Maksimianus'den aldığı Caesar ve augustus saygınlıklarının zamanı üzerinde anlaşamamaktadırlar, ve bu sorun büyük ölçüde bilimsel kavgalara neden olmaktadır. Ben, Bay de Tillemont'un (İmparatorlar tarihi Cilt 4, s. 500-505) kendine özgü kılı kırk yaran gerçekçiliğiyle elden geçirdiği güçlükleri ve değişik nedenleri gözönünde tutarak onu izledim.

1048) Onun dinlediği bir söylevinde (Paneg. vet., II, 8), Mamertin, Annibal ve Sciplon'a öykünen bu kahramanın onların adını bile duyduğundan kuşkuya düşmüştür. Bundan şu sonucu çıkarabiliriz ki Maksimien, edebiyat adamı olmaktan çok asker olarak ün kazanma tutkusundaydı. Ve ancak gerçek, sözden hattâ yüze gülmekten böyle ayrılabilir.

1049) Lactance, **de Mort persec.**, bö. 8; Aurelius Victor; Maksimianus'ün övülmesi için söylenmiş nutukları panajerikler arasında bulduğumuz gibi onun hasımlarını övenlere de rastlıyoruz. Bu çelişkiler bize bu hüküm-dar hakkında bir fikir vermektedir.

1050) İkinci ve üçüncü, özellikle III, 3, 10, 14'üncü övgü söylevleri (panager'que) ne bakınız. Şu da var ki sahte belâgatle söylenmiş bu ifadeleri olduğu gibi almak can sıkıcı olacaktır. Ünvanlar konusunda, Bk. Aurelius Victor, Lactance, **de Mort. perces.**, bö. 52; Spanheim, **de Usu numismatum**, v.b., bilimsel araştırma XII, 8.

1051) Aurelius Victor; Victor, **In Epit**; Eutrope, IX, 22; Lactance, **de Mort persec.**, bö. 8; Saint Jérôme, **In Chron.**

1052) Bay de Tillemont bu isme yalnızca çağımızdaki Grekler arasında rastlamıştır. Dikkate çarpabilen en küçük bir solukluk kasidelerde söz konusu olan **kırmızılık'la** bağdaşamaz gibi görünmektedir. (V. 19).

1053) Jullanus, Konstansuls'ün torunu, kökeninin savaşçı Moesien'lerden geldiğini söyleyerek övünmektedir. (Misopogon, s. 348). Dardanlalı'lar Moesia sınırında oturuyorlardı.

1054) Galerius, Diokletianus'ün kızı Valeria ile evlendi. Gerçek biçimde konuşmak için, Konstans'in karısı Teodora (Theodora) yalnızca Maksimianus'ün karısının kızıydı. (Spanheim, bilimsel araştırma, XI, 2).

1055) Jullanus, in Caesarib., s. 315. Spanheim'in Fransızca çevirisye notları, s. 122.

1056) **Bagaudes** adı, başkaldıran anlamında, Galya'da beşinci yüzyıla dek kullanıldı. Kimileri bu sözcüğün gürültülü meclis anlamına gelen Keltçe **Bagad** sözcüğünden geldiğini söylemektedirler. (Scaliger, **ad Euseb;** Ducange, Glossaire).

1057) Chronique de Froissard, cilt 1, s. 375 ve arkası (ikinci baskı. J. A. C. Buchon'un verdiği Baissart.). Bu öykünün saflığı bizim, çağdaş yapıtlarımızda yitirilmiştir.

1058) Caesar de **Bel Gal. VI**, 13. İsviçre ulusundan Orgetorix, kendi savunması için on bin tutsaktan oluşan bir birlik kurabilirdi.

1059) Eumene de onların baskısını ve tutsakların sefaletini kabul ediyor (Panegyr. **VI**, 8) **Galliasefferatas injuriis.**

1060) Panegyr, vet. **II**, 4. Aurelius Victor.

1061) AElianus ve Amandus — Bastırdıkları madalyalar bugün elimizdedir. (Goltzius, **In thes. R.A., s. 117, 121).**

1062) Levibus proelis domult. (Eutrope, **IX**, 20).

1063) Gerçekte bu olay zayıf bir otorite olan Saint Babolin'in olasılıkla yedinci yüzyıldaki yaşamına dayandırılmıştır. (Bk. Duchesne, **Scriptores rer. francicar.**, cilt I, s. 662).

1064) Aurelius Victor bunlara Cermenler demektedir. Eutrope ise (IX, 21) Saksonlar (Saxons) adını vermektedir. Ne var ki, Eutrope ertesi yüzyılda yaşamış ve kendi zamanının anlatım biçimini kullanmıştır.

1065) Eutrope'nin, Aurelius Victor'un ve Eumene'nin ayrı ayrı kullandıkları **«vissimile natus», «Batavioe alumnus»** ve **«Menapioe civis»** deyimleri, Karausius'ün kökeninin çok belirsiz olduğunu bize bildirmektedir. Bununla birlikte doktor Stukely (Hist. Of Cararusius, s. 62) onun Saint - David'de doğduğunu ve Britanya krallığı kanından bir prens olduğunu savunmaktadır. Bu kanıya ilk olarak Richard of Cirecenster'de rastlamıştır, s. 44.

1066) O zamanlar Britanya coğrafya durumu nedeniyle güvenlikteydi ve pek zayıf kuvvetlerle korunuyordu. (Panegyr., **V**, 12.).

1067) Paneg., Vet. **V**, **II; VII**, 9. Eumenius, fethin önemini övgülü sözlerle belirtirken kahramanın (Konstans'ın) başarısını da göklere çıkarmak istemekteydi. Ana vatanımız için yapılan bu övünçlü yandaşlığa karşın, dördüncü yüzyılın başlarında İngiltere'nin bütün bu övgülere hak kazanmış olabileceğine akıl erdirmek zordur. O dönemden bir buçuk yüzyıl önce bu adanın gelirleri, orada bir garnizon halinde bulunan birliklerin ancak ayakta tutulmasına yetmekteydi. (Bk. Appien, **In Proem.**).

1068) Karausius'ün bastırdığı ve çoğu bize dek ulaşan madalyalar nedeniyle bu (gasp edici) antikacıların merakını çeken gözde bir konu haline

gelmiştir. Yaşamının ve eylemlerinin en küçük ayrıntıları büyük bir titizlikle araştırılmıştır. Özellikle doktor Stukely, Breton imparatorunun tarihine pek büyük bir cilt ayırmıştır. Onun verdiği bilgilerden yararlandım ve hayale dayalı sanılarından çoğunu almadım.

1069) Mamertinus birinci övgü söylevini dile getirdiği zaman, Maksimianus'ün, deniz seferi için hazırlıkları bitmişti ve hatip kesin bir utkuyu söylüyordu. İkinci övgü söylevindeki sessizliği, seferin başarısız kaldığını bize bildirmiş olmaktadır.

1070) Aurelius Victor, Eutrope ve madalyalar **(Pax Augg)** bu geçici anlaşmayı doğrulamaktadır. Ne var ki, doktor Stukey'nin, Karauslus hakkındaki madensel tarihinde (s. 86 ve arkası) yaptığını yapmıyacak ve bu anlaşmanın maddelerini aktarmaktan sakınacağım.

1071) Britanya'nın boyun eğmesi konusunda Aurelius Victor ve Eutrope bize oldukça ışık tutmuşlardır.

1072) Jean Malala **in Chron. Antioch.**, Cilt 1, s. 408, 409.

1073) Zosime, I. I, s. 3. Bu yanlı (taraf kayırıcı) tarihçi, Diocletianus'ün bu önlemlerini, Konstantinus'ün ihmalini ortaya çıkarmak için övüyor gibidir. İşte o sıralarda bir hatibin söyleyişleri: **«Nam quid ego alarum et cohortium castra percenseam, toto Rheni, et Istri, et Euphratis limite restituta.»** (Paneg. vet., **IV**, 18).

1074) «Ruunt omnes in sanguinem suum populi, quibus non contigit esse Romanis, obstinataeque jeritatis poenas nunc sponte persolvunt.» (Panegyr. Vet. **III**, 16). Mamertin, olayı bütün dünya uluslarının örneğiyle açıklıyor.

1075) Çok doğru bir gerçekle yakınıyor değil, **Jam fluoelsse annos quindecim in quibus in Illyrico, ad ripam Danubii relegatus, cum gentibus barbaris luctaret** (Luctance, **de Mort. persec.**, bö. 18).

1076) Eusebe'nin Yunanca metninde altı bin deniliyor. Bu sayıyı, Saint Jerôme, Orose, Eutrope ve onun Yunancaya çeviricisi Paean'da yazılı altmış bin sayısına yeğ tutarım.

1077) Panegyr vet., **VII**, 21.

1078 Sarmatlar, Treves yakınlarında bir sömürge durumundaydı ve bu barbarlar onu terketmiş görünüyorlardı. Rusone, Mozel (Moselle) için yazdığı şiirde onun için şöyle diyor:

Unde iter ingre diens memorosa per avia solum
Ft nulla humani spectans vestigia cultus
Arvaque Sauromatum, nuper metata colonis.

Aşağı Moesia'da bir Capri kenti vardı.

1079) Bk. Eumen'ln kutlamaları; retör üslublyle yazılmıştır (Panegyr., **Vil**, 9).

1080) Scaliger (**animad ad Euseb.** s. 243), her zamanki tutumuyle, bu **quinque gentiani**, ya da beş Afrika devletln'n, zayıf Siren (Cyrène) eyaletinin beş tane büyük kentl olduğuna karar verlyor.

1081) Yenllgiden sonra, Julianus bir kamayı kendine sapladı ve arkasından hemen alevlerin içine atladı. (Victor, **In Epit.**)

1082) **Tu ferocissimos Ma'uritanioe populos inaccessis montium jugle, et naturall munitione fidentes, expugnastl, recepistl, transtalistl** (Paneg. vet., **VI**, 8.).

1083) İskenderiye'ye ilişkin bir betimleme için Hirtius'e bakınız. **(de Bel. Alex.**, bö. 5).

1084) Eutrope, **IX**, 24; Orose, **VII**, 25, Jean Malala, **In Chron. ant.** s. 409 - 410. Bununla birlikte Eumene, Mısır'ın Dioclet'anus'ün yarlıgama sıyle barışa kavuştuğuyle ilgili olarak bize güvence vermektedir.

1085) Eusebe ('n Chron.) yıkılmarın, birkaç yıl öncesinde olduğunu ve bunun, Romalılara karşı Mısır'ın ayaklanması sırasında meydana geldiğini söylüyor.

1086) Strabon, I. **XVII**, s. 1, 172; Pomp. Mela, I. 1, bö. 4. Sözcükler ilginçtir. «İntra, sl credere libet, vix homines, magisque semiferi; AEgipanes, ve **Blemmyes**, ve **Satyri**»

1087) **Ausus sese inserere fortunoe, et provocare arma romana.**

1088) Bk. Procop., de Bel. pers., I. I, bö. 19.

1089) İki milyon medimmi'lik (yaklaşık üç milyon ikiyüz bin buvasso) buğdayın dağıtımını saptadı. (Chronlcon Pasehale, s. 276; Procope, Hist. arcan., bö. 26).

1090) Antakyalı Jean, In **Exerp ; Val.**, s. 834; Suldas Dlocletlanus.

1091) Derleyici — filozof la Mothe —le— Vayer'ln, (cilt I, s. 327 - 353) yapıtlarında llm_I simya'nın küçük bir tarihi çürütülmesi'ne bakınız.

1092) Moyse de Chorène'in Hist. d'Arménie's'nde Trldat'ın eğitimi ve kuvveti konularına bakınız, I. II, bö. 76. Yabanıl iki boğayı ellerlyle kırdığı boynuzlarından yakalıyabiliyordu.

1093) Genç Victor'a inanabilseydik, ona göre, 323 yılında 63 yaşında olan Lisinyus'ün, Trinidat'ı koruyan Lisinyus'le aynı kimse olduğunu kabul edebilecektik. Ama çok yetkin bir otorite (Eusebe, Hist. ecclés., I. **X**, bö. 8) Visinius'un o dönemde yaşlılığın son kertesinde olduğunu söylemektedir. On altı yıl önce, ağarmış saçlarla ve Galerius'ün çağdaşı olarak takdim

edilmişti. (Bk. Lactance, bö. 32. Llstnyus, olasılıkla 250. yıla doğru doğmuştu.

1094) Dion Cassius'e bakınız, I. **LXXII ve LXIII.**

1095) Moyse de Chorène, Hist d'Arménie, I. **II**, bö. 74. Heykeller, İsa'dan yaklaşık yüz otuz yıl önce Armenia'da saltanat süren Valarsases'ce yaptırılmıştı. Bu hükümdar, Arsas ailesinin ilk kralı olmuştur. (Bk. Moyse, Hist. d'Arménie, I. **II**, 2, 3) — Justin (**XLI**, 5) ve Ammien Marcellinus (**XXIII**, 6) Arsasitlerin tanrılaştırılmasından söz etmişlerdir.

1096) Armenia soylu sınıf kalabalık ve güçlüydü. Moyse, çok sayıda ailenin Valarsas'ların saltanatı sırasında sivrildiğini ve beşinci yüzyılın ortalarında hâlâ durmakta olduklarını söylemektedir (I. **II**. 7). Basan (editör)'ların yazdığı önsöz'e bakınız.

1097) Kız kardeşinin adı kosalduhta (Chosolduchta) idi ve hiçbir suretle başka kadınlar gibi, **os patulum**'u yoktu. (Hist, d'Arm., I. **II**. bö. 19). Bu deyimi anlamıyorum.

1098) Armenia tarihi (I. **II**, 78), ve coğrafyası (s. 367)'nda Çin'e **Zenia** ya da **Zenastan** denilmektedir. Bu memleket, ipeğiyle, halkının zenginliğiyle ve dünya'nın bütün başka uluslarından çok barışseverliğiyle nitelendirilmiştir.

1099) O sırada Çin'de saltanat süren hanedanın birinci imparatoru olan vu — TI, Sogdian'ın eyaleti Fergana ile siyasal ilişki içerisindeydi ve bir Roma elçilik kurulunu da kabul ettiği söylenmekteydi (Hun'ların tarihi, cilt I, s. 38) — O yüzyıllarda Çinliler Kâşgar'da bir garnizon bulunduruyorlardı. Trajanus zamanında generallerinden biri Hazer denizine dek ilerlememişti. Çin'in batılı ülkelerle ilişkileri konusunda, Yazıtlar Akademisi (Académie des Inseriptions)'nde (cilt. **XXXII**, s. 355) Bay de Guignes'in çok dikkate değer bir anısını görme olanağı vardır.

1100) Armenia Tarihi, I. **II**, bö. 81.

1101) **Ipsos Persas ipsumque regem ascitis Saccis, et Russ's et Gelis, petit. frater Ormies.** (Panegyr. Vet. **III**, 1). Sases'ler bir Sit halkıydı ve Amu Derya ile Jaxartes'ın kaynaklarına doğru olan yerlerde çadırlarını kurarlardı. Gelli'ler, Hazer denizi uzunluğunda (Kuzeyden Güneye) yaşıyorlardı. Uzun süre Pers krallığını bulandıran Dilemit de denilenler bunlardır. (Bk. d'Herbelot, Biblitheque Orientale).

1102) Ammien Marcellinus'ten aldığım pasajda yazılı bu ikinci ihtilâli Moyse de Chorène sükûtla geçiştirmektedir. (I. **XXIII**). Lactance, Narses'in hırsından söz ediyor: **«Concitatus domesticis exemplis avi sui Saporis ad occupandum Orientem magnis copiis inhiabat.» (De Mort. pers.**, bö. 9)

1103) Hiç düşünmeden inanabiliriz ki Lactance, Diocletianus'ün tutumunu çekingenliğine veriyor. Diskurlarında Julianus, bu hükümdarın, İmparatorluğun tüm kuvvetleriyle birlikte kaldığını söylüyor: Çok abartmalı bir söz.

1104) Bizim üç kısaltıcılarımız Eutrope, Festus, İki Victorlar ve Orose yalnız bu son ve büyük savaşı aktarıyorlar. Oysa Orose, İlk İkisini anlatan tek tarihçi oluyor.

1105) Plutark'da memleket doğasının güzel bir betimlemesi Karsüsün yaşam öyküsü) ve, Ksenofon'da (onbinlerin çekilişinin 1 nci kitabı) görülmektedir.

1106) Bk. Spelman'ın onbinlerin Çekilişi'nin çevirisi (ikinci cilt) üzerinde Forster'in bilimsel araştırması.

1107) Armenia tarihi, I. II, bö. 76. Tridat'ın bu başarısını imgesel bir yenilgiye mal etmek yerine onu, Galerius'ün gerçek yenilgisine aktardım.

1108) Ammien Marcellinus, I. XIV. Eutrope'nin (IX, 24), Festus'ün (bö. 25). ve Orose'nin (VII, 25) ellerinde 1 mil, kolaylıkla birçok mil'e çıkıvermektedir.

1109) Aurelius Victor; Jornandes, de Reb, geticis, bö. 21.

1110) Aurelius Victor şöyle diyor: **per Armeniam in hostes contendit, quoe ferme sola, seu facilior vincendi via est.** Galerius, Trajanus'ün tutumunu ve Julius Caesar'ın düşüncesini izledi.

1111) Ksenofon, Onbinlerin Çekilişi, I. III. Bu nedenledir ki Pers süvarisi düşmandan altmış stad uzakta ordugâhını kurardı.

1112) Bu anlatı, Ammien'ce aktarılmıştır, I. XXII. Kimileri Saccum'u Scutum okurlar.

1113) Persler, Romalıların askerlikte olduğu gibi ahlâkta da üstün olduklarını itiraf ettiler. (Eutrope, IX, 24). Ne var ki, bir düşmanın bu saygısı ve minneti kendi il'şkisinde pek seyrek olarak bulunmaktadır.

1114) Bu görüşmenin ayrıntıları, Bizans koleksiyonunda yayınlanmış olan **Excerpta legationum**'da Pietro Patrice'nın alıntılarından aktarılmıştır. Pietro, Justinianus döneminde yaşamıştı; bu bilgilerinin en gerçek ve en saygın yazarlardan aktarıldığı açıktır.

1115) «Adeo Victor) diyor Aurelius) **ut ni Valerius, cujus nutu omnia gerebantur, abnuisset, romani fasces in provinciam novam ferrentur. Verum pars terrarum tamen nobis utilior quaesita.»**

1116) Sumlum valisi omluştu (Pietro Patrice, **Excerpta leg.**, s. 30). Moyse de Choren'nin anlatısında işaret edilmiş olan bu eyalet (Coğrafya, s. 360). Ağrı dağının doğusundaydı.

1117) Coğrafyası Batlamyus (Ptolome)ün bir yanılgısıyle, Sıngara'nın yeri Aboras'dan Dicle'ye kaydırılmış ve bu da belki, ikinci ırmağı, birincinin yerine, imparatorluğun sınırı gibi gösteren Pietro'nun yanılmasına yol açmıştır. Roma sınır çizgisi Dicle ırmağından geçiyordu ama onu hiçbir suretle izlemiyordu.

1118) Procope, de AEdificils, I. II, bö. 6.

1119) Bütün yazarlar kabul ediyor ki, Zabdicene, Arzanene ve Karduene bırakılan eyaletler arasındadırlar. Ne var ki, son ikisi için Pietro (Ex. erpta leg., s. 30) Rehimene ile Sophene'yi sayıyor. Ben, Ammianus'ü yeğledim. (I. XXV, 7). Çünkü Sophenenın, Diocletianus'ten önce Pers'lerin elinde hiçbir zaman olmadığı tanıtlanabilmektedir. Jovien'den sonra da durum böyledir. M. Anville'inkiler gibi doğru haritaların bulunmayışı yüzünden, başlarında Tillemont ve Valois'nin bulunduğu tüm çağdaşlar, beş eyaletin, Dicle'nin öbür kesiminde (Pers'e göre) olduğunu (Roma İmparatorluğuna göre değil) iddia etmektedirler.

1120) Ksenofon, Onbinlerin çekilişi, I. IV. Yayları üç (arış) uzunluğunda, oklar ise iki. Her biri bir arabanın taşıyabileceği taşları yuvarlıyorlardı. Grekler, bu barbar ülkesinde çok sayıda köye rastlamışlardı.

1121) Eutope'ye göre (VI, 9, en iyi el yazamalarının da aktardığı gibi), Tigranoserte kendi Arzanen'deydi. Biraz tam olmasa da, öbür üçünün yerleri de saptanabilir.

1122) Herodot'u (I. I, bö. 97) Moyse de Chorene'le, ve editörlerce verilen Armenia hartasıyle karşılaştırınız.

1123) Hiberi, locorum potentes, Caspiâ viâ Sarmatam in Armenios raptim effundunt. Tacitus, Ann., VI, 34. (Bk. strabon, Coğr., I. XI, 764).

1124) Pietro Patrice (Exerpta leg., s. 30), antlaşmanın İberia ile ilgili maddesinden söz eden tek yazardır:

1125) Eusebe, in Chron; Pagi, ad annum Mort. Pers., antlaşmasının meydana gelmesine değin, zaferin ve yirmi yıl kutlamasının aynı zamanda kutlandığı muhakkak değildi.

1126) Yirmi yıl kutlamaları sırasında Galerius, Tuna'daki görevinin başında görülmektedir (Bk. Lactance, de Motr. Pers., bö. 38).

1127) Eutrope (IX, 27) bu aileden, sanki zafer alleşine katılmışlar gibi söz etmektedir. Halbuki kişiler Narse'e geri verilmişlerdi, bu nedenle ancak (simgeleri gösterilebilirdi.

1128) Tite - Live'de (V, 51 - 55), Kamil (Camille)'in, uzsözlülük ve duygusallıkla dolu bir söylevinde, bu büyük adamın, devlet merkezini Veies'e götürme tasarısına karşı çıktığı belirtilmektedir.

1129) İmparatorluğu İlium ya da İskenderiye kentine aktarmak istediği için Julius Caesar kınanmaktadır. Le Fèvre'in ve Dacier'nin ustaca hazırlanmış doğru görüntülü incelemesine göre, Horacius'ün üçüncü kitabının üçüncü güftesi, Augustus'u buna benzer bir niyetin uygulanmasından vazgeçirmek için bestelenmiştir.

1130) Olasılıkla Magriplilerle yapılan savaş sırasında Maksimianus'ün Kartaca'da yaptırdığı binalardan da söz eden Aurelius Victor'a bakınız. Auson'un birkaç dizesini aktarıyoruz **(de Clar — urb. V)**.

Et mediolani mira omnia: copia rerum,
Innumerae cultudeque domus, facunda virorum
Ingenia, et mores laeti, tum deplice muro
Amplificata loci species; populique voluptas
Circus, et inclusi moles cuneata Theatri
Templa, Palatinaeque arces, opulensque Moneta,
Et regio **Herculeri** Celebris sub honore lavacri,
Cunctaque marmoreis ornata peristyla signis;
Maeniaque in valli formam circumdata labro,
Omnia quae magnis, operum velut aemula formis
Excellunt: neque juncta premit vecinia Romae.

1131) Lactance, **de Mort. pers.**, bö. 17; Libanius, orat. **VIII**, s. 203.

1132) Lactance, **de Mort pers.**, bö. 17; Ammien Marcellinus buna benzer bir olayda, **dicacitas plebis'in** bir imparator kulağına pek de hoş gelmediğini söylüyor. (Bk. I. **XVI**, bö. 10.)

1133) Lactance, Maksimianus'ü, **fictis criminationibus lumina senatus'ü** yıkmış olmakla suçlamaktadır **(de Mort. Pers.**, bö. 8). Aurelius Victor da, Diocletianus'ün arkadaşlarına karşı iyi niyetinden çok şüpheli bir biçimde söz etmektedir.

1134) Truncatoe vivres urbis, Imminuto proetorlarum cohort'um atque in armis vulgi numero (Aurelius Victor). Lactance'ye göre (bö. 26) aynı planı Galerius yürütmüştür.

1135) Bunlar, İllirya'da üslenmiş eski birliklerdi; eski kuruluşa göre her birlik altı bin kişiden oluşuyordu. **Plumbatoe** ya da kurşunla kaplı mızrak kullandıkları için çok ün kazanmışlardı. Her asker bu mızraklardan beş tane taşıyor, ve kuvvet ve cesaretle çok büyük uzaklıklara atabiliyordu. (Bk. Vegece, I, 17.).

1136) Bk. Teodosyanus Kodu (I.**VI**, başlık 2), Godefroi'nın eleştirmeli açıklamasıyle.

1137) Spanheim'in pek yetkin yapıtı olan **de Usu numismatum'da'**ki

on ikinci bilimsel araştırmasına bakınız. Madalyaların, yazıtların ve de tarihçilerin yardımıyle her başlığı ayrı ayrı incel'yor ve Augustus'tan başlıyarak, kaybolduğu zamana dek onu izliyor.

1138) Pline (Panegyr. bö. 2, 55, v.b.) **dominus**'ten, zalimle eşanlamlı olarak, ve hükümdara aykırı görerek dehşetle söz ediyor. Ve aynı Pline, efendisi olmaktan çok dostu olan erdemli Trajanus'e de düzenli olarak bu niteliği yakıştırıyor (Mektuplarının onuncu kitabında). Bu garip deyiş, açıklama yapan araştırmacıları ve yazabilen çevirlicileri güç duruma sokuyor.

1139) Synesius, **de Regno**, Petan baskısı, s. 15. Bu aktarıyı Bletteri rahibine borçluyum.

1140) Bk. Van - Dale, **de Consecratione**, s. 354, v.b. İmparatorlar, (Yasaların dibâçelerinde) tanrısallık'larından, kutsal majeste'liklerinden, tanrısal ses algılayıcı'lıklarından söz ettirmeyi gelenekleştirmişlerdi. Bay de Tillemont'a göre Gregoire de Nazianze, özellikle ârî bir imparatorun bu ünvanları kullanmasını kutsal varlıklara saygısızlık olarak nitelemekte ve acı acı dert yanmaktadır.

1141) Bk. Spanheim, **de Usu numism., dissertation. XII.**

1142) Aurelius Victor; Eutrope, **IX**, 26. Panégeristlere göre, Romalılar köleleşme usulüne ve adına kısa zamanda alıştılar.

1143) Lactance, **de Mort. pers.**, bö. 7.

1144) **Indicta lex nova, quoe sane illorum temporum modestia, tolerabilis, in perniciem processit.** Aurelius Victor, Diocletianus'ün karakterini sağduyu ile incelemiş, ancak kötü bir Latince ile yazmıştır.

1145) **«Solus Omnium, post conditum romanum imperium, qui ex tanto fastigio sponte ad privatae vitae statum civilitatemque remearet.»** (Eutrope, **IX**, 18).

1146) Yolculuk ve hastalık özelliklerei çok seyrek olarak değişik fıkralar için olsa da kimi zaman kamu işleri için otoriteden yararlanabilen Lactance'dan alınmıştır (Bö. 17).

1147) Değişik biçimde yorumlanan bu tahttan çekilme, Aurelius Victor'ca iki neden'e yoruldu: birincisi, Diocletianus'ün ihtirastan tiksinmesi, ikincisi ise, devleti tehdit eden karışıklıklardan korkmasıydı. Panegeristlerden biri **(VI**, 9) yaştan ve hastalıklardan söz ediyor ki, bunu da doğal neden olarak sayıyor.

1148) Diocletianus'ün çekiliş yılı ve gününün tarih'eri üzerindeki güçlükler ve yanılmalar Tillemont'ca yetkinlikle aydınlatılmıştır. (İmparatorlar tarihi, cilt **IV**, s. 525, not 19), ve Pagi tarafından da, **ad annum**,

1149) Bk. Panegyr, vet., **VI**, 9. Söz, Maximianus'ün erguvanı kuşan-

masından sonra verilmişti.

1150) Eumêne bundan, en güzel övmesini yapmaktadır: «At enim divinum illum virum, qui primus Imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non poenitet; nec amisisse se putat quod sponte transcripsit. Felix beatusque vere quem vestra, tantorum principum, colunt obseguia privatum.» (Panegyr. vet., VII, 15.).

1151) Bu ünlü sözleri Genç Victor'a borçluyuz. Eutrope, bu olaydan daha genel bir tarzda söz etmektedir.

1152) Hist. Aug., s. 223, 224. Vopiscus, bu konuşmayı babasından dinlemişti.

1153) Genç Victor bu söylentiden hafifçe söz etmiştir. Dioc'etianus güçlü bir karara karşı olduğunu söylediğinden kafasının içi her çeşit cinayet ve felaketlerle yüklüydü. Yine söylentiye göre, Roma senatosu'nca suçlu görülerek mahkûm edilmiş ve kudurmuşçasına ölmüştür, v.b...

1154) Bk. Yol Haritaları s. 269, 272, Vesseling baskısı.

1155) Rahip (de Fortis), Dalmaçya'da yaptığı yolculukta (Dalmaçya Gezisi, s. 43 - 1774'de Venedik'de basılmıştır, iki küçük cilt, in - 4°), on altıncı yüzyılın ortalarında, Giambattista Giustiniani tarafından derlenmiş Salone eski yapılarının el yazısıyle bir betimlemesinden söz etmektedir.

1156) Adam, Spallatro'daki Diocletianus Sarayı'nın antikteleri s 6. Rahip Fortis'in Gezisi'nden aldığımız bir iki durumu da biz ekleyebiliriz. Lucain'in sözünü ettiği küçük ırmak Hyader'dı, enfes alabalık yetişmektedir. Pek akıllı bir yazarın işaret ettiğine göre (belki de kesiş). Diocletianus'ün o yeri seçmesinin nedeni, orada alabalık yetişmesindendir. (Fortüs, s. 45). Aynı yazar (s. 38). işaret ediyor ki, Spalatro'da tarım zevki yeniden doğmaktadır ve bir şirket, denemeler yapmak üzere, kentin yakınında bir çiftlik kurmuştur.

1157) Konstantin, Orat, ad coetum sanct., bö. 25. Bu söylevde, onu kendisi için yazmış olan imparator ya da papaz, bütün kilise düşmanlarının sonu iyi gelmediğini söylemeye getirmektedir.

1158) Constant. Porphyr., de Statu Imper., s. 86.

1159) D'Anville Géog, ancien., cilt I, s. 162.

1160) Bay Adam ve Clerisseau, iki desinatörle birlikte, temmuz 1757 tarihinde spalatro'ya bir gezi yaptılar. Bu gezilerinin ürünü olan görkemli yapıt, ondan yedi yıl sonra Londra'da yayınlandı.

1161) Rahip Fortis'in pasajını aktarıyorum: «E'bastevolmente nota agli amatori dell' architetura e dell' antichità, l'opera del signor Adams, che ha donato molto a que' superbi vestigi coll' abituale eleganza del suo tocco.

lapis e del bulino. In generale la rozzezza del scalpello, e'l cativo gusto del socolo vi gareggiano colla magnificenza del fabricato.» (Bk. Dalmaça Gezisi, s. 40)

1162) Hatip Eumene, Imparatorlar Maksimianus ve Konstans'ın sekreteri ve Autun kolejinde söz söyleme (hitabet) sanatı profesörü oldu. Aylığı altıyüz bin sesters, ki, bu yüzyılın değerlemesine göre yetmiş bin sterlin kadar tutmaktaydı. Bu gelirıyle, yüksek vicdanlı davranarak, kolejl yeni baştan yapma izni istedi. (Bk. onun söylevi, **de restaur. Scholis.**) Her ne denli övünmesiz değilse de, bu yapıt, onun övücü şiir ve yazılarını mazur gösterebilir.

1163) Porphyre, Diocletianus'ün tahttan çekilmesinden az önce öldü. Öyküsünü yazdığı hocası Plotinlus'ün, yaşamı bu felsefe kolunun ve onu oluşturanların dehasındakl yetkinlik üzerine bir kanı vermektedir. Bu pek güzel parça Fabricius Grek Kitaplığında bulunmaktadır. Cilt IV, s. 88 - 148.

1164) Bay Montesquien (Romalıların Büyüklük ve Gerileyişlerinin Nedenleri üzerine Müşünceler, bö. 17), Orose ve Eusebe'in otoritesine dayanarak, bu durumda Imparatorluğun ilk kez ikl kesime ayrılmış olduğu düşüncesini ileri süruektedir. Ne var kl, bundan Galerius'ün tasarısının Diocletianus'unkini ertelediğini çıkarmak güç olsa gerektir.

1165) **Hit, non modo amabilis, sed etiam venerabilis Gallis fuit, proecipue quod Diocletiani suspectam prudentiam, et Maximiani sanguinariam violentiam imperio ejus evaserat.** (Eutrope, **Brevlar**, X, I)

1166) **«Divitiis provinciallum (mel. provinciarum) ac privatorum studens, fisci commoda non admodium affectans; ducensque melius publicas opes à privatis haberi, guam intra umum claustrum reservari.» (Id. ibid).** Bu sözünde o denli içtenliydi kl, verdiği yemeklerde birçok kez değerli yemek takımlarını ödünç olarak almak durumunda kalmıştı.

1167) Lactance, **de Mort persec.**, bö. 18. Bu görüşmenin ayrıntıları bir an için doğru ve olmuş gibi kabul edilse bile, ne idiği belirsiz bir sözcüye bunların nasıl oluşabildiği sorusunun yanıtı hiçbir zaman verilemeyecektir. Birçok tarihçi Büyük Conde'nin Kardinal Retz'e söylediği şu sözleri bize aktarmışlardır: «Bu münasebetsizler, bizim yerimizde olsalardı neler söyleyeceklerdiyse biz onları söylemisiz gibi gösteriyorlar.»

1168) **«Sublatus nuper'a pecoribus et sylo's** (Lactance, **de Mort perseç** bö. 19), **statim scutarius, continuo pretector, mex tribunus, postridie caesar, accepit Orientem.»** Aurelius Victor, Diocletianus'ün kesimini bol keseden ona veriyor.

1169) Doğruluğu ve bağlılığı herkesçe, hattâ Lanctance'ça kabul edil-

mektedir. (de Mort persec., bö. 18)

1170) Bununla birlikte, bu tasarılar Lactansius'ün çok şüphelı otoritesi üzerine dayanmaktadır (de Mort. persec., bö. 20).

1171) Konstantinus'ün çağdaşlarınca bilinmeyen bu gelenek, tozlu manastırlarda uydurulmuştur ve Geoffroy de Monmouth ile onikinci yüzyıl yazarlarınca çekici hale getirilmiştir. Son yüzyılda da, bizim antikacılarca savunulmuş ve, Bay Carte tarafından derlenen Büyük İngiltere Tarihi'ne böylece aktarılmıştır (Cilt. I, s. 147). Bununla birlikte Coile krallığını, şu Helena'nın düzmece babasını, Essex kontluğundan Antoninus surlarına aktarmaktadır.

1172) Eutrope (X, 2) gerçeği çok az sözcükle belirtiyor, ve böylelikle yanılgıya neden olmuş bulunuyor. «Ex ebscoriori matrimonio, ejus filius». Zosime (I. II, s. 78) en elverişsiz kanıya dört elle sarıldı; Orose onu izledi (VII, 25); çok gariptir ki Bay Tillemont, bu yorulmak nedir bilmemekle birlikte taraf tutan yazar onun verdiği bilgiye uydu. Konstanslus'ün boşanmasını ısrarla isteyen Diocletlanus, Helena'nın meşrû bir nikâhla onun karısı olduğunu bilmekteydi.

1173) Konstantinus'ün doğum yeri üzerine üç kanı vardır. I. İngiliz antikacıları onun övücüsünün şu sözleri üzerinde hayranlıkla durma alışkanlığındadırlar: Britanlas illic oriendo nobiles fecisti; ne var ki bu ünlü pasaj, Konstantinus'ün doğumu kadar tahta çıkışı için de kabul edilebilir. II. Kimi çağdaş Yunanlılar da bu hükümdarı. Nikomedya körfezinde bulunan Drepanum'da dünyaya getirttiler (Cellarius, cilt II, s. 174); Konstantin burayı Helenopolis adıyle onurlandırmış ve Justinianus de güzel yapılarla bezemiş (Procope, de Oedif. V, 2). Gerçekte, çok olasıdır ki, Helena'nın babası Drepanum'da bir han işletiyordu. Konstans da, Aurellanus'ün imparatorluğu sırasında Pers'e yaptığı elçilik yolculuğundan dönüşünde bu handa kalmıştır. Bir askerin, hep hareket halinde geçen yaşamında evlenme yeri ve çocuklarını nerede dünyaya geldikleri arasında bir ilişki kurmak zordur. III. Nalssus savı, kitabı Ammianus'ün kitabının sonunda (s. 710) yayımlanan ve genellikle çok güzel belgelerle çalışan adı bilinmeyen bir yazarını verdiği bilgiye dayandırılmıştır. Bu üçüncü kanı, Konstantin'in saltanatı sırasında sivrilmeye başlayan Julius Firnicus'çe de (de Astrologiâ, I. I, bö. 4) doğrulanmıştır. Firmicus'ün metnin'n saflığı ve bu pasajın ne anlatmak istediği konusu üzerinde birtakım koşkular uyanmıştır. Ne var ki, bu metin en güzel elyazmalarıyle meydana getirilmiştir, ve nasıl anlaşılması gerekeceği konusuna gelince, bu yorum Juste-Lipse tarafından ustalıkla savunulmuştur (de Magnitudie rom. I. IV, bö. II, ve ekl).

1174) **Litteris minus instructus** (Anonyme, **ad ammianum**, s. 10).

1175) Galerius, belki de Konstantinus'ün kendi cesareti onu büyük tehlikelerin kucağına attı. Karşılıklı iki kişi olarak giriştiği savaşta bir Sarmat'ı ve korkunç bir arslanı yere serdi (Anonym., s. 710) (Bk. Praxagoras, **apud Photium**, s. 63) - Praxogoras,- Atinalı bir filozoftu - şimdi yok olan iki cilt halinde Konstantinus'ün yaşam öyküsünü yazmıştı. Konstantinus'ün çağdaşıydı.

1176) Zosime, I. II, s. 78, 79; Lactance, de Mort. persec., bö. 24. Birincisi çok gülünç bir öykü aktarıyor: Onun savına göre Konstantinus bindiği atların arka ayak eklemlerini - kullandıktan sonra kırdırıp kestirmiştir. Bu denli kanlı bir operasyon, izleyicileri şaşırtmış ve kandırmak için yapılmıştır.

1177) Anonym. s. 710; Panegyr. **V** ve **VII**, 4. Zosime (**I. II**, s. 79), Eusebe (**de vitâ Constant**. I. I. bö. 21), ve Lactance (**in Mort persec.**, bö. 24), temelsiz bir tahminle, babasını ölüm yatağında bulduğunu söylemektedirler.

1178) «Cunctis qui aderant annitentibus, sed praecipue Croco (alii Eroco) Alamannorum rege, auxilii gratia Constantium comitato, imperium capit.» (Genç Victor, bö. 41). Bir barbar kralın, kendi uyruklarından kurulu bağımsız bir kuvvetle Roma ordusunda hizmet görmesine belki ilk kez rastlanmaktadır. Bu kullanma biçimi benimsendi, ama felâkete dönüşerek son buldu.

1179) Eumene övücüsü (VII, 8). Konstantin'in huzurunda, onun, atını mahmuzlayarak, boşyere, askerlerden kaçmak istediğini söyleyecek kadar ileri gitmektedir.

1180) Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 25. Eumene (VII, 8) güzel konuşma sanatçısı edasıyle bütün bu durumları betimliyor.

1181) Konstansius'ün ölürken Konstantinus'ü ardılı olarak atadığını imgelemek doğaldır; Eusebe de bunu imâ yollu anlatmak istiyor. Bu bilgi, onun tartışılmaz bilimsel otortiesiyle doğrulanmış bulunduğu gibi Lactance'in (**de Mort. persec.**, bö. 24) ve Libanius (**Orat I**), Eusebe (**in vitâ Constant.**, I. I, bö. 18, 21) ve Julianus'ün (**Orat. I**) tanıklıklarıyle birleşmektedir.

1182) Konstantinus'ün üç kız kardeşinden Konstansiya (Constantia) İmparator Lisinyus (Licinius)'le, Anastasya (Anastasia) caesar Bassianus'le ve Eutropia ise konsülüs Nepotianus'le evlendiler. Üç oğlan kardeşlerinin de adları Dalmatius, Julius Konstans (Constance) ve Annibalien'di, ki bunlardan, ilerde söz etmek fırsatını bulacağız.

1183) Bk. Gruter, İnscriptions, s. 178. Altı hükümdarın hepsi adlandı-

rılmıştır: Diocletianus ile Maksimianus en eski augustus'ler ve imparatorların babaları olarak. Bu görkemli yapıyı **aziz Romalı'ları** 'na armağan ediyorlardı. Mimarlar, bu kamu hamamlarının örenlerini çizdiler. Eski eserciler özellikle Lonatus ve Nardini, kap'adıkları alanı çaplandırdılar. Büyük salonlarından biri şimdi şartrö (chartreux) kilisesidir. Kapıcı konutlarından biri de Foyan'(Fenillants)lara ayrılacak bir kilise için büyük görülmüştür.

1184) Bk. Lactance, de Mort. persec., bö. 26, 31.

1185) Altıncı Övgü söylevi (Panégyrigue) en elverişli ışık altında Maksimianus'ün tutumunu sunuyor. Aurelius Victor'un ikircil deyişi ise (retractante diu), bu fesat hareketini düzenlemeye katıldığı, ya da ona karşı çıktığı anlamına gelebilir (Bk. Zosime, I. II, s. 79, ve Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 26)

1186) Bu savaşın hal ve koşullarıyle Severus'ün ölümü, eski eserlerden aldığımız parçalarda çok değişik ve belirsiz biçimde aktarılmıştır. (Bk. Tillemont, İmparatorlar Tarihi, cilt IX, Kısım I, s. 555). Bundan, doğru dürüst ve olası bir anlatı'yı almaya çalıştım.

1187) Altıncı övgü söylevi Konstantin'in yükselişini kutlamak için dile getirilmiştir. Ama dikkatli hatip, Galerius'ten ve Maksensius'ten söz etmekten çekinmiştir. Yalnızca Roma majeste'sine ve ortalığı karıştıran ayaklanmalara hafifçe bir yollamada bulunmuştur.

1188) Bu görüşme konusunda, B. Valois'nin, Ammien - Marcellin baskısının sonunda yayımladığı, adı bilinmeyen bir tarihçinin fragman'arına bakınız (s. 711). Bu fragmanlar bize, meraklı ve, görünüşe göre, asl'na uygun birçok olayları bildirmektedir.

1189) Lactance, de Mort persec., b. 28. Bu nedenlerden birincisi, olasılıkla Virgilius'den alınmıştır. Çünkü, çobanlarından birini şöyle konuşturuyordu:

Illam ego huic nostrae similem, Melibaee, plutavi, v.b., Lactance bu şiirsel yollama (atıf)'lardan hoşlanmaktadır.

1190) Castra super Tusci si ponere Tybridis undas (jubeas)
Hesperios audax veniam metator in agros.
Tu, quoscumque voles in planum effundere muros
His arles actus disperget saxa lacertis
İlla licet penitus tolli quam jusseris urbem Roma sit
Lucain, Phars, I, 38.

1191) Lactance, **de Mort - persec.**, bö. 27; Zosime, I. II, s. 82. Bu sonuncusu, Konstantin'in Maksimianus'le görüşmesinde Galerius'e savaş açacağına söz verdiğini söylüyor.

1192) B. Tillemont (İmparatorlar Tarihi, Cilt IV, kısım I, s. 559), aracı bir rütbe olan caesar'lıktan geçmeden Lisinius'ün 2 Kasım 307'de, Galerius'ün İtalya'dan dönmesinden sonra augustus ilân edildiğini tanıtlamıştır.

1193) Lactance, de Mort persec., bö. 32. Galerius, Lisinius'ü kendisiyle aynı saygınlığa yükseltince ve onu da augustus ilân edince Konstantin ve Maksimianus için imgelediği (Maksenslus değil, Bk. Baluze, s. 81), augustus'ün oğulları, kullanacaktı. Maksiminus, kendisinin ordu tarafından augustus diye selamlandığını ona bildirdi. Galerius, bu hükümdarı ve, Konstantin'i de, imparatorluk saygınlığının eşit ortakları olarak kabul zorunda kaldı.

1194) Bk. Övgüler (Panegyr. vet., VI, 9. **Audi doloris nostri liberam vocem**, v b.. Bütün pasaj en usta bir dalkavuklukla kaleme alınmış, basit ve hoş bir uzdeyiş (belagat)'le dile getirilmiştir.

1195) Lactance, de Mort. persec., bö. 28; Zosime, I. II, s. 82. Maksenslus'ün, basit bir Suriyeli'nin oğlu olduğu ve Maksimianus'ün karısı bu çocuğu alarak kendisininmiş gibi büyüttüğünü de, dedi kodu olarak yaydılar. (Bk. Aurellus Victor; Anonyme; Val. et Panegyr - Vet., IX, 3, 4)

1196) **Ab urbe pulsum, ab İtalia fugatum, ab İllyrico repudiatum, tuis provinciis, tuis copiis, tuo palatio recepisti**. (Eumen - Paneg. Vet. VII, 14.)

1197) Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 29. Maksimianus erguvandan vazgeçtiği halde Konstantin ona her zaman imparator onur ve saygınlığı ile uyumlu tutum göstermiş ve bütün merasimlerde onu sağına almıştır. Panegyr. Vet., VII, 15.)

1198) Zosime, I. II, s. 82; Eumen., Panegyr. Vet., VII, 16-21. Bu yazarlardan ikincisi, aksi bir beyanda bulunmadan, bütün olayı, hükümdarının en çok hoşuna gidecek biçimde anlatmıştır. Bununla birlikte, onun yan tutarak anlatışına göre, şu sonuca varılabilir ki, Konstantin'in yinelenmiş yarlıgaması (bağışlaması) ve Maksimianus'ün yinelenmiş hiyanetleri Lactance'ca anlatıldığı (de Mort. persec., bö. 29, 30) ve çağdaşlarımızca aynen alınan biçimleriyle bütün tarih temelinden yokum bulunmaktadırlar.

1199) Aurelius Victor, bö. 40. Ne var ki, bu göl, Norik sınırları yakınında yukarı Pannonya'daydı. Valeria eyaleti (Galerius'ün karısının bu kurutulmuş ülkeye verdiği ad) gerçekten Drava ile Tuna arasında bulunuyordu (sextus Rufus, bö. 9). Buna göre, sanırım ki Victor, Voloceens, bataklıkları ya da, bugünkü adıyle Sabaton gölünü Pelson gölü ile karıştırmış olacaktır. Bu göl Valeria eyaletinin ortasındadır. Uzunluğu on iki Macar mili yaklaşık seksen fersah), ve genişliği iki mil kadardır. (Bk. Severini **Pannon-**

ya, I. I, bö. 9).

1200) Lactance, de Mort. perces., bö. 33, Eusebe, I. VIII, bö. 16, hastalığının belirtilerini ve ilerlemesini şaşılası bir gerçekçilikle ve açıkca bir keyifle betimliyorlar.

1201) Zulüm yapmış olanların hayranlık uyandıran ölümlerinden hoşlanan kimseler hâlâ varsa (Doktor Jortin gibiler, «Remarques sur l'Histoire Ecclesiastique — Kilise Tarihi Üzerine Bakışlar — Cilt II, s. 306-356) Grotius'ten (Tarih, I. VII, s. 332) İspanya kralı İkinci Filip'in son hastalığıyle ilgili çok nefis bir pasajını okumalarını onlara öneririm.

1202) Eusebe'ye bk., I. IX, 6, 10; Lactance de Mort persec., bö. 36. Zosime daha az kesindir; açıkça görülüyor ki Maksimianus ile Maksiminus'ü birbirine karıştırmaktadır.

1203) Eumene'nin, Konstantin'in önünde, Autun kentinin uğradığı büyük yıkımları ve minneti sergilediği sekizinci Övgü'ye bakınız.

1204) Eutrope, X, 3; Panégyr. Vet., VII, 10, 11, 12. Çok sayın genç Frank'lar da bu zâlim ve aşağılatıcı ölüme uğratılmıştı.

1205) Julienus, Maksenslus'ü Caesar'lar (banquet)'sinden ayrı tutmakta ve bu hükümdardan tiksintiyle söz etmektedir. Zosime (I. II, s. 85) de onu zulmün ve sefahatin her çeşidiyle suçlamaktadır.

1206) Zosime, I, II, s. 83-85; Aurellus Victor.

1207) Aurelius Victor'un pasajı aşağıdaki tarzda okunmalıdır: «Primus Instituto pessimo munerum specie, patres **oratoresque** pecumiam conferre prodigenti sibi cogeret!»

1208) Panégyr. Vet., IX, 3; Eusebe, Kilise Tarihi, VIII, 14, ve Konstantinus'ün yaşam öyküsü, I, 33, 34; Rufin, bö. 17. Maksensius'ün tecavüzünden kurtulmak için kendi kendini hançerleyen bu erdemli Romalı hırıstiyandı ve kent valisinin karısıydı. Adı Sofroni (Sophronie)'ydi. Kazuist (Casuiste)'ler, bu tür hallerde intiharın günah olup olmadığı konusunda hâlâ karara varamamışlardır.

1209) **Proetorianis coedem vulgi quondam annueret:** Aurellus Victor'un kapalı deyişi böyle.. Kimi bakımlardan değişik olmakla birlikte, Roma'da ortaya çıkan karışıklık ve genel öldürme'nin betimlemesi için Eusebe'e (I. VIII, bö. 14) ve Zosime'ye (I. II, s. 84) bakınız.

1210) Övgü (Panégyrique)'te Maksensius'ün tasasızlığını ve boş kibirini canlandıran betimlemeye bakınız (X, 14). Sözen (hatip), zalim hükümdarın, çevresindekileri zenginleştirmek için, Roma'nın bin altmış yılda biriktirdiği hazineleri savunduğuna — başka bir bahiste — dikkati çekiyor: **redemptis ad civrile latrocinium manibus ingesserat.**

1211) Konstantinus'ün utkusundan sonra, bu hükümdarın amacı Cumhuriyeti aşağılık bir zalimin elinden kurtarmaktan ibaret olsaydı böyle bir neden her zaman için İtalya'ya yaptığı bu seferi haklı gösterecekti ve genel kanı buydu. (Eusebe, Konstantin'in yaşamı, I. I, bö. 26; Panegyr. Vet., **IX**, 2.)

1212) Zosime, I. **II**, s. 84, 85; Nazarius, Paneg., **X**, 7 - 13.

1213) Bk. Panegy. Vet., **IX**, 2. «Omnibus fere tuis comitibus et ducibus non solum tacite mussantibus, sed etiam apertè timentibus, contra consilia hominum, contra haruspicum monita, ipse per temet liberandae urbis tempus venisse sentires.» Zonare (I. **XIII**), ve Cedrenus (**in Compend. Hist.**, s. 270) bu Roma elçilerinden söz edenler yalnız bunlardır. Çağdaş şu Grekler, kaybdan ve aralarında Atinalı filozof Praxagoras tarafından yazılan Constantinus'ün Yaşamı'nı da sayabileceğimiz birçok eserleri incelemişlerdi. Fotyus (Photius) «s. 63) bu eserin çok kısa bir özetini yapmıştır.

1214) Zosime (I. **II**, s. 86) iki yanın karşılık'ı kuvvetleri üzerine meraklandırıcı ayrıntılar vermektedir. Deniz kuvvetlerinden söz etmemektedir. Belirtildiğine göre (Panégy. Vet., **IX**, 25) savaş, karada olduğu gibi denizde de cereyan etmiş ve Konstantius'ün donanması Sardunya ve Korsika ile İtalya'nın limanlarını da ele geçirmiştir.

1215) Pang. Vet., **IX**, 3. Hükümdarının İtalya fethini tamamladığı birliklerin sayısını (övücü)'nün az göstermesi şaşılacak bir şey değildir. İşin garip yönü, zöllmin ordusundaki asker sayısını yüzbinden çok göstermemiş olmasıdır.

1216) Galya ile İtalya arasındaki başlıca üç geçit Sen Bernar (Saint Bernard), Senis (Cenis) dağı ve Cenevre dağı geçitleridir. (Alpes Penninoe) adlarının geleneği ve benzerliği, Annibal'i bu geçitlerden birincisini almasına inandırmıştı. Bk. Simler, **de Alpibus.**) Şövalye Folard (Polybe, cilt **IV**) ve B. Anville, Kartacalı generali Cenevre dağından geçirtmektedirler. Ne var ki, deneyimli bir subayın ve bir coğrafya bilgininin bilimsel kanısına karşın Cenis dağı savları, inandırıcı demem'ş olmak için, B. Grosley'in İtalya üzerine Gözlemler, cilt I, s. 40 v.b.'nce doğru gibi görünen biçimde desteklenmiştir.

1217) La Brunette, Suze yakınında, Demont, Exiles, Fenestrelles, Conl, v.b.

1218) Bk. Ammien Marcellin, **XV**, 10. Alpler arasında açılmış yollarla ilgili olarak yaptığı betimleme açık, hoş ve gerçektir.

1219) Zosime de Eusebe gibi, Alplerden sonra hemen Roma yakınında verilen kesin savaşa geçmektedir. Konstantinus'ün aradaki faaliyetlerini öğrenmek için (Panégyrique)'lere başvurmak gerekir.

1220) Marki Maffei, doğduğu memlekette oluşmuş bu Verona kuşatması ve savaşımı gereken dikkat ve gerçekçilikle incelemiştir. Galienus tarafından yapılmış olan bu kent tahkimatı bugün sâdece duvarlar kalmış ve geniş bir yer kaplamayan büyüklükteydi. Anafiteatri ise bu duvarlar içerisinde değildi. (Bk. **Verona Illustrata**, kısım I, s. 142, 150).

1221) Bu denli çok sayıda tutsak için yeterli zincirleri yoktu ve önlem bulmak da güçtü, ama uyanık yenen iyi bir çare buldu ve yenilklerin kılıçları dövülerek zincir haline getirildi. (Panegy. Vet., **IX, II.**).

1222) Panég. Vet., **IX**, 10.

1223) **Litteras calamitatum suarum indices supprimebat**. (Peng. Vet., **IX**, 15).

1224) **Remedia malorum potius quam mala differebat**. Tacitus'ün Vitellius'çe gösterilen şaşkın kayıtsızlığı kınamak için yararlandığı ince deyiş böyleydi.

1225) Marki Maffei, 312'nci yılın 1 eylülünde Konstantin'in henüz Verona'da olduğu ve bu hükümdarın Cisalpine Galyasını ele geçirdiği zaman başlayan Konsil (Concile)'lerin toplanma çağrılarına ilişkin anılmaya değer tarih kanısını büyük ölçüde olası kılmıştır.

1226) Bk. Panegyr. Vet., **XI**, 16; Lactance, **de Mort . pers.**, bö. 44,

1227) **Illo die hostem Romanorum esse periturum**. Yenilen hükümdar birdenbire Roma'nın düşmanı kesiliyordu.

1228) Bk. Panégyr. Vet., **IX**, 16, **X**, 27. Bu sözen (hatip)'lerden ilki, Maksensius'ün Afrika ve adalardan getirttiği buğday yığınlarından abartmayla söz ediyor. Bununla birlikte, bir kıtlık olduğu gerçekse (Eusebe'nin dediği gibi) — Konstantinus'ün Yaşamı, I. I, bö. 36 — bunun, imparator ambarlarının sadece askerlere ayrılmış olmasından ileri gelmiş olduğu düşünülebilir.

1229) «Maxentius.... tandem urbe In **Saxa Rubra** millia ferme novem aegerrime progressus». Aurelius Victor. (Bk. Cellarius, Geographie antique. Cilt I., s. 463). Saxa Rubra, üçyüz Fablus'ün şanlı ölümü ve değeriyle ün salmış küçük bir dere olup Cremera yakınındadır.

1230) Ardını Tiberis'in örttüğü ve Maksensius'ün ordusu'nca tutulan yer olup iki övgücü tarafından çok büyük bir parlaklıkla betimlenmişlerdir. (**IX**, 16; **X**, 28).

1231) **Exceptis latrocinii illius primis auctoribus, qui desperata venia locum quem pugnoe sumpserant texêre corperibus**. (Paneg. Vet , **IX**, 17.).

1232) Hemen arkasından çok gülünç bir söylenti dolaşmaya başladı. Denildiğine göre, geri çekilmek için hiçbir önlem almamış bulunan Maksen-

sius, yenenin ordusunu yok etmek üzere çok ustaca bir tuzaktasarlamıştı. Köprü tahta olduğundan Konstantinus yaklaşınca sökülecekti, ama ne çâre, kaçan Italyanların ağırlığına dayanamıyarak yıkıldı. (İmparatorlar Tarihi, Cilt **IV**, Kısım I, s. 576)'da Bay Tillemont, bu kanının saçmalığına karşın, Zosime ve Eusebe'nin tanıklığının Lactance'in, Nazarius'ün ve adı bilinmemekle birlikte çağdaşları olan yazarın (—ki dokuzuncu Övgüyü yazmıştır) suskunluğuna da yansıtılması gerekip gerekmediğini önemle inceliyor.

1233) Zosime, (I. **II**, s. 86--88) ve, biri birkaç ay sonra söylenmiş, iki öşgü, bu büyük savaş üzerine en aydınlık bir fikir vermektedirler. Lactance, Eusebe, ve Epitomes bile birkaç yararlı ayrıntıyı aktarmaktadırlar.

1234) Zosime, Konstantinus'ün düşmanı olduğu halde, Maksensius'ün yalnız pek az sayıda arkadaşının öldürülmüş olduğunu kabul ediyor (I. **II**, s. 88). Ne var ki, Nazarius'ün anlamlı parçasını dikkatle gözden geçirebiliriz. (Paneg, Vet., **X, 6) omnibus qui labefactare statum ejus poterant'cum stirpe deletis**. Öbür sözen (Paneg. Vet., **IX**, 20 21). Konstantin'in, Roma'ya girdiği zaman, Cinona'nın, Marius'ün ve Sylla'nın zâlim (genel öldürme) —katl âm— lerine hiçbir biçimde öykünmediğine dikkatl çekmekle yetiniyor.

1235) Bk. Iki Övgü, ve, Teodos kodeksinde 312 ve 313 yılları kanunları.

1236) Paneg. Vet., **IX**, 20. Lactance, de Mort pers., bö. 44. Caesar'ların kuşkusuz en eskilerinden biri olan Maksiminus, augustus'ler arasında ilk sırayı haklı bir nedenle aldığını iddia etmekteydi.

1237) «Adhuc Cuncta opera quae magnifice construxerat, urbis fanum, atque basilicam, Falvii meritis patres sacravere.» (Aurelius Victor) Trajanus süslemelerinin çalınışı için Bk. Flaminius Vacca, **epud Montfaucon, Diarium Italicum**, s. 150, ve Açıklamalı Eski Yapıtlar, Cilt **IV**, s. 171.

1238) «Praetorlae legiones ec subsidia factionibus aptoria quam urbi Romae, sublata pen'tus; simul arma atque usus indumenti militaris.» (Aurelius Victor) Zosime (I. II, s. 89) bu olaydan bir tarihçi olarak söz ediyor. Dokuzuncu Övgü'de görkemli olarak dile getirilmiştir.

1239) «Ex omnibus provinciis optimates viros curiae tuae pigneraueris; ut senatûs dignitas ex totius orbis flore consisteret.» (Nazarius, Panegyr. Vet., X, 35). **Pigneraveris** söğcüğü bir gönül yüceliği belirtisi olarak kullanılmış olabilir. Senatörler üzerine konulan vergiler için, Zosime (I. II, s. 115), Godefroy'nin bilimsel notu ile Theodose Kodeksinin altıncı kitabının ikinci adına, ve Yazıtlar Akademisinin Anıları'na (Cilt XXVIII, s. 726) bakınız.

1240) Theodos kodeksi bize imparatorların gezilerini anlatmakla başlıyor. Ne var ki yerlerin ve zamanların tarihleri, kopya çıkaranların ihmali yüzünden bozulmuştur.

1241) Zosime (I. II, s. 89) Konstantinus'ün, savaştan önce kız kardeşi için Lisinius'e söz kestiğine dikkati çekmektedir. Genç Victor'a göre, Diocletianus, düğüne çağrılmıştı. Bu hükümdar, yaşını ve rahatsızlıklarını ileri sürerek özür dilediyse de aldığı ikinci mektupta kendisi Maksensius ve Maksiminus yandaşlığıyle suçlanıyor ve kınanıyordu.

1242) Zosime, Maksimus'ün yenilgisini ve ölümünü doğal haller olarak aktarıyor. Lactance ise (de Mort. Persec., bö. 45 - 50) bunları tanrısal müclzenin eliyle olmuş gibi yorumluyor, ve bu konu üzerinde çok yayılıyor. O sıralarda Lisinius, kilisenin koruyucularından biriydi.

1243) Lactance de Mort. persec., bö. 50 - Aurellus Victor, Lisinius ile Konstantin'in utku'yu kullanışlarındaki ayrılığı pek az sözle geçiştiriyor.

1244) Maksiminus, cinsel iştahını uyruklarından yararlanarak gideriyordu. Hadım ağaları, kadınaları ve bâkireleri kaçırıp getiriyorlar, vücutlarının hiçbir yerl hükümdarın sevip okşamasına değer olmaz halde bulunmaması için en gizli hoşluklarını derln bir merakla inceliyorlardı. Sakınma ve istememe hiyanet suçu olarak nitelendiriliyordu. Zâlim hükümdar, arzularına teslim olmayı reddeden kadınları boğduruycrdu. Yavaş yavaş bir âdet kuralı haline gelen uygulamaya göre, imparatorun izni olmadan kimse evlenemiyordu, **ut ipse in omnibus nuptiis proegustator esset.** (Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 38.)

1245) Lactance, de Mort. persec., bö. 39.

1246) Sonunda Diokletianus gönderdi **Cognatum suum, quemdam militarem ac potentem virum**, kızı için şefaat olmak üzere (Lactance, de Mort persec., bö. 41). Hangi kimsenin kullanıldığını anlamak için bu dönemin tarihini yeterl kadar bilmiyoruz.

1247) «Valeria quoque per varias provincias quindecim mensibus plebelo cultu pervagata». (Lactance, de Mort persec., bö. 51) Onbeş ayın, sürgünden mi yoksa kaçtığı tarihten mi başlıyarak hesaplandığı bilinmiyor. **Pervagata** deyimi, bize göre ikinci olasılık anlamına işaret ediyor. O takdirde Lactance'nin eserinin Lisinius'le Konstantin arasındakl birinci iç savaştan sonra yazıldığını kabul etmek gerekecektir. (Bk. Cuper, s. 254)

1248) **Ita illis pudicitia et conditio exitio fuit** Lactance, **de Mort persec.**, bö. 51.) Diocletianus'ün karısı ve kızı için, (doğal acımayla birlikte memnunlukla) çok haksızlıkla davranıldığını anlatıyor.

1249) Merak ederek Valois'nın metnini (s. 713) görmek isteyecek

olan okuyucu, beni, sorumsuzca kötü yorum yapmakla suçlayacaktır. Ama dikkatle incelediği zaman benim yorumumun olası ve mantıksal olduğunu fark edecektir.

1250) Bugünkü adı Laybach olan AEmone'nin Carniole'deki konumu (Anville, Geographie anc., cilt I, s. 187), görünüşe göre bir sanı verebilir. Juliennes Alpleri'nin kuzey doğusunda bulunmakla bu önemli yer, doğal olarak İtalya hükümdarıyle İllirya hükümdarı arasında bir çekişme konusu oldu.

1251) Sibalis ya da Sibalae (Cibalae) (kl, adı hâlâ, bilinmeyen Sivilel örenlerinde korunmuştur) İllirya'nın başkenti Sirmium'dan yaklaşık elli mil, ve, Sava ile Tuna'nın birleştikleri yerde kurulmuş olan Taurunum, ya da Belgrat'dan yüz mil uzaklıktaydı. Belles - Lettres Akademisi'nin Anılar'ında (Cilt **XXVIII**) Bay d'Anville'in çok yetkin bir anısı bulunmakta ve bu anısında, Romalıların bu iki ırmak üzerinde kurdukları kentleri ve garnizonları tanıtmaktadır.

1252) Zosime (I. II, s. 90, 91) bu savaşın çok ayrıntılı anlatımını yapıyor. Ne var ki Zosime'nin betimlemeleri askersel olmak yerine yazınsal nitelik taşımaktadır.

1253) Zosime, I. II, s. 92, 93; Adı bilinmeyen Valois'i, s. 713. Epitomlar birtakım olayları veriyorlar, ama çoğu zaman Licinius'le Konstantin arasındaki iki savaşı birbirine karıştırıyorlar.

1254) Pierre Patrice, Excerp. legat - s. 27. (raubpos)'nin (yakın)'dan çok damat anlamına geldiği düşünülürse, baba adını alan ve bu görevleri yerine getiren Konstantin'in, babası Konstans'ın Theodora'dan olma öbür çocuklarını da evlat edindiği anlaşılabilir. Ama en tanınmış yazarlarda bu Yunanca sözcük, kimi zaman bir (koca), kimi zaman (kayın baba) ve arasıra da - doğrudan doğruya - akraba anlamında kullanılmaktadır. (Bk. **Spanheim, obeservations ad Jullian Orat** - I, s. 72)

1255) Zosime, I. II, s. 93; Bilinmeyen Valois'li, s. 713; Eutrope, X, 5; Aurelius Victor, Eusebe, **In Chron.**; Sozomene, I. I, bö. 2. Bu yazarlardan dördü, Caesar'ların seçimi anlaşmada yer aldı, demektedirler - Şurası gerçektir ki genç Konstantinus ile Lisinius'ün oğlu henüz dünyaya gelmiş değillerdi ve birincisinin Caesarlığı çok olasıdır kl 317 yılının mart ayında gerçekleşmiştir. Anlaşmada Batı imparatorunun ikl, Doğu imparatorunun ise bir Caesar yaratabilecekleri hükme bağlanmıştı. Taraflardan her biri, seçimlerini dilediklerl zaman yapabilirdi.

1256) Theodosien Kodeksi I. **XI**, başlık 27, cilt. **IX**, s. 188 - Godefroy'nın gözlemleriyle. (Ayrıca, Bk. I V. baş. 7-8.)

1257) **Omnia foris placita, domi prospera, annonae ubertate, fructuum Copia**, etc. (Panegyr. Vet., X, 38). Nazarius'ün bu söylevi Caesar'ların **beş yıllığı** gününde söylenmiştir. (321 yılının 1 mart günü).

1258) Konstantinus'ün Roma halkına uygulamasını emrettiği buyruktu, Teodosien kod.'indedir, I. IX, baş. 24, cilt III, s. 189.

1259) Oğlu, bu yasayı değiştirmekle gerçek akla dayalı iyi niyetini göstermiştir: **ne sub specie atrocioris judicii aliqua in ulciscendo crimine dilatio nasceretur**. (Teodosien kodeksi, cilt III, s. 193.)

1260) Eusebe (Konstantin'in yaşam öyküsü I. II, bö. 1.) kahramanının saltanatı sırasında, yargıçların ellerinde adalet kılıcının hareketsiz kaldığını söylemekten çekinmiyor. Eusebe de (I. IV, bö. 29, 54) ve Teodosius kodeksi bu aşırı yumuşaklığın ne ağır suçların olmayışına ne de ceza yasalarının bulunmayışına bağlanmayacağını bize göstermektedir.

1261) Nazarius, Paneg. Vet., X. Kimi madalyalar, **Krispus'ün Almanlar'a karşı kazandığı utkuyu simgelemektedir.**

1262) Anlatısı her ne kadar açık ve kesin değilse de, tarihçi Zosime'ye bakınız (I. II, s. 93, 94). Oplatlenus'ün övgüsü'nde (bö. 23) sarmatlar'ın Karpienler ve Getlerle ittifakından söz ediyor ve çeşitli savaş alanları belirtiyor. Kasım ayında yapılan Sarmat oyunlarının bu savaşın kazanılmasından dolayı her yıl kutlandığı düşünülebilir.

1263) Julianus'ün Caesarlar'ında (s. 329, Spanheim'in bilimsel eleştirisi, s. 252) Konstantinus, Trajanus'ün yenilgiye uğrattığı Daçya'yı eyalet olarak İmparatorluğa katmış olmakla övünmektedir. Ne var ki, Silenus öyle bir kanı uyandırıyor ki, Konstantin'in defneleri açar açmaz solan ve dökülen Adonis bahçesinin çiçeklerine benzemekteydi.

1264) Jornandes, **de rebus Geticis**, bö. 21. Bu yazara tam olarak güvenmenin olası bulunup bulunmadığını bilemiyorum. Bu tür bir ittifakta çağımızın havası var; dördüncü yüzyılın başlarında kabul edilmiş kurallar ile hiçbir biçimde bağdaşamaz.

1265) Eusebe, Konstantinus'ün yaşamı, I, I, bö. 8. Bununla birlikte bu pasaj, Konstantinus'ün büyüklüğü üzerine yazılmış bir pasajdan alınmıştır, ve bu hükümdarın Gotlar'la yaptığı savaş için yazılmış bir tarihten aktarılmış değildir.

1266) «Constantinus tamen, vir ingens, et omnia efficere nitens qude animo praeparasset, simul principatum totius orbis affectans, Licinio bellum intulit.» (Eutrope, X, 5; Zosime, I. II, s. 89.) Birinci iç savaş için gösterilmiş nedenler bütün gerçekliğiyle ikincisine de uygulanabilir.

12267) Zosime, I. II, s. 94, 95.

1268) Konstantinus, kendilerine **Conveterani** (Veteran arkadaşlar) demeğe başladığı bu askerlere karşı büyük ilgi gösteriyor, onlar için birtakım ayrıcalıklar tanıyor ve gönüllerini hoş etmek için elinden geleni yapıyordu. (Bk. Thodocien kodeksi, I. VII, baş. 20, cilt II, s. 419, 429).

1269) Atina'lıların denize egemen oldukları zamanda, herbiri üç çifte, üçyüz, ve daha sonra dörtyüz, kadırgadan oluşmakta, bunlar, her zaman savaşa hazır durumda tutulmaktaydı. Pire limanı tersanesi, Cumhuriyet'e, yaklaşık beş milyon sterling karşılığı, bin talens'e mal olmuştu. (Bk. Thucydide, **de Bel. pelopon.**, I. II, bö. 13, ve Meursius, **de Fortuna attica**, bö. 19.)

1270) Zosime, I. II, s. 95, 96 - Bu büyük savaş, kısa da olsa, Valois fragmanında (s. 714) açık bir tarzda betimlenmiştir. «Licinius vero evicum Hadrianopolin maximo exercitu latera ardui montis impleverat: illuc toto agmine Constantinus inflexit - Cum bellum terra marique traheretur, quamvis per arduum suis nitentibus, attamen, disciplina militari, et fellcitate, Constantinus Licinii confusum et sine ordine agentem vicit exercitum; leviter femore sauciatus.»

1271) Zosime, I. II, s. 97, 98. Hellespont'da her zaman akıntı vardır. Güney rüzgârı esince, hiçbir gemi geçidi geçmeye yanaşmaz. Güney rüzgârı akıntının gücünü hemen hemen duyulmaz dereceye indirir (Bk. Tournefort'un yakın doğu gezisi, Mektup. **XI**)

1272) Aurelius Victor; Zosime, I. II, s. 98. Bu sonuncusuna göre, Martinianus **magister officiorum** idi (bu iki iki lâtince sözlükten Yunancada da yararlanılır). Kimi madalya'lardan, kısa bir süre saltanatta bulunduğu ve augustus ünvanını da aldığı anlaşılıyor gibidir.

1273) Eusebe (Konstantin'in yaşamı, I. II, bö. 17) bu kesin sonuçlu utkuyu imparatorun aşk ve şevkle yaptığı dualara veriyor. Valois fragmanı (s. 714). Licinius'den yana olarak döşüşen ve, Aliquaca adındaki komutanlarının emrinde bir yardımcı Got birliğinden söz etmektedir.

1274) Zosime, I. II, s. 102; Genç Victor, In Epitom.; Bilinmeyen Valois'li, s. 714.

1275) **Contre religionem sacramenti Thessalonicae privatus oesisus est**. Eutrope, X, 6, ve tanıklığı Saint Jéröme(**in Chron**) ca olduğu gibi (I. II, s. 102)'ce de doğrulanmıştır. Askerlerden söz eden yalnız adı bilinmeyen Valois'lıdır ve senato'nun adına sâdece Zonare'de rastlanmaktadır. Eusebe, bu nâzik konu üzerinden sakınarak kayıp geçmektedir. Ne var ki, yüz yıl sonra, Licinius'ün hiyanetle suçlu olduğunu söylemeye dili varan Sozomenianus'tür.

1276) Bk. Theodosien kodeksi, I. XV. baş. 15, cilt V, s. 404, 405. Kons-

tant'n'in buyrultuları, bir kanun koyucusunun karakterindeki tutku ve ivediciliğin derecesini ortaya koymuş oluyor.

1277) **Dum Assyrios prenes, Medosque, et Persas Orlens fuit, despectissima pars servientum.** (Tacitus, Tarih, V, 8. Bu kavimlerden ikincisinin egemenliği altındaki Asya'yı gezen Herodot, kısaca Suriyelilerden ve Filistinden söz ediyor ve (sünnet)i Mısır'dan aldıklarını söylüyor.

1278) Diodore de Sicile, **I. XL; Dion Cassius, I. XXXVII**, s. 121; Tecitus Histoire V, 1 - 9; Justin., XXXVI, 2, 3.

1279) Tradidit arcano quodcumque volumine Moses
Non monstrage vias eadem nsi sacra colenti
Quaesitum ad fontem solos deducere verpas,

Musa'nın elimizde bulunan yapıtları arasında bu yasa yoktur. Ne var ki, akıllı ve iyiliksever Maimonide açıkça beyan ediyor ki, bir puta tapar suya düşerse, bir Yahudi onun ölmesini engellememelidir. (Bk. Basnage, Yahlerin Tarihi, I. VI, bö. 28.)

1280) Bir zaman, aralarında mevcut bir mezhepte, iki dinin doğmaları arasında bir benzerlik görülür gibi oldu. Bunlara, Herode'nin adıyle bağlı olarak, Herodien'ler denilmişti. Herode'nin otoritesi ve örneği kendisinin yoluna çekebilmişti. Ama bunların o denli az ve süreleri o denli kısa oldu ki, Yusuf, onları dikkate almaya değmez bulmuştu. (Bk. Prideau, Cilt II, s. 285).

1281) Çiçeron **pro Flacco**, bö. 23

1282) Philon, **de Legatione** - Augustus sürekli bir (tanrıya sungu) tesis etti. Bununla birlikte, torunu Kayüs'(Calus)'ün Kudüs kilisesi için gösterdiği önemsemeyişi de beğenmezlik etmedi. (Bk. Suetone, Augustus'un yaşamı, bö. 93, ve bu pasaj üzerine Casaubon'un notları).

1283) Bk. özellikle Yusuf, Antiq - XVII, 6; XVIII, 6 ve **de Bel. Judal**, I, 33, ve II, 9.

1284) **Jussi à Caio Caesare effigiem ejus in templo locare, arma potius sumpsere** - (Tacitus - Tarih. V. 9). Philon ve Joseph, ayrıntılı olarak, fakat tumturaklı bir dille, Suriye Valisini çok sıkıntıya düşüren bu olayı betimliyorlar - Bu öneri ilk kez yapıldığı zaman, kral Agrippe kendini fenalaşmış bularak bayıldı ve ancak üç gün bu halde kaldıktan sonra kendine geldi.

1285) Suriye ve Arap tanrılarını sayma konusunda Selden'in geniş bilgilerle dolu iki yapıtını yüz otuz dizede toplayan Milton'dan bilgi edinilebilir.

1286) Usquequo detrahet mihi populus iste? quousque non «eredent mihi, in omnibus signis qude feci coram eis?» (Nomb., XIV, II) Musa'nın

öyküsünün tümüyle, Tanrı'nın kınamalarını doğrulamak kolay ama pek az uygun olacaktır.

1287) Yahudi dinine girmiş olanlarla ilgili her şey Basnage tarafından büyük bir ustalıkla işlenmiştir (Yahudilerin Tarihi,, I. VI, bö. 6,7.)

1288) Bk. Exode, XXIV, 23; Deuter, XVI, 16; Cihan Tarihi'ndeki bilimsel ekler ve çok dikkate değer bir not, cilt, I, s. 603, baskı in-follo.

1289) Pompeuis, fetih hakkını kullanarak, ya da kötüye kullanarak kutsallar kutsalına girdi, orasını gözden geçirdi, hayretle, **nulla intus Deûm effigie, vacuam sedem et inania arcana**. (Tacitus, Hist. V, 9). Bu, Yahudilerden söz ederken, halkın söylediği bir deyişti:

Nil Praeter nubes et coeli numen adorant.

1290) Musâ dinine girmek isteyen bir Filistinli (Samariten) ya da Mısırlı, ikinci tür bir sünnete tâbi tutulmak zorundaydı. Basnage'da (Yahudilerin Tarihi, I. VI, bö. 6) Talmuldist'lerin, yabancıların din değiştirmeleri konusunda inada varan bir ilgisizlikleri vardır.

1291) Bu kanıtlar, Yahudi Oroblo tarafından büyük bir görüş olgunluğuyle sunulmuş ve hıristiyan Linborch tarafından da aynı görüş olgunluğu ve temiz yürekle çürütülmüştür. Bk. **Amica Collatio** (bu ad.a lâyık yapıt), ya da aralarında kopan kavganın ilişkisi.

1292) «Jesus... Circumsius erat; cibis utebatur judaicis, vestitu simili; purgatos scabie mittebat ad sacerdotes; pasehata et allos dies festos religiose observabat: si quos sanavit sabbato, ostendit non tantum ex lege, sed et excerptis sententiis, talia opera sabbato non interdicta.» Grotius, **de Verit. rel;** Christ. T. V, bö. 7. Biraz sonra, (bö. 12) havârîlerin akçak gönüllülüğüne yayılıyor.

1293) **Pene omnes Christum . Deum sub legis observatione credebant.** (Sulpice sévère, II, 31 . V. Eusèbe, Hist Ecclesiast'que, I. IV. bö. 5).

1294) **Moshelm, de rebus Christianis antè Constantinum magnum**, s. 153. Çok kez adını anma fırsatını bulacağım bu pek değerli eserde, genel tarihinde yapılmamış bir genişlikte ilk kilisenin durumu işlenmektedir.

1295) Eusebe; I. III, bö. 6; Le Clerc, Histoire Ecclesiastique, s. 605. Bu birdenbire ortadan kayboluş süresince Pella kilisesi ve piskoposu hep Kudüs ünvanını kullandılar. Yetmiş yıl Avinyon'da kalan Roma yüksek dereceli papazlarıyle, patrikhanelerini uzun süreden beri Kahire'ye taşımış olan İskenderiye patrikleri de aynı yöntemi uygulamışlardır.

1296) Dion Cassius, I. LXIX; Ariston de Pella (apud Eusebe, I. IV, bö. 6), Yahudilerin Kudüs'e girmelerinin yasaklandığını bildiriyor. Bu yasaklama birçok kilise yazarlarınca da aktarılmaktadır. Bununla birlikte, aralarından

kimisi bu yasağın tüm Filistin ülkesine yaygınlaştırıldığını da söylemektedirler.

1297) Eusebe, I. IV, bö. 6; Sulpice Sévère, II, 31. Bu iki yazarın pek doyurucu olmayan anlatılarını karşılaştıran Mosheim (s. 327 v. b.), bu devrimin hal ve koşullarıyle güdülerini pek parlak bir biçimde betimlemiştir.

1298) Le Clerc'in (Hist. Ecclesiast., s. 477, 535), Nazareenler ya da Ebionit'lerle ilgili bütün belli başlı hal ve koşulları Eusebe'den, Saint Jérôme'dan, Saint Epiphane'dan ve kimi başka yazarlardan aldığı anlaşılmaktadır. Onların kanılarındaki yapı, birini daha sert, öbürünü daha yumuşak olmak üzere iki mürit topluluğuna ayırdı. Hiç değilse görünüşe göre İsa'nın ana ve babasının, en ılımlısı olan ikinci kısma bağlı oldukları anlaşılmaktadır.

1299) Kimi yazarlar, Ebionit mezhebinin ve adının yaratıcısı olarak bir Ebion bulmaktan pek hoşlandılar. Ama biz bilgin Eusebe'ye, yaman Tertullien'e, ya da saf Epihane'a çok daha fazla güvenebiliriz. Le Clerc'e göre İbranî dilinde **Ebjonim** sözcüğü Latince'ye **pauperes** olarak çevrilebilir. (Bk. Histoire Ecclesiastique, s. 477).

1300) Şehit saint Justinus ile Yahudi Tryfon'ün ikili görüşmesine bakınız. Aralarındaki görüşme, sofu Antoninus'ün saltanatı sırasında, Pella kilisesi'nin Kudüs kentine dönüşünden, yaklaşık yirmi yıl sonra oldu. Bu tarih için, doğrucu Tillemont'un notuna bakınız. (Memoires Eccleslastiques, Cilt II, s. 511).

1301) Bütün hıristiyanlık sistemleri içerisinde Mûsâ âyinlerini bugün de yürüten tek kilise kuruluşu Etyopya'nınkidir. (Geddes, Histoire de l'Eglise d'Ethiopie). Krallıçe Kandace'nin hadım ağası birtakım kuşkular uyandırabilir (P. Lobo'nun Illşkisi üzerine Le Grand'ın bilimsel eleştirileri). Bize inandıracak biçimde bildirildiğine göre (Sokrat, I, 19; Sozomène, II, 24; Ludolphe, s. 281) Etyopyalılar ancak dördüncü yüzyılda hıristiyanlığı kabul ettiler. Cumartesi (sabbat)'yi benimsediler ve çok eski zamanlardan beri Kızıldeniz'in iki yakasında yerleşmiş olan Yahudilere öykünerek yasak yemek âdetleri çıkardılar. Amerikalılar üzerinde Filozofik Araştırmalar'da açıklandığı gibi, en eski Etyopyalılar, sağlık ve temizlik güdüleriyle sünnetî uygulamışlardır. (Amerikalılar üzerine Filozofik Araştırmalar, Cilt II, s. 117.)

1302) Beausobre (Histoire de Manichelsme, I. I, bö. 3), karşı koymalarını, özellikle Saint Augustinus'ün hasmı olan Faustus'ünküleri büyük bir bilimsel tarafsızlıkla, açıklamıştır.

1303) **Apud ipsos fides obstinata, miserlcordia in promptu. Adversus omnes alios hostile odium.** (Tacitus, Hist., V, 4.) Gerçekten, Tacitus Yahu-

dilere çok hoşgörülü bir gözle baktı. Joseph'in okunması antitezi çürütebilecektir.

1304) Doktor Burnet (Archoeologia, I. II, bö. 7) Hılkat-ı Âlem'in ilk bölümlerini ince bir tutumla ve özgürce eleştirdi.

1305) En ılımlı Gnostikler Yahovah'ı, Tanrı ile Şeytan arasında karma yaratılışta bir varlık olarak düşünüyorlardı. Öbürleri kötü başlangıçla onu karıştırıyorlardı - Mosheim'in Genel Tarih'indeki ikinci yüzyıla bakınız. Bu yazar, özet biçiminde de olsa, bu konuda oluşmuş bulunan değişik kanıları belirgin tarzda ortaya seriyor.

1306) Bk. Beausobre, (Histoire du Manichéisme, I. I, bö. 4) Origène ve Saint Augustin, İstiareciler (Allegoristes) arasındaydılar.

1307) Hegesippe, apud Eusebe, I. III, 32; IV, 22; Clément d'Alexandrie, Stromat., VII, 17.

1308) İkinci ve üçüncü yüzyılın Gnostiklerini betimlerken Moshelm başarılı ve iyi niyetliydi, Biraz ağır olan Le Clerc, doğrucuydu. Beausobre ise hemen her zaman bir savunucudur. Kilisenin ilk râhiplerinin, çoğunlukla karalayıcı (ift'racı) olmalarından korkulur.

1309) Saint İren ve Saint Epifan kataloklarına bakınız - İtiraf etmek gerekir ki, bu yazarlar, Kilise birliğine karşı çıkan mezheplerin sayısını çoğaltmaya çabalamışlardır.

1310) Eusebe, I. IV, bö. 15. Bk. Bale'de, **Marcion** maddesinde, bu konu üzerindeki tartışmanın merak verici bir ayrıntısı... Gnostiklerden kimilerinin (Basilidyenler) şehitlik onurunu istemedikleri, hattâ bunu reddettikleri anlaşılmaktadır. Nedenleri garip ve anlaşılmaz biçimdedir. (V. Mosheim, s. 359.).

1311) Origen'in çok dikkate değer bir pasajına bakınız (proem ad. Lucan.) Yaşamını Kutsal Kitabı incelemekle geçirmiş olan bu yorulmak bilmez yazar bunu, kilisenin esinlenmiş gerçekliğine dayandırıyor. Gnostiklerin, şimdi elimizde bulunan ve birçok bölümü (özellikle İsa'nın dirilmesi) kendi benimsedikleri doğmalar'a doğrudan saldıran ve onlara yöneltilmiş gibi görünen pasajlarıyle bu İncilleri kabul edemezlerdi. O halde, ve bir tür, gariptir ki Saint Ignace (Epist - ad Smyrn. Patr - Apostol., Cilt II, s. 34) Evanjelistlerin gerçek tanıklığına başvuracak yerde belirsiz ve kuşkulu bir geleneği yeğlemiştir.

1312) **Habent apes favos; habent eccleslas et Marcionitos.** Anısını anma zorunda kaldığım Tertullien'in güçlü deyişi böylevdi - Saint Epiphane zamanında (advers haereses, s. 302), Marcionitler, İtalya, Suriye, Mısır, Arabistan ve Pers'de kalabalık olarak bulunuyorlardı.

1313) Saint Augustin bu geçişin anılmaya değer bir örneğidir, ve zamanla akıldan inanca geçmiştir. Birçok yıl Manikeen mezhebine bağlı kalmıştı.

1314) İlk kilisenin genel duygusu, şehit Saint Justin'ce çok açık bir biçimde anlaşılmıştır. (Apolog. Major, Athenagoras, legat., bö. 22, v.b., ve Lactance, İnstitut. divin., II, 14 - 19).

1315) Tertullien (Apolog., bö. 23), girdikleri ruhlardan kovmak için hıristiyan okuyucularının okudukları dualar sonucu ışkenceye uğrayan şeytanların bunu açıkladıklarını ileri sürüyor.

1316) Tertullien, her an bu suçu işleme tehlikesine karşı din kardeşlerini korumak için putataparlığa sert bir biçimde çatan bir eser yazdı. **Recogita sylvam et quantoe latitant spinoe.** (De Dololatriâ, bö. 10)

1317) Roma senatosu, her zaman bir tapınakta ya da ayrılan bir yerde toplanırdı (Aulu - Gelle, XIV, 7). İşleri görüşmeye başlamadan önce, her senatör, sunağın üzerine şarap dökmeye ve günlük yakmaya mecburdu (Suetone, Augustus'ün yaşamı, bö. 35).

1318) Bk. Tertullien, **de Spectaculis**. Bu katı reformcu, gladyatörlerin savaşımına olduğu gibi Euripides'in bir trajedisine de hoşgörü ile bakamamaktadır. Özellikle aktörlerin giyinişi onu rahatsız etmektedir. Yüksek ökçeli ayakkabılar giyen bu kâfirler boylarına bir **arış** (coudée) eklemeye çalışmaktadırlar. (bö. 23).

1319) Bütün eski eserlerde görüldüğü gibi, ilk çağ insanları, yemekten kalkarken şarap dökme (libation) âdetindeydiler. Sokrat ve Seneka da, son dakikalarında, bu geleneğe uymuşlardı. «Post quam stagn calidae aquae introlit, respergens proximos serverum, addita voce, libare se liquorem illum Jovi liberatori.» (Tacitus, Annal., XV, 64). 5) Bk. Katulle (Catulle)'ün, Manlius ile Julla'nın düğünleri nedeniyle bestelediği zarif, ne var ki puta tapar ilâhisi. **O hymene, hymanoee lo! quis huic deo Comparerier ausit?**

1320) Virgiluis, Mizen ile Pallas'ın ölümünü dile getirirken, eskilerin cenaze alaylarını tam bir gerçeklikle betimlemiştir. Onun üzerinde eleştirmeli açıklamalar yapmış olan Servius'ün verdiği aydınlatmalar da bu törenleri anlatmakta Virgilius'ten aşağı kalmamaktadır. Yakılan yerin kendisi de bir sunaktı. Kurbanların kanı alevleri besliyordu. Hazır bulunanlar da kutsal su ile sulanıyorlardı.

1321) Tertullien, de Idololâtriâ, bö. II.

1322) Her yerdeki Mont Antikalığına bakınız. Grek ve Roma paralarının arka yüzlerinde bile çoğunlukla putataparlık amblemleri bulunuyordu. Burada, şurası da bir gerçektir ki, hıristiyanların kuruntuları daha şiddetli olarak, eskinin putataparlığını -hırs ile- dengelemiştir.

1323) Tertullien, **de Idololatriâ**, bö. 20, 21, 22. bir kâfir arkadaş (belki de aksırdığı zaman) şu deyimi kullanıyordu: **Jupiter sizi korusun**, Ama bunu duyan hıristiyan Jupiter'in tanrısallığına karşı protesto'da bulunmak zorundaydı.

1324) Ovidiüs'ün en özenli olmakla birlikte tamamlanmamış yapıtı olan Fastes'ine bakınız. Ancak yılın ilk ayını bitirmiştir. Macrobe'nin derlemesine **Saturnalia** adı verilmiştir. Ne var ki bu, aynı başlıkla ilişkili olan birinci kitabın yalnızca küçük bir bölümüdür.

1325) Tertullien, bir hıristiyan askerin, kendisini ve kardeşlerini hemen bekleyen tehlikeyi göze alarak defne dalından tâcı fırlatıp atışını savunmak, daha doğrusu bunu kutlamak üzere bir eser kaleme almıştı. Bay Tillemont'un demesine karşın Tertullien, Corona adlı kitabını Montanistlerin yanılgılarını benimseyişinden çok önce kaleme alışmıştı. (Bk. Mêm. Eceles., cilt III, s. 384)

1326) Özellikle, Scipion'ün Yaşlılığı ve düşü adlı, Tusculan'ların birinci kitabı, çok tatlı bir dille, Yunan felsefesinin ve Romalıların sağduyusunun bu karanlık, fakat önemli konu üzerinde telkinde bulunabildiği şeyleri kapsamaktadır.

1327) Ruhun önceden varolması, her ne kadar bu doktrin din ile bağdaştığından, Grek ve Lâtin kilisesinin birçok rahiplerince benimsenmişti (Bk. Beausobre, Hist. du Manichéisme, I. VI, bö. 4.)

1328) Bk. Çiçeron, **pro cluent.**, bö. 61. Caesar ap. Sallust., **de Bel. Catil.**, bö. 50; Juvenal, sat. II, 149.

Esse aliquos manes, et subterranea regna
Nec pueri credunt, nisi qui nondum dere lavantur.

1329) Odysseus'ün onbirinci kitabı, cehennem bölümlerin'n karanlık ve çelişmeli bir betimlemesini veriyor. Pindare ve Virgilius bu tabloyu güzelleştirdiler. Büyük örneklerinden daha doğrucu olmakla birlikte, bu ozanlar da çok garip tutarsızlıklara düştüler. (Bk. Bayle, Bir Taşralının sorularına yanıtlar, Kısım III, bö. 22.)

1330) Bk. Horatius'ün birinci kitabının onaltıncı koşuklu mektubu, Juvenal onüçüncü taşlaması ve Perse'nin ikinci taşlaması Bu halk seslenişleri, çoğunluğun duyqusunu ve dile getirişini belirtir.

1331) Yalnız Galyalılarla yetinirsek görürüz ki, sâdece yaşamlarını değil. paralarını bile öbür dünyanın güvenine emanet ediyorlardı. «Vetus ille mos Gallorum occurrit (diyor Valerè Maxime, I, II, bö. 6, s. 10) quos memoriâ prodtum est, pecunias mutuas, quae his apud Inferas redderentur, dare solitos.» Aynı âdet, daha karanlık olarak. Mela tarafından usulca yer-

leştirilmiştir (I. III, bö. 2). Eklemeye gerek yoktur ki, ticaretin çıkarları tüccarın kredisiyle orantılıdır, ve driud denilen râhipler kutsal meslekleriyle bir para ödeyen kimse olarak sivrillyorlardı ve başka hiçbir sınıftaki insanlar böyle bir hak ileri süremezlerdi.

1332) Müsâ'ya kutsal elçilik veren Tanrı, bu unutulmanın pek ilginç bir nedenini de vermiş oluyor. İnanmayanlara, ondan çıkardıkları kanıtları onlara karşı kullanıyor.

1333) Bk. Le Clere (Prolegom. Hist Eccléslustique, bö. I, kısım 8). Tevrat üzerinde bilginee ve derin bir inceleme yapmış olduğundan bu konudakl otoritesinin ağırlığı kabul edilmelidir.

1334) Joseph, Antiq., I. **XIII**, bö. 10, de Bel. Judaico, II, 8. Bu yazarın sözlerinin en doğal yorumuna göre Sadüseenler yalnız Pentatök'ü kabul ediyorlardı. Ne var ki, çağımızda kimi eleştirmenlerce bu mezhebin tanıdığı kutsal kitaplara tansıklar eklemek ve onun Farizlyenlerin geleneklerini reddetmekle yetindiğini varsaymak yoluna gidildi. Din bilgini Jortin, Kilise Tarihi (cilt II, s. 103)'ndekl notlarında bu varsayıma göre düşünce düzeni kurmaktadır.

1334) Bu bekleyiş, Saint Mathlen (ya da Mathias)'ın yirmi dördüncü bölümü, ve Saint Paul'ün Selanikllere yazdığı birinci mektup üzerine kurulmuştur - Erasme, teşbih ve istiâreyle güçlüğü kaldırmıştır. Bilgin Grotius, bu dindarca yanılgının dünyaya, Tanrı'nın izniyle girdiğini, usul usul aşılamaya cesaret edebilmiştir.

1335) Bk. Burnet'in Kutsal Teorl'sl, kısım III, bö. 5. Bu geleneğin, birinci yüzyılda yazan ve Mûsevî âyinlerini sürdüren hırlstiyanlardan biri olduğu sanılan Saint Barnabe mektubunun yazarına dek çıkarılabileceği anlaşılmaktadır.

1336) İlk Antakya kilisesi, dünyanın yaratılışından İsâ'nın doğumuna dek altı bin yıl kadar geçtiğini hesaplamaktadır. Afrikalı Jules, Lactance ve Yunan kilisesi bu sayıyı beşbin beşyüze indirmişlerdir - Eusebe beşbin ikiyüz yılla yetinmektedir. Bu hesaplar, ilk altıyüz yıl boyunca herkesçe benimsenmiş olan Septante'nin anlatışına dayatılmaktadır. Vulgate'nin yetkesi ve İbranî metni, katoliklerin olduğu kadar protestanların da modernlerini aşağı yukarı dörtbin yıl ile bağlamıştır. Her ne kadar kilise dışı eski eserleri de incelemişlerse de yine de dar sınırlar dışına çıkamamışlardır.

1337) Isaie'nin, Daniel'in ve Apokalips'in yanlış yorumu bu tablolardan çoğunu uydurmuş, (hayalinde yaratmış)'tur. Bu betimlemelerden en kabalarından biri, havârî Saint Jean'ı görmüş olan Papis'in öğretilisi Saint Iren'de (I. V, s. 455) bulunmaktadır.

1338) Saint Justin ve ortodoks kardeşlerinin millener doktrinine inanç katmış oldukları en açık ve görkemli biçimde böylece tanıtlanmış olmaktadır. **(Dialog. cum. Tryph. Jud. s. 177, 178, baskı Benedict).** Eğer, bu pasajın başında tutarsız gibi görünen bir durum varsa, ya yazarı ya da kopya edenleri adına özür dileb:liriz

1339) Dupin (Bibliotheque Eccle'siast'que, cilt I, s. 223; cilt II, s. 366), ve Mosheim, 720, bu tanrıbilimci bilginlerden sonuncusu her ne kadar bu konuda yansız değilse de..

1340) Laodice konsilinde (360'a doğru) Apokalips, kendiler'ne bildirilmiş olan Asya kilıselerince kutsal kitaplardan çıkarıldı. Sülpis Severe'nin yakınmalarından öğreniyoruz ki, onların bu çıkarma kararları, zamanın çok sayıdakl hırlst'yanlarınca da onaylanmıştır. Şu halde Apokalips, neden bugün hâlâ Yunan, Roma ve protestan kilıselerince —genellikle— kabul edilmektedir? Bunun için aşağıdaki nedenler gösterilebilir: 1° Yunanlılar, altıncı yüzyılda, Denis Areopagite karakter'nl alan bir sahtekârın hükmü altına girdiler; 2° Gramercilerin tanrıbilimcilerden daha önemli oldukları gerçeğine karşı duyulan korku, Trente konsilinin yüksek derecell papazlarının Lâtin Vulgat'ında hapsolup kalmış bütün kutsal kitaplar üzerine yanılmazlık mührünü basmalarını sağladı, ve mutlu bir rastlantı olarak da Apokalips bunlar arasında bulunuyordu (Frà Paolo, Trente konsili Tarihi, I. II); 3° Protestanların bu vahiyleri Roma'nın kuşatmasına karşı döndürmek yolundaki avantajı onlara, çok yararlı bir müttefik hakkında olağanüstü bir kutsama esinlendirdi. (Bu konuda, gösterişe kalkmadan Litchfield piskoposunun akıllı ve zarif biçimde söylediği vaaz (söylev)'lara bakınız.)

1341) Lactance (Institat. div., **VII**, 15, v.b.) bu kötü geleceği ateşli ve uzdilli olarak anlatıyor.

1342) Zevk sahibi her okuyucu, Burnet'n'n kutsal teorisinin üçüncü bölümünü hoşlanarak okuyacaktır. Bu yazar felsefeyi, kutsal kitabı ve geleneği birlikte işlemektedir - Yaptığı betimlemede Milton'dan aşağı kalmayan bir imgeleme gücünü sergilemektedir.

1343) Ne denirse dens'n, hıristiyan kilıselerinin tümünce yürütülen öğreti bugün de böyledir. Pederler'in yapıtlarını onca özenle incelemiş bulunan Jansenist'ler bu duyguyu, dikkatli bir çabayla sürdürmektedirler. Bilgin bay Tillemont bile bir erdemli imparatorun ölümünden söz ederken (cehennemlik oldu) demekten kendini alamamaktadır. Zuingle, en ılımlı bir kanıyı benimsemiş olan belki de tek kimsedir; Lüter yanlılarının olduğu kadar katolikl'erin de daha az kanına dokunmuştur. (Bk. Bossuet, H'st. des Variations, I. II, bö. 19 - 22.)

1344) Saint Justin ve İskenderiye'li Saint Clément, filozoflardan kimlerinin Teslis'in ikinci kişisi'nce bilgilendirildikleri üzerinde anlaşmaktadırlar. Bu arda kullandıkları **Logos sözcüğüyle** insan aklı ve Tanrısal (Verbe) veya teslisi karıştırmış oluyorlar.

1345) Tertullien, **de Spectaculis**, bö. 30. Gayretli Afrikalı'nın edindiği yetkenin derecesi hakkında bir fikir vermek için, bütün batı kiliselerinin öğreticisi ve yol göstericisi olan Saint Cyprien'in tanıklığını göstermek yeterlidir. (Bk. Pruden., Hymn. **XIII**, 100.) Tertullien'in yazdıklarından her günkü çalışmalarında faydalanışında şöyle demeyi âdet edinmişti: **Da mihi magistrum** «Verin bana ustayı.» (Saint Jerôme, de Viris illust s. 53).

1346) Mezhep öğreticisi Middleton'un kurnazlıklarına karşın, yine de papalıktaki yüksek dereceli din adamlarında bulunabilen görünüş ve esinlendirmelerin belirgin çizgilerini görmemek olanaksızdır.

1347) Saint İrènè, **advers hoeret. poem.**, s. 3. Doktor Middeton (**Free inquiry**, s. 96, v.b.) bu savın da, öbürleri gibi, bilimsellikle ayakta tutulmasının güç bulunduğunu ve bu yüzden en önce vazgeçilenlerden biri olduğunu söylemektedir. Bu görüş, kendi varsayımına uygundur.

1348) Athenagoras **In legatione**; Justin (şehit), **Cohort. ad Gentes.**; Tertullien, **advers.** Marcion, I. IV. Bu betimlemeler, Çiçero'nun (**de Divinatione**, II, 54) çok az saygı gösterdiği peygamberce esinlenmelerden pek farklı değildir.

1349) Tertullien (Apolog., bö. 23) dinsiz büyük görevlilere meydan okuyor. Tüm ilkel tanıklar içerisinde protestanların hiçbir zaman savunmakları tek şey üfürücülüktür.

1350) Saint İrene (**advers hoeret.**, I. II, 56, 57; I. V, bö. 6). Bay Dodwel (**Dissertat, ad Ireneum**, II, 42) tanıklar bakımından ikinci yüzyılın birinciye oranla daha verimli olduğu sonucuna varmaktadır.

1351) Teophile, **ad Autolycum**, I - II, s. 77.

1352) Doktor Middleton bu eserin Giriş'ini 1747'de verdi; iki yıl sonra **Free inquiry**'sini yayımladı; ve 1750'de ölmeden önce, çok sayıdaki hasımlarına karşı bu eserin bir savunmasını hazırlamıştı.

1353) Oksford Üniversitesi, ona savaş açanlara bilimsel ünvanlar verdi. Mosheim'in öfkelenmesi (s. 221) protestan papazlarının duygularını bize tanıtabilir.

1354) Oldukça gariptir ki, Clairvaux'nin kurucusu olan aziz Bernard, dostu aziz Malaşi'nin bunca tanıklarından söz ettiği halde kendi tanıkları hakkında bir şey söylememektedir. Ne var ki arkadaşları ve çömezleri de onunkileri kutlamaya özen göstermişlerdir. Bütün kilise tarihi boyunca

kendisininde tansık gösterme yetkeslyle donanmış olduğunu söyleyen bir aziz çıkmış mıdır?

1355) Konstant'nus'ün din değiştirmesi, protestanlarca en çok (genellikle) saptandığı dönemdir. En akıllı tanrıbilimciler dördüncü yüzyıldakl tansıkları kabule pek yanaşmazken en saf (çabuk kanan)'ları beşinci yüzyıldakileri bile reddetmek istememektedirler.

1356) Gelsius ile Julianus'ün yüklemeleri ve yüksek derecell papazların savunması, Julianus'ün (Caesar'lar üzerine bilimsel araştırma)'sında Spanheim tarafından, çok yansız biçimde sergilenmiştir, s. 468.

1357) Plinius'ün mektupları, X, 97.

1358) Tertullien, Apolog., bö. 44. Tereddüt eder g'bl, eklemektedir: **aut sl allud jam non christianus.**

1359) Yaşamı ve ölümü Lucien tarafından pe hoş blçlmde betimlenmiş olan filozof Peregrinl uzun süre Asya hırlstiyanlarının çabuk kanıcı basitl'ğini kötüye kullandı.

1360) Kilise'nin ilk büyük papazlarının ahlakı üzerine Barbeyrac'ın yazdığı çok ussal eserine bakınız.

1361) Lactance, Instit. divin., I. **VI**, bö. 20, 21, 22.

1362) İskenderiyell aziz Kleman'ın **(Terbiyeci)** adında ve hırist'yanların en ünlü okulunda okutulmuş ahlak ögelerini kapsayan yapıtına bakınız.

1363) Tertullien, de Spectaculis, bö. 23; İskenderiyell aziz Klemen. (Pedag. **I. III**, bö. 8.)

1364) Beausobre (Manichelsme'in Eleşt'rlsl Tarihi, I. **VII**, bö. 3). Aziz Justin, aziz Grégoire de Nysse, aziz Augustin, v.b. bu kanıyı çok tuttular.

1365) Gnostiklerden kimisi daha aklı başındaydı; evlilik âdetini redded'yorlardı.

1366) Kilise büyüklerinin ahlâkında aziz şehit Justin'den aziz Jerom'a dek bir gelenekler zincirine bakınız, bö. IV, 6 - 26.

1367) Yazıtlar Akademisi Anıları'nda vestal'ler üzerine yapılmış çok ilg'nç bilimsel araştırmaya bakınız (Cilt II, s. 161-227). Bu bâkirelere tanınan onurlara ve ödüllere karşın yeterli bir sayıda bulunmaları güçtü. En korkunç biçimdeki ölüm korkusu bile, cinsel isteklerini bastırmaya yetmiyordu.

1368) **Cupiditatem procreandi aut umam scimus aut nullam.** (Minutuis Foelix, bö. 31; Aziz Justin, **Apolog. Maj.**; Athengoras, **In Legat.**, bö. 28; Tertullien, **de Cultu foem.**, I. II.).

1369) Eusebe, I. VI, 8. Origen'in ünü hevesi ve zulmü uyarmadan önce, bu olağanüstü eylem kınanmaktan çok hayranlık uyandırdı - Genellik-

le İncil'i yorumlamak yoluna gitmekteyse de yalnız bu olayda, kelime kelime anlam verme gibi talihsizliğe uğramıştır.

1370) Aziz Kiprianus Mektuplar 4, ve Dodwell, bilimsel İnceleme. Cyprianic., III. Uzun zaman sonra, Fontevrault manastırının kurucusuna bu gözüpek girişime benzer bir şey yükletildi. Bayle, bu nâzik konu üzerinde okuyucularını eğlendirmektedir.

1371) Dupin (Bibliothèque, cilt I, s. 195.) Tyr piskoposu Methodius'ün yazdığı on bâkire'yle yapılan konuşmanın özel ayrıntısını vermektedir. Bâkirliğin övülmesinde aşırılığa kaçılmış.

1372) Çileciler, ikinci yüzyıldan başlıyarak, herkesin gözü önünde vücutlarının körünü öldürmek, şehvet ve şaraptan vazgeçmek için vaaz etmeye başlamışlardı.

1373) Kilise babalarının ahlâkına bakınız. Reformdan sonra aynı sabır ilkeleri, Sosinyenler ve yeni Anabaptiste'ler ve Quaker'lerce yenilendi. Quaker'ler'in savunucusu olan Barclay, kardeşlerini savunmak için ilk hıristiyanların yetkesinden yararlandı. (s. 542 - 549).

1374) Tertullien, Apolog., bö. 21 **de Idololatria**, bö. 17, 18; Orgène, **Contra** Celsum, I. V, s. 253, I. **VII**, s. 348, I. **VIII**, s. 423 - 428.

1375) Tertullien **(de Corona militis**, bö. 11) onlara askerden kaçmaları için telkinde bulunacaktır. Bu öğüt, genel olarak tutulmuş olsaydı hıristiyanlara imparatorların lutfunu sağlayamayacaktı.

1376) Origen sunuşuna göre bir kanıya varmamız olası bulunsa da (I. VIII, s. 423) hasmı Celsus bu itiraz üzerinde çok kuvvetle ve iyi niyetle durmuştu.

1377) İngiltere'de olduğu gibi Fransa'da da aristokratik parti kilise babalarının kutsal kökenini yürürlükte olarak kabul etti, Ne var ki Kalvinist papazlar bir (üst)'e katlanamıyorlardı ve Roma Pontifi, kendine eşit birini tanımıyordu (V. Frà Paolo).

1378) Hıristiyan hiyerarşi tarihinde doğrucu ve bilgin Mosheim'i izlemekten şaşmadım.

1379) İlk kilisenin peygamberleri için Mosheim'e bakınız, **Dissertationes ad Hist. Ecclesiast. pertinentes**; cilt II, s. 132-208.

1380) Aziz Pol'ün ve aziz Kleman'ın Korentliler'e yazdıkları mektuplara bakınız.

1381) Hovker, **Ecclesiastical Polity**, I VII.

1382) Bk. aziz Jerom **ad Titum**, bö. I, ve **epist.** 85 (Benedikten'ler baskısında, 101), ve Blondel'in iyi işlenmiş savunması **pro sententiis Hieronymi**. Aziz Hiyeronomis'in betimlediği gibi eski piskopos ve İskenderiye pa-

pazları devletl patrik Eutychius'ce de dikkate değer bir biçimde doğrulanmış olarak (Annal., cilt I, s. 330, vers. Pocock)'da bulunmaktadır ve, bilgin Pearson'ın **Vindiciae Ignatianae**., kısım I, bö. 11)'indeki tüm itirazlarına karşın bu tanıklığı reddedemeyeceğim.

1383) Apokalips'in giriş bölümüne bakınız. Piskoposlar, melek adı altında Asya'nın yedi kentinde yerleşmişlerdl. Azlz Kleman'ın mektubu (belki daha eski tarihlidir), ne Roma'da, ne de Korent'de hiçbir piskoposluk bulunduğu izlenimi vermiyor.

1384) **Nulla ecclesia sine episcopo**, bir olay olduğu kadar bir kural halıne de gelmişti (Tertullien'in ve azlz İrene'nin zamanından beri).

1385) Ilk yüzyılın güçlükleri aşıldıktan sonra, İsvlçreli ve Alman reformcuların cumhuriyetçl dehâlarıyle kesilmiş oluncaya dek piskoposluk sistemindekl devlet yönetlmlnln her yerde kurulmuş olduğunu görüyoruz.

1386) Bk. Mosheim, birlncl ve ikincl yüzyıl. Azlz İgnas (**ad Smyrnaeos**, bö, 3. v.b.) piskoposluğun saygınlığını yükseltmekten hoşlanmaktadır. Clere (Hist. Ecclesiast., s. 569) kendi gidişatını sert bir biçimde eleştirmektedlr. Daha sağlıklı bir eleştiriyle yola çıkan Moshelm (s. 161), küçük mektupların bile bozuntuya uğratılmış olmasından kuşku duymaktadır.

1387) **None et laici sacerdotes sumus?** (Tertullien, **Exhortat. ad castitat.**, bö. 7.) İnsan kalbi her zaman aynı olduğuna göre, Bay Hume tarafından hayranlık üzerlne yapılmış (Essais, cilt s. 76, in-4°), gözlemler gerçek esinlenmelere de uygulanabilir.

1388) **Acta concil. Carthag. apud Cyprian.** (Baskı Fell., s. 158). Bu konsil, Moritanya, Nümidya ve Afrika'dan gelen seksen yıpiskopostan oluşuyordu. Kimi papazlar ve papaz çömezleri de mecliste hazır bulundular; **praesente plebis maximâ parte**.

1389) **Aguntur praeterea per Graecias illas, certis in locis concilia**, v.b. (Tertullien, de **Jejuniis**, bö. 13) - Afrikalı, bundan yeni ve yabancı bir kuruluş gibi söz ediyor. Hıristiyan kiliselerinln birleşme tazları Moshelm tarafından pek ustalıklı biçimde açıklanmıştır.

1390) Azlz Cyprianus, ünlü eserl **de Unitate ecclesiae**, s. 75 - 86.

1391) Azlz Cyprianus'in tutum ve davranışlarında, öğretisinde ve mektuplarında bu hali görebiliyoruz. Bu aşamalı râhibin kısa yaşam öyküsünde Le Clerc Bibliothèque Universelle, cilt XII, s. 207 - 378), serbestçe ve doğru olarak bunu açıklığa kavuşturuyor.

1392) **Si Novatus, Felicissimus**, v.b. nl, Kartaca piskoposu, kendi kilisesinden kovmuştu; bunlar azılı câniler değillerdi. Azlz Cyprianus'ün, kimi zaman akıl yolunda davranması gereklyordu. Ne olduğu bilinmeyen bu kav-

gaların en gerçek anlatımı Moshe'm'de görülmektedir (s. 497 - 512).

1393) Mosheim, s. 269, 574, Dupin, **Antiquoe eccles, dissiplin**, s. 19, 20.

1394) Tertullien, özel bir eserde havari kiliselerince tutulmuş, buyurma hakkını sapıklara karşı değerlendirdi.

1395) Eskilerin çoğu azız Piyer (Petris)'in Roma'ya geldiğini söylemektedir. (Bk. Eusebe, II, 25); bütün katolikler böyle idd'a ederler ve kimi protestanlar da buna katılırlar (Bk. Pearson ve Dodwel **de Succes, episcon roman.**) Spanheim ise böyle bir seyahatin yapılmış olması f krine şiddetle karşı çıkmaktadır (Miscellanea sacra, III, 3). Rahip Hardouin'e göre, onüçüncü yüzyıl keşişleri, Eneide'yi bestelemişler ve azlz piyer'i bir Truvalı *kahraman g bi sunmuşlardı.*

1396) Yalnız Fransızcada bu ünlü yollama (atıf) doğrudur: «Tu es Plerre, et sur cette pierre...» (Sen Taşsın, ve bu taş üzerine...). Bu atıf, ne Yunanca, ne Latince, ne İtalyanca... v.b. doğru değildir, ve Alman kökenli dillerde hiç anlaşılır gibi değildir.

1397) Saint İrene, **advers**. Hoereses, III, 3. (Tertullien **de Proescript.**, bö. 36) ve Saint Cyprien (Epistol., 27, 55, 71, 75), Le Clerc (Hist. Eccles.-ast., s. 764) ve Mosheim (s. 258, 578) bu pasajları açıklamaya çalışıyorlar; ne var ki, yüksek aşamalı papazların rahat anlaşılmaz ve tumturaklı üslupları, Roma'nın savlarına çoğunlukla elverişli olmuş gibidir.

1398) Bk. Kayseri (Césarée) piskoposu Firmilien'in Roma piskoposu Etianus'e yazdığı sert mektup **(Apud Cyprian**, Epist. I. 75.).

1399) Din sapkınlarının yeniden vaftiz edilip edilmeyeceği söz konusuydu. Bu kavgayla ilgili olarak, aziz Cyprianus'ün mektuplarına ve Eusebe'nin yedinci kitabına bakınız.

1400) Bu sözcüklerin kökeni için Moshelm'e (s. 141) ve Spanhelm'e (Kilise Tarihi, s. 633) bakınız. **Cleus** ve **Laicus** diye ayırım, Tertullien'den önce yerleştirmiştl.

1401) Platon'un kurduğu ortaklık toplumu, Morus'ün Ütopya'sı için tasarladığı ortaklıktan daha yetkindi. Dünya işlerinde kadın ve mal ortaklığına aynı sistemin ayrılmaz kısımları *olarak bakılabilir.*

1402) Havârilerin Eylemleri, bö. 2, 4, 5 ile Grotius'ün bilimsel eleştirisine bakınız. Özel bir araştırmasında Mosheim, çok az sonuç verici kanıtlarla ortak düşünceyi eleştirmektedir. (Josephe, Antiquit., XVIII, 2; Philon, de Vitâ Contemplativ).

1403) Aziz Justin (şehit), Apolog major, bö. 89; Tertullien, apologet. bö. 39.

1404) Aziz Trene, **advers. Noeres.**, bö. 27, 34; Orlgen, **In. Num. hom.**,

II, aziz Sipriyen (Cyprien) **de Unitat eccles.; Constitut. apostol.**, I. II, 34, 35, Cotelier'nin notlarıyle. Kilise kuruluşları, ruhun vucut kalıbına göre yukarda olması gibi din adamlarının da kralların üzerinde olduğunu söyleyerek bu bahaneyl dinsel bir hak olarak yerleştirmişlerdir. Onda'lık konulan mallar arasında buğday şarap yağ ve yün de vardır. (Bu ilginç konu için, Bk. Prideaux, Histoire des Dîmes, ve Fra Probo, **delle Moterie beneficiarie;** bu iki yazar çok değişik karakterlere sahiptirler).

1405) 1000 yılına doğru yeniden değer kazanan aynı kanı, **buna benzer** etkiler yarattı. Bağışların çoğunda güdü belirtilmiştir: **oppropinquante mundi fine**. (Bk. Mosheim, Kilise'nin genel Tarihi, Cilt I, s. 457).

1406) Tum summa cura est fratribus
(Ut sermo testatur loquaX)
Offerre fundis venditis
Sesterllorum millia
Addicta avarum praeda
Faedis sub auctionibus
Successor eXhaeres gemit
Sanctis egens parentibus
Haec acculantur abditis
Ecclesiarum in angulis
Et summa pietas eradltur
Nudare dulces biberos.

Bu fırsatta, papaz çömezi Laurent'in tutumu Roma **kilisesinin servet**lerinden yapılan uygun yararlanmayı tek başına, taıtlar. Hiç kuşkusuz çok büyük ölçülerdeydi. Ama, Fra Paolo (bö. 3), Kommodus'ün ardıllarının ya da pretorium prefelerinin cimrilliği hıristiyanlara işkence etmeye naden olduğunu abartarak söylemektedir.

1407) Aziz Siprlyen (Cyprien), **epistol.**, 62.

1408) Tertullien, **de Proeseriptione**, bö. 30.

1409) Diocletianus, eski yasa'nın ilânı niteliğinde bir **rescriptum** (yazılı emir) verdi: **«Collegium, si nullo speciali privilegio subnixum sit, haereditatem capere non posse dubium non est.»** Fra Paolo (bö. 4) bu düzenlemelerin Valerianus'ün hükümdarlığından beri çok ihmal edilmiş olduğu kanısındadır.

1410) Histoire Augustine, s. 131. Arazi kamulaştırılmıştı. O sıralarda hıristiyanlarla kasaplar arasında münâzaalıydı.

1411) Constitution apostolique. II, 35.

1412) Saint Cyprien **de Lapsis**, s. 89, **epistol** 65. Bu suçlamalar, Elvire

Konsili'nin ondokuzuncu ve yirminci kararlarıyle doğrulanmıştır.

1413) Aziz Justin'in ve Tertullien'in de savunmalarına bakınız, v.b...

1414) Korentli Denis (ap. Euseb. l. IV, bö. 23), Romalıların, en uzaktaki din kardeşleri için gösterdikleri insanlığı ve onların zenginliğini minnetle anıyor.

1415) Bk. Lucien, In Peregrin. Julien (Mektup 49), sadaka ve yardımlaşmanın yalnızca dindar yoksulların değil, hıristiyan olmayan yoksulları da kapsadığını söylemek istiyor gibidir.

1416) Hiç değilse, çağımızdaki misyonerlerin övgüye değer tutumları böyledir. Her yıl üçbinden fazla yeni doğmuş çocuk Pekin'de sokaklara bırakılmaktadır. (Bk. Le Comte, Mémoires sur la Chine et les recherches sur les Chinois et les Egyptiens, cilt I, s. 61.)

1417) Bu kanıyı büyük bir sertlik ve kesinlikle tutan Montanistler ve Novatien'ler de sonunda kendilerini, afaroz edilenler arasında buldular. (Bu konuyu çok geniş biçimde işlemiş olan bilgin Moshelm'e bakınız, «İkinci ve üçüncü yüzyıllar».)

1418) Denys, ap. Euseb., IV, 23; aziz Cyprien, de Lapsis.

1419) Cave, İlk hıristiyanlık, Kısım III, bö. 5. İlk çağın hayranları bu (kamu önündeki istiğfar)'ın son bulmuş olmasına esef etmektedirler.

1420) Dioletianus'ün kıyımından sonraki sükûnet'in ilk anlarında toplanmış olan bu konsillerin kararlarından kısa fakat açıklamalı olarak bir tebliğ yapan Dupin'e bakınız (Bibliot - eccles., cilt II, s. 304 - 313). Bu kıyım, Galatya'dakine oranla İspanya'da daha az sert olmuştu. Aradaki farklılık, bu eyaletlerde konulmuş düzenlemelerin, bir tür karşıtlığıyle açıklanabilir.

1421) Saint Cyprianus, epist. 69.

1422) Suriyeli tanrıçanın râhiplerinin düzmeceleri, töreleri ve kusurları (Metamorphoses) adlı eserin'n sekizinci kitabında Apuleé tarafından pek hoş bir biçimde betimlenmiştir.

1423) Asiark görevi bunlardan biriydi. Aristid'de ve yazıtlarda sık sık adı geçmiştir, v.b., Bu saygınlık yıllık idi ve seçimle veriliyordu. Bunun masraflarına çok zenginler dayanabilirdi. Bk. s. 300 Patres apostol. (Cilt II, s. 200)'de Filip (asiark) aziz Polikarp şehidinde hangi ilgisizlik se condulsit. Bunun gibi, bitniark'lar ve Ilsiark'lar v.b. de vardı.

1424) Kilise'nin yüksek aşamalı papazları oybirliğiyle savunuyorlardı, fakat çağımız eleştirmenlerinin inanamadığına göre, aziz Matthien İbrânî dillyle bir İncil meydana getirmiş ve bunun ancak Yunanca bir çevirisi kalmıştır. Yüksek papazların tanıklığını reddetmek tehlikeli gibi görünmektedir.

1425) Neron ile Domitianus'ün saltanatları sırasında ve, İskender'ye, Antakya, Roma ve Efes'de. (Bk. **Mill. Prolegomena ad Novum Testament**, ve din bilgini Lardner'in verdiği büyük ve güzel kolleksiyon. Cilt. XV.)

1426) Alojien (Alogien)'ler (Saint Epiphane, **de Hoeres.**, 51), Tiyatri kilisesi henüz kurulmamış olduğu için Apokalips gerçeğine çatıyorlardı. Olayı kabul eden aziz Epifan, aziz Jan'ın mücizevi (tansıksal) bir ruhla yazdığını ileri sürerek işin içinden sıyrılmaktadır. (Bk. Abauzit, Apokalips üzerine söyleşi.).

1427) Aziz İgnas ve Denis'in (**ep. Euseb., IV**, 23) mektupları Yunanistan'da ve Asya'da çok sayıda kilise'den söz etmektedirler. Atina'dakl daha az gelişenlerden biri olmuştur.

1428) Lüsyen (Lucien) **In Alexandro**, bö. 25. Bununla birlikte Pontus'de hıristiyanlık çok eşitsiz bir biçimde yayılmış olacaktır, ki üçüncü yüzyılın ortalarına doğru Yeni - Sezare'de kurulu piskoposlukta on yedi inanandan çok kimse yoktu. (Bk. B. de Tillemont, Mem. eccles'ast., cilt **IV**, s. 675.) Bu özellik, Kapadokya doğumlu olan aziz Basile ve aziz Greguavar de Nls (Gregoire de Nysse) den alınmıştır.

1429) Eskilere göre, İsâ, tarihimizin 29 ncu yılında iki Geminus'lerin konsulüslüğü sırasında ölüm acısına uğramıştır. Pline ise, (Pagi'ye göre) 110 yılında Bitnlya'ya gönderilmiştir.

1430) Pline'nin Mektupları, **X**, 97.

1431) **Sanct - Chrysostom - opera**, cilt. **VII**, s. 658, 810, baskı sevil.

1432) Jean Malala, cilt **II**, s. 144. Antakya nüfusuna göre aynı sonuca varıyor.

1433) Saint Chrysostome, cilt I, s. 592. Bu pasajları, din bilgini Lardner'e borçluyum. (**Gredlbility of the Gospel history**, cilt, XII, s. 370).

1434) Basnage (Yahudiler'n Tarihi, I. **II**, bö. 20, 21, 22, 23) en gerçek bir eleştiriyle, Terapötleri betimleyen Filon'un ilginç yapıtını inceledi. Augustus döneminden başlıyarak işleyen Basmage, Eusebe'ye ve birçok yeni zaman katolikler'ne karşın Terapötlerin ne hıristiyan ne de keşiş olmadıklarını tanıtlamıştır. Olasıdır ki, ad değşitirdikten sonra törelerini sürdürmüşler, yeni din hükümlerinin kimi maddelerini benimsemişler ve yavaş yavaş Mısır çileciliğinin kurucuları olmuşlardır.

1435) Bk. Adrlanus'ün (Augustine Tarihinde) bir mektubu, s. 245.

1436) Iskenderiye piskoposluğunda ardıllık için, Bk. Renaudot'nun Tarihi, s. 24, v.b. Bu ilginç özellik Eutychius'ün patrikliğiyle sürdürüldü (Annal., cilt 1, s. 334, vers. Poccock), ve bu olayın üç yüzü, **Vindicloe Ignat'anoe'** sinde piskopos Pearson tarafından ileri sürülmüş olan bütün itirazları yanıt-

lamaya yetecekti.

1437) Ammien Marsellin, **XXII**, 16.

1438) Origen **Contra Celsum**, I. I, s. 40.

1439) **Ingens multitudo:** Tacitus'ün deyişi böyleydi, **XV**, 44.

1440) Tite — Live, **XXXIX**, 13, 15, 16, 17. Tite — Live'nin başıbozuk taşkınlığını betimlediği, belki de abarttığı, başkanalleri ortaya çıkarttığı zaman senatonun korkusu ve üzüntüsü büyük oldu.

1441) Eusebe, I. **VI**, bö. 43. Latince çevirmeni Bay Valois, papazların sayısını kırk dörde indirmeye kalkışmış.

1442) Papazların ve yoksulların, kent halkına oranları, ilk önce Burnet tarafından saptanmış ve Moyle bu oranı doğrulamıştır. (İtalya gezileri, s. 168), (**V. II**, s. 151), Ne biri, ne de öbürü azız Kristosmos'un bu pasajını bilmediklerî için yaptıkları orantı da hallyle değişikliğe uğramıştır.

1443) **Serius trans Alpes, religione Dei suscopta** . Sulpice Severus, I. II. (Bk. Eusebe, V. I; Tillemont, Mém. eccles ast., cilt II, s. 316). Aziz Augustin'ün kapalı isteğiyle doğrulanan savındaki Donatislere göre Afrika, İncili kabul eden son eyalet oldu. (Tillemont, Mémecclest., cilt I, 754).

1444) **Tum primum intra Gallias martyria visa.** (Sulpice severus, I. II.) Bunlar ünlü Lyon şehitleridir. Afrika konusunda bk. Tertullien (**Ad scapulam**, bö. 3). Scyllitam şehitlerinin ilk şehitler olduğu snailmaktadır (**acta sincera**, Ruinart, s. 34). Apule'nin hasımlarından biri hıristiyan olmuş kişidir. (Apolog., s. 496, 497, baskı Delph.).

1445) «Rarare in aliquibus civitatibus ecclesiae, paucorum christianorum devotione, resurgerent.» **Acta sincera**, s. 130. Grégoire de Tours, I. I, bö. 28. Moshelm, 207, 449 . Dördüncü yüzyılın başlangıcında Liej'den, Trev' den ve Kolonya'dan yayılmış olan piskoposluklar çok yakınlarda kurulmuş olan bir metropolitlik oluşturuyorlardı. (Bk. Tillemont'un Anıları, cilt **VI**, kısım 1, s. 43, 411.).

1446) Tertullien'in savunmaya ilişkin kitabı, Moshelm'in bir araştırmasında 198 yılı olarak saptanmıştır.

1447) Onbeşinci yüzyılda. Clastenburg manastırını Joseph d'Arimathie' nin kurduğundan, ve aziz Denis (Areopagite)'in Paris'de oturmayı Atina'da oturmaya yeğlediğinden kuşku duyma eğilimini gösterebileoek ya da buna cesaret edecek pek az kimse vardı.

1448) Şaşırtıcı biçim değiştirme (métamorphose) dokuzuncu yüzyılda tamamlandı. (İspanya Tarihi, I. **VII**, bö. 13, cilt 1, s. 285) her anlamda Tite - Live'ye ve din bilgini Geddes (Mélanges, cilt **II**, s. 221) tarafından yapılan

Saint Jacques'in yaşam öyküsünün namuslu bir eleştirisine öykünen Mariana'ya bakınız.

1449) Aziz Şehit Justinus: **Dialog. Cum Tryphon.**, s. 344; Saint Irene, **advers. Hoeres.**, I. I, bö. 10. Tertullien, **advers. Jud.**, bö. 7. Bk: Mosheim, s. 203.

1450) Mosheim'in Kilise Tarihi'nin dördüncü yüzyılına bakınız. Moise de Chorène'de de İberia'ya ve Armenia'ya ilişkin ve çok karma karışık yazılmış birtakım bilgiler vardır (I. II, bö. 78-89).

1451) Tertullien'e göre, hıristiyanlık, Britanya'nın Roma ordularına kapalı bulunan kesimlerine bile sızabilmişti. Denildiğine göre, yaklaşık yüzyıl sonra, Fingal'in oğlu Ossian, yaşı birhayli ilerlemiş olduğu halde, yabancı misyonerlerle uğraştı. Bu savaşım, kuzey İskoç dili ve dizelerinde bugün de vardır. (Bk. Bay Macpherson'un Ossian'in koşuklarının antıkitesine ilişkin bilimsel incelemesi, s. 10).

1452) Gallienus'ün saltanatı sırasında Asyayı yakıp yıkan Gotlar, kendileriyle birlikte büyük sayıda tutsak da getirdiler ve bunların çoğu hıristiyandı ve misyoner oldular (Bk. Tillemond, Kilise Anıları cilt IV, s. 44).

1453) Baştan başa masal ise de Abgare öyküsü, kesin olarak şunu tanıtlar ki, Urfa halkının büyük bir bölümü hıristiyan dinini, Eusebe, tarihini yazmadan çok yıl önce benimsemişlerdi. Bunun aksine, Carrhes'liler, rakipleri 5'tıncı yüzyıla dek putataparlığa bağlı kaldılar.

1454) Bardesanes'e göre (ap. **Euseb.**, **Proepar, evangel.**) ikinci yüzyıl sona ermeden Pers'de birtakım hıristiyanlar vardı. Konstantin zamanında (Şapur'a yazdığı mektuba bakınız, **vita**, I. IV, bö. 13) hareketli bir kilise oluşturuyorlardı. (Bk. Beausobre, Manich'in eleştirmeli Tarihi, cilt I, s. 180, ve **Bibbiotheca Orientalis**, d'Assemani.).

1455) Minucius Felix, bö. 8, Wower'in notlarıyle; Celsus **ap. Origen.**, I. III, s. 138; 142; Julien, **ap. Cyril.**, I. VI, s. 206, baskı Spanhe'm.

1456) Eusebe, Kilise Tarihi, IV, 3; Saint Jérôme, ép. 83.

1457) Tarih, aziz Justin'in dialoglarında çok hoş olarak anlatılmıştır. Ondan sonra durumu anlatan Tillemont (Kilise Anıları, Cilt II, s. 334) ihtiyarın, kılık değiştirmiş bir melek olduğundan emindir.

1458) Eusebe, V, 28. Hıristiyanların durup dinlenmeden İncillerini düzelttiklerine ve bozduklarına ilişkin Celsus'ün (ap. Origen., I. II, s. 77) kınamasına yalnız mezhep sapkınlarının neden oldukları düşünülebilir.

1459) Pline, Mektuplar X, 97. «Fuerunt alii similis amentiae, cives romani... Multi enim Omnis aetatis, **Omnis ordinis**, utriusque sexûs, etiam vocantur in periculum et vocabuntur.»

1460) Tertullien **ad Scapulam**. Bununla birlikte, aşırı tumturaklı sözlerine karşın (onda bir ceza) (un dixléme de Carthage) ile yetinmiştir.

1461) Saint Cyprien, Epist. 79.

1462) Din bilgini Lardner, Yahudilerin ve puta tapanlarının birinci ve ikinci ciltlerinde Genç Pline'nin, Tacitus'ün, Gallienus'ün, Marcus - Aurellus'ün, ve belki de Epiktet'in düşüncelerini de toplamıştır. (Bu sonuncu filozofun hıristiyanlar üzerine konuşmak istediği şüphelidir.) Seneka, Eski Pline ve Plütark yeni din üzerine suskunluklarını bozmamışlardır.

1463) Ünlü (yetmiş hafta tansığı) Romalı bir filozofa mal edilseydi Çiçeron gibi yanıt bulamıyacaktı: «Quae tandem ista augratio est, annorum potius quam aut mensium aut dierum?» **(De divinatione, II,** 30). Lucien ile dostu Celsus (In Alexandro, bö. 14) (ap. **Origen., I. VII,** s. 327) ün Yahudi peygamberlerinden nasıl saygısızlıkla söz ettiklerine dikkat ediniz.

1464) Kibelelerin kehanetleriyle eskiden beri alay eden filozoflar, şehit Justin'den Laktaus'a dek, kilise büyüklerinin muzaffer bir edâ ile andıkları Yahudi ve hıristiyan aldatmacalarını kolayca fark edeceklerdi. Kibele dizeleri görevlerini tamamlayınca (binler sistemi) olarak terk edildiler. Hıristiyan Kibelesi yazık ki Roma'nın yıkılışını 195 yılı olarak saptamıştı. A.U.C. 948.

1465) Savaş düzeni biçiminde saf saf dizilmiş yüksek aşamalı papazlar bütün dünyayı karanlığa boğmuşlardı. (D. Calmet, İncil üzerine bilimsel inceleme); yenilerin çoğu onları izlemiştir.

1466) Origen (ad Matth. bö. 27), ve az sayıda yeni eleştiriler, Beze, Le Clerc, Lordner, v.b. bu karanlıkları Jude'nin ötesine yaymayı istememektediler.

1467) Bugün artık Phlegon (Flegon)'un ünlü pasajı haklı olarak bir yana bırakıldı. Tertullien putataparlara dediği zaman: **arcanis (archivis** değil) **vestris)** Apolog. bö. 21'den sözetmekte ve belki de tam tamına İncil'in terimleriyle ilettiği Kibele dizelerini dile getirmekteydi.

1468) Seneka, Quaest - natur. **I,** 1, 15; **VI,** 1; **VII,** 17; Pline, Tabiat Tarihi, I. **II.**

1469) Pline, Tablat Tarihi, **II,** 30.

1470) Vergilius, Georg., I, 466; Tibulle, I. I, Eleg. **V,** dize. 75; Ovidius, yeniden dirilliş; **XV,** 782: ucain, Pharsale, I, 540. Bu ozanlardan sonuncusu bu tansığı iç savaştan önce gösteriyor.

1471) Bay Antoine'in, Jozef'in antikitelerindeki bir mektubuna bakınız, **XIV,** 12; Plutarque, Caesar'ın yaşamı, s. 471; Appien, **Bel Civil.,** I. **IV;** Dion Cassius, I. **XLV,** s. 431. Jules **Obsequens,** bö. 128 - Küçük kitabı Tite - Live'nin tansıklarından bir derlemedir.

1472) Siren'de ikiyüz yirmi bin Yunanlıyı, Kıbrıs'ta yüzkırk bin kişiyi ve Mısır'da da halkın büyük bir bölümünü öldürdüler. Bu mutsuz kurbanlardan çoğu, Davud'un izin verdiği örneğe uygun olarak, destereyle ikiye bölündüler. Utku kazanan Yahudiler bu insan organlarını parçalayıp yiyorlar ve barsaklarını, kemer gibi vücutlarına sarıyorlardı. (Bk. Dion Cassius, I. LXVIII, s. 1145)

1473) Çok bilinen olaylardan söz etmeksizin (Joseph'in aktardığı), Dion'da (I. LXIX, s. 1162) yazıldığı gibi, Adrien'in savaşı boyunca, açlık, hastalık ve ateşle sayısız kayıptan başka beşyüz seksen bin Yahudi kılıçtan geçirilmek suretiyle yok oldu.

1474) Zelatörler mezhebi için Bk. Yahudiler Tarihi, I. I, bö. 17 (Basnage); hahamlara göre Mesih'in karakteri için, I. V, bö. II, 12, 13; Barkoşebas'ın hareketleri için, I. VII, bö. 12.

1475) Bu konuda Antoninus buyruğuna ilişkin olarak edindiğimiz bilgiyi Romalı hukukçu Modestinus'e borçluyuz (Bk. Casaubon, Hist. Augustine, s. 27.).

1476) Bk. Basnage, Yahudilerin Tarihi, I. III, bö. 2,3. Patrik'in saygınlığı Genç Teodosius'ce kaldırıldı.

1477) Purim'den ya da, Aman taşkınlığından kurtulmuş olanların, anısı için Yahudilerin koyduğu bayramdan sözetmek yeterlidir. Teodor'un saltanatına dek bu bayramı küstah bir sevinç ve gürültücü bir başıbozuklukla kutladılar (Basnage, Yahudilerin Tarihi; I. VI, bö. 17; I. VIII, bö. 6)

1478) Düzmece Joseph'e göre, Tsephon (Esaü'nün torunu), Kartaca kralı Ene'nin ordusunu İtalya'ya götürdü. Davud'un kılıcından kaçan başka bir Idumeen kolonisi, Romulus'ün topraklarına sığındı. Bu ya da buna eşit güçteki başka nedenlerle Yahudiler Roma imparatirluğuna Edom adını taktılar.

1479) Origene'ce sergilenerek çürütülen Celsus'ün kanıtlarına göre (I. V, s. 247-259) Yahudi halkı ile hıristiyan mezhebi arasında yapılmış olan ayrım açıkça görülmektedir. Minuclus Felix'in diyaloğundaki, yerleşik dinden çıkışla ilgili olarak halkın duygularını oldukça zarif ve doğru biçimde yansıtan betimlemeye bakınız.

1480) «Cur nullas aras habent? templa nulla? nulla nota simulacra?... Unde autem, vel quis ille, aut ubi, Deus unicus, solitarius, destitutus?» Minuclus (Felix, bö. 10). Hıristiyan olmayan muhatap, bir zamanlar tapınağı, sunakları, kurbanları v.b. olan Yahudiler lehine bir ayırım yapmaya kadar gidecektir.

1481) Gerçek Tanrıyı bilmeye yücelmek zor ve bu buluşu ilân etmek

tehlikelidir, diyor Platon. Tanrıların Yapısı'nın çevrisinde rahip Olivet'nin Filozofların dinbilimciliğine bayınız. (Cilt I, s. 275.)

1482) Filopatris (Philopatris)'in yazarı, sürekli olarak, hıristiyanlardan ham hayalci taşkınlar diye söz etmektedir (Yunanca bir tümce v.b. Açıkça ham hayale gönderme yaptığı bir pasajda aziz Pol ,Saint Paul) gökyüzünün üçüncü katına çıkarılmaktadır. Başka bir yerinde, bir hıristiyan kişisini simgeleyen Trlyefon (Trlephon), putataparlığın tanrılarıyle alay ettikten sonra, gizemli bir yemin öneriyor: (Yunanca), ve kilise mensubu olmayan Kritlas'in de yanıtı şöyle: (Yunanca) (Kitap, s. 313, 314 dip notu.)

1483) Şehit aziz Justin'e göre (**Apolog, major**, bö. 70 85), peygamberler üzerine noksan bilgi edinmiş olan, şeytan bu kılığa girmeye niyet edecek, halkın ve filozofların İsâ dinine girmelerini önleyecekti.

1484) Origene'nin birinci ve ikinci kitaplarında Celsus, en dinsizce saygısızlıkla, Kurtarıcımızın doğumundan ve karakterinden söz etmektedir. Hatip Libanius, ölmüş bir Filistinli'ye Tanrı'nın edlarını ve Tanrı'nın oğlu ünvanını veren bir mezhebin zırvalarını çürütmüş olan Porphyre ile Julien'i övmektedir. (Socrate, Hist. Eccléslast., **III**, 23.)

1485) Trajanus, Nikomedya'da, kent için kullanılmak üzere yüzelli itfaiyeci grupunun kurulmasını reddetmişti. Bu hükümdar, her çeşit ortak kuruluşlardan nefret ederdi. (Pline'nin mektupları, **X**, 42, 43.).

1486) Prokonsulus sıfatıyle Pline, yasal olmayan toplantılara karşı genel bir buyrultu yayınlamıştı. Dikkatli olmak, hıristiyanları dinsel şölenlerini ertelemeye zorlamıştı. Ancak, genel ibadetlerini yapmayı bırakmaları olanaksızdı.

1487) Deccal ile ve yakında meydana gelecek yangın ateşiyle ilgili kayıptan haberler, hıristiyan olmıyan yurttaşları sinirlendiriyor, inananlarsa bun'ardan dikkatlice ve çekinerek söz ediyorlardı. Montan'st'ler ise bu tehlikeli gizi serbestçe açıklamış olmakla kınanıyorlardı. (Bk. Mosheim, s. 413).

1488) **Neque enim dubitabam**, (Pline'nin deyişleri böyledir) **quodcumque esset quod faterentur, pervicaciam certè et inflexibilem obstinationem debere puniri**.

1489) Mosheim'in Histoire Eccléslastique'ine Bk., cilt I, s. 101, ve Spanheim, Julien'in Caesar'larına bakışlar, s. 468, v.b.

1490) Bk. aziz Şehit - Justin, Apolog. I, 35. 11, 14; Athenagoras, **In Legation**, bö. 27; Tertullien, Apolog. bö. 7, 8, 9; Minucius Felix, bö. 9, 10, 30, 31. Bu yazarlardan sonuncusu, bu ithamı çok zarif ve pek ayrıntılı olarak aktarıyor. Tertullien'in yanıtı çok atak ve pek sert olmuştur.

1491) Lyon kıyımında kimi hıristiyan olmayan köleler, işkence korku-

suyle, hıristiyan efendilerini suçlamaya zorlandılar. Lyon kilisesinin inananları, Asya'daki din kardeşlerine yazarken, bu suçlamalardan nefretle ve tiksinerek söz etmişlerdi (Eusebe, Kilise Tarihi, V. I).

1492) Bk. Şehit aziz Justin, Apolog. I, 35; aziz İrene, advers. Hoeres. I, 24; Clément d'Alexandrie, Stromat. I. III. s. 438; Eusebe, IV, 8. sonraki zamanlarda yetişen yazarların simgeledikleri her şeyi, aziz Epifan'ın kabullendiği şeyleri ve B. de Tillemont'un aynen alıp geçirdiklerini aktarmak isteseydik can sıkıcı ve keyif kaçırıcı ayrıntılara girmek zorunda kalacaktık. Bay de Beausobre (Manicheisme'in Tarihi, I. IX, bö. 8, 9) aziz Augustin'in ve Papa Leon I'in kullandıkları gizli ve yapay araçları çok güçlü olarak sergilemiştir.

1493) Tertullien Montanist olduğu zaman, daha önce gözü pek olarak savunduğu kilisenin ahlâkını kötülemeye başladı. «Sed majoris est Agape, quia, per hanc adolescentes tui cum sororibus dormiunt, appendices scilicet gulae lascivia et luxuria.» De Jejuniis, bö. 17. Elvire konsilinin otuzbeşinci kanon (Canon)'unda kiliseye leke sürdüren ve inanmayanların gözünde hıristiyan adını onursuzlaştıran rezaletlere karşı konulan önlemler yer almaktadır.

1494) Tertullien (Apolog., bö. 2), Pline'nin bu genel ve onur verici tanıklığı üzerinde haklı olarak ve tumturaklı sözlerle uzun uzun duruyor.

1495) Bir kesimi Konstantin'in hükümdarlığı sırasında meydana getirilen ve Augustine Tarihi adı altındaki derlemeyi oluşturan tarih harmanında hıristiyanlar için altı satır yazı bile bulunmamaktadır. Kılı kırk yaran Kalfilen (xiphilin) onların adını Don Cassius'ün büyük tarihinde de bulamadı.

1496) Suetone'nin (Claudius'ün Yaşamı, bö. 25.) biraz karışık pasajına sayıda Yahudi ile Romalı hıristiyanın birbirleriyle garip biçimde karıştığını tanıtlamak olasıdır.

1497) Havârilerin Eylemleri'nin Onsekizinci ve yirmi beşinci bölümlerindeki, Achaie prokonsulusu Gallion ile Judo valisinin tutumlarına bakınız.

1498) Tertullien ve aziz Kleman (İskenderiyeli) zamanında yalnızca aziz Piyer, aziz Paul ve aziz Jak'a şehitlik tâcı verilmişti. Daha sonraki zamanlarda Yunanlılar, yavaş yavaş bütün öbür havârilere bunu kabul ettiler, ve vaazlarıyle acılarının sergilendiği sahne olarak, Roma imparatorluğu sınırlarının ötesindeki uzak bir ülkeyi seçtiler. (Bk. Mashelm, s. 81, ve Tillemont, Kilise Anıları, cilt I, kısım 3.).

1499) Tacitus, Annal. XX, 38.44; Suetone, Neron'un Yaşamı, bö. 38; Dion Cassius, I. LXII, s. 1014; Orose, VII, 7.

1500)—Buğdayın ederi (olasılıkla modius) termi nummi'ye indirildi. Bu

da yaklaşık kırk iki su (sous) edebilir.

1501) Tacitus'ün bu dedi kodudan güvensizlikle ve şüpheyle söz ettiğine dikkati çekebiliriz. Suetone ise, aksine, bu dedikoduyu bildirmeğe özen göstermektedir; Dion ise bunu alaylı bir biçimde doğruluyor.

1502) Bu tanıklık, İsâ'nın doğumunu yüzyıl öncesinde göstermeye yeltenen Yahudilerin tarihe aykırılığını göstermeye yeterlidir. (Basmage, Yahudilerin Tarihi, I. V, bö. 14, 15). Josef (Joseph) bize bildiriyor ki Pontius Pilatus, Imparator Tiberius'ün son on yılında Juda valisi olmuştur. A.D. 27-37.İsâ'nın ölüm tarihi olarak, eski bir geleneğe göre, 25 mart 29 gösterilmektedir ki bu da iki Geminus'lerin Konsulüslükleri dönemine rastlar. (Tertullien, **advers - Judoeros.**, bö. 8). Pagi'nin benimsediği bu tarih (ki, Kardinal Norris ve Le Clerc de buna katılmaktadırlar), halkın kırk yıl daha sonra (hangi sanılarla olduğunu anlamadığım) ya aktardığı ölüm tarihine oranla daha olası görünmektedir.

1503) **Odio humani generis convicti.** Bu sözcükler, insanların hıristiyanlara, ya da hıristiyanların insanlara karşı kin ve nefreti anlamına gelebilir. Ben, Tacitus'ün stiline ve, İncil'deki bir âyetin (Bk. aziz Luka, **XIV**, 26) masum bir fırsat yaralmış olduğu halkın yanılgısına uygun gördüğüm ikinci anlamı yeğledim. Benim yorumum Juste - Lipse'nin yetkisiyle; Tacitus'ün İtalyanca, Fransızca ve İngilizce'ye yapılan çevirileriyle; Moshelm'in (s. 102); Le Clerc'in (Kilise Tarihi., 427); din bilgini Lardner (Tanıklıklar, C lt I, 345); ve Gluçester piskoposu (Kutsal Elçilik, Cilt **III**, s. 38.) ile doğrulanmaktadır. Ne var ki, **convicti** sözcüğü, tümcenin geri kalan bölümüyle birleşemediğinden Jacques Gronovius bunu **Conjuncti** diye okumayı yeğlemiştir. Buna da çok değerli Floransa el yazmasıyle cevaz verilmiştir.

1504) Tacitus, Annal **XV**, 44. Çeviri, Râhip Dottevllle'indir.

1505) Nardini, **Roma antica**, s. 387; Donatus, **de Româ antiquâ**, I. s. 449.

1506) Suetone, Neron'un Yaşamı, bö. 16. Kimi usta eleştirmenler **maiefica** sıfatını **majik** olarak değiştirmişlerdir. Ama, yalnızca Mashe'm, pek haklı olarak, Tacitus'ün sözcüğünün eşanlamlı olarak **exitiabilis** biçiminde görmektedir.

1507) Jozef'in metninde Orlgen'le Eusebe'nin zamanları arasına sokuşturulmuş İsâ'ya ilişkin pasaj, az bilinen bir sahteciliğe örnek olarak gösterilebilir. Peygamberlerin sona erdiği, İsâ'nın erdemleri, tansıkları ve yeniden dirilişi belirgin bir biçimde aktarılmıştır. Jozef, Mesih'i biliyordu, ama bunun bir insan için söyleneceğini bilmiyordu. Bu ünlü pasaj üzerinde yine kuşku duyan bir okur varsa Le Fevre'in Havercamp, Josephe, cilt **II**,

s. 267-723) itirazlarını, Daubuz'ün (s. 187 232) bilimsel yanıtlarını ve yazarı bilinmeyen bir eleştirinin yetkin kanıtlamasını (Bibliotèque ancienne ve mod. Cilt **VII**, s. 237-288). Bu bilinmeyen adın Longuerue râhibi olduğunu sanıyorum.

1508) Tacitus'ün yaşamı için, sırayla, Juste - Lipse'ye ve râhip Bletterle'ye Tacitus maddesi için Bayle'ye, ve Fabricius'ün Latin Kitaplığı (cilt **II**, s. 386, Baskı Ernest.) bakınız.

1509) «Principatum Divi Nervae et imperium Trajani, uberiorem securioremque materiam senectuti seposui.» Tacitus, Tarih I.

1510) Bk. Tacitus, Annal. **II**; 61, **IV**, 4.

1511) Şaklabanın adı Alliturus'tu. Yaklaşık iki yıl önce, **Josèphe de Roma'da** hapsedilmiş olan birkaç **Yahudi papazının bağışlanmasını ve salıverilmesini** aynı aracılarla **sağlamıştı.**

1512) Din bilgini Lardner (Yahudi ve Païens Tanıklıkları, cilt **II**, 102, 103) Galileli adının çok eskiden hıristiyanlara verildiğini, belki de bunun ilk adlandırma olduğunu tanıtlamıştır.

1513) Josèphe, Antiq. **XVIII**, 1, 2; Tillemont, Yahudilerin **Yıkılışı**, s. 742. Juda'nın oğulları Claudius döneminde çarmıha gerildiler. Kudüs'ün alınmasından sonra, torunu Elyazar, çok umutsuz dokuz yüz altmış arkadaşıyle birlikte çok tahkim edilmiş bir şatoyu savundu. Bir koç başıyle duvarda gedik açılınca karılarını ve çocuklarını öldürdüler ve sonra da kendi kılıçlarıyle intihar ettiler ve son adamlarına dek yok oldular.

1514) Bk. Dodwell **Paucitat - mart.**, I. **XIII**. İspanyo'ca olarak Gruter' ceki yazıt (s. 238, No. 9) açıkça sahtedir ve böyle tanınmıştır. Bu, İspanyolların övüncünü ve boş inançlarını pohpohlamak isteyen Sirlyak d'Ankon (Cyriaque d'Ancône) adındaki ünlü sahtecinin mârifetidir (Bk. Ferreras, İspanya Tarihi, Cilt I, s. 192.)

1515) Kapitolium (Capitolium), Vitellius ile Vespasien arasındaki iç savaş sırasında, 69'uncu yılın 19 Aralık'ında ve, 10 Ağustos 70'de yakıldı. Kudüs tapınağı ise, Romalılardan çok Yahudilerin kendi elleriyle yıkıldı.

1516) Yeni Kapitollum, Domitianus'ce yaptırıldı. (Suetone, Domitianus' ün Yaşamı, bö. 5; Plutarque, Publicola'nın Yaşamı, cilt I, s. 230, baskı. Bryan.) Yalnız süsleme için on iki milyon talen, yaklaşık elli beş milyon sterling harcandı. Martial'ın savına göre (I. **IX**, anıt yazısı. 3) imparator bu işten parasını geri çekseydi. Jupiter bütün Olympe'i satışa çıkarsa bile bu işin üstesinden gelemeyecekti.

1517) Vergi konusunda Bk. Dion Cassius, I. **LXVI**), s. 1082), Reimar'ın

notlarıyle birlikte; Spanheim, de **Usu mumism.**, cilt II. s. 571, ve Basnage, Yahudilerin Tarihi, I. **VII**, bö. 2.

1518) Bu adlandırma önce en olağan anlamıyle alındı ve İsâ'nın erkek kardeşlerinin Yusuf ile Meryem'in meşru çocukları olarak varsayıldı. Allah'ın annesi'nin erdenliği (kız oğlan kızlı)'ne duyulan disel saygı, Gnostikler'e ve daha sonra da ortodoks Yunanlılara bir çare olarak Yusuf'un ikinci bir karısı olduğu rivâyetini ortaya attırdı. (Aziz Jerom zamanından beri) Latinler, Yusuf'un her zaman bekâr kaldığını savundular. Ve, İsâ'nın kardeşleri olarak tanımlanan aziz Juda gibi aziz Simon ve aziz Jak'ın İsâ ile yalnızca kardeş çocukları olduklarını söyleyecek denli ileri gittiler ve bu yeni yorumu çeşitli benzer örneklerle tanıtlamaya çalıştılar. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt I, kısım 3, ve Beausorbre, Eleştirili Manicheisme Tarihi, I-II, bö. 2).

1519) Her biri yüz ayaktan otuz dokuz olur, ki bu da ancak dokuz akr eder, (en çok). Ama, hal ve koşulların olasılığı ve öbür Yunanlı yazarların anlatışları ve Bay de Valois'nın bu konudaki bilgisi bunu, Romalıların **Jugerum'yle** anlamaya beni yöneltti.

1520) Eusebe, **III**, 20. Bu öykü Hegesippe'den alınmıştır.

1521) Tacitus'de Sabinus'ün ölümü ve karakteri'ne bakınız. (Tarih, **III**, 74, 75). Sabinus büyük kardeşti, ve Vespasianus'ün tahta çıkışına dek, ona Flavianusler ailesinin temel direği gözüyle bakıldı.

1522) «Flavium Clementem patruelem suum **Contentissimoe inertioe** .... ex tenussima suspicione inter emit.» (Suetone, Domianus'ün Yaşamı, b. 15.)

1523) Dion'a göre Pandataria adası. Praesens (ap. Euseb., **III**, 18) bu prensesi, çok uzak olmayan Pontia adasına sürgüne gönderiyor. Bu ayrılık ve aşağsanma, Eusebe'ye ya da eserini çoğaltanlara, birl kadan, öbürü de Clemens'in yeğeni olan Iki Domitilla'nın varlığını imgeletiyor. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt **II**, s. 224).

1524) Dion, I. **LXII**, s. 1112 - Gerçekten bu ilişkiyi Bruttius Praesens bulup çıkarmışsa, ki Pline ona yazmıştı (Mektup **VII**, 3), ona çağımızdaki bir kitap yazarı gibi bakılabilir.

1525) Suetone, Domitianus'ün Yaşamı, bö. 17; Philostrate, Apollonius'ün Yaşamı, I. **VIII**.

1526) Dion, I. **LXVIII**, s. 1118; Pline, Mektuplar, **IV**, 22.

1527) Plinè, Mektuplar, **X**, 97. Bilgin Mosheim, Pline'den söz ederken (s. 147, 232) onun ılımlılığını ve yansızlığını övmektedir. Din bilgini Lardner'e

karşın (Bk. Tanıklıklar, V. II, s. 46) ben Pline'nin kullandığı sözlerde dalkavukluk göremedim.

1528) Plinè, Mektuplar, V, 8. İlk davasını, İ.S. 81'de Vezüv dağının ünlü püskürmesinde amcasının da yaşamını yitirmesi üzerine açmıştı.

1529) Pline, Mektup'ar, X, 98. Tertullien (Apolog., bö. 5) bu hükümdar fetvâsına eski ceza yasalarının bir yumuşatılması olarak bakmaktadır: «Quas Trajanus ex parte frustratus est;» ve savunmasının başka bir yerinde Tertullien, araştırmaları yasaklayan ve cezaları buyuran gibi tutarsızlıkları da belirtmektedir.

1530) Eusebe (Kilise Tar'hi, I. IV, bö. 9) Adrien'in buyruitusunu korumuştur. Bize de bir tane, Antonius'ler adı altında en elverişlisini vermiş bulunmaktadır. Bu ikinci buyruitunun aslına uygunluğu genel bir tanıma kazanmış değildir. Just'n'in ikinci savunması hıristiyanların suçlamalarıyle ilgili merak çekici birtakım özellikleri kapsamaktadır.

1531) Bk. Tertullien, Apoiog., bö. 40. Aziz Polikarp şehidinin eylemler'nde, Yahudilerin kötülüğüyle kışkırtılmış olan bu öfkenin canlı bir simgesi bulunmamaktadır.

1532) Bu düzenlemelerin Adrien ve Sofu Antoninus'ün buyruitularına konulduğunu yukarda söylemiştik. (Bk. Meliton'un savunusu; ap. Euseb. I. IV, bö. 26.)

1533) Trajanus'ün yanıtına ve Pline'nin tutumuna bakınız. Şehitlerin bilinen eylemleri bu yüreklendirmelerle doludur.

1534) Özellikle Tertullien'e bakınız (Apo'og., bö. 2, 3.) ve Lorctance'a da (Inst. d'vin., V, 9). Düşünce düzenleri aynıdır. Fark etmek kolaydır ki, bu savunuculardan b'ri hukukçu, öbürü ise hatiptir.

1535) Bu tür işkenceden iki örnek için, Ruinard'ın (s. 160, 399) yayınladığı **Acta sincera martyrum**'a bakınız. Aziz Jerôme, aziz Pol l'ermit öyküsünde, anlattığına göre, genç adam, çiçeklerden bir yatağa çıplak olarak z'ncirle bağlanmış ve güzel olduğu denli şehvetli bir kibar fahişenin saldırılarına uğratılmış, kendisini tutmaya uğraşırken dişleriyle dilini koparmıştır.

1536) Kapadokya valisi olan Claudius Herminiamus, karısının hıristiyanlığı kabul etmesinden öfkelend'ği için hıristiyanlara karşı olağanüstü kötü işlemler yaptı (Tertullien, **ad scapulam**, bö. 3.).

1537) Afrika valisine gönderdiği mektupta Tertullien, kendisinin kulağına gelen dikkate değer çeşitli acıma ve yumuşaklık örneklerinden söz etmekted'r.

1538) **Neque enim in universum aliqu'd quod quasi certam for mam ha-**

beat, constituti potest: Trajanus'ün bu sözleri eyalet valilerine çok geniş yetki veriyordu.

1539) **In metalla damnamur, in insulas relegamur.** (Tertullien, apolog., bö. 12.) Numidya madenlerinde dokuz yüksek aşamalı papaz ve bununla orantılı olarak din adamları, inananlar ve hepsinin bağlı bulunduğu piskoposlar bulunuyordu. Aziz Kipriyanus (Cyprien) onları bir mektubunda övmekte ve avutmaktadır. (Bk. Aziz Cyprien, **Epistol., 76, 77**) Aziz İgnace'nın mektuplarına ve eylemlerine tam bir güvenle inanmıyorsak da (havarî pederler'in ikinci cildinde bulunur), örnek şehitlerden biri olarak o Antakya piskoposunu gösterebiliriz. Zincirlere vurulmuş olarak Roma'ya gönderildi ve orada halka gösterilerek sergilenecekti. Troas'a vardığı zaman, Antakya işkencesinin bittiğine ilişkin mutlu haberi aldı.

1540) Liyon şehitleri arasında (Eusebe, l. **V**, bö. I.), işitilmemiş işkencelerin uygulandığı köle Blandine, bu bakımdan, ün kazanmıştır. Azize Felicite'nin ve azize Perpetue'nin suçlama yazılarında adları sıygıyle anılan beş şehitten ikisi köleydi ve ikisi de çok aşağı sınıftandı.

1541) Origen, adv**e**rs. Celsum, l. **III**, 116; sözleri aynen alınmaya değer: Kitabın 326. sayfasının sağ sütunu altındaki Yunanca sözler.

1542) Bütün Roma halkının hıristiyan olmadığını ve bütün hıristiyanların da aziz ve şehit olmadıklarını düşünürsek, genel mezarlıklardan çıkarılan kemiklerle eski zaman kavanozlarına da dinsel onurlar vermemiz gerekir. On yüzyıllık bir alışverişten sonra en aydın katolikler arasında birtakım şüpheler uyandı. Artık B.M. harfleri, kan olduğu, ya da bir palmiye'nin figürü olduğu sanılan kırmızı sıvı ile dolu bir şişe için kanıt istemektedirler. İlk iki işaret az ağırlıklıdır; sonuncusu hakkındaysa eleştiriler olmuştur: 1° Palmiye diye savunulmasına karşın bunun servi olabileceği ileri sürülmüştür. Belki de bu figürlerden, mezarlardaki kitabelerin virgüllerini süslemede yararlanılıyordu. 2° Palmiye, hıristiyan olmayanlara karşı kazanılan zaferin simgesi olabilirdi.

3° Hıristiyanlar arasında, yalnız şehitler için değil, fakat mutlu bir diriliş'in de simgesi olarak kabul edilirdi. Bilinmeyen azizlerin mezhebi üzerine P. Mabillon'un, ve Murotori'nin **sopra le antichità italiane,** dissertat. **LVIII**, bakınız.

1543) Bu öyküler üzerinde bir düşünce vermek için, Trajanus ya da Hadrianus'un buyruğuyle, Ağrı dağında bir gün içerisinde on bin hıristiyan askerin çarmıha gerildiğini söylemekle yetineceğiz. (Bk. Baronius **ad Martyrologium romanum;** Tillemont, Kilise Anıları, cilt **II**, kısım **II**, s. 438; ve Geddes, Mélang., cilt **II**, s. 203.) **Asker** ya da **bin'i** belirleyebilen Mil'in ki-

saltması, birtakım olağanüstü nefretlere de meydan verdi, diye söylenmektedir.

Denis, ap. Euseb., VI, bö. 45. Bu on yedi'den biri, aynı zamanda hırsızlıktan da suçlandırılmıştı.

1545) Aziz Kiprianus'un mektupları **insan'ın ve zamanlar'ın** çok merak çekici, özgün bir tablosudur. Pek değişik açılardan olsa da eşit bir doğrulukla yazılmış olan aziz Kipriyanus'ün iki yaşamını da görünüz. Biri Le Clerc' in (Bibl'oteque Univers., cilt **XII**, s. 208 377), öbürü Tillemon'un yazdığı (Kilise Anıları, cilt **IV**, Kısım I. s. 76-459).

1546) Roma kilisesi'nce Kartaca piskoposuna yazılan terbiyeli olmakla birlikte sert mektuba bakınız (Aziz Gyprien, **Epist. 8**, 9). Pontius, genel kınamaya karşı ustasını haklı göstermek üzere bütün önlemlere başvurmuştur.

1547) Özellikle İskenderiye Denis'inin ve Yeni-Cesare'li Greguvar Taumaturge'nin örneklerini (Eusebe'ye - Kilise Tarihi, I. **V**, bö. 40, ve Tillemont'un Anıları, cilt **IV**, Kısım **II**, s. 685.) bakınız.

1548) Bk. Aziz Kiprianus **epist**, 16, ve Pantius'ün yazdığı Yaşamı.

1549) Elimizde, aziz Kiprianus'e sürgündeyken arkadaşlık etmiş ve ölümünde yanında bulunmuş olan çömez' Pontius'ün yazdığı özgün yaşam öyküsü bulunmaktadır. Şehidin prokonsulüslük eski eylemleri de elimizdedir. Bu iki ilişki de birbirleriyle uyum halindedir ve her kisi de olasılık niteliğini taşımaktadır. Ve en dikkate değer yanı da, hiçbir tansıksal hal ve koşulla değişikliğe uğramamış olmasıdır.

1550) Öyle anlaşılıyor ki, aynı zamanda, bu buyrultu, genele olarak, bütün valilere gönderilmiştir. Denis de (ap. Euseb, I.. **VII**, bö. **II**.) İskenderiye'den çıkmak zorunda bırakıldıktan sonraki sürgün halinin öyküsünü aktarmaktadır — Ne var ki, çektiği işkencelerden sonra da yaşayabildiğine göre onu aziz Kipriyen'den az ya da çok daha mutlu saymamız gerekir.

1551) Bk. Pline, Histoire Naturelle, **V**. 3. Cellarius Geographie Anc'en, s. 111, s. 96. Shaw'un yolculari, s. 90; bitişik ülke için (ki, Bone ya da Merkür burnu'yle sona erer) bakınız, Marmol Afrikası. cilt **II**, s. 574. Kürübis, ya da bugün Gurbes diye değişikliğe uğramış bulunan Kürbis'in yakınında, bir su kemeri örenleri vardır. Din bilgini Shaw, bir yazıt'a rastlamıştır ve bunda bu kentin adı **Colonia Fulvia** olarak gösterilmektedir. Diyaksos Pontius (Aziz Sipriyanus'ün yaşamı, bö. 12) şöyle diyor: **«Apricum et competentem locum, hospitium pro voluntate secretum, et quicquid apponi eis antè promissum est, qui regnum et justitiam dei quaerunt.»**

1552) Bk. Aziz Kiprianus, **epist, 77**, baskı, Fell..

1553) Aziz Kiprianus hıristiyan olduğu zaman, yoksullara yardım için bahçelerini satmıştı. Tanrı'nın lutfu (olasılıkla kimi hıristiyan dostlarının cömertliği) bunları kendisine geri verdi. (Bk. Pontius, bö. 15).

1554) Aziz Kiprianus, on iki ay önce sürgüne gönderildiği zaman, ertesi günü öldürülmüş olacağını düşünmüştü. Olayın bu biçimde belirmesi bu (gün) sözcüğüyle sanki (bir yıl)'ı işaret'etmiş gibi açıklanma zorunluğunu getirmiştir. (Pontius, bö. 12).

1555) Birlikte yemek yiyen Pontius bö. 15), aziz Kiprianus'ün geceyi **custodia delicata** geçirdiğini açıklıyor. Piskopos, son kez bir emir daha vererek, sokaklarda kalabalık arasında duran genç kadınların geceleyin birtakım tehlikelere ve sarkıntılıklara uğramamalarını için orda kalmamalarını istedi. (Acte proconsulaire), bö. 2).

1556) Actes'da (bölüm 4) ve Pontius'de (bö. 17) kararın aslına bakınız. Pontius, bunu çok tumturaklı olarak anlatıyor.

1557) Pontius, bö. 19. Bay Tillemont (Kilise Anıları, cilt **IV**, Kısım, I, s. 450, not 50) ilk yüzyılların şehitleri arasında tek bir şehit görmüş olmaktan üzülmektedir.

1558) Thomas Becket'in karakter ve ilkelerinden edinebildiğimiz konuya göre, aziz Kiprianus'ün, ilk şehitler'e lâyık bir ruh yiğitliğiyle ölümü kabullendiğini belirtmemiz gerekmektedir. (Bk. Mylord Littelton'un Henri **II** Tarihi, cilt **II**, s. 592, v.b.).

1559) Özellikle aziz Kiprianüs'ün **de Lapsis** adlı yapıtına bakınız. 87. 89, Baskı Fell., Dodwell'in derin bilgisi **(Dissertations Siprianus, XII, XIII** ve Midleton'un yüksek aklı **(free Inquiry**, s. 162, v.b.) şehitlerin değerliliği, onurları ve güdüleriyle ilgili olarak bize bir arzu vermemektedir.

1560) Aziz Kiprianus, epist. **5, 6, 7, 22, 24 ve de Unitate ecc'esiva**, şehit diye tanıtılanların sayısı, genellikle hıristiyan olduğunu serbestçe söyleyenlerin tümüne bu onursal adın verilmesi nedeniyle çok arttı.

1561) **Certatim gloriosa in certamina ruebatur; multique avidius tum martyria gloriosis motibus quverebantur, quam nunc episcopatus pravis ambitionibus appetuntur.** (Sulpius Severus. I. II).
nunc sözcüğünü unutmuş gibi olabilecektir.

1562) Bk. **epist. ad Roman**, bö. 4, 5, **ap. Patres Apostol.**, Cilt **II**, s. 27. Pearson, aziz Ignace'nin duygularını bir sürü örnek ve kaynakla haklı çıkarmak (Bk. **Vindicioe Ignatianoe**, kısım **II**, bö. 9).

1563) Büyük Corneille'e güzel bir trajedi konusu vermiş olan Polyeucte tarihi, belki de en aslına uygun değilse de bu taşkın gayretkeşliğin en ünlü örneklerinden biridir. Elvire konsili'nin altmışıncı kararının, herkesin gözü

önünde put'arı kırmak üzere kendini ölüme sunanlara şehit ünvanının verilmesini reddetmesini unutmamak gerekir.

1564) Bk. Epictète, I. **IV**, bö. 7 (her ne denli hıristiyanlara yollama yaptığı (atıfta bulunduğu şüpheliyse de) **Rebus sius'in** Marcus Aurellus'ü, **I. XI**, bö. 3; Lucien, **in peregrin.**

1565) Tertullien, **ad Scapulam**, bö. 5. Bilginler, aynı ad altında ve hepsi de Asya'da prokonsulus'lük yapmış üç kimsedir. Konuşan prokonsul'ün daha sonra imparator olan ve Trajanus zamanında Asya'yı yönetmiş bulunabilecek sofu Antonius olduğunu sanıyorum.

1566) Mosheim de Rebus Christ. ante Constant., s. 23.

1567) İzmir kilisesi'nin mektubuna bakınız, **ap. Euseb.**, Kilise Tarihi, **I. IV**, bö. 15.

1568) Aziz Justin'in ikinci savunmasında, yasayla verilmiş böyle bir önel üzerine çok ilginç bir örnek bulunmaktadır. İmparator Declus'ün işkencelerinde de hıristiyan sanıklara aynı kolaylık ve bağışlama tanınmıştır: ve aziz Kiprianus **(de Lapsis)** bundan olumlu olarak söz etmiştir: **dies megantibus proestitutus.**

1569) Tertullien, zulüm sırasında kaçıp kurtulmayı, tam bir sapkınlık olmasa da, Tanrı'nın istencini işin içinden çıkarma girişimi olarak görmektedir, v.b. v.b.. Bu konu üzerine (Bk. s. 536-544, baskı. Rigalt.) en zirva bağnazlıklarla ve tumturaklı birtakım sözlerle dolu bir kitap yazdı. İşin ilginç yanı Tertullien'in şehitlik'ten canının yanmamış olmasıdır.

1570) Aziz Kiprianus'ün yazılarından bilinen **libellatici**'ler Mosheim geniş incelemesinde son derece ayrıntılı biçimde betimlendirilmişlerdir, s. 483-489.

1571) Pline, Mektuplar **X, 97** - İskenderiyeli Den's, **ap. Euseb., I. VI**, bö. 41. «Ad prima statim verba minantis inimici maximus fratrum numerus, fidem suam prodidit: nec prostratus persecutionis impetu, sed voluntario lapsu se ipsum protsavit.» (Aziz Kiprianus'ün yapıtları, s. 89). Hıristiyanlıktan dönenler arasında yüksek aşamalı papazlar, piskoposlar bile vardı.

1572) Bu olaylar nedeniyle aziz Kiprianus **de Lapsis** adlı yapıtını ve birçok mektubunu kaleme almıştır. Tevbe eden sapkınların çarptırılması gerekli ceza işlemiyle ilgili dinsel tartışma önceki yüzyıl hıristiyanları arasında görülmemiştir. Bunun nedenini onların inançlarının ve gözüpekliklerinin daha üstün olmasına mı bağlıyacağız? Acaba onların tarihi üzerindeki bilgimizin yeterli olmadığını da düşünemez miyiz?

1573) Bk. Moshelm, s. 97. Her ne kadar Mehdi (Antechrist)'nin gelişi için düşündüğü en büyük ve onuncu işkence hakkında kullanacaksa da bu

sayıyı ilk olarak ortaya atan Sulpius Severus olmuştur.

1574) Aziz Justin, Pontius Pilatus'ün yaptığı tanıklığı ilk olarak belirten kişidir. Pilatus'ün eylemleriyle ilgili olarak, çeşitli kitaplar yazan ve basan, Tertullien'in, Eusebe'nin aziz Epifan'ın, aziz Krisostom'un, Orose'nin, Greguar de Tours'un ellerinden geçerek meydana gelen süslemeler, don Calmt'in çok ustalıklı tutumuyle sergilenmiştir (Kutsal Kitap üzerine bilimsel araştırma, cilt III, s. 651, v.b.).

1575) Ateş saçan lejyon tansığı denilen bu mûcize üzerine, Bay Moyle'nin yetkin eleştirisine bakınız, cilt II, s. 82-390.

1576) Dion Cassius, ya da daha çok, özetleyicisi Xiphilin (Ksfilen), f. LXXII, s. 1206. Bay Moyle (s. 266) kilisenin Kommodus dönemindeki durumunu sergiledi.

1577) Tertullien'in Scapula'ya yazdığı mektupla, Karakalla'nın yaşamını — Augustine Tarihinde — karşılaştırınız. Din bilgini Jortin (Kilise Tarihi üzerine Bakışlar, cilt II, s. 5, v.b.) Severus'ün hastalığı üzerinde kutsal yağın etkisini incelerken bu hükümdarın iyileşmesi için bir mûcize oluşmasını büyük bir istekle beklemektedir.

1578) Tertullien, de Fuga, bö. 13. Sungu, Saturnal şenlikleri sırasında veriliyordu. Tertullien bu durumu, inananların, putperestlerle suç ortağı haline gelmesi biçiminde görerek kaygulanmaktadır.

1579) Eusebe, I. V, bö. 23, 24; Moshe'm, s. 435-447.

1580) «Judaeos fieri sub gravi poena vetuit . Idem etiam de christianis sanxit.» (Augustine Tarihi, s. 70).

1581) Sulpicius Severus, I. II, s. 384. Bu yıl sayısı (bir istisnasıyle) Eusebe Tarihi ve aziz Siprianus'ün yazılarıyle doğrulanmıştır.

1582) Hıristiyan kiliselerinin eskiliği Tillemont (Kilise Anıları, cilt III, kısım II, s. 68-72) ve Bay Moyle (Cilt I, s. 378 398) taraflarından tartışıldı. Bu durum, Bay Tillemont'a göre, Alexander Severus, zamanında, Bay Moyle'e göre ise Gellienus döneminde meydana geldi. Herhalde ilk kiliseler ve ilk hıristiyanların barışı tatmaları bu iki hükümdar zamanında oldu.

1583) Bk. Augustine Tarihi, s. 130. Bir hizmete atanmış olanların herkesin önünde görünerek adlandırılması yöntemlerini İmparator Aleksander de benimsedi. Bu geleneğin onuru Yahudi ulusuna da yüklenmektedir.

1584) Eusebe, Kilise Tarihi, I. VI, bö. 21, ağız Jerome de Scrip eccles, bö. 54. Mamme, hıristiyanlarca ve putatapanlarca azize ve dindar bir kadın olarak anıldı. Birinc'lerin ona bu onursal adı vermemeleri gerekirdi.

1585 Bk. Augustine Tarihi, s. 123. Görünüşe göre Moshelm, Aleksander'in özel dini konusunda çok derinleşmektedir. İsâ'ya genel bir tapınak

yapma niyeti, ve bu hükümdara ya da İmparator Hadrian'a buna benzer bir durumda yapılan karşı çıkma, olasılıktan yoksun ve Konstantin zamanında yetişmiş saf bir tarihçinin hıristiyanların uydurduğu bir masaldan başka bir şey değildir.

1586) Eusebe, I. **VI**, bö. 28, Günden güne yaygınlığı artan hıristiyanlığın başarısı putatapanları öfkelendirmiş olabilir. Birincinin saltanatı sırasında yazmış olan Dion Cassius, görünüşe göre, efendisinin daha iyi bir dönemdeki zulümdeki derslerden yararlanmasını ve Augustus'ün gözdesi'nin sözlerini anımsamasını istiyordu. Mesene'nin, ya da daha çok Dion'un bu sözleriyle ilgili olarak ben yansız olan (not 25, bu eserin ikinci bölümü) kendi düşüncemi ve râhip Bletterie'nin (Akademi Anıları, cilt **XXIV**, s. 303, cilt **XXV**, s. 432) düşüncesini benimsemekteyim.

1587) Orose (I. **VII**, bö. 19)in iddiasına göre Origen, Maksiminus'ün nefretini uyandırıyordu. Aynı yüzyılda Kapadokya piskoposu olan Firmillanus bu işkenceyi sınırlandırıyor ve bize, doğru bir düşünce vermiş oluyor (**ap. Cyprianus, epist.** 75).

1588) Genellikle hıristiyanlığı kabul ettikleri sanılan bu hükümdarlarla ilgili olarak (ap. Eusebe, I. **VII**, bö. 10) İskenderiyeli Denis'in bir mektubunda açıkça Filip ve ailesi söz konusu edilmektedir. Bir çağdaşın bu tanıklığı böyle bir söylentinin çıktığını tanıtlamaktadır. Kendi halinde ve Roma sarayına uzak bir yaşayış sürdüren, Mısırlı piskopos, bu olayın gerçekliği üzerinde uygun bir dikkatlilik göstermektedir. Eusebe zamanında var olan Origen'in mektupları (Bk. I. **VI**. bö. 36) çok olasılıkla, meraklı olduğu kadar önemli de olan bu sorunu çözebilecektir.

1589) Eusebe, I. **VI**, bö. 34. Doğal olarak bu masal, sonraki yüzyılların yazarlarınca daha da süslenip püslenmişse de, Frederic Spanheim'in gereğinden çok allâmeliğiyle çürütülmüştür.

1590 Lactance, **de Mort . persec.**, bö. 3,4 . Kilise'nin mutluluğunu ve ilerlemelerini iyi hükümdarların uzun saltanat dönemlerindeki halıyle dile getirdikten sonra, ekliyor: **«Extitit post annos plurimos, execrabile animal, Decius, qui vexaret ecclesiam.»**

1591) Eusebe, İ. **VI**, bö. 39; aziz Kiprianus, **epist - 55** - Roma makamı, aziz Fabienus'ün şehit olduğu 20. Ocak. 250'den Cornilius'ün seçildiği 4. Haziran 251 tarihine dek boş kaldı. Declus, o yılın sonundan önce öldürülmüş olduğu için herhalde Roma'yı o sırada terketmiş bulunuyordu.

1592) Eusebe, I. **VII**, bö. 10; Moshelm (s. 548), vali Makrienus ile Mısırlı Magus'ün tek ve aynı kimse olduğunu çok açık olarak göstermiştir.

1593) Eusebe (I. **II**, bö. 13) bu Latince buyrultunun Yunanca bir çeviri-

sini bize vermektedir. Başka bir buyrultu'yla Gallienus, **mezarlıkları'nın** hıristiyanlara geri verilmesi ni emretti.

1594) Eusebe, **I. VII,** bö. 30; actance de M.P., bö. 6; aziz Jérôme, Chron., pag. 177; Orose, I. **VII,** bö. 23. Kullandıkları sözcükler genellikle o denli iki anlama gelen türden ve yanlış kl, Aurellanus'ün öldürülmesinden önce kendisinin niyetlerinin ne olduğunu kestirmemiz mümkün olmadı. Yeni zaman yazarlarının çoğu (Dodwel hâriç, Eleştiri, Slprlanus, XI, 74) az sayıda o'ağanüstü şehit kazanmak Için bu fırsatı ganimet saydılar.

1595) Paulus, piskopos adından çok **Ducenarius** ünvanını seviyordu. **Ducenarius,** imparatorun bir idarecisiydi ve aylığı ikiyüz sesters'e (yaklaşık otuz altı bin sterlin) varıyordu. (Bk. Saumaise ve Augustine Tarihi, s. 124). Kimi eleştirmenler, Antakya piskoposu'nun bu görevi Zenobi'den aldığını ileri sürerler. Kimis' de bu ünvanı, piskopos'un gösteriş tutkusunu ve saygısızlığını gösteren bir davranış olarak betimlerler.

1596) Dinsel konulardan çıkar sağlama o'anağı o yüzyılda henüz bilinmiyordu. Papaz örgütü, satmak niyetinde olduğu şeyi, satın alıyordu. Anlaşıldığına göre Lucilla adlı zeng'n bir kadın Kartaca p'skoposluğundan Mljorin Için, uşaklarından birini edindi. Ederi dörtyüz **folles** tuttu. (Monum - antiquit - ad calcem Optatl, s. 263). Her **follis yüzyirmi** beş gümüş parçası kapsıyordu. Tüm değeri yak'aşık ikibin dörtyüz sterlin kadar tutar.

1597) Paulus'ün kusurları az gösterilmek istenseydi. Doğu'nun tüm piskoposlarının toplanarak en çirkin suç çirkefler'ne kendilerini de bulaştırmalarını ve bunları imparatorluğun tüm kiliselerine bild'rmek üzere genelge halindeki mektuplar'a açıklamalarını varsaymak gerekecekti (ap. Euseb., **VII,** bö. 30).

1598) Onun sapkın düşüncesi (aynı yüzyıldaki Noetus'ün ve Sabellus' ünküne benzeyen) tanrısal kişiler'n gizemli ayrımlarını karıştırma eğilimi gösteriyordu.

1599) Eusebe, K'l'se Tarihi, **I. VII,** bö. 30. Paulus Samoste'nin ilg'nç öyküsünü tüm olarak ona borçluyuz.

1600) Kıptî (Copte)'ler ve Etyopyalılar arasında çağımızda sürdürülen şehitler tarihi, Mısır yılı D'cletianus'ün tahta çıkışından on dokuz gün önce başladığına göre, 29 Ağustos 284'den başlıyarak hesaplanmalıdır (Bk. Tarihleri gerçekleştirme Sanatı'na giriş niteliğindeki bil'msel araştırma).

1601) Lactance'n (de M.P., bö. 15) **sacrificio polui cocgit,** deyimi bu prenseslerin hristiyanlığı kabul ettiklerini varsaydıracak n'teliktedir, ama bu sözler, bu prenseslerin vaft'z edild'klerini — Moshelm'ln (s. 912) bilimsel araştırması doğrulamamaktadır.

1602) Bay de Tillemont (Kilise Anıları, cilt V Kısım I, s. 11, 12). Dom. Luc d'Acheri'nin **Spicileg**'inden Theonas'ın Lucianus'ün yararlanması için meydana getirdiği çok ilginç bir bilgiyi aldı. (Bk. Yeni baskı, Paris, 1723, cilt. III, s. 297). Bu parça Latince bir tercümeden başka birşey değildir. Nereden alındığını bilemiyorum ama, herhalde aslına uygun olsa gerektir.

1603) Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 10.

1604) Eusebe, Kilise Tarihi, **I. VIII**, bö. I. Aslını inceleyecek olanlar tabloyu şişirmiş olmakla beni suçlayamayacaklardır. Diocletianus tahta çıktığı zaman Eusebe on altı yaşında kadardı.

1605) Birçok örnek arasında, Antonius'ler döneminde moda olan Mythras ve Tauroboles'ler gizemli sungu inanışını sayabiliriz. (Bk. Akademi Anıları, Bay Boze, cilt II, s. 443.) Apule'nin romanı taşlamalı olduğu kadar bağlılıkla da doludur.

1606) Sahtekâr Aleksandr, büyük bir gayretle Trofonius'ün Mallos'a ve Apollon'un Klaros ve Milet'e seslenişlerini sâlık veriyordu. (Luclanus, cilt II, s. 236, baskı Reitz). Bu tanrısal seslenişlerden sonuncusu —ki onun tuhaf öyküsü çok ilginç bir sadet-dışı konusu olurdu— işkence buyruklularını yayınlamadan önce Diocletianus'ün incelemesine sunuldu. (Lactance, **de Mort.persec.** bö. II.)

1607) Pitagor'un Ariste'nin eski tarihlerinden başka, İsâ'nın tansıklarının karşısına, Eskülap sunağının önünde yapılmış iyileştirmeler ve Apollonius de Tnyane'dan anlatılan masallar çıkarıldı. Philostrate, Apollon'us'ün yaşamını yazdığı zaman böyle bir niyeti olmadığıyle ilişkili olarak din bilgini Lardner'le aynı kanıdayım. (Bk. Tanıklıkları, cilt III, s. 252, 352).

1608) Kilise babalarının putataparlığa minnet duymamalarına üzülmemek elden gelmiyor. Çünkü, papanizm, babaların kendi elleriyle yıktığı bu putlar olağanüstü ya da cehennemlik nesneleri içeriyorlardı.

1609) Julianus (s. 301, baskı spalnheim) Pizonien'lerin ve Epikürcülerin ve Epikür'ün meydana getirmiş olduğu üç yüz cilt eserle birlikte çok sayıda kitabı ve bunların hak olmayan dinlerini tanrılarını yarlıgamasının nasıl kökü kazıldığını dinsel bir sevinçle anlatıyor. (Bk. Diojen Layers, I. X, bö. 26.)

1610) . **«Cumque allos audiam mussitare indignanter, et diare oportore statiu per senatum, aboleantur ut haec scripta, qubus christiana religio comprobetur, et vetustatis opprimatur euctoritas.» Arnobe, adversus gentes, I.** III, s. 103, 104. Çok doğru olarak şunları ekliyor:. **«Erroris Convincite Ciceronem... nam intercipere scripta, et publicatam velle submergere lectionem, non est Deum defendere, sed veritat's testificationem timere.»**

1611) Lactance (Instit divin., I. V, bö. 2, 3), inanç'a savaş açan bu

filozoflerın ikisinden çok sıcak ve parlak deyişlerle söz etmektedir. Hıristiyenlara karşı olan Porphyre'in büyük eseri otuz kitaptan oluşuyordu. Sicilya'da 270 yılına doğru yazılmıştı.

1612) Bk. Sokrat, Kilise Tarihi, I.I, bö. 9, ve Theodose kodeksi, I.I, tit. I, I. 3.

1613 Eusebe, I. VIII, bö. 4, 17. Asker şehitlerinin sayısını, hiçbir Latin ve Fransız çevirisinin anlam veremediği şu dikkate değer (Yunanca metin «s. 340 sü 2 alıp notu) deyişle sınırlamaktadır. Eusebe'nin bilgi gücüne, Lactance, aziz Ambroise, Sulpicius Severus, Orose v.b.'nin hiç söz etmemelerine karşın, altıbin hıristiyandan oluşan Thébaine Lejyonunun, Maksimianus'ün buyruğuyle, Penin Alpleri koyağında şehit edildiklerine uzun süre inanılmıştır. Tarih olarak ilk kez beşinci yüzyılın ortalarına doğru yayımlanmıştır. Bu tarihin yazarı olan Lyon piskoposu Eucher'e Cenevre piskoposu Isaac ve Octodurum piskoposu Teodor bu bilgiyi aktarmışlardır - Hâlâ ayakta duran Saint Maurice manastırı, Burgonya kralı Sigismond'un çabuk inanırlığının zengin bir anıtıdır. (Bk. Açıklamalı Kitaplık'ın otuz altıncı cildindeki çok değerli bilimsel araştırma, s. 427 - 454)

1614) Bk. **Acta sincera**, s. 299. Onun şehitliğiyle Marcellus'ünkin'n ilişkisi gerçeğin ve aslına uygunluğun tüm niteliklerine dayanmaktadır.

1615) **Acta sincera**, s. 302.

1616) **De Mort. persec.**, bö. II. Lactance, ya da bu küçük eserin yazarı her kim ise, Nikomedya'da oturuyordu. Ne var ki, hükümdarların kendi odalarında geçenlerden bu denli gerçek bilgiyi nasıl alabildiğini anlamak zordur.

1617) Arayıp öğrenebileceğimiz tek durum Galerius'ün annesinin dindarlığı ve kıskançlığıdır. Lactance'ye göre o, **Deorum montium cultrix; mulier admodum superstitiosa**, idi. Oğlu üzerinde çok etkiliydi ve kendisinin hıristiyan subaylarından kimisinin ona gösterdikleri ez ilgiden gücenmişti.

1618) Terme tanrısının inanç ve bayramı Bay de Boze'ce pek hoş biçimde betimlenmiştir. (Akademi Anıları, cilt I, s. 50.)

1619) Lactance'n'n elimizde bulunan tek el yazmasında **profectus** biçiminde yazılıdır. Ama akıl ve tüm eleştirmenlerin verdiği bilgiler pasajın anlamını yok eden bu sözcük yerine **proefestus'ü** kullanmamıza izin vermektedir.

1620) Lactance (de Mort. persec., bö. 12), kilisenin tahribini resim çizer gibi çok canlı biçimde anlatmaktadır.

1621) Mosheim (s. 922-926) Lactance'nin ve Eusebe'nin çeşitli pasajlarını derinlemesine incelemiş ve bu buyrultunun çok doğru ve kesin b'çi-

mini vermiştir. Bunu yaparken kimi zaman titizliklere da kapılmıştır..

1622) Bir çok yüzyıl sonra Eduard I, aynı tür bir zulmü İngiltere papazlarına karşı başarıyla uyguladı. (Bk. Hume, İngiltere Tarihi, cilt I, s. 300 son baskı in. 40.)..

1623) Lactance bunu yalnızca **quidam, etsi non resta magno tamen animo**, v.b. diye anıyor (b. 12). Eusebe (I. **VIII.**, bö. 5) ona saygınlıklar veriyor, Ne o, ne de öbürü adını bildirme zahmetine girşmemişlerdir. Ama Yunanlılar onun anısını Jean adı altında dile getirmektedirler. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, cilt V, Kısım II, s. 320).

1624) Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 13, 14. **Potentissimi quondam Eunuchi recati, per quos palatium et ipse constabat.** Eusebe (I. **VIII**, bö. 6) Gorgonius ve Dorote adlı hadım agalarıyle Nikomedya piskoposu Antinius'ün zâlimce öldürülmelerini anlatmaktadır. Bu iki yazar da, biraz kapalıca, fakat dokunaklı biçimde, imparatorların önünde geçen korkunç sahneleri betimlemektedirler.

1625) Bk. Lactance, Eusebe ve Constantin **ad Catum sanctorum**, bö. 25. Eusebe, yangının nedenini bilmediğini söylüyor.

1626) Tillemont, Kilise Anıları, cilt V, kısım I, s. 43.

1627) Bk. Acta sincera'lar, (Ruinart'ın), s. 353. Felikslus de Thibara, ya da Tib'ur'ün eylemleri, efsâne yazarlarının başı bozukluğuna belirgin bir örnek oluşturan öbür baskılardaki anlatışlara göre daha az değişikliğe uğratılmış görünmektedir.

1628) Milev'li Optat'ın Donatist'lere karşı yazdığı birinci kitaba bakınız, Paris, 1700, baskı Dupin. Bu piskopos Valens'in saltanatı döneminde yaşıyordu.

1629) Optat'ın sonunda yayımlanmış olan eski anıtlar, s. 261, v.b., kilîselerin yıkılmasında yöneticilerin yöntemleri büyük ayrıntılarla anlatılmaktadır Önce, içerde bulunan kaplar v.b. nin çok doğru bir tutanağı yapılıyordu. Nümidya'daki Cirta kilisesinin bu envanteri bugün mevcuttur. İçerde bulunan eşyalar arasında iki altın, altı gümüş çanak da vardır. Altı kavanoz, bir vazo, yedi lamba da gümüştendi. Bunlardan başka, çok sayıda glysi ve bakır takımlar bulunuyordu.

1630) Lactance (Instit divin., V, II), tüm hazır bulunanlarıyle birlikte yakılan küçük gizli meclisin yok edilmesinden sözetmektedir. Eusebe bu kıyımı tüm kente yaygınlaştırmaktadır ve bunu, örgütlenmiş bir savaş kuşatma harekâtına benzetmektedir. Son Lâtince çevirmeni Rufin halkın dışarı çıkıp binayı boşaltması öneri ve iznini önemli bir durum saymaktadır. Frk. ya'nın sınırları İsaurla'ya uzandığından bu eyalette oturan barbarların bo-

yunduruk altına alınmaz karakterinin bu mutsuzluğa yardımcı olmuş bulunması olasıdır.

1631) Eusebe, I. VIII, bö. 6. Bay de Valois, Suriye, ayaklanmasını Libanius'ün bir söylev'nde bulduğunu düşünüyor; ve, bunun tribunus Eugenius'ün gözü pek bir girişimi olduğunu ve yalnızca beşyüz insanla Antakya'yı ele geçirdiğini ve dinsel bir hoşgörü vaadiyle hıristiyanları kendi yanına çekmeyi umabildiğini sanmaktadır. Eusebe'e (I. IX, bö. 8) ve Moise de Chorene'e göre (Armenia Tarihi, I. II, bö. 77, v.b.) hıristiyanlığın o sıralarda Armenia'ya girdiği sonucuna varılabilir.

1632) Bk. Moshelm, s. 938. Eusebe'nin metni açıkça gösteriyor ki, yetkileri artırılmış ve yasayla sınırlanılması kaldırılmış olan valiler, öbür din kardeşlerine ibret olması için hıristiyanları ölüm cezasına çarptırabiliyorlardı.

1633) Atanase, s. 833; **cp.** Tillemant, Kilise Anıları, cilt V, kısım I, s. 90.

1634) Eusebe, I. VIII, bö. 13; Lactance, **de Mort. persec.**, bö. 15; Dodwell'e göre (Bilimsel araştırma - Kiprianus, **XI.** 75) bu iki kitap yazarı birbiriyle hiçbir suretle uyum sağlayamamaktadırlar. Birincisi, Konstans'ın Caesar görevinde olduğunu açıkça söylerken öbürü, aynı hükümdarın augustus derecesine yükseldiği zaman olarak göstermektedir.

1635) Datianus adı, Lusitania'nın güney kesimindeki iki kent olan **Pak Julia** ve **Ebora** topraklarının sınırlarını belirlemek üzere Gruter'in yazıtlarında geçmiştir. Bu iki yerin Saint-Vincent burnunun yakınında olduğu düşünülürse, Prudance'nin ve birtakım kimselerin savunduklarının tersine, şehitlik mertebesini kazanmış olan bu addaki ünlü diyakozun Saragossa ve Valansiya ile ilgisi bulunmadığı sonucuna varılır. (Bk. Tillemont'un Anıları' nda ıstıraplarının gösterişli öyküsü, cilt V, kısım II, s. 58-85). Kimi eleştirmenlerin düşüncesine göre, caesar niteliğiyle Konstans'ın yetki alanı İspanya'yı kapsamıyordu ve bu eyalet doğrudan doğruya Maksimianus'ün yetki alanına tâbi bulunuyordu.

1636) Eusebe, I. VIII, bö. II; Gruter, Incript. s. 1171, no. 18. Rufin, Adanetus'ün şehit edildiği yer üzerinde olduğu gibi görevi konusunda da aldanmıştır.

1637) Eusebe, I. VIII, bö. 14. Ne var ki, Konstantin tarafından yenilgiye uğratılan Maksensius, Lactance'nin kalemiyle, işkenceciler arasında yer alarak ölmüştür.

1638) Marcellus'ün mezar taşı yazıtı Gruter'de görülebilir (Inscrip., s. 1172, no. 3); bu yazıt, bildiğimiz tüm öyküsünü kapsamaktadır. Birçok eleştirmen, papalar listesinde birbirini izleyen Marcellinus ile Mar-

cellus'ü iki ayrı kimse oolarak varsaymışlardır. Bilgin râhip Longuerue ise bunların tek ve aynı papa olduklarını güvenle söylemişti.

Verdicus rector, lapsis quia crimina flere,
Praedisc't miseris, fuit omnibus hostis amarus.
Hinc furor, hinc odium; sequitur discordia, lites.
Seditio, caedes; solvuntur foedera pacis.
Crimen ob alterius, christum qui in paca negavit,
Finibus expulsus patriae est feritatate tyranni.
Haec breviter Damasus volu't comperta referre:
Marcelli populus meritum cognocere posset.

Damasus'ün 366 yılında Roma piskoposu olduğunu belirtebiliriz.

1639) Optat, Donatist'lere karşı, I. I, bö. 17, 18.

1640) Aziz Bonifasius'ün, tansıklar ve tumturaklı sözlerle dolu tutku eylemleri, Ruinart (s. 283 - 291) tarafından çok eski yazmalara göre Yunanca ve Latince olarak yayımlanmıştır.

1641) İlk dört yüzyıl süresince, batı İllirya'daki piskopos ya da piskoposluk sayısı azdır. Milano Piskoposluk yargıcının yargılama gücünün, bu büyük eyaletin başkenti olan Sirmium'a dek yayıldığı sanılmaktadır. (Bk. Charles de Saint-Paul'ün kutsal coğrafyası, s. 68-76, Lucas Holsterius'ün gözlemleriyle).

1642) Eusebe'nin sekizinci kitabıyle Filistin şehitlerine ilişkin ek de özellikle Galerius ile Maksmanus'ün zulüm ve işkencelerini işlemektedir'er. Kutsal kuruluşlarının beşinci kitabına genel yakınmalarla başlayan Lactance'da bu hükümdarların kayıcılığına îmâda bulunulmaktadır.

1643) Eusebe, I. **VIII**, bö. 17, bu unutulmaz buyrultuyu Yunanca'ya çevirdi, Lactance ise (**de M.P.** bö. 34) bize Latince aslını verdi. Bu iki yazarın da, buyruıtuda ileri sürülen sözlerle Galerius'ün vicdan azâbını ve pişmanlığını belirten tümceler arasındaki açık çelişkinin ne denli belirgin olduğuna dikkat etmediği görülmektedir.

1644) Eusebe, I. IX, bö. 1. Prefe'nin mektubunu veriyor.

1645) Eusebe, I. **VIII**, bö. 14, I. **IX**, bö. 2-8; Lactance, **de M.P.** bö. 36. Bu yazarlar, Maksiminus'ün düzenlerini açıklamakta birleşiyorlar -Ama birincisi çok sayıda şehitin ölümünü söylerken öbürü, olumlu olarak şöyle diyor: **Occidi servos Dei vetuit.**

1646) Ölümünden çok az önce, çok hoşgörülü bir buyrultu yayınladı. Bunda, hıristiyanlara karşı gösterilen sertliklerin, kendi amaçlarını iyi kavrıyamamış olan yönetici ve yargıçların tutumundan ileri geldiğinden yakınmaktadır. (Bk. Eusebe'deki buyrultu, I. IX, bö. 10).

1647) Eusebe'deki I. VIII, bö. 2, ve **de Mart, Palest.** bö. 12.) iki pasajdan edinilebilecek tümevarım işte böyledir. Tarihçinin ihtiyatlılığı, onun karakterini kınayıcı ve şüpheci kılmıştır. Onun hapise konulduğunu ve aşağılık gönül almalarla özgürlüğünü satın aldığını kimse bilmiyor değildi. Bütün yaşamı boyunca, hattâ Tir'de toplanan konsilde bile bu durum onu ayıplamak için kullanıldı. (Bk. Tillemont, Kilise Anıları, I. VIII, kısım I, s. 67).

1648) Tarachus ile arkadaşlarının acılarıyle ilgili eski ve gerçek anlatı, hınç ve nefretle kaleme alınmış ve yüksek görevli devlet memurunun öfkelenmesine yol açabilen ağır sözlerle doludur. (**Acta sincera**, Ruinart, s. 419-448). AEdesius'ün Mısır valisi Hiyerakles'e karşı takındığı tavır daha da olağanüstüydü: Yunanca (s. 350) (Eusebe, **de Mart. Palest.**, bö. 5).

1649) Eusebe, **de Mart. Palest.**, bö. 13).

1650) Saint Augustin, **Collat. Carthag. Del**, III, bö. 13, ap. Tillemont, Kilise Anıları, cilt V, kısım I, s. 46. Donatistler'le yapılan dinsel tartışma, her ne denli yandaşlık ruhuyle yapılmış aydınlatmalardansa de, Afrika kilisesi tarihine bir ışık tutmuştur.

1651) Eusebe, de **Mart. Palest.**, bö. 13. sözlerini, **bütün** işkence dönemi boyunca Filistin'deki şehitlerin öyküsünün böyle olduğunu doğruluyarak sona erdirmektedir. Mısır'daki Tebait eyaletinde geçen olaylara ayırdığı kitabının beşinci bölümü, bizim benimsediğimiz ılımlı hesabın tersini gösterir gibi görünebilecektir. Buysa ancak bizim bir tarihçinin ustalıklı ihtiyatına hayranlık duymamıza yarayacaktır. İşkence sahnesi olarak imparatorluğun en uzak bir ülkesini, Tebaid'i, seçiyor ve burada aynı günde on ile yüz arasında kimsenin şehitlik acısı çektiğini söylüyor. Sonra da Mısır'a yük sek belirli sayılar yerine, birçok hıristiyandan söz ediyor ve, gördüğü ya da işitmiş olabileceği ve, hem cezanın bekleyişi, hem de infâzı anlamına gelen eşanlamlı sözlerini pek büyük bir ustalıkla kullanıyor. Kendini böylece koruyacak güvenli bir sipere girdikten sonra, okuyucuların dinsel görüşlerine göre karar vermeleri için iki anlama gelen pasajı onlara ve çevirmenlerin yorumlarına bırakıyor. Eusebe gibi Mısırlılar'la görüşmüş olanların kapalı ve sıkıcı bir üslupla yazmaktan tat duyduklarını îmâ eden Teodor Metoşita.nın yazılı gözleminde belki de bir azizlik yatmaktaydı. (Bk. Valois, **ad. loc.**).

1652) Filistin üç eyalete ayrıldığında Doğu valiliği kırk sekiz eyaleti kapsıyordu. Uluslara göre yapılan eski ayırımlar uzun süreden beri kaldırıldığından, Romalılar eyaletleri, genişliklerine ve varlıklarına göre bölmüşlerdi.

1653) «Ut gloriani possint nullum se unnoccntium premisse, nam ed

audivi aliquos gloriantes, quica administratio sua in hâc parte, fuerit uneruenta.» Lastance, **Institut., divin** -, V, II.

1654) Grotius, Annal - **de rebus Bilgicis**, I. I. s. 12. başlık al.

1655) Frà - Paolo (Otuz koncili'nin Tarihi, I. III) Hollanda'dakl şehitlerin sayısını elli bin olarak gösteriyor; akıl ve ilimlilik bakımından Frà - Paolo da Grotius'den ayrılmış olmuyor. Zaman bakımından öncelik, birincinin tanıklığına avantaj sağlıyor, öbür yandan, Hollanda ile Venedik'i ayıran uzaklıkla bu avnataj - ikincisi için - yok oluyor.

İÇİNDEKİLER

Edward Gıbbon'un Yaşam Öyküsü 1

BÖLÜM I

Antoninus'ler döneminde İmparatorluğun genişliği ve askeri gücü 21

BÖLÜM II

Antoninus'ler Çağında Roma İmparatorluğu'nun İçerdeki Birliği ve Gönenci 47

BÖLÜM III

Antoninus'ler Çağında Roma İmparatorluğunun Yapısı 77

BÖLÜM IV

Kommodus'ün Kandökücülüğü, Çılgınlıkları ve Cinayetleri - Senato'da Reform Yapma Girişimi - Muhafız Pretoryenlerce öldürülmesi 102

BÖLÜM V

Pretorien'ler Herkesin Gözü Önünde İmparatorluğu Oidius Julianus'e satıyorlar - Britanya'da Clodius Albinus, Suriye'de Pescennius Niger ve Septimus Severus Pertinaks'ın Katillerine Karşı Olduklarını İlan Ediyorlar - İç Savaşlar ve Severus'ün, Üç Rakibine Karşı Utkuları - Yönetiminin Yeni İlkeleri 123

BÖLÜM VI

Severus'ün ölümü - Karakalla'nın Zorbalığı - Macrinus'ün zorbalıkla ele geçirmesi - Heliogabal'ın çılgınlıkları - Aleksander Severus'ün erdemleri - Birliklerin Dağıtılması - Romalılarda Maliyenin Genel Durumu ... 148

BÖLÜM VII

Maksiminus'ün Yükselmesi ve Zulmü - Senato'nun Düzeniyle Afrika ve İtalya'da Ayaklanma - İç savaşlar ve başkaldırmalar - Makiminus ile Oğlunun, Maksiminus ile Balbinus'ün ve üç Gordiyonlu'nun korkunç ölümleri - Filip'in zorbalıkta tahtı ele geçirmesi ve Seküler Oyunları 191

BÖLÜM VIII

Artakserkses'in Yeniden Kurduğu Monarşiden Sonra Pers'in Durumu 218

BÖLÜM IX

İmparator Decius Zamanında Barbarların İstilasına dek Germanya'nın Durumu 236

BÖLÜM X

İmparator Desius, Gallus, AEmilius, Valerianus ve Gollienus - Barbarların Genel Saldırısı - Otuz zorbalar ... 260

BÖLÜM XI

Klaudius'ün hükümdarlığı - Gotların yenilgisi - Aurelianus'ün Utkuları, Başarısı ve ölümü 303

BÖLÜM XII

Aurelianus'ün Ölümünden Sonra Ordunun ve Senatonun Tutumu - Tacitus, Probus, Carus ve oğullarının Saltanatları 338

BÖLÜM XIII

Diosianus ile üç ortağı Maksimianus, Galerius ve Konstansius'ün saltanatı - Düzenin ve Huzurun Yeniden Kurulması - Pers Savaşı - Roma İmparatorlarının Utku ve Başarıları - Yönetimde Yeni Biçim - Dioklesianus ve Maksimianus'un Hükümdarlıktan çekilmeleri 372

BÖLÜM XIV

Dioklesianus'ün Tahttan çekilmesinden sonraki karışıklıklar - Konstantinus ve Maksansius'ün yükselişi - Aynı zamanda Altı İmparator - Maksimianus ve Galerius'ün Ölümleri - Konstantinus'ün Maksansius ve Lisinius'a karşı utkuları - Konstantinus'ün Yetkesi Altında İmparatorluk Birliğinin Yeniden Kurulması ... 414

BÖLÜM XV

Hıristiyan Dininin İlerlemesi - İlk Hıristiyanların Duyguları, Töreleri, Sayı ve Durumları 461

BÖLÜM XVI

Neron'un Saltanatından Konstantinus'ün Saltanatına dek Roma Yönetiminin Hıristiyanlara Karşı Tutumu ... 526

Dipnotları 589

EDWARD GIBBON

"Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi", ünlü İngiliz tarihçisi Edward Gibbon'ın (1737-1794) başyapıtıdır. Özellikle tarihsel olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkilerini değerlendirmede yeni boyutlar getirmiş olan Gibbon, anlatım biçimi yönünden de xx.yüzyıl tarihçiliğinin öncülerindendir.

"İkinci cildin yazılmasını bir an önce bitirmenizi heyecanla bekliyoruz. Gelecek cildin birinciye oranla daha titizlik isteyeceğini sanıyorum. Ne varki, güçlükleri çözeceğinize güvenim var ve özellikle kaba sofuların bağırıp çağırışlarını küçümseyecek cesarette olduğunuzu bilmekteyiz."

David Hume

B/F/S

BİLİM/FELSEFE/SANAT
YAYINLARI
TARİH DİZİSİ: 1

B/F/S 23